हृद्गत–(द्वितीयावृत्तीचें)

"मराठी साहित्याची रूपरेषा" या ग्रंथाची इ. स. १९५२ सालीं प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथाची द्वितीयावृत्ति काढण्याचा सुयोग आज येत आहे, तो रसिक पण विचक्षण वाचकवर्गाच्या कृपेमुळेंच होय. ज्या आपुलकीनें त्यांनीं पहिल्या आवृत्तीचा स्वीकार केला, त्याच आपुलकीनें ते या द्वितीयावृत्तीचा स्वीकार करोत अशी त्यांना प्रार्थना आहे.

पहिल्या आवृत्तींत शिलालेखाच्या काळापासून ते इ. स. १९५० सालापर्यंतच्या मराठी साहित्याचा स्थूलमानानें विचार केला होता. प्रस्तुत आवृत्तींत शिलालेखाच्या काळापासून ते इ. स. १९६० पर्यंतच्या काळातील मराठी साहित्याचा स्थूलमानानें परामर्श घेण्यात आला आहे. गेल्या दहा वर्षांत काव्य, नाटक, कथा, कादंबरी इत्यादि क्षेत्रांत नवे प्रवाह, मूळ मराठी साहित्याच्या सरितेला येऊन मिळाले आहेत. ही कामगिरी अक्षरशः शेंपन्नास ठळक लेखकांकडून झाली आहे. या सर्वांचा संपूर्ण विचार या ग्रंथांत केला नसून, त्याचा निर्देश मात्र केला आहे. या लेखकांविषयीं आताच निर्णयात्मक कांहीं लिहिणें उचित होणार नाहीं.

आतां आभार मानण्याची कामगिरी. पहिले आभार ईश्वराचे. अलीकडे प्रकृति नादुरुस्त राहत असल्यानें, द्वितीयावृत्तीचें काम झेपेल कीं नाहीं, या शंकेत होतों पण ईश्वराच्या दयेनें हें अवघड काम तडीला गेलें. इतर सज्जनांचेंहि साहाय्य झालें. त्यांत प्रमुखपणें आभार मानावयाचे ते माझे विद्यार्थीमित्र श्री. भालचंद्र चंद्रकांत धारकर एम्. ए. यांचे. सांगीतलेला मजकूर लिहून घेण्याचें व प्रेसकॉपी तयार करण्याचें बरेचसें काम त्यांनीं केलें. मुद्रितें तपासण्याचें व सूची तयार करण्याचें काम श्री. रामचंद्र चिंतामण भावे, श्री यशवंतराव देवस्त व विद्यार्थीमित्र श्री. ग. ल. वैद्य एम्. ए. यांनीं केलें. या सर्वांचा मी ऋणी आहें. घरांतील मंडळीचे आभार काय मानावयाचे! परंतु माझी पत्नी

व मुल याच प्रुफें तपासण्याचें कामीं पुष्कळ साहाय्य आलें. श्री सयाजी साहित्य मालेचे चालक यानीं ही द्वितीयावृत्ति काढण्याची परवानगी दिली त्याबद्दल त्याचेहि आभार मी मानतों काहीं महिन्यामागें महाराष्ट्रातील लेखकाना स्वत न्या साहित्यसेवेची माहिती पुरविण्यावावत मी विनंति केली होती या विनंतीला ज्यानीं ज्यानीं सक्रिय उत्तर दिलें त्याचा मी ऋणी आहें शेवटीं बडोदें येथील श्रीरामविजय प्रेसचें मालक श्री कृष्णराव मराठे यानीं ग्रंथ छापण्याची कामगिरी चांगली केल्याबद्दल त्याचे आभार मानतों

रसिकवाचकानीं 'न्यून त पुरतें अधिक तें सरतें' करून प्रस्तुत ग्रंथाचा उपयोग करावा, अशी त्याना विनंती करून हें द्वितीयावृत्तीचें हृद्गत पुरें करतो

बडोद
बुधवार ता १४ जून १९६१ — वि पा दाडकर
भारतीय दिनाक २४ सौर ज्येष्ठ १८८३

हृद्गत (पहिल्या आवृत्तीचें)

मराठी नाट्यसृष्टि–पौराणिक नाटकें, मराठी नाट्यसृष्टि–सामाजिक नाटकें हे ग्रंथ लिहिण्याची प्रेरणा जशी मी ॲलर्डाईस निकोल याच्या ' ब्रिटिश ड्रामा ' या ग्रंथावरून मिळविली, तशी प्रस्तुत ग्रंथ तयार करण्याची मूळ प्रेरणा मला एमिल लेग्वॉय व लुई कझामिया यांच्या ' अ हिस्टरी ऑफ इंग्लिश लिटरेचर ' या ग्रंथामुळें झाली. श्री सयाजी साहित्यमालेच्या संचालकांनीं मला, मराठी साहित्याची स्थूल कल्पना देणारा, ग्रंथ तयार करायला सांगून या प्रेरणेला प्रोत्साहन दिलें, आणि अशा रीतीनें ' मराठी साहित्याची रूपरेषा' हा ग्रंथ तयार झाला.

प्रस्तुत ग्रंथात शिलालेखाच्या काळापासून ते इ. स. १९५० पर्यंतच्या काळातील मराठी साहित्याचा परामर्श घेण्यात आला आहे. हा परामर्श अर्थातच मर्यादित स्वरूपाचा, रूपरेषेच्या स्वरूपाचा आहे. मराठी साहित्याचें संपूर्ण, सविस्तर, सूक्ष्म विवेचन यात नाहीं. परंतु मराठी साहित्याचे प्रमुख मानकरी आणि त्यांचें कार्य याविषयींचें यथार्थ ज्ञान प्रस्तुत ग्रंथावरून होईल, अशी तजवीज करण्यात आली आहे.

ही ललित साहित्याची रूपरेषा असल्यानें हींत ललितेतर साहित्यिकांचा इच्छा असूनहि फारसा विचार करता आला नाहीं. खुद्द बडोद्यातील श्रीमंत दत्तात्रय चिंतामण ऊर्फ आबासाहेब मुजुमदार यांनीं दहा खंडांचा व्यायाम ज्ञानकोश तयार केला असूनहि त्याचा उल्लेख या ग्रंथात नाहीं ! ग्रंथाचा विस्तार होऊं नये म्हणून लिहिलेल्या मजकुरांतील सुमारें दीडशे पानें गाळावीं लागलीं ! मोरोपंताच्या शब्दांत याविषयीं सांगावयाचें तर असें म्हणता येईल "गाथा श्रवण कराया योग्य परि ग्रंथविस्ताराकरिता। इतिहास गाळल्या हा झाला श्रम मलाहि चित्त आवरिता ॥"

प्रस्तुतची 'रूपरेषा' तयार करीत असताना अक्षरशः शेकडो ग्रंथाचा आणि ग्रंथकाराचा उपयोग करण्यात आला असला तरी, महाराष्ट्र सारस्वतकार

भावे, इतिहासाचार्य राजवाडे, डॉ. भांडारकर, महामहोपाध्याय द. वा. पोतदार. ह. भ. प. पांगारकर, प्रा कृ. पां. कुलकर्णी, प्रा. रा. श्री. जोग, सरवटे, प्रो सरदार, डॉ. कोल्हे, बाळकृष्ण महानुभावशास्त्री, डॉ. शंकर दा. पेंडसे, प्रा. रा. वा. दांडेकर, प्रा न र. फाटक, शंकर श्रीकृष्ण देव इत्यादि ग्रंथकारांचा आधार प्रामुख्यानें घेण्यात आला आहे.

सामाजिक-राजकीय-भौगोलिक परिस्थितीचा परिणाम साहित्यावर होतो प्रस्तुत ग्रंथात कोणत्या सामाजिक-राजकीय परिस्थितीत विशिष्ट ग्रंथकारांनी विशिष्ट प्रकारचेच ग्रंथ निर्माण केले. त्याचें सुरुवातीच्या काळापासून ते अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत विवेचन केलें आहे ग्रंथकाराच्या चरित्रासंबंधीं भाबडे पणानें किंवा भाविकपणानें पाल्हाळ करीत न बसता, चरित्रविषयक माहिती अगदी थोडक्यात व त्रोटकपणें दिली आहे. ग्रंथकाराचें कार्य व ग्रंथांतील मर्म हीं विशद करून सांगण्यावरच मुख्य भर देण्यात आला आहे. अर्थात्‌च कमी महत्त्वाच्या लेखकांचा आणि पुस्तकांचा प्रस्तुतच्या 'साहित्याच्या रूपरेषेत' उल्लेख टाळण्यात आला आहे. बी ए व एम्. ए करिता मराठी विषय घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मराठी साहित्याच्या सर्वांगीण व साधार अभ्यासाकरिता आतापर्यंत अनेक ग्रंथ अभ्यासावे लागत प्रस्तुत ग्रंथानें ही त्यांची दगदग बरीच वांचेल असे वाटते मराठी साहित्यासंबंधीं व त सर्वविभागाच्या शेंकडो लेखकांसंबंधीं माझे काहीं विचार आज इतक्या वर्षांच्या अनुभवानें व अभ्यासानें तयार झाले आहेत ते विचार मराठी साहित्यरसिकांच्या समोर मांडण्याचें कार्य या ग्रंथानें मी करीत आहे माझा हा अल्पसा प्रयत्न वाचकांना आवडल्यास मला धन्यता वाटेल

बडोदें
ता २८-९-५२ — वि पां दांडेकर
विजयादशमी शके १८७४

अनुक्रमणिका

पूर्वार्ध

उत्तरार्ध

मराठी साहित्याची रूपरेषा

पूर्वार्ध

प्राचीन मराठी साहित्य

१

प्रास्ताविक

महाराष्ट्राचा पूर्वेतिहास

मराठी साहित्याची रूपरेषा नीट लक्षात येण्याच्या दृष्टीनें महाराष्ट्राचा पूर्वेतिहास, महाराष्ट्रांतील राजकीय स्थित्यंतरें, मराठी भाषेची उत्पत्ति इत्यादि जाणणें उपयुक्त ठरेल.

महाराष्ट्र शब्दाच्या व्युत्पत्तिसंबंधानें निरनिराळीं मतें आहेत. डॉ. विल्सन[१] यांच्या मतें, "महरट्ट हें महाराष्ट्र या संस्कृत शब्दाचें पाली रूप आहे. हें रूप मल्लराष्ट्र या शब्दाबरोबर विष्णुपुराण वगैरे पुराण ग्रंथांत आढळतें. संस्कृत पंडित महाराष्ट्र शब्दाची व्युत्पत्ति महा+राष्ट्र=मोठें राष्ट्र अशी करतात... परंतु त्या व्युत्पत्तीस पुरेसा ऐतिहासिक अगर भौगोलिक पुरावा आढळत नाहीं[१]."—असें असून ते महारांचें राष्ट्र तें महाराष्ट्र अशी दुसरी व्युत्पत्ति सुचवितात. गांव तेथें महारवाडा, ही म्हण आदि स्वमतपुष्ट्यर्थ ते पुढें करितात. ह्या व्युत्पत्तिविरुद्ध एका

---

१ मोल्सवर्थ कोशाची प्रस्तावना.

गोष्टीचा उल्लेख केला पाहिजे की, ऐहोळी येथील जैन रविकीर्तिच्या शिलालेखांत (इ. स. ६३४) महाराष्ट्र हें एक राष्ट्र नसून तीन महाराष्ट्रांचा समुदाय आहे असे स्पष्ट म्हटले आहे. डॉ. ओप्पर्ट[1] यांनी दि ओरिजिनल इनहॅबिटंट्स ऑफ भारतवर्ष (भारतवर्षाचे आदिवासी) या आपल्या ग्रंथात "मल्लराष्ट्र म्हणजे महाराष्ट्र होय, मार म्हणजेच मल्ल व मार लोकांनाच म्हार असें म्हणत, म्हाराचे हळुहळू महार झाले, महार लोकांच्या भाग्याला उतरती कळा जसजशी लागत चालली तसतसा त्यांच्या महाराष्ट्र व मल्लराष्ट्र या नावाशी असलेल्या संबंधाचा विसर पडून महा+राष्ट्र असा अर्थ करण्यात येऊ लागला."—असें मत सुचविलें आहे. महाराष्ट्रांतील फार मोठ्या वर्गाचें कुलदैवत खंडोबा यानें मणि व मल्ल या दैत्यांचा वध केल्यावरून त्यास मल्लारि असें म्हणतात. या गोष्टीवरून तसेंच मल्लग, मळगाव, मळखेडें, मळराग, मळवली इत्यादि गावांच्या नावांवरून महाराष्ट्रांत पूर्वी मल्ल जातीचे लोक राहात असावेत असें कै. राजवाडे यांचें जें मत आहे त्यावरून ही व्युत्पत्ति अगदींच अग्राह्य अशी वाटत नाहीं. डॉ. भांडारकर[2] या बाबतीत असें म्हणतात, "कुडा व बेडसा येथील शिलालेखांत महाभोज असा उल्लेख आहे. ज्याप्रमाणें भोज हे स्वतःला महाभोज म्हणवीत त्याप्रमाणें राष्ट्रिक, रट्टि, रठि, रट्ठ स्वतःला महारट्ठ किंवा महारठ्ठ म्हणवीत. त्यांच्या देशाला महारट्ठ व त्याचेंच संस्कृत रूप महाराष्ट्र होय." अशोकाच्या शिलालेखांत 'राष्ट्रिकां'चा उल्लेख आहे. त्यावरून ह्या राष्ट्रिकांचें किंवा रट्ठांचें जें राष्ट्र तें महारट्ठ किंवा महाराष्ट्र होय हें उघडच दिसतें. कै. वि. का. राजवाडे यांनीं आपल्या 'महाराष्ट्राचा वसाहतकाल' या निबंधात डॉ. भांडारकर यांच्या व्युत्पत्तीस पोषक असेंच मत दिलें आहे. गजाननशास्त्री भागवत यांच्या मतें महारथींचा जो देश तोच महाराष्ट्र होय. महामहोपाध्याय पा. वा. काणे यांच्या मतें मोठें राष्ट्र तें महाराष्ट्र होय. महाराष्ट्रांत पूर्वी मोठें अरण्य होतें. त्याच्या जागीं आर्यांनीं वसाहती स्थापून मोठें राष्ट्र निर्माण केलें, म्हणून त्याला

१ पृ. २२, १८९३

२ अर्ली हिस्टरी ऑफ दि डेक्कन (दक्षिण देशाचा प्राचीन इतिहास)

महाराष्ट्र म्हणू लागले. ह्या व्युत्पत्तीला पोषक असा उतारा महानुभावीय ग्रथात (आचार महाभाष्य) आढळतो. 'महाराष्ट्र म्हणजे महत्वराष्ट्र । म्हणून महाराष्ट्र । महत म्हणजे थोर । असे त्यात एके ठिकाणी म्हटले आहे. वरील सर्व व्युत्पत्तींत रठ्ठाचा किंवा महारठ्ठाचा जो देश तो महारठ्ठ म्हणजे महाराष्ट्र ही व्युत्पत्ति आणि मोठें राष्ट्र तें महाराष्ट्र ही व्युत्पत्ति ह्या दोन आमच्या मतें अधिक ग्राह्य आहेत. कारण या दोन्हीं व्युत्पत्तींना शिलालेखाचा आधार[१] आहे.

आता ह्या महाराष्ट्राची व्याप्ति व मर्यादा या कोठपर्यंत आहेत तें पाहू या. स्थूल मानानें पाहाता ज्या भागात मराठी भाषा चालते, बहुसंख्य लोकाकडून बोलली जाते तो महाराष्ट्र होय. या प्रदेशाची व्याप्ति निरनिराळ्या काळीं कमी अधिक असण्याचा संभव आहे. तथापि सामान्यतः या देशाच्या मर्यादा पुढें दिल्याप्रमाणें सागता येतील. "मुख्य मराठी भाषा भरतखंडाच्या पश्चिम किनाऱ्यावर पोर्तुगीज अमलाखालीं असलेल्या गोव्याच्या हद्दीपासून सुरू होऊन समुद्र किनाऱ्यानें वर उत्तरेकडे दमण जवळील दमणगगा या नदीपर्यंत जाते. ही नदी सह्याद्रीच्या पश्चिमेकडील सखल प्रदेशापुरती मराठी भाषेची उत्तरेकडील सीमा होय घाटमाथ्यावर मात्र ही सीमा पाणलोटाच्या बाजूबाजूनें कोळी, भिल्ल वगैरे वन्य समाजातून वर नर्मदेपर्यंत जाते. नर्मदा नदी गुजराती व नेमाडी या भाषापासून मराठीला विभिन्न करणारी रेषा होय. हीच सीमारेषा पुढें नर्मदेला पूर्वेस व पश्चिमेस स्पर्श करून असलेल्या सातपुडा पर्वताच्या कडेनें गेली आहे. गाविलगडाच्या आसपास ज्या ठिकाणीं सातपुड्याच्या एका दुसऱ्या फाट्यास सुरवात होते तेथें ही सीमारेषा पूर्वेकडे बैतुल व शिवणीकडे प्रारंभ करून नागपूर व शिवणी यामधील घाटात संपते. व तेथून नागपूर मध्य कल्पून काहीशा अर्धवर्तुलाकार रेषेंत ही सीमारेषा थोडी दक्षिणेकडे व थोडी पूर्वेकडे आणि नतर पश्चिमेकडे वळून लाजी व वैरागड याना स्पर्श करून जाते. तेथें

१ अशोकाचे शिलालेख, पेंढोळी येथील शिलालेख; नाणेघाटातील शिलालेख.

२ महाराष्ट्र शब्दकोश, खंड तिसरा.

तिची गोंडी व तेलगू भाषांनी गाठ पडते तेथून नंतर ही सीमारेषा चांद्याच्या नजीक जाऊन तेथून पश्चिमेकडे आपला सुरुवात करून पैनगंगेच्या मार्गानें माहूरपर्यंत जाते. ही रेषा मराठी व तेलगू यामधील विभाजक रेषा होय माहूरपासून गोदावरीपर्यंत जाऊन नागमोडी मार्गानें ती नैऋत्य दिशेकडे देगलूर, नल्दुर्ग, सोलापूर, विजापूर, यांना स्पर्श करून जाते. तेथून ही रेषा कृष्णेपर्यंत जाऊन जवळ जवळ कोल्हापूर पर्यंत जेथें कृष्णा उत्तरेकडे वळण घेते तेथपर्यंत जाते कृष्णा ही मराठी व कानडी यामधील विभाजक रेषा आहे नंतर ही रेषा नैऋत्य दिशेकडे वळून कोल्हापूर संस्थानच्या मुलुख व गोव्याच्या घाटावरील मुलुख पोटात घेऊन तेरेखोलच्या खाडीपाशी समुद्रास मिळते" हल्लीच्या महाराष्ट्र राज्याच्या निश्चित् सीमा वाचकाला परिचित असल्यानें, त्या येथें दिलेल्या नाहीत

वर ह्या मर्यादा दिल्या आहेत त्यात आज परिचित नावानीं पहावयाचें म्हणजे मुख्यत पुढील प्रदेश येतात. गोकर्ण, गोवें प्रांत, कोंकण, देश, खानदेश वऱ्हाड, मराठी मध्यप्रांत, व निजामाच्या राज्यातील मराठवाडा या मुख्य भागात पुढील जिल्हे सामान्यत मोडले जातात कारवारचा काहीं भाग, गोवा, बेळगावचा काहीं भाग, रत्नागिरी, कुलाबा, ठाणें, सातारा, सोलापूर, पुणें, अहमदनगर, पूर्व व पश्चिम खानदेश हे मुंबई इलाख्यातील जिल्हे, वऱ्हाडातील बुलढाणा, अकोला, यवतमाळ, अमरावती हे चार जिल्हे, तसेच मध्यप्रांतातील (आताच्या महाराष्ट्र राज्यातील) वर्धा, नागपूर, चांदा व भंडारा हे जिल्हे आणि बालाघाट व छिंदवाडा या जिल्ह्यांचा भाग व छत्तिसगड, बस्तर, रायपुर, दुर्ग वगैरेंचा काहीं भाग दक्षिणेतील पूर्वीचीं संस्थानें, आणि निजामशाहीतील औरंगाबाद, बीड, नांदेड, परभणी हे जिल्हे, उस्मानाबाद व बेदर यांचा काहीं भाग, या सर्व प्रदेशास आज आपण महाराष्ट्र या नावानें सामान्यपणें संबोधितो परंतु यास महाराष्ट्र हें नाव फार प्राचीन काळापासून दिलेले आढळत नाहीं प्राचीनकाळीं या प्रदेशाच्या निरनिराळ्या भागांस निरनिराळीं नावें असलेलीं आढळतात वऱ्हाड ह्या प्रदेशास पूर्वी विदर्भ म्हणत खानदेश, अजंठ्याचा पहाड

वगैरे भाग अश्मक या नावानें प्रसिद्ध होता. नाशिकच्या आसपासच्या भागास दण्डकारण्य या नावानें संबोधिलें जाई. ह्या दंडकारण्याच्या दक्षिणेकडील कृष्णेजवळच्या भागास कुंतल व कोंकणास अपरांत असें नाव आढळतें.

बृहदारण्यकोपनिषद्, महावंसो, बौधायनस्मृति, महाभारत, रामायण इत्यादि प्राचीन ग्रंथात व अशोकाचीं शासनें आणि भाजे, बेडसा, कार्ले, नाणेघाट, नाशिक इत्यादि शिलालेखात विदर्भ, वनवास, महारठ, दक्षिणापथ, अपरान्त, नाशिक्य, कुंतल, सुपारग (सोपारा), कलियन (कल्याण), पतिठाण (पैठण) इत्यादि महाराष्ट्रात अन्तर्भूत होणाऱ्या स्थळांचा निर्देश असला तरी महाराष्ट्र या नावाचा उल्लेख वराहमिहिराच्या काळापर्यंत (इ. स. ४९०) आढळत नाहीं. वराहमिहिराच्या बृहत्संहितेंत विदर्भदेश भारतवर्षाच्या मध्यभागाच्या आग्नेय दिशेला आहे असें सांगितलें आहे. (बृहत्संहिता अ. १४-८) याच ग्रंथाच्या दहाव्या अध्यायात महाराष्ट्राचें नाव आलेलें आहे. 'भाग्ये रसविक्रयिणः पण्यस्त्रीकन्यका महाराष्ट्राः।' (बृ. स. १०-८) ऐहोळीचा जैन रविकीर्ति यानें लिहिलेला शिलालेख अत्यंत महत्वाचा आहे. हा इ. स. ६३४ मध्यें सत्याश्रय पुलकेशीच्या कारकीर्दीत लिहिण्यात आला असून त्यात रविकीर्तीनें असें म्हटलें आहे कीं, महाराष्ट्रांचे तीन भाग असून त्यात ९९००० गावें आहेत. (अगमदधिपतित्वं यो महाराष्ट्रकाणां। नवनवति सहस्रग्रामभाजां त्रयाणाम्) रविकीर्तीच्या वेळीं बदामी शहर महाराष्ट्रात मोडत होतें. ऐहोळी शिलालेखाच्या वेळीं हिंदुस्थानात आलेला चिनी प्रवासी ह्युएनत्संग ह्यानें आपल्या प्रवासवृत्तात महाराष्ट्राबद्दल खालील सीमादर्शक उल्लेख केला आहे. द्रविडदेशाहून उत्तरेस तो प्रवासी एक लहान गावास गेला. तेथून २००० ली (२५०–३०० मैल) प्रवास केल्यावर तो कोंकणपुर (Kung kin-napuls) ह्या देशाला गेला. हा देश ५००० ली आहे व त्याच्या राजधानीचा विस्तार ३० ली आहे. कोंकणपुर देश सोडून वायव्येस (इशान्येस ?) प्रवास केल्यावर एक मोठें अरण्य लागलें. त्यात वन्यपशु व पुष्कळ क्रूर लुटारू होते. कोंकणपुरापासून २४०० ली (३५०–४०० मैल) वाट चालल्यावर तो महाराष्ट्र (Mo ha-la-cho)

देशात आला. ह्या देशाचा विस्तार ६००० ली होता व त्याची राजधानी ३० ली होती.

ह्या महाराष्ट्रात आर्यांनीं केव्हा वसति केली, या मुद्याकडे आता आपण वळू या. दंडकारण्य किंवा महाकान्तार म्हणजे प्रचंड अरण्य असलेल्या या भागात केव्हापासून लोक येऊन राहू लागले हा मुद्दा खरोखरच महत्त्वाचा आहे. पाणिनीच्या काळीं (शकपूर्व ९०० वर्षें) दंडकारण्याची किंवा विंध्यपर्वताच्या दक्षिणेकडील माहिती आर्यांना नसावी हें उघड आहे. कारण पाणिनीसारख्या अत्यंत चौकस वैयाकरणानें इतर देशाचा आपल्या सूत्रात उल्लेख केला, तसा दंडकारण्याचा केलेला नाहीं. कात्यायनानें मात्र आपल्या वार्तिकात महिष्मत् या देशाचा उल्लेख कुमुद्वत्, नड्वत्, वेतस्वत् या देशाबरोबर केला आहे. महिष्मत् हा देश महाराष्ट्रात मोजला जात असून त्याची राजधानि नर्मदेकाठीं असलेलें महिष्मति किंवा महेश्वर हें शहर होतें. कात्यायनाचा काळ शकपूर्व महाशें वर्षें मानतात. कात्यायनानें नासिक्य उर्फ नाशिक शहराचाहि उल्लेख केला आहे. पतंजलीच्या काळीं तर हरमहा सर्वांच्या परिचयाचा दक्षिणापथ हा देश झाला होता. महिष्मती, वैदर्भ, कांचिपूर, केरल इत्यादि शहराचा उल्लेख पतंजलीच्या ग्रंथात आहे. अर्थात् शकपूर्व सातव्या शतकापासून आर्यांची वसति दंडकारण्यात हळुहळू होऊ लागून, शकपूर्व तिसऱ्या शतकात तर रट्टांचीं किंवा राष्ट्रकूटांचीं छोटीं छोटीं राज्यें महाराष्ट्रात सिद्ध झालीं होतीं. अशोकाच्या शासनावरून तसेंच नाणेघाटातल्या शिलालेखावरून ही गोष्ट सुस्पष्ट आहे. आर्यांपैकींच मानव्य, हैहय, भोज, यादव, नळ, कदंब, मौर्य, सेंद्रक, चालुक्य इत्यादि शेंकडो गोत्राचे रट्ट दंडकारण्यात शिरले. त्यानीं येथें ग्रामकूटपणा म्हणजे पाटिलकी व राष्टकूटपणा म्हणजे देशमुखी व महाराष्ट्रकूटपणा म्हणजे सरदेशमुखी इत्यादि अधिकाराचा स्वीकार करून आपलें वर्चस्व स्थापन केलें. ह्या शेंकडो गोत्राच्या रट्टाना शहाण्णव कुळींचें मराठे म्हणण्याची चाल आहे. आजच्या माने, शिंदे, जाधव, कदम इत्यादि आडनावात पूर्वीच्या मानव्य, सेंद्रक, यादव, कदंब इत्यादि गोत्राचा ठसा स्पष्ट दिसतो. आर्य दंडकारण्यात येण्यापूर्वी येथें

देशात आला. ह्या देशाचा विस्तार ६००० लीं होता व त्याची राजधानी ३० ली होती.

ह्या महाराष्ट्रात आर्यांनीं केव्हा वसति केली, या मुद्याकडे आता आपण वळू या. दण्डकारण्य किंवा महाकान्तार म्हणजे प्रचंड अरण्य असलेल्या या भागात केव्हापासून लोक येऊन राहू लागले हा मुद्दा खरोखरच महत्त्वाचा आहे. पाणिनीच्या काळीं (शकपूर्व ९०० वर्षे) दण्डकारण्याचा किंवा विंध्यपर्वताच्या दक्षिणेकडील माहिती आर्यांना नसावी हें उघड आहे. कारण पाणिनीसारख्या अत्यंत चोकस वैयाकरणानें इतर देशाचा आपल्या सूत्रात उल्लेख केला, तसा दण्डकारण्याचा केलेला नाहीं. कात्यायनानें मात्र आपल्या वार्तिकात महिष्मत् या देशाचा उल्लेख कुमुद्वत्, नड्वत्, वेतस्वत् या देशाबरोबर केला आहे. महिष्मत् हा देश महाराष्ट्रात मोजला जात असून त्याची राजधानि नर्मदाकाठीं असलेलें महिष्मति किंवा महेश्वर हें शहर होतें. कात्यायनाचा काळ शकपूर्व सहाशें वर्षे मानतात. कात्यायनानें नासिक्य उर्फ नाशिक शहराचाहि उल्लेख केला आहे. पतंजलीच्या काळीं तर सरसहा सर्वांच्या परिचयाचा दक्षिणापथ हा देश झाला होता. महिष्मती, वैदर्भ, कांचिपूर, केरल इत्यादि शहराचा उल्लेख पतंजलीच्या ग्रंथात आहे. अर्थात् शकपूर्व सातव्या शतकापासून आर्यांची वसति दण्डकारण्यात हळुहळू होऊ लागून, शकपूर्व तिसऱ्या शतकात तर रट्टांची किंवा राष्ट्रकूटाची छोटीं छोटीं राज्यें महाराष्ट्रात सिद्ध झालीं होतीं. अशोकाच्या शासनावरून तसेच नाणेघाटातल्या शिलालेखावरून ही गोष्ट सुस्पष्ट आहे. आर्यांपैकींच मानव्य, हैहय, भोज, यादव, नळ, कदंब, मौर्य, सेंद्रक, चालुक्य इत्यादि शेंकडो गोत्राचे रट्ट दण्डकारण्यात शिरले. त्यानीं येथें ग्रामकूटपणा म्हणजे पाटिलकी व राष्ट्रकूटपणा म्हणजे देशमुखी व महाराष्ट्रकूटपणा म्हणजे सरदेशमुखी इत्यादि अधिकाराचा स्वीकार करून आपलें वर्चस्व स्थापन केलें. ह्या शेंकडो गोत्राच्या रट्टाना शहाण्णव कुळींचे मराठे म्हणण्याची चाल आहे. आजच्या माने, शिंदे, जाधव, कदम इत्यादि आडनावात पूर्वीच्या मानव्य, सेंद्रक, यादव, कदंब इत्यादि गोत्राचा ठसा स्पष्ट दिसतो. आर्य दंडकारण्यात येण्यापूर्वी येथें

मूतिब, पुलिंद, शबर, भिल्ल, कातकरा, ठाकूर, गाँड, खोंड, कोळी व नाग इत्यादि अनार्य लोक गहत असावेत असे वाटतें. कदाचित् हे लोक, अमेरिकेंत नीग्रो युरोपियनांच्या मागाहून आले तसे, आर्यांच्या मागाहून किंवा बरोबरीनें आले असावेत असेंहि एकमत आहे[१] मराठींत व तत्पूर्वीच्या महाराष्ट्रींत अगदीं देशी, ज्याचा संस्कृतशीं कांहींहि संबंध नाहीं असे डोळा, पोट, हाड, आई, बाप इत्यादि अनेक शब्द आहेत त्यावरून तसेच आर्यांच्या संस्कृत भाषेला महाराष्ट्री सारख्या अपभ्रंश भाषेचें जें स्वरूप दंडकारण्यात आलें त्यावरून, या प्रदेशात अनार्यांची पुष्कळ वसति असावी हें उघड होतें. सांप्रत महाराष्ट्रात वंशशास्त्राच्या दृष्टीनें पाहता पश्चिमेकडील भागात सिदियन व द्रविडियन अशा मिश्रवंशाचे लोक मुख्यत्वें राहतात, व पूर्वेकडील भागात मोंगल्द्रविडियन वंशाचे लोक वसति करून आहेत. पश्चिमेकडील भागात ब्राह्मण, प्रभु, पाठारे प्रभु, मराठा, कुणबी, महार, धनगर, भिल्ल, लिंगायत या जाती मुख्य असून पूर्वे कडील भागात ब्राह्मण, चांभार, भिल्ल, गोंड, कुणबी, कोळी या जाती प्रमुख आहेत. या शिवाय वाणी, माळी, मांग, कुंभार, सुतार, आगरी, सोनार, न्हावी, बेरड, माहारी, धावळी, शिंपी, तेली, लोहार, वणजारा, अहिर याहि जाती महाराष्ट्रात आढळतात. मुसलमानांची लोकसंख्याहि महाराष्ट्रात आहे पण तिचें प्रमाण फार थोडें आहे. सर्वांत जास्त लोकसंख्या मराठा यांची असून कुणबी यांची लोकसंख्या त्यांच्या खालोखाल आहे

प्राचीनकाळीं अगस्ति ऋषीनें ज्या मार्गानें विंध्य पर्वत ओलांडून आर्यांच्या वसाहतीची मुहूर्तमेढ दंडकारण्यात रोविली, त्याच मार्गानें दाशरथी रामानें जाऊन हें वसाहतकर्म पुढें चालविलें. पूर्वसूरींच्या याच मार्गाचा अवलंब करून शकपूर्व सातव्या–आठव्या शतकात आर्यांनीं दंडकारण्यात घुसण्याचा जोराचा प्रयत्न केला. या रट्ट आर्यांनीं इतकें दमाम्यी वसाहतकार्य केलें कीं त्यांच्याच दंडकारण्याला पुढें महाराष्ट्र किंवा महारट्ठ म्हणू लागले

---

१ वै. वि. का. राजवाडे, महाराष्ट्राचा वसाहतकाल

महाराष्ट्रांतील राजकीय स्थित्यंतरें

सम्राट अशोकाच्या शिलाशासनांवरून महाराष्ट्रावर राज्य करणाऱ्या राजघराण्यात मौर्य घराण्याचा प्रथम उल्लेख केला पाहिजे. हें घराणें खि. पूर्व ३२० ते खि. पूर्व. १८३ पर्यंत राजसत्ता उपभोगीत होतें. महाराष्ट्राच्या सर्व भागावर या घराण्याची सत्ता नसावी. कारण अशोकाच्या शिलालेखात आपल्या राज्याच्या दक्षिणेकडे राष्टिक (राष्ट्रिक) व पेटेणिक (पैठणक) यांची राज्यें असल्याचा उल्लेख आहे. तरी पण विदर्भ व शूर्पारक (सोपारा) या भागात मौर्यांची सत्ता होती ही गोष्ट निर्विवाद आहे. मौर्य घराण्यातील शेवटच्या राजा बृहद्रथ यास त्याचा सेनापति शुंगवंशीय पुष्यमित्र किंवा पुष्पमित्र याने ठार करून शुंगवंशाची स्थापना केली. या घराण्याने खि. पू. १८३ पासून खि. पू. ७३ वर्षांपर्यंत महाराष्ट्रावर राज्य केलें. या नंतर खि. पू. सारे ७३ पासून ते इ. स. २१८ पर्यंत सातवाहन (शालिवाहन) किंवा आंध्रभृत्य घराण्याकडे राजसत्ता आली. या आंध्रभृत्य घराण्यातील सिमुक (सिंधुक), कृष्ण, शातकर्णी, गौतमीपुत्र, पुळुमायी, यज्ञश्री व मदरिपुत्र इत्यादि राजांचा नाशिक व कान्हेरी येथील शिलालेखात उल्लेख आहे. गौतमीपुत्र शातकर्णी व वासिष्ठीपुत्र पुळुमायी ह्या पितापुत्रांनी एकाच वेळीं अनुक्रमें धनकटक (गन्तुर जिल्हा) व पैठण या भागात राज्य करून शक-यवन पल्हवांचा नाश केला, व आपल्या राज्याचा विस्तार उत्तरेस सुराष्ट्रापासून दक्षिणेस धनिकोट पर्यंत केला. हे पितापुत्र अत्यंत पराक्रमी, उदार व दानशूर होते असें नाशिक येथील शिलालेखावरून स्पष्ट होतें. आंध्रभृत्यांच्या अमदानींत सुमारें पन्नास वर्षें शकांचें आक्रमण यशस्वी ठरून, महाराष्ट्राच्या काहीं भागात त्यांचें राज्य होतें क्षहरात नहपान व त्याचा जावई उषवदात ह्या शक राजांचा उल्लेख नाशिक व जुन्नर येथील शिलालेखात आहे. बुद्ध भिक्षुकरिता उषवदातानें विहार बांधल्याचा उल्लेख नाशिक येथील लेण्यात आहे. वायुपुराण, विष्णु पुराण, मत्स्यपुराण इत्यादि पुराणात आंध्रभृत्य राजांची जी वंशावळ दिली आहे ती व शिलालेखात सातवाहनांची जी यादि आढळते ती हीं दोन्हीं एकच होत

नंतरच्या तीन शतकांचा इतिहास अज्ञात आहे
राजांचा ठसा स्पष्ट दिसतो. आर्य दण्डकारण्यात येण्यापूर्वी

आन्ध्रभृत्याच्या पडत्या काळात महाराष्ट्रांतील मूळचीं रट्टाची किंवा रट्टकुटाचीं घराणीं पुन्हा वर डोकीं करूं लागलीं असतील. खानदेशाच्या भागात आभीरांचें व त्याच्याखालीं रट्टकुट किंवा राष्ट्रकुटाचें राज्य ह्या काळात असावें यापैकींच इंद्र राष्ट्रकूटाचा जयसिंह चालुक्यानें पराभव करून, चालुक्य राजवंशाची स्थापना महाराष्ट्रात केली. जयसिंह चालुक्यानंतर रणराग व त्यानंतर त्याचा पुत्र पुलकेशी पहिला हा गादीवर आला हा मोठा पराक्रमी राजा होऊन गेला. यानें बदामी (वातापीपूर) येथें राजधानी स्थापन केली व अश्वमेध यज्ञ केला. मंगलीश चालुक्यानें त्रिपुरीच्या चेदीवंशीय कलचुरीचा पराभव केला. बदामी येथील लेण्यात मंगलीशानें विष्णुपूजा सुरू केल्याचा निर्देश आहे. दुसरा पुलकेशी हा तर मोठाच पराक्रमी होता. यानें मौर्य, लाट, मालव, गुर्जर इत्यादिकांचा पराभव केला त्याचें पूर्ण नाव सत्याश्रय श्री पृथ्वीवल्लभ पुलकेशी महाराज असें होतं. अजिंठा येथील एका चित्रात इराणी वकील याच पुलकेशीला पत्रिका देत आहे असें चित्र आहे. याच्याच राज्यात इ. स. ६३९ च्या सुमारास चिनी यात्रिक ह्युएन्त्संग हा चीनहून फिरत फिरत महाराष्ट्रात आला होता चालुक्य घराणें इ. स. ५१३ पासून ७५३ पर्यंत चालू होतें चालुक्य वंशातील शेवटचा राजा दुसरा कीर्तिवर्मा याचा पराजय दन्तिदुर्ग या राष्ट्रकूटानें करून, पुनश्च राष्ट्रकूट घराण्याची राजसत्ता प्रस्थापित केली. हें घराणें इ. स ७५३ पासून इ स. ९७२ पर्यंत सत्ता उपभोगित होतें

राष्ट्रकूट घराण्यातील प्रथमचे काहीं राजे अत्यंत पराक्रमी झाले दन्तिदुर्गानें चालुक्याचा पराभव केल्यानंतर त्याचा पूर्ण निःपात कृष्णराज राष्ट्रकूटानें केला. ह्याच कृष्णराजानें वेरूळ येथें आजहि टवीस पडणारें प्रचंड कैलास लेणें तयार करविलें. तिसऱ्या गोविंद राष्ट्रकूटानें आपल्या राज्याचा विस्तार माळव्यापासून कांचीपुरपर्यंत केला. ह्या राष्ट्रकुटाच्या कारकीर्दीतच बुद्धविहार मागें पडून शिव व विष्णु यांच्याकरिता भव्य देऊळें जागोजागीं उभारलीं गेलीं. बुद्धधर्माचा या काळांत नेवट झाला तरी जैनधर्मानें आपला टिकाव धरला. विद्या व कला ह्यांना उदार आश्रय याच काळांत मिळाला. राष्ट्रकूटाची राजधानि मान्यखेट किंवा

मान्यखेट येथें होती. राष्ट्रकूट घराण्यांतील शेवटचा राजा कर्क याला चालुक्य वंशीय तैलपानें इ. स. ९७२ च्या सुमारास जिंकून पुनः चालुक्यांचें साम्राज्य स्थापन केलें. हे उत्तर चालुक्य व पूर्वीचे चालुक्य एक नव्हेत असें कै. डॉ. भांडारकर यांचें मत आहे. तैलपानंतर सत्याश्रय विक्रमादित्य (पहिला), जयसिंह, सोमेश्वर (पहिला), सोमेश्वर (दुसरा), विक्रमादित्य (दुसरा), सोमेश्वर (तिसरा), सोमेश्वर (चौथा), इत्यादि अकरा राजे इ. स. ११८९ पर्यंतच्या काळांत झाले. या राजांत दुसऱ्या विक्रमादित्याची कारकीर्द फारच गाजली. त्यानें इ. स. १०७६ ते इ. स. ११२६ पर्यंत पन्नास वर्षें दणदणीत राज्य केलें. चालुक्यांची राजधानी बेदरजवळील कल्याण किंवा कल्याणी ही होती. शेवटचे चालुक्य राजे दुर्बळ निघाल्यामुळें त्यांच्या मांडलिक राजांनीं त्यांच्याविरुद्ध बंड पुकारण्यास सुरुवात केली. अशा मांडलिकांपैकींच कल्चुरी वंशाचे राजे होते. अखेरीस यादववंशीय पांचव्या भिल्लमानें इ. स. ११८९ च्या सुमारास यादवांचें साम्राज्य स्थापिलें. यादववंश हा मूळचा उत्तरेंत मथुरेस राज्य करीत होता. तो कृष्णाच्या काळीं द्वारकेचा राजवंश झाला. याच वंशांतील दृढप्रहार यानें प्रथम दक्षिणेंत चंद्रादित्यपूर किंवा चांदवड येथें आपलें राज्य इ. स. ७५४ च्या सुमारास स्थापिलें. पुढें या वंशांतील पराक्रमी राजा भिल्लम यानें चालुक्यांचा नायनाट करून देवगिरी (आधुनिक दौलताबाद) येथें राजधानी नेली. भिल्लमानंतर त्याचा मुलगा जैत्रपाल हा गादीवर बसला व त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा सिंघण यानें सर्व दक्षिणभर यादवांची सत्ता स्थापून गुजरातहि आपल्या अमलाखालीं आणला. याच सिंघणाच्या सुप्रसिद्ध ज्योतिषी भास्कराचार्यांचा नातू चांगदेव हा ज्योतिषी होता. यानेंच कोल्हापुरच्या शिलाहार राजा दुसरा भोज याचा पराभव करून (शके १०८९) त्याचें राज्य देवगिरीस जोडलें. सिंघणानंतर त्याचे नातू कृष्ण व महादेव यांनीं अनुक्रमें इ. स. १२४७ ते १२६० व १२६० ते १२७१ राज्य केलें. महादेवानंतर त्याचा पुतण्या रामचंद्र किंवा रामदेव हा इ. स. १२७१ मध्यें गादीवर बसला. याच महादेव व रामदेव राजाच्या प्रधान हेमाद्रि किंवा हेमाडपंत नांवाचा विद्वान ब्राह्मण होऊन गेला. यानेंच मराठींत मोडी लिपी

अस्तित्वांत आणिली यानें चतुर्वर्गचिंतामणि नावाचा चारहि पुरुषार्थांचे विवेचन करणारा ग्रंथ लिहिला. रामदेव राजाच्याच कारकीर्दीत श्रीज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी नामक ग्रंथ रचिला. सुरवातीच्या लीळा चरित्र, सूत्रपाठ, वछाहरण, रुक्मिणी स्वयंवर इत्यादि महानुभावीय वाङ्मयाची रचना याच काळांत झाली.

महाराष्ट्रांतील यादव राजाच्या साम्राज्याचा शेवट अल्लाउद्दीन खिल्जीचा एक सरदार मलिक-इ-काफूर यानें केला. ज्ञानेश्वरींत ज्या रामदेवराव यादवाचा गौरवपूर्वक उल्लेख करण्यात आला आहे, त्याच्यावर अल्लाउद्दिन खिलजीनें स्वारी करून त्याला आपलें मांडलिकत्व कबूल करायला लाविलें होतें. रामदेवरावानें कांहीं दिवस मांडलिकत्व मान्य करून पुढें दिल्लीस खंडणी देण्याचें बंद केलें. तेव्हां मलिक इ-काफूरनें त्याच्यावर चढाई करून त्यास पुनः दिल्लीच्या बादशहाचें वर्चस्व कबूल करायला लाविलें. हें त्यानें आमरण कबूल केलें. पुढें रामदेवराव वारल्यावर त्याचा मुलगा शंकरदेव यादव हा गादीवर बसला. त्यानें दिल्लीचें वर्चस्व नाकारल्यानें मलिक इ-काफूरनें पुनः देवगिरीवर स्वारी करून या खेपेस (इ. स. १३१२) शंकरदेव यादवाला ठार मारलें. अशा तऱ्हेनें मराठ्याची राजधानी देवगिरी ही मुसलमानांच्या ताब्यात गेली.

इ. स. १३१२ पासून पुढें तीनशें सव्वातीनशें वर्षेपर्यंत महाराष्ट्रांत मुसलमानांचेंच राज्य चालू होतें. खिलजी घराण्यानंतर दिल्लीच्या गादीवर तघलख घराणें आलें. महमद तघलखानें साम्राज्यविस्तार बराच केला. पण त्याला तो सांभाळतां आला नाहीं. त्यामुळें मुलतान बंगाल-वरगळ-बेदर देवगिरी-गुजरात अशीं जिकडे तिकडे बंडें उत्पन्न झालीं. अशा बंडांतूनच हसन गंगू ब्राह्मणी (कोणी यास झफिरखान ऊर्फ अलाउद्दिन हुसेन कांगो म्हणतात) यानें महाराष्ट्रांत इ. स. १३४७ मध्यें ब्राह्मणी ऊर्फ बहामनी राज्याची स्थापना केली. हसन हा मुळचा गंगू नामक एका ब्राह्मणाच्या पदरीं गुलाम होता. पुढें त्या ब्राह्मणानें त्यास मुक्त केलें. तेव्हां हसननें आपल्या मालकाच्या उदारपणाची आठवण म्हणून त्याचें नांव आपल्या नांवास जोडलें असें म्हणतात. भीमानदीजवळचें कल्बुर्गा शहर ही हसनची राजधानि होती. त्याच्या पश्चात् कल्बुर्गाच्या गादीवर एक

लहान मुलगा आल्यानें, राज्यकारभार महमद गवान नावाच्या इराणी सरदाराकडे आला. महमद गवानचा राज्यकारभार चांगल्या शिस्तीचा व शांततेचा झाला तरी देशीय त्याला शत्रू उत्पन्न होऊन इ स. १४८१ मध्यें त्याचा खून झाला यापुढें बहामनी राज्यात फूट पडून त्याचें वऱ्हाड, विजापूर, अहमदनगर, गोवळकोंडा व बेदर असे पांच तुकडे झाले.

मुसलमानाची सत्ता महाराष्ट्रात तीनशें वर्षे टिकल्यानंतर तिला हळुहळू उतरती कळा लागून, तिच्या जागीं मराठ्यांची सत्ता हळुहळू पण निश्चितपणें आपलें आसन जमवू लागली. शिवाजी महाराजांचे वडिल शहाजीराजे भासले हे प्रथम अहमदनगर व मागाहून विजापूर अशा दोन मुसलमान संस्थानांत मातब्बर सरदार म्हणून गाजले. त्यांच्याकडे पुणें व सुपें या दोन प्रांताची जहागीर होती. या जहागिरीवर देखरेख ठेवण्याची कामगिरी त्यांनीं दादाजी कोंडदेव मळठणकर या कर्तबगार ब्राह्मणाकडे सोंपविली होती. शिवाजीनें राजकारणाचे पहिले धडे दादाजी कोंडदेव यांजकडून घेतले आपल्या जहागिरीच्या आस पासच्या हळुहळू होणाऱ्या निष्प्रभ यवनी सत्तेकडे पाहून शिवाजीच्या मनात राज्यस्थापनेची कल्पना येऊन त्यानें आपल्या मावळ्यांच्या मदतीनें इ. स. १६४५ ते १६४८ या तीन वर्षांत राजगड, तोरणा, पुरंदर, लोहगड, राजमाची हे विजापुरच्या ताब्यांतील किल्ले हस्तगत केले. विजापूरकरांनीं शहाजीला कैद करून शिवाजीला भीति दाखविण्याचा व्यर्थ प्रयत्न केला शिवाजीनें दिल्लीच्या बादशहाशी सूत जमवून व विजापूरकरांना त्यांचा कोंडाणा परत देऊन शहाजीची सुटका करवून घेतली. या पुढच्या काळांत शिवाजीनें जावळी प्रांत, कोल्हापूर प्रांत, मुधोळ, सावंतवाडी इत्यादि सह्याद्रिलगतचा भाग जिंकून व विजापूरकरांनीं पाठविलेल्या अफजुल्खान, सिद्दि जोहार इत्यादि बलाढ्य सरदारांना नामोहरम करून विजापुर दरबाराकडून आपल्या राज्याला मान्यता मिळविली. ह्या वेळीं कल्याणपासून गोव्या पर्यंतची कोंकणपट्टी आणि भीमेपासून वारणेपर्यंतचा घाटमाथा असा १५० मैल लांबीचा आणि १०० मैल रुंदीचा मुलूख शिवाजीच्या ताब्यात होता. इ. स. १६६४ मध्यें शिवाजीनें सुरतेवर स्वारी करून त्या शहराची खंडणी वसूल केली,

व याच वर्षी शहाजीराजे वारल्यानें 'राजे' हे पद स्वतःकडे घेतलें, व आपल्या नावाचें नाणें पाडलें. इ. स. १६७४ मध्यें काशीचे ब्राह्मण बोलावून रायगडावर हिंदुधर्मपद्धतिप्रमाणें शिवाजीनें आपणावर राज्याभिषेक करवून घेतला व याच प्रसंगीं 'छत्रपति' असा नवा किताब धारण करून नवा शक त्यानें सुरू केला.

इ. स. १६८० मध्यें शिवाजी महाराज कालवश झाल्यावर इ. स. १८१८ पर्यंत महाराष्ट्रात मराठ्यांचीच सत्ता होती. शिवाजीच्या नंतर त्याचा वडील मुलगा संभाजी हा गादीवर आला. त्याचा औरंगजेबानें १६८९ मध्यें क्रूरपणें वध केल्यानंतर, त्याचा भाऊ राजाराम यानें अत्यंत कठिण परिस्थितींत मराठ्यांचें राज्य आपल्या मृत्यूपर्यंत (इ. स. १७००) टिकविलें. राजारामानंतर त्याचा पुत्र शिवाजी हा साताऱ्याच्या गादीवर राज्य करूं लागला. इतक्यात इ. स. १७०७ मध्ये संभाजीचा मुलगा शाहू व त्याची आई येसूबाई मोंगलाच्या कैदेतून सुटून आल्यावर मराठी राज्यात दुही उत्पन्न होऊन त्यापायीं कोल्हापूर व सातारा अशीं दोन राज्यें झालीं. त्यापैकीं कोल्हापूर येथें राजारामाचा मुलगा याचें राज्य व सातारा येथें संभाजीचा मुलगा शाहू याचें राज्य सुरू झालें. शाहूच्या पक्षाकडे प्रथमपासून बरेच मराठे सरदार होते. शाहूला बाळाजी विश्वनाथ भट नावाच्या कर्तबगार ब्राह्मण सरदाराची जोड मिळाल्यानें, छत्रपति म्हणून पुढच्या काळात त्याचेंच नाव सर्वतोमुखीं झालें. इ. स. १७१५ च्या सुमारास शाहूनें बाळाजी विश्वनाथ यास मुख्य पेशवा करून राज्यकारभार त्याच्याकडे सोपविला. ह्या पेशव्याच्या कारकीर्दींत मराठी राज्य हें नुसतें राज्य न राहता त्याचें रुपांतर साम्राज्यात झालें. बाळाजी विश्वनाथ, बाजीराव बाळाजी, नानासाहेब, थोरले माधवराव इत्यादि रणधुरंधर पेशव्यांच्या काळात मराठ्यांची सत्ता थेट अटकेपर्यंत जाऊन पोंचली. शिंदे होळकर, भोसले, गायकवाड इत्यादि छत्रपतींच्या सरदारांनी मराठ्यांचा भगवा झेंडा उत्तर हिंदुस्थानातहि फडकविण्याच्या कामीं पेशव्यांना बरीच मदत केली. पुढे पेशव्यांच्या घराण्यात गृहकलह माजल्यानें तसेच मराठे सरदारात आपापसात दुही सुरू झाल्यानें, वाढत्या इंग्रजी सत्तेचा आश्रय त्यांनीं घ्यावयास सुरवात केली आणि त्यापायीं इ. स. १८१८ मध्यें

दुसऱ्या बाजीरावानें स्वराज्याचें उदक इंग्रजांच्या हातावर सोडून तो ब्रह्मावर्तास चालता झाला.

या नंतरच्या इ. स. १९४७ पर्यंतच्या काळात महाराष्ट्रात इतर हिंदुस्थानातल्या प्रमाणेंच इंग्रजांचें राज्य सुरू होतें. पूर्वीच्या मराठी राज्याच्या सरदारांपैकीं शिंदे होळकर, गायकवाड, भोसले, घोरपडे, पटवर्धन, पंतप्रतिनिधि इत्यादिकांनीं इंग्रजांशीं तह केल्यानें त्यांची राज्यें इंग्रजांच्या सार्वभौमत्वाखालीं टिकाव धरून राहिलीं होतीं. तीं सर्व भारत स्वतंत्र होताच इ. स. १९४८ पासून हळुहळू निरनिराळ्या प्रांतात जोडलीं गेलीं.

इ. स. १८१८ पासून हिंदुस्थानात सर्वत्र इंग्रजांचें सार्वभौमत्व सुरू होताच त्याला पहिला प्रतिकार इ. स. १८५७ सालच्या स्वातंत्र्यसमरानें झाला. या स्वातंत्र्यसमराचें नेतृत्व नानासाहेब पेशवे, तात्या टोपे व राणी लक्ष्मीबाई यांच्याकडे होतें. त्यानंतर हिंदुस्थानचे पहिले क्रांतिवीर वासुदेव बळवंत फडके यांनी इंग्रजांची सत्ता खिळखिळी करण्याचा प्रयत्न इ. स. १८७९ सालीं केला. पुढें इ. स. १८८५ मध्यें राष्ट्रीयसभा ऊर्फ कॉंग्रेसची स्थापना होऊन सनदशीर मार्गांनीं स्वराज्यप्राप्तीचे प्रयत्न सुरू झाले. एकीकडे लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी इत्यादिकांच्या पुढारीपणाखालीं स्वराज्याचा प्रचंड चळवळ सुरू असताना, दुसरीकडे भारतीय क्रांतिकारकांनीं परकीय राज्यकर्त्यांना दहशत वाटेल अशी चळवळ चालू ठेविली. दुसरें महायुद्ध सुरू होताच नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या आझाद फौजेनें सैन्यात देशभक्तीचें वारें भरून दिलें. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम होऊन इंग्लंडमध्यें मजूर मंत्रिमंडळ असताना ता. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजीं पूर्वीच्या हिंदुस्थानाचे हिंदुस्थान व पाकिस्तान असे दोन भाग होऊन दोघानाहि ब्रिटिश राष्ट्रकुलांतर्गत स्वातंत्र्य प्राप्त झालें. त्यानंतर हिंदुस्थानची राज्यघटना तयार होऊन तिनें ता. २६ जानेवारी १९५० रोजीं भारतात सार्वभौम लोकसत्तात्मक राज्याची स्थापना केली मुंबईच्या द्विभाषिक राज्याची पुनर्रचना होऊन, महाराष्ट्र व गुजरात अशीं दोन राज्यें एप्रिल-मे १९६० मध्यें करण्यात आलीं

मराठी भाषेची उत्पत्ति

महाराष्ट्रांत रूढ असलेल्या मराठी भाषेच्या उत्पत्तिसंबंधीं विद्वानामध्यें बराच मतभेद आहे. कांहीं लोक संस्कृत भाषेला मराठीची जननी मानतात, तर कांहीं पालीभाषेला हा मान देतात कांहींकांच्या मतें महाराष्ट्री नावाची प्राकृत भाषा ही मराठीची जननी होय तर उलट कांहींकांना वेदाच्याहि पुर्वी लोकांत चालू असलेल्या प्राकृत भाषेपासून मराठी निघाली असे वाटतें. अशा तऱ्हेनें मराठी भाषा ही निश्चित्पणें अमुक एका भाषेपासून निघाली असें सांगता येत नाहीं. गुजराती, बंगाली, हिंदी ह्या भाषांचें मूळ निश्चित् रीतीनें सांगता येतें. परंतु मराठी भाषेची तशी स्थिति नाहीं त्याचें कारण मराठी भाषेच्या व्याकरणाच्या निरनिराळ्या बाबतींत संस्कृत, पाली, पैशाची, महाराष्ट्री, अपभ्रंश इत्यादि भाषांचे अवशेष व त्यांचीं कांहीं चिन्हें आढळून येतात हें होय. मराठी भाषेंत जे शेंकडो तत्सम संस्कृत शब्द आहेत, त्याच्यावरून संस्कृतला मराठीची जननी ठरवायला जावें तों तिण, पाऊस, छकडा, गूळ, अस्वल, रूद इत्यादि अनेक पाली शब्द जे मराठींत ठाण देऊन बसले आहेत ते आपणाला तसें करण्यापासून परावृत्त करतात. पैशाची भाषेप्रमाणे 'ण' व 'न' ह्यासंबधीचे बदल मराठींत आढळनात. ऊन, तहान, कान, रान, जानवें इत्यादि शब्द पैशाची भाषेची लक्षणें दर्शवितात. मागधी प्राकृतांत 'र'कार व 'स'कार या दोहोंबद्दल 'ल'कार व 'श'कार हे वर्ण अनुक्रमें येतात, तसेच संस्कृत 'स्थ' अगर 'र्थ' ह्या बद्दल मागधींत 'स्त' होतो. मराठींतहि हा प्रकार आढळतो उदाहरणार्थ मिसळ (मिश्र), घोळतो (घूर्णते), जोशी (जोइसी, केशर (केसर). अशाच रीतीनें अर्ध मागधीच्याहि कांहीं लकबा (दीर्घस्वर ऱ्हस्व करणें इत्यादि) मराठीनें स्वीकारल्या आहेत. पण ह्या सर्व भाषांपेक्षा महाराष्ट्री व अपभ्रंश या दोन भाषांचें ऋण मराठीवर सर्वांत अधिक आहे अकारान्त नपुंसकलिंगी नामें जशीं महाराष्ट्रींत लिंग बदलत नाहींत, तशींच मराठींतहि बदलत नाहींत. मराठींतील द्वितीयेचा 'स' प्रत्यय महाराष्ट्रींतील षष्ठी व चतुर्थीच्या 'स्स' प्रत्ययापासून आला आहे. (उदा० हत्तींस < हत्तिस्स, आगीस < अग्गिस्स < अग्ने.) नामाला लागणारे

विभक्तींचे प्रत्यय मराठीनें अपभ्रंश भाषेपासून घेतले आहेत. मराठी कवितेंत सामान्यतः आढळणारें अन्त्य यमक अपभ्रंश भाषेपासून आलें आहे. संस्कृत किंवा पालीमध्यें तें नाहीं. जुन्या मराठींत जें उकारप्राचुर्य (उदा० जीवु, निष्कामु, दमनकु) आहे तें अपभ्रंश भाषेच्या परिणामामुळें होय.

ह्या सर्व पुराव्यावरून असें दिसतें कीं 'मराठी' ही कोणत्या तरी एका प्राकृतापासून-महाराष्ट्री किंवा अपभ्रंश-ह्यापासून निघाली असें म्हणवत नाहीं. महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्या दोन्हीं भाषांचीं चिन्हें-इतर भाषांपेक्षा-बरोबरीनें व बरींच मराठींत ज्याअर्थी आढळतात, त्याअर्थीं ती ह्या दोन्ही भाषांच्या मिश्रणानें तयार झाली असें ठरतें. महाराष्ट्रीपासून मराठीनें आख्यात विभक्तींचा भाग म्हणजे काळ, अर्थ वगैरे क्रियापदास लागणारे प्रत्यय उचलले, व अपभ्रंशापासून कारकविभक्तींचा किंवा नामाच्या प्रत्ययाचा भाग उचलला. अशा रीतीनें मराठीच्या उत्पत्तींत ह्या दोन्ही भाषांचा सारखाच वाटा आहे. मराठी ही महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्या दोन भाषांपासून उत्पन्न झाली. सातव्या शतकांतील शिलालेखांत मराठी शब्द आढळतात. त्यावरून मराठी भाषा ही इसवी सनाच्या सातव्या शतकांत जन्म पावली असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

२

मराठी साहित्याची गंगोत्री

प्रस्तुत प्रकरणात मराठी साहित्याच्या प्राथमिक अवस्थेचा थोडक्यात विचार करण्याचें ठरविलें आहे. हा विचार करीत असताना प्रथमच आपणाला मराठीची स्थूलमानानें साक्षात् जननी अशी जी महाराष्ट्री भाषा, तिच्यांतील साहित्याचा निर्देश करणें प्राप्त आहे. शकपूर्व सातव्या शतकापासून तें शकोत्तर सहाव्या शतकापर्यंत म्हणजे सुमारें हजार बाराशें वर्षेपर्यंत महाराष्ट्रांत महाराष्ट्री भाषा सरसहा वापरली जात होती. इतकेंच नाहीं तर या भाषेनें अखिल भारतीय कीर्ति त्या काळात मिळविली होती. कात्यायन व वररुचि या दोघा प्राचीन ग्रंथकारांनीं आपल्या व्याकरणविषयक ग्रंथात महाराष्ट्री ही तत्कालीन इतर प्राकृताहून श्रेष्ठ प्रकारची भाषा होय, असें स्पष्ट म्हटलें आहे. महाराष्ट्री भाषा ही केवळ मराठीचीच जननी नसून अर्वाचीन हिंदी व गुजराती या भाषांचीहि जननी[1] आहे. गाथासु महाराष्ट्री म्हणजे गाथांची भाषा महाराष्ट्री असें आलंकारिक म्हणतात. यावरून गाण्याची भाषा प्राचीन काळीं महाराष्ट्रीच होती असें म्हणावें लागतें. असें असलें तरी महाराष्ट्री ही भाषा पाली किंवा अर्धमागधीप्रमाणें कोणत्याहि पंथाच्या धर्मग्रंथाची भाषा नसल्यामुळें केवळ महाराष्ट्री भाषेंत असें वाङ्मय फारसें आढळत नाहीं. सेतुबंध, सप्तशती व कर्पूरमंजरी हेच महाराष्ट्रीमधील उपलब्ध असलेले प्रमुख ग्रंथ होत. सेतुबंध ग्रंथाचा कर्ता प्रवरसेन होता. सप्तशतींत प्राकृत सुभाषितांचा संग्रह करण्यात आला असून, त्याचें कर्तृत्व शातवाहन राजा हाल यांजकडे जातें. हा ग्रंथ शकारंभीं किंवा शकपूर्व पहिल्या शतकांत लिहिला गेला. सप्तशती ग्रंथात हल्लींच्या मराठींत सापडणारें भण्डण

(माइग), चोल्लिसम् (चोळेन), गाहल्लअ (बाहुलें), वेल्लहळ (वेल्हाळ), वइ (वई), सआडि (सागाडि, सागड) इत्यादि अनेक शब्द बहुतेक जसेच्या तसेच सापडतात. कर्पूरमंजरीचा कर्ता राजशेखर (इसवी शतक आठवें) याला त्या प्रथाच्या हस्तलिखित प्रतींत अनेक ठिकाणीं महाराष्ट्रचूडामणि असें म्हटलेलें आहे. कर्पुरमंजरींतील श्लोक महाराष्ट्रींत आहेत. ह्या ग्रंथात पच्चराउज (पगराज) दिल्ल (दिला) इत्यादि बरेच शब्द हल्लींच्या मराठींत आढळतात तसे आहेत

इसवी सनाच्या सातव्या शतकापासून महाराष्ट्रीची कन्या मराठी भाषा ही महाराष्ट्रात बोलली जाऊ लागली. जरी ही बोलभाषा होती तरी तिच्यात जोरदार अशी ग्रंथरचना बाराव्या शतकापर्यंत झालेली दिसत नाहीं. याचे एक कारण संस्कृत भाषेचा पगडा. त्या काळात शिक्षण घेणारे फार थोडे लोक होते, व जे होते त्यांचा ओढा संस्कृताकडे होता. भवभूतिसारखा नाटककार, राजशेखरा 'सारखा कवि व भास्कराचार्यांसारखा ज्योतिषी व गणिती हे सर्व महाराष्ट्रीय होते. परंतु यांनीं ग्रंथरचना संस्कृतमध्यें केल्यानें साहजिकच या पाचशे वर्षांत शिलालेखांतील–सामान्य जनसमूहाला कळण्याकरिता म्हणून योजलेल्या काहीं वाक्यांखेरीज मराठी साहित्याचा संसार अन्यत्र आढळत नाहीं. अगदीं प्राचीन शिलालेख म्हैसूर संस्थानातील श्रवणबेळगोळा येथील असून, त्याचा लेखनकाल इ. स. ९८३ आहे ह्याला गोमतेश्वराचा शिलालेख म्हणतात. शिलेवर लिहिलेलं पहिलें मराठींतील वाक्य या लेखात जें आढळतें तें असें– "श्री चावुण्ड राजें करवियलें ॥ गंगराजे सुत्ताले करवियले."

(?) या शिलालेखानंतर सुमारें दीडशें वर्षांनीं चालुक्य वंशातील सोमेश्वर राजानें रचिलेला 'अभिलषितार्थ चिंतामणि' (शके १०५१) नावाचा ग्रंथ आहे या ग्रंथात मराठी रूपें व मराठी शब्द अनेक ठिकाणीं आले आहेत. शिवाय ग्रंथाच्या एका भागांत काहीं पद्यें आलीं आहेत त्यांपैकीं एक पद्य त्याच्या अर्थामुद्धा पुढें दिलें आहे – जेणें रसातळ उणु मत्स्यरूपें वेद आणियले

मनुशिवकं वाणियेले तो संसारसागरतारण मोह (ह) ता रावो नारायणु ॥४३॥ (अर्थ :–ज्याने रसातलाहून मत्स्यरूप धारण करून वेद आणिले, मनु आणि गिरा वर्णिले तो ससारसागरातून तारून नेणारा व मोह नाहींसा करणारा राजा नारायण आहे.) सोमेश्वराने महाराष्ट्रातील गायका काढताना ओव्या म्हणतात असें लिहिलें आहे, त्यावरून ओवी छंद याहि वेळीं चांगला प्रचलित होता असें दिसतें.

(३) या नंतरचा शिलालेख आंबे गावातील जोगाईच्या सभामंडप या नावानें ओळखल्या जाणाऱ्या एका लेण्यात डॉ. श. गो. तुळपुळे याना अलीकडेच प्राप्त झाला[१] प्रस्तुत लेखातील लिपी दक्षिणी वळणाची बाराव्या शतकातील नागरी आहे लेखात पृष्ठमात्रेचा उपयोग बहुतेक ठिकाणीं केल्याचें दिसतें. तीन चार ठिकाणीं शिरोमात्रा देखील आहेत. शिलालेख "सवतु (शक) १०६६ रक्ताक्षी संवत्सरांतर्गत अश्विन शुद्ध १ गुरुदिने"चा असून कालगणनेप्रमाणें तो बरोबर आहे. हा काल इंग्रजी पद्धतीप्रमाणें ३१ ऑगस्ट ११४४ इ. स. असा येतो प्रस्तुत शिलालेखात आठशे वर्षांमागील मराठी भाषेत सुमारे सहा ओळींचा व पाच पचवीस शब्दाचा मजकूर अभग व अखंड मिळतो हें त्याचें एक वैशिष्ट्य होय शके १०६६ अश्विन शुद्ध प्रतिपदेस गुरुवारीं आंबदेशाचा अधिष्ठाता महामडलेश्वर उदयादित्यदेव यानें नाथाच्या म्हणजे शिवाच्या देवळाच्या योग-क्षेमासाठीं जें वृत्तिपत्र केलें, त्याचें शासन हा प्रस्तुत शिलालेखाचा विषय आहे. या उदयादित्यदेवानें भूतनाथाच्या योगक्षेमासाठीं म्हणून परमभक्तीनें सेलू नावाच्या गावातून वीस गद्याण, काम नावाच्या जमिनीपैकीं बारा गद्याण, राडी नावाच्या गावातील भातशेतापैकीं काठीच्या मापानें मोजलेली तीन निवर्तनें व सिंघणदेवाच्या जवळगावातील जमीन इतकें दान दिलें आहे. तसेंच पूजाऱ्यासहि त्यानें बारा गद्याण, कुंभेफळ गावातील पाच गद्याणाची जमीन, तळ गावातून चागल्यापैकीं पसतीस बैल, गावातील प्रत्येक घाण्यामागें तेलाचें एक पात्र, दर हाटामागें एक करडा, फुलाची एक माळ व एक मळा याप्रमाणें वृत्ति करून दिली

१ साहित्यपत्रिका, वर्ष २४ अं ९९ (एप्रिल–सप्टेंबर १९५१)

आहे. हें शासन जो कोणी लुप्त करील त्यावर योगिनीचा वज्रदंड पडेल ही शपथ व एतत्सम शासनलेखाच्या शेवटीं नेहमीं येणारे दोन श्लोक खोदून हे शिला लिखित पूर्ण केलें आहे. शिलालेखातील महत्त्वाचा भाग पुढील प्रमाणें आहे :—

> ॐ ॥ स्वस्ति सक्तु १०६६ रक्ताक्षी संवत्सरान्तर्गत अश्विन
> शुद्ध १ गुरुदिने अद्येह श्रीभूचरनाथपदकमलभ्रम
> र श्रीरवदेवः गुरुश्चरणाराधनतत्परः अजासमाधिष्ठि
> त महामंडलेश्वर उदउदयादितदेवेनपरममतत्या ना
> था कामतु सेलुग्रामीं ग २० तथा धामाळ्ये भूमि ग १२
> राहिए सालिवग दाडेभाचीं निवर्त्तनें सिंघणदेवा
> जयल्ग्रामीं भुमि दत्त नाथपुजितेभा पुजारेआ ग १२
> कुंभसलीं भूमि ग ५ तलि मान्य बैल ३५ घाणआप्रति
> तेला डो १ हाट्प्रति करडा १ फूलमरी १ मथा १ जो फेडी
> लोपी तेआ योगिनीचा वज्रदंडु पडे ॥

(४) यानंतरचा शिलालेख शके १०७५-७९ मधील दौलताबादजवळील पळसदेव येथील देवळावर आहे. त्याच्या प्रारंभीचें वाक्य असें आहे :— श्री मगदेव दडनाके विष्णुगृह केलें ....ईश्वर सवऊरी नीपनलें प्रासादी .. तेहाचे पुत्र माइया... ।

(५) या पुढील शिलालेख शके ११०२ मधील असून तो मुंबई येथील परळ विभागात सापडलेला आहे त्यात कोंकणच्या अपरादित्य नावाच्या एका राजानें तीर्थीं स्नान करून श्री वैद्यनाथ देवास पंचोपचार पूजेसाठीं षट्पष्टि म्हणजे हल्लींची साष्टी यातील माहुली जवळील एका जमिनीचें उत्पन्नापैकीं २४ द्राम उत्पन्न दिल्याचें वर्णन आहे. शिलालेखातील देवगीच्या २१ ॥ ओळी संस्कृतात असून बहुजनसमाजास कळावें म्हणून शपथेच्या दोन ओळीं मराठींत आहेत त्या अशा :— अथ तु जो कोणु ति ए शासन लोपी तेया श्रीवैद्यनाथ देवाची माल सकुटुंबी आवडे ॥ तेहाची माय गाढवे × दिजे ।

(६) यानंतरचा खानदेशांतील पाटण येथील देवीच्या देवळाबाहेरील भिंतींत असलेला शिलालेख. हा लेख ज्ञानेश्वरीच्यापूर्वी सुमारें ८४ वर्षे म्हणजे शके ११२८ चा आहे. लीलावती नावाच्या ग्रंथाचा कर्ता जो सुप्रसिद्ध भास्कराचार्य त्याच्या नातवाच्या म्हणजे चांगदेवाच्या नावानें हा लेख खोदविला आहे. लेखाच्या २८ ओळी असून त्यांपैकीं २१ संस्कृतांत व उरलेल्या ओळी सामान्य लोकांना कळाव्यात म्हणून मराठींत आहेत त्या अशा :— इया पाटणीं जें जेणें उघटे तेहाचा असि आउं जो राउला होता ग्राहकापासीं तो मठा दीन्हला । ब्राह्मणा जें विकतेयासीं ब्रह्मोत्तर तें ब्राह्मणीं दीन्हलें ॥ ग्राहकापासीं दामाचा वीसोवा आसूपाठी नगरें दीन्हला । तुलाइया बैला सिद्धवे ॥ बाहीरिला आसूपाठी गिधवें ग्राहकापासीं। पाच पोफली ग्राहकापासीं ॥ पहिले आघाणे आडाणाची लोटि मठा दीन्हली ॥ जेती घाणे वाहति तेतीया प्रति पली पली तेल ॥ एथ जे मविजे ते मठीचेन मापें मवावें मापाउ मठा अर्द्ध ॥ अर्द्ध मापहारी । रूपाचे सूक । तथा भूमिः ॥ चतुराघाट निशुद्ध ७० डुमामु परड आलेआ कामतामध्यें चहवटा ॥ एकल वटा ॥ पडिताचा कामतु ॥ श्रीतेग्रामी चाउरा ॥ घामोजाचीअ खोडिआ ॥

(७) हा शिलालेखानंतरचा शिलालेख शके ११५० मधील आंबेजोगाई येथील होय. त्याला खोलेश्वराचा शिलालेख म्हणतात. यातील ४–५ ओळी मराठी आहेत

(८) यानंतरचा शके ११६१ मधील नेवासे येथील शिलालेख होय त्याची भाषा संस्कृत मराठी मिश्र आहे. "हे भूमि देवें पुरुषेंग जीवना दिधली" हें वाक्य लेखाच्या शेवटीं आहे

(९) यानंतरचा शके ११९५ मधील पंढरपूरच्या देवळांतील चौऱ्याशी शिळेवरील लेख होय. या शिळेवर देणग्या देणाऱ्यांचीं नावें आहेत. या लेखांत प्रशस्ति श्लोकानंतर असें वाक्य आहे : स्वस्ती श्री सकु ११९५ श्रीमुख संवत्सरे फागनिपूर श्रीविठ्ठलदेवरायासि तिसासिति फुलें दाडे आचंद्रार्क चालावेआ नानाभक्त मालीआं दत्त पैसाचा विवरू ॥ यांत अनेकांचीं नावें आहेत. यादवांचा

कारभारी हेमाडपंत याने शकु ११९८ धाता संवत्सरे माघ वदि तृतीयेस वर्गणी दिल्याचा उल्लेख यात आहे. पुढे श्रीरामदेवरायाच्या देणगीचा उल्लेख आदरपूर्वक केला आहे. तो असा :— श्री शकु ११९९ ईश्वर संवत्सरे मार्गशिर शुद्ध १५ शुक्रे । श्री विठ्ठल देवरायासि पादरी फड मुख्य समस्तान्हाग आचंद्रार्क श्री राय नारायण प्रौढ प्रताप चक्रवर्ति श्री रामचंद्रदेव राय ठ ॥ याप्रमाणे शके १२०० पर्यंत हा लेख कोरण्याचे काम चालू होते असे मानले तर या सुप्रसिद्ध व सुमंगल लेखानंतर थोडयाच वर्षांनी पांडुरंगभक्त ज्ञानेश्वरांनी आपल्या ज्ञानेश्वरीची शके १२१२ मध्ये पूर्तता केली असे म्हणण्यास हरकत नाही. महाराष्ट्र सारस्वतकार वि. ल. भावे म्हणतात त्याप्रमाणे "शिलालेखांच्या लहानसहान रचनेतून आपण मराठी भाषेतील अत्युत्कृष्ट ग्रंथरचनेच्या काळात येऊन पोचतो" विवेकसिंधुकर्ते मुकुंदराज, काही महानुभावीय कवी व ज्ञानेश्वरादिकांची रचना याच सुमारास झाली.[1]

---

१ मराठीच्या उत्पत्तिकालासंबंधी निर्णय करतांना पुढील पुरावा उपयोगी ठरावा. (१) कै. वि. का. राजवाडे मराठी भाषा शके ४०० च्या सुमारास सुरू झाली असे मंगळवेढे व चिकुर्डे येथील ताम्रपटावरून म्हणतात. त्यावर असा आक्षेप घेण्यात येतो की, हा शक शालिवाहन नसून शिलाहार होय. म्हणजे ताम्रपटाचा शक जरी ४१० असला तरी तो वस्तुतः ११२६ हा होय. (२) अलिबागेजवळच्या अक्षी येथील शिलालेख शके ९३४ चा असून त्यांत संस्कृत मराठी अशी वाक्ये आहेत. हा मराठीतील पहिला कालोल्लिखित शिलालेख होय. त्यातील एक वाक्य असे आहे

महजुंवाने (देवीच्या) बोडणासाठी नऊ कवली (धान्य) नेमून दिले

(डॉ. श. गो. तुळपुळे, मराठी संशोधन पत्रिका, वर्ष ५, अंक १ ला) (३) नारदस्मृतीत (५ वे शतक) प्राकृत भाषेची अमदानी संपल्यावर देशभाषा (मराठी-गुजराती-हिन्दी) सुरू झाल्या असे म्हटले आहे "संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैः यः शिष्यमनुरूपतः । देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥" (४) कै. चिं. वि. वैद्य यांच्या मते सातव्या शतकात धर्मक्रांति-विचारक्रांति झाली. त्यामुळे देशी भाषा उत्पन्न झाल्या. (५) कै. पां. दा. गुणे यांच्या मते भिन्न संस्कृतीचे, भिन्न भाषांचे लोक (अरब वगैरे) आठव्या नवव्या शतकात भारतात आले त्यावेळेस वर्तमान

यापैकीं मुकुंदराजादिकांचा उल्लेख येथेंच करून महानुभाव व ज्ञानेश्वर यांचा पुढील प्रकरणांत करणें इष्ट होईल. प्राचीन काळापासून मुकुंदराज हे मराठीचे आदिकवि म्हणून ओळखले गेले आहेत. जोंपर्यंत ऐतिहासिक पुराव्यानें दुसरा कवि त्याचें हें स्थान हिरावून घ्यायला पुढें येत नाहीं, तोंपर्यंत त्याच्याकडे आद्यकवित्व चालूं ठेवायला हरकत नाहीं. मुकुंदराजाची गुरुपरंपरा पुढील प्रमाणें आहे. :—हरिनाथ–रघुनाथ–मुकुंदराज. हरिनाथाची समाधि मध्यप्रांतात अंमोर येथें असून रघुनाथाची छिंदवाडा येथें आहे. मुकुंदराजाची समाधि बैतुल जवळील खेडलें या गावीं आहे. अशा रीतीनें मराठीचा आद्यकवि हा मराठीच्या माहेरघरचाच ठरतो हें योग्यच आहे. मुकुंदराजाचा सुप्रसिद्ध ग्रंथ विवेकसिंधु हा होय हा ग्रंथ त्यानें "शके अकरादाहोत्तर। साधारण संवत्सर। राजा शारंगधर। राज्य करी" अशा वेळीं रचिला. साधारण संवत्सर शके १११२ ला

(पान २२ वरून पुढें चालू)

कालिन थोड भापा नगार झाल्या (६) शक संवत ९८२ (इ स १०६०) मध्यें दिवे (कोंकण) या गावातील ताम्रपट उपलब्ध झाला असून, त्यात वासुदेव भट्टानें मावल-भट्टाजवळ हा ताम्रपट दिल्याचा उल्लेख आहे त्यांत सध्या प्रचलित असलेली घेनाम, देवल अशीं नावें आहेत (७) यशश्चंद्रकृत राजमति प्रबोध (१२ वें शतक) ग्रंथात एक महाराष्ट्रीय एका स्त्रीचें पुढील प्रमाणें वर्णन करीत आहे—'देव, चतुरांगुळाची जीहा, मा काई साधओ. गोमटी मुद, फापट निलाट, चापडु आखड्याची, ताहीची वीणे वाली, न छोटी न मोठी" (८) उद्योतनसूरी कृत कुवलयमाला या ग्रंथात मरहट्टाचें वर्णन आहे. तो बलहमील, बळकाय, ठेंगणा, सावळा असा आहे त्यावेळच्या मराठींत दिण्णलें, गहिलें, ही रूपें आलीं आहेत (९) शके ६०२ तें १०४९ पर्यंतचे १६ ताम्रपट उपलब्ध आहेत त्यातील शके ६०२ मधील ताम्रपटांत पव्राम, प्रिथिवी, इत्यादि मराठी शब्द आहेत. (१०) रामदेवराव यादवाच्या काळातील पुणें जवळील पूरगावातील शके १२०७ सालचा ११ ओळींच्या शिलालेखातील काहीं भाग–प्रभुणे नायक। रामचंद्र देवो नाडिलो सोडि. (११) शके १२११ (इ. स. १२८९) मधील ऊनकेश्वराचा शिलालेख यांत मराठी आठ ओळी आहेत. काहीं पुढील प्रमाणें "सरमगाचा आसमा आले। सरभग प्रीत्यर्थ हें उदक उत्पन्न केलें। तो राम प्रासादु संपुर्णु जाला। तेयाचा नमस्कार हरिहरा'

येतो. म्हणजे विवेकसिंधु हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरीपूर्वी शभर वर्षे रचिला गेला असें दिसतें. मुकुंदराजाकडे आद्यकवित्व देणारी एक आख्यायिका आहे ती अशी. ज्ञानेश्वरी ग्रंथाची रचना झाल्यावर निवृत्तिनाथ ज्ञानेश्वरास म्हणाले कीं, "तू भाष्यानुसार गीतेवर टीका लिहिलीस, पण धन्य मुकुंदराज कीं ज्यानीं विवेकसिंधु सारखा ग्रंथ स्वमतीनें लिहिला." विवेकसिंधूंत याबाबत शब्द मुळींच नाहींत. त्यावरूनहि मुकुंदराज यानी उत्तेपूर्वी होऊन गेला हें नक्की ठरतें. विवेकसिंधूच्या आजच्या स्वरूपाकडे सामान्यतः वरवर पाहिलें तर तो ग्रंथ ज्ञानेश्वरीपूर्वीचा वाटत नाहीं. परंतु हें त्याचें स्वरूप नकलकाराच्या आधुनिकीकरणाच्या वृत्तिमुळे त्याला आलें असावें असें असलें तरी त्यात मातु, हुडे, आरोगु, वोनी, पोळी, निदार, कड्सणी, ऐणी, रोळू, दळवाडं, रेटमरुहाणी, वाशिपे, उपल्वग इत्यादि जे शब्द आले आहेत, त्याच्यावरून त्याचे प्राचीनत्व निर्विवाद आहे. विवेक सिंधूच्या यवतमाळ येथील शारदाश्रमाच्या जुन्या पोथींत नामाचीं ओकारान्त रूपें राजवाडे ज्ञानेश्वरीप्रमाणेंच पुढीलप्रमाणें आहेत :—थैमा शीक्षाचा सदेहो। आइकोनि उठिला स्नेहो. विवेकसिंधूतील विषयप्रतिपादन अध्यात्मपर असूनहि फार सुबोध झालें आहे. त्यात मूळ शंकराचार्यांच्या मायावादावर विवेचन करण्यात आलें असल्याचें श्री मुकुंदमुनीच सांगतात :—"शंकरोक्तिवरी। मी बोलिलीं मराठी वैखरी।" पण हे मराठी विवेचन कोठेंहि दुर्बोध झालेलें नाहीं. उलट गुरुशिष्याचे जे मधून मधून काल्पनिक संवाद दिले आहेत त्यानें ग्रंथाच्या गोडींत भरच पडली आहे. ग्रंथाचा विषय जागोजागीं घरगुती दृष्टांत देऊन सोपा केला आहे उदा० :—सोंग संपादिता तोपलेपणें। नरासी दीजे अलंकार भूषणें। सोंग मिथ्या परि पावणें। नरासीची॥ तैसे वीर मायिक अवतरण॥ तेथें कीजे जें भजन। तें होय समर्पण। जगदीश्वरीं॥ मुकुंदराजानीं विवेकसिंधूत राजयोगाची तरफदारी केली आहे. ते म्हणतात, "न लगे वेदशास्त्राचा याग। अभ्यासावा न लगे अष्टांग। जरी पाविजे राजयोग। श्रीगुरुप्रसादें॥" प्रपचात राहूनहि अध्यात्मयोगाचा अनुभव घेणें याच नाव राजयोग होय असें ग्रंथकारानें सांगितलें आहे सामान्य लोकांकरिता सगुणोपासनेचें महत्त्वहि मुकुंदराजानीं सांगितलें आहे.

"चित्त अवलंबनेविण । जरा न राहे स्थिरपण ॥ तरी देवाचें सगुण । स्वरूप चिंतावें ।" विवेकसिंधूची संस्कृत आवृत्तिहि आढळते. हें संस्कृत भाषांतर गोपाळ मुद्गल यानें केलें. मुकुंदराजानीं परमामृत, पवनविजय, पंचीकरण, मूलस्तंभ इत्यादि दुसरेहि अध्यात्मपर ग्रंथ रचीले आहेत. त्यापैकीं परमामृत हा ग्रंथ सुमारे तीनशें ओव्यांचा असून विशेष लोकप्रिय आहे.

याच काळातील दुसरा ग्रंथ म्हणजे श्रीपतिकृत (शके ९६१) रत्नमाला हा होय. श्रीपतीनें रत्नमाला व जातकपद्धति असे दोन ज्योतिषविषयक ग्रंथ प्रथम संस्कृतांत लिहून, नंतर त्यांपैकीं पहिल्याचें मराठींत भाषांतर केलें. खाण्यात बाजरी, राहण्यात बिनचुन्याच्या इमारती व लिहिण्यात मोडी लिपी यांचा महाराष्ट्रात प्रथम प्रचार करणाऱ्या हेमाद्रि उर्फ हेमाडपंताच्या नांवावर काहीं ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. महादेवराव व रामदेवराव जाधवांच्या दरबारात 'श्रीकरणाधिप' या हुद्यानें तो राज्यकारभाराचें काम पाहात असे. धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष अशा चार पुरुषार्थांचें तसेच शेंकडो व्रतवैकल्यांचे विवेचन करणारा 'चतुर्वर्गचिंतामणि' नांवाचा ग्रंथ यानें संस्कृतांत लिहिला असून याशिवाय हेमाद्रिकृत कालनिर्णय, कैवल्यदीपिका (श्रीबोपदेवाच्या मुक्ताफल ग्रंथावरील टीका) आयुर्वेदरसायन (अष्टांगहृदयावरील टीका) दानवाक्यावलि, लक्षणसमुच्चय, नीतिबोध, लेखनकल्पतरु वगैरे इत्यादि प्रकरणेंहि याच्या नांवावर प्रसिद्ध आहेत. नाथपंथातील गोरक्षनाथाचीं 'गोरक्षअमरसंवाद', 'गोरक्षगीता' व काहीं पदें प्रकाशित झालीं आहेत. अद्वैतवेदांत व योगाभ्यासाची माहिती या प्रकरणात आली असून यातील कित्येक ओव्या आणि ज्ञानेश्वरीतील ओव्या यांच्यात विलक्षण साम्य आहे. ज्ञानेश्वर हे नाथपंथी असल्यानें असे होणें साहजिक आहे.

३

महानुभाव साहित्य व तत्त्वज्ञान

मराठी साहित्याची गंगा सुरुवातीलाच पवित्र, भव्य आणि सुंदर बनविण्याचें श्रेय जर कोणाला द्यावयाचें असेल तर तें महानुभाव पंथालाच दिलें पाहिजे. या पंथाच्या अनुयायांनीं मराठी भाषेचा पाया अगदीं भक्कम रचून, वर उभारल्या जाणाऱ्या उत्तुंग इमारतीची चांगली कल्पना आणून दिली. 'महान् अनुभावस्तेजो बलं वा यस्य स महानुभावः' ह्या व्युत्पत्तिप्रमाणें मोठ्या तेजानें युक्त असलेल्या लोकांचा जो मार्ग त्याला महानुभाव पंथ असें म्हणतात.[1] या पंथाची स्थापना श्रीचक्रधर यांनीं बाराव्या शतकांत केली. चक्रधर यांचें मूळचें नांव हरपाळ. भडोच येथें सुमारें आठशें वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या विशालदेव नांवाच्या (मल्लदेव नांवाच्या भडोचच्या राजाला पुत्र नसल्यानें त्यानें मृत्युसमयीं त्याचा दिवाण विशालदेव यास राज्य दिलें) राजाचे ते पुत्र होते. त्यांचा जन्म शके १११६ मध्यें झाला. यादवराज सिंघणानें शके ११३८ मध्यें भडोचवर केलेल्या स्वारीच्या प्रसंगीं तसेंच त्यानें अनहिलवाडवर शके ११४१ मध्यें केलेल्या स्वारीच्या प्रसंगीं राजपुत्र हरपाळ त्याच्याशीं लढला होता. पुढें शके ११४३ वृषभ संवत्सर भाद्रपद शुद्ध द्वितीया या दिवशीं हरपालदेवाचें निधन झालें. त्याचें प्रेत स्मशानांत नेलें असतां श्रीचांगदेव ऊर्फ श्रीचक्रपाणी (महानुभाव पंथाचे पूज्य तिसरे अवतार) यांनीं द्वारकेंत कामाख्या नामक हठयोगिनीच्या दुराग्रहामुळें देहत्याग करून हरपालदेवाच्या मृतकायेंत प्रवेश केला. राजपुत्र हरपाळ यास द्यूतक्रीडेचा नाद लागून त्यापायीं त्याचें स्वतःजवळचें सर्व द्रव्य, त्याची पत्नी कमळादेवी हिच्याजवळचें सर्व द्रव्य नाहींसें होऊन, शिवाय

१ महानुभाव पंथ ले. बाळकृष्ण महानुभाव शास्त्री, १९४७, पृ. २९९.

पतिपत्नींत वेमनाय (द्युतात लावण्या करिता हरपालदेवानें दागिने मागीतले असता कमलदेवीनें नकार दिल्यानें) निर्माण झाला. यानें उपरति येऊन हरपाळ यात्रेनिमित्तानें रामटेकला गेला. तेथें वाटेंत ऋद्धिपूर येथ श्रीगोविंदप्रभु नावाच्या सत्पुरुषाची व त्याची गाठ पडली. गोविंदप्रभूनें त्यास मन्त्रोपदेश देऊन त्याचे नाव चक्रधर ("अरे जा, तू चक्र आहेस, तू चक्रधर आहेस" असे गुंडम प्रभु म्हणाले.) असे ठेविलें. यापुढें औरंगल शहरीं कमळ नाईक नावाच्या सामवेदी ब्राह्मणाच्या हंसाबा नामक रूपवती विदुषी कन्येशीं त्यानें लग्न केलें. पण वैराग्याच्या भरात त्यानें हें गाव व पत्नी यांचा त्याग करून देशपर्यटन सुरू केलें. ह्या पर्यटनात अचळपूर (एलिचपूर) येथील रामदेवराव दरणा या सरदाराच्या उमादेवी नावाच्या मुलीशीं लग्न लाविलें. लग्न लावूनहि हरपाळाचें मन वैराग्यातच रमत असे. तशात उमादेवीचा मृत्यु (चक्रधर चंद्रभागा नदींत बुडून मेल्याची वार्ता ऐकून दुःखानें मेली) झाल्यावर हरपाळानें गृहत्याग करून विदेही अवस्थेत भटकायला सुरुवात केली. अशा स्थितींत एकेवेळीं प्रत्यस्थानीं भोगावतीचे काठीं त्यास श्रीदत्तात्रेयाचें दर्शन घडलें. आणि त्यानें शके ११८५ कार्तिक महिन्यात गुरु सिंह राशीस असता सन्यासदीक्षा धारण केली. यानंतर तो शिष्य संप्रदाय वाढवून उपदेश करीत हिंडू लागला. श्रीचक्रधर हे गुजरातेंतील व गुजराती सामवेदी ब्राह्मण असूनहि त्यानीं आपल्या पंथाचा प्रसार केला तो महाराष्ट्रात. याचें कारण इतर देशापेक्षा ईश्वरोपासना करण्याच्या दृष्टीनें महाराष्ट्र अधिक सात्त्विक आहे अशी त्याची समजूत होती. (कानडदेसा तेलंगदेसा न वचावें: ते वीराए बहुल देसः तेथ अवधुत मान्यः महाराष्ट्रीं असावें: ॥२४॥ आचार प्रकरण, सूत्रपाठ.) चक्रधराचे सुमारे पाचशे शिष्य होते. या शिष्यापैकीं नागदेवाचार्य, महिंद्रभट्ट, जनार्दन, दामोदर, भांडारेकर इत्यादि प्रमुख होते. त्यात पंथप्रचाराचें कार्य मुख्यत: नागदेवाचार्य यानेंच केलें. आपलें कार्य उरकून समाधि घेण्याच्या उद्देशानें श्रीचक्रधर बदरीकाश्रमाच्या बाजूला गेले त्यावेळीं हाच त्याच्या बरोबर होता. शेवटीं यालाहि माग ठेवून श्रीचक्रधर एकटेच पुढें गेले. त्याचें पुढें काय झालें याची कोणालाच माहिती नाहीं. परंतु याचा प्रयाणकाल

शके ११९४ हा महानुभाव पंथात मानला जातो. नागदेवाचार्य यांनीं शके १२२४ मध्ये समाधि घेतली. नागदेवाच्या शिष्यांच्या प्रमुख तेरा शाखा किंवा आम्नाय झाले. हे आम्नाय आजहि चालू आहेत. यांत कवीश्वर, उपाध्याय, तळेगावकर आणि पारिमांडल्य यांचा विशेष प्रचार आहे. श्रीचक्रधरांनीं सांगितलेल्या सिद्धांतांना या आम्नायांनीं आपापल्या मगदुराप्रमाणें अर्थ लाविला आहे. तथापि उपाध्याय आम्नायांतील लेखकांनीं लिहून ठेविलेलें तत्त्वज्ञान म्हणूनच महानुभावाचें खरेखुरें तत्त्वज्ञान सामान्यपणें मानलें जातें.

श्रीचक्रधरांच्या काळीं महाराष्ट्रांत देवगिरीच्या यादव राजांची कारकीर्द सुरू होती. हा काळ अत्यंत भरभराटीचा व ऐश्वर्याचा होता. अर्थात् चैनबाजीकडे आणि विलासरागाकडे लोकांचें विशेष लक्ष असणें स्वाभाविक आहे. यज्ञयाग आणि अनेक देवतांच्या उपासनेला या काळांत अगदीं ऊत आला होता. सुप्रसिद्ध पंडित हेमाद्रि यांच्या चतुर्वर्गचिंतामणि या ग्रंथावरून त्याकाळीं शेकडों प्रकारच्या व्रतवैकल्यांत लोकांच्या शक्तीचा अपव्यय कसा होत होता हें समजतें. शंकराचार्यांचें अद्वैत तत्त्वज्ञान उत्तम असलें आणि त्याचा प्रसार होऊन तीन चारशें वर्षे झालीं असलीं तरी सामान्य लोकांना तें फारसें पटलेलें दिसत नव्हतें. याच उद्देशानें मध्वाचार्यांनीं भक्तिप्रधान अशा द्वैतमार्गाचा प्रसार केला. ईश्वर आणि जीव हे भिन्न असून, मोक्षावस्थेत देखील भिन्नच राहतात असें मध्वाचार्यांचें सांगणें होतें. मध्वाचार्य हे चक्रधराचे समकालीन होते. शंकराचार्यांची ज्ञाननिष्ठा व रामानुजाचार्य मध्वाचार्य यांची भक्तिनिष्ठा यांचा समन्वय करून चक्रधरांनीं आपल्या द्वैती तत्त्वज्ञानाचा प्रसार महाराष्ट्रांत केला. क्षुद्र देवतांच्या भक्तीचें बंड त्याकाळीं महाराष्ट्रांत खूप माजलें होतें. तें मोडून सर्वसाधारण जनतेला खऱ्या परमेश्वरी मार्गाकडे लावण्याच्या उद्देशानें चक्रधरांनीं देवतांची अवहेलना न करतां त्यांना कमी महत्त्वाच्या ठरविल्या. देवतांची उपासना करणारे देवतांना पावतात आणि ईश्वराची उपासना करणारे ईश्वराला पावतात, असें सामान्य माणसाला समजणारें तत्त्वज्ञान त्यांनीं सांगितलें. क्षुद्र देवतांचें जड प्रस्थ त्यांनीं कमी केलें, त्याचप्रमाणें जातींची शिवाशिवहि त्यांनीं नाहींशी केली. आपल्या पंथांत त्यांनीं

स्त्री, शूद्र, ब्राम्हण, क्षत्रिय अशा सर्वांनाच सन्यास घेण्याची सोय ठेवून, शिवाय सन्याशानें कोणाकडेहि भिक्षा घ्यावी असें सांगितलें मात्र एका गोष्टीवर त्यांनी फारच भर दिला ती म्हणजे संपूर्ण अहिंसा व कडकडीत वैराग्य हीं ज्यांना मान्य असतील, ते कोणत्याहि जातीचे असले, तरी त्यांना मग महानुभाव पंथात मुक्तद्वार असे. धर्म सोपा पण कल्याणकारक करण्याच्या दृष्टीनें श्रीचक्रधरांनीं द्वैतमताचा प्रसार करून देवतापूजनाचा निषेध केला असला, तरी आजमितीला बहुजन हिंदु समाज मनानें अद्वैती म्हणजे सर्वत्र एक ईश्वरच आहे असें मानणारा परन्तु पूजनाच्या बाबतींत अनेकांत एकत्व पाहून आपापल्या इच्छेप्रमाणें त्या त्या देवतेची पूजा करणारा असा आढळतो आणि याच कारणानें श्री चक्रधर यांचा धर्म आणि तत्त्वज्ञान हीं सोपीं व श्रेष्ठ असूनहि, आणि आज आठशें वर्षें तीं तावून सुलाखून निघालीं असूनहि, त्यांचे अनुयायी काहीं फारसे आढळत नाहींत

श्री चक्रधरांनीं स्थापन केलेल्या महानुभाव पंथात अनुयायी फारसे नसले तरी त्याचा प्रसार व विस्तार दूरदूर पर्यंत झाला अगदीं सुरुवातीलाच त्याला राजाश्रय मिळाला देवगिरीच्या यादव राजांनीं आपला संबंध यदुवंशीय श्रीकृष्णाशीं जोडला असल्यानें, श्रीकृष्ण उपास्यदैवत असलेल्या महानुभाव पंथाकडे त्यांचे साहजिकच लक्ष वेधलें गेलें रामदेवराव यादवाच्या दरबारात महानुभाव पंथाच्या ग्रंथकारांचे श्रीकृष्णाच्या लीला वर्णन करणारे अनेक ग्रंथ वाचले जाऊं लागले. पंधराव्या शतकात या पंथाचा प्रवेश पंजाब सारख्या यज्ञप्रधान व भक्ष्याभक्ष्याकडे फारसें लक्ष न देणाऱ्या प्रांतात झाला. सारंगकोट येथील कृष्णराज नावाच्या क्षत्रिय गृहस्थाचा दक्षिणेंत मालाची नेआण करण्याचा व्यापार होता व्यापारानिमित्त वऱ्हाडात फिरत असतांना त्याची कवीश्वर आम्नायातील मावेरायनुरायाची गांठ पडली त्याचा उपदेश ऐकून कृष्णराजाला उपरति झाली व त्यांनीं तात्काळ महानुभाव धर्माची दीक्षा घेतली सारंगकोट येथ परत गेल्यावर त्यांच्यात पडलेल्या बदलानें आकर्षित होऊन त्याच्या ज्ञातिपथीं धार्मिक भावानें त्यांच्याकडून या अहिंसा व वैराग्यप्रधान धर्माची दीक्षा घेतली.

अशा तऱ्हेने या पंथाचा प्रसार प्रथम पंजाबात लाहोर, अमृतसर वगैरे ठिकाणीं होऊन, पुढे तो काश्मीर, पेशावर, काबूल, कंदाहार पर्यंत झाला या पंथाला तिकडे त्यांच्या कृष्णोपासनेमुळें जयकृष्णी पंथ म्हणतात. या पंथाचीं त्या भागात कृष्णमंदिरें असून, त्यात महानुभावीय मराठी ग्रंथ मोठ्या पूज्यभावनेनें पठन केले जातात स्तोत्रें, आरत्या, सूत्रपाठ वगैरे मराठींतूनच म्हणण्याची तिकडे चाल आहे मंदिरनिवासी महंत व सन्याशी याना तर मराठी लिहिता व अस्खलित बोलता येतें काबूलात महानुभाव धर्माचा प्रवेश अमीर दोस्त महमद याच्या कारकीर्दीत झाला दोस्त महमदाचा दिवाण भगवानदास याच्या कुटुंबातील मंडळींनी प्रथम महानुभाव पंथाची दीक्षा घतली व नंतर तेथें या पंथाचा प्रसार झाला याच दुदुवाच्या प्रेरणेनें काबूल येथें श्रीकृष्ण मंदीर स्थापन झालें व तेथील पहिले महंत म्हणून नागेंद्रमुनि विजापूरकर नावाच्या महाराष्ट्रीय पुरुषाची नेमणूक झाली अशा रातीनें या विरागी, निरुपद्रवी, स्वार्थत्यागी, अल्पसंतुष्ट, ज्ञानमार्गीयाचा संघ जरी संख्येनें फार मोठा नसला तरी त्यानें आपला क्षेत्रविस्तार खूपच केला आणि मराठी भाषा व महाराष्ट्र देश याची कीर्ति दूरवर पसरविली

श्री चक्रधरानी पंथप्रसाराकरिता प्रथम ज्याप्रमाणें महाराष्ट्र देशाची पसंति केली, त्याचप्रमाणें मराठी भाषेची देखील पसंति केली त्याकाळीं पंडित मंडळी संस्कृतात ग्रंथरचना करीत तरीपण सामान्य लोकाना आपलीं धर्ममतें कळावीत म्हणून चक्रधरानीं तसेंच त्याचे पट्टशिष्य नागदेवाचार्य यानीं महानुभाव पंथी याना मराठींतच ग्रंथरचना मुद्दाम करावयास सांगितली केशवराजसूरी याच्या मनातून संस्कृतात ग्रंथरचना करावयाचे येऊन त्यानें त्यासंबधात नागदेवा-चार्यांची आज्ञा मागितली असता ते म्हणाले, "नको गा केशवदेया येणें माझिये स्वामीचा सामान्यु परिवारु नागवैल कीं परमेश्वरें तरी जीवाचेया मंदोचिता लागि अनेक व्यसना अयोग्यता जागौनी. ज्ञान काठिण्यता चुकवोनी मऱ्हाठासी अल्पाशन ब्रह्मविद्याचये ठायें निरुपिता येतोनि परमेश्वर लाभुत्रमा वाधु होआवा म्हणौनिची महाराष्ट्रीये निरोपिलें कीं गा एऱ्हवीं सवरा कार्दे

देववाणि निरोपू न लाहे की गा: भणौनि पेहावा सम्यूत सूत्रबद्ध प्रकरण न करी तूं की: नागदेवाचार्यचरित्र, पद्यागमस्मृत, कथा ४७ वी."

"सामन्यु परिवारु" नागवू नये म्हणून गुरुजनीला तरी मराठीत व देवनागरी लिपींत ग्रंथरचना झाली, तरी चक्रधराच्या मागून ६०-७० वर्षांनीं पंथेतरांना आपलीं धर्मपुस्तकें अगम्य व्हावींत या हेतूनें तीं सांकेतिक लिपींत लिहावयाला सुरुवात झाली. प्रथम गाथव ऊर्फ रवळ व्यास यानें सकळ लिपी नावाची एक सांकेतिक लिपी शके १२७५ च्या सुमारास तयार केली. नंतर सुंदर (श. १२८५) पारमांडल्य (श. १२९०) अंक, शून्य, सुभद्रा, श्री इत्यादि दुसऱ्या सांकेतिक लिप्या तयार होऊन त्यात महानुभावीय ग्रंथ लिहिले जाऊ लागले. सांकेतिक लिप्यांचीं कुलुपें महानुभावीय वाङ्मयाला लागताच त्याची शुद्धता जरी राखली गेली, तरी त्याचा प्रसार कमी होऊन, लोकांत गैरसमज मान झपाट्यानें वाढीस लागले. सांकेतिक लिपीचा एक नमुना म्हणून पुढे देवनागरी व सुंदरी अशा दोन लिप्यांत एकच मजकूर दिला आहे.

देवनागरी लिपी

श्री. चक्रधराये नमः ॥ श्री पचकृष्णाये नमः ॥ ज्ञानभक्ति वैराग्य भेतु मोचकु भेतु अमोचकु ऐसा त्रिविध भेदुः ते भव्य व्याप्ति मागते ॥ १ ॥

सुंदर लिपी

श्रीज्ञन्यमयारे भमः ॥ श्रीकंज्ञनुल्यारे भमा. ॥ क्षात्रधन्मि मैयाज्ञ भेनु योज्ञनु भेनु अवोज्ञनु भैता ॥ स्त्रिमिम ज्ञोभुः से भज्ञ प्रामुस्सिः ॥ १ ॥

श्रीचक्रधरानीं आपल्या शिष्यांना वेळोवेळीं प्रसंगानुसार उपदेश पुष्कळ केला परंतु स्वत. ग्रंथरचना कांहीं केली नाहीं त्यामुळें त्यांच्या या मौखिक उपदेशावर टीका प्रतिटीकात्मक पुष्कळच ग्रंथ तयार झाले चक्रधराची दिनचर्या व चरित्र ज्यात आलें आहे असें गद्य लीळाचरित्र त्यांचे शिष्य महिंद्रभट्ट ऊर्फ महीमभट्ट व्यास यांनीं तयार केलें.

महानुभावीय वाङ्मयाच्याच नव्हे तर मराठी गद्यवाङ्मयाच्या अग्रभागी पताकेप्रमाणें शोभणारे दोन ग्रंथ म्हणजे 'लीळाचरित्र' व 'सूत्रपाठ' हे होत. श्रीचक्रधरांनी बदरिकाश्रमाकडे शके ११९४ मध्ये प्रयाण[1] केल्यानंतर लागलीच पुढील पाच दहा वर्षांत हे दोन्ही ग्रंथ तयार झाले असे स्पष्ट दिसते. दोन्ही ग्रंथांत रचनाकाल किंवा वगैरे घटनेचा शक दिलेला नसला, तरी ग्रंथांच्या स्वरूपावरून व उद्देशावरून चक्रधरांच्या प्रयाणानंतर लगोलग ते तयार करण्यात आले हें निश्चित. मराठी गद्यवाङ्मयाचा श्रीगणेशा पंचतंत्र किंवा बखरी किंवा ऐतिहासिक पत्र यांपासून होतो असे काही काळापूर्वी मानण्यात येत होतें. महानुभावीय वाङ्मय उपलब्ध होऊं लागल्यापासून मराठी गद्याची परंपरा सहा शतकांपर्यंत मागे नेऊन पोचविता येते. आधुनिक भारतीय भाषांचा विचार केला असता मराठी गद्याइतकें प्राचीन व समृद्ध गद्य क्वचित्च एखाद्या भाषेंत असेल. या दृष्टीनें पाहता मराठी भाषाभिमान्याचें हृदय आनंदानें आणि अभिमानानें तुडुंब भरून जावें, अशा योग्यतेचे हे दोन्ही ग्रंथ निःसंशय आहेत.

"लीळाचरित्रकार" महीभट्ट यांना चक्रधरांच्या सान्निध्याचा लाभ झाल्यामुळें प्रस्तुत चरित्रास प्रत्यक्ष प्रमाणाचें साहजिकच महत्त्व लाभलें आहे. याशिवाय चक्रधरांचे प्रमुख शिष्य नागदेवाचार्य यांच्या प्रत्यक्ष देखरेखीखाली लीळाचरित्र तयार झालें असल्यानें त्याच्या विश्वसनीयतेविषयी शंका घेण्याचेंहि कारण नाहीं. इंग्रजी वाङ्मयांत बॉसवेलकृत डॉ. जॉनसनच्या चरित्राचें जें महत्त्व आहे, तेंच मराठी वाङ्मयांत प्रस्तुत चरित्राचें आहे, असें म्हटल्यास फारशी अतिशयोक्ति होणार नाहीं. बॉसवेलनें ज्या आस्थेनें, आदरानें, साक्षेपानें व व्यवस्थितपणें डॉ. जॉनसनच्या चरित्राची साधनें जुळविलीं, तशाच पद्धतीनें महीभट्टानें आपल्या गुरूच्या लीळा वर्णन केल्या आहेत. लीळाचरित्रांत एकंदर १५०९ लीळा किंवा कथा आलेल्या असून, त्यावरून श्रीचक्रधरासंबंधीं सर्व प्रकारची माहिती तर मिळतेच पण त्याशिवाय पाचपन्नास महत्त्वाच्या स्थळांची, व्यक्तींची

---

१ भास्करभट्ट बोरीकर, ले. प्रा. वि. भि. कोलते, प्र. ४ पृ. ७७

माहितीहि मिळते. यादवांच्या उत्तरकालातील महाराष्ट्राची परिस्थिति कशा प्रकारची होती, भावी विनाशाची बीजें तींत कशाप्रकारें पेरलीं गेलीं होतीं, याचाहि अंदाज ह्या चरित्रात लागतो. सर्व लीळा एक प्रकारच्या प्रेमळपणानें सांगण्यात आल्या असून त्या ऐकणे हा त्याचा प्राण आहे. भाषाविलासाकडे लक्ष न देता त्या सांगितल्या आहेत. वाक्यें लहान लहान असून, त्यात दीर्घ इकाराचें प्राचुर्य आहे. लीळाचरित्राचीं सुरुवातीचींच कांहीं वाक्यें आहेत तीं अशीं :–श्री परेशाय नमः ॥०॥ फल्ठेठाणीं कन्हाडेया ब्राह्मणाचा घरीं अवतारू स्वीकरीलाः मगः येतुलें एक दीस राज्य केलेंः एक दिनीं श्राध जालेंः ते गोसावीया भार्या रतीचीया चाडा विनविलें आणि. गोसावियासि तेव्हळिं ब्रह्मचर्याची प्रवृत्ति मग' तें निमीत्य करूनि' मातापुरा बीजें केलेः तेथ देवगीरीवरि बीजें करीता श्री दत्तात्रए प्रभुः व्याघ्राचा वेखु धरूनि जाळितळूनि बीजें केलें. हाक दीधलीः श्रीमुगुटीं चवडा ठेविलाः लोकू भीयाला तो पर्ता नेला. तेथ शक्ति स्वीकरिली ॥ अवतारू स्वीकरीला :

लीळाचरित्रकारानींच श्री चक्रधराचे गुरु श्री गुंडम राऊळ ऊर्फ श्री गोविंद प्रभू यांचे गद्य चरित्र (ऋद्धिपुरचरित्र) गोविंदप्रभूच्या मृत्युनंतर सहा महिन्याच्या आत म्हणजे साधारणपणें शके १२१० च्या पूर्वार्धात तयार केलें. (श्री गोविंद प्रभु चरित्र. संपादक प्रो. वि. भि कोल्ते पृ. १०) बाजारात मिळणाऱ्या छापील प्रतीचा मूळ पाठ शके १२७४ ते शके १३१४ च्या दरम्यान तयार झाला असावा, असें प्रो. कोल्ते यांचें म्हणणें आहे. म्हाइंभटानीं लिहून घेतलेल्या गोविंदप्रभुविषयक आख्यायिका म्हणजे हें चरित्र होय याच कारणानें तें तत्कालीन वऱ्हाडी बोलींत व सुबोधपणें लिहिल्यासारखें दिसतें. सांप्रतच्या चरित्रग्रंथातील व्यवस्थितपणा यात अर्थातच नाहीं तत्कालीन सामाजिक चालीरीतींचा बोध या चरित्रावरून चांगलाच होतो शिवाय लीळाचरित्राप्रमाणें यातहि वऱ्हाडातील अनेक गावांचा जो उल्लेख आला आहे तो भौगोलिक व ऐतिहासिक असा दुहेरी महत्त्वाचा आहे

सूत्रपाठ हा ग्रंथ रामदेवराय जाधव यांचे कोशाधिकारी अनंतभट्ट यांचा नातू केशव व्यास यांनी रचिला. हाहि ग्रंथ लीळाचरित्राप्रमाणें नागदेवाचार्यांच्या देखरेखीखालीं तयार झाला. महींभटांनीं तयार केलेल्या लीळाचरित्रांत श्रीचक्रधरांच्या तोंडचीं जीं १८६२ सूत्रें आलीं आहेत, तीं एकत्र करून व क्रमवार लावून प्रस्तुत पाठ तयार करण्यांत आला आहे. लीळाचरित्राप्रमाणें याहि ग्रंथाचें पठन महानुभाव मंडळी अत्यंत आदरानें करतात. महानुभावीय तत्त्वज्ञान म्हणून जें कांहीं आहे तें या ग्रंथाधारेंच तयार झालें आहे. सूत्रपाठाची भाषा तत्कालीन जुनी मराठी असून, तींत तद्भव शब्दांचा सूर भरणा आहे. वाक्यें लहान लहान व साधीं आहेत. प्रस्तुत सूत्रपाठाचा आधार घेऊन त्यानंतर पुढें विपुल ग्रंथरचना महानुभावीय पंडितांनीं केली. खुद्द केशव व्यासांनीं त्या त्या सूत्रांच्या स्पष्टीकरणार्थ श्रीचक्रधरांनीं दृष्टांत दिले, तसेच सूत्रें त्यावरील दृष्टांतांसहित एकत्र करून दृष्टांत सूत्रपाठ तयार केला. चक्रधरकालीन समाजाचें यथार्थ दर्शन घडविणाऱ्या या दृष्टांतपाठांत एकेंचौरेंशी दृष्टांत घेतले असून, त्या दृष्टांतांवरून केशव व्यासांनीं सिद्धांत काढले आहेत. या सिद्धांतांनाच दार्ष्टांन्तिक म्हणतात. सूत्रें व दृष्टांत हे चक्रधरोक्त असल्यानें त्यांची भाषा व सिद्धांत किंवा दार्ष्टान्तिक यांच्या भाषेंत थोडा फरक आहे. केशव व्यास हे चांगले व्युत्पन्न असल्यानें त्यांच्या दार्ष्टांतिकांची भाषा ही अधिक प्रौढ, तत्सम शब्दांनीं मंडित व पंडिती थाटाची आहे. केशव व्यासांच्या दृष्टांतपाठाची कल्पना यावी म्हणून खालीं एक दृष्टांत दिला आहे.

सूत्रः–जो जें होऔनि असे तो तेंचि बोले ॥ १ ॥ अनंतशक्ति परमेश्वर सकळांसिही विषय व्यवस्था करीति ॥ २ ॥

दृष्टांत :–गावा हस्ति आला: तेथ आत्यंध हस्ती पाहों गेले: एकें पावो देखीला: एकें सोंड देखीली: एकें कानु देखीला: एकें पाठि देखिली: एकें पोट देखीलें: एकें पुस देखीलें। मग एकमेकां सवाडति: आरे तुम्हा हस्ती देखीला. पायो देखीला तो म्हणे हस्ती खांबासरीसा: सोंड देखीली तो म्हणे

(४) प्रकरणवश–म्हणौनि चित्रीची स्त्री न पाहावीः स्त्रीचेन नावे ठकारहि न पाहावाः

(५) वचनसंबंध–हो काः स्त्री दर्शनमात्रे माजवीः मा तरिः सपूर्ण दर्शनेंः संभाषणेंः स्पर्शः माजवीः ते साधावेचि न लगेः ऐसें म्हणीतलेंः तरि तयासि काइ उपाएः असेः कीना नसे पाः नाः उपाए न पवीजे ऐसे काही असेः म्हणीतलेया दृष्टादृष्टीं गुणदोषीं सस्त्वासिही उपाव असतः तरि तेचि उपाव सवग पाः नाः दर्शनादी तीन्ही चुकुनावेः हे काइ पाः परि स्त्रीचेनि नावें जडाचेंहीं दर्शन न घ्यावेंः तेंचि केविः नाः सर्वज्ञ म्हणीतलेंः चीत्रीची स्त्रीहीं न पाहावीः आणिः द्वापरीचा देवीं म्हणीतले काष्टाची पुतळी पायेंहीं न स्पर्शावीः एणे करूनिः स्त्रीची मुख्य आणि सप्तधातु आदिकरूनि जेतुकीं नव जाती स्त्रीचीं लेपेंः तेतुकेंहीं न पाहावेंः माः चेतन काइ पाहों येईलः एसें नीरूपीलें. हा एक संबंधः आता दुसरा संबंधः तरि तोचि केसाः नाः स्त्री दर्शनमात्रे माजवीः तरिः काइ चेतनचि माजवीः आणिः एराचेनि मात्र नुपजेः आणिः काइः नाः चीत्रींचीही स्त्री न पहावीः म्हणीतलेयाः चेतनाचेनि उपजे हें काइ म्हणावें असेः परि जडाचेनि उपजे एणें करुनि दोशाचा शेवट सांगीतला'

(६) आचार स्थळ :—चीत्र तें मनुष्याप्रसि चरवेंः अवयेव शुद्धिः वर्ण अळकारः भाव तारुण्य ऐसें जरि मनुष्य तरि काइ म्हणावें असेः चीत्रीची स्त्रीः भीतरील मनोधर्म वासुः तैसेचि येकामन द्रव्यातु स्त्री असे.

महानुभावीय तत्त्वज्ञानात्मक तसेंच कथात्मक वाङ्मय पुष्कळ वाढूनहि, बाहेरच्या जगाला त्याची मध्यन्तरीच्या काळांत मुळींच वार्ता नव्हती. गेल्या सुमारें पन्नास वर्षांपासून महानुभाव पथ व त्याचें साहित्य या गोष्टींकडे पंथेतरांचें लक्ष जाऊं लागलें आहे. ता. २१ नोव्हेंबर १८९९ च्या केसरींत लोकमान्य टिळकांनीं एक विस्तृत लेख लिहून या पंथासंबधानें पंथेतरांना प्रथमच कल्पना आणून दिली. त्यानंतर डॉ. भांडारकर, इतिहासाचार्य राजवाडे, गोविंद काशिनाथ चांदोरकर, विनायक लक्ष्मण भावे, केशव आप्पा पाध्ये, हरिभाऊ नेने, नी. ब.

मवाळकर, डॉ. यशवंत खुशाल देशपांडे, वा. ना. देशपांडे आणि प्रो. वि. मि. कोल्ते इत्यादि विद्वानांनीं निरलसपणें व परिश्रमपूर्वक माहिती जमा करून महानुभाव पंथ, त्याचें तत्त्वज्ञान व साहित्य यासंबंधीं सविस्तर माहिती मराठी वाचकांना करून दिली आहे. या त्यांच्या कामगिरींत माहूरच्या सुप्रसिद्ध महंत दत्तलक्षराज कवीश्वर महानुभाव, मुरारी यक्षदेव महंत, बाळकृष्ण महानुभाव शास्त्री, श्रीगौरव व्यास महानुभाव, श्रीगोपीराज, श्रीकृष्णराज दादा लासुरकर व श्री. मुरलीधरशास्त्री यांची मदत झाल्यानेंच सांकेतिक लिप्यांचीं कुलुपें उघडलीं जाऊन, महानुभावीय साहित्याचा खजीना त्यांना उपलब्ध झाला. महानुभावीय वाङ्मय व तत्त्वज्ञानासंबंधीं आपणाला आज जी माहिती उपलब्ध झाली आहे तिचें सर्वश्रेय या सर्व विद्वानांना आहे यात शंका नाहीं.

महानुभावांचे वेद म्हणा, शास्त्रें म्हणा, उपनिषदें म्हणा 'सूत्रपाठ' हा ग्रंथ होय. पुढें देण्यात आलेली माहिती या सूत्रपाठावरच मुख्यतः आधारलेली आहे. महानुभाव तत्त्वज्ञानात चार वस्तु नित्य मानलेल्या आहेत. जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर ह्या त्या चार वस्तु होत. ह्या स्वतंत्र, नित्य, अनादि व अनंत आहेत. ह्यांचा थोडक्यात परिचय करून घ्यावयाचा तर तो नित्यबद्ध देवता, बद्धमुक्त जीव, नित्यमुक्त परमेश्वर व प्रपंच अनित्य या सूत्रानें करून देता येईल. त्यात प्रपंच अनित्य असें जें म्हटलें आहे तें कार्यरूप प्रपंचाला उद्देशून होय. कारणरूप प्रपंच हा नित्य व स्वतंत्रच आहे. इतर धर्मपंथांच्या तुलनेनें महानुभावीय तत्त्वज्ञानात देवतांना स्वतंत्र पदार्थ कल्पिला आहेत, हें त्यांचें एक वैशिष्ट्य आहे. जैनांच्या तत्त्वज्ञानात देवता ह्या जीवांची एक सुखसंपन्न अवस्था समजली जाते. विशिष्टाद्वैत प्रतिपादन करणारे रामानुजाचार्य देवता ही जीवयोनीच मानतात. द्वैती मध्वाचार्यांनीं देवतांना जीवयोनींतच स्थान दिलें आहे. सर्वं खल्विदं ब्रह्म मानणाऱ्या अद्वैती शंकराचार्यांच्या दृष्टीनें देवतांना स्वतंत्र स्थान असणें शक्यच नाहीं. महानुभावीय तत्त्वज्ञान हें पूर्ण द्वैताचें तत्त्वज्ञान असल्यानें जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर ह्यांपैकीं कोणाचेंहि दुसऱ्याशीं किंवा सर्वांशीं मिळून असें ऐक्य होत नाहीं.

जीव हे अनंत आहेत. 'आनंतें ब्रह्मांडें: आनत जीवः आनंत देवताः आनत परमेश्वर (परमेश्वरावतार)' (विचार २१२). सूत्रपाठात जीवाचें लक्षण 'नित्यः केवलः आनादिः अविद्यायुक्तः वस्तु एकु आतिः ते जीव सब्दे जाणिजे' (महावाक्य २), असें दिलें आहे. जीवाला जडलेली अविद्या परमेश्वर सेवेनें नाहींशी झाल्यावर तो मुक्त होतो. परंतु मुक्तावस्थेंत देखील तो स्वतंत्र असतो. जीवाला ज्ञानमार्गानें ब्रह्मस्वरूप प्राप्त झालें किंवा भक्तिमार्गानें ईश्वरस्वरूप प्राप्त झालें तरी तो आपलें स्वतंत्र अस्तित्व कांहीं टाकीत नाहीं. एखाद्या विस्तीर्ण तलावातील पाण्यात तेलाचा थेंब पडला म्हणजे तो जसा आपला स्वतंत्रपणा कायम ठेवून त्यात हरपून जातो, त्याप्रमाणें जीव ब्रह्मस्वरूप किंवा ईश्वरस्वरूप प्राप्त करून घेतल्यावर जीवाचें होतें.[1] (यया तळ्यात तेलाचा थेंब घातला : तो हारपौनि गेला : उदकाचेनि बाहुल्ये : लक्षणस्थळ उद्धरण. ६४) जीव हा मुळात निष्क्रिय असतो. शुभाशुभ कर्में करण्याची इच्छा तोच करतो. परंतु जडभरतासारखा तो पडून राहिलेला असतो. त्याला प्रेरणा सल्माकडून मिळते. हा सल्म म्हणजे मायास्वरूपाचा अंश असून तो परमेश्वरी इच्छेनें जीवाला दिला जातो. जीवाच्या इच्छेप्रमाणें निरनिराळीं कर्में करण्याची प्रेरणा त्याला सल्माकडून मिळते. जीव भोगतो तीं सुखदुःखें संल्माला भोगावीं लागतात व जीवाच्या मोक्षावस्थेबरोबर सल्मही मुक्ति मिळवितो. हा संल्म जीवाला लागता क्षणीं त्या जीवाला वस्त्राची वासना होते. या वासनेमुळें संल्माला पाहताच मायेच्या प्रेरणेनें जीव 'चैतन्यमहं' म्हणजे 'मी माया आहे' असें म्हणतो. त्याचेंच अनुकरण करून सल्मही म्हणतो 'चैतन्यमहं' याप्रमाणें जीव व सल्म या उभयतांसहि व्यापण म्हणजे मायास्वरूप आहों असें मिथ्या ज्ञान झालें. हें होताच चैतन्याचा उर्फ मायेचा किंवा चैतन्य मायेचा 'मल' जीवाला व सल्माला लागतो. याला आद्यमल म्हणतात. मल याचा अर्थ सूक्ष्म शरीर. यानतर सल्माच्या प्रेरणेनें जीव 'मी विश्व आहे,' 'मी प्रकृति आहे' असें म्हणतो. त्याबरोबरच त्याला विश्व, प्रकृति वगैरे देवतांचा मल जडतो. म्हणजे विश्व,

१ महानुभाव तत्त्वज्ञान, प्रो वि. भि. कोलते, पृ. ४९७

प्रकृति वगैरे देवतांच्या सूक्ष्म शरीराची प्राप्ति होते. महानुभाव तत्त्वज्ञानात देवतांची संख्या ८१०१२५०१० येवढी आहे. अर्थात् जीवाला जडणाऱ्या मलाची किंवा सूक्ष्म शरीराची संख्या ८१०१२५०१० ही झाली. जीव हा मुळात अव्यक्त असल्यानें व जीवाला त्याच्या शुभाशुभ कर्मानुरूप फल देणें हें देवतांचें मुख्य कर्तव्य असल्यानें देवता जीवाला आपापले सूक्ष्मरूप देऊन त्याला व्यक्त करतात. इतक्या देवतांचे 'मल' जडूनहि जीवाची ब्रह्माची वासना तशीच राहते. शेवटी त्याला मनुष्य देहाची प्राप्ति होऊन ही वासना पूर्ण होते. यानंतर त्याला कर्माकर्मांप्रमाणें पुढील जन्माची प्राप्ति होते व दर खेपेस पहिल्यासारखी देवतांचे मल जडवून घेण्याची कसरत त्याला करावी लागते. ज्ञान प्राप्त होऊन मोक्ष मिळेपर्यंत जन्म आणि पुनर्जन्माच्या फेऱ्यात जीवाला राहावें लागतें. मोक्ष मिळाल्यावर जीव ब्रह्मस्वरूप किंवा ईश्वरस्वरूप प्राप्त करतो आणि सलग्न मूळ मायेंत किंवा चैतन्यात सामील होतो.

देवतांची संख्या वर सांगितलीच आहे. ह्या देवतांचे कर्मभूमीच्या देवता, अष्ट देवयोनि देवता, स्वर्गीच्या देवता, अष्ट भैरव इत्यादि नऊ प्रकार असून त्यांचें स्वरूप लक्षावधि योजनांचें आहे. ह्या देवता मुळात अव्यक्त असतात. परंतु परमेश्वराच्या आज्ञेनें साकार व परिमित बनतात. या साकार देवतांना 'ब्रह्मांडस्थ देवता' म्हणतात. मनुष्याला स्वर्गनरक देणाऱ्या याच देवता होत. मनुष्याच्या शरीरात मेदमान रूपानें सूक्ष्म शरीर धारण करून राहणाऱ्या देवतांना पिंडस्थ देवता म्हणतात. या देवतांत उच्च देवता नीच देवता असाहि भेद असून तो कायम स्वरूपाचा आहे. उच्च देवता उच्च राहतात व नीच देवता नीच राहतात. याच कारणानें देवतांना 'नित्यबद्ध' मानलें जातें. अविद्येनें जीव बद्ध व अविद्यानाशानें मुक्त होत असल्यानें जीवाला 'बद्धमुक्त' म्हटलें जातें.

प्रपंच म्हणजे जगत् किंवा सृष्टि. हा दोन प्रकारचा आहे. कारणरूप प्रपंच व कार्यरूप प्रपंच. 'कारणरूप प्रपंच अनादि सिद्ध असून अष्ट भैरवस्थित आहे. प्रत्येक भैरवस्वरूपापासून आठ आठ भूतांचा समूह उत्पन्न होतो. या आठ भूतांत

पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश या पंच महाभूतांचा आणि सत्व, रज व तम या तीन गुणांचा समावेश होतो. या आठ भूतामध्यें एक कारणभूत व सात समल्भूतें असतात. अष्टभैरवापासून प्रत्येकीं आठ आठ अशीं एकदर ६४ भूतें निर्माण होतात या ६४ भूतात सर्व मिळून ८ कारणभूतें व ५६ समल्भूतें असतात हीं कारणभूतें आधार असून त्यांचीं समल्भूतें हीं आधेय होत प्रत्येक भैरवापासून निघणाऱ्या आठ भूतांच्या गटात एक कारणभूत जरी नसल, तरी त्याच्याशिवाय बाकीचीं सात समल्भूतें निरूपयोगी होतात. वरील ६४ भूतां मधल्या ८ कारणभूतांचा मिळून विश्वरूपदेवतेचा मल ऊर्फ सूक्ष्म शरार बनतें. जीवाला ८ कारणभूतांचा झालेला विश्वरूप देवतेचा मल वहल्यावर तो कार्यरूप प्रपच उत्पन्न करतो कार्यरुप प्रपच सहारानतर कारणरूप होऊन राहतो [१]"

परमेश्वराला सूत्रपाठात त्र्यश म्हटलें आहे 'सत् सब्दें ब्रह्म जाणिजे चित् सब्दें माया जाणिजे आनद सब्दें ईश्वर जाणिजे ब्रह्म माया ईश्वर एसा त्र्यश परमेश्वर एकु आति ' (महावाक्य ५) परमेश्वराच्या ठिकाणीं नित्यत्व, व्यापकत्व, सर्व आत्मकत्व, सर्व ध्यानीतत्व, सर्वकर्तृत्व व सर्वसाक्षीत्व, (महावाक्य ९) आहे. निराकार व अव्यक्त परमेश्वराला जीवाचें कल्याण अकल्याण काहींच करता येत नसून जीवाला ज्ञान देण्यासाठीं त्याला मनुष्य देहच धारण करावा लागतो महानुभावात चार युगाचे चार अवतार मानतात कृतयुगात हंसावतार, त्रेतायुगात दत्तावतार, द्वापरयुगात कृष्णावतार व कलियुगात चक्रधरावतार. महानुभावाचा दत्तावतार भागवताच्या चतुर्थ स्कन्धाप्रमाणें एकमुखी व चतुर्बाहूच आहे. साकार परमेश्वराच्या सन्निधानानें देहधारी जीव आत्मकल्याण करून घेतात. अवतार विद्यमान असताना त्याच्या प्रत्यक्ष दर्शनानें व सेवेनें जीवाना आत्मकल्याण करता येतें व तो विद्यमान नसताना त्याच्या स्मरणानें (आनुस्मरण) व सबंधानें म्हणजे त्याच्याशीं स्पर्श झालेल्या माणसाचा किंवा वस्तूचा सहवास घडून आणल्यानेंहि आत्मकल्याण होतें

१ विचार समीक्षा, ले श्री वा ना देशपांडे, पृ. ४५-४६

मोक्षाचीं साधनें दोन मानली आहेत. एक ज्ञानमार्ग व एक भक्तिमार्ग. त्यातहि 'ज्ञानापसि प्रेम उत्तम' असें म्हणून भक्तिमार्गाचें श्रेष्ठत्व प्रतिपादन केलें आहे. ज्ञानियाला परमेश्वर आपल्या पाठिशीं घालतो व भक्ताला आपल्या पोटाशीं धरतो. देवताचें देणें हें चिरकाल ठिकाणीं नसतें. ईश्वर अवचकत्वानें, संपूर्णतेनें आनंद देतो देवताची उपासना न करता, ईश्वराची उपासना करावयाची ती याचकरिता. ज्ञान आणि भक्ति यापैकीं कोणत्याहि मार्गानें साधक गेला तरी त्याला उरलेल्या मार्गाची प्राप्ति होतेच. ज्ञानानें भक्ति प्राप्त होते तसेंच भक्तिनें ज्ञान प्राप्त होतें. या दोन्हीं गोष्टी ईश्वराच्या प्रसादानें मिळत असल्यानें व दोन्हींची आवश्यकता असल्यानें साधकाला त्या क्रमाक्रमानें मिळतात. या बाबतींत एका सूत्रांत असें म्हटलें आहे कीं, वेधूनि बोधीतिः का बोधूनि वेधीति. (विचार १११) याचा अर्थ असा कीं ईश्वरानें आधीं 'वेधलें' म्हणजे भक्ति दिली तर मागाहून तो बोधतो म्हणजे ज्ञान देतो आणि आधीं बोध दिला तर मागाहून तो वेधतो म्हणजे भक्ति देती. अशा रीतीनें भक्ति व ज्ञान याचा चक्रधरानें समन्वय केला आहे.

महानुभाव पंथ हा मुख्यतः साधकाचा, मुमुक्षुचा असल्यानें पंथाच्या अनुयायाचे नियम कडक आहेत. पंथात संन्यासी व गृहस्थ असे दोन वर्ग आहेत. संन्याशानें नित्याटन, भिक्षाभोजन, एकांतवास व परमेश्वर नामस्मरण करीत आपलें जीवन चालविलें पाहिजे. यात चान्दकल कोणत्याहि प्रकारची करता कामा नये सर्व प्रकारच्या वासनांचा, इच्छांचा, आवडींचा त्याग करून जीवतपणीं मेल्याप्रमाणें वागलें पाहिजे. (जीतेनि मृताचा धर्मा वर्तावें. आचार ७४) दुसरा वर्ग हा गृहस्थाश्रमी असल्यामुळें त्याला सांसारिक कर्में यथोचित पार पाडणें आवश्यक आहे. चातुर्वर्ण्य व्यवस्था ही परमेश्वरानेंच निर्माण केली असल्यानें त्याच्या आज्ञेनुसार ती गृहस्थाश्रमीयानें अमलात आणून आपला लोकव्यवहार चालविला पाहिजे. गृहस्थात तीन भेद आहेत परंपरागत गृहस्थ, संन्यासच्युत गृहस्थ (म्हणजे आधीं संन्यास घेऊन पुन: संसारात पडलेले) व भोपी गृहस्थ (म्हणजे देवस्थानाची सेवा करणारे) संपूर्ण अहिंसेचें पालन व द्युत, मद्य, मांस, वेश्या, शिकार, चोरी व परद्वारसेवा या सात दुर्व्यसनांचा

सर्वथा परित्याग करण्याची व देवीदेवताना शरण न जाता एका परमेश्वराचीच अनन्यभक्ति करण्याची दृढ प्रतिज्ञा गुरुच्या समोर परमेश्वरापुढें प्रत्येक महानुभावाला घ्यावी लागते. या बाबतीत त्याचें वारकऱ्याचें साम्य वारकरी पथाशी आहे. महानुभाव हे मूर्तिपूजक नि सदार आहेत परंतु त्यांच्यात मूर्तीना बुजबुजाट नाहीं. मूर्तीची ते अवहेलना करीत नाहीत. तर श्रीकृष्ण, श्रीदत्तात्रेय यांच्याखेरीज इतर मूर्तीना उचलून ते एखाद्या देवी-देवताच्या देवळात नेऊन ठेवतात. ईश्वर किंवा ईश्वरावतारखेरीज इतरांची पूजा महानुभाव करीत नसल्यानें ईश्वराच्या किंवा ईश्वरावताराच्या (उदा० श्रीकृष्ण, श्रीदत्तात्रेय इत्यादि) मूर्तीचीच पूजा ते करतात. यादि मूर्ती ते श्रीकृष्ण, श्रीदत्तात्रेय, श्रीचांगदेवराऊळ, श्रीगोविंदप्रभु व श्रीचक्रधर या पाच परमेश्वरापैकीं (यानाच पचकृष्ण असे म्हणतात.) कोणत्याहि परमेश्वरावताराच्या चरणस्पर्शानें पवित्र झालेल्या सवंगी पाषाणाची बनवितात. परमेश्वर चरणांकित पवित्र पाषाणाची किंवा त्यापासून बनविलेल्या मूर्तीची म्हणजे विशेषाची (याला विशेष म्हणण्याचें कारण असे कीं यातील पावित्र्य, कृपा, माया इत्यादि शक्ति सृष्टीचा संहार होईपर्यंत नष्ट होत नाहीत हें याचें वैशिष्ट्य आहे) स्थापना देव्हाऱ्यात केल्यानंतर दररोज सकाळीं, दुपारी व सध्याकाळीं त्याची पूजा अवश्य करावी लागते ती केल्याशिवाय अन्नपाणी कधीच ग्रहण करता येत नाहीं पूजेत ईश्वराच्या लीलाचें स्मरण, प्रार्थना व नमस्कार यांचा अतर्भाव होतो. प्रार्थनेत आपल्याकडे सर्व प्रकारचा कमीपणा घेऊन, ईश्वराची आळवणी केली जाते. महानुभावात ज्याप्रमाणें देवतांचा बुजबुजाट नाहीं, त्याचप्रमाणें गुरुबाजी देखील नाहीं. गुरुला परमेश्वर समजून त्याच्या ठिकाणीं परम प्रीति करावी पण त्याला परमेश्वर समजू नये असें चक्रधरानें सांगितलें आहे. गुरुच्या समाधीची पूजादि अर्थात्च वर्ज्य आहे. कारण समाधीची पूजा म्हणजे प्रेतपूजा होय व प्रेतपूजा करणारे नरकास जातात असे गीतेंत (यान्ति देवव्रता देवान्। पितॄन्यान्ति पितृव्रता । भूतानि यान्ति भूतेज्या । यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्–गीता अ. ९, २५) सांगितलें आहे. महानुभाव ईश्वरखेरीज इतरांची उपासना करीत नसल्यानें राधा, रुक्मिणी इत्यादि देवींची किंवा मारुती, गजानन, विष्णू इत्यादि

देवाची पूजा किंवा एकादशी वगैरे सारखी देवताव्रतें ते करीत नाहींत. महानुभाव जातिभेद किंवा स्पर्शास्पर्श मानतात किंवा नाहींत, या बाबतींत असें सांगता येईल कीं, महानुभाव सन्यासी जातिभेद मानीत नाहींत. ते सर्वांकडची भीक्षा ग्रहण करितात. लीलाचरित्रात एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, जोगेश्वरी येथें एक मातंग श्रीचक्रधरस्वामींचें दर्शन घेत असता त्यानें एक लाडू त्याच्या हातावर ठेवला तो त्यांनी आपल्या सर्व भक्ताना वाटून दिला. अर्थात् महानुभावीय सन्यासी अस्पृश्यता मानीत नाहींत जे महानुभाव गृहस्थ आहेत, त्याच्यात जातिभेद, अस्पृश्यता मानणें इत्यादि गोष्टी आहेतच 'महानुभाव पथातील अनुग्रहीत आणि सन्यस्त या दोन वर्गांपैकीं पहिल्या अनुग्रहीत वर्गात इतर लोकाप्रमाणें रोटीव्यवहार व बेटीव्यवहार या सबंधानें सर्वच प्रतिबंध पाळले जातात"[1] सन्यासदीक्षा महानुभाव पथात स्त्री पुरुष, ब्राह्मण-शूद्र वगैरे सर्वांना घेण्याचा अधिकार आहे, हें त्याचें एक वैशिष्ट्य आहे. आद्य शंकराचार्यांनी ब्राह्मणाखेरीज इतराना सन्यासदीक्षेचा अधिकार ठेवलेला नाहीं

महानुभाव पंथ हा सनातन वैदिक धर्माचीच एक शाखा होय प्रत्यक्ष वेदपठण जरी महानुभाव करीत नसले, तरी त्याना वेद पूज्य वाटतात गीता व भागवत हे ग्रंथ ते आवडीनें व आदरानें वाचतात सर्व हिंदूना प्रिय असलेल्या श्रीकृष्णाची उपासना ते करतात. श्रीकृष्णाबरोबर श्रीदत्तात्रेयाचीहि पूजा ते करतात महानुभाव सन्यासी चातुर्वर्ण्य मानीत नसले, तरी महानुभाव गृहस्थ ते मानतात आत्मा व पुनर्जन्म याहि गोष्टींवर त्याचा पूर्ण विश्वास आहे. संपूर्ण अहिंसा व संपूर्ण शाकाहार यामुळें वागणुकीनें देखील ते सात्त्विक आहेत. असें असून त्याच्याविषयीं नामदेव एकनाथाच्या कालापासून ते अगदीं आजतागायत अकारणच गैरसमज पसरले आहेत. हे गैरसमज म्हणींत देखील समाविष्ट झाले आहेत, त्यावरून त्याची तीव्रता कळेल. करणी कसाबाची व बोलणी मानभावाची, या म्हणीवरून महाजन समाजाच्या मनात या थोर पंथाबद्दल किती अनुदारपणाची

१ महानुभाव पथ, ले. बाळकृष्ण महानुभाव शास्त्री, १९४७, पृ ३६५

भावना वसत होती किंवा आहे हें दिसतें. महानुभाव हे वेदविरोधी आहेत, वर्णाश्रमव्यवस्था त्याना मान्य नाहीं, ते सनातनी हिंदु नाहींत. त्यानीं यवन राजा कडून मोठ्या कुशलतेनें जिझिया कराची माफी मिळविली, गोसावी इत्यादि हिंदु साधु लोकावर जो गहजब यवनानीं उडविला त्यापासून अलिप्त राहता यावें म्हणून महानुभावानीं काषाय वस्त्रें टाकून देऊन काळीं वस्त्रें धारण केलीं, आपण मूर्ति पूजक नाहीं असे भासवून त्यानीं मुसल्मान बादशाहाची मर्जी संपादन केली इत्यादि आक्षेप त्याच्यावर अनेक विद्वानानीं आणले होते.[१] हे आक्षेप अज्ञान व गैरसमजावर आधारलेले असल्यानें मागाहून त्यापैकीं काहींनीं ते मागही घेतले. आता तर नागपूर हायकोर्टानें आपल्या तारीख २१-८-१९४४ च्या निकालानें असें जाहीर केलें आहे कीं, महानुभाव हे सनातन हिंदुहून कोणत्याहि प्रकारें भिन्न नाहींत जिझिया करापासून महानुभावानीं माफी मिळविली या म्हणण्यासहि पुरेसें सत्यकथन नाहीं. कारण औरंगजेब बादशहानें ता २८-३-१६८४ ई ला जी सनद गोविंद बाबो वगैरे महानुभाव महात्म्याना करून दिली तींत 'हिंदू फकीराना जिझिया कराची माफी द्यावी' असें म्हटलेलें आहे केवळ महानुभाव पंथीयाना ती माफी द्यावी असें कोठेंहि म्हटलेलें नाहीं[२] आपल्या राज्याच्या उत्कर्षासाठीं हे फकीर ईश्वराची प्रार्थना करतील या उद्देशानें औरंगजेब बादशहानें ही सनद दिली हें उघड आहे काळीं वस्त्र किंवा ब्रह्मपोश याचा या सनदेंत कोठेंच उल्लेख नाहीं.

महानुभाव पंथाचे अनुयायी हे सनातनी वैदिक हिंदु असूनहि त्याचा द्वेष इतर हिंदूनीं करण्याचें एक कारण म्हणजे हें कीं, अशा प्रकारचा आपल्यातीलच इतर पंथीयाचा द्वेष करण्याची प्रथा आपल्याकडे पूर्वीपासून आहे. शैवानीं

---

१ विष्णुबोवा जोग, गोविंद काशीनाथ चांदोरकर, इतिहासाचार्य राजवाडे विनायक लक्ष्मण भावे के ना पाध्ये, डॉ. शं दा. पेंडसे, कृष्णशास्त्री घुले, श. गो चद्रे, संतोष भारती हे ते गृहस्थ होत इंपीरियल गॅझेटियरच्या जुन्या आवृत्तीत अशीच चुकीची माहिती देण्यात आली होती.

२ महानुभाव पंथ, ले बाळकृष्ण महानुभाव शास्त्री १९४७, पृ ३८० ८१

वैष्णवास पाखंडी म्हणणें किंवा उलट वैष्णवानीं शैवास पाखंडी समजणें हें आपल्या इकडे पूर्वीपासून चालत आलें आहे. महानुभावाना याच पद्धतीनें इतर हिंदु पाखंडी म्हणत असावेत. दुसरें व मुख्य कारण म्हणजे महानुभावानीं केलेला देवताभक्तीचा निषेध. अनेक देवतांची भक्ति, त्या सर्व देवता एकाच परमेश्वराच्या निरनिराळ्या आकृति अशा समजुतीनें करणें, हें बहुजन हिंदुसमाजाला अधिक रूचतें. नद्यांचें पाणी जसें समुद्राला मिळतें तसे सर्व देवाना केलेले नमस्कार केशवालाच पोंचतात, अशी सामान्यपणें सर्व हिंदूंची समजूत आजपर्यंत चालत आलेली आहे. आणि म्हणून आपापल्या आवडीप्रमाणें राम, कृष्ण, विठ्ठल गजानन, मारुति, अंबाबाई, दुर्गादेवी, खंडोबा इत्यादि अनेक देवतांची पूजा आपले लोक करीत असतात. नेमक्या याच म्हणजे अनेक देवतापूजनाच्या विरुद्ध महानुभाव असल्यानें त्यांच्याविषयीं इतराच्या मनात अप्रीति निर्माण होणें साहजिकच होतें. एका ईश्वराची पूजा करावी, देवतांची करू नये याविषयीं महानुभाव ग्रथात उत्तम प्रमाणें दिलीं आहेत. हीं प्रमाणें जर इतर हिंदूंना कळलीं असतीं तर महानुभावाविषयीं पुढे जे गैरसमज निर्माण झाले ते झाले नसते. परतु चक्रधराच्या नतर आपली ब्रह्मविद्या गुप्त ठेवण्याच्या हेतूनें रवळोव्यास यानीं सकळलिपी नावाची सांकेतिक लिपी तयार करून, तिचीं कुलुपें सर्व ग्रंथाना ठोकून दिलीं यामुळे इतराना महानुभाव अमुक पद्धतीनें का वागतात हें कळेनासें झालें, आणि मग जसजसा काळ गेला तसतसा गैरसमज अधिकाधिक वाढत गेला. या बाबतींत महानुभाव अधिकारी श्री बाळकृष्ण महानुभाव शास्त्री म्हणतात, "कोणत्याहि पंथाचें खरें अंत स्वरूप त्या त्या पंथातील व्यक्तींच्या, आचरणावरून नव्हे, तर धार्मिक ग्रथातील तात्विक सिद्धातावरूनच ओळखलें जात असतें. पण महानुभाव पंथाचे धार्मिक ग्रथ पथीयानीं सांकेतिक लिपींत लिहून ठेविल्यानें महानुभाव पथाचें खरें अंत स्वरूप इतर पथीयास कळेनासें झालें शिवाय महानुभाव पथीयानीं स्वत ला सनातनधर्मी तर म्हणावयाचें, पण सनातनधर्मीयाच्या हाडींमासीं खिळलेल्या देवताभक्तीचा निषेधहि करावयाचा व देवतांच्या देवळातहि जावयाचें नाहीं, सन्यस्त तर म्हणावयाचें, पण सन्याशाचीं

भगवीं वस्त्र न नेसता काळींच वस्त्रें नेसावयाचीं इत्यादि श्रीचक्रधरस्वामींच्या नंतरच्या महानुभावाचे आचार इतर पंथीयास नोंचू लागले- तेव्हा वाटेल तशा वेड्या विकृतिमाची संधि त्यांना अनायासेंच प्राप्त झाली व त्याच्या हृदयात भलत्यान गैरसमजुती घर करून बसल्या .. जेव्हापासून महानुभाव पंथाचें वाङ्मय उजेडात येऊन वाचावयास मिळूं लागलें, तेव्हापासून महाराष्ट्रीय विद्वानाच्या मतात किती परिवर्तन घडून आलें, याचा प्रत्यक्ष अनुभव सर्वांस आलेलाच आहे.[१]"

महानुभाव पथाच्या स्थापनेपासून शभर वर्षांत झालेले व नवरचनाचा महत्त्वाचा ज्याच्या ऐसक्ताना घडला आहे, अशा प्रयात सातीं ग्रंथ' पवित्र मानलें जातात हे सर्व ओवीवृत्तात रचिले आहेत. बहुधा हीं सातीं काव्यें एकान्त पोथीत लिहिलेलीं आढळतात. हे "सातीं ग्रंथ" पुढीलप्रमाणें होत :—

वच्छहरण :—हें काव्य दामोदर पंडितानें शके १२०० च्या सुमारास रचिलें दामोदर पंडित व त्याची पत्नी हिरगा या दोघानींहि महानुभाव पथाची संन्यास दीक्षा नागदेवाचार्यांकडून घेतली होती. वच्छहरण ऊर्फ वत्सहरण या काव्यात श्रीकृष्णानें लहानपणीं केलेला अघासुरवध आणि कृष्णावतार हा खरा आहे किंवा नाहीं, हें पाहाण्याच्या उद्देशानें ब्रह्मदेवानें गोपाळांचें व त्याच्या वत्साचें केलेलें हरण असे दोन प्रसग वर्णिले आहेत मराठींत वत्सहरणाच्या प्रसंगावर कोणतेंहि काव्य रचलेलें नाहीं. यावरून पाहता 'वच्छहरण' हें काव्य प्राचीन, प्रथमच व स्वतंत्र असें सहजच ठरतें. काव्याच्या ओव्या पाचशें तीन असून त्यात 'भणे मुनी कवीश्वराजु' असा उल्लेख पाच वेळा आला आहे या उल्लेखावरून वच्छहरण हें काव्य कवीश्वराजानें केलें असें वाटण्याचा संभव आहे. परंतु वस्तुत तसें नाहीं वैद्यराज हा दामोदर पंडिताचा परम मित्र होता. मित्रगौरवाय त्यानें आपल्या काव्यात त्याचें नाव अनेक वेळा गोविलें आहे याच्या उलट 'रत्नमाला स्तोत्र' या शके १२०७ मध्यें लिहिलेल्या आपल्या ग्रंथात दामोदर पंडिताचें नाव

१ महानुभाव पथ, ले बाळकृष्ण महानुभाव शास्त्री, १९४७, पृ ३८५–३८६

केशवराजानें ग्रंथसमाप्तींत घातले आहे. प्रस्तुत काव्याची भाषा ज्ञानेश्वरीसारखी जुनी मराठी असून तींत प्राकृत किंवा तद्भव शब्दांचा भरणा पुष्कळ आहे. श्रीकृष्णाच्या सवगड्यानीं केलेल्या क्रीडा यात सुंदर रीतीनें वर्णिल्या आहेत. मुनिमंडित सरोवराचीं, यमुना तटाकाचीं आणि श्रीकृष्णाचीं यात आलेलीं वर्णनें काव्यपूर्ण आहेत. निसर्गाचें वर्णन करताना मात्र वास्तवतेकडे दुर्लक्ष करून वृंदावनात नारळी, पोफळी, फणस, खर्जुरी नारिंग इत्यादि वेगवेगळ्या हवामानात होणारे वृक्ष एकत्र आणले आहेत. ब्रह्मदेवानें गोपाळाचें हरण केल्यावर श्रीकृष्ण स्वतः गोपाळ व वत्स बनला याचें वर्णन असें केलें आहे. "गोकुळा जाती जाली वेळः तंव आपणची जालेवच्छे गोपाळः एन्हवीं गाई स्त्रियाचें मन व्याकुळः निन्दा होतें." १४९ ते १५१ या ओंव्यावरून दामोदर पंडिताला हठयोगाची माहिती असावी असें दिसते. याशिवाय उपमाउत्प्रेक्षादि अलंकारानी हें काव्य अगदीं हिरेजडित बनविलें गेलें आहे. त्यातील 'जैसी कुलस्त्रियेची गुप्त संपत्ति भोगावी एके चि पतीं ॥ तैसी हरिकथारसीं रतीः भक्ता वाचौनि नाहीं ॥२०॥ कालिंदीजल निर्मलः श्रीकृष्णकान्ति श्यामल ॥ प्रतिबिंबैली भणौनि सुनील होऔनि ठेली ॥ १६८ ॥ एकांगुष्ट तपिए बकः नामाग्री दृष्टी घालिनी टोंक ॥ यज्ञदीक्षीत तैसे चक्रवाकः प्रिया तें सांडिनीना ॥ १८१ ॥ दीपे अग्नाळिजे डिंगरुंः क्षीराब्धा दुधाचा पाहोनेरुं ॥ तैसा तुज पुढा मतीचा विस्तारुः आइके सर्वज्ञनाथा ॥४०८॥ या ओंया कोणालाहि आवडतील अशा आहेत.

रुक्मिणीस्वयंवर :–हें काव्य नरेंद्रानें शके १२१४ मध्यें लिहिलें. श्री. कृष्णराजशास्त्री पारमांडल्य यांच्याजवळ असलेल्या पोथींत या काव्याच्या २९३४ ओंव्या असल्या, तरीपण बऱ्याचशा सर्व महानुभावांच्या सांनीग्रथात या काव्याच्या ८७९ इतक्याच ओव्या आहेत. हें काव्य प्रा वि भि. कोलते यांनी इ. स. १९४० मध्यें संपादून प्रसिद्ध केलें. काव्याची रचना भागवताच्या दशमस्कंधाच्या व एका विशिष्ट पद्मपुराणाच्या आधारें करण्यात आली आहे.[१] भीमकाच्या मंभेत

१ नरेंद्रकृत रुक्मिणीस्वयंवर सं प्रा. वि. भि कोलते, पृ १७

कल्याणकीर्ति नावाचा एक भाट येतो. त्याच्या बरोबर असलेल्या किन्नरानें निरनिराळ्या देशांतील राजांचे गुणानुवाद केले तरी पण रुक्मिणीला आनंद झाला नाहीं. परंतु श्रीकृष्णाचें वर्णन ऐकतांच ती उल्हसित झाली. एकनाथ व विठ्ठल यांच्या रुक्मिणीस्वयंवरांत कीर्तिनामा ब्राह्मण किंवा कीर्तिनामा नटश्रेष्ठाचा उल्लेख असला, तरी नरेंद्रानें जीं निरनिराळ्या देशांच्या राजांचीं वर्णनें केलीं आहेत तीं त्यांत नाहींत. नरेंद्राच्या रुक्मिणीस्वयंवराचा हा एक उल्लेखनीय विशेष असून त्यावरून त्याचें रचनाचातुर्य चांगलें प्रत्ययास येतें. संगीतकला व वास्तुकला यांच्यासंबंधीं नरेंद्राला उत्तम ज्ञान होतें असें प्रस्तुत काव्यावरून दिसतें. रुक्मिणीस्वयंवरांत जागोजागीं आलेलीं निसर्गाचीं वर्णनें बहुविध व प्रकारांचीं आहेत. प्रतिपदेपासून तों पौर्णिमेपर्यंत चांदण्याच्या वाढण्यावर, कणीस तयार होऊन त्यानंतर पुढें सकाळ धान्याची रास पडेपर्यंतच्या अवस्थेची जी कल्पना केली आहे ती सुंदर नाहीं असें कोण म्हणेल ! (ओ. ४८९–९१) याशिवाय 'कीं चंद्र नव्हे तें स्वेनदीपः मासावि सावळें तें श्रीकृष्णाचें रूपः वरि टाकौनि पाहों आलें स्वरूपः श्रीचक्रधराचें (५००) कीं गोपिनाथु जोडानिया नौरंगः स्वर्गीचिया मिनल्या ताराः गगनमधें मोतियाचा चाउंमराः पुंजिल्ला निळोत्पळीं (५०२)' हें वर्णन सरस आहे. उपमा, उत्प्रेक्षा, दृष्टांत, रूपक व अपन्हुति या अलंकारांची योजना विपुल असून रसिकांना मोहविणारी आहे. रुक्मिणीच्या विरहावस्थेचें वर्णन तसेंच तिनें लिहिलेली प्रणयपत्रिका यांत भावनाचा परिपोष अगदीं उत्तम झाला आहे. विरहोपचारांत आलेल्या कल्पनाविलास व इतरत्र आलेली रसोत्कटता या दोन्ही दृष्टींनीं रुक्मिणीस्वयंवर हृद्य बनलें आहे. रामदेवराव जाधवाच्या दरबारांत नरेंद्रानें हा ग्रंथ वाचला असतां त्यांना तो इतका आवडला कीं त्यांनीं ग्रंथाचा मागणी करून त्यांत शेवटीं आपलें नांव घालण्यास मागितलें ! या प्रकारानें नरेंद्राच्या मनीं इतकें वैराग्य आलें कीं त्यानें गृहस्थाश्रम सोडला व नागदेवाचार्यांकडे येऊन संन्यासदीक्षा घेतली.

शिशुपालवध व एकादशस्कंध :—सुप्रसिद्ध सातीं ग्रंथांत भास्करभट्ट बोरीकर उर्फ कवीश्वर यांचा शिशुपालवध व एकादशस्कंध अथवा उद्धवगीता

याचा समावेश होतो. याचें कारण या ग्रंथात असलेले काव्यगुण आणि भास्कर भट्टाचें महानुभाव पंथातील तृतीय आचार्यत्व. शिशुपालवध व उद्धवगीता हीं काव्यें अनुक्रमें शके ११९५ व ११९६ सालीं लिहिलीं गेलीं असल्यानें तीं ज्ञानेश्वर पूर्वकालीन होत अशी समजूत बरेच दिवस होती. परंतु महानुभावीय वाङ्मयाचे चिकित्सक संशोधक प्रा. वि. भि. कोलते यांनीं ही समजूत सर्वस्वी चुकीची असल्याचें आता सिद्ध केलें आहे.[1] त्यांच्या मते हीं काव्यें शके १२२८ ते १२३१ च्या आत लिहिलीं गेलीं असावींत. शिशुपालवध हें मराठींतील पहिलें ललित काव्य आता न ठरताना, हा मान नरेंद्र कवीच्या रुक्मिणी स्वयंवराकडे जातो. तें कसेंहि असलें तरी काव्यदृष्ट्या कवीश्वर भास्करचे दोन्ही ग्रंथ पहिल्या श्रेणीचे आहेत यात शंका नाहीं. शिशुपालवधाची कथा भारतात, हरिवंशात व भागवतात आली आहे. तिच्याच आधारानें भास्करभट्टानें आपलें काव्य रचिलें असलं, तथापि त्याला काव्यरचनेला खरी स्फूर्ति सुप्रसिद्ध माघ कवीच्या शिशुपाल वधावरून उपलब्ध झालेली दिसते. नारदागमन, द्वारकावर्णन, ऋतुवर्णन, जलक्रीडावर्णन, युद्धवर्णन इत्यादि प्रसंगीं माघाच्या काव्याची सतत आठवण होण्याजोगे साम्य दोन्ही काव्यात आहे. असें असलें तरी हे सर्व प्रसंग भास्करानें आपल्या स्वतंत्र व सुंदर उपमा उत्प्रेक्षादि अलंकारांनीं सजविले आहेत. बलराम, श्रीकृष्ण, उद्धव यांचीं स्वभावचित्रें माघापेक्षा कितीतरी पटीनें भास्करानें चांगलीं रंगविलीं आहेत. याशिवाय नारद व उद्धवाचा विनोद, श्रीकृष्णरुक्मिणीचा प्रेमकलह, विरहिणी गोपींचीं वर्णनें हा सर्व भाग भास्करकवीच्या स्वतंत्र प्रतिभेचा विलास म्हणून दाखविता येईल. शिशुपालवधात हास्य व वीर हे रस आले आहेत परंतु त्यात खरा बहार रसराज शृंगाराचीच होय. भास्करानें या रसाचा परिपाक अगदीं तन्मयतेनें केला आहे. जलक्रीडा संपल्यानंतर बाहेर येऊन देवांगनांनीं आपापले मोकळे केस बांधले त्यावेळीं केसांतील पाण्याचे थेंब त्यांच्या नितंबावर पडू लागले. त्यावर भास्करानें "नितंब आलिंगना सुखावलं

[1] भास्करभट्ट बोरीकर, पृ. २६

भावता आमुवें गाळों लागे । तेंवि केशकलाप मीरवले उदकबिंदुन्वा (७२१)" अशी रमणीय उत्प्रेक्षा केली आहे

शिशुपालवध काव्यानंतर भास्करानें उद्धवगीता ऊर्फ एकादशस्कंध हें काव्य रचिलें. या काव्यानीत साम्प्रदायिक माहिती आहे ती अशा प्रकारची शिशुपालवध काव्य रचून झाल्यावर कवीनें ते महानुभाव पंथाचे द्वितीयाचार्य नागदेवराम (भानदेवव्यास) यांस वाचून दाखविलें. त्यावेळीं ते म्हणाले, "भटो हा मधु निका जाला. परी नीवृत्ताजोगा नव्हेचि. प्रवृत्ताजोगा जाला " त्यावर मग कवीनें एकादशस्कंधाची रचना करून ती आचार्यांस दाखविली तो परीसूनि नागदेवव्यासी म्हणितलें. आता होए कवीस्वर हें हा आता निवृत्ताजोगा जाला. ऐसें म्हणोनि थोर तोखले ॥ वृद्धाचार ९ ॥ व्यासानीं रचिलेल्या श्रीमद्भागवताच्या अकराव्या स्कंधाच्या आधारें भास्करकवीनें उद्धवगीतेची रचना केलेली आहे. 'एकादशीं सरिसीं' म्हणुनी साहित्य देशीः मिया आणारूं केलें जगासि ज्ञान अमृताचें (८२६)' असे खुद्द कवीच सांगत असला, तरी मूळग्रंथात त्यानें न्यूनच संक्षेप व विस्तार केला आहे पहिली १ ते १० प्रकरणें, ६४ ते ८० व १०३ ते १०७ हीं प्रकरणें मुळात नाहींत ऋष्यशृंगाचें कथानक व उद्धवाचा शोक हीं प्रकरणें विस्तारचें सुंदर नमुनें म्हणून दाखविण्याजोगी आहेत. उद्धवगीतेंत आलेलें तत्त्वज्ञान हें महानुभावीय सिद्धांत स्वरूपाला धरून असेच आहे. नागदेवराम याच्या शके १२०६ मध्यें रचिलेल्या 'मूर्तिप्रकाश' नामक तत्त्वज्ञानप्रधान काव्याचा प्रस्तुत काव्यावर विशेष परिणाम झालेला स्पष्ट दिसतो. दोन्हीं काव्यात साम्यस्थळें पुष्कळ आहेत [१] हें काव्य तयार करीत असताना कवीला आत्मविश्वास किती दांडगा वाटत होता तो पुढील ओव्यांवरून दिसतो. "पिळिलेया चंद्रबिंब सुटति अमृतधारांचे कंदें तैसे फुटति तुम्ह नवरसाचे ॥३०॥ ऐसिये कवितालत ब्रह्मविद्येचीं फुलें दिसति पाकतें तरि पसरतेनि हात कवण न तोडी ? ॥३१॥ ब्रह्मविद्येचेनि कसें कामनरया माझनीं दिसे तरि कवणाचें मन आपैसें

१ भास्करभट्ट बोरीकर, प्र ६ पृ १८०-१८६

अभिळाषु न करा ? ॥३४॥ तैसें साहित्याचा राणी शांतिरसा अंतरंग आणी तार माझी पवित्र आणि करुण नाईके ? ॥३५॥" उद्धवाचा शोक ५८ ते १५३ ओव्यांत आला असून तो हृदयाला चटका लावणारा आहे. उद्धव म्हणतो, "का आझुई हृदय न फुटे प्राणतनु न तुटे ? चाळाता न फुटे या क्लेशगचा ॥१४७॥ तो मृत्यु काई जाला ? का मात वीसरला ? किं हाथिएरू मोडला अतकाचा ? ॥१५०॥" ऋष्यशृंगकथानकाच्या रूपानें पुन एकदा याहि काव्यांत भास्करकवीने त्याला आवडणाऱ्या शृंगाररसाची मेजवानी वाचकांना घातली आहे. मुळात एक श्लोक असूनहि भास्करानें त्यावर सुमारे पन्नास ओव्यांचे शृंगारिक कथानक तयार केलें आहे

ज्ञानप्रबोध —पंडीत विश्वनाथ बाळापूरकर यानें हा ग्रंथ शके १२५३ मध्यें रचिला भगवद्गीतेच्या तेराव्या अध्यायांत अमानित्वादि जीं ज्ञानाचीं लक्षणें सांगितलीं आहेत, त्यांच्या स्पष्टीकरणार्थ एकशे पंचवीस ओव्यांचें हें लहानसें पण स्वतंत्र काव्य करण्यांत आलें आहे

सह्याद्रिवर्णन —(शके १२५४) हा ग्रंथ रवळो व्यास उर्फ रायवोपाध्ये यानीं लिहिला असून त्यांत श्रीदत्तात्रेयाचें लीलाचरित्र आलें आहे

श्रीऋद्धिपुर वर्णन : हें काव्य पंडीत नारायण व्यास बहाळिये यानीं शके १२८० मध्यें रचिलें महानुभावानीं पवित्र मानलेल्या ऋद्धिपुर क्षेत्राचें व तत्रस्थ देवतांचें वर्णन यांत आलें आहे. महाराष्ट्रांतील वारकऱ्यांना पंढरपूर क्षेत्राविषयीं जें प्रेम वाटतें, तें प्रेम महानुभावांना ऋद्धिपुराविषयीं वाटतें. प्रस्तुत काव्य हें मुख्यत स्थलवर्णनात्मक असूनहि कवीनें त मार्दवपूर्ण व रसाळ बनविलें आहे. ज्ञानेश्वरींत जशी उत्प्रेक्षांची मालिका लागलेली असते, तशी याहि काव्यांत पाहावयास सापडते विशेषत 'आपुलेनि प्रसन्नपणें दृष्टीसि माडीति धरणें अमृता आणीति उणें गोडिया आगीचिया ॥१४॥' अशा ओंव्या ज्ञानेश्वरीची आठवण करून दिल्याखेरीज रहात नाहींत. काव्याची रचना ओवीवृत्तांत असून, ओवीसदृश सहाशेपंचेचाळीस आहे मुरुवातीला धरा वाचा, नागांबिका, नागदेवा-

चार्य याना कवीनें वंदन करून नंतर ऋद्धिपूर क्षेत्राच्या वर्णनाला आरंभ केला आहे. त्यात 'मातुरवामें शोभली: तिये भेटे जैवि माउली: असों हे तैसी परि जाली: श्रीऋद्धिपुर देखिलेआ ॥ ४८ ॥' अशा प्रकारचें मुरवानीलाच भावपूर्ण वर्णन आहे. यात आलेलीं निसर्गाचीं वर्णनें अत्यंत बहारीचीं असून श्रीगोविंदप्रभूच्या मूर्तीचें वर्णन अत्यंत सूक्ष्म व सरस आहे.

महानुभावीय वाङ्मय विपुल आहे. या वाङ्मयाचें स्वरूप य. खु. देशपांडे यांच्या 'महानुभावीय मराठी वाङ्मय' या पुस्तकावरून बऱ्याच अंशानीं लक्षांत येऊं शकतें हें वाङ्मय अद्यापि सर्व छापलें गेलेलें नाहीं. श्रीचक्रधराच्या ह्यातींत व नंतर सुमारें पन्नास वर्षेंपर्यंत ललित वाङ्मय बरेंच तयार झालें त्यानंतरच्या काळांत टीकात्मक, विवरणात्मक, तत्त्वज्ञानपर साहित्यच अधिक तयार झालें. महत्त्वाच्या ग्रंथाचा व ग्रंथकाराचा उल्लेख यापूर्वी वर करण्यात आल्याच आहे. येथें त्यापैकीं न उरलेल्या थोड्यांचा निर्देश करतों.

दृष्टांतपाठकर्ते केशवव्यास यांचा मूर्तिप्रकाश (शके १२०६) नांवाचा ओंवीवृत्तांत रचलेला ग्रंथ असून त्यांत श्रीचक्रधरांचें वर्णन आहे. केशव व्यासांनीं रत्नमाला नावाचें स्तोत्र संस्कृतांत लिहिलें असून त्यातहि चक्रधराच्याच लीला वर्णिल्या आहेत. केशव व्यासांचे बंधू गोपाळ पंडित ऊर्फ आनेराज व्यास (मृत्यु शके १२६२) यानीहि सूत्रपाठ तयार केला असून तोहि महानुभावीय लोक आदरानें वाचतात. यांचे दृष्टांतलक्षण व दृष्टांत व्याख्या हे दोन मराठी गद्यग्रंथ आणि लक्षणरत्नाकर व द्वात्रिंशल्लक्षण नांवाचे दोन संस्कृत ग्रंथ आहेत. यांचा समकालीन असा मावे देवव्यास नावाचा ग्रंथकार होऊन गेला. यानें पूजा अवसर पाचापुरचें मूर्तिज्ञान, नामाचें दस ठाव व साठ प्रश्न, असे चार गद्यग्रंथ लिहिले आहेत. नागदेवाचार्यांची नात नागंबा हिनें सूत्रमालिका, शय्यापालन, दृष्टांत व्याख्या, दुर्गमा प्रमेय, व उद्धरणपट असे चार गद्यग्रंथ लिहिले आहेत. गोपाळ पंडीत यांचे शिष्य हयग्रीव व्यास (मृ. श. १२४६) यानीं श्रीमद्भागवताच्या दशमस्कंदावर २८० श्लोकांची मराठी टीका केली असून तिचें नांव 'गद्यराज' आहे. पंडित भीष्माचार्य यानीं लक्षण रत्नाकर भाष्य, मार्गमंजरी नावाची मराठी

पुरुषें व दिनकर प्रवधादि संस्कृत ग्रंथ रचिले आहेत व्याकरणाकार नामविभक्ति आणि भाषाशास्त्रावर पञ्चवार्तिक असे आणखी दोन ग्रंथ यानीं केले आहेत. दुर्बोध शब्दांचे अर्थ सांगणारा 'टीप' नावाचाहि ग्रंथ याचाच आहे. गुर्जर शिवव्यास आणि सिद्धांते हरिव्यास या उभयतानीं श्रीचक्रधराच्या मुखातून निघालेल्या सूत्ररूप वाक्याना आधारास घेऊन त्यावर आचार, विचार व लक्षण यावराल तिन्ही स्थळांची बांधणी शके १३२५ च्या सुमारास केली.[1] गीतेवर अनेक महानुभावीय पंडितानीं मराठी व संस्कृत टीकापर ग्रंथ लिहिले आहेत. अशा टीकात लक्ष्मिंद्री गीताटीका, गीतार्थबोधिनी ऊर्फ भिंगारकरी, गोपाळदासी, गोपी भास्करकृत भास्करी टीका, पंडीत शाङ्गधर पुसदेकरकृत कैवल्यदीपिका या गीताटीका विशेष प्रसिद्ध आहेत. भगवद्गीतेप्रमाणें 'रुक्मिणीस्वयंवर' हा महानुभावीय कवीचा आवडता विषय असून त्यावर सुप्रसिद्ध नरेंद्र कवीखेरीज इतरहि कवींनीं रचना केली आहे. अशात सतोषमुनि कृष्णदास (१५ वें शतक) याचे ओवीबद्ध १८ अध्यायी रुक्मिणी स्वयंवर विशेष प्रसिद्ध आहे. यानें आपल्या काव्यात मराठी भाषेची खूप प्रशसा केली आहे

महानुभावीय ग्रंथकार आपल्या वाङ्मयाची विभागणी श्रुति (श्रीचक्रधराचे समकालीन अथवा प्रत्यक्ष त्याच्या मुखातून निघालेले शब्द), स्मृति (नागदेवाचार्यासबंधीं अथवा तत्कालीन ग्रंथ), वृद्धाचार (परशुरामाचार्य इत्यादिकाचे संबंधीं अथवा तत्कालीन आचारविचारासबंधीं ग्रंथसमूह), मार्गरूढि (गुर्जर शिवव्यासाच्या काळातील ग्रंथ) आणि वर्तमान (१६ व्या शतकानतरचे ग्रंथ) अशी करितात

जिच्या उल्लेखावाचून महानुभावी साहित्याला पूर्तता येणें अशक्य अशा महदाइसेचा विचार करून हें प्रकरण संपवू या. आद्य मराठी कवयित्री म्हणून महदाइसा ओळखिली जाते. रूपाई व महदबा अशीं हिचींच आणखी दोन नावें आहेत. महानुभाव पंथाचे संस्थापक श्रीचक्रधर याचा मुख्य शिष्य नागदेवाचार्य

१ महानुभाव मराठी वाङ्मय, य खु देशपांडे पृ. ५२

याची ही चुरस वाढीस. चक्रधराच्या शिष्यमालिकेत हिचीहि गणना होते. हिनें रचलेल्या धवळ्याबद्दल हिची मुख्यतः प्रसिद्धी आहे. धवळ्याचा अर्थ (धव+ळ) लग्नात गावयाची वरविषयक गीते असा होतो. श्रीचक्रधराचे गुरु श्रीगोविंदप्रभु यांच्या सांगण्यावरून महदाइसेनें धवळ्याचा पूर्वार्ध रचिला, आणि लीळाचरित्रकार म्हाइंभट व लक्ष्मींद्रभट यांच्या सांगण्यावरून व साहाय्यानें धवळ्याचा उत्तरार्ध रचिला. धवळ्याचा पूर्वार्ध शके १२०८ पूर्वी म्हणजे ज्ञानेश्वरी-रचनेपूर्वी चार वर्षे तयार झाला. उत्तरार्ध शके १२३४ पूर्वी केव्हा तरी रचिला गेला. धवळ्यात रुक्मिणीस्वयंवराची कथा गाण्यात आली आहे. साधेपणा व सरळपणा हे या काव्याचे विशेष होत. अलंकाररहित काव्यहि कसें चित्तवेधक बनूं शकतें, त्याचें प्रस्तुत धवळे हें उत्तम उदाहरण होय. कृष्णदर्शनानें बेभान बनून महालावरून उडी टाकावयास निघणाऱ्या तसेंच रुक्मवताऱ्याठीं कृष्णाला आवडणारे खाद्यपदार्थ स्वतः करणाऱ्या रुक्मिणीचें आणि तिच्या सख्यांचें यात आलेलें वर्णन बहारीचें आहे. हे धवळे सयमक असून त्यात दर कडव्यात चार चरण आहेत. त्याना गणमात्रांचाच नव्हे तर अक्षरसंख्येचाहि निर्बंध नाहीं. वृत्तशैथिल्य, विस्कळित रचना, पुनरुक्ति व ढिलाईचीं यमकें हे प्रस्तुत काव्यातील ठळक दोष होत. भाषा अर्थात् जुनी मराठी म्हणजे तेराव्या शतकातील ज्ञानेश्वरी इत्यादि ग्रंथातील भाषेसारखी आहे. मातृकी रुक्मिणीस्वयंवर हें महदाइसेनें रचिलेलें दुसरें काव्य असून तें ओवीवृत्तात आहे. यातील ओव्यांची सुरुवात अ पासून ह पर्यंतच्या वर्णांनीं किंवा मातृकानीं साधली असल्यानें याला मातृकीरुक्मिणीस्वयंवर असें नाव देण्यात आलें आहे. धवळ्याप्रमाणेंच यातील विषय रुक्मिणीस्वयंवर हा असला तरी धवळ्यापेक्षा हें काव्य निःसंशय अधिक सरस आहे. अगदीं थोड्या शब्दात वाचकाच्या मनावर कायमचा ठसा उमटवितील अशी 'उधातु क्षीरोदकं कासे वेढियेला परीवटी शोभला. रुक्मिणीचा ॥९२॥ उदीत काचोळी लेइली रुक्मिणी ठीकल्या लेणी प्रभा फाके ॥९३॥ डोळे अश्रुजळीं देह न सभाळीः झेंप तीये वेळीं घालू पाहे ॥३८॥ '—याप्रकारचीं सुंदर शब्दचित्रें यांत आहेत.

४

ज्ञानेश्वर[१]

ज्ञानेश्वराच्या ग्रंथकर्तृत्वाचें मूळ त्यांच्या असामान्य जीवनांत आणि त्यांच्या काळाच्या विलक्षण लोकस्थितींत आहे. त्याना आणि त्यांच्या कुटुंबातील सर्वांना लोकांकडून खूपच त्रास झाला. त्यांचे वडील विठ्ठलपंत उद्वेग, वैराग्य आणि ईश्वरप्रेमाच्या भरात पत्नीची अर्धवट संमति मिळवून काशीला गेले व तेथें रामानंद (श्रीपाद) स्वामीकडून त्यांनीं संन्यास घेतला रामानंदांच्याच आज्ञेवरून अशास्त्रीय संन्यासाचें परिमार्जन करण्याच्या हेतूनें त्यांनीं परत गृहस्थाश्रम स्वीकारला. या कारणानें प्रथम आळंदीकर ब्राह्मणांनीं आणि नंतर आपेगांवकर ब्राह्मणांनीं त्याना वाळींत टाकलें. वाळींत टाकणें या गोष्टीचा अर्थ आज आपल्या लक्षांत येणें शक्य नाहीं. ज्ञानेश्वरांच्या काळीं एखाद्याला वाळींत टाकणें म्हणजे सर्व बाबतींत त्याच्यावर संपूर्ण बहिष्कार टाकणें असे समजलें जाई रोगजंतूपासून दूर राहण्याची जी आज आपली वृत्ति आहे, ती त्यावेळीं वाळींत टाकलेल्या व्यक्तींच्या बाबतींत अमलांत येई. वाळींत टाकलेल्या व्यक्तींना नुसते दूरच ठेवीत असत असे नाहीं, तर कुजकें बोलून त्याना मारहाणहि करण्यांत येई. विठ्ठलपंत सर्व प्रकारचा छळ मुकाट्यानें सहन करून, धर्मग्रंथाच्या वाचनांत आणि ईश्वर-भजनांत वेळ घालवीत असत. अशाच स्थितींत त्याना चार अपत्यें झालीं. तींच अनुक्रमें निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान आणि मुक्ताबाई हीं सुप्रसिद्ध भावंडें होत. यांच्यावरहि बहिष्कार पुकारण्यात येऊन निवृत्ति, ज्ञानदेव आणि सोपान यांची मुंज करण्याचीं वयें होऊनहि त्यांची मुंज यथाविधि होईना. तेव्हां विठ्ठलपंतांनीं त्र्यंबकेश्वरी जाऊन गैनीनाथाकडून सर्व कुटुंबाला नाथपंथाची दीक्षा

---

१ जन्म आळंदी येथें ११९७ (जनाबाईंच्या अभंगा प्रमाणें शके ११९३) श्रावण वद्य ८, समाधि शके १२१८ कार्तिक वद्य त्रयोदशी आळंदी येथें

देवविली. आळंदीला परत आल्यावर त्यांनीं पुन: एकदा तेथील ब्राह्मणांना आपल्यावरील बहिष्कार काढून घेण्याची व कांहीं प्रायश्चित्त असेल तर तें मागण्याची विनंति केली. धर्माचा फक्त शब्दार्थच जाणणाऱ्या ब्राह्मणांनीं त्यांना देहांत प्रायश्चित्त सुचविलें. आपल्या अपत्यांच्या कल्याणार्थ विठ्ठलपंत व रुक्मिणीबाई यांनीं या प्रायश्चित्ताचा स्वीकार करून व प्रयागक्षेत्रीं जाऊन गंगेला आपले देह अर्पण केले. या भयंकर घटनेमुळें निवृत्तिज्ञानदेवादि बालकांच्या कोंवळ्या अन्तःकरणावर किती जबरदस्त परिणाम झाला असेल याची कल्पनाच केलेली बरी. आलेल्या बिकट परिस्थितीला मन घट्ट करून त्यांनीं तोंड दिलें आणि वडिलांनीं दिलेल्या ज्ञानांत आपल्या अध्ययनानें भर घातली. फिरून एकदा त्यांनीं ब्राह्मणांना आपणाला पावन करून घेण्याची विनंति केली. यावेळीं या ब्राह्मणांनीं प्रति काशी समजल्या जाणाऱ्या पैठणक्षेत्रीं जाऊन तेथील ब्राह्मण कडून शुद्धिपत्र घेऊन येण्यास त्यांना सांगितलें. हें शुद्धिपत्र अर्थातच सहजासहजीं मिळालें नाहीं. त्याकरिता रेड्याच्या तोंडून वेद वदविण्यासारखे कांहीं चमत्कार ज्ञानदेवांना करावे लागले. आणि मग या चमत्कारामुळें कर्मठ ब्राह्मणांनीं त्यांना नमस्कार घालून शुद्धिपत्र लिहून दिलें. यानें या भावंडांवरील बहिष्कार उठला तरी त्यांच्या काळजांतील जखमा तशाच राहिल्या. धर्माची लोकांकडून होत असलेली विटंबना पाहून तीं अंतर्मुख बनलीं. धर्माचा भावार्थ न समजतां केवळ तांत्रिक कर्में करणाऱ्या लोकांची त्यांना किळस आली. असलीं धर्मकृत्यें करण्यानें मनुष्य माणुसकीला विसरतो, शुष्क व रूक्ष बनतो आणि खऱ्या ईश्वरी प्रेमाला आंचवतो. चमत्कारामुळें आणि सात्त्विक वर्तनामुळें आपल्या भोंवतीं जमा होणाऱ्या लोकांना खरा धर्म म्हणजे कोणता तो कळावा म्हणून ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या ग्रंथाची रचना केली.

ज्ञानेश्वरकालीन विस्कळित लोकस्थिति संबंधानें इतिहासाचार्य विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे म्हणतात[1] "यादवांच्या अमदानींत म्हणजे इसवीच्या तेराव्या

१ वि. का. राजवाडेकृत मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड ८ वा. (१९०३) पृ ४६–४८

शतकाच्या उत्तरार्धात मराठ्यांचें सर्व लक्ष परमार्थाच्या नावावर ऐहिक उपभोग घेण्याकडे लागलें होतें. तेराव्या शतकातील अत्यंत मोठा असा मानिलेला ग्रंथ म्हटला म्हणजे हेमाद्रीचा[1] चतुर्वर्गचिंतामणि हा होय. ह्या ग्रंथात दर दिवसाला व दर तिथीला दहा दहा पांच पांच व्रतें सांगितलीं आहेत व त्या त्या व्रताला कोणत्या देवाची कोणतें पक्वान्न करून व किती ब्राह्मण घालून प्रीति संपादन करावी ह्याचा श्रुति स्मृति व पुराणें ह्यांतून उतारे देऊन, गंभीरपणें निर्णय केला आहे. हेमाद्रीच्या व्रतखंडावरून पाहतां वर्षाच्या ३६५ दिवसांत एकंदर २००० व्रतें व्हावीं असा अंदाज होतो. लोकांची व्रतें करण्याकडे, ब्राह्मणभोजनें घालण्याकडे, पक्वान्नें खाण्याकडे व तद्वारा मोक्ष मिळतो अशा मतांकडे अतोनात प्रवृत्ति असल्याविना हेमाद्रीनें हीं व्रतें केवळ पांडित्य दाखविण्याकरितां सांगितलीं असतील हें संभवत नाहीं. एकंदरीं दोन हजार व्रतें ज्या ग्रंथात सांगितलीं आहेत असा पृथ्वीवरील दुसऱ्या कोणत्याहि भाषेंत कोणत्याहि काळीं एकहि ग्रंथ अद्यापपर्यंत निर्माण झाला नाहीं ! ..सिंघणादि वीरांच्या विजयानें लोक अत्यंत धनसंपन्न होऊन व्रतें, उद्यापनें करण्याच्या मिषानें सुखैकपरायण व विलासनिमग्न झाले .. परमार्थाच्या नावाखालीं ही जी सुखैकपरायणता वाढत होती तिचा फायदा घेऊन मुसलमानांनीं मराठ्यांचा पराभव केला.'

याशिवाय जैन, लिंगायत व महानुभाव ह्यांच्याकडून वैदिक धर्म पोखरण्याचें काम याच सुमारास चालू होतें. जैनांनीं अहिंसा तत्त्वाचा अतिरेक करून लोकांना दुर्बल बनविलें. लिंगायतांनीं वर्णाश्रम धर्म अमान्य ठरवून वेदप्रामाण्य धुडकावून दिलें आणि महानुभावांनीं संन्यस्तवृत्तीवर भर देऊन आणि द्वैत प्रतिपादून लोकांना सामाजिक कर्तव्य करण्यात उत्तेजन दिलें नाहीं. अहिंसा, वैराग्य, द्वैतवाद, रूढिभंजन व रूढिपालन किंवा कर्मठपणा याचा एकांतिकपणा धर्माच्याच नावावर होत असलेला पाहून ज्ञानेश्वरांना वाईट वाटलें. स्वतःच्या दुःखानें आधीच मृदु

१ हा सुप्रसिद्ध पंडित कृष्ण, महादेव व रामचंद्र या यादवराजांच्या पदरीं करणाधिप या मोठ्या हुद्यावर होता.

बनलेल्या त्याच्या अन्तःकरणात लोकांची होत असलेली अवनति पाहून करुणा उत्पन्न झाली, आणि बहुजन समाजाला सन्मार्ग दाखवायला ते उद्युक्त झाले. लोकांना धार्मिक क्रिया अवगत होत्या, पण त्या क्रियांतील भावार्थ कळत नव्हता. लोक गीता वाचीत होते, पण तिच्यांतील रहस्य किंवा भावार्थ समजल्याशिवाय. लोकांची वेदावरील निष्ठा अढळ रहावी, त्यांनी स्वतःचा संसार नेटकेपणानें करावा, सामाजिक कर्तव्यें उल्हसितवृत्तीनें करावींत, उचनीचपणाच्या कल्पना सोडून सर्वत्र परमेश्वर आहे ही भावना अंगीं बाणून घ्यावी म्हणून श्रीमद्भगवद्गीतेचा भावार्थ स्पष्ट व सुबोध करून सांगणारी भावार्थदीपिका नांवाची टीका ज्ञानेश्वरांनीं मराठींत लिहिली. हीच ती सुप्रसिद्ध ज्ञानेश्वरी होय.

ज्ञानेश्वरी हें कांहीं श्रीमद्भगवद्गीतेचें मराठींत केलेलें सुबोध भाषांतर नव्हे. तसें असतें तर गीतेच्या सातशें श्लोकांकरितां ज्ञानेश्वरांनीं फार तर एक हजार ओव्या रचिल्या असत्या. ज्ञानेश्वरींत नऊ हजारांवर ओव्या आहेत. आणि असें असून ज्ञानेश्वर या विस्ताराला भावार्थच म्हणतात. याचा अर्थच असा कीं, गीतेचा जो भाग किंवा जे श्लोक भावार्थरूप त्यांना वाटले, त्या भागाचें किंवा श्लोकांचें निमित्त करून ज्ञानेश्वरांनीं स्वतःचीं ठाम बनलेलीं मतें लोकांना समजतील, पटतील, रुचतील अशा शैलींत मांडिलीं. गीतेंत ज्ञान, कर्म भक्ति आणि योग यांच्यावर विवेचन आलें असलें तरी ज्ञानेश्वरांनीं त्यांपैकीं ज्ञान, कर्म आणि योग यांच्यावर विशेष भर दिलेला आढळतो. आंधळ्या भक्तिपेक्षा डोळसभक्ति त्यांना अधिक प्रिय होती. ते स्वतः योगी असल्यानें सहाव्या अध्यायांत मूळ गीतेंत थोडेसें निमित्त सांपडतांच त्यांनीं स्वतःच्या अनुभवांतील हठयोगाची सर्व प्रक्रिया मोठ्या बहारीनें वर्णन केली आहे. हीच तऱ्हा कर्मयोगाची. सभोंवतालच्या कर्तव्यपराङ्मुख बनलेला समाज पाहून आणि त्याचें निमित्त करून स्वधर्म आणि निवृत्ति या नांवाखालीं त्यांनीं प्राप्त आणि विहित कर्तव्य करण्यावर भर दिला आहे. ईश्वराला "स्वकर्म कुसुमाची पूजा। केली होय अपारा तोषालागीं" असें त्यांनीं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे. ज्ञानेश्वराच्या काळीं महाराष्ट्रांत प्रत्यक्ष नसलें तरी बाकीच्या हिंदुस्थानांत धर्म आणि देवळें यांच्यावर मोठें संकट मुसलमानांनीं

आणिलें होत. हे सकट महाराष्ट्रामध्ये चालून येईल अशी साधार भीति ज्ञानेश्वरांना वाटत होती. क्षुद्र देवता आणि मत याच्या नादीं लागलेला समाज विस्कळित बनला होता हा समाज सुसघटित व्हावा, एकरूप व्हावा म्हणून ज्ञानेश्वरांनी कर्मयोगावर सहजच भार दिला या बाबतीत सुप्रसिद्ध व चिकित्सक विद्वान प्रो न र. फाटक म्हणतात,[१] "ज्ञानदेवांनीं गीतेवर टीका लिहिताना कर्मयोगाचे निरूपण इतके ठासून केले आहे कीं ते निवृत्तिमार्गी होते कीं प्रवृत्तिमार्गी, हा वादच खरोखरी उपस्थित होऊ नये ..कर्म टळत नाहीं, ते करावच लागते तर ते कसे करावे हा प्रश्न ज्ञानेश्वरांनीं स्वधर्म या एका शब्दानें सोडविला आहे. तिसऱ्या अध्यायामध्यें या शब्दाचा त्यांनीं पुन पुन' उच्चार केला आहे देवे अनुक्रमाधारें। स्वधर्म जो आचरे। तो मोक्ष तेणें व्यापारें। निश्चित पावे ॥८०॥ कुळ, जाति, देश, अधिकार, परंपरा, वगैरे गोष्टींचा अंतर्भाव अनुक्रम शब्दाच्या अर्थात करावा लागतो. अशा अनुक्रमाच्या आधाराचा जो स्वधर्म त्याचें आचरण केल्यानें माणसाला निश्चित मोक्ष मिळतो असें ज्ञानेश्वरांचें येथें प्रतिज्ञावाक्य आहे. तुम्हा वर्णा विशेषंवीं। आम्हीं हा स्वधर्म निर्मिला असे ॥ (३-८८)" याशिवाय अजातवाद आणि मायावाद याचा स्वतत्रपणें पुरस्कार ज्ञानेश्वरांनीं दुसऱ्या अध्यायात केला आहे यावरून हें स्पष्ट होईल कीं, ज्ञानेश्वरांनी अद्वैतवाद, अजातवाद, मायावाद, कर्मयोग, ज्ञानयोग व हठयोग यासबधीं आपलीं स्वतत्र व ठाम मतें ज्ञानेश्वरींत प्रतिपादन केलीं आहेत

शालिवाहन शके १२१२ मध्ये ज्ञानेश्वरीची रचना केल्यानतर ज्ञानेश्वरांनीं अमृतानुभव किंवा अनुभवामृत नावाचा स्वतत्र ग्रंथ लिहिला ज्ञानेश्वरी लिहिताना गीतेचें बधन थोडे फार होतेंच. परतु स्वत ची पूर्णाद्वैतविषयक मत नि संदेहपणे मांडायला ज्ञानेश्वरांना भरपूर वाव या ग्रंथात मिळाला अनुभवामृत हे नाव योगवासिष्ठातील अनास्तमलद्रूप नित्य च अनुभवामृत। अह नि शेषचक्राणि चिद्ब्रह्माहमलेपकम्॥ यो वा. ६ १० ७१ यावरून सुचलें असावें. सुमारे

१ ज्ञानेश्वर आणि ज्ञानेश्वरी, १९४७, पृ. २५–२६

आठशें ओव्यांच्या या प्रधान ग्रंथाचा परब्रह्मविषयींचा अनुभव सांगितला आहे ज्ञानी पुरुषाला सर्वत्र चिद्‌द्वैताचा अनुभव येतो त्याच्या दृष्टीनें माया, अज्ञान व तन्मूलक विश्वाभास हीं अस्तित्वातच नसतात. परमात्मा, शिव, शक्ति आणि जीव यांचे ऐक्य, गुरु आणि शिष्य यांचें ऐक्य, ज्ञान अज्ञान यांतील भेद, सत् चित् व आनंद यांचें ऐक्य, अज्ञानखंडन, ज्ञानखंडन इत्यादि विषय यांत तत्त्वरूपानें वर्णिले आहेत. अन्वय आणि व्यतिरेक अशा दुहेरी पद्धतीनें मुख्यतः अद्वैताचेंच प्रतिपादन करण्यात आलें आहे. परतत्त्वाचे अंतिम व निरपेक्ष स्वरूप 'निजराचा आत्मभावो' (प्र. ७ १९२) या शब्दांत ज्ञानेश्वरांनी वर्णिलें आहे. एक भाग स्वप्न आहे, दुसरा घेतलेला नाहीं किंवा सर्वेंद्रियांनीं सर्व विषय घेतल्यानंतरचा जो क्षण आहे, अशा संधिकाळांत जी निरपेक्ष निर्विशेष अशी अवस्था असते तिला 'निजराचा आत्ममान', परतत्त्वाचें अंतिम स्वरूप म्हणता येईल

ज्ञानेश्वरांच्या स्फुटरचनेंत हरिपाठ (ओव्या २७,) चांगदेवपासष्टि (ओव्या ६५), नमन (ओव्या १०८), व अभंग (संख्या ९७२) यांची गणना होते. वारकरीमंडळांत हरिपाठाला मोठीच योग्यता आहे. चांगदेवपासष्टींत योगी चांगदेव यांना ज्ञानेश्वरांनीं जो उपदेश केला तो देण्यात आला आहे. दोन्ही ग्रंथांत भक्ति आणि पूर्णाद्वैत यांवर सुबोध विवेचन आलें आहे. ज्ञानेश्वरांनीं अभंग मधून मधून परंतु आयुष्याच्या शेवटीं मुख्यतः रचिले, असें समजलें जातें. यांशिवाय योगवासिष्ठ, उत्तरगीता प्राकृतगीता, पंचीकरण, गायत्रीटीका, शुकाष्टक, स्वात्मानुभव आणि समास हेहि ग्रंथ ज्ञानेश्वरांच्या नांवावर खपतात परंतु ते ज्ञानेश्वरांचे नाहींत, असें अधिकारी पुरुषांचें म्हणणें आहे.[1]

ज्ञानदेव एक होते कीं दोन होते, असा वाद मधून मधून निघत असतो, डॉ भांडारकर प्रभृति कांहीं पंडितांच्या मतें अभंग व हरिपाठ ज्ञानेश्वरीकर्त्या ज्ञानदेवांचे नसून त्यांचा कर्ता कोणी दुसरा ज्ञानदेव असावा ज्ञानदेव दोन होऊन गेले अशा पूर्वपक्ष सुधारक पत्रांतून इ सन १८९८ मध्यें भारद्वाज हे

१ श्रीज्ञानदेव, ले प्रो श वा दांडेकर, प्रकरण ४ थें

दोघण नाव धारण करून कै. भारदे यांनी सविस्तर केला होता.[1] ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, चांगदेवपासष्टि व हरिपाठ हे ग्रंथ एकाच ग्रंथकाराचे निःसंशय दिसतात. यात आलेल्या विवेचनात एकसूत्रीपणा आढळतो स्फुट अभंगांचे तसे नाही. त्यांतील काही ज्ञानेश्वरीकर्त्या ज्ञानदेवाचे आहेत व दुसरे काही त्याचे नसावेत असे वाटते. दुसऱ्या ज्ञानेश्वराचे हे अभंग असावेत व मागाहून कोणीतरी ते सुप्रसिद्ध ज्ञानेश्वराच्या अभंगांत घुसडून दिले असावेत.

ज्ञानेश्वर हे महान् आत्मानुभवी संत व प्रखर तत्त्वज्ञानी होते. योगवासिष्ठ, उपनिषदे व शंकराचार्यांचे ग्रंथ यांचा त्यांनी गाढ अभ्यास केला होता. ज्ञानेश्वरींतील तत्त्वज्ञानाची बरीच घडण 'भाष्यकाराते वाट पुसतु' (१८-१७२२) म्हणजे आद्य[2] शंकराचार्यांच्या प्रथाधारे करण्यात आली आहे. असे असूनहि ज्या नाथपंथीय गुरुपरंपरेत ज्ञानेश्वराचे पणजे, आजे आणि गुरु व बंधू असे निवृत्तिनाथ वाढले त्या परंपरेचा त्याच्या तत्त्वज्ञानावर विशेष परिणाम होणे साहजिकच आहे. ज्ञानेश्वराचे पणजोबा त्र्यंबकपंत यांना गोरक्षनाथाकडून दीक्षा मिळाली होती व त्याचे आजोबा गोविंदपंत व वडीलबंधु निवृत्तिनाथ यांना गैनीनाथाकडून दीक्षा प्राप्त झाली होती. स्वतः ज्ञानेश्वरांना नाथपंथाची दीक्षा निवृत्तिथांनी दिली होती. हा नाथ पंथ पूर्ण अद्वैती व शिवोपासक असून गैनीनाथाच्या शाखेत कृष्णोपासना चालू असे. गुरुपरंपरेत प्राप्त झालेली अद्वया नंदाची अनुभूति हेच ज्ञानेश्वराच्या अद्वैतमताचें मुख्य कारण होय. "एक आत्माच सर्व रूपानी नटलेला आहे. शिवापासून तृणापर्यंत अथवा महादेवापासून मुंगीपर्यंत एक आत्माच स्फुरत आहे, किंबहुना विश्व व त्यात भरलेला आत्मा एवढें देखील द्वैत संभवत नाही, तर अवघा एक आत्माच आहे असे ज्ञानदेवाच्या पूर्णाद्वैताचें स्वरूप सांगता येईल."[3] उदाहरणार्थ :–

---

१ श्रीज्ञानदेव,

२ श्रीज्ञानेश्वराचें तत्त्वज्ञान, ले- डॉ श. दा पेंडसे, १९४१, प्रकरण तिसरें.

३ श्रीज्ञानदेव, ले श. वा दांडेकर, १९२२, प्र. सहावें.

तया आन्दयाचा मागा । न पडेचि दुसरा रेगा ।
जगें विश्वा अनेगा । भरले आहे ॥ अमृ. प्र ७।१४६

तेवीं शिरोनि पृथ्वीवरी । भासती पदार्थांचिया परी ।
प्रकाशे तें एकसरी । सविचि हें ॥ चांगदेवपासष्टी, ओ. १२

जालेंनि जगें मी झांकें । तरी जगत्वें कां न फाके ।
किळेवरी माणिकें । लोपिजे काई ॥ ज्ञाने. अ. १४. १२४

अळंकारातें आलें । तरी सोनेपण काइ गेलें ।
कीं कमळ फाकलें । कमळत्वा मुकें ॥ ज्ञाने. अ. १४-१२५

म्हणोनि जग परौतें । सारूनि पाहिजे मातें ।
तैसा नोहे उरितें । आघवें मीचि ॥ ज्ञाने. अ. १४-१२७

मी ये परीचा भूत भावनु । परि सर्व भुतांसि अभिन्नु ।
जैसी प्रभा आणि भानु । एकचि ते ॥ ज्ञाने. अ. ९-८६

हा आमुचा ऐश्वर्य योगु । तुवां देखिला कीं चांगु ।
आता सांगें काहीं एथ लागु । भूतभेदाचा असे कान ॥ ज्ञाने. अ. ९-८७

ब्रह्म खरें आहे व जग हें मिथ्या आहे, हा जो शंकराचार्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा मुख्य सिद्धांत आहे, तो ज्ञानेश्वरांना मनापासून मान्य नाहीं. ब्रह्म आणि जग असा वेगळेपणा ते मानीतच नाहींत. सर्वत्र एक आत्माच आहे असें ते मानतात. ज्ञानेश्वरांच्या मतानें जग हें अज्ञानकार्य-मायाकार्य नाहीं. ते शुद्ध अद्वैतवादी असल्यानें ब्रह्मच जगत् आहे असें मानतात. हाच ज्ञानेश्वरांचा चिद्वाद होय. “जगताचा निरास करावयाचा व ब्रह्म पाहावयाचें म्हणजे ज्ञानदेवांचाच दृष्टांत घ्यावयाचा तर चंद्राच्या कला सोडून काढून चंद्रबिंब पाहण्यासारखें आहे, अथवा ज्ञानेश्वरभक्त कै. गु. विष्णुबोवा जोग यांचा दृष्टांत घ्यावयाचा तर पेढा

सांगण्यासारखें आहे."[1] एकनाथ एकाजनार्दनाच्या आरतीतहि ज्ञानेश्वराचें मुख्य कार्य म्हणजे "प्रकट गुह्य बोले । विश्व ब्रह्मचि केलें" असें आहे.

"आणखी एका मुद्याचा विचार करणें अवश्य आहे. ज्ञानदेव हे जगतास भ्रम म्हणावयास तयार नाहींत. याचा अर्थ ते जगत् सत्य मानतात, असा कदाचित् समजला जाण्याचा संभव आहे. परन्तु तशी वस्तुस्थिति नाहीं. जडवादी चार्वाक ज्याप्रमाणें जगतास सत्य मानतो, त्याप्रमाणें ज्ञानदेव काहीं मानीत नाहींत तथापि ते जगतास मायाकार्य म्हणावयास तयार नाहींत. सर्व विश्व हा आत्मच आहे असा त्याचा सिद्धांत आहे. विश्व एक वेगळें झालें, असें जर ते मानीत असते तर विश्व उर्फ जगत् सत्य अथवा मिथ्या हा प्रश्न उद्भवला असता. परन्तु विश्व आत्म्याहून काहीं वेगळें झालें असे ज्ञानदेव मानीतच नाहींत. या विषयीं त्यांचे मत गौडपादाचार्यांच्या 'न निरोधो नचोत्पत्ति.' (माण्डूक्यकारिका प्र. २। ३२) या मताशीं अतिशय जुळतें आहे."[2]

ज्ञानेश्वरीतील अध्यात्माविषयीं डॉ. श. दा. पेंडसे ह्यांनीं "ज्ञानेशांनीं परमात्मतत्त्व हें सर्व शून्याचा निष्कर्ष आहे असें वर्णन केलें आहे.[3]" असें जे म्हटलें आहे तें योग्य व साधार आहे. शंकराचार्यांनी असें वर्णन केलेलें नाहीं. ज्ञानेश्वरांनीं स्वतंत्र रीतीनें हें वर्णन केलें आहे. ज्ञानेश्वर हें एक चांगलें वैशिष्ट्य त्यांनीं दाखविलें आहे. प्रो. श. वा. दांडेकर यांचीं ज्ञानेश्वराच्या तत्त्वज्ञानाविषयींचीं मतें डॉ. पेंडसे यांनीं आमच्या मतात खोडून काढलीं आहेत.[4] परंतु यात त्यांना फारसें यश आलें आहे असें आम्हाला वाटत नाहीं. शांकर आणि ज्ञानेशाचें अद्वैत वरवर दिसायला एक असलें तरी त्यात ज्ञानेशाची मेख म्हणून वेगळी आहेच. विविध योग्यतेच्या श्रोत्यांना आपला अद्वैतवाद पूर्णपणें समजावा

१ श्री ज्ञानदेव ले. प्रो. शं. वा. दांडेकर, प्र. सहावें.
२ „ „ „
३ श्री ज्ञानेश्वरांचें तत्त्वज्ञान, १९४१, प्र. चौथें
४ „ „ „

म्हणून माया, अज्ञान इत्यादि शब्दांचा उपयोग शंकराचार्यांप्रमाणेंच ज्ञानेश्वरांनीं केला आहे ही गोष्ट खरी आहे. परंतु त्यांचें निश्चित् मत म्हणजे सर्वत्र एक आत्माच होय हें होय. सोन्यांत सोनेंपण असतें, तसेंच तें सोन्याच्या अलंकारांतहि असतें. येथें अद्वैत आलें. परंतु ज्यांना सोनें दिसत नाहीं आणि फक्त अलंकार किंवा आकार दिसतो त्यांना तो अज्ञानामुळें किंवा मायेमुळें दिसतो असें म्हणणें भागच आहे. या दोन्हीं विधानांत काहींच विरोध नाहीं. ईश्वरच जगदाकार घेत असल्यानें ईश्वर आणि जगत् यांत पूर्णाद्वैत आहे. परंतु ज्या जडबाद्यांना फक्त जगत् दिसतें, त्यांतील किंवा त्यामागील ईश्वर दिसत नाहीं, तो अज्ञानानें मायेमुळें होय हें म्हणणें क्रमप्राप्तच आहे. अभिनयसम्राट सुप्रसिद्ध बालगंधर्व यांचें उदाहरण आपण घेऊं. रुक्मिणी, द्रौपदी, मेनका, सिंधु, देवयानी, रेवती अशा विविध भूमिका ते घेत असत. या सर्व भूमिका ते घेत असल्यानें त्यांच्यांत आणि त्या त्या भूमिकांत पूर्ण द्वैत होतें. रुक्मिणी म्हटली तरी बालगंधर्वच आणि सिंधु म्हटली तरी ते बालगंधर्वच. किंबहुना बालगंधर्वांच्यामुळेंच रुक्मिणी, सिंधु या भूमिका आपणाला खऱ्याखुऱ्या वाटत. ज्यांना बालगंधर्व आणि या भूमिका यांच्यांत अभेदप्रतीति होत असे त्यांना पूर्णाद्वैताचें सुख सहजच अनुभवितां येत असे. परंतु ज्यांना रुक्मिणी आणि सिंधु याच खऱ्या वाटत (आणि त्यांच्या मागील बालगंधर्व दिसत नसे) त्यांना हें सुख मिळणें शक्य नाहीं. रुक्मिणी आणि सिंधु यांचें खरें रूप त्यांना दिसत नसे तें अज्ञानामुळें किंवा मायेमुळेंच होय. नुसतें जग खरें वाटतें ते मायेमुळें, येरवीं किंवा वस्तुतः जग आणि ईश्वर हीं भिन्न नाहींत असें जें ज्ञानेश्वर म्हणतात तें यांचमुळें होय.

योगी, तत्त्वज्ञानी, पंडित या नात्यानीं ज्ञानेश्वरांची योग्यता जशी उच्च कोटींतील होती, तशीच ती कवि या नात्यानेंहि होती. केवळ काव्य किंवा केवळ साहित्यनिर्मितीच्या दृष्टीनें जरी त्यांनीं आपल्या ग्रंथांची रचना केली नसली, तरी त्यांच्या ग्रंथांना उत्तम काव्याचें स्वरूप सहजच प्राप्त झालें आहे. अंतःकरणांतील प्रबल भावनांचा सहज उद्रेक म्हणजे काव्य होय, अशी काव्याची व्याख्या सुप्रसिद्ध इंग्रज कवि वर्ड्स्वर्थ यानें केली आहे. जीव, जगत् आणि ईश्वर यांच्या संबंधींच्या

किंवा व्यक्ति, समाज आणि ईश्वर यांच्यासंबंधींच्या विशिष्ट भावनांनीं आणि विचारांनीं ज्ञानेश्वराचें हृदय काठोकाठ भरलें होतें. एका उच्च समानतेच्या आणि अद्वैताच्या पातळीवरून ते जगाकडे बघत होते. जगात काय आहे किंवा जग कसें आहे ह्याचा स्वानुभव त्यांना चांगलाच होता. जग कसें असावें याचीं मनोहर चित्रें त्यांनीं आपल्या अन्तःकरणांत तयार केलीं होतीं. ज्ञानेश्वर ऐन तारुण्याच्या वसंतकाळात होते. अद्वयानंदाचा अनुभव ते अहर्निश घेत होते. त्यायोगें पृथ्वीचें पालन करणाऱ्या श्रीरामचंद्रराव यादवाच्या स्वराज्यात ते राहात होते. वैयक्तिक किंवा कौटुंबिक दुःखांचीं 'कटकटल्यें' त्यांचीं नेहमींच 'जोघटलीं' असल्यानें एक प्रकारच्या अपूर्व प्रसन्नतेनें ते आपल्या भोंवतालच्या समाजाकडे पाहात होते. वसंत ग्रीष्माच्या संधिकालांत भोंवताली उन्हाच्या ज्वाळा निघत असतांना कोकिळानें आम्रमंजरीकडे पाहात कुहूकुहू असा खोल नि शांत ध्वनि काढून सृष्टिजाताला निववावें त्याप्रमाणें ज्ञानेश्वरांनीं तापत्रयानीं तापलेल्या मानव जातीला आपल्या ग्रंथांतील शांतरसानीं भरलेल्या ओव्या ऐकवून अक्षरशः निववलें आहे. विविध जातींच्या आणि विविध धंदे करणाऱ्या श्रोत्यांना गीतेंतील अद्वैत आणि समत्व, कर्मयोग आणि भक्तियोग, हीं कळलीं पाहिजेत, सहज कळलीं पाहिजेत, म्हणून दृष्टांतामागून दृष्टांत देऊन आणि उपमा उत्प्रेक्षांचा पाऊस पाडून ज्ञानेश्वरांनीं ग्रंथरचना केली आहे. एक प्रकारच्या प्रसन्नतेंत, आधुनिक शब्द वापरायचा तर एक प्रकारच्या दिव्य मस्तींत त्यांनीं हें कार्य केलें आहे. उपमा कालिदासस्य असें आपण परंपरेनें म्हणत आलों असलों तरी उपमा ज्ञानदेवस्य असेंच यापुढें आपण म्हणावें इतक्या सरस उपमा ज्ञानेश्वरांनीं दिल्या आहेत. प्रसाद, माधुर्य, ध्वनि आणि रस या ज्या काव्याला अत्यंत आवश्यक अशा गोष्टी आहेत त्यांचा नुसता सुकाळ ज्ञानेश्वरांच्या ग्रंथांत आणि विशेषतः ज्ञानेश्वरींत झाला आहे. कवित्व, रसिकत्व आणि परतत्त्वस्पर्श असा त्रिवेणीसंगम ज्ञानेश्वरींत पाहावयास सापडतो. ज्ञानेश्वरांच्या आधीं होऊन गेलेल्या मुकुंदराजासारख्या कवींत किंवा त्यांच्या समकालीन अशा महानुभाव कवींत किंवा त्यांच्या उत्तरकालीन आजपर्यंतच्या मराठी कवींत, त्यांच्या तोडीचा कवि झालाच नाहीं असें निःसंदिग्ध

पणें म्हणावेसें वाटतें. मुकुंदराजांत परतत्त्वस्पर्श आहे पण रसिकत्व नाहीं. महानुभाव कवींत कवित्व व रसिकत्व भरपूर असलें तरी वैचारिक उदात्तता नाहीं. आधुनिक कांहीं श्रेष्ठ कवींत कवित्व, रसिकत्व व विचारांची बैठकहि असली, तरी ज्ञानेश्वराच्या तुलनेनें ते फिके वाटतात. ज्ञानेश्वराची वाणी दिव्य आणि दिलखुलास वाटते. प्रस्तुत ग्रंथांत स्थलाभावामुळें आम्हांला उतारे देऊन आमचें म्हणणें सिद्ध करतां येत नाहीं. तरी पण ज्ञानेश्वरीच्या शेवटीं आलेल्या प्रसाददानांत केवढें औदार्य आणि उदात्तता भरली आहे ती पहा :—

आतां विश्वात्मकें देवें । येणें वाग्यज्ञें तोषावें ।
तोषोनि मज द्यावें । पसायदान हें ॥
जे खळांची व्यंकटी सांडो । तयां सत्कर्मीं रती वाढो ।
भूतां परस्परें पडो । मैत्र जीवांचें ॥
दुरितांचें तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्यें पाहो ।
जो जें वांछील तो तें लाहो । प्राणिजात ॥
वर्षत सकळ मंगळीं । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी ।
अनवरत भूतळीं । भेटो तयां भूतां ॥
चलां कल्पतरूंचे आरव । चेतनाचिंतामणींचें गांव ।
बोलते जे अर्णव । पीयूषाचे ॥
चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जे तापहीन ।
ते सर्वांही सदा सज्जन । सोयरे होतु ॥
किंबहुना सर्व सुखीं । पूर्ण होऊनि तिहीं लोकीं ।
भजिजो आदि पुरुखीं । अखंडित ॥

साहित्याच्या दृष्टीनें वाचकाचें लक्ष वेधून घेणारी आणखी एक गोष्ट म्हणजे ज्ञानेश्वराचें कथनकौशल्य. सद्गुरु निवृत्तिनाथ आपल्यासमोर बसले असून, [illegible] संतांचे रसिक श्रोते दोन बाजूला बसले आहेत, अशा कल्पनेनें

ज्ञानेश्वरी ग्रंथ ज्ञानेश्वरांनी रचिला आहे. भारतीय युद्धप्रसंगी अर्जुनाला पडलेला व्यामोह श्रीकृष्णानें तत्त्वज्ञान सांगून दूर केला, हा कथाप्रसंग संजयानें धृतराष्ट्राला सांगितला. या कारणानें तत्त्वज्ञानासारखा रुक्ष विषय सुबोधपणानें सांगत असताना ज्ञानेश्वरांना त्यात गोष्टीची गोडी निर्माण करता आली आहे. निवृत्तिनाथ-ज्ञानेश्वर, ज्ञानेश्वर श्रोते, कृष्ण-अर्जुन, संजय धृतराष्ट्र अशा जोड्या ज्ञानेश्वरींत येऊन त्यांच्या भावभावना संवादाच्या रूपानें अत्यंत मनोरम पद्धतीनें वर्णिल्या आहेत. या सर्व ठिकाणीं रसोत्कटता आहे. प्रेम, आदर, सख्य या भावना अगदीं दुथडी वाहत आहेत. आपल्याकडे सर्व प्रकारें कमीपणा घेऊन गुरु आणि श्रोते यांचा अपूर्व गौरव ज्ञानेश्वरांनीं केला आहे. वक्ता हा वक्ताचि नोहे श्रोतेनविण, असें म्हणून श्रोत्यांचीं अन्तःकरणें ज्ञानेश्वरांनी अगदीं काबीज केलीं आहेत. धृतराष्ट्राचा कौरवांविषयींचा पक्षपात आणि त्याचें अज्ञान यामुळें कृष्णार्जुनसंवादाची गोडी त्याला चाखतां येईना, म्हणून त्याची जी थट्टा संजयानें केली आहे ती सर्वथैव स्वतंत्र व बहारीची आहे. येथें विनोदहि चांगला आहे. याहिपेक्षां अकराव्या अध्यायांत विश्वरूपदर्शनाची इच्छा करून अर्जुनानें स्वतःची जी घाबरगुंडी करून घेतली आणि श्रीकृष्णाला सौम्य स्वरूपांत दर्शन देण्याची जी विनति केली तो प्रसंग तर उपरोधपूर्ण विनोद आणि प्रेम यानें ओतप्रोत भरला आहे. या व अशासारख्या दुसऱ्या गुणधर्मांमुळें ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ अत्यंत सजीव वाटतो. निवृत्तिनाथ, ज्ञानेश्वर, श्रीकृष्ण, अर्जुन, संजय, धृतराष्ट्र आणि ज्ञानेश्वरांचे तुम्ही आम्ही श्रोते किंवा वाचक या सर्व सजीव व्यक्ति वाटतात. व त्या सर्वांचा मधुर मेळावा किंवा हृद्य हृदयसंवाद म्हणजेच ज्ञानेश्वरी होय असें म्हणावेंसें वाटतें

ज्ञानेश्वरीचें सौंदर्य तींत जागोजागीं आलेल्या रूपकांनीं वाढलें आहे. या बाबतींत संतप्रेमी ह. भ. प. पांगारकर म्हणतात[१]—"ज्ञानेश्वरींत रूपकें फार बहारीचीं आहेत. मूळ गीतेंतेंच क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचें व अश्वत्थाचें अशीं दोन सुन्दर

१ मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड पहिला, १९३२, पृ. ६६२

रूपकें दिलीं आहेत तथापि त्या रूपकाचेहि विस्तृत, मनोवेधक व विशद स्पष्टीकरण ज्ञानेश्वरामारखें कोणीहि केलेलें नाहीं. या शिवाय त्याची स्वतंत्र रहानमोठीं अशीं 'कितीतरी रूपकें ज्ञानेश्वरीभर विखुरलीं आहेत. यापैकीं चार ठळक स्थळें येथे दाखवितों. पहिल्या व सतराव्या अध्यायाच्या मंगलाचरणाचीं गणेशाचीं रूपकें, तिसऱ्या अध्यायांतील काम एप क्रोध एप या श्लोकावरील रूपक, सातव्या अध्यायांतील मायानदीचें व तेराव्यांतील प्रकृति पुरुषाचें रूपक, पधराव्याच्या प्रारंभीच्या गुरुपूजेच्या ओंव्या, अठराव्यांतील गुरुरूप चिंतामणीचें रूपक अशीं कांहीं रूपकें मूळांतूनच पाहिलीं पाहिजेत. हीं सर्व रूपकें इतकीं सर्वांगपरिपूर्ण आहेत कीं तीं पाहतांना ज्ञानेश्वराच्या स्फूर्तीची, कल्पनाचातुर्याची व भाषाप्रभुत्वाची धन्यता वाटते. याच अर्थानें दात्यासाहेब केळकरांनीं आपल्या 'ज्ञानेश्वरी सर्वस्व' या ग्रंथात "उपमा व दृष्टांत यांत भी ज्ञानेश्वराचा हात धरणारा कवि मराठींत झालाच नाहीं" असें म्हटलें आहे.

ज्ञानेश्वरी ज्या काळात लिहिली गेली त्या काळाच्या दृष्टीनें पाहता निवी मराठी भाषेंतील रचना हीहि एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट होय. मुकुंदराज आणि महानुभावीय कवि यांनीं अनुक्रमें बाराव्या तेराव्या शतकांत मराठी भाषेंत कांहीं ग्रंथ लिहिले असले तरी सर्वसामान्यपणें महाराष्ट्रीय पंडित मराठीकडे नाक मुरडूनच पाहत असत. मराठीला भाषा न समजता बोली समजण्याचा प्रघात या पंडितांचा होता. भाषा हें नामाभिधान व ऐश्वर्य फक्त संस्कृतलाच त्या काळात असे. त्यामुळें महाराष्ट्रीय पंडित काव्य, अध्यात्म, ज्योतिष, संगीत, धर्म इत्यादि विषयावर संस्कृतमध्यें रचना करीत. भवभूति, राजशेखर, शार्ङ्गदेव, वोपदेव, हेमाद्रि आणि भास्कराचार्य हे सर्व महाराष्ट्रीयच कवि व पंडित होते. हेमाद्रि व वोपदेव हे तर ज्ञानेश्वराचे समकालीन पंडित असून दोघांनीहि संस्कृतमध्यें ग्रंथरचना केली आहे. हेमाद्रीला ज्या ग्रंथानें अखिल भारतीय कीर्ति मिळवून दिली तो 'चतुर्वर्गचिंतामणि' हा ग्रंथ संस्कृतात आहे. वोपदेवाचा मुक्ताफल हा ग्रंथहि संस्कृतात आहे. पंडितांनीं व कवींनीं ग्रंथरचना करावयाची म्हणजे संस्कृत भाषेंतच अशी त्या काळीं समजूत होती. याला इंग्लंड देशाचाहि दृष्टांत

देता येईल. सोळाव्या शतकापर्यंत तेथील विद्वान इंग्रजी भाषेत ग्रंथरचना करणें कमीपणाचें समजत असत. याच कारणानें युरोपीय कीर्ति मिळालेले युटोपिया (इ. स. १५१६) व इन्स्टॉरेशिया मॅग्ना (इ. स. १६२०) हे ग्रंथ अनुक्रमें सर टॉमस मर व बेकन ह्या दोन आंग्ल पंडितांनीं लॅटिन भाषेंत रचिले. या दृष्टीनें पाहता ज्ञानेश्वरासारख्या प्रज्ञा व प्रतिभा याचा वरदहस्त असलेल्या पंडितानें आपली गीताटीका मराठींत करावी ही अपूर्व गोष्ट आहे. असें करण्यात दोन प्रमुख कारणें होतीं. व्रतवैकल्यें आणि अनेक देवतापूजनाच्या मार्गे लागलेला बहुजनसमाज हा संस्कृत भाषा जाणत नव्हता. इतकेंच नव्हे तर या समाजाला आपल्याकडे ओढून घेण्याची कामगिरी महानुभावीय ग्रंथकारांनीं मराठींत ग्रंथरचना करून आरंभिली होती. अशा वेळीं खऱ्या वैदिक धर्माचें आणि तत्त्वज्ञानाचें ज्ञान बहुजनसमाजाला समजेल अशा मराठी भाषेंत देण्याची अत्यंत आवश्यकता होती. पांडित्यानें मनुष्य किती अनुदार बनतो याचें उदाहरण ज्ञानेश्वरांनीं आपेगाव, आळंदी, पैठण या गावांतील भूदेवांनीं त्यांच्यावर जो बहिष्कार पुकारला होता त्यावरून जाणलें होतें. बहुजनसमाजाला काय ? तो या शुष्क पंडितांचेंच अनुकरण करणार. कारण त्याला संस्कृताचें काहीं ज्ञान नव्हतें. ही स्थिति पालटण्याच्या हेतूनें ज्ञानेश्वरांनीं आपले ग्रंथ मराठींत लिहिले. दुसरें कारण म्हणजे मराठी भाषेवरील त्यांचें अपरंपार असें प्रेम. या प्रेमाचें प्रत्यंतर ज्ञानेश्वरींत एक दोन नाहीं तर तेरा ठिकाणीं त्यांनीं दाखविलें आहे. मराठी भाषेची थोरवी वर्णन करून त्यांनीं तिचें समर्थन अगदीं प्रासादिक वाणीनें केलें आहे. हें समर्थन मूळांतूनच बघितलें पाहिजे. प्रस्तुत ग्रंथाच्या स्वरूपाकडे पाहून आम्ही वानगीदाखल त्यापैकीं ल्हानसा उतारा देतो: —

माझा मऱ्हाठाचि बोल कौतुकें । परि अमृतातेंहि पैजा जिंके ।
ऐसीं अक्षरें रसिकें मेळवीन ।

जिये कोवळिकेचेनि पाडें । दिसती नादींचे रंग थोडे ।
वेधे परिमळाचें बीक मोडे । जयाचेनि ॥ अ. ६ ओ. १४ १५

तरी संस्कृताचीं गहनें । तोडोनि मऱ्हाठिया शब्द-सोपानें ।
रचिलीं धर्मविधानें । श्रीनिवृत्तिदेवें ॥

म्हणोनि भलतेणें एथ सद्भावें नहावें । प्रयाग माधव विश्वरूप पाहावें ।
येतुलेनी संसारासी द्यावें । तिळोदक ॥ अ. ११ ओ. ९-१०

ज्ञानेश्वरांच्या ग्रंथरचनेला आज आता साडेसाहाशें वर्षे होऊन गेलीं असल्यानें, त्यांच्या ग्रंथात योजिलेली मराठी भाषा आपणाला आजच्या मराठीसारखी वाटणें अशक्य आहे. तरीदेखील ज्ञानेश्वरानीं आपला ग्रंथ संस्कृतच्या तोडीचा करण्याच्या हेतूनें तत्सम किंवा संस्कृत शब्दांचा चांगलाच भरणा ज्ञानेश्वरींत केला आहे. ज्ञानेश्वरीच्या भाषेची आजच्या दृष्टीनें कांहीं वैशिष्ट्यें सांगण्यासारखीं आहेत. हल्लींच्या मराठींत प्रथमाविभक्तीचे प्रत्यय नाहींत. ज्ञानेश्वरानीं प्रथमेचा 'उ' प्रत्यय सर्वत्र व क्वचित् 'ओ' प्रत्यय वापरला आहे. (तेया विखयो ना स्वर्गु मिळे १६·४५२). पंचमीचा औनि प्रत्यय हें ज्ञानेश्वरीचें खास वैशिष्ट्य आहे (तैसे मनौनि धन वेन्ही १६·८७) हल्लीं आपले पंचमीचे प्रत्यय ऊन, हून हे आहेत. द्वितीया विभक्तीचे सांप्रतचे लोकप्रिय प्रत्यय ला आणि ना हे आहेत. ज्ञानेश्वरींत हे प्रत्यय ते, एया, आ, सि असे आहेत. याशिवाय क्ष व प या बद्दल ख, (तोख, दोख, विख, खीर), ख, ष, थ, घ व भ यांच्या जागीं ह (मेहुण, बहिरा, बहीण, कहाणी) असेहि वर्ण आले आहेत. यामुळें ज्ञानेश्वरी वाचायला प्रथम कठिणच वाटते. परंतु दुसरें तिसरें वाचन होताच भाषेची लवकर लक्षात येऊन ज्ञानेश्वरीचें गंगेप्रमाणें निर्मल असलेलें अन्तःकरण तेव्हांच दिसू लागतें

आपल्या ग्रंथात प्रतीत होणारे ज्ञानेश्वर विद्याविनयसंपन्न, मानमानिमामाडित, जीवन्मुक्तावस्था आणि अद्वयानंद याचा अनुभव घेत असलेले योगी, आणि अगाऊहि अत्यंत सहानुभूतीनें व प्रसन्नतेनें बघणारे तरुण वाटतात. नामदेवाच्या आणि आपल्या भावंडांच्या बरोबर तीर्थयात्रा करून झाल्यानंतर त्यांनीं आळंदी येथें वयाच्या अवघ्या एकवीसाव्या वर्षी शके १२१८ मध्यें समाधि घेतली. त्यानंतर

एका वर्षाच्या आत अनुक्रमें सोपानदेव, मुक्ताबाई व निवृत्तिनाथ या तिघांहि भावंडांना निरनिराळ्या ठिकाणीं हिंडत असतां मृत्यु आला. साडेसहाशें वर्षे होऊन गेलीं असूनहि ह्या अलौकिक चार भावंडांचा कीर्तिपरिमल आजहि उभ्या महाराष्ट्रांत दरवळत आहे.

ज्ञानेश्वरांची चार गुरुपरंपरा पुढीलप्रमाणें आढळते*—आदिनाथ–मच्छिंद्रनाथ–गोरक्षनाथ–गैनीनाथ–निवृत्तिनाथ–ज्ञाननाथ ऊर्फ ज्ञानेश्वर. ह्या नाथपरंपरेतील पुरुषांनीं अध्यात्मविद्येचा प्रसार तेराव्या शतकापासून तें एकोणिसाव्या शतकापर्यंत अव्याहत चालू ठेवला. ज्ञानेश्वरांचे शिष्य विसोबा खेचर, विसोबांचे शिष्य नामदेव व नामदेवांचे शिष्य चोखामेळा अशी एक परंपरा आहे. निवृत्तिनाथांची बहीण मुक्ताबाई व मुक्ताबाईंचे शिष्य चांगदेव अशी दुसरी एक परंपरा आहे. मुक्ताबाईंचे अभंग, पदें, कल्याणपत्रिका व हरिपाठ अशी रचना प्रसिद्ध आहे. त्यांतहि "मजवरी दया करा। ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा" या ओळीनें सुरू होणारे ताटीचे अभंग फार प्रेमळ व प्रासादिक आहेत. चांगदेव यांचा 'तत्त्वसार' नांवाचा वेदांतविषयक ग्रंथ चांगला आहे. याहिपेक्षां दीर्घकाळ चाललेली तिसरी एक परंपरा आहे: ज्ञाननाथ–सत्यामलनाथ–गैनीनाथ–गुप्तनाथ–उद्बोधनाथ–केसरीनाथ–(एक शाखा मल्हारीनाथ राशीन येथील व दुसरी पैठण येथील) शिवदिनानाथ ऊर्फ शिवदिन केसरी–नरहरिनाथ–महिपति अशी ती परंपरा होय. सत्यामलनाथांनीं सिद्धांतरहस्य ऊर्फ ललितप्रबंध नांवाचा स्वतंत्र वेदांतविषयक ग्रंथ रचिला असून, त्यांत बारा हजारांवर अभंग असून एकंदर दहा प्रकरणें आहेत. सत्यामलनाथांना ज्ञानेश्वरांचा अनुग्रह स्वप्नांत झाला होता. सत्यामलनाथांचा शिष्य गैनीनाथ (शके १५२०–१५८०) यांनीं पंचीकृतविवेक नांवाचा ग्रंथ, कांहीं अभंग व पदें लिहिलीं आहेत. गैनीनाथांची शिष्या गुप्तनाथ हिचें मूळचें नांव गंगाबाई. गुप्तनाथांचा शिष्य उद्बोधनाथ, यांनीं कांहीं योगमार्गाचीं पदें लिहिलीं आहेत. यांनीं शके १६०९ वैशाख वद्य ९ मीस राशीन येथ समाधि घेतली. उद्बोधनाथांचे शिष्य केसरीनाथ (समाधि शके १६४६ मार्गशीर्ष शु. २

आळंदी येथें । यांनी सिद्धान्तसार (शके १६३८) नांवाचा अध्यात्मपर ग्रंथ लिहिला. वैराग्यनाथाचे दोन शिष्य होते. एक उद्बोधनाथाचे चिरंजीव मल्हारीनाथ व दुसरे शिवदिननाथ ऊर्फ शिवदिन केसरी (जन्म शके १६२० व समाधि शके १६९६ माघ वद्य १३) यांनी विवेकदर्पण (१६९२) ज्ञानप्रदीप, भक्तिरहस्य इत्यादि ग्रंथ व कांहीं श्लोक व अष्टकें लिहिलीं आहेत. पैठण येथें गंगेच्या काठावर शिवदिननाथाचा भव्य मठ अजूनहि आहे. शिवदिननाथांनी मराठेशाहीचे बरे दिवस जसे अनुभविले, तसेंच पानपत येथें घडलेला जबर धक्काहि पाहिला होता. एका पदांत याविषयीं ते म्हणतात — सोळा शतें चौऱ्यांशीत झाली धुम्धानी । दैत्यराज दुष्टबुद्धी नासिले मधानीं ॥धृ०॥ भोसल्यांचा गेले भाऊ नाना दोनी । तैसी योगि योगाची मानीना निशानी । सारा दगा जसा पट्टी क्रूर ग्रहस्थानीं । मंत्रादिक कुवाकुड मांडिली तापत्रय दुष्टानीं देशग्रामपरत्वी ओस पाडिल्या पेठान्यांनीं । . तीर्थें क्षेत्रें गाईंब्राह्मण फार कष्टली क्लेशानीं । भक्त विरक्त साधु संत सारी योगति वाणि । शिवदिनकेसरी भगवंता तूं यासी पार निर्वाणि ॥ सोळा० ॥ शिवदिननाथाचा शिष्य त्याचा पुत्र नरहरिनाथ. यांचीं कांहीं पदें आहेत. त्याचे दोन शिष्य. एक त्याचा विलासी पुत्र लक्ष्मण व दुसरा महिपति. यांची प्रसिद्धि उत्तर हिंदुस्थानांत फार आहे. ग्वाल्हेर येथें याचा मठ व शिष्यपरंपरा आहे. यानें कडाका छंदांत पुष्कळ पद्यरचना केली आहे. यांनी शके १७८४ पौष शु ११ स समाधि घेतली. योगमार्गांत असणाऱ्यांना येणाऱ्या रंग, ध्वनि इत्यादि अनुभवांचीं वर्णनें याच्या पदांत आहेत. 'शिमगा' नांवाच्या पदांतील कांहीं भाग पुढीलप्रमाणें आहे :—सावध व्हा गडे हो नीट उमगा । शिमगा निघुन जाईल कीं ।...त्रिगुण मोळी बांधुन होळी ऐट पिटावर न्यावी कीं । सत्त्वांच्या लोट घोटुन लक्ष सुनीळा लावी कीं । फटफटित चांदणें ज्योतिज्वाळा त्यांत भासा येईल कीं । नवरंगाचा येकच गोळा चक्षुत्रयाला भासेल कीं । चंद्रसूर्य देखणें गेलें. पाहतो पाहणें नासेल कीं । रुपेल दवळें दिसेल पिवळें यांत कांहीं बाही असेल कीं । त्यांत मिळावें तन्मय व्हावें साधनिं मन हें भावेल कीं । गुरुची सेवा घडेल जेव्हां समाधि लागुन जाईल कीं ॥

योगविद्या, वैराग्य व अद्वयानंद हीं नाथपरंपरेचीं प्रधानलक्षणें असून, या परंपरेचा शिवसंप्रदाय होता हें निर्विवाद आहे. बाराव्या शतकात या पंथानें महाराष्ट्रात धर्मजागृति केली. ज्ञानेश्वरांनीं नाथपरंपरेनें आलेला योग व अद्वैत-सिद्धांत हे दोन्ही घेतले आणि त्यात भक्ति-प्रेमानंदाची भर घालून अद्वैतभक्तीचा म्हणजे भागवत धर्माचा पंथ महाराष्ट्रात निर्माण केला. या पंथाची एक शाखा वारकरी संप्रदायात परिणतावस्था पावली व तिच्यांत नामदेव, एकनाथ, तुकारामा-सारखे भगवद्भक्त झळकले. दुसरी शाखा मत्स्यमल्लनाथ-केसरीनाथ-शिवदिन-केसरी सारख्या योग्यांकडून परिपुष्ट झाली.

५

नामदेव

धर्मठपणाच्या नादीं लागून रुक्ष, जड, हृदयशून्य, यांत्रिक बनलेल्या तत्कालीन महाराष्ट्रीय समाजाला ज्ञानेश्वरांनीं कर्तव्यबुद्धीची जाणीव, ज्याप्रमाणें ज्ञानेश्वरांनीं करून दिली, त्याचप्रमाणें त्यांच्या समकालीन परंतु त्यांच्यामागें पुष्कळ वर्षे जगलेल्या नामदेवांनीं[1] ईश्वरप्राप्तीचा भक्तियुक्त नामस्मरणरूपी सुलभ मार्ग सर्वांना दाखवून दिला. नामदेवांच्या काळांत यादवांचें स्वराज्य नाहींसें होऊन, त्याची जागा यावनी राज्यानें घेतली होती. मुसलमानांच्या टोळधाडी महाराष्ट्रावर पडून, लोकांना नकोनकोसें झालें होतें. सुलतानांत नांदत असलेला महाराष्ट्र दुःखाच्या वणव्यांत सापडल्यासारखा झाला होता. बेचैन, अस्वस्थ, उद्विग्न, संत्रस्त, वैतागलेल्या अशा बहुजनसमाजाला समाधानाचा आणि शांतीचा मार्ग दाखवून कार्योन्मुख करण्याच्या दृष्टीनें नामदेवांनीं नामभक्तीचा सोपा मार्ग दाखवून पंढरपुरांत एकत्र केलें. शैववैष्णवांचे झगडे महाराष्ट्राच्या दक्षिणेकडे जोरांत चालू होते व त्यांचा थोडाबहुत परिणाम महाराष्ट्रावरहि झाला होता. परचक्रांत आणि परदास्यांत सापडलेल्या समाजाचें धर्माच्या नांवावर

---

१ जन्मकाल शके ११८५ प्रभवसंवत्सर कार्तिक शुद्ध एकादशी रविवार समाधिकाल शके १२७२ आषाढ वद्य त्रयोदशी. परभणी जिल्ह्यांतील नरसीब्राह्मणी येथें राहात असत. पंढरपुरास वारीच्या निमित्तानें जात. समाधि नरसी येथेंच आहे. अशी पंढरपुरांत महाद्वाराजवळ. वडिल दामाशेट. आई गोणाई. ज्ञानेश्वरांबरोबर व पुढेंहि अनेक यात्रा. पंजाबांतहि नामभक्तीचा प्रसार त्यांनीं केला. गुरुदासपूर जिल्ह्यांतील घोमान गांवीं नामदेवांचें स्मारक आहे. सुमारें चाळीस हजार 'नामावंसी' नामदेव संप्रदायी तिकडे आहेत. पहा 'पंजाबांतील नामदेव' के. शंकर पुरुषोत्तम जोशी

अधिक तुकडे होऊ नयेत म्हणून हरिहराची उपासना म्हणजेच पांडुरंगाची उपासना होय हे तत्त्व ज्या संतांनीं महाराष्ट्रात रुजविलें त्यात नामदेव हे अग्रेसर होते.

प्रेममय भक्तिचा एक प्रकारच्या गंभीर अद्भुत दगदार भक्तिचा, जिला इंग्रजींत 'रोमँटिक डिव्होशन' म्हणता येईल तिचा प्रवेश मराठी साहित्यात (किंवा अधिक रास्त्या अर्थानें मराठी भक्तिसाहित्यात) जर कोणी मोठ्या प्रमाणावर प्रथम केला असेल तर तो नामदेवानीं. बालकवि ठोंमरे हे ज्याप्रमाणें बालपणापासून निसर्गाचे भक्त व कवि होते, त्याप्रमाणें नामदेव हे लहानपणापासून ईश्वराचे भक्त व कवि होते वयाच्या पाचव्या वर्षापासून त्यानीं देवाला प्रसन्न करून घेतलें होतें नरसीबामणी येथील केशवराजाच्या मूर्तीला त्यानीं पाचव्या वर्षी प्रेमाचा हट्ट धरून दूध प्यायला लाविलें होतें. नरसीबामणीचा केशवराज व पंढरपूरचा विठोबा यांच्याशीं त्याचें बोलणें चालणें, त्याच्या गुजगोष्टी तें वयात येताच सुरु झाल्या. होत्या. नामदेवानीं रुसावें आणि पांडुरंगानें त्याची समजूत घालावी, नामदेवानीं उद्विग्न व्हावें आणि पांडुरंगानें त्याना विसोबा खेचराचा[1] गुरुपदेश घ्यायला सागावें, ज्ञानदेवाबरोबर यात्रेला नामदेव निघाले असताना विठोबानें त्याचा निरोप घ्यावा, यात्रेहून परत आल्यावर रुक्मिणी-पांडुरंगानीं नामदेवाच्या वतीनें ब्राह्मणभोजन घालून यात्रेची सांगता करावी, नामदेवाच्या विनंतीवरुन पांडुरंगानें बेदर येथील मेलेली गाय व मेलेलीं माणसें जीवंत करावीत, आई आणि बायको रागावली असताना पांडुरंगानें नामदेवाची विनवणी करून त्याना घरीं लावावेत—अशा एक कीं दोन अनेक प्रकारें त्याचें व देवाचें हितगुज चालें. दोन मित्रात, मायलेकरात, मित्रमैत्रिणींत ज्या प्रकारचे रुसवेफुगवे, प्रेमालाप, विनवण्यासुनावण्या, अडवणूक सोडवणूक हीं चालतात, त्याप्रकारचे रुसवे फुगवे वगैरे नामदेव व ईश्वर यात चालत.

---

१ पैठणाजवळील मुंगी येथील राहणारे. पेशा व्यापाऱ्याचा यांचें हरिश्चंद्राख्यान, कांहीं अभंग व पदें उपलब्ध आहेत शके १३३१ श्रावण शु. ११ स काशी येथे हे समाधिस्थ झाले

नामदेवाच्या अभंगात अमर्ती स्थळें पुष्कळ आहेत. अभंगातील पुढील भाग या दृष्टीने नित्य आहे (१) पतितपावन नाम ऐकुनी आलों मी द्वारा। पतितपावन न होसि म्हणुनी जातों माघारा ॥धृ॥ सोडीं देवा ब्रीद आता न होसि अभिमानी। पतितपावन नाम तुझला ठेवियलें कोणी ? ॥ १ ॥ घेसी तेव्हा देसी ऐसा असशी उदार। काय देवा शोधू तुमचे कृपणाचे द्वार (२) मुक्ताफळ नथ नाकीं। नग्रीं ल्याली वाळे वाकी। पीतांबरें अंग झाकी। कृष्णम्मा माझी ॥ (३) विठ्ठल माऊली कृपेची कांसरी। आठविता घाली प्रेमपान्हा ॥ तू माझी माऊली मी वो तुझा वत्स। परतां परतां वाट पाहें तुझी। (४) हालुले दिसलें पाहतां वाढुनी ॥ अवस्था दाटली हृदयामाझी। तू माझी जननी सरसीये मागातिणी, विठ्ठले धावोनी देईं क्षेम ॥ तू माझी पक्षिणी मी तुझें अंडज। क्षुधे पीडलों मज विसरलीसी ॥ तू माझी कुरंगी मी तुझें पाडस। तुटा भवपाश तोडी माझा ॥ (५) जननिये जिवलगे येवो पांडुरंग। दिसलों भेटी दे गे एक वेळा ॥ नामा म्हणे आई धावे लवलाही। बुडतां चिंताडोहीं काढी मज ॥ (६) आम्ही शरणागतीं केल्यामें सरता। येरव्ही अनंता कोण जाणे ॥ वेदशास्त्री पुराणीं ठकगोनि साडिलासी। तो आम्ही धरिलासी हृदयकमळीं ॥ (७) नेत्र माझे रोडले आठवे माहेर। कैं भेटेन निरंतर आईयाने ॥ चतुर्भुज विठ्ठल कैं देखेन डोळा। मस्ताचा जिव्हाळा जीव माझा ॥ (८) गात्र काळी घागर काळी। यमुनाजळें हीं काळीं वो माय ॥ बुंथ काळी बिल्वर काळी। गळा मोती एकावळी काळी वो माय ॥ मी काळी कांचोळी काळी। कास कासली ते काळी वो माय ॥ एकली पाणाया नव जाय साजणी। सवें पाठवा मूर्ति सावळी वो माय ॥ विष्णुदास नाम्याची स्वामिणी काळी। कृष्णमूर्ति बहुकाळी वो माय ॥

रागवायचाच असल्यास देवावर रागवावें, प्रेम करावयाचें असल्यास देवावर प्रेम करावें, सख्य करावयाचें असल्यात देवाशीं सख्य करावें असा जो भागवतात[१]

१ काम क्रोध भय ऐश्वर्य स्नेह सौहार्दमेवच।
एवं विदधतो नित्यं यान्ति तन्मयतामहि ते। भागवत स्क ७

ईश्वरभक्तीचा प्रकार सांगितला आहे, आणि ज्याचें एकरूप सुफी पंथियांत पहावयास सांपडतें तो नामदेवाच्या प्रस्तुत अभंगांत उत्तम प्रकारें आढळतो.[१] या अभंगांतील प्रेमळपणा, लडिवाळपणा, जि व्हाळा इतका अप्रतिम आहे कीं नामदेव हे ईश्वराचे लाडके भक्त का होते याचा उलगडा आपणास सहज होतो.

नामदेवांना पांडुरंगाच्या ग्वालेग्वाल पंढरपुरचें वेड होतें. पंढरपुरास जावें, सर्वांनीं पंढरपुरांत जमावें, ऐक्यभावना वाढवावी, परस्परांची सेवा करावी, पांडुरंगाचा जयघोष करावा, आणि अशा रीतीनें पंढरपुरास स्फुर्तिस्थान शांतिस्थान बनवावें असें त्यांना वाटे. ते म्हणतात:—पंढरीचें प्रेम आहे ज्याचे जीवीं। त्याची नित्यनवी करिन आशा॥ ते माझे सोइरे सुयाचे सद्गुरु। भवसिंधूचा पार उतरिती॥ पंढरीच्या सुखा अंत पार नाहीं लेखा। शेषा सहस्रमुखा न वर्णवेचि॥ पंढरीच्या सुखा तोचि अधिकारी। जन्मोजन्मीं वारी घडली ज्या॥ नामा म्हणे धन्य धन्य ते संसारीं। चालविती वारी पंढरीची॥ सपदा सोहळा नावडे मनाला। छंद लागला पंढरीचा॥ नित्य हे दिवाळी असे पंढरपुरीं। आनंदलिनी नारी विठ्ठलासी॥ अनघी हे पंढरी सुखाची मादुस। माझा स्वप्रकाश रत्न हरी॥ धन्य संतजन तेथींचे पारखी। ज्या झाली ओळखी विठ्ठलनामीं॥ पंढरीची वारी जयाचिये कुळीं। त्याची पायधुळी लागो मज॥ देव मज सांग पंढरीसी यारे। प्रेम चित्तीं ध्यारे नाम माझें॥ कायाचा मन दृढ धरा जीवीं। सर्व मी चालवीं भार त्याचा॥ भवसिंधु तारीन ध्यारे माझी भाक। साक्ष पुंडलीक करुनी बोले। ल्टकें बरीं असे नामयासी पुसा। आहे त्या भरवसा नामीं माझा॥

नामस्मरण हेंच सर्वसुखाचें सार होय त्यानेंच ईश्वरप्राप्ति व शांति हीं प्राप्त होतात. असा पूर्णविश्वास नामदेव महाराजांचा होता. या विषयीं ते म्हणतात,

[१] यावेळीं सुफीपंथी साधु महाराष्ट्रांत संचार करीत होते तसेंच नामदेव उत्तरेकडील यात्रा करीत असतांना तेथील सुफी साधुंच्या सहवासांत ते आले असतील. सुफी पंथाचा कांहीं परिणाम नामदेवांवर होणें अपरिहार्य आहे

"न पढावे वेद नको शास्त्रबोध । नामाचें प्रबंध पाठ करा ॥ नव्हे ब्रह्मज्ञान न होय वैराग्य । साधा भक्तिभाग्य मतमग ॥ हरि हरि भजन जनीं जनार्दन । सर्वत्रीं समान भूतदया ॥ भावेंचि भजावें हरितें पुजावें । नित्य हें सेवावें रामनाम ॥ न करीं कायाक्लेश इंद्रिया निरोध । मोक्ष आहे बोध वेगळाचि ॥ नामा म्हणे नाम गाऊन निर्विकल्प येसी आपोआप गिनसीत ॥ भवसिंधुचा पार तरावयालागीं ॥ साधन कलियुगीं आणिक नाहीं ॥ अहर्निशीं नाम जपा श्रीरामाचें । जें सकळ धर्मांचें मुगुटमणी ॥"

जीवोद्धाराकरिता नामस्मरणाबरोबरच सत्संगतीचें महत्त्वहि नामदेवांनीं प्रतिपादन केलें आहे. ते म्हणतात, "संतांच्या चरणा द्यावें आलिंगन । जीवें निंबलोण उतरावें ॥ संत चरणरज सेवितां सहज । वासनेचें बीज जळुनी जाय । मग रामनामीं उपजे आवडी । सुख घडोघडी वाढों लागे ॥" बरें, हे संत कोण ते ? त्या बाबतींत ते सांगतात, "सर्वांभूतीं पाहे एक वासुदेव । पुसोनिया ठाव अहंतेचा ॥ तोचि संतसाधु ओळखावा निका । येर ते आइका मायाबद्ध ॥"

नामदेव हे लहानपणापासून ईश्वराची उपासना करीत असत हें आपण वर पाहिलेंच. तत्कालीन रीतरिवाजाप्रमाणें त्यांचें वडील दामाशेट यांनी त्यांचें लग्न राजाई नावाच्या मुलीशीं लहानपणींच करून दिलें होतें. त्यांना जगरहाटीप्रमाणें कांहीं मुलेंहि झालीं होतीं. पुढें हा संसार वाढून त्यांना सुना आल्या व नातवंडेंहि झालीं इतकें असलें तरी मनातून ते संसाराला कंटाळले होते, त्रिविध तापांनीं पोळलेले होते, आणि म्हणूनच सतत विठ्ठलाच्या नामस्मरणांत ते वेळ घालवीत असत. ईश्वराला आळवितांना त्यांची आर्तता किती वाढत असे ती पहा :–
"त्रिताप तापलों दु:खें आहाळलों । कासावीस झालों दयासिंधु ॥ तुजवीण आतां कोणातें मी सांगूं तोडीं हा उद्वेगु नारायणा ॥ नामा म्हणे आतां नको पाहूं अंत । उद्धरीं त्वरित पांडुरंगा । तुझा विष्णुदास म्हणवितों जगीं । नाहीं माझे अंगीं प्रेमभावो ॥ जननिये जिवलगे ये वो पांडुरंगे । शिणलों भेटी दे गे एक वेळा । धांवें धांवें धांवें कृपादृष्टी पाहें । येउनिया राहें हृदयामाजीं ॥ नामा म्हणे आई धांवें लवलाहीं । बुडतां निवाडों काढीं मज ॥"

आतापर्यंत आपण जे अभंग पाहिले त्यावरून नामदेवाच्या कवितेचें स्वरूप किती साधें, जिव्हाळ्यानें भरलेलें, भावपूर्ण व प्रेमळ आहे याची खात्री पटेल. वाल्मिकीनें शतकोटी ग्रंथ केला त्या धर्तीवर शतकोटी अभग करण्याची प्रतिज्ञा नामदेवानीं घेतली होती. परंतु सांप्रदायिक माहिती खरी मानली तरी त्याच्या हातून ही प्रतिज्ञा पूर्ण झाली नाहीं असें ठरतें. सुमारें ९६ कोटी अभग नामदेवाच्या सर्व कुटुंबानें मिळून तयार केले व उरलेले चार कोटी पुढें तुकोबांनीं केले असे मानतात. वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, आज नामदेवाचे सुमारें अडीच हजारच अभग उपलब्ध आहेत. त्यांच्या ऐंशी वर्षांच्या दीर्घ आयुष्याकडे पाहताना अडीच हजार अभग थोडे वाटतात. काहीं अभग नाहींसे झाले असावेत. माझा असा तर्क आहे कीं, नामदेवानीं पुष्कळ परिभ्रमण करून जागोजाग उपदेश केला असावा मुसलमानांचा अमल उत्तरेकडे व दक्षिणेकडे फैलावत चालला होता. अशा वेळीं लोकांना स्वधर्मांत राहून, स्वोन्नति करण्याचा उपदेश त्यानीं जरूर केला असावा. समाज बलिष्ठ करायला लागणारे, समाजैक्य घडवून आणायला लागणारे अभंग, त्यांच्या कवितेंत अवश्य असायला हवे होते हे अभंग त्याच्या राजकीय स्वरूपामुळें नाहींसे झाले कीं काय? शीखासारख्या बलोपासक समाजाच्या पूज्य धर्मग्रंथात ज्या नामदेवाचीं ६१ पदें आहेत, त्याची कविता केवळ नामस्मरण करायला सांगण्यात धन्यता मानीत असेल असें वाटत नाहीं. तुकोबांपेक्षा जवळ जवळ दुप्पट व ज्ञानेश्वरापेक्षा सुमारें चौपट आयुष्य लाभलेल्या ह्या लोकप्रिय संताच्या हातून, आपणाला आज उपलब्ध असलेल्या कवितेहून अधिक कविता तयार झाली असावी असे वाटतें. या कवितेचें काय झालें हें एक कोडेंच आहे. नामदेवाची जी आहे ती कविता मात्र साधी आहे तुकोबाच्या अभगातील काव्यात्मकता व तत्त्वज्ञान या दोन्ही गोष्टींचा जवळ जवळ अभावच तिच्यात आहे असें म्हणावयास हरकत नाहीं. तरीपण तिच्यातील प्रेमळपणामुळें ती वाचणाऱ्याला निरंतर रमवील यांत शंका नाहीं. "युगें अठ्ठावीस विटेवरी उभा" ही नामदेवानीं तयार केलेली आरती आज महाशें वर्षें झालीं महाराष्ट्रीय लोक म्हणत आले आहेत. या एका गोष्टी-

वरूनहि जनमनावरील त्याची पकड सिद्ध होते. त्याच्या अभंगाची भाषा ज्ञानेश्वरी इतकी जुनी वाटत नाही. याचे कारण आज इतकी शतकें ते लोकांच्या जिव्हाग्रीं वसत आल्याने त्याचे आधुनिकीकरण आपोआपच होत आलें आहे. तरी देखील दाखवटा, पढियते, सावळे, आइघ इत्यादि शब्द त्याचा जुनेपणा सिद्ध करतातच.

'नामदेव' या नावाचे साधु आणि कवि महाराष्ट्रात एकदर पाच होऊन गले, असें श्रीनामदेवचरित्रकार ज. र. आजगावकर यांचें म्हणणें आहे. एक सुप्रसिद्ध संत व ज्ञानदेव-निवृत्तिनाथांचे समकालीन असे नामदेव याच नामदेवाचे अभंग लोकप्रिय आहेत. याच्या काहीं अभंगात 'नामा', काहींत 'नामया स्वामी', काहींत 'केशवाचा नामा', व काहींत 'विष्णुदास नामा', अशीं नावें येतात. नाभाजीनें आपल्या 'भक्तमाला' ग्रंथात व मर्हीपतीबुवा यानीं आपल्या 'हारमाळा' काव्यात याचा उल्लेख केला आहे. याचे गुरु विसोबा खेचर हे होत. (२) दुसरे नामदेव विष्णुदास नामा या नावानें ओळखले जातात. याचे ओवीबद्ध महाभारत प्रसिद्ध आहे. एकादशी माहात्म्य, तुळसीमाहात्म्य, उपमन्यूची कथा इत्यादि काहीं स्फुट कविताहि याची आहे. महानुभावाच्या ग्रंथात ज्या नामदेवाचा उल्लेख आहे तो याचाच असावा असें वाटतें (३) तिसरे नामदेव नामा पाठक हे होत. हे ज्ञानदेवसमकालीन कान्हा पाठक याचे चिरंजीव यानीं जैमिनीअश्वमेधावर प्राकृत ओवीबद्ध रचना केली आहे. (४) चवथे नामदेव महानुभावपंथी नामदेव होत 'महिकावतीची बखर' ह्या जुन्या ग्रंथात याचा उल्लेख आढळतो. (५) पाचवे नामदेव नामा शिंपी या नावानें ओळखले जात. हे तुकोबाच्या पश्चात् झालेले एक सामान्य लेखक असत त्यांनी अनेक संताचीं चरित्रें अभंगवृत्तात वर्णिलीं आहेत 'नामा', 'शिंपीनामा', व 'नामदेव' अशीं आपलीं तीन नावें यानीं आपल्या काव्यांत घातलीं आहेत.

नामदेवाचा काळ म्हणजे एक प्रकारें संताचा काळ किंवा संताचा वसंत काळच म्हटला पाहिजे वसंतऋतूत जसे सर्व पक्षी गोड किंवा गाऊ लागतात, तसे या काळांतील सर्व भगवद्भक्ताचे दिसते ते सर्वच अभंग करतात.

अठरापगड जातीचे हे संत होते. त्यात चोखोबा व बंकासारखे महार होते, गोरोबा व राकासारखे कुंभार होते, सावतासारखे माळी होते, नरहरीसारखे सोनार होते, जोगा परमानंदासारखे तेली होते, नामदेवासारखे शिंपी होते, कान्होपात्रा जनाबाईसारख्या स्त्रिया होत्या, तर ज्ञानदेव सोपानदेवांसारखे ब्राह्मणहि त्यात होते. यापैकी काहींकाचा उल्लेख पूर्वी आला आहे. काहींकाचा येथे केला पाहिजे. गोरोबा (तेरढोकीला राहात शके १२००चा सुमार) हे सर्वांत वयाने मोठे होते नामदेव हें कच्चें मडकें आहे, असें त्यानींच जाहीर केलें होतें. मानी तुडवीत असताना यानीं आपल्या लहानशा मुलाला पायाखालीं तुडविलें. पण विठ्ठलाच्या भजनात त्याना त्याची दादहि नव्हती ! यांनीं काहीं अभंग लिहिले आहेत. परिसा भागवत हे लोकाना 'परिसा भागवत' म्हणत, म्हणून त्यांना हें नाव मिळालें. कोणी म्हणतात रुक्मिणीनें प्रसन्न होऊन याना एक परीस दिला होता, म्हणून हे नाव त्याना प्राप्त झालें. हे प्रथम नामदेवाची निंदा करीत. पुढे त्याचे ते चाहते बनले. सकलसंतगाथ्यात याचे काहीं अभंग असून ते फार प्रेमळ आहेत. 'अणूमाजी राम, रेणूमाजी राम । तृणकाष्ठीं राम वर्ततसे' हा त्याचा अभंग सरस आहे. विसोबा खेचर (प्रथम वास्तव्य आळंदी, पुढें औंढ्या नागनाथ या गावीं (समाधि शके १२३१ श्रावण शु. ११) हे नामदेवाचे गुरु. (जेथें नाहीं देव । तेथें ठेवी पाय । सर्वत्र सदैव । तूंचि असशी) सर्वत्र ईश्वर आहे, अशा अर्थाचे त्याचे थोडेसे अभंग आहेत नामदेवाची बहीण म्हणा, दासी म्हणा, जनाबाई (समाधि आषाढ वद्य १३, शके १२७२) हिचे अभंग फारच प्रेमळ व बहारीचे आहेत. गाथ्यात सुमारे तीनशे अभंग जनाबाईचे दिले असून, त्यापैकीं बहुतेक सरस आहेत येग येग विठाबाई । माझे पंढरीचे आई गंगा गेली सिंधुपाशीं । त्यानें अव्हेरीलें तिसी ॥ नोवरीयामागें वऱ्हाडिया सोहळा ॥ इत्यादि तिचे अभंग काबुली द्राक्षाप्रमाणें अंतर्बाह्य गोड आहेत. मंगळवेढ्याच्या श्यामा नायकिणीची मुलगी कान्होपात्रा (काळ शके १३९० राजवाड्यांच्या मतें) हिचा पांडुरंगाचे ठिकाणीं दृढभाव होता. तिचेहि अभंग छापले आहेत. चांगदेव (समाधि शके १२२७ पुणतांबे येथे) हे कोठले होते

जगले अशी मान्यता आहे) हे योगी होते. तत्त्वसार नावाचा त्यांचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. त्यांचे सुमारें पाउणशें अभंग गाथ्यांत आहेत त्यांतील भाषा योगसंप्रदायातील असल्यानें, अर्थाला जरा दुर्बोध वाटते. चोखोबाचा (मृ. शके १२६० वैशाख वद्य ५) धाव घाली विठो आतां चालूं नको मंद हा अभंग प्रसिद्ध आहे. त्याचे अभंग चांगलेच असून सुंदर आहेत. ऊस डोंगा परि रस नोहे डोंगा । काय भुललासी वरलिया सोंगा ॥ नदी डोंगी परी नीर नोहे डोंगें । काय भुललासी वरलिया सोंगें ॥ चोखा डोंगा परी भाव नाहीं डोंगा ॥" हा त्याचा अभंगहि फार लोकप्रिय आहे. त्याची पत्नी सोयराबाई हीहि अभंग रचना करी देहासी विटाळ म्हणती सकळ । आत्मा तो निर्मळ शुद्ध बुद्ध-हा तिचा अभंग सुरेख आहे. चोखोबाची धाकटी बहीण निर्मळा हिचेहि कांहीं अभंग असून ते सोपे व रसाळ आहेत. सावतामाळी (मृ. शके १२१७ आषाढ कृ. १४) याचे थोडे अभंग गाथ्यांत आहेत. "कांदा मुळा भाजी । अवघी विठाबाई माझी ॥ लसूण मिरच्या कोथिंबिरी । अवघा झाला माझा हरि"-हा त्याचा अभंग त्याचें व्यक्तिमत्व दर्शविणारा नाहीं असें कोण म्हणेल ! नरहरी सोनार (मृ. शके १२३५ माघ कृ. ३) हे पंढरपुरांत राहात असूनहि शिवभक्त असल्यानें पांडुरंगाचें दर्शन घेत नसत. पुढें एका गिऱ्हाईकानें पांडुरंगाचा करगोटा करावयास सांगितला व खुद्द देवाचें माप घेण्याची विनंति केली. तेव्हां डोळे झाकून नरहरीनें माप घेतलें ! त्यावेळीं शंकराच्या मूर्तीला आपण हात लावतो आहोंत असे त्यांना वाटलें त्यांनीं डोळे उघडले तर तो पांडुरंग. पुन: त्यांनीं डोळे मिटले, तो शंकराच्या खाणाखुणा ! तेव्हां त्यांची खात्री पटली कीं, हरि व हर हे एकच आहेत. त्यांनींहि कांहीं अभंग लिहिले आहेत साध्या रसाळ, परमग कूर्मदास, कान्हो पाठक, भानुदास इत्यादि दुसरेहि सामान्य कवि व भक्त या काळांत झाले. नामदेवानंतरच्या परंतु एकनाथ पूर्वकालीन कवींचा येथेच उल्लेख करणें सोयीचें होईल. पैठणच्या नृहरिभट किंवा नरहरि पिसा ऊर्फ जातवेद यानें श्रीभागवताच्या दशमस्कंधावर पाउणलाख मराठी ओंवी टीका लिहिली असून, त्याच्याजवळ वर्णनात्मक प्रतिभा चांगली आढळते. यशोदेला इतर गोपिकांनीं जो बाळंतविडा

केला त्याचें वर्णन सरस आलें आहे. नामा पाठक या कवीचे नामरत्नमाला, भरतभेट व अश्वमेध हे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. ग्रंथाचे ९५ प्रसंग असून भाषा व रचना अगदीं साधारण प्रतीची आहे. नामा पाठकाचा आजा कान्हो पाठक हा ज्ञानेश्वरांचा समकालीन असून, त्याचे कांहीं अभंग व 'गीतासार' नामक एक लहानसें प्रकरण उपलब्ध आहे. चोंभा कवीचे 'उपाहरण' ओंवीवृत्तात असून, त्याची ओंवी थोडी विचित्र आहे त्याच्या ओंवीच्या चरणापैकीं पहिल्या, दुसऱ्या व चौथ्या चरणाच्या शेवटीं यमक असतें व मधलाच तिसरा चरण निर्यमक असतो. उदा० "गीताचेन नादें । चरीं विसरलीं श्वापदें । हरणीं नोहविलें कर्ण। तींयें राहिलीं नादवेधें ॥ " मैराळ सतीदासु नांवाचा आणखी याच काळातील कवि असून त्याचें द्रोणपर्व उपलब्ध आहे. कान्हो निमल्दास, भास्कर व नवरस नारायण हेहि एकनाथापूर्वींच होऊन गेले. जोगा परमानंद तेली हा आर्शीचा गाइणारा असून त्यानें कांहीं अभंग रचले आहेत. बंका महार (मृ शके १२४० माघ शु. १५) याचे कांहीं अभंग आहेत.

या सर्व संतांनीं समानतेचा व भगवद्भक्तीचा संदेश महाराष्ट्राला दिला. 'देव भावाचा भुकेला । याति कुळ नाहीं त्याला' अशी यांची दृढ श्रद्धा होती. यांची कविता भक्तिभावानें ओथंबली असून, तिची भाषा साधी व गोड अशी आहे. ही साधु मंडळी प्रेमळपणाचा पाऊस त्यावेळीं महाराष्ट्रावर पाडीत होती. यावनी अमल सुरू झाल्यानें वेदील बनलेल्या बहुजनसमाजाला यांची अभंगवाणी अमृतासारखी तचित् वाटली असेल. यांची नम्रवृत्ति, समाधान, समभावना व साधुता हीं पाहून त्याकाळच्या लोकाना चिंतामणीचें आगर प्राप्त झाल्यासारखें वाटलें असेल. याच मंडळींनीं सर्वत्र फिरून भागवतधर्माचा प्रसार केला, लोकाना पंढरपूरच्या अध्यात्मपीठात एकत्र आणिलें, आणि भावी स्वराज्याला ज्या ऐक्याची जरूरी होती त्या ऐक्याचा पाया भरभक्कम तयार केला. संताना निव्वळ टाळकुटे म्हणणाऱ्यांनीं या त्यांच्या कामगिरीकडे दुर्लक्ष केलेलें दिसतें.

६

एकनाथ

आचार आणि विचार, वाणी आणि वर्तन यांत मेळ साधणाऱ्या ज्या काहीं व्यक्ति आहेत, त्यांत संत एकनाथांचा[१] क्रमांक बराच वर लागेल. संसारांत राहून त्यांनीं संत पदवी मिळविली. तुकाराम महाराजांसारखे ते संसाराला कंटाळलेले नव्हते. संसार उत्तम प्रकारें करून त्यांनीं आत्मकल्याण व लोककल्याण साधलें. ज्या भागवतधर्माचा प्रसार त्यांनीं केला, त्यांत सर्व गोष्टी ईश्वराला अर्पण अर्पण केल्या आहेत, अशा बुद्धीनें जगांत व्यवहार करावयास सांगितलें आहे. स्वतः नाथांचें जीवन आणि संसार हीं दोन्हीं परोपकारार्थ होतीं. अतिथी-अभ्यागतांना ते सदैव आसरा देत. ब्राह्मण महार हा भेद त्यांना कधीं शिवला नाहीं. (तैसा काया वाचा मनें प्राणें। साधु यादला उपकारा कारणें। आपलें पारखें म्हणों नेणें। उपकारू करणें सर्वांसी॥ (एक भा. ११ अ.) ब्राह्मणांकरितां शिजविलेलें अन्न त्यांनीं त्यांच्या महार पाहुण्यांना वाढलें, एका महारासमवेत ते एकाच बिछान्यावर झोपले, काशीहून रामेश्वराला गंगेची कावड ते घेऊन जात असतांना त्यांतील गंगोदक पाजून एका गाढवाचे प्राण त्यांनीं वाचविले, गंगास्नान करून

१ एकनाथांचा जन्म शके १४७० (पांगारकरांच्या मतें जन्म शके १४५५) व मृत्यु शके १५२१. हे पैठणचे राहणारे. यांचे पणजे सुप्रसिद्ध संत भानुदास (शके १३७०) हे होत. जनार्दनस्वामींजवळ यांनीं शके १४८० मध्यें उपदेश घेतला. दत्तपरंपरा व भागवतपरंपरा अशा दोन परंपरा एकनाथांत एकवटल्या आहेत. दत्तपरंपरेप्रमाणें यांनीं हिंदुमुसलमानांत ऐक्याचे प्रयत्न केले व भागवत परंपरेप्रमाणें भक्तिमार्गाचा प्रसार केला. दत्तपरंपरेंत शिव व विष्णु ह्या उपासना एकरूप आहेत. नाथांनीं ज्ञानेश्वरीच्या अनेक प्रती मिळवून शके १५०६ मध्यें एक शुद्ध प्रत तयार केली

ते परत येत असताना एक यवन त्याच्या अंगावर वारंवार थुंकला. तरी त्यांची शांति ढळली नाहीं, या व अशा त्यांच्या चरित्रातील काहीं हकिगतींवरून 'सर्वत्र समभाव' हें जे भागवतधर्माचें मुख्य लक्षण तें त्यांनीं किती आत्मसात् केलें होतें हें दिसतें. ज्ञानेश्वरी, रामायण व भागवत या ग्रंथांवर ते प्रवचनें करीत. आपापलीं कर्तव्यें करूनहि, संसारात उत्तम नागरिक या नात्यानें राहूनहि, मनुष्याला आत्मोन्नति कशी करता येते हें त्यांनीं उत्तम प्रकारें दाखवून दिलें

ज्या क्षेत्रात एकनाथ राहात तें पैठण क्षेत्र विद्वत्तेचें आणि कर्मठपणाचें माहेरघर होतें. शालिवाहन व आंध्र राजाच्या ह्या एका काळच्या राजधानींत विद्वत्तेचा व कर्मकांडाचा खूपच बडेजाव होता. पैठणाला त्याकाळीं दक्षिणकाशी म्हणत. अशा क्षेत्रात राहून त्यांनीं अत्यंत सोप्या अशा भागवतधर्माचा किंवा भक्तिप्रधान धर्माचा प्रसार केला हं विशेष होय "वेदांत सिद्धांत पाहता खटपट। वाउगा बोभाट नामाविण । नामें होय भुक्ति नामें होय मुक्ति । नामें वैकुंठ प्राप्ति सर्व जीवा," "नाम पाठ सोपा भोळ्या भाविकासी । मतवादीयासी न रुचे नाम" असा त्यांचा ठाम सिद्धांत होता आद्य शंकराचार्यांनीं "सारूनि कर्मठतेचा विचारू" ज्ञान मार्ग पसरविला, असे नाथ म्हणतात. त्यातच थोडा बदल करून आपणाला असें म्हणता येईल कीं, "सारूनि कर्मठतेचा विचारू" एकनाथांनीं भक्तिमार्गाचा किंवा भागवतधर्माचा प्रसार केला.

नाथांच्या काळीं महाराष्ट्रात मुसलमान राज्यकर्त्यांचा अमल होता. उत्तरेकडील मोंगल राजाचा कडवेपणा व क्रूरपणा जरी दक्षिणेंतील बहामनी राजांत नसला, तरी मुसल्मानी धर्माचा प्रसार करण्याचा त्यांचा प्रयत्न चालूच होता अशा काळात हिंदुमुसलमानात ऐक्य निर्माण करण्याचा एकनाथांनीं प्रयत्न केला हें त्यास भूषणावह होय सर्वत्र समताबुद्धीनें वागणाऱ्या नाथांना हिंदुधर्म व मुसल्मानी धर्म यात समता न आढळली तरच नवल हिंदु तुर्क संवाद, ह्मसी, फकीर, दरवेश इत्यादि त्यांच्या भारूडात ही समता स्पष्टपणें आढळते. आपापल्या धर्माचा मोठेपणा अहंकार बुद्धीनें गाणाऱ्या एका हिंदु व एका तुर्क अशा दोन

मागमाचा सजाट काव्यमय भाषेत वर्णन करून, शेवटीं दोघांची मैत्री झाल्याच हिंदुतुर्कसंवादात आहे हाएसी भारूडात पुढील ओळी आढळतात — "ख्याल वींया मच्छलीवाले वर्ले । दयोंव धुंडे गोविंद महमद । खेळ खिलाने आरा महमद ॥ १ ॥ .. नक्का घरका कान्हा वर्ले । खेले जमुना तीर महमद । कंस मामाकु मारिये वर्ले । राज्य दिया उग्रसेन महमद ॥" फकीराच्या भारूडात रामरहीमाचें ऐक्य पुढील शब्दात वर्णिलें आहे, "हजरत मौला मौला । सब दुनया पालनवाला ॥१॥ सब घटमो साई बिराजे । करत इय बोलबाला ॥२॥ जीन रूपसे है जगत पसारा । वोही सलाल अल्ला ॥५॥ एका जनार्दनीं निज यद अल्ला । आखल वोही विस्पर अल्ला ॥६॥"

मराठींत ग्रंथरचना करावयाची ज्ञानेश्वरापासून चालत आलेली परंपरा एकनाथानीं जोमानें चालू ठेविली. त्यांचा भक्तिमार्ग बहुजनसमाजाकरिता होता त्या समाजाला संस्कृत भाषेचें ज्ञान नव्हतें तेव्हा जरी एकनाथ पैठणसारख्या संस्कृत पंडितांच्या नगरींत राहात असले आणि स्वत चांगले व्युत्पन्न पंडित असले, तरी त्यानीं आपले ग्रंथ 'भाळ्याभोळ्या' लोकाना समजतील अशा सुबोध मराठींत लिहिले. मराठीविषयीं त्याना किती जाज्वल्य अभिमान वाटत होता तो भागवतातील पुढील आधारावरून दिसून येईल "संस्कृत ग्रंथकर्ते ते महाकवी । मा प्राकृतीं काय उणीवी । नवीं जुनीं म्हणावीं । कैसेनि कवीं सुवर्णसुमनें ॥ कपिलेचें म्हणावें क्षीर । मा इतरांचें तें काय नीर । वर्णस्वाद एकचि मधुर । दिसे साकार सारिखें ॥ जें पाविजे संस्कृत अर्थे । तेंचि लाभे प्राकृतें । तरी न मनावया येथ । विषमचि तें कायी ॥ संस्कृतवाणी देवें केली । तरी प्राकृत काय चोरापासोनि झाली । असोतु या अभिमान भुली । वृथा बोलीं काय काज ॥" हस्तामलकाच्या प्रारंभीं एकनाथ म्हणतात, 'ऐका माझी हे मऱ्हाटी । जनार्दनकृपापरिपाटीं । नि शब्दाच्या साग गाठी । चिन्मात्रीं मिठी घाऽली ॥" नि शब्दाच्या गोष्टी सांगणाऱ्या मराठीच्या सामर्थ्याविषयीं नाथाना किती विश्वास वाटत होता तो या उताऱ्यावरून दिसतो

एकनाथानीं ग्रथरचना बरीच केली. त्यापैकीं चतुःश्लोकी भागवत, हस्तामलक शुकाष्टक, स्वात्मसुख, आनंदलहरी, भागवताच्या एकादशस्कंधावरील टीका, रुक्मिणीस्वयंवर, पौराणिक आख्यानें, भावार्थरामायण, संतांचीं चरित्रें, अभंग व भारुडें हीं मुख्य होत. चतुःश्लोकी भागवत हें मूळ भागवताच्या दुसऱ्या स्कंधाच्या नवव्या अध्यायात असून त्याचे ४५ श्लोक आहेत. नाथानीं त्याच्या स्पष्टीकरणार्थ १०३६ ओंव्या रचिल्या नाथाचे गुरु जनार्दनस्वामी याच्याबरोबर हिंडत असताना चंद्रावती नगरींत गुर्वाज्ञेवरुन त्यानीं ही सुरुवातीची रचना केली. हा छोटा ग्रथ अध्यात्मपर असून तो जनार्दनस्वामींना इतका आवडला कीं, त्यानीं त्याची तारीफ करुन एकनाथाना एकादशस्कंधावर मोठा ग्रथ रचावयास सांगितलें. हस्तामलक हें आद्य शंकराचार्यविरचित १४ श्लोकाचें अध्यात्मपर स्तोत्र असून त्यावर नाथानीं ६७४ ओव्यांचें विस्तृत भाष्य केलें आहे. "जग भासे जें सकळ। तो जगदात्माचि निखळ।" अशा प्रकारचा सिद्धात यात मांडिला आहे. शुकाष्टक नावाच्या लहान अध्यात्मपर अष्टकावर एकनाथानीं ४४७ ओव्या रचिल्या आहेत हीं छोटीं प्रकरणें आपापल्या परीनें मधुर असलीं तरी नाथाची कीर्ति अजरामर व्हायला त्याचें भागवतच कारणीभूत झालें आहे. भागवताच्या एकादशस्कधात ३१ अध्याय असून १५०० श्लोक आहेत नाथानीं भागवतधर्माचें भाष्य करण्याच्या हेतूनें त्यावर वीस हजार ओव्याचा प्रासादिक ग्रथ तयार केला. गुरुवर्णनात, भक्तिच्या स्वानुभव वर्णनात, ईश्वराच्या सगुणरुपाच्या वर्णनात, नाथाची काव्यशक्ति बहरते, भाषेला ओज चढते, आणि ओवीच्या रचनेंत सफाई व नादमधुरता येते. या ग्रंथाचा आरंभ पैठणात झाला असला तरी ग्रथाचा चार पचमाश भाग काशींत तयार झाला. ग्रथाचा समाप्तिकाल विक्रम शके १६३० कार्तिक शुद्ध पौर्णिमा किंवा शालिवाहन शक १४९५ असा आहे. उपसंहाराच्या शेवटल्या भागात नाथ म्हणतात, "जनार्दनें नवल केलें। मूर्खाहातीं ज्ञान बोलविलें। ग्रंथीं परमार्थरुप आणिलें। वाखाणिलें एकादश॥ .. ग्रथ देशभाषा व्युत्पत्ती। म्हणोनि नुपेक्षावा पंडितीं। अर्थ पहावा यथार्थी। परमात्मस्थितीं

निजनिष्ठा ॥...ग्रंथारंभ प्रतिष्ठानीं। तेथ पंचाध्यायी संपादूनी। इतर ग्रंथाची करणी। आनंदवनीं विस्तारिली ॥ ...भाळे भोळे विषयीजन। याचें करितां श्रवण पठण। हरिभक्त होती जाण। सन्मार्गी पूर्ण चहुत होती ॥ हे टीका तरी मराठी। परी ज्ञानदानें होईल लाठी। ऐसें निजगुरें बोलोनि गोठी। कृपादृष्टि पाहिलें ॥ .. जनीं जनार्दन एक। जाणे तो सुटला नि शेख। ईचि नेणोनिया लोक। गुंतले अनेक भवचक्रीं ॥" यात आपलें गुरुप्रेम, स्वभाषाप्रेम जसें त्यानीं व्यक्त केलें आहे, तसेंच जनी जनार्दन पाहण्याचें ग्रंथाचें सारहि सांगितलें आहे. डॉ. श्री र. कुलकर्णी म्हणतात त्याप्रमाणें ऋतरक्षणार्थ धर्म (ऋतविश्वविकासाचे नियम) धर्मार्थ कर्म, कर्मदोष परिहारार्थ भक्ति, भक्तीच्या साफल्यासाठीं निष्काम कर्म आणि ब्रह्मप्राप्ति साठीं कर्मब्रह्माची एकरूपता नाथ-वाङ्मयानें उपदेशिली आहे.

भागवतधर्मांची सुलभता व सर्वसंग्राहकता विशद करून सांगत असतांना नाथ म्हणतात., "भागवतधर्मांची व्याप्ती। सप्रेम आदरितां प्रीतीं। तेणें तुष्टोनिया श्रीपती। दे सेवकाहातीं आपणियां ॥ इंद्रियें कोंडितां न कोंडिती। विषय सांडितां न सांडती। पुढत पुढती बाधों येती। या लागीं हरिभक्ती बोलिली वेदें ॥ दारा सुत गृह प्राण। करावे भगवंतासी अर्पण। हे भागवतधर्म पूर्ण। मुख्यत्वें भजन या नांव ॥ न करितां नाना व्युत्पत्ति। सुगमोपायें ब्रह्मप्राप्ती। अनळें तारावया निश्चितीं। भगवंतें निजभक्ति प्रगट केली ॥ स्त्रीशूद्रादि आघवे। धांवूनिया ये नावे। येरेंचि खेपे स्वयें न्यावे। भजन भावे पलतीरा ॥ भागवत धर्मांचिये स्थिती बाळीं भोळीं भवाब्धि तरती। सुखोपायें ब्रह्मप्राप्ती। होय निश्चितीं मवळिकां ॥ अध्याय दुसरा ॥ महाराष्ट्रातील अशिक्षित बहुजन समाजाची काळजी नाथांना वाटत होती. त्यामुळें त्यांच्या पारमार्थिक कल्याणा करितां भक्तीचा सुलभ उपाय त्यानीं आपल्या भागवतात निवेदन केला आहे. सर्वांभूतीं भगवद्भाव हा भागवतधर्मांचा आत्मा आहे, आणि तो अनन्य भावानें ईश्वराची भक्ति केली असतांना प्राप्त होतो असा नाथांचा निश्चय आहे.

नाथाचा सर्वांत मोठा ग्रंथ भावार्थ रामायण हा होय. याची ओंवी संख्या चाळीस हजार असून, त्यांपैकीं २५ हजार ओव्या नाथाच्या व पंधरा हजार ओव्या त्याचा शिष्य गावबा याच्या आहेत. युद्धकांडाचे ४४ अध्याय झाल्यावर नाथांचे प्रयाण झालें व नंतर उरलेला भाग त्याच्या शिष्यवरानें पुरा केला. हिंदुस्थानात रामप्रेमाला या काळात जणू भरती आली होती. कारण ज्या वेळीं नाथ भावार्थ रामायणाची रचना करीत होते, त्याच सुमारास संत तुलसीदास आपल्या रामायणाची रचना करीत होते. कृष्णदास मुद्गल यांचे युद्धकांड याच काळात लिहिलें गेलें. हा योगायोग विलक्षणच म्हटला पाहिजे. नाथाच्या रामायणातील वर्णनें सरस व रमणीय असून जागोजागीं अध्यात्मविचाराचीं सुंदर उपवनें आहेत. मराठींत पौराणिक आख्यानें नाथाच्या पूर्वी महानुभाव कवींनीं गाइलीं असलीं, तथापि तीं लोकप्रिय करण्याचें श्रेय नाथानाच दिलें पाहिजे. नाथ कांहींहि लिहीत असले तरी त्यांची दृष्टि अध्यात्मावर असे, हें त्यांचे वैशिष्ट्य होय. याच-मुळें 'आत्मप्रबोध तो लक्ष्मण । भावार्थ तो भरत जाण । निजनिर्धार तो शत्रुघ्न आनंदविग्रही पूर्ण श्रीराम' असे ते म्हणतात. विवेक आणि विचार तसे विश्वामित्र व वसिष्ठ, त्यांपाशीं राम शस्त्र व शास्त्र शिकला. अशा पद्धतीनें नाथांनीं आपल्या रामायणाची अध्यात्मपर रचना केली आहे.

नाथाचें रुक्मिणीस्वयंवर शके १४९३ मध्यें तयार झालें. त्याचे अठरा अध्याय असून, ओंवी संख्या सुमारे दोन हजार आहे. "ये ग्रंथींचें निरोपण । जिवाशिवा होतसे लग्न । अर्थ पाहतां सावधान समाधान सात्विका ॥" असे याहि ग्रंथाचें आध्यात्मिक स्वरूप त्यांनीं सांगितलें आहे. श्रीकृष्णस्वरूप, रुक्मिकृत कृष्णनिंदा, रुक्मिणीची कृष्णप्रीति, सुदेवप्रेरण, द्वारकावर्णन, रुक्मिणी-पत्रिका, विवाह समारंभ इत्यादि प्रसंग यांत आले असून ते बहारीचे आहेत. याच कारणानें हें आख्यान अत्यंत लोकप्रिय असून, त्याचीं पारायणें अनेकांकडून होत असतात. एकनाथाच्या पूर्वी नरेन्द्र कवि (शके १२१४), नृसिंह कवि (शके १३२५), संतोषमुनि कृष्णदास (शके १४७५), कवि कृष्णडिंभ विराट, लक्षधीर

कवि व कवि मंडळीक एल्हन अशा महा महानुभावीय कवींची रुक्मिणीस्वयंवर विषयक काव्यें असूनहि महाराष्ट्राचे प्रेम नाथाच्या रुक्मिणीस्वयंवरावर स्थिरावलें याचें कारण त्याचा साधेपणा. लोकांना पटतील अशा पद्धतीनें नाथांनीं विविध प्रसंग यात वर्णन करून, शिवाय त्यांना आध्यात्मिक बैठक मिळवून दिली आहे. नाथांचीं ध्रुव, प्रल्हाद, उपमन्यु व सुदामा हीं छोटीं आख्यानेंहि भाविकांच्या नित्यपाठात आहेत. आख्यानक कवितेच्या जनकत्वाचा मान महानुभाव कवींकडे जात असला तरी ती लोकभोग्य व लोकप्रिय बनविण्याचें श्रेय नाथांनाच दिलें पाहिजे.

नाथांच्या भारुडात (बहुरूद) तत्कालीन महाराष्ट्राची परिस्थिति उत्तम प्रकारें दिसते. पंधराव्या शतकातील महाराष्ट्र किती बहुविध प्रकारचा होता याचें ज्ञान या भारुडांवरून होतें. हीं भारुडें सुमारें तीनशें असून, त्यात सव्वाशेंच्या वर विषय आले आहेत. यात विनोद, चमत्कृति, अद्‌भुतपणा, अध्यात्मवाद, सामाजिक चालीरीतींवर टीका, उपदेश याचें मिश्रण आहे. यातील भाषेचें स्वरूपहि मिश्र आहे. एकनाथी भागवतात उर्दु शब्द क्वचित्‌च येतात. परंतु अर्जदास्त, मानचिठ्ठी, ताकीदपत्र, हापशी सारख्या भारुडांत तत्कालीन प्रचलित असे शेंकडो उर्दु शब्द आले आहेत. डौर, नानक, जोगी, फकीर, दरवेश, हापसी, जोगवा, वेसकर, महारीण, चोपदार, गोपाळ, वासुदेव, जोशी, जंगम, माळी वाघ्या, पोपट, विंचू, टिटवी, विंगळा, चौपदा इत्यादि जे वेगवेगळे विषय या भारुडांत आले आहेत, त्यावरून त्यांचा व्यापकपणा स्पष्ट होईल. किती विविध प्रकृतीच्या लोकांशीं नाथ समरस होऊं शकत असत हेंहि या भारुडांवरून दिसतें. नाथांना सर्व लोकांत सर्वां समभावानें नांदणारा महापुरुष दिसतो. कोणाचा तिरस्कार नाहीं, कोणाचा द्वेष नाहीं, अशा महानुभूतीच्या भावानें नाथांनीं हीं भारुडें गाईलीं असून "वैकुंठीचा दारवंटा" सर्वांना उघडा केल्याचें जाहीर केलें आहे. नाथांच्या ठिकाणीं विनोदबुद्धि भरपूर असल्यानेच ते सर्वांशीं समरस झाले, याचाहि प्रत्यय या भारुडांत जागोजागीं जीं विनोदी वर्णनें आहेत त्यावरून येतो. हीं भारुडें वाघेमुरळ्या, गोंधळी, भराडी, वासुदेव

वगैरे मंडळी अजूनहि अनेक ठिकाणीं म्हणताना आढळतात या गोष्टीवरून तीं किती लोकप्रिय आहेत तें कळतें या सर्व भारुडांत 'दार उघड बया दार उघड' या शब्दांनीं सुरू होणारें आदिमायेवरील भारूड अत्यंत ओजस्वी आहे. कांहीं भारुडांत आध्यात्मिक कोडीं आलीं आहेत. त्यामुळें तीं कळायला अवघड वाटतात मल्हार पाव ग मला, भवानी आई रोडगा वाहीन तुला, कान्होबा नवल सांगतो गोष्टी । एक वृक्ष दृष्टीं देखिला तयावरी सृष्टी-सारखीं भारुडें या सदरांतलीं येतात. नाथांनीं कांहीं अभंग व पदेंहि रचिलीं आहेत. मन रामीं रंगलें, अशा कसा देवाचा देव बाई ठकडा, तें मन निष्ठुर का केलें इत्यादि पदें व 'नाम वदता हे वैखरी, चित्तधावे विषयावरी', 'नाम मुखीं गाता विषयाची वार्ता, नोहेचि सर्वथा गातयासी' इत्यादि अभंग वारकरी मंडळींत रूढ आहेत. नाथांच्या कवितेंत ज्ञानदेवाचा प्रतिभाविलास नसला, तरी तींत प्रसाद, शुचिता, प्रेमळपणा व अर्थाची पोटी ही भरपूर आहेत.

एकनाथ पंचायतनांत एका जनार्दन, रामा जनार्दन, जनी जनार्दन, विठा रेणुकानंदन व दासोपंत यांचा अंतर्भाव होतो त्यापैकीं एकनाथाचा विचार वर आपण केलाच आहे. रामा जनार्दन यांची रचना कांहीं फारशी प्रसिद्ध नाहीं. 'आरती ज्ञानराजा महाकैवल्य तेजा' ही त्यांची आरती मात्र वारकरी संप्रदायांत सर्वतोमुखीं झालेली आहे. जनीजनार्दनाचा (शके १५२३) निर्विकल्प ग्रंथ उर्फ उद्धवबोध हा सुमारें सातशें ओव्यांचा ग्रंथ असून त्यांत कृष्ण व उद्धव यांच्या संवादाच्या रूपानें माया, ब्रह्म, जीवशिव, सगुणनिर्गुण इत्यादि विषयांची चर्चा आली आहे. विठा रेणुकानंदनाची कविता कोठें ऐकिवांत नाहीं या पंचायतनांत एकनाथाच्या खालोखाल जर कोणता मोठा कवि झाला असेल तर तो दासोपंत (शके १४७३ ते १५३७) हाच होय हा नाथापेक्षा वयानें लहान असून जोगाईच्या आंब्यास राहात असे यानें दोन तीन लाखावर कविता लिहिली आहे असें म्हणतात. गीतार्णव, पदार्णव, गीतार्णवबोध, अवधूतराज, प्रथराज, पंचीकरण इत्यादि सुमारें पन्नास लहान मोठे ग्रंथ यानें लिहिल्याचें धुळ्याचे शंकरराव देव यांनीं प्रसिद्ध केलें आहे. गीतार्णवाच्या सव्वालाख ओवी असून,

त्यात गीतेचें तत्त्वज्ञान अगदीं सोपें करून सांगण्यात आलें आहे. गीतार्णवाचे दिगंबरानुचर, दिगंबर किंवा दास असे लेखकाचें नाव आढळतें. दासाचें लोकांनी दासोपंत बनविलें. गीतार्णवात सर्वत्र लेखकाचा आत्मप्रत्यय व स्वतंत्र निस्वार्थ बाणा दिसतो. “न पाहे श्रोतयाचें वदन। न करी भाष्याधारें विवरण। स्वस्वानुभवें हें मनन। म्हणोनि सांगातीं॥ आवडेल तेणें आइकावें। मानेल तेणें घ्यावें। नावडे तेणें नेघावें। दोहीं थरणीं॥ स्वताप्रत्ययिक जे योगी। यया मननाचे विभागी। टीका हे तयांचि जोगी। तेहीं आइकावी॥ स्वानुभवचि येथिचें प्रमाण। स्वानुभव हेंचि साधन। अन्यत्र शास्त्रश्रवण। तैसें नव्हे॥ प्राकृत म्हणोनि दूषिती। तेचि यया शाना घचिती। भाषाचि केवळ भजती। ते मूर्ख कीं ना।”—अशा प्रतिभोत्तरानें भारल्या गीतार्णवाची रचना दासोपंतांनी केली आहे. दासोपंताचा ग्रंथराज हा ग्रंथ रामदासाच्या दासबोधाचा पूर्वावतार म्हणता येईल. याचीं आठ प्रकरणें असून ओवीसंख्या बाराशें आहे. गुरुलक्षणें, असच्छिष्य, अध्यात्माची महती इत्यादि यांतील प्रकरणें दासबोधातील असल्या प्रकरणांसारखींच आहेत. समर्थांना ग्रंथराजावरून दासबोध रचण्याची स्फूर्ति मिळाली असण्याचा संभव आहे. दासोपंताचीं पदें सहस्रावधि असून तीं भावपूर्ण व रमणीय आहेत. या पंचायतनाचें दत्तोपासना हें जें वैशिष्ट्य आहे, त्याला अनुरूप अशीच पदें दासोपंताचीं आहेत. वाट पाहतां वेळ जाहला यो बाईये। श्रीदत्त गुंतला कोठें अजुनि का नये॥धृ०॥ बहु दिवस नमले सखये, मी काये करूं। भेटी नये अवधूत याचे पाय धरूं॥धृ०॥ इत्यादि पदांतील आर्तता व प्रेमळपणा पाहिला कीं नामदेवाची आठवण झाल्याखेरीज राहात नाहीं.

एकनाथ पंचायतनातील कोणत्याहि कवींत उत्कट प्रकारचा प्रतिभाविलास आढळत नाहीं हें खरें आहे. काव्याकडे ते कलाविलासाच्या दृष्टीनें न पाहता उपदेशाचें एक साधन म्हणून पाहत असलेले स्पष्ट दिसतात. महाराष्ट्रातील सर्व जातींच्या लोकांना ईश्वरप्राप्तीचा भक्ति हा सुलभ उपाय त्यांनीं दाखविला आणि महाराष्ट्रातील मुसलमानांच्या राजवटींत जितकें धर्मैक्य त्यांना करता आलें तेवढें त्यांनीं केलें. “अगाध बुद्धीचा प्रकाशु। अवघा देव हा उपदेशु। परंतु

चित्सदानंदलहरी नावाची अवग हजार ओव्यांची टीका लिहिली असून, ती वरीलशीं ज्ञानेश्वरीला धरून आहे शंकराचार्यांच्या योगानपवक्रावरहि यानें दोन हजार ओव्यांची टीका मराठीत केली आहे. रगनाथ निगडीकरानें योगवासिष्ठसार (शके १५८४) नावाचा ग्रंथ लिहिला आहे. नाशिक जिल्ह्यातील कृष्ण याज्ञवल्की (सुमारे शके १६००) व मधुकर कवि या दोघांनीं मिळून कथाकल्पतरु (शके १५४५) नावाचा सुमारे चाळीस हजार ओव्यांचा ग्रंथ लिहिला आहे. यांत भारत, भागवत व इतर पुराणें यांतील कथा मनसोक्तपणें सांगितल्या आहेत यांतील पूर्वार्ध कृष्ण याज्ञवल्कीचा असून उत्तरार्ध मधुकर कवीचा आहे. बुऱ्हाणपुरच्या लोलिंबराजानें (शके १५०० ते १५७०) वैद्यजीवन व रत्नकलाचरित्र हीं काव्यें रचिलीं आहेत खानदेशांतील महालिंगदास (शके १४४७ ते १४८६) यानें अश्वचिकित्सा किंवा शालिहोत्र नावाचा अश्वपरीक्षेवर ग्रंथ लिहिला असून त्याशिवाय सिंहासनबत्तिशी (१४८७), वेताळ पंचविशी (१४८६), पचोपाख्यान इत्यादि पद्यमय कथाग्रंथ रचिले आहेत याचाच चाणक्यनीति नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे प्रेमदास या कवीनें कालगमना या विषयावर 'मूळस्तंभ' नामक ग्रंथ लिहिला असून, नरसिंह कवीनें 'सामुद्रिक' शास्त्रावर ग्रंथरचना केली आहे एकनाथाच्या काळीं धर्मेतरहि कांहीं ग्रंथ तयार होत होते त्याचा हा पुरावा म्हणता येईल श्री अमृतानंदकृत योगराज टिळक (ओव्या ३३०) हा योगविषयक गुरुशिष्यसंवादात्मक ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ प्रत्यक्ष दत्तात्रेयानें अमृतानंदाला सांगितला व त्यानें तो लिहिला असा भाव यात आहे.

आणखी एका ग्रंथाचा उल्लेख केल्यावाचून एकनाथाच्या काळाचें स्वरूप पूर्णपणें लक्षांत येणार नाहीं. हा ग्रंथ सुप्रसिद्ध गुरुचरित्र (शके १४८० सुमारे) होय. याच्या लेखकाचें नाव सरस्वति गंगाधर साखरे (जन्म सुमारे शके १४५०) हें होय या ग्रंथात श्रीपाद वल्लभ व नृसिंह सरस्वति (शके १३८० सुमारे) यांच्या लीला व इतर तात्त्विक विवेचन आलें आहे याची ओवीसंख्या सात हजार असून अध्यायसंख्या त्रेपन्न आहे गेलीं चारशे वर्षे झालीं या ग्रंथावरील

महाराष्ट्रीयांचे प्रेम व आदर यांना साक्षी भरतीच येते आहे. एकनाथाच्या भारुडावरून जशी तत्कालीन हिंदुमुसलमान मिश्र संस्कृतीची व अठरा पगड जातीची कल्पना येते, तशीच प्रस्तुत ग्रंथावरूनहि येते. यवन, शबर, रजक, माग, वैश्य, ब्राह्मण, वेश्या इत्यादिकांच्या ज्या कथा गुरुचरित्रात आल्या आहेत. त्यावरून, हिंदुमुसलमानांना व हिंदूतील सर्व जातींना समत्वाच्या एका धाग्यानें बांधण्याचा प्रयत्न कसा करण्यांत आला आहे तो दिसतो. दत्तसंप्रदायातील लोकांना हा ग्रंथ वेदवाक्यप्रमाणें वाटतो.

याच काळात मराठीभाषेचें व लिपीचें रूप बरेंच पालटलें. बारावें शतकापर्यंत महाराष्ट्रात वृद्ध मात्रेचा प्रचार पुष्कळ होता. या काळात मात्रा अक्षराच्या मागें न देता, डोक्यावर देण्याचा प्रघात सुरू झाला. पळसदेवाच्या शिलालेखातील (शके १०७५) तीन शून्याची ई, त्रिकोणी ए, तीन उभ्या रेषांचा ण हीं अक्षरें आता अगदींच मागें पडलीं. जेथ, तेथ, याचेंबद्दल जथ, तथ हीं रूपें आलीं. म्हणौनि, वाचौनि, करौनि, हीं धातुसाधित अव्ययेंहि मागें पडलीं. आथिविना, होति मेरवले, पूजिजति वगैरे क्रियापदें नाहींशीं होऊं लागलीं. चौदाव्या शतकांतील सुप्रसिद्ध दुर्गादेवीच्या दुष्काळामुळें महाराष्ट्रातील बरेच लोक उत्तरेकडे व दक्षिणेकडे गेले. दुष्काळ सपल्यावर ते जेव्हा परत आले, त्या वेळीं त्यानीं आपल्याबरोबर कांहीं खेळाचे प्रकार व तदनुषगानें कानडी, तेलगु, व्रज वगैरे भाषातील अनेक शब्दहि आणिले. "औडक चौडक दामाडू। दामाडूचे पत्राडू," 'आटकमाटक चवे चाटक," "अटगुलें मटगुल, सोन्याच कटगुल," थकट-लेंट-मुंड-नार इत्यादि खेळात व खेळाच्या परिभाषात कानडी-तेलगु वगैरे भाषांचे रूप मराठींत प्रतिबिंबित झालेलें आढळतें. याच कालखंडात फारसी भाषेचाहि पुष्कळच परिणाम मराठी भाषेवर झाला. देवगिरीचें राज्य नाहींसें होताच मुसलमानांची सत्ता इकडे प्रबळ होऊन, तिचा भाषेवर बराच परिणाम झाला. जाधवाचें राज्य इ. स. १३१२ मध्यें समाप्त झालें बहामनी राज्य इ. स. १३४७ ते १४९० पर्यंत चालून पुढें त्याचीं शकलें होऊन पाच राज्यें झालीं. विजापूरच्या इब्राहिम आदिलशहा (इ स. १५५५)

यानें दरबारात मराठी भाषा सुरू केली. असें असलें तरी मराठी वाङ्मयाची या काळात पिछेहाटच झाली 'महाराष्ट्र सारस्वतकार' म्हणतात त्याप्रमाणें अर्जदाराच्या फिर्यादी काजीपुढें जाऊन त्याचा फैसला किंवा इनसाफ होऊ लागला गडकऱ्याचे नाईक पायीक, पाटील हे जाऊन त्यांच्या ऐवजी किल्लेदार व हवाल्दार आपल्या शिलेदार जमातीसह फौजेचा अमल करू लागले जे मुसलमान लोक होते व ज्यांचा राजकीय बाबींशीं संबंध नव्हता त्यांचे येथे देशील मेजवान्यांच्या वेळीं आतषबाजी होऊ लागली व मेवामिठाई व गुलाबी अत्तर हीं त्यांना लागू लागलीं पूर्वी सगळ, पावा रिम्मी हीं वाद्यें पुरत. त्यांची जागा ताऊस, ढोल, ताशे व मर्फे यानीं घेतली व साजरमानामागच्या मुसल्मा नांची नक्कल केलेल्या पक्वान्नाचा इकडील खाद्यपदार्थांत प्रवेश झाला राज्यकर्त्यांची भाषा मफाईनें लिहिणें व बोलणें ही एक थोरपणाची व अभिमानाची गोष्ट वाटू लागून वरच्या दर्जाचे लोक मुसल्मानी भाषेचा अभ्यास जोरानें करू लागले यामुळें त्यांच्या मराठी वाक्याची रचना फारशी भाषेतल्या वाक्यांच्या लकबीवर जाऊ लागली. मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें, खंड १८ लेखांक ३६७ च्या पुढील उताऱ्यावरून फारशी भाषेची छाप शके १५११ च्या सुमारास मराठीवर किती पडली होती तिची कल्पना येईल अज रसतगाने राजश्री बाबाजी राने भोसले दामदौलतहू बिनानेवु कारकुनानी हाल व इस्तकबाल व मोकदमानी कसबे पेडगौऊ पा पाडपेडगौऊ निशानट सुरु समान तिसैन व तिमामया दरवज्र इनाम बद्दल धर्मादाऊ वे ॥

रामेश्वरभट बिन नारायणभट चिंतामणीभट बिन बाळभट सेकिन आरवी मुद्गल इचा जमीन दर सनाद प्रज रामजी चिपलढाणा गजदरायनी चावर सवा दुदमो नववदयाती व मदमुदु कुलबाव कुलकानू दिधले असे दुमाले वीन अवलादी अफलादी चालो दीजे दर हर साल खुदखताचा उजूर न कीजे तुम्ही तालीक घेऊनु असली खुर्दखत इनामदार मजकुरापासी दान मोर्तेनु

तेरीख २५

माहे जमादिलोवल् माहे जमादिलोवल्[1]

अशा रीतीनें सर्व सृष्टि जरी तुर्की पेहराव पेहरल्यासारखी झाली होती, तरी देखील गोंधळ, कथा, कीर्तनें वगैरे सारख्या घरगुती बातमीत व धर्मग्रंथांत मराठी भाषा बरीच निर्मळ राहिली. मनतन, जादुटोणे यासंबंधींचीं टिपणें, औषधोपचाराच्या नोंदी व बाडें ही निर्भेळ मराठींत लिहिलीं जात. औषधी ग्रंथात विठ्ठल गलाडूच्या रसरत्नदीपाची (शके १४००) भाषा शुद्ध मराठीच आहे. बायकांनीं आपलीं गाणीं, ओव्या, कहाण्या, भूपाळ्या, आरत्या यांचा वेष अस्सल मराठीच चालू ठेवला.

१ हिजरी सन ९९८ च्या प्रस्तुत धर्मादाय इनामपत्रान बाबाजी राजे भोंसले यांनीं आपल्या वर्तमान व भावी कारकुनांना व मुकादमांना कळविले आहे कीं, रामेश्वरभट बिन नारायणभट व चिंतामणभट बिन बाळंभट यांना कोणत्याहि प्रकारचा अडथळा न आणतां त्याचेकडे इनाम चालू ठेवावें व मूळ खुर्देखत इनामदारांना द्यावें. या इनामपत्रात साकिन (राहणारा) अव्लादअफ्लाद (वंशपरंपरा) रस्तखाना (कचेरी) अज (पासून) बजानब (कडे) दामदौलतहू (त्याचे राज्य चिरायु असो) बिदानंद (जाणोत) हाल व इस्तकबाल (विद्यमान व भावी) बिन (पुत्र) इत्यादि शब्द फारसी आहेत.

७

मुक्तेश्वर[१]

मुक्तेश्वरानीं आपले सुप्रसिद्ध आजोबा एकनाथ यांची आख्यानक-कवितारचनेची परंपरा पुढे चालवून, तिची यशस्वी वाढ केली. एकनाथांनीं भावार्थ रामायण, रुक्मिणीस्वयंवर, ध्रुव, प्रल्हाद, उपमन्यु, सुदामा इत्यादि कथानकपर किंवा आख्यानक काव्यें लिहून तीं चांगलीं लोकप्रिय बनविलीं होतीं. मुक्तेश्वरानीं त्यांच्याच पावलावर पाऊल टाकून आपली कविता लोकादरास पात्र केली. त्यांनीं संक्षेप रामायण, मुक्तेश्वरी भारत, हरिश्चंद्राख्यान, शतमुख रावणाख्यान, शुकरंभासंवाद, श्रीएकनाथचरित्र इत्यादि कथामूलक काव्यें रचून पौराणिक कथा आबालवृद्धांच्या आवडीच्या बनविल्या. भगवद्गीता-टीका या सारखा टीकाग्रंथहि त्यांनीं लिहिला. मुक्तेश्वर काव्य त्यांच्या रचनाकालापासून आजतागायत उत्तम काव्याच्या सदरांत पडत आलें आहे. "श्रीमुक्तेश्वर कविवर यांतें कोण न शुभेच्छु वदील । वदो लक्ष जयाचें, यश त्याचें सत्य जेंवि मंदील." असें कविवर्य मोरोपंतानीं आपल्या सन्मणिमालेंत मुक्तेश्वरांविषयीं जें म्हटलें आहे,

---

१ मुक्तेश्वराच्या निश्चित जन्म, मृत्यु, गृहस्थिति, शिक्षण वगैरे माहितीचा अभाव आहे. त्याचा अदाजीं जन्मकाळ शके १५२१ असून मृत्युकाल शके १५७१ आहे. एकनाथांच्या गोदा नावाच्या मुलीचा हा मुलगा. बापाचें नांव चिंतामणी शास्त्री. मुक्तेश्वराचें खरें नांव मुद्गल. स्वतःच्या इष्टदेवतेचें नांव मुक्तेश्वर हें त्यांनीं पुढें स्वतःचें टोपण नांव म्हणून धारण केलें. लीला विश्वंभर ऊर्फ दत्तात्रेय हेच त्यांचे गुरु होत. 'विश्वंभर म्हणजे मुक्तेश्वरांचे आईबाप असें जें मानण्यांत येतें तें निराधार असल्याचें अ. का. प्रियोळकर यांनीं आपल्या मुक्तेश्वरकृत आदिपर्वाच्या अधिकृत प्रतीत दाखविलें आहे. मुक्तेश्वर राहणारे पैठणचे परंतु त्यांचे वंशज तेरवाड (कुरुंदवाडजवळ) राहतात. मुक्तेश्वराचें वृंदावन तेथेंच नदीकांठीं आहे

त्यावरून रसिकांच्या उड्या मुक्तेश्वरी काव्यावर किती व कशा पडत असत हें कळून येतें. लालित्यपूर्ण, भावपूर्ण, प्रासादिक परतु आकर्षक काव्य कसें ऱ्हावें याचा नमुना म्हणजे मुक्तेश्वरी काव्य होय. काव्यरचनेपासून एखाद्या कवीला आनंद होत असला, त्यांतील कलाविलास, स्वभावरेखन, प्रसगवर्णन यानीं तो खुलत असला म्हणजे विषय पौराणिक का असेना, त्याचें काव्य लालित्यपूर्ण व प्रासादिक बनतें. काव्य रचीत असताना मुक्तेश्वराच्या मनाची अशीच स्थिति असावी पौराणिक काव्यरचनेनें स्वतः कवीला व वाचकाला काय पुण्य मिळावयाचें असेल तें मिळेल, परतु मुक्तेश्वराचा त्या गोष्टीवर भर नाहीं. "मुक्तेश्वर कवीची वाणी। नवरसरसें मुगरणी। तृप्त करी सुख भाजनीं। श्रवणद्वारें संतातें (विराटपर्व १००-२)" यात म्हटल्याप्रमाणें नवरसात्मक काव्य रचण्याकडेच त्याचा ओढा विशेष होता. याचमुळें त्याच्या काव्यात अध्यात्माची खटपट या तत्त्वज्ञानाची रुक्ष चर्चा ही नसून रसात्मक कथाच प्रामुख्याने आढळतात. मोरोपंत शब्दांशीं खेळण्यात-क्वचित् कसरत करण्यातहि-धन्यता मानीत. मुक्तेश्वर भावनांशीं खेळण्यात कृतार्थता मानीत. मुक्तेश्वरी ओव्या साध्या पण मनोहर बनल्या आहेत याचें हेंच कारण होय. सस्कृत न जाणणाऱ्या बहुजनसमाजाकरिता आपण देशभाषेंत काव्य करीत आहोंत, याची जाणीव मुक्तेश्वरानीं सतत ठेविल्यामुळे त्याची कविता सुलभ तसेच सुरस झाली आहे.

मुक्तेश्वराच्या सर्व काव्यात त्याचें भारत अत्यंत लोकप्रिय आहे. मुक्तेश्वरी भारतापूर्वी नवरसी नारायणकृत महाभारत, विष्णुदासनामा याचें महाभारत हीं लोकांच्या माहितीचीं होतीं. तथापि तीं कांहीं रसिकांच्या आदरास पात्र झालीं नाहींत. मुक्तेश्वराचें भारत मात्र तयार होताच त्याचें अपूर्व स्वागत झाले. असलें स्वागत पुढें मोरोपंताच्या आर्याभारताचें झालें. परतु भावनोत्कटता व साधेपणा या दृष्टीनें मोरोपंताच्या भारतापेक्षा मुक्तेश्वराचें भारतच श्रेष्ठ ठरेल. "मोरोपंतापेक्षा मुक्तेश्वराच्या काव्यात ईश्वरीप्रसाद ज्यास्त दृष्टीस पडून त्याची काव्यप्रतिभा तप्तसुवर्णप्रतिमेप्रमाणें सर्वत्र उज्ज्वल दिसते. मुक्तेश्वरी भाषा साधी गोड व सरळ आहे. पताची ऐटदार, पाचापेचानीं भरलेली व खुबीदार आहे...

मुक्तेश्वराचें काव्य द्राक्षापाकाच्या वर्गांत मोडणारें असून पंताचें काव्य नारिकेल पाकाच्या वर्गांत मोडेल ... खेड्यातल्या श्रीमंत पाटलाची शहाणी आणि भाविकी नायको आणि शहरातल्या साधारण कारकुनाची हुशार आणि पक्की वस्ताद बायको ह्यांच्यामध्यें जें अंतर असतें, तें मुक्तेश्वर व मोरोपंत याच्या काव्यांत दिसून येतें" –असें जें के. प्रो श्रीधर विष्णु परांजपे यांनीं म्हटलें आहे तें सर्वस्वी योग्य आहे. मोरोपंताचें लक्ष शब्दचमत्काराकडे असे तर मुक्तेश्वराचें अर्थमाधुर्याकडे.

मुक्तेश्वरी भारतापैकीं आदि, सभा, वन, विराट, सौप्तिक व शांति हीं सहाच पर्वें उपलब्ध असली तरी त्यावरून मुक्तेश्वरी काव्याची योग्यता उत्तम प्रकारें अजमावितां येते "मुक्तेश्वर कवीची वाणी। व्यासाश्रयें चालके (वनपर्व ९० २)" असें कवि स्वतः म्हणत असले तरी अगदीं स्वतंत्र वाटेल अशा पद्धतीनें त्यांनीं आपल्या भारताची रचना केली आहे अनेक ठिकाणीं त्यांनीं व्यासाच्या कथांना अजिबात फाटा दिला आहे किंवा त्या अत्यंत संक्षेपानें सांगितल्या आहेत. उदाहरणार्थ मूळांत वनपर्वाचे ३१५ अध्याय असून, त्याचा सारांश मुक्तेश्वरांनीं अवघ्या १८ अध्यायांत आणिला आहे सुदेव पुरोहितानें दमयंतीला तिच्या दोन भुवयामध्यें असलेल्या रक्तवर्ण तिळावरून ओळखिली असें मुळांत वर्णन आहे मुक्तेश्वरांनीं तिच्या कपाळावर असलेल्या अमूल्य मण्यानें सुदेवानें तिला ओळखिली असें वर्णन केलें आहे मुळांतील मार्कंडेय समस्यापर्वाच्या १८२ ते २३२ अध्यायाची ओळख मुक्तेश्वरांनीं अवघ्या तीन ओव्यांत केली आहे अष्टावक्र, श्येनकपोती, सोमक, च्यवन, सागर, इत्यादि कथा त्यांनीं अजिबात गाळल्या आहेत. द्रौपदीचा धावा ऐकून कृष्ण शय्येवर, रुक्मिणीला सोडून उठला असें मुळांत वर्णन आहे परंतु मुक्तेश्वरांनीं तो जेवत असतांना उठला असें विगईचें वर्णन केलें आहे याशिवाय अनेक ठिकाणीं अगदीं स्वतंत्र वर्णनें त्यांनीं केलीं आहेत. नलोपाख्यानपर्वांतील नलदमयंतीचीं वर्णनें अत्यंत बहारीचीं व स्वतंत्र आहेत. काम्यकवनांतील भोजनाचें वर्णन असेंच सरस व स्वतंत्र आहे. मुक्तेश्वरी भारतांत जागोजागीं आलेलीं सृष्टिसौंदर्याचीं वर्णनें मनोरम आहेत जुन्या मराठी कवितेंत निसर्गाचीं वर्णनें नाहींत, असें म्हणणाऱ्यांनीं

महानुभाव कवि नरेंद्र व कविवर्य मुक्तेश्वर यांचीं काव्यें वाचल्यास त्यांचा भ्रमनिरास होईल. मुक्तेश्वरी वर्णनात एकच दोष आहे आणि तो म्हणजे कालविपर्यासाचा. स्वत:च्या काळातील युद्धरीति त्यांनीं भारतकालात लागू केली आहे. दुष्यन-राजाच्या अमलाखालील लोकात त्यांनीं इंग्रज, फिरंगी, हबशी यांचा समावेश केला आहे. ऋतुपर्ण राजाकडून भास्कराचार्यांच्या लीलावतीच्या आधारें वृक्षाच्या पानाची गनना करविली आहे तर जीमूतवाहनाचा पाडव्याच्या काळीं उल्लेख केला आहे. या दोषावरून मुक्तेश्वरांच्या काळातील परिस्थितीवर प्रकाश पडत असला, द्रौपदीवस्त्रहरणासारख्या प्रसगीं महाराष्ट्रातील अनेक पेठाचीं वर्णनें करण्यात त्याचा चोखपणा दिसत असला, तरी ते दोषच होत.

मुक्तेश्वरी भारतात अनेक आख्यानें केवळ अपूर्व आहेत. आदिपर्वातील दुष्यन्तशकुंतलाख्यान, वनपर्वातील नलदमयंती आख्यान व सावित्रीआख्यान, सभापर्वातील जरासंधवधाख्यान व वस्त्रहरणप्रसंग हीं काव्यदृष्ट्या बहारीचीं आहेत. यातील पात्राचें स्वभावरेखन, रसपरिपोष, अध्यायाचे आकर्षक व भावनोत्कट शेवट व इतर वर्णनें हीं उत्तम साधलीं आहेत. द्रौपदी, शकुंतला, दमयंती, इत्यादि स्त्रियाचीं मुक्तेश्वरानीं काढिलेलीं शब्दचित्रें केवळ अविस्मरणीय आहेत. वनपर्वात धर्मराजाच्या साधुवृत्तीची हजेरी द्रौपदीनें पुढील शब्दात घेतली आहे:— जेणें पाविजे परम दु:ख। काय तें साधुवृत्तीचें सुख। धैर्य उपहासिती लोक म्हणती दीनें अशक्त ॥ टाकिशी रायाचे धर्म। तोचि रायाते अधर्म। शातीनें क्लेश परम। दुःखवेसी भोगिशी ॥ व्यवहारीं शांति नये कामा। परमार्थे क्रोध नाशी धर्मा। जेथें ज्याचाचि महिमा। ते तेथेंचि योजावें ॥ उर्वशीच्या प्रलोभनाना दाद न देणाऱ्या अर्जुनाचें स्वभावरेखन अत्यंत चांगलें झालें आहे. अलंकाराच्या दृष्टीनें मुक्तेश्वरानीं मारवाडी स्त्रिया ज्याप्रमाणें स्वत चें सर्व शरीर अलंकारानीं मढवून विरूप करतात तसें आपल्या काव्याचें केलेलें नाहीं योग्य ठिकाणीं व अगदीं माफक व सुंदर दिसतील अशा तऱ्हेनें त्यांनीं मुख्यत अर्थालंकाराची योजना केली आहे. हे सर्वच अलंकार रमणीय आहेत. पुढील

चार दोन अलंकारांवरून त्याचें स्वरूप लक्षात येईल. परिमळामाजी कस्तुरिका। पुष्पामाजी नवमल्लिका। तैंवी दमयंती नरनायका। आवडली हृदयवर्ती॥ तैंवी दमयंती नागपद्मिनी भूपवृत्तातें अवलोकनी। नैषधराजहरिचंदनीं। वेंटाळिली मानसें॥ त्याद्दष्टुनी पाहता नयनीं। भैमी बोळखिली लक्षणीं। प्रपंचनिश्रामानी ज्ञानी। आत्मनिष्ठ बोळखे॥ वातें सारोनी अभ्रा। जैंवी लक्षिजे भार्गवतारा। तैंवी वारुनी कररीमारा। रुक्मणी देखिल्या॥ कदलारण्याचे पुढील वर्णनहि किती सुंदर आहे पाहा :—तेथें चंदन पारिजात। देवदार केतकी सुपुष्पित। तुळसीवनें सुशोभित। दवनें वनें घमघमिती॥ सरिता सरोवरिचीं पैं जळें। पद्मागंध सुशीतळें। रातोत्पळें नीळोत्पळें सीतोत्पळें कनकाचीं॥ तेथें राजहंस कारंडक। चकोर सारस चक्रवाक। करींद्र करिणी करियारक। स्वेच्छा करिती जळक्रीडा॥ सदा सर्वदा पुष्पीं फळीं। वृक्षलतानी भूमंडळीं। जैसा कुलीन ऐश्वर्यकाळीं। विनयें भरे सर्वांतें॥ अमल्या सरस काव्यस्थळांना उद्देशूनच हरि नारायण आपटे म्हणतात, "व्यास विदत्त्व आणि कवित्व यांचें मिश्रण पाहावयाचें असेल त्यांनीं वामन पंडित व मोरोपंत यांचे ग्रंथ पहावे, रसपरिपाक, वर्णन सौंदर्य व भाषेची अत्यन्तमनोहरता ज्यास हवी असेल, त्याचें मन रंजविण्यास मुक्तेश्वर तयार आहेत .. निसर्गमनोहर अशा युवतीच्या दर्शनानें जो आनंद होतो, तो आनंद मुक्तेश्वराच्या काव्यावाचून होतो."

रसाळ वाणी व उत्कृष्ट कवित्वशक्ति अंगीं असून मुक्तेश्वर अत्यन्त विनयशील होते. पुढील ओव्यांवरून हा मुद्दा चांगला लक्षात येईल : मुक्तेश्वर विनवी संता। कृपाहस्त ठेऊनि माथा। दिकाल्न तरी बोटू कथा। गुरुत्वारिचें सारखी॥ अजळी ओढवी सिंधूदका। ब्रह्मांड उचलू म्हणे अलिका। तुम्ही कृपाळ तरी होय निका। तोच अगस्ती कीं शेष॥ मुक्तेश्वराची मनोआर्ती। कौरव माग संतापती। अवधान स्नेहाचिया हातीं। स्वल्पमुष्टि न धरावें॥

मुक्तेश्वराचें मराठी भाषेवरील किंवा ते म्हणतात त्याप्रमाणें देशभाषेवरील प्रेमहि विलक्षण होतें. संस्कृत पंडितांनीं भरलेल्या प्रतिष्ठान ऊर्फ पैठणवासल्या

सहगत राहूनहि त्यानीं मराठीचा आदर चालवला हें विशेष होय. आपलें मराठी काव्य संस्कृतच्या तोडीचें आहे असा आत्मविश्वास त्यांचा होता. म्हणूनच ते म्हणू शकले कीं, "व्यासवचन इक्षुदंडु । गाळूनि सुरस सागरा गोडु । देशभाषा वळिले लाडु । नावदेचे आवडी ॥ ते कैसे सुखी न सेवणें । तें आम्हांवाचूनि काय म्हणणें । कळरेखेस्तव चादणें । काय चकोरीं वाळिजे ॥ व्यास ग्रंथगिरीचें सोनें । संस्कृत खोडिये गाळूनि मनें । देशभाषा घडिलें लेणें । साहित्यरत्नीं सुजडित ॥ तें लेवविना कर्णभूषण । कांहो परते करावे कान । श्रोते हो तुम्ही विचक्षण । निर्मत्सर विचारा." पैठणस्थ पंडितानीं मुक्तेश्वराच्या काव्याकडे कदाचित् कानाडोळा केला असला, तथापि इतरानीं तसें केलें नाहीं, हें मोरोपंताच्या यापूर्वींच आलेल्या अवतरणावरून कळेल. मुक्तेश्वराच्या काव्याकडे मराठीभाषाभिमानी तो एक अमूल्य ठेवा आहे या दृष्टीनेंच पाहात आले आहेत व पुढेंहि पाहतील.

८

तुका म्हणे—

देहूच्या तुकाराम[1] महाराजांना जाऊन आज तीनशेंच्यावर वर्षें झालीं असलीं, तरी ते महाराष्ट्रांतील बहुजनसमाजाच्या गळ्यांतील ताईत बनले आहेत. याचीं कारणें अनेक आहेत. ते बहुजनसमाजापैकीं एक होते. 'यातीं शूद्र' असें ते स्वतःच्या जातीविषयीं सांगत होते. त्यांचा धंदा वाण्याचा होता असे असून सामान्य व्यवहारापलीकडे असलेल्या भक्तीचें आणि वेदांताचे ते धनी बनले. वामन पंडितांनीं त्यांच्या बाबतींत म्हणूनच असें म्हटलें आहे कीं, "ज्याची वदे पूर्ण वेदान्त वाणी, कसें हो म्हणावें तयालागीं वाणी ? परब्रह्मरूपी असा हा तुकाना, तयाचे तुकीं कोण दूजा तुकावा !" हिंदुस्थान देशांत दोन वाणी विशेष प्रसिद्धीस आले. एक महाराष्ट्रांतील तुकोबा व दुसरे सौराष्ट्रांतील महात्मा गांधी. *मनुष्याचा मोठेपणा हा त्याच्या जातीवर मुळींच अवलंबून नाहीं* हे दोघांनींहि सिद्ध केलें. प्रपंचांत रममाण झालेल्यांना परमार्थाची गोडी तुकोबांनीं लाविली. प्रपंच म्हणजेच सर्वस्व मानणाऱ्यांना देशहिताची दिशा गांधीजींनीं दाखवून दिली. जो नर करनी करे, तो नरका नारायण होय, ही म्हण तुकाराम महाराजांनीं अक्षरशः खरी करून दाखविली. त्याकरितां त्यांना कष्टसायास थोडे पडले असें नाहीं. अभ्यासीं नसलेलें चित्त त्यांना अभ्यासांत गुंतवावें लागलें, संतांचे ग्रंथ पाहावे लागले, कीर्तन करणाऱ्यांच्या मागें उभे राहून धृपद धरावें लागलें, संतांचा सहवास करावा लागला, आप्तेष्टांचे बोल सहन

---

१ जन्म—माघ वद्य ५ मी, गुरुवार शके १५२०. मृत्यु फाल्गुन वद्य २ शनिवार शके १५७१ (?) देहू येथें.

करावे लागले, सनातन्याकडून होणारा छळ सहन करावा लागला, स्वतःचे ग्रंथ इंद्रायणींत बुडवावे लागले, अशा एक कीं दोन, शेंकडो कसोट्याना त्याना उतरावे लागले साहजिकच त्याच्या तोंडीं पुढील उद्गार शोभतात :–साधूनी बचनाग खाती तोळा तोळा । आणिकातें डोळा न पाहवे ॥ साधूनी भुजंग धरितील हातीं । आणिकें कांपती देखोनिया ॥ असाध्य तें साध्य करितां सायास । कारण अभ्यास तुका म्हणे ॥ सामान्य वाण्याचे परम भगवद्भक्त व संतशिरोमणि तुकोबा बनले म्हणून लोकांच्या आदरास ते विशेष प्राप्त झाले. ज्ञानेश्वर, एकनाथ रामदासादि संताना त्यांच्या उच्च कुळातील जन्मापायीं ज्ञानाच्या ठेव्यापैकीं बराच भाग जो सहजीं प्राप्त झाला होता, तसा तुकोबाना झाला नव्हता. स्वप्रयत्नानें त्याना ज्ञान मिळवावे लागलें.

संसारी लोकानाहि तुकाराम महाराज जवळचे वाटतात, याचें कारण त्यांच्याप्रमाणें तेहि संसारी होते. 'बहु पीडिलों संसारें', 'सवसारें जालों अतिदुःखे दुःखी', 'आसला हा जीव संसारींच्या सुखा' असे जें तुकोबानीं संसाराविषयीं स्वानुभवावरून म्हटले आहे, तशा प्रकारचे उद्गार मनातल्या मनात हजारो लोक काढीत असतात. संसाराच्या दुःखानीं कंटाळल्यामुळें तुकाराम महाराजानीं तिकडे उदासीनपणानें पाहण्याचा निश्चय करून पांडुरंगाचे सख्य संपादन केलें. नारायणाचा त्याना ध्यास लागला. शाश्वत सुखाचे ते उपासक बनले. शेवटीं त्याना ईश्वरी साक्षात्कार झाला. ते सदेह वैकुंठाला गेले. आपल्या देशातील बहुसंख्य असे जे संसारी लोक आहेत, त्याचा ओढा परमार्थाकडे विशेष आहे. शेंकडो वर्षांची त्याना तशी शिकवण आहे. नरजन्मा येऊनी देहाचें सार्थक्य करण्याचा म्हणजे ईश्वराची प्राप्ति करून घेण्याचा उपदेश त्याना शतकानुशतकें मिळत आला आहे. हा उपदेश तुकोबानीं, संसारी तुकोबानीं, प्रत्यक्ष अमलात आणून दाखविल्यानें त्यांच्या मार्गानें आपण गेलो असताना आपणालाहि भगवद्प्राप्ति होईल असे बहुतेक संसारी लोकाना वाटते. आणि त्यामुळ तुकोबाविषयीं त्याना विशेष आपुलकी वाटते.

बहुजनसमाजाला व गृहस्थाश्रमी लोकांना पेलेल असा ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग तुकाराम महाराजांनी दाखविला, हेंहि त्यांच्या लोकप्रियतेचें एक कारण आहे. परमेश्वर हा भक्तिसाध्य आहे, त्याच्या प्राप्तिकरिता वेदाध्ययन, पुराणश्रवण वगैरे कांहीं नको, फक्त भक्ति हवी, असें त्याचें सांगणें असे. 'एक भावचि कारण देवा,' 'काशया पाषाण पूजिती पितळ, अष्टधातु खळ भावेंविण ?' भावचि कारण भावचि कारण, मोक्षाचें साधन बोलियेले.' 'तुकाह्मणे नलगे आणिक साधनें, अल्प नारायणें दाखविलें, कलियुगामाजीं करावें कीर्तन, तेणें नारायण देईल भेटी,' 'नाम घेतां उठाउठी, होय संसाराची तुटी ' 'नामसंकीर्तन साधन पैं सोपें जळतील पापें जन्मांतरिंचीं ' 'नलगे सायास जावें वनांतरा सुखें येतो घरा नारायण. ठायींच बैसोनी करा एकचित्त, आवडीं अनंत आळवावा, रामकृष्ण हरि विठ्ठल केशवा, मंत्र हा जपावा सर्वकाळ, याहूनि आणिक नाहीं पैं साधन, वाहतसे आण विठोबाची ।' इत्यादि शेंकडो वचनांत ईश्वर प्राप्तीचा सोपा मार्ग त्यांनी दाखविला आहे. ज्ञानेश्वर नामदेवाच्या काळापासून चालत आलेल्या भागवत धर्माचा किंवा भक्तिमार्गाचा प्रसार तुकाराम महाराजांनीं खूपच केला. पंढरपूरच्या पांडुरंगाची वारी करणाऱ्या वारकऱ्यांचा संप्रदाय त्यांच्याच मुळें विशेष लोकप्रिय झाला. संसारांत राहूनहि पूर्णपणें वैराग्य अंगीं बाणतां येतें, ही शिकवण त्यांनी स्वतःच्या उदाहरणानें लोकांना दिली. संसारांत असतांना उदासपणें, अलिप्तपणें राहतां आलें म्हणजे आत्मोन्नति सुलभतेनें करून घेतां येते हें त्यांनीं स्वतःच्या वागणुकीनें लोकांना पटवून दिलें. संसार न सोडतांना तो सुखाचा कसा करतां येईल याविषयी ' जोडोनिया धन उत्तम वेव्हारें । उदास विचारें वेच करी ' असा सोपा इलाज त्यांनीं सुचविला आहे.

तुकारामबोवांनीं जे अभंग रचिले, लोकांना जो उपदेश केला, तो लोकांना परिचित असलेल्या मार्गेत व लोकांना अडचणीसारख्या वाटणाऱ्या गोष्टीमधर्नि केला. बहुजनसमाजाला बहुजनसमाजाच्या मार्गेत स्वतःच्या दुःखांतून बाहेर कसें पडावें हे सांगणारा सत्कवि तुकारामाच्या रूपानें मिळाला. शुद्ध बीजा पोटीं । फळें रसाळ गोमटीं ॥ बोलाचीच कढी बोलाचाचि भात । जेवूनिया तृप्त कोण झाला ? ॥

कोणी वदा कोणी निंदा । आम्हां स्वहिताचा धंदा ॥ बोले तैसा चाले । त्याची वंदावीं पाउलें ॥ नाहीं निर्मळ जीवन । काय करील साबण ॥ नीचपण बरवें देवा । न चले कोणाचाहि हेवा ॥ तुका म्हणे तोची संत । सोसी जगाचे आघात ॥ इत्यादि शेंकडो अभंगांच्या ओळींतून लोकांना हरघडी जे प्रश्न पडत व पडतात, त्यांचीं उत्तरें अगदीं सोप्या पण वेंचक शब्दांत तुकोबांनीं दिल्यानें, आज तीन शतकें झालीं लोकांच्या जिव्हाग्रीं व त्यांच्या हृदयांत ते ठसले आहेत. तुकाराम बोवा हे व्यवहारांत गुंतले नसले, तरी व्यवहार पूर्णपणें ओळखून होते काहीं दिवस नरमगरम असा वाण्याचा धंदाहि त्यांनी केला होता. साहजिकच जीवनाचा अनुभव त्यांना प्रत्यक्ष व पुष्कळ होता. या जीवनांतून त्यांनीं आपल्या अभंगाची रचना केल्यानें, लोकांचीं मनें त्यांच्याकडे ओढलीं गेलीं. तुकाराम-महाराजांच्या अभंगांत त्यांच्या स्वतःच्या जीवनाचें जसें निर्मल प्रतिबिंब पडलें आहे, तसेंच सभोंवतालच्या समाजाच्या जीवनाचेंहि पडलें आहे. महाराज कसे होते हें पाहायला इतर चरित्रें वाचायला नकोत. त्यांच्या अभंगांतून ते आधीं कसे होते व पुढे कसे बनले हें आपणाला यथार्थपणें कळतें. जुन्या संतकवींत त्यांच्या इतकी आत्मलक्ष्यी कविता क्वचित्‌च कोणाची असेल. हीनावस्थेंतून उच्च प्रकारची स्वतःची आध्यात्मिक उन्नति कशी झाली याचें सुंदर चित्र त्यांच्या अभंगांत दिसतें. "काया वाचा मनें अघटित करणें, पर्मेचक्षु हातपाय, निंदा द्वेष घात विश्वासीं व्यभिचार आणि सांगों किती काय, लक्ष्मीमदें मातें घडले बहुत दोष, पत्नी दोनी भेदाभेद, पितृवचन घडली अवज्ञा अविचार, कुटिल कुचर निंदावाद; आणीक किती सांगों ते अवगुण, न वळे जिव्हा कापे मन, भूतांच्या उपकार नाहीं श्रद्धा धीर, विषयी लंपट शब्दहीन," "ऐसें भाग्य कई लाहाता होईन, अवघें देखें जन ब्रह्मरूप," "लाज वाटे मज मानिती हे लोक, हें तो नाहीं एक माझे अंगीं," "वाचेच्या चापल्यें बहु जालों कुशळ, नाहीं बीजमूळ हाता आलें," "माझिये मनींचा जाणा हा निर्धार, जिवासी उदार जालों आतां ! तुजविण दुजें न धरी आणिका भय लज्जा शंका टाकियेली;" "विटलें हें चित्त प्रपंचापासूनी, वमन हें मनीं बैसलेंसे, सोनें रूपें आम्हां मृत्तिके-

समान, माणिकें पाषाण खडे तैसे," "गळित झाली काया, हेंनि पळिले पंढरिराया." "रक्तश्वेत कृष्ण पीतप्रभा भिन्न, चैतन्य अंजन सूदलें डोळां तया अंजनगुणें दिव्यदृष्टि झाली। कल्पना निमाली द्वैताद्वैत"—अशा हळुहळु वरच्या अवस्थेपर्यंत जाणाऱ्या तुकोबानाच शेवटीं "पंधरा दिवसामाजी साक्षात्कार झाला, विठोबा भेटला निराकार; भामगिरिपाठारीं वस्ति जाण केली, वृत्ति स्थिरावली परब्रह्मीं" हें आत्यंतिक सुख प्राप्त झालें व ते आध्यात्मिक मार्तिक मौढीनें बोलू लागले. "घोंटवीन लाळ ब्रह्मज्ञान्या हातीं, मुक्ता आत्मस्थिति सांडवीन," "तुका उतरला तुरीं, नवल झालें तिहीं लोकीं, तुका बैसला विमानीं, संत पाहाती लोचनीं, देव भावाचा भुकेला, तुका वैकुंठासी नेला." या व अशाच स्वरूपाच्या इतरहि अनेक अभंगांतून आपली आध्यात्मिक उन्नति कशी झाली याचें स्वच्छ चित्र तुकोबांनीं काढल्यामुळें, अध्यात्माच्या उपासकांना फार मोठी सोय झाल्यासारखी वाटते. तुकोबाच्या अलौकिक लोकप्रीतीचें हेंहि एक कारण आहे.

हें असें त्यांनीं स्वत:च्या प्रगत होत जाणाऱ्या जीवनाचें चित्र रेखाटलें आहे, तसेंच सभोंवतालच्या सामाजिक जीवनाचेंहि उत्तम प्रकारें रेखाटलें आहे. "ऐसे संत झाले कळीं, तोंडीं तमाखूची नळी। लावूनि जग नेसोनि कासोटा, अभिमान मोठा करिताती। होऊनि सन्यासी भगवीं लुगडीं, वासना न सोडी विषयाची। लावूनिया मुद्रा बांधोनिया कंठी, हिंडे पोटासाठीं देशोदेशीं। ऐसे नाना वेष घेऊनि हिंडती, पोटासाठीं घेती प्रतिग्रह। गुरुमार्गामुळें भ्रष्टले सकळ म्हणती यातीकुळ नाहीं ब्रह्मीं। ऐसें कलियुगाच्यामुळें, झाले धर्मांचे वाटोळें; सांडुनिया रामराम ब्राह्मण म्हणती दोमडोम। सोईऱ्यासी करी पाहुणेर बरा, काढितो ठोंबरा संतालागीं। पुराणिक म्हणविती जाणोनि वादे भक्ति!" इत्यादि जे शेंकडो अभंग तुकोबांनीं लिहिले आहेत, त्यांच्यावरून त्याच्याकालीन देशलोकस्थितीची यथार्थ कल्पना होते.

तुकाराममहाराजाच्या लोकप्रियतेचें आणखी एक कारण म्हणजे त्यांचें शुद्ध चारित्र्य व लोकोत्तर भगवद्भाव. संसारी माणसानें शुद्ध कसे राहावें, त्याला शुद्ध

कसें राहाता येत, याचें प्रात्यक्षिक म्हणजे त्याचें विमल जीवन होय. धुतल्या तांदुळासारखें त्याचें वर्तन होत 'परांनिया नारी रखुमाईसमान' असें तें म्हणत त अक्षरशः सत्य होते कनक आणि कांता याचा मोह त्यांना कधीं पडलाच नाहीं. शिवाजीमहाराजांनी भक्तिभावानें त्यांच्याकडे मोठा नजराणा पाठविला असतांना त्याला ते शिवलेहि नाहींत. उलट म्हणाले, "मुंगी आणि राव, आम्हा सारखाचि जीव, गला मोह आणि आशा, कळिकाळचा हा फासा, सोनें आणि माती, आम्हा समान हे चित्ती, तुका म्हणे आलें, घरा वैकुंठ सगळें." सामान्य लोक 'रसना शिश्नाचे अंकित' असतात. तुकोबा याच्या पलीकडे गले होते. विठ्ठलाचा त्यांना ध्यास लागला होता त्यामुळें इतर गोष्टींहि सकटें वाटेंत आलीं तरी त्यांनीं त्याची पर्वा केली नाहीं. त्याची पत्नी जिजाबाई संसाराचा गाडा ओढून थकली म्हणजे मुलांच्या काळजीमुळें त्यांना बरेच टाकून बोले "कोणाचो नाईल होऊनिया बोहू, सवसारीं काहू आपदा किती ! काय तरी देऊ तोडितील पोरें ! मरतीं तरी बरें होतें आता । उठितें तें कुंटितें टाळ, अवघा मांडिला कोल्हाळ ॥" अशा शब्दांनीं तीं माऊली त्याची निर्भर्त्सना करी परंतु तुकोबांनीं त्यामुळें काहीं आपलें पांडुरंगाचें सख्य कमी केलें नाहीं. 'पतिव्रता नेणे आणिकाची स्तुती, सर्वभावें पति ध्यानीं मनी । तैसें माझें मन एकविध जालें, नावडे विठ्ठले विणें दुजें" असे ते आपल्या भगवद्भावाविषयीं म्हणतात ईश्वराशीं तद्रूप बनून तुकोबा कीर्तन करीत व अभंग रचीत. देहूतील शालोमालोसारख्या कविंना व मंबाजीगोसाव्यासारख्या ग्रामकंटकाना हें न साहून, त्यांनीं तुकोबांना अनेक प्रकारें छळलें वेदपठनाबद्दल त्यांना गाढवावर बसवून गावाबाहेर हाकलून लावण्याची व त्यांच्या अभंगाच्या वह्या इंद्रायणींत बुडविण्याची शिक्षा रामेश्वरभट्ट वाघोलीकरासारख्या शब्दज्ञानी सनातन्यानें दिली परंतु याहि परीक्षेत तुकोबा बरोबर उतरले विठ्ठलानें त्यांच्या वह्या न भिजविता त्यांना परत केल्या तें पाहून रामेश्वरभट्टहि चकित झाले व तुकोबाचे शिष्य बनले संतांचा छळ दुष्ट लोक करतात. पण त्यामुळें लोकांच्या हृदयातील त्यांचें स्थानच ते अधिक दृढ करीत असतात, हें त्या बिचाऱ्यांच्या काहीं लक्षात येत नाहीं.

आणि तुकोबाचे अभंग. आपणाला तुकोबा जे एवढे प्रिय आहेत, आदरणीय आहेत, ते त्यांच्या अभंगामुळेंच. कालिदास त्याच्या शाकुंतलामुळे लोकांना प्रिय, शेक्सपियर त्याच्या नाटकामुळें लोकांच्या आवडीचा. ज्ञानेश्वर त्यांच्या ज्ञानेश्वरीमुळे अमर झाले. तुकाराम महाराज त्यांच्या अभंगामुळें लोकांच्या हृदयसिंहासनावर आरूढ झाले आहेत. त्यांचे अभंग हिऱ्याप्रमाणें चमकदार, फाकुली द्राक्षाप्रमाणें मधुर आणि बदामपिस्त्याप्रमाणें कसदार आहेत. आज तीनशे वर्षे झालीं, अखिल महाराष्ट्राला आणि मराठी भाषा जाणणाऱ्यांना ते मुखांत आहेत. निरवीन आहेत, आध्यात्मिक प्रेरणा देत आहेत. "तुका म्हणे श्रम, एक विसरता राम। तुका म्हणे आता सांभाळारे पुढें अंतरींचें कुडें देईल दुःख। तुका म्हणे माझा स्वामी अनोळखा। तुका म्हणे केला रडेनें गाढव। तुका म्हणे भार घातलियावरी होईल कैवारी नारायण। तुका म्हणे नाहीं चालत तातडी, प्राप्त काळघडी आल्याविण। तुका म्हणे आम्ही येथील पारखी, नाचे देखोवेखी जगीं सरें। तुका म्हणे माझे सर्व माहेरल, बोलविले बोल पांडुरंगें।" इत्यादि शब्दांनी संपणारे त्यांचे शेंकडो अभंग लोकांच्या चालत्या बोलत्या श्रुती आहेत. चलनी नाण्यासारखा महाराष्ट्रीय लोक त्यांचा उपयोग करीत असतात. लहान मोठ्या चरणांचे हे अभंग जिव्हाळा व सहानुभूतीनें तुडुंब भरलेले आहेत. ईश्वराविषयीं प्रेम, मानवाविषयीं प्रेम, पशुपक्ष्यांविषयीं सद्भाव, दुर्जनांबद्दल सहानुभूति, दांभिकांबद्दल तिरस्कार आणि एक प्रकारची सूक्ष्म विनोदबुद्धि यांनीं हे अभंग ओतप्रोत भरले आहेत. हे अभंग दोन प्रकारचे आहेत. काहीं भावपर आहेत तर काहीं विचारपर आहेत. भावपर अभंग म्हणजे तीं सुंदर भावगीतेंच होत. त्यांत तुकाराम महाराजांनीं आपल्या विषयींच्या व देवाविषयींच्या भावना इतक्या उत्कटपणें गाइल्या आहेत कीं, त्यांना इतरत्र क्वचितच तोड मिळेल. अनेक प्रकारें त्यांनीं देवाला आळविलें आहे. कोपानें, कृतककोपानें, लोभानें, प्रेमानें, असहाय्यतेनें अशा अनेक परींनीं त्यांनीं परमेश्वराची भावपूजा केली आहे. आपल्या अंतरीच्या भावना कोणताहि आडपडदा न ठेवतां त्यांनीं देवाजवळ प्रगट केल्या आहेत. "लाज वाटे मज मानितां हे लोक, हे तों नाहीं एक माझे

अंगीं । माझें मन पाहें कसून, चित्त न ढळे तुजपासून । इतुकें करी देवा ऐकें हें वचन, समूळ अभिमान जाळीं माझा । जेथें जातों तेथ तू माझा सांगाती चालविसी हातीं धरूनिया । अपराधी म्हणोनि येतों काकुळती, नाहीं तरी होती काय चाड । तुजलागीं माझा जीव झाला पिसा, अवलोकितों दिशा पांडुरंगा । कोण आम्हां पुसे सिणलें भागलें, तुजविण उगलें पांडुरंगा । तुम्ही कांटाळिलां तरी, आम्ही न सोडणें हरी । कां हो देवा कांहीं न बोलाचि गोष्टी, कां मज हिंपुटी करीतसां । लाज वाटे मज म्हणविता देवाचा, न पुससी पुरूाचा तुका म्हणे । तुका म्हणे माझ्या जीवींच्या जीवना, घाला नारायणा उडी वेगीं । प्रेमरसपान्हा पाजीं माझ आई, धावें वो विठाई थोरसोनि । कामना गुणदोष पाहों आणिकांचे मज काय त्याचें उणें असे । " अशा परोपरीने त्यांनीं काव्यमय भावमय आत्म निवेदन केलें आहे

विचारपर अभंग स्तोत्रासारखे (odes) पुष्कळसे आहेत प्रत्येक अभंगात एखादा प्रमुख विचार मांडलेला असतो. या विचाराच्या समर्थनार्थ कांहीं दृष्टांत दिलेले असतात, लौकिकातले कांहीं दाखले दिलेले असतात विचाराची कक्षा सामान्य व्यवहारापासून ते अत्युच्च तत्त्वज्ञानापर्यंतची असलेली आढळते. "चन्नाचे हात पायही चढून, जे का रजले गाजले, देवा हा लौकिक कदा गाजेना, काय ना करिसी सोवळें ओवळें, अभक्त ब्राह्मण जळो त्याचें तोंड, पतितपावना मना विनी तुज सांगो, नको नको मना गुंतूं माया जाळीं, ब्रह्म सर्व गत सदा सम, मन करा रे प्रसन्न, न करा रे संग राहें रे निश्चळ' इत्यादि अनेक अभंगात उच्च प्रकारचे विचार प्रगट झाले आहेत. महाराजाच्या ठिकाणीं विनोदबुद्धि कशी होती याचा प्रत्यय "अनाथासी माया चाले गुज गोष्टी, मज ऐसी कष्टी नाहीं दुजी, कामाचा अंकित कातलें मार्थित, तू का हो दुश्चित निरंतर, म्हातारपणीं येटे पडसें खोकला, जातों वाराणसी निरवीं गाई घोडें वैसी," इत्यादि अभंगावरून येतो

तुकाराममहाराज व समर्थ रामदासस्वामी हे सामान्यत समकालीन असे थोर भगवद्भक्त, संत व लोकप्रिय ग्रंथकार होऊन गेल्यानें, त्यांच्यासंबंधीं त्यांच्या

पाहणाऱ्याच्या मनांत तुलना मक विचार येणें अस्वाभाविक नाहीं. वारकरी संप्रदायात तुकोबाविषयीं जसा परम आदर व भक्तिभाव आढळतो, तसाच प्रकार रामदासी संप्रदायांत समर्थांविषयीं आढळतो. असें असून दोन्ही संप्रदायात या दोन थोर विभूतींविषयीं परस्पर पूज्यभाव मनोमन तरी मान्य आहे. तुकोबांच्या नंतर समर्थ वर्षेच थोडें हयात होते, स्वराज्याच्या धामधुमीच्या व वैभवाच्या काळात वावरत होते, त्यांच्याशीं समरस होऊन आपल्या महंतांना व शिष्यांना त्यांत अग्रत्वपणें भाग घ्यायला सांगत होते. साहजिकच त्यांचें वाङ्मय वेगळ्या घडणीचें तयार झालें आहे. तुकोबा प्रपंचाला विटून परमार्थाकडे वळले असल्यानें, त्यांना कोणत्याहि अर्थानें आपल्या किंवा इतरांच्या संसाराची गोडी उरली नव्हती. हरिभक्तिचा महिमा त्यांना पटला असल्यानें, तो वाढविण्याचा उद्योग त्यांनीं आरंभिला. साहजिकच त्यांच्या अभंगाची घडण निवृत्तिपर बनली आहे. याचाच परिणाम सामान्य लोकावर होऊन सामान्यपणें असें समजलें जातें कीं, तुकोबा हे निवृत्तिपर संतकवि असून, रामदास हे प्रवृत्तिपर राजकारणी संतकवि आहेत हें सामान्य विधान खरेंच आहे असें माझें मत आहे. तुकाराममहाराजांनीं भक्तिमार्ग लोकांना दाखवून दिला व ईश्वरप्राप्तिकरितां संसार सोडावा लागत नाहीं असेंहि सांगितलें. ' जोडोनियां धन उत्तम वेव्हारें, उदास विचारें वेंच करी । नको स्त्री राडा पोर, आध सोप्या माड्या घर । नको गुंता भोगीं, नको पडों त्यागीं, लावुनि सरें अंगीं देवाचिया । न लगे लौकिक सांडावा वेव्हार, घ्यावें वनांतर भस्म दंड " इत्यादि अभंगांच्या चरणावरुन गृहस्थाश्रमी लोकांना संसाराचा त्याग न करितां, भगवद्प्राप्ति कशी करुन घेतां येते हें सांगितलेलें स्पष्ट दिसतें. भागवतधर्माचें हें सारच आहे. एकनाथी भागवतात देखील अशाच अर्थाच्या अनेक ओव्या आहेत. त्याच परंपरेत तुकाराममहाराजांनीं व्यापाराचा त्याग न करितां ईश्वरप्राप्तीची गोडी लोकांना लागावी म्हणून " नाम-संकीर्तन साधन पैं सोपें " सांगितलें. नाम घेतलें असतांना इतर गोष्टी क्रमाक्रमानें होतीलच अशी त्यांची मान्यता होती. 'नाम घेतां उठाउठीं, होय संसारासी तुटी, नाम घेतां कंठ शीतळ शरीर, इंद्रियां व्यापार नाठवती " अशी

त्याची खात्री असल्यानें भगवद्प्राप्तीचें सोपें साधन 'नाम घेणें' हें त्यानीं दाखविलें. संसाराचा त्याग न करता देवाचें नाव घ्या, असें तुकाराममहाराजांनीं सांगितलें एवढ्यावरुन त्याना प्रवृत्तिमार्गी कसे म्हणता येईल? त्याच्या अभगा पैकीं बहुतेक अभंगात ईश्वरभक्तिवरच सर्वांत अधिक भर आहे. ससार सोडणें कठिण म्हणून तो न सोडता आत्मोन्नति करावी इतकेंच त्यानीं सांगितलें. वैयक्तिक ससाराचा राष्ट्रीय संसाराकरिता उपयोग करून घ्यावा, मंडळ्या जमवाव्यात, समुदाय करावेत, सावधपणें राहून लोकाच्या चिंता काय आहेत त्या हेराव्यात, मराठा तेतुका मिळवून महाराष्ट्रधर्म वाढवावा, राजकारण करावें, यत्न तो देव जाणावा, इत्यादि विजिगीषू, राष्ट्रीय, प्रवृत्तिपर शेंकडो गोष्टी शेंकडो ठिकाणीं रामदासानीं सांगितल्या आहेत. स्वतःचा व राष्ट्राचा ससार सुखाचाच नव्हे तर समृद्धीचा कसा होईल, याचा विचार व आचार समर्थांनीं पुष्कळ ठिकाणीं दाखविला आहे. तसें तुकोबाना करण्याची जरुरी भासली नाहीं. यात त्याच्याकडे काडीइतका कमीपणा येत नाहीं. त्याना जो मार्ग पटला व श्रेष्ठ वाटला तो त्यानीं प्रतिपादन केला. निवृत्तिपर शिकवण आपल्या इकडे पुष्कळानीं दिली आहे. किंबहुना बुद्धाच्या काळापासून या शिकवणीकडे लोकाचें नेहमीं विशेष लक्ष असतें. मधूनमधून रामदासासारखे सत निर्माण होतात व ते कर्मयोगावर भर देऊन लोककल्याणार्थ कौशल्यानें कर्म करीत राहण्याचा उपदेश करतात इतकेंच. गेल्या दोन अडीच हजार वर्षांपासूनचें भारतीय मन हें सामान्यतः निवृत्तिपरच आहे असें म्हणावयास चिंता नाहीं.

तें कांहींहि असलें तरी तुकाराम महाराजानीं महाराष्ट्राच्या दृष्टीनें एक मोठी कामगिरी केली आहे वारकरी सप्रदायाच्या झेंड्याखालीं त्यानीं लक्षावधि लोकाना एकत्र करून भक्तिमार्ग दाखविला. भागवतधर्म उर्फ भक्तिचा धर्म त्यानीं आणि त्याच्या वारकऱ्यांनीं महाराष्ट्रभर पसरविला. या धर्मात कोणी उच्च नाहीं व कोणी नीच नाहीं भगवंतापुढें सर्व सारखे. सर्व सताची एक जात ते सर्व भगवद्भक्त जातिभेद, वर्णभेद, धर्मभेद, ईश्वराची प्राप्ति करीत असताना कोणाच्याहि आड या

भागवतधर्मात येत नाहीत. याच कारणानें चोखामेळा, सावतामाळी, सेना न्हावी, नामा शिंपी, गोरा कुंभार, विसा खेचर, नरहरि सोनार, जोगा परमानंद तेली, शेख महमद, शेख फरीद, शेख मुल्तान, शेख सय्यद, इत्यादि शेकडों पांडुरंगाचे भक्त निर्माण झाले. शैववैष्णवांचा झगडा महाराष्ट्रांत नाहीं, याचें श्रेय या वारकरी संप्रदायालाच दिलें पाहिजे. आधीं पारमार्थिक दृष्टीनें स्वहित साधा, बाकीच्या गोष्टी मग आपोआप साधतील, हें पारमार्थिक स्वहित साधायला कष्ट सायास नको करायला, फक्त ईश्वराचें नाव भक्तिभावानें घेतलें म्हणजे पुरे, इत्यादि मुख्य पण सोप्या तत्त्वांचा प्रसार महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यांत ज्ञानेश्वर नामदेवांच्या काळापासून जो सुरू झाला होता, त्याचाच परमोच्च बिंदु तुकाराम महाराजांनीं गाठला याच अर्थाचा एक अभंग आहे "संतकृपा झाली, इमारत फळा आली। ज्ञानदेवें रचिला पाया, रचियेलें देवालया। नामा तयाचा किंकर, तेणें केला हा विस्तार। जनार्दन एकनाथ, ध्वज उभारिला भागवत। भजन करा सावकाश तुका झालासे कळस।" (नित्यपाठांतील अभंग) भागवतधर्म किंवा वारकरी संप्रदायाच्या पुढची पायरी म्हणजे समर्थांचा महाराष्ट्रधर्म होय. भागवतधर्मांत 'स्वहित' साधण्याचा सोपा मार्ग सुचविला आहे. त्याच्याच पुढची पायरी 'परहित' साधण्याची. 'परहित' साधून, दुमन्याचा संसार सुखी करून, सर्व महाराष्ट्र सुखी करण्याचा महामंत्र रामदासांनीं जो दिला तो क्रमप्राप्तच होता असें म्हटलें पाहिजे.

तुकारामाच्या काळींच धामणगावचे बोधलेबुवा, निंबराज दैठणकर, मोरया गोसावी चिंचवडकर, गणेशनाथ, शेख महमद, शेख फरीद, शेख सय्यद, बहिणाबाई (जन्म शके १५५० मृत्यु १६२२) इत्यादि कवि व कवयित्री होऊन गेलीं. बोधलेबुवाचें सर्व कुटुंब पंढरीची वारी करीत असे. निंबराज दैठणकर यांनें 'जपमाळ' नांवाचें पुस्तक रचिलें असून त्यांत प्रत्येक अक्षरावर परिशिष्टरूपावर अभंग आहेत मोरया गोसावींनीं गणेशपुराण नांवाचा ग्रंथ लिहिला आहे वारकरी गणेशनाथांनीं अनेक पदें व अभंग रचिले आहेत. सेना न्हावी यांचे

काहीं अभंग प्रसिद्ध आहेत. शेख महंमदाची ग्रंथरचना बरीच आहे. याचे पवनविजय, निष्कलंकप्रबोध, योगसंग्राम व ज्ञानसागर असे चार ग्रंथ विशेष प्रसिद्ध आहेत. योगसंग्रामाची ओवीसंख्या २५०० आहे. शेख महंमद हा मूळचा मुसलमान असून पुढें पंढरीचा वारकरी बनला. मूर्तिपूजा ही खुळखुळ्या सारखी होय, मोठें झाल्यावर हा खुळखुळा टाकला पाहिजे, असें तो म्हणतो ईश्वर तेथून सर्वांचा एकच आहे. हिंदु आणि मुसलमान हा फरक त्याचें घरीं नाहीं असें सांगताना तो म्हणतो, "इल्ला इलाहा इलाल्ला। हजरत महमद रसुल्ल्ला ॥ या दोहीं चरणात पाहिजे ओळखिला। ईश्वर विश्वरूपें ॥ मुसलमान कहे जिक्रि बुखानद। मराठे म्हणती बयेचा आनद ॥ परी दोहीं भाषाचा भेद। ईश्वर अल्ला जाणे ॥" शेख महमदाची रेणुका तेलीण या नावाची एक भक्तीण होती. तिनेंहि काहीं अभंग केले असें म्हणतात. या सर्वांत तुकाराम महाराजाची शिष्या बहिणाबाई हिचे अभंग प्रेमळ असून तिच्या शब्दांत सात्विकपणा व मोहकपणा आहे. तुकाराम महाराजांनीं स्वप्नात येऊन बहिणाबाईस उपदेश दिला. त्याविषयीं ती लिहिते—"ठेउनिया कर मस्तकीं बोलिला। मंत्र सांगितला कर्णरंध्रीं ॥ कार्तिकात वद्य पचमी रविवार। स्वप्नींचा विचार गुरुकृपा ॥" बहिणाबाईचें अभंगवृत्तात्मक आत्मचरित्र जिव्हाळ्यानें भरलेलें आहे. तुकारामाच्या चौदा शिष्यांत प्रमुख असे दोन तीनच होते. बहिणाबाईचा आताच निर्देश झाला दुसरे शिष्य तुकोबाचे बधु कान्होबा. त्याचे शे सव्वाशे अभंग प्रसिद्ध आहेत. तुकोबा वैकुंठवासी झाल्यावर कान्होबाच्या तोंडून स्रवलेले अभंग करुणरसानें ओतप्रोत भरले आहेत. नाटाचे अभंग, आशीर्वाद, ललित आणि गौळणी अशी त्याची काव्यरचना आहे. तिसरे शिष्य सुप्रसिद्ध निळोबा पिंपळनेरकर. तुकारामाच्या निर्याणानतर वीस पचवीस वर्षांनीं तुकोबाच्या ध्यासानें ते देहूस आले असताना त्याना तुकारामाचा स्वप्नसाक्षात्कार व अनुग्रह झाला वारकरी संप्रदायातील निळोबा हे शेवटले संतकवि होत तुकारामाना ज्याप्रमाणें नामदेवापासून स्फूर्ति प्राप्त झाली, त्याप्रमाणें निळोबाना तुकोबापासून झाली. ते म्हणतात—

"निळा म्हणे आम्ही नोळखुंचि देवा। तुकयाचा धावा करितसों" तुकारामांच्या स्तुतिपर यांनीं काहीं श्लोकशतकें लिहिलीं असून त्यात प्रेमळपणा आहे तुकारामाचा प्रत्यक्ष सहवास नसताना त्याच्या साहित्यानून स्फूर्ति मिळवून, भागवतधर्माची पताका महाराष्ट्रभर फडकविण्याचें कार्य केल्याबद्दल निळोबाना कोणीहि धन्यवादच देईल.

९

समर्थ रामदास

आधुनिक काळातील राष्ट्रीय कवि विनायक यानीं रामदासाच्या[१] संबंधीं "साधुसंत झाले कोटी, तयाची न वाण। मात्र रामदासा साजे समर्थाभिधान॥" अशा प्रकारचे उद्गार काढिले आहेत. शिवशाहींतील राष्ट्रीय कवि, राजकारणी संत किंवा ग्रंथकार म्हणून जर कोणाकडे बोट दाखविता येत असेल तर तें समर्थांकडेच होय. सभोंवतालच्या परिस्थितीची सूक्ष्म पाहाणी व छाननी करणारा, त्या परिस्थितीचें यथातथ्य चित्र आपल्या साहित्यात जागोजागीं रेखाटणारा, त्या परिस्थितींतून कोणत्या रीतीनें वर डोके काढावे ते ओजस्वी व अनुभवाच्या शब्दात सांगणारा जर कोणी ग्रंथकार शिवशाहींत झाला असेल तर ते समर्थ रामदास स्वामी हेच होत. तुकोबारायाच्या काव्यातहि त्यांच्या काळच्या परिस्थितीचें चित्र उमटलें आहे. परंतु त्या हीन परिस्थितींतून बाहेर निघून समर्थ कसे व्हावें याचा विचार त्यानी फारसा केलेला नाहीं हा विचार तर रामदासी साहित्याचा गाभा आहे. स्वतःच्या आणि इतराच्या दु:स्थितीला कटाळून इतर संतानीं केवळ निवृत्तिपर परमार्थाची कास धरली. याच्या उलट समर्थांची स्थिति होती. त्यानीं

---

१ खरें नांव नारायण. पित्याचें नाव सूर्याजीपंत ठोसर मातेचें नांव राणूबाई वडील भावाचें नांव गंगाधर ऊर्फ श्रेष्ठ रामदासांचा जन्म गोदातीरीं जांब येथें चैत्र शु० ९ शके १५३० रोजीं झाला त्याचा मृत्यु सज्जनगडावर माघ वद्य ९ शके १६०३ रोजीं झाला. समर्थांनीं शके १५५४ पर्यंत गोदातीरीं टाकळीस राहून बारा वर्षें तपश्चर्या केली पुढें बारा वर्षे भरतखंडात तीर्थयात्रा केल्या शके १५६६ च्या पुढें ते कृष्णातीरीं आले रामदासीं संप्रदाय स्थापून व ग्रंथरचना करून जागोंजाग शेंकडो मठ त्यानीं स्थापिलें या नंतरच.

देखील व्यक्तिश परमार्थाची कास धरली असली, तरी हा परमार्थ सर्वस्वी प्रवृत्तिपर, लोककल्याणकारक, लोकांचें ऐहिक व पारलौकिक हित साधणारा असा होता. 'परमार्थ सकळांस विसावा । परमार्थ जन्माचें सार्थक । परमार्थ सर्वांसी तारक । परमार्थी तो राज्यधारी । (द १ स. ९)' ह्या वचनावरून त्यांची परमार्थाची कल्पना किती विशाल होती हें कळेल. एखाद्या सार्वजनिक कार्यकर्त्यानें आधुनिक काळात ज्याप्रमाणें आपलें कार्य उत्तम प्रकारें व्हावें म्हणून संसारात स्वत ला गोंवून घेण्याचें नाकारावें, त्याप्रमाणें समर्थांनीं केलें लोकाचा संसार सुखाचा व्हावा, नेटका संसार त्याना करायला सांगता यावें, त्याना सर्व प्रकारची मदत करता यावी, म्हणून त्यानीं परमार्थात, उच्च व उज्ज्वल प्रकारच्या परमार्थात स्वत ला गोंवून घेतलें. उपाधींना न कंटाळता, संकटानीं घाबरून न जाता, सावधानता राखून समुदाय जमविण्याची कामगिरी त्यानीं स्वत केली व दासबोधातील महंताना करायला सांगितली यातील मर्म हेंच होय. शिवाजीमहाराजांचा स्वराज्यस्थापनेचा जो प्रचंड खटाटोप चालला होता, त्याला सर्वस्वी उपकारक, प्रोत्साहक अशाच प्रकारची रामदासाची कामगिरी होती.

समर्थांची ग्रंथसंख्या मोठी आहे त्याच्या उपलब्ध असलेल्या सुमारे सव्वीस हजार कवितेंत तीन चतुर्थांश कविता अध्यात्मपर आहे सुमारे चार हजार कविता देवताख्यानपर आहे आणि उरलेली कविता आत्मपर, भावगीतात्मक अशी आहे. अध्यात्मपर कवितेंत ओवी शतापैकीं बाराशतें, पंचीकरण योग, चतुर्थमान, मानपंचक, पंचमान, आत्माराम जुना दासबोध (यासच एकवीस समासी म्हणतात. याच्या १३४० ओव्या आहेत) आणि दासबोधातील बरेचसे दशक यांचा समावेश होतो. यात सगुण-निर्गुण, ब्रह्म-माया, पुरुष-प्रकृति, षड्रिपु, नवविधाभक्ति, त्रिविध ताप, द्वैताद्वैत इत्यादि अनेक आध्यात्मिक गोष्टींचें सुबोध विवरण करण्यात आलें आहे. हे ग्रंथ वेगवेगळे असले तरी त्यांतील मुख्य विषय एकच आहे. अहं ब्रह्मास्मि आणि तत्त्वमसि ह्या दोन वेदांत वाक्यांचा समर्थांच्या खास पद्धतीनें विचार करण्यात आला आहे मी ब्रह्म आहे आणि तूंहि

तेंच आहेस हें ज्ञानानें ओळखून त्याचें सतत मनन करणें, त्याचा भावार्थ आपल्या आचरणात निंबविणें, सर्वत्र एक अद्वैत आहे या भावनेनें जनतारूपी जनार्दनाची सेवा करणें, सद्गुरूची कास धरून सगुण अशा ईश्वराची उपासना करणें, भक्ति ज्ञान वैराग्य अशा चढत्या क्रमानें आत्मोन्नति करुन लोककल्याणार्थ कर्म करात राहणें हें या सर्व आध्यात्मिक प्रकरणाचें सार आहे. या सर्व अध्यात्मपर ग्रथात 'दासबोध' हा सर्वांत मोठा व सर्वांत कालदृष्ट्या शेवटचा असल्यानें समर्थांच्या सर्व उपदेशाचें, विचाराचें सार त्यात प्रगट झालें आहे. दासबोधासारखा ग्रथ एकटाकी व एका बैठकींत तयार होणें शक्य नाहीं. जसा वेळ मिळेल आणि जसा प्रसग उद्भवेल तसा हा ग्रंथ हळुहळू कित्येक वर्षे तयार होत होता. एखादा राजवाडा किंवा वेलसलेण्यासारखें लेणें हें जसे वर्षांनुवर्षे तयार होत असतें, त्याप्रमाणें दासबोध हा अनेक वर्षे तयार होत होता. त्यातहि पहिले आठ दशक प्रथम करून, नतरच्या दशकाची रचना सावकाश केलेली आढळते. आठ दशकाच्या पूर्वार्धाची रचना शके १५८१ च्या सुमारास झाली, आणि उरलेले बारा दशक जरी मधून मधून लिहिले गले असले तरी एका सूत्रात असे ते शके १६०३ च्या मार्गशीर्षांत ओविले गले. पहिले सहा दशक क्रमश लिहिल्यासारखे दिसतात सातवा दशक हा स्वतत्रपणे तयार केलेला दिसतो. कारण त्यात मगलाचरण, उपसहार इत्यादि स्वतत्र प्रकरणाला शोभेशा गोष्टी आढळतात. आठवा ज्ञानदशक हा सर्वांत अधीं तयार झाला असावा असे शकर श्रीकृष्ण देव याचें मत आहे[1] अशा प्रकारें हा ग्रथ सुमारें वीसबावीस वर्षे तयार होत होता असे स्पष्ट दिसते

रामदासस्वामींच्या दासबोधात ज्या अनेक विषयाचा परामर्ष घेतला आहे, त्याच्याकडे पाहून त्याला 'ज्ञानसिंधु' म्हणावेसे वाटतें यात अध्यात्मनिरूपण हें तर मुख्य आहेच. पण याशिवाय राजकारण, यत्ननिरूपण, लेखनक्रिया, कवित्वकळा इत्यादि विषयहि यात उत्तम प्रकारें चर्चिले आहेत ग्रथाच्या

१ श्रीसमर्थहृदय पृ ३२२

सुरुवातीला त्यात काय काय आले आहे त्याची यादी आहे त्यात भक्तिमार्ग, ज्ञान, वैराग्य, अध्यात्म, मोक्ष, विदेहस्थिति, मुख्य देव, मुख्य ब्रह्म, मुख्य उपासना या बाबी मुख्यत्वें सांगितल्या असून त्याना "शिवगीता रामगीता। गुरुगीता गर्भगीता। उत्तरगीता अवधूतगीता। वेद आणि वेदांत। भगवद्गीता। ब्रह्मगीता। हंसगीता पांडवगीता। उपनिषदें भागवत" इत्यादि ग्रंथाचा आधार असल्याचें दाखविलें आहे अशा तऱ्हेनें हा ग्रंथ साधार व सोपपत्तिक असून त्याला समर्थांच्या स्वानुभवाचा पाठिंबा आहे या ग्रंथासंबंधानें समर्थांच्या ग्रंथाचे थोर अभ्यासक शंकर श्रीकृष्ण देव म्हणतात, "सर्वतोपरि निकृष्ट स्थितीला पोंचलेल्या समाजाला ऐहिक आणि पारमार्थिक कर्तव्याची दिशा स्पष्ट रीतीनें आखून देऊन, शाश्वत सुखाची जोड करून देणें हेंच या ग्रंथाचें प्रयोजन आहे. ऐहिक आणि पारमार्थिक कर्तव्याची संगति या ग्रंथात जशी घालून देण्यात आली आहे, तशी दुसऱ्या कोणत्याहि ग्रंथात क्वचित्‌च असेल. स्वत:चें घरदार, धंदा, स्वत:चीं बायकामुलें, याच्या संबंधानें आपलें जें कर्तव्य आहे तेवढेंच काय तें ऐहिक कर्तव्य, असें समजावयाचें नाहीं. प्रपंच म्हणजे हा वर दिलेला स्वत:चा प्रपंच अधिक राष्ट्राचा प्रपंच. स्वत:चा प्रपंच प्राणिमात्र करीत आहेत स्वधर्माचा प्रपंच करण्यातच मनुष्याची श्रेष्ठता आहे हा बोध म्हणजेच *महाराष्ट्रधर्माचें शिक्षण होय. अलिकडच्या भाषेत यालाच* स्वदेशाभिमान म्हणतात. असलें शिक्षण देणारा प्राकृतात तरी एवढाच ग्रंथ आहे. हाच या ग्रंथाचा विशेष ..[१]"

समर्थकालीन लोकस्थितिवर उल्लेख मुख्यत- दशक अकरा, चौदा व पधरा यात आले आहेत. त्यावरून लोक भावाबलेल्या, निर्नायक अशा अवस्थेत कसे होते तें दिसतें. समाजाचे बौद्धिक व सास्कृतिक धुरिणत्व ज्या ब्राह्मणाकडे, त्याची निकृष्टावस्था कशी झाली होती तीहि यात आहे. मासल्याकरिता काहीं ओव्या पुढें देत आहें :—नाना मतें निर्माण जालीं। नाना पाषांडें वाढलीं। नाना

१ श्रीसमर्थहृदय, पृ. ५२४

प्रकारांचीं उठिलीं । नाना बंडें ॥ देव जाले उदंड । देवाचें माजलें बंड । भूतादेवतांचें थोतांड । येकचि जालें ॥ शास्त्रांचा बाजार भरला । देवांचा गल्बला जाला । लोक कामनेच्या मताला झोंबोन पडती ॥ मतामतांचा गल्बला कोणी पुसेना कोणाला । जो जें मतीं सांपडला । तयास तेंचि थोर ॥ कित्येक म्लेंच्छ होऊन गेले । कित्येक फिरंगणांत आटले । देशभाषानें रुधिले । कितीयेक ॥ मऱ्हाष्टदेश थोडा उरला । राजकारणें लोक रुधिला । अवकाश नाहीं जेवायाला । उदंड कामें ॥ कित्येक युद्धप्रसंगीं गुतले । तेणें गुणें उन्मत्त जाले । रात्र दिवस करूं लागले । युध्यचर्चा ॥ कित्येक कामनेचे भक्त । ठाईं ठाईं जाले आसक्त । युक्त अथवा अयुक्त । पाहातो कोण ॥ नीच प्राणी गुरुत्व पावला । तेथें आचारचि बुडाला । वेदशास्त्र-ब्राह्मणाला । कोण पुसे ॥ ब्राह्मण बुद्धीपासून चेवले । आचारापासून भ्रष्टले । गुरुत्व सांडून जाले । शिष्य शिष्याचे ॥ कित्येक दावल्मल्कास जाती । कित्येक पीरास भजती । कित्येक तुरुक होती । आपले इच्छेनें ॥ गुरुत्व आलें नीच याती ॥ काहीं येक वाढली महंती । शूद्र आचार बुडविती ॥ ब्राह्मणाचा ॥ . आम्हीहि तेंचि ब्राह्मण । दुःखें बोलिलें हें वचन । वडिल गेले ग्रामणी करून । आम्हा भोंवते ॥ या शिवाय 'अस्मानी सुल्तानी' व 'परचक्र निरूपण' या दोन प्रकरणांत तीर्थयात्रा प्रसंगीं त्यांना आलेल्या देशस्थितीचा अनुभव वर्णिला आहे.

समाजातल्या निकृष्ट स्थितीने समर्थ भांबावून गेले नाहीत किंवा लोकांना त्यांनी संन्यासहि घ्यावयास सांगितला नाहीं. आहे ह्याच संसारांत आनंद मानून व तो नेटकेपणानें करून राजकारणमूलक परमार्थाची कास लोकांना धरावयास त्यांनीं सांगितलें. हें त्यांनीं कसे केले हें त्यांच्याच शब्दांत आपणास पाहावयास सांपडेल धन्य धन्य हा नरदेहो । येथील अपूर्वता पाहो । जो जो कीजे परमार्थ लाहो । तो तो पावे सिद्धीतें ॥ १–१०–१ ॥ मुख्य हरिकथानिरूपण । दुसरें तें राजकारण । तिसरें तें सावधपण । सर्व विषईं ॥ ११–५–४ ॥ आधीं प्रपंच करावा नेटका मग घ्यावें परमार्थ विवेका । येथें आळस करूं नका विवेकी हो ॥ द. १२ स. १-१ ॥ ज्ञानी आणि उदास । समुदायाचा हव्यास । तेथें अखंड

सावकाश । येणार मेणारा ॥ नष्टासी नष्ट योजावे । वाचाळासी वाचाळ आणावे । आपणावरी विकल्पाचे गोवे । पडोंच नेदी ॥ सामर्थ्य धर्मी सांपडावें । रगडून पीठचि करावें । करूनि मागुति सावरावें । तुटु नये ॥ खळ दुर्जनासी भ्यावें । राजकारण नाहीं राखिलें । तेणें अवघे प्रगट जालें । मग वाईट ॥ समुदाय पाहिजे मोठा । तरी तनावा असाव्या बळकट । मठ करूनी ताठा । धरूं नये ॥ धटासी आणावा धट । उद्धटासी पाहिजे उद्धट ॥ द. १९ स. ९ ॥ उपाधींत सांपडों नये । उपाधीस कंटाळों नये । निसुगपण कामा नये । कोणी येक विषयीं ॥ द. १९ स. १० ॥ शतावधी बहुतांचीं अंतरें । राखणें येणें तदनंतरें । ऐशीं हीं विवेकाचीं उत्तरें । ऐकणार नाहीं ॥ द. १९ स. ३ १८ ॥ हिंडल्यावांचूनी कीर्ति कैंची । मान्यता नव्हे कीं पुराची । जिकडे तिकडे होते चीची । अवलक्षणें ॥ द. १९ स. ३-२४ ॥ मारुतीमध्यें वर्ते लागे । उपाधीमध्यें मिळों लागे । अलिप्तपणें राहों लागे । आपणासी ॥ द. ११ स. ६ १३ ॥ कांहीं गलबला कांहीं निवळ । ऐसा कठिण आला काळ । जेणें करितां विश्रांतिवेळ । आपणासी फावे ॥ द. १९ स. ९-२९ ॥ बहुविषय भोगू नये । विषयत्याग करितां नये । देहलोभ धरूं नये । बहुत्राम खोटा ॥ द. १४ स. २ ७० ॥ उत्कट भव्य तेंचि घ्यावें । मळमळीत अवघेंचि टाकावें । निस्पृहपणें विख्यात व्हावें । भूमंडळीं ॥ द. १९ स. ४-१५ ॥

दासबोधांत प्रवृत्तिमार्गाची शिकवण आहे कीं निवृत्तिमार्गाची? याचें उत्तर म्हणून असें देता येईल कीं, या दोन्हींच्या पलीकडे असलेल्या व दोन्हींचा स्वत:मध्यें समावेश करणाऱ्या परमार्थाची शिकवण यांत आहे. समर्थ या ग्रंथा संबंधानें शेवटीं म्हणतात, "वीस दशक दासबोध । श्रवणद्वारें घेतां शोध । मननकर्त्यास विशद । परमार्थ होतो ॥" पहिल्या दशकाचे शेवटीं "नरदेह हा स्वाधेन । सहसा नव्हे पराधेन । परंतु हा परोपकारीं झिजवून । कीर्तिरूपें उरवावा ॥ साग नरदेह जोडल । आणि परमार्थबुद्धि विसरलें । तें मूर्ख कैसें भ्रमलें । मायाजाळीं ॥" असें त्यांनीं जें म्हटलें आहे त्यावरून त्यांच्या परमार्थाचा अर्थ परोपकारार्थ, जगदुद्धारार्थ, ईश्वरविषयीं आदरबुद्धि ठेवून जीवन जगणें असा उघडच ठरतो. समर्थांच्या परमार्थांत स्वत:चा व राष्ट्राचा संसार नेटका करण्याची

आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे. गिरिगव्हरात राहून वैयक्तिक मोक्ष साधणारा त्यांचा परमार्थ नाही. तर लोकांत मिसळून त्यांचा आणि आपला ऐहिक व पारलौकिक मोक्ष साधणारा तो आहे. राजकारण, प्रयत्नवाद, समुदाय किंवा मंडळ्या असणें इत्यादि संबंधानें इतके विपुल व स्पष्ट उल्लेख दासबोधात आहेत कीं त्यावरून त्यांनीं प्रवृत्तिमार्गासंबंधानें कोणत्याहि डोळस माणसाची खात्री झालीच पाहिजे. विशेषतः दशक ११, १२, १५, १८, व १९ यात राजकारण भरून ओसंडत आहे. परंतु याच्याच जोडीला त्यात भक्तिमार्ग, उपासनामार्ग हाहि उत्कटपणे प्रतिपादन केला आहे. किंबहुना स्वतः रामदास लग्न करून संसारात पडले नाहींत त्यावरून एकट्या दुकट्याच्या संसारासंबंधानें त्यांचें अनुकूल मत नसावें हें उघडच दिसतें. परंतु सामान्य माणसाच्या मर्यादा आणि महाराष्ट्राच्या गरजा ते ओळखून असल्यानें त्यांनीं आपल्या परमार्थ कल्पनेचें उदात्तीकरण करून तींत राजकारण व प्रयत्नवाद यांचा समावेश केला. एका अर्थानें असेंहि म्हणता येईल कीं त्यांनीं राजकारणाचें परमार्थीकरण केलें. आधुनिक काळात, महात्मा गांधीजींच्या काळात, ही कल्पना सुगमपणें कळेल. कारण गांधीजींनीं राजकारणाचें परमार्थीकरण किंवा धर्मीकरणच (स्पिरीच्युअलाइ-झिंग पॉलिटिक्स) केलें आहे. या दृष्टीनें पाहिलें असताना (आणि मला वाटतें ही दृष्टी खरी आहे) रामदासांच्या "मुख्य हरिकथानिरूपण। दुसरें तें राजकारण" ह्या किंवा "सामर्थ्य आहे चळवळीचें। जो जो करील तयाचें। परंतु येथें भगवंताचें अधिष्ठान पाहिजे" ह्या वचनावर कांहीं वेगळाच प्रकाश पडून त्याचें सामर्थ्य शतगुणित झाल्यासारखें वाटतें. गांधीजींना जसा रामराज्याचा ध्यास लागला होता, तसाच रामदासस्वामींनाहि लागला होता, हें साम्यहि लक्षात ठेवण्याजोगें आहे. राजेशाहीचा तो काळ असल्यानें समर्थ गांधीजींप्रमाणें प्रत्यक्ष राजकारणात पडले नाहींत. आजच्यासारखा लोकशाहीचा तो काळ असता तर समर्थांनीं काय केलें असतें याची सहज कल्पना करता येईल.

समर्थांनीं जीं स्फुट प्रकरणें लिहिलीं आहेत त्यात त्यांच्या पारमार्थिक राजकारणाची कल्पना अधिक विशद करून सांगण्यात आली आहे. या पारमार्थिक

किंवा परमार्थमूलक राजकारणाच त्यांनी महाराष्टधर्म (महाराष्ट्रधम), महाराष्ट्रराज्य अशी नावें दिलीं आहेत. शिवाजीमहाराजांना त्यांनी शके १५७१ मध्यें जें एक पत्र पाठविलें आहे त्यावरून तसेंच शिवाजीमहाराजांच्या मृत्यूनंतर संभाजीराजांना जें पत्र पाठविलें त्यावरून या महाराष्ट्रधर्माची कल्पना येते या पत्रांत एके ठिकाणीं म्हटलें आहे "देवधर्म गो ब्राह्मण। करावया संरक्षण। हृदयस्थ जाला नारायण। प्रेरणा केली॥ शूर पंडित पुराणिक। कवेश्वर वैदिक याज्ञिक। धूर्त तार्किक सभानायक। तुमचा ठाई॥ या भूमंडळाचा ठाई। धर्म रक्षी ऐसा नाहीं। महाराष्टधर्म राहिला काहीं। तुम्हाकरिता॥ ..कितेक दुष्ट संव्हारिला। कितेकासी धाक सुटला। कितेकासी आश्रयो जाला। शिवकल्याण राजा॥ " दुसऱ्या पत्रांत म्हटलें आहे, "महाराष्ट्रराज्य करावें जिकडे तिकडे." इतिहासाचार्य राजवाडे म्हणतात त्याप्रमाणें "समर्थांच्या ह्या उक्तींवरून कळून येईल कीं, सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत महाराष्ट्रांतील विचारी पुरुषाचीं मनें एका जबर कल्पनेनें भारून गेलेलीं होतीं. ती कल्पना कोणती तर महाराष्ट्र धर्माची स्थापना करणें ही ही कल्पना सफल करण्याचें अचाट काम शिवाजीनें केलें ही कल्पना ध्यानांत ठेवून मग शिवाजीच्या व त्याच्या अनुयायांच्या कृत्यांचा विचार करावा म्हणजे त्याकाळीं महाराष्ट्रांत व कर्नाटकांत जिकडे तिकडे मराठे निष्कारण धावताना परकीय इतिहासकारांना जे दिसतात, ते मनात काहीं विशिष्ट हेतु धरून शिस्तवार मोहिमा करीत आहेत असें भासू लागतील महाराष्ट्रेतर प्रांतांतील हिंदुधर्म + धर्मस्थापना + गोब्राह्मणप्रतिपाल + स्वराज्यस्थापना + एकीकरण + धुरीधरण म्हणजे महाराष्ट्रांतील हिंदुधर्म होतो अशी त्याकाळीं समजूत होती. ह्याच समजुतीला महाराष्ट्रधर्म म्हणून समर्थांनीं संज्ञा दिली दामाजीपंताच्या वेळचा स्तब्ध विठोबा सहिष्णु हिंदुधर्माची मूर्ति आहे व समर्थांचा उड्डाण करणारा मारुति जयिष्णु हिंदुधर्माची पताका आहे.[१] " प्रवृत्तिनिवृत्तींचा मेळ साधणाऱ्या महाराष्ट्रधर्माकरिताच जणू

१ ऐतिहासिक प्रस्तावना पृ ३१ ३२

उद्देश लोकाना केला. यन्ही तो चेतवावा रे, धीर्धरा धीर्धरा, राजधर्म,
उपदेश लोकाना केला. यन्ही तो चेतवावा रे, धीर्धरा धीर्धरा, राजधर्म,
सेवकधर्म, धन्य संसार होतसे, मैत्री, सगुण देव, गर्व, जन्मसफलता, परनिंदा, स्फूर्ति, मपचाचें वेड, सरस्वति इत्यादि शेकडो स्फुट प्रकरणांतून समर्थांच्या गजकारणमूलक परमार्थाची किंवा प्रवृत्तिनिवृत्तींचा समन्वय करणाऱ्या महाराष्ट्र धर्माची उत्तम प्रकारें कल्पना येते

समर्थांच्या दासबोधादि अध्यात्मपर ग्रंथाना व स्फुट प्रकरणाना काव्य म्हणता येईल काय, या प्रश्नाचा येथेंच आपण थोडक्यात विचार करू. ज्ञानेश्वरी हा अध्यात्मपर ग्रंथ असून आपण त्याला निःशंकपणे काव्याच्या सदरात घालतो. तुकारामबोवाचे अभंग तत्त्वज्ञानपर असूनहि आपण त्यांची काव्यातच गणना करतो. याचें कारण ज्ञानेश्वरी व तुकोबाचे अभंग यात काव्याला अवश्य असलेली भावनात्मकता व भाषेची सजावट आहे. वर्ण्य वस्तूबरोबरच इतरहि सदृश वा विसदृश अशा अनेक वस्तूंचें एकाच वेळीं रमणीय दर्शन आपणाला घडतें, म्हणून आपण ज्ञानेश्वरी व तुकोबाचे अभंग हीं काव्यें आहेत असे म्हणतो. रामदासाच्या अध्यात्मपर प्रकरणाची भाषा काव्याची असली तरी त्यात भाषेच्या सजावटीकडे प्राय मुळींच लक्ष दिलेलें नाहीं. अर्थ रमणीय करून सांगण्याची रामदासाची हातोटी येथें मुळींच दिसत नाही. ऐहिक व पारलौकिक उन्नति साधणारे विचार त्यांनीं साध्या व सोप्या भाषेंत सांगण्यातच समाधान मानले आहे. गद्यापेक्षा पद्य पाठ करायला सोप म्हणून त्यांनीं आपल्या ग्रंथाची रचना पद्यात केली सांप्रदायिक अर्थानें पाहिलें असता समर्थांना कवि म्हणण्यापेक्षा थोर ग्रंथकारच म्हणणें अधिक बरोबर होईल मात्र विचाराची भव्यता व उत्कटता हा काव्यगुण मानल्यास समर्थांना कवि म्हणायला चिंता नाहीं. इंग्रज कवि ब्राउनिंग याच्या काव्यात विचाराची भव्यताच आहे. स्वत. रामदास यानीं "जेणें देहबुद्धि तुटे। जेणें भवसिंधु आटे। जेणें भगवत प्रगटे। या नाव कवित्व" अशी जी काव्याची व्याख्या केली आहे, तिच्यावरून भाषेच्या सजावटीकडे त्यानीं का लक्ष दिलें नाहीं हें समजेल

असें असलें तरी समर्थांची देवताख्यानपर, स्तोत्ररूप, आत्मपर अशी जी कविता आहे तिच्यात काव्य भरपूर आहे. रामायणापैकीं सुंदरकांड निःसंशय सुंदर आहे. त्यात कथानकरचनाचातुर्य व हास्यरस हीं उत्तम प्रकारचीं दिसतात. मारुतीच्या शेपटाचा पराक्रम वाचकांना हसविल्यावांचून राहत नाहीं. ब्रह्मदेवानें पत्ररूपानें ही हकिगत रामाला कळविली असताना "तया वाचितां वाचितां राम हांसे। क्रियाकौतुकें अंतरामाजि तोषे" असा तिचा परिणाम वर्णन केला आहे. युद्धकांड तर अत्यंत बहारीचें आहे. याचे तेरासे श्लोक असून ते वाचीत असतांना आपण प्रत्यक्ष युद्ध पाहातों आहोंत असें वाटूं लागतें. रामायणांतील इतर कथाभाग सोडून देवतामुक्ति घडविणारा युद्धप्रसंग समर्थांनीं निवडला यात त्याचा हेतु स्पष्ट होतो. त्या काळीं महाराष्ट्राची स्थिति लंकेतील देवांसारखी झाली होती, आणि शिवाजीराजासारख्या रामाची तो उत्कंठेनें वाट पाहात होता. आनंदवनभुवन हें काव्य भव्य व सुंदर आहे. आनंदवनभुवन म्हणजे वाराणसी व या प्रकरणात वाराणसीचाच उल्लेख आहे, पण लौकिकात मात्र हें वर्णन महाराष्ट्राचें आहे असा समज झाला आहे," असें या प्रकरणीं शंकर श्रीकृष्ण देव म्हणतात.[1] करुणास्तोत्रें एकंदर बत्तीस असून त्यात भक्ति व करुण हे दोन रस ओतप्रोत भरले आहेत. आपल्या मनींची मळमळ आणि तळमळ अगदीं जिव्हाळ्यानें समर्थांनीं यात वर्णिली आहे. अलंकाररहित काव्य भावनेच्या जोरावर किती प्रभावशाली होऊं शकतें त्याचा उत्तम नमुना म्हणजे हीं करुणास्तोत्रें होत. हीं सर्वच स्तोत्रें सरस आहेत. परंतु त्यांतहि अनुदिन अनुतापें तापलों रामराया, तुझा दास मी व्यर्थ जन्मास आलों, बुद्धि दे रघुनायका, उदासीन हे वृत्ति कोठें न लागे इत्यादि स्तोत्रें अत्यंत बहारीचीं आहेत. समर्थांनीं दुसरें कोणतेंहि वाङ्मय निर्माण न करिता एवढीं स्तोत्रच लिहिलीं असतीं तरी मराठीवाङ्मयात तीं अमर झालीं असतीं. भीमरूपी स्तोत्रें एकंदर तेरा असून तीं ओजोगुणानें भरलेलीं आहेत. '*मनाचे श्लोक*' दोनशे पाच असून त्यात समर्थांनीं मनाशीं गुजगोष्टी करून त्याचें हित कशात आहे हें मोठ्या भावपूर्णतेनें सांगितलें आहे. तुकोबांच्या

[1] श्रीसमर्थहृदय, पृ. १२२

अभंगावर महाराष्ट्राची जशी प्रीति जडली आहे, तशीच ती रामदासस्वामींच्या या श्लोकांवरहि जडली आहे. महाराष्ट्राचें सारें वातावरण या श्लोकांनीं निनादित झालें आहे. महाराष्ट्रांत ओज व तेज भरण्याचें सामर्थ्य यांत आहे. समर्थांनीं अगदीं प्रसन्न मनानें हे श्लोक गाइले असल्यानें त्यांत भव्यता, उत्कटता व प्रसाद हे गुण सहजच आले आहेत. पदसंग्रहांत एकशे आठ पद्यें असून तीं भक्तिरसानें परिप्लुत आहेत. समर्थांच्या साहित्याला 'इतिश्री' सारखा शोभून दिसणारा व "धाव रे रामराया किती अंत पाहासी" या शब्दांनीं सुरू होणारा "धावा" भावोत्कट व रम्य आहे. कोहिनूर हिऱ्याचें तेज आणि काबुली द्राक्षांतील माधुर्य व रसवत्ता यांत आहे.

रामदासाच्या रचनेंत कांहीं दोषहि आहेत. जो मजकूर गद्यांत लिहिला तरी चालेल (किंबहुना जो गद्यातच लिहिला पाहिजे) तो त्यांनीं पद्यांत लिहिल्याकारणानें, त्यांची पुष्कळ कविता रुक्ष, नीरस झाली आहे. बाग प्रकरण, कारखाने प्रकरण इत्यादि प्रकरणें अशा प्रकारचीं आहेत. यात "प्रसंग निघाला स्वभावें। श्रोतेमध्यें काय लावावें। म्हणूनि घेतलीं नांवें। कांहीं एक ॥ १ ॥ वाटीं रामकाटीं फुलेकाटीं। नेपती सद्गुळी कारमाटी। सावी चिल्हारी सागरगोटी। हिंवर रैर खरमाटी ॥ २ ॥ ऐसा जिन्याचा प्रसंग। त्याची रुंदी यथाभाग। चौक नेमस्त घ्यावा। असोचि नये ॥ १ ॥ वीट लांबी नऊ तसू। आणि रुंदी सात तसू। उंची जाणिजे तीन तसू। पाटपोट नेमस्त ॥ २ ॥" अशा प्रकारची गद्यसदृश रचना झाली आहे. रामदासाची प्रतिभा उत्प्रेक्षामूलक किंवा सृजनशील अशी फारशी नसल्यानें त्यांनीं प्रायः काव्यमय प्रसंग असूनहि त्यांचें केवळ वर्णन केलें आहे. वर्षाकालीन वनश्रीचें वर्णन करणारें एक जें स्फुट काव्य आहे त्यावरून रामदासी प्रतिभा ही केवळ वर्णनात्मक कशी होती हें समजतें. या खेरीज त्यांच्या वृत्तरचनेंतहि अनेक ठिकाणीं शिथिलता झाली आहे. सुदर्य (सौंदर्य), राक्षेस (राक्षस), मस्यक (मशक), जननि (जननि), चितोवृत्ति (चित्तवृत्ति), शिवालये (शिवालयें), अद्धात्म (अध्यात्म), स्तूति (स्तुति), अक्षै (अक्षय) इत्यादि सारखीं अशुद्धें त्यांच्या ग्रंथांत जागोजागी आहेत. रामदासी संप्रदायाचीं

जीं वीस लक्षणें[1] सांगितलीं आहेत त्यांत 'प्रथम लिहीणें दुसरें वाचणें। तिसरें सांगणें अर्थांतर' असें लिहिलें आहे या संप्रदायांत गद्यसदृश रचना का निर्माण झाली, याचा बोध या सांप्रदायिक दंडकावरून होण्याजोगा आहे

समर्थ संप्रदायांतील काहीं प्रमुख व्यक्तींचा व कवींचा उल्लेख येथेंच करणें युक्त होईल. श्री समर्थ रामदास, श्री जयरामस्वामी वडगांवकर (शके १५२१ ते १५९४) रंगनाथस्वामी (शके १५३४ ते १६०६) निगडीकर, आनंदमूर्ति ब्रह्मनाळकर (मृ. शके १६१८) आणि केशवस्वामी भागानगरकर (मृ. शके १६०४ या पांचजणांस त्या वेळच्या लोकांनीं 'रामपंचायतन' असें नांव दिलें आहे जयरामस्वामींनीं लिंगायत घराण्यांत जन्म घेऊनहि कृष्णोपासनेचा प्रसार केला. त्यांनीं दशमस्कंध टीका, रुक्मिणीस्वयंवर, सीतास्वयंवर व अपराधानुक्रम हे ग्रंथ लिहिले याच रामदासी परंपरेंत जयराम नांवाचा दुसरा कवि झाला त्याचे श्लोक, पदें, अभंग अशी विविध रचना मनोहर व साधी आहे रामजोगी रंगनाथस्वामींनीं गजेंद्रमोक्ष, गुरुगीता, पंचीकरण योगवासिष्ठसार इत्यादि ग्रंथ लिहिले व पुष्कळ सुंदर पदें रचिलीं. आनंदमूर्ति व केशवस्वामी यांनीं काहीं पद्यरचना केली. कवयित्रींत वेणाबाई (शके १५५० ते १६००) हिची विशेष ख्याति आहे हिनें पदें, अभंग व इतर ग्रंथरचना बरीच केली आहे त्यांत सीतास्वयंवर हा ग्रंथ विशेष सुंदर आहे ग्रंथ ओवीबद्ध असून याचे एकंदर चौदा समास आहेत ग्रंथांत जागोजागीं सुंदर स्वभावचित्रें व वस्तुचित्रें आलीं आहेत रामदासांचे वडील बंधु गंगाधरपंत (शके १५२७ ते १६११) ऊर्फ श्रेष्ठ (रामीरामदास) यांनीं हरिहरैक्य परविचारा 'भक्तिरहस्य' व सगुणोपासनेचा तरफदारी करणारा 'सुगमोपाय' असे दोन ग्रंथ लिहिले आहेत दिनकर गोसावी (शके १५५० १६२८) यांचा 'स्वानुभवदिनकर' हा ग्रंथ ६७०० ओव्यांचा असून त्यांत वेदांत व भक्तिमार्ग यांचें विवेचन आहे रामदासी वाङ्मयांत दासबोधाच्या खालोखाल याची योग्यता मानतात रामदासी संप्रदायांतील इतर

१ श्री रामदासस्वामींचे समग्र ग्रंथ, स ल रा. पांगारकर, पृ ४८६

कवींची माहिती 'दक्षिण हिंदुस्थानांतील कवि' व 'कृष्णदयार्णव श्रीधर' इत्यादि विभागांत पुढें दिली आहे.

रामदासाच्या कल्याण उद्धवादि इतर शिष्यांनींहि थोडी फार ग्रंथरचना त्या काळाला अनुसरून केली असली तरी ती सामान्य प्रतीची अशी आहे. रामदासाची कळकळ व स्वदेशप्रीति यांपैकीं एकांतहि नाहीं नाहीं म्हणायला देवदासाची काहीं कविता मात्र जोरदार आहे. मुसलमानांची अप्रीति व स्वदेशप्रेम याच्या काव्यांत आहे यानें गजेंद्रमोक्ष नावाचें लहान काव्य प्रमाणिका वृत्तांत रचिलें आहे 'अनंचितसुत कासि' यानें श्लोकबद्ध व ओंवीबद्ध असे द्रौपदीस्वयंवर प्रसंगावर दोन ग्रंथ लिहिले असून त्यांपैकीं ओंवीबद्ध ग्रंथ शके १६१८ पौष वद्य १० मीस त्यानें पुरा केला असें वर्णन आहे. महानुभाव पंथांत याचे ग्रंथ विशेष वाचिले जातात याच काळांत दुसरा एक उल्लेखनीय कवि होऊन गेला. त्याचें नांव शिवराम[१] शिवरामस्वामींचा जन्म शके १५५४ मध्यें झाला व त्यांनीं हा लोक शके १६११ (?) मध्यें सोडिला यांनीं शेकडो ओंवीबद्ध व श्लोकबद्ध ग्रंथ रचिले असून ते सर्व वेदांतपर व भक्तिपर आहेत. यानें भागवताच्या एकादशस्कंधावरहि टीका केली आहे.

---

१ शिवरामाच्या वडिलांचें व गुरूचें नांव पूर्णानंद. पूर्णानंदाच्या गुरूचें नांव महानंद.

१०

वामन पंडित[1]

शिवशाहींत काव्यगुण आणि काव्यसंख्या या दोन्ही दृष्टींनीं सर्वश्रेष्ठ ठरणारा कवि म्हणजे वामन पंडित हाच होय. स्वराज्याच्या ऐश्वर्याला भव्यतेला आणि शुचितेला साजेसेंच त्याचें काव्य होतें. शिवशाही म्हटली कीं तुकाराम आणि रामदास हीं दोन नांवें चटकन् आपल्या नजरेसमोर येतात. यांचें कारण दोघांच्याहि मागें असलेलें संप्रदायाचें पाठबळ. वारकरी संप्रदाय आणि रामदासी संप्रदाय असे दोन प्रभावशाली व बलिष्ठ संप्रदाय तुकाराम रामदासांना लाभल्यामुळें त्यांचीं नांवें आणि काव्य सर्वतोमुखीं व्हायला मदत झाली यांत शंका नाहीं तुकाराममहाराज हे उच्च कोटींतील संत होते काव्यकरण्याच्या दृष्टिपेक्षा मनःपूर्वक पांडुरंगाची सेवा करण्याची त्यांची मनोवृत्ति होती. प्रांजळपणा आणि जिव्हाळा यामुळें त्यांच्या साध्या उद्गारांना भावगीतांचें स्वरूप आलें आहे. रामदास हे राजकारणी संत होते. आपल्या संप्रदायांतील मंडळींना उपदेश करण्याच्या उद्देशानें त्यांनी दासबोधाची रचना केली असें करीत असतांना त्यांचीहि दृष्टि काव्याच्या सजावटीपेक्षा विषयप्रतिपादनाकडेच अधिक होती कांहीं आख्यानें व करुणाष्टकें सारख्या त्यांच्या रचनेंत काव्यगुण आहेत. परंतु असल्या काव्यांची संख्या कमीच भरेल. काव्यगुण ओतप्रोत ज्यांच्या काव्यांत भरले आहेत अशा रघुनाथ पंडितांची येथें आठवण होणें साहजिक आहे. नलदमयंतीस्वयंवराख्यान हें काव्य अष्टपैलू हिऱ्यासारखें आहे यांतहि शंका नाहीं

---

१ वामन नरहरि शेषे ऊर्फ वामन पंडित हे मूळ विजापूरचे राहणारे ऋग्
वासिष्ठगोत्री ब्राह्मण मृत्यु वैशाख शु ६ शक १६१७.

परंतु संख्येच्या दृष्टीनें एका हाताच्या बोटावर मोजण्याइतकीहि रघुनाथ पंडिताची काव्यरचना नाहीं. विविधता, विपुलता आणि विदग्धता जर आपणाला पाहावयाची असेल तर वामन पंडिताच्या काव्याकडेच वळलें पाहिजे. तुकाराम रामदास-रघुनाथ पंडित यांना प्रत्यक्ष राजाश्रय किंवा राजप्रीति यांचा लाभ झाला होता. असल्या आश्रयाकडे किंवा प्रीतिकडे पाठ फिरवून वामन पंडितानीं वाग्ब्रह्माची उपासना केली. महाराष्ट्रांत पुन: स्थापन झालेल्या स्वराज्याच्या काळांत वामन पंडितानें आपल्या काव्याची रचना केली असूनहि, त्यांत त्या स्वराज्याचा प्रत्यक्ष किंवा परोक्ष कोणत्याहि प्रकारचा उल्लेख नाहीं. ज्ञानानंद आणि काव्यानंदांत निमग्न असलेल्या पंडितांना भोंवतालच्या जगाची मुळींच जाणीव असलेली दिसत नाहीं. अर्थात् ही घटना बऱ्याच अंशानीं तत्कालीन लौकिक काव्य न रचण्याच्या प्रवृत्तीमुळेहि निर्माण झाली असावी. सभोंवतालीं चालू असलेल्या गोष्टींचा ज्याप्रमाणें वामन पंडितानें आपल्या काव्यांत निर्देश केला नाहीं, त्याचप्रमाणें त्यानें खुद्द स्वतःचाहि उल्लेख फारसा कोठें केला नाहीं. वामन पंडिताच्या जीवनाविषयीं-त्याचे मातापितर आणि पत्नी यांच्या नावांखेरीज आणि गुरु सच्चिदानंद यांच्या भेटीच्या प्रसंगाखेरीज-त्याच्या काव्यांत कोठेंहि काहीं माहिती आलेली नाहीं.

वामन पंडिताच्या काव्याचे वेदांतविषयक, पौराणिक आख्यानपर आणि भाषांतरित असे तीन भाग पाडतां येतील. त्याच्या उपलब्ध असलेल्या सुमारे चाळीस हजार कवितेपैकीं (म्हणजे कवितेच्या ओळींपैकीं) निम्म्याहून अधिक कविता वेदांतविषयाला वाहिलेली आहे. यांत यथार्थदीपिका, निगमसार, चित्सुधा, प्रियसुधा, तत्त्वमाला, राजयोग, प्रेमलहरी, गीतार्णवसुधा, कर्मतत्त्व इत्यादि छोटीं मोठीं प्रकरणें आहेत. या सर्व काव्यांवरून वामन पंडिताची गाढ विद्वत्ता आणि खोल अध्यात्मज्ञान यांचा चांगलाच प्रत्यय येतो. यथार्थदीपिका काव्याच्या २२२६६ ओव्या असून, त्यांत भगवद्गीतेचा जसा असेल तसा अर्थ विस्तारपूर्वक सांगण्याचा हेतु पंडितांचा दिसतो. गीतेच्या सातशे श्लोकांवर सुमारे बावीस हजार ओव्यांचें केलेलें हें सुबोध व्याख्यानच म्हणावयाचें. ज्ञानेश्वरानीं सुमारे नऊ हजार

ओव्यांची भावार्थदीपिका उर्फ ज्ञानेश्वरी नामक गीताटीका तयार केली. तिच्यापेक्षा वेगळें व अधिक चांगलें आपण कांहीं तरी करतो आहोत याची जाणीव पंडितांनीं जागोजागीं व्यक्त केली आहे. ज्ञानेश्वरीच्या सुरुवातील गणपतीला नमन करण्यात आलें आहे. भगवद्गीता उर्फ कृष्णगीता रचीत असतांना, गणपतीला करण्यात आलेल्या या वंदनाबद्दल ज्ञानेश्वरांना वामन पंडितांनीं एक कोपरखळी लगाविली आहे. भावार्थदीपिकेंत व इतरहि गीताटीकांत गीतेचा खरा अर्थ आलेला नाहीं. तो खराखुरा अर्थ सांगण्याकरिता, निंदास्तुतीची पर्वा न करिता, आपण यथार्थदीपिका तयार करीत आहोत असें पंडितांचें म्हणणें आहे. ते म्हणतात, "टीका उदंड जाल्या। परी देवतास तदुपासकांस म्याल्या। यथार्थ अर्थ नाहीं बोलिल्या। तैसी नव्हे हे टीका ॥११६४॥ म्हणोनि यथार्थदीपिका। नाव पावली हे टीका। की अद्वैत आणि भक्तिवें एका। श्रीवत्सांका जगद्गुरूतें ॥११६५॥ विघ्न न हो म्हणोनि। आरंभी देवा एका प्रार्थुनी। स्फूर्ती देईल हे इच्छा धरोनी। प्रार्थना एका आणिकाची ॥११६६॥ . कोणाची नसे भीड। आणि कोणाची नसे चाड। अनन्यभक्ति लागता गोड। या भगवद्गीतेंत ये रीती ॥११७९॥ वाचोत जे वाचिती। न वाचोत जे वाईट मानिती। संतुष्ट होय एक जगत्पति। या यथार्थ निरूपणें ॥११८०॥ अध्याय ७॥" नुसतं रूक्ष ज्ञान किंवा नुसती आंधळी भक्ति ही कुचकामाची असून ज्ञानयुक्त सगुणभक्तिच खरा मोक्ष मिळवून देऊं शकते, हा वामन पंडितांचा ठाम सिद्धांत असून तो आपल्या सर्व अध्यात्मपर ग्रंथांत स्पष्टपणें मांडला आहे. यथार्थदीपिकेच्या निमित्तानें त्यांनीं हेंच गीतेचें सार पुढील शब्दांत सांगितलें आहे. "ऐसें ब्रह्म तेंचि सगुण। ऐसा ज्ञाननिष्ठ भक्त निपुण। भगवत भागवत ऐसी खूण। जेथें वेगळी न सांपडे ॥१२६॥ सगुण ब्रह्म चराचर। गीतेंत या ज्ञानाचा आदर। म्हणूनि 'धर्म्यपद' वारंवार। या ब्रह्मज्ञानीं योजिलें ॥१२७॥ अ. १॥" भगवद्गीतेचा यथार्थ प्रगट करणारी व्याख्या करीत असतांना पंडितांनीं जागोजाग श्रुति व श्रीमद्भागवतादि ग्रंथांचे आधार दिले असल्यानें, ती व्याख्या जोरदार बनली आहे यांत शंका नाहीं. यथार्थदीपिका रचीत असतांना काव्य करणाऱ्या कलावंताची दृष्टि

पंडितांनी स्वीकारली नसून, वाचकांना गीतेंतील विषय सुलभतेनें कळावा इतकीच दृष्टि स्वीकारली आहे. ज्ञानेश्वरांनी गीतेचा भावार्थ सांगत असतांना काव्याचा भारफुलोरा निर्माण केला आहे. ज्ञानेश्वरी आपल्याशीं एखाद्या मैत्रिणीप्रमाणें गुजगोष्टी करीत असलेली दिसते तर यथार्थदीपिका एखाद्या मातेप्रमाणें खराखुरा मोलाचा उपदेश करिते. पंडितांचा अध्यात्मपर रचना किती सुबोध असे त्याचा नमुना म्हणून पुढें तीन चार ओव्या दिल्या आहेत. "आत्मा कळतां केवळ। विदित होय हें विश्व सकळ। कीं ओळखितां समुद्र जळ। ओळखिले तरंग सर्वेहि ॥१४२२॥ कळतां तंतु एक। पट कळले अनेक। कळतां एक कनक। अलंकार सर्व कळतीच ॥१४२३॥ कळतां एक मार्ता। कळल्या घटादि सर्व जाती। आत्मा कळतां चराचर मूर्ती। अवघ्याच कळल्या ॥१४२४॥ या कारणें आत्मज्ञ। तोचि जगीं सर्वज्ञ। सर्वज्ञास म्हणती अभिज्ञ। विपश्चित् म्हणूनी ॥१४२५॥ अ. २॥" ज्ञानेश्वरी ही तिच्यातील पहिल्या प्रतीच्या काव्यगुणामुळें आणि वारकरी संप्रदायाच्या पाठबळामुळें अत्यंत लोकप्रिय झाली आहे यांत शंका नाहीं. तसलें भाग्य यथार्थदीपिकेला मिळणें अशक्य असलं तरी ती जागल्या लोकांच्या आदराला किती पात्र झाली होती हे कविवर्य मोरोपंतांच्या पुढील उद्गारावरून कळेल. "केली श्रीगीतेची व्याख्या। बहुमति जींत गाजविली। गाजविली साधु सभा भाषा कविकुलनरशक्ति लाजविली॥" कर्मतत्त्व या आध्यात्मिक प्रबंधाचे आठ अध्याय असून ते श्लोकवृत्तांत आहेत. फलतत्त्व, यत्नतत्त्व, भोगतत्त्व, भोक्तृतत्त्व, आत्मतत्त्व, वेदतत्त्व, जीवतत्त्व आणि अनुभवतत्त्व याप्रमाणें या अध्यायांतील विषय आहेत. भक्ति आणि अद्वैतज्ञान यांची सांगड याहि प्रसंगांत पंडितांनी श्रुतिप्रमाणानें घातली आहे. आपला हा ग्रंथ 'भवबंधहारी' आहे असे ते सांगतात. निगमसार हा ग्रंथ ओवीवृत्तांत असून त्याचे नऊ अध्याय आहेत. सर्व वेदांचें सार म्हणून अद्वैत तत्त्वज्ञानाचें विवरण यांत आलें आहे. वामन पंडितांचे गुरु श्रीमच्चिदानंद यांच्या भेटीचा प्रसंग मुरुमातील दिला असून तो दशरीचा आहे. पंडितांच्या ग्रंथांपैकीं फक्त याच ग्रंथाच्या शेवटीं "शके पंधरा शतें पंचाण्णव। तें ग्रंथ प्रगटला अभिनव।

जो अनादि अनुभव । सकळ संताचा" ग्रंथाचा रचनाकाल दिला आहे. चिन्सुधा, मित्रसुधा, राजयोग, प्रेमभरी, गीतार्णवसुधा, तत्त्वमाला इत्यादि अध्यात्मपर प्रकरणें छोटी असून श्लोकवृत्तात्मक आहेत. मित्रसुधा हें प्रकरण तर अवघ्या अठरा श्लोकांचें असून त्यात पंडितानीं आपली पत्नी गीता हिला आपलाच आत्मा आपणाला कसा मित्र असतो तें सुबोध भाषेंत सांगितलें आहे. 'परम आनंदि आपुलि आपणा वळख तूं तुज राहुनि मीपणा' हें प्रस्तुत काव्याचें पालुपद आहे. यासर्व अध्यात्मपर प्रकरणांत अद्वैतज्ञानाचें प्रतिपादन असून ज्ञानयुक्त सगुणभक्ति ही सर्वश्रेष्ठ होय असा अंतःप्रवाह त्यात वाहत असतो.

अध्यात्मपर कवितेच्या खालोखाल वामनानें आख्यानपर कविता लिहिली. हीं आख्यानें त्यानें रामायण, महाभारत व श्रीमद्भागवत या ग्रंथांतील कथांच्या आधारें रचिलीं. त्यानें लिहिलेल्या सुमारे चाळीस आख्यानांपैकीं सीतास्वयंवर, भरतभाव, नामसुधा, वनसुधा, वेणुसुधा, हरिविलास, कात्यायनीव्रत, रासक्रीडा, द्वारकाविजय, राधाविलास, राधाभुजंग, जलक्रीडा इत्यादि आख्यानांवर रसिकांच्या उड्या पडतात. हीं सर्व आख्यानें विविध श्लोकवृत्तात्मक असून तीं अत्यंत बहारीचीं आहेत. प्रत्येक आख्यानाच्या सुरुवातीला मंगलाचरण किंवा नमन असून त्यातच प्रायः आख्यानांतील विषयाचा सारांश सांगितलेला असतो. आख्यानाकरिता निवडलेला प्रसंग नाट्यपूर्ण असून त्याची मांडणी अत्यंत आकर्षक असते. नामसुधेंत अजामिळाचा लिंगदेह यमदूत नेत असताना तेवढ्यात विष्णुदूत येऊन त्याला सोडवितात. राधाविलासांत श्रीकृष्ण व राधा यांची क्रीडा चालली असताना बाहेर राधेच्या पतीची हाक ऐकू येते. आकर्षक व नाट्यपूर्ण प्रसंगाबरोबरच आख्यानांत संवादाची कुशलपणें योजना केलेली असते. या संवादावरून बोलणाऱ्या पात्राचा स्वभाव उत्तम प्रकारें कळतो. शृंगार, वीर, करुण, हास्य इत्यादि रसांचा परिपोष होईल अशा प्रकारें भावनांची गुंफण प्रत्येक आख्यानांत केलेली असते. आख्यानांत वर्णिलेले प्रसंग आपण प्रत्यक्ष पाहतों आहोंत अशा प्रकारें ते रेखाटलेले असतात. वनसुधेंतील मस्तकीं पल्लवाचे तुरे खोवून आणि गळ्यात गुंजांच्या माळा घालून व मर्कटपुच्छ हातीं

धरून 'वृद्धि इडो' पाहणारे आणि बेडकाप्रमाणें टुणटुण् उड्या मारणारे 'बाळ ते बल्लवाचे' आपण प्रत्यक्ष पाहतों आहोंत असें आपणाला वाटतें. आख्यानातील रसाला व प्रसंगाला पोषक अशा वृत्तांत श्लोकरचना केलेली असून हे श्लोक अनुप्रासादि शब्दालंकार व उपमा रूपकादि अर्थालंकार यानीं नटलेले व सामान्यपणें प्रसादपूर्ण असे असतात. रामचंद्र बडवे यानीं 'सुश्लोक वामनाचा' म्हणून ज्या श्लोकाचा गौरव केला ते श्लोक आख्यानपर कवितेंत जागोजागीं आहेत. 'गोऱ्या गौळिणि सावळ्या हरितनू रासोत्सवीं नाचती । श्रीगंगे यमुनेमधें तरल ते कल्लोल आंदोलती । गोपीलोचन मीन लोलमकर श्रीकुंडलें डोलती । गोपस्त्रीकुचकुंभ तारक करी पोहे रतीचा पती ॥ किंवा अंग वक्र अधरिं धरि पावा, गोपवेष हरि तोचि जपावा । वाम बाहुवरि गालहि ठावा तो ठसा स्वहृदयांत पडावा ॥ सारख्या श्लोकांत हिऱ्याची चमक आणि ताज्या खुडलेल्या मोगऱ्याच्या फुलाचा सुगंध नाहीं असें कोण म्हणेल ? या सर्व आख्यानांतूनहि ज्ञानयुक्त सगुणभक्तीचाच महिमा वामनानें वर्णिला आहे. ईश्वर स्थावरजंगम सर्व पदार्थांत असला तरी ईश्वरानें जे जे अवतार घेतले त्यांचीं नावें जाणतेपणानें घेतलीं असतां अमृताप्रमाणेंच तीं घेणाऱ्याला अमृतत्त्व मिळवून देतात असें नामसुधा या काव्यांत सांगण्यांत आलें आहे. वामन पंडिताच्या पूर्वी काहीं महानुभाव कवि कवयित्रींनीं आणि एकनाथ मुक्तेश्वरादिकांनीं काहीं आख्यानक कविता लिहिली आहे हें खरें. परंतु वामनाच्या आख्यानांत जी नाम्यपूर्णता आकर्षकता व सफाईदारपणा आहे ती इतरत्र क्वचित्‌च आढळते. शिवाय विविधता व विपुलता याहि दृष्टीनें पाहतां तो आख्यानक काव्य रचणाऱ्या कवींत फारच वरच्या दर्जाचा वाटतो.

वामनाच्या स्फुट रचनेंत करुणाष्टक, उपदेशमाला, मनास, बोध, वामनबोध सिद्धांत, भगवद्दास्य इत्यादि प्रकरणांचा व पदांचा अंतर्भाव होतो. माझे विरींच मन निष्ठुर केवि केलें, असें पालुपद असलेलें करुणाष्टक हृदयस्पर्शी आहे. मना कासया व्यर्थ चिंता वहासी ? दिसे तें नसे काय अज्ञान हासी ?— अशा शब्दांत व्यक्त होणाऱ्या 'मनासबोध' हे काव्य वाचीत असतांना रामदासस्वामींच्या 'मनाचे

श्लोक' या काव्याची आठवण होते. वामनानें रामदासस्वामींचा उल्लेख आपल्या आपल्या काव्यात कोठेंहि केलेला नसला तरी त्यांच्या ग्रंथाशीं त्याचा चांगलाच परिचय असावा असें प्रस्तुत काव्यावरून वाटतें. पदांपैकीं 'अर्जुना तूं जाग रे, होसील सुज्ञ रे, विश्व नाहीं मीचि आहे सख्या तुही जाग रें' हें पद सुंदर व अर्थपूर्ण आहे.

वामन पंडिताच्या भाषांतरित काव्यांत चतुःश्लोकी भागवत, शंकराचार्यकृत अपरोक्षानुभूति, समश्लोकी भगवद्गीता, पंडित जगन्नाथकृत गंगालहरी व भर्तृहरिकृत नीतिशतक, शृंगारशतक व वैराग्यशतक इत्यादि काव्यांचा अंतर्भाव होतो. संस्कृत कवींच्या काव्यांचा वामनानें जो मराठी वाचकांना परिचय करून दिला तो त्यांना इतका आवडला की, निदान भर्तृहरिपुरतें तरी असें म्हणावयास हरकत नाहीं कीं, हा कवि वामनाच्या द्वारेंच मुख्यतः मराठी जाणणाऱ्यांना माहित आहे. समश्लोकी गीतेसंबधानें मोरोपंत म्हणतात, "रीति समश्लोकींची अतुल साधेल काय नव्यास। या सुपदें होईल कां रोमांचव्याससार न व्यास." या खेरीज पंडितांनीं सिद्धांतविजय व अनुभूतिलेश नांवाचीं दोन अध्यात्मपर प्रकरणें संस्कृतांत लिहिलीं असून तीं चांगलीं साधलीं आहेत.

वामन पंडिताच्या काव्यांत कांहीं किरकोळ दोष आहेत. पुनरुक्तीचा दोष अनेक ठिकाणीं झाला आहे. नामसुधेंत हा दोष फारच उत्कटत्वानें भासतो. सुतांबद्दल सूत, शरणांबद्दल शर्ण, लोपवोनि ऐवजी लोपोनि, चौवेही ऐवजीं चौपही असलें ऱ्हस्वदीर्घांची ओढाताण कांहीं ठिकाणीं आहे. अघसोनडी, मुरगाळ्गाळी, गळीरवें, मोरपत्रमाखे घेडगुजरा किंवा दुष्टसमासहि झाले आहेत. संविरहितत्वाचा दोषहि अनेक ठिकाणीं झाला आहे. रसदृष्ट्या संभोग शृंगाराचीं जीं वर्णनें राधाविलास व राधासुधा या काव्यांत आलीं आहेत तीं देखील आजच्या दृष्टीनें पाहतां सदोष वाटतात. परंतु हे सर्व दोष अल्प असून ते केवळ सूर्यावरील डागाप्रमाणेंच होत. वामन पंडिताची काव्यरचना खरोखरच अपूर्व आहे. श्रीधर म्हणतो, "जैसा चटाशु सतत व्योमीं। तैसाचि केवळ वामनस्वामी। त्याची श्लोकरचना ये भूमीं। भूमंडळावरी अपूर्वता ॥"

वामन पंडिताचे समकालीन असे नागेश व विठ्ठल यांचा येथेंच उल्लेख केलेला बरा. नागेश हा अहमनगराजवळील भिंगार येथील ऋग्वेदी जोशी होता. याचें उपनांव मुळे विठ्ठलाचें संपूर्ण नांव विठ्ठल अनंत क्षीरसागर व हा रहाणारा बीडजवळील गौरिपुर गावचा याचा धंदा व्यापाऱ्याचा असे नागेशानें सीता स्वयंवर, चंद्रावळी, रुक्मिणीस्वयंवर, रसमंजरी आणि शारदाविनोद अशीं पांच काव्यें लिहिलीं आहेत यांचें काव्य श्लोकबद्ध असून, जरी त्यांत संयमाचा अभाव असला तरी त्यांत सहज स्फूर्ति आहे. " भ्रम धरी मकरीपरी चंचला। मन हरी न हरी अशि कोकिला। रसरसी सरसीरुहलोचनी। गजगमा जशि मानसमोहनी ॥" हें चंद्रावळीचें वर्णन व " रुळत चंचळ अंचळ भूवरी। उमटतो वलयध्वनि अंबरीं। मदभरें मग गौळणी चालती। थरथरा स्तनमंथर हालती ॥" इत्यादि तिच्याबरोबर गोरस विकावयास जाणाऱ्या मैत्रिणींच्या वर्णनाशीं वामनी श्लोकाचें किंचितरी साम्य दिसतें विठ्ठलाच्या नांवावर हल्लीं रुक्मिणीस्वयंवर (श १५९६), पांचालीस्तवन (श १५९६), सीतास्वयंवर (१५९९), रसमंजरी (१६०१), द्रौपदीवस्त्रहरण (श. १६०२), विठ्ठलीनन व बिल्हण चरित्र असे सात ग्रंथ प्रसिद्ध असून ते सर्व श्लोकबद्ध आहेत. सीतास्वयंवर व रुक्मिणीस्वयंवर यांत प्रत्येकीं सात सर्ग असून, विठ्ठलीननांत सात उल्लास आहेत रुक्मिणीस्वयंवरांत निरनिराळीं वृत्तें, निरनिराळे छत्र, चामर, गज, डमरू, सर्प इत्यादि बंध, चमत्कृतिजनक अशी "वीराजते मत्त उदार पाई। वीरा धरीं शक्ति शरास साहे। हे साहस शक्ति शरीं धरावी। हें पावन उत्तम तेज राजी" यासारखी प्रतिलोम यमकें व अनुप्रासादि अलंकार भरपूर आहेत. आपलें चित्रकाव्यरचनाकौशल्य व छंदःशास्त्रनैपुण्य दाखवून विद्वानांकडून वाहवा मिळवावी अशी याची इच्छा दिसते विठ्ठलाच्या पूर्वी अशा प्रकारची बहुप्रयासक रचना मराठींत कोणीहि केलेली नाहीं या सर्व रचनेंतील गोरे काव्य, रसरंग, भावनांचा ओलावा इत्यादि कोठेंच दिसत नाहींत रुक्मिणीस्वयंवर काव्यापेक्षा सीतास्वयंवर काव्य अधिक सरळ, प्रसादपूर्ण व सरस आहे यांत एक दोनच कूट श्लोक असून काहीं काहीं वर्णनें हुबेहूब

आहेत. भानुदासाच्या संस्कृत रसमंजरीचें व बिल्हणचरित्राचें यानें केलेलें भाषांतर याच्या स्वतंत्र काव्यापेक्षा सरस उतरलें आहे. विशेषतः वसंततिलका या गोड वृत्तात गाइलेलें बिल्हणचरित्र चांगलें आहे. कल्याणीचा राजा विक्रमार्क देव याची कन्या चंद्रकला हिच्यासाठी वधस्तंभावर जाण्याचा प्रसंग आला, तरी शेवटीं बिल्हणानें तिचाच ध्यास धरिला व त्याचा परिणाम राजाच्या मनावर होऊन त्यानें स्वकन्येचा त्याचाशीं विवाह लावून दिला. हा प्रसंग चांगला वर्णिला आहे. " अद्यापि ते नृपसुता रति भोगकालीं। प्रेमाकुलें करयुगें धरि कंठनालीं। ढंतोष्ठ पीडनशतें सुम्भार रात्री। ते मी स्मरें मदनमंदिर देवदेवी॥ अद्यापि धूर्जटि धरी विष तें स्वकंठीं। कूर्मे धरागिरिवरा धरलें स्वपृष्ठीं। अंभोनिधीस वडवानल नित्य जाळी। वेलाधिकार बुध पाळिती सर्व काळीं" इत्यादि ओळींवरून या काव्यातील प्रसादगुण प्रत्ययास येतो.

११

दक्षिण हिंदुस्थानांतील कवी

शिवाजीमहाराजाच्या काळात महाराष्ट्रात ज्याप्रमाणें भरघोस साहित्य निर्मिती होत होती, त्याचप्रमाणें जेथें जेथें महाराष्ट्रीय वसत होते, तेथें तेथें ते सरस्वतीची उपासना करीतच होते. मराठी माल्याबरोबर मराठी लेखणीचीहि चमक या काळीं दूरदूर दिसत होती. मराठे तंजावराकडे शहाजीराजे भोंसले यांच्या बरोबर गेले व तेथें त्यांनी राज्यस्थापनेबरोबरच आपल्या सारस्वताचाहि प्रसार केला. शहाजी-शिवाजी-व्यंकोजी शाहू यांच्या दक्षिणेकडील राज्यानें, मराठी भाषा व साहित्य यांचाहि प्रसार त्या प्रांतात झाला. राजभाषा मराठी असल्यानें, थेट दक्षिणेकडील राजांना व इतर लोकांना तिचा अभ्यास करावा लागला. आपले अर्ज व आपला पत्रव्यवहार त्यांना मराठींतून चालवावा लागला. या कामीं त्यांना महाराष्ट्रांतून गेलेल्या महाराष्ट्रीय मंडळींचा चांगलाच उपयोग झाला. या महाराष्ट्रीय कुटुंबांपैकीं काहींनीं दक्षिणेंतच स्थायी होऊन, आपल्या संस्कृतीची व साहित्याची चांगली जोपासना व अभिवृद्धि केली. शिवाजीमहाराजांबरोबर रामदासस्वामींनीं आपल्या शिष्यवर्गांपैकीं भीमस्वामी (शके १५६४ ते शके १६६३) अनंतमौनी, गणेशस्वामी वगैरे शिष्य तिकडे धाडिले होते. या शिष्यमंडळींनीं तिकडे रामदासी संप्रदाय व मराठी भाषा याची उत्तम सेवा केलेली दिसते. यांचे मठ व शिष्यपरंपरा आजहि तंजावर प्रांतात चालू आहे. भीमस्वामींनीं प्रत्यक्ष साहित्य निर्मिती फारशी केलेली नाहीं. काहीं पदें व भक्तलीलामृत (शके १७२०) इतकीच त्यांची साहित्यसंपदा आहे. अनंतस्वामींचे शिष्य मेरुस्वामी यांनीं बरीच व सरस ग्रंथरचना केली आहे. रामसोहळा या ९४२७ ओव्यांच्या ग्रंथांत दासबोधातीलच बहुतेक विषय असून शिवाय समर्थांचें चरित्र व कवीच्या तीर्थयात्रांचें वर्णन आलें आहे. भीमोपदेश ग्रंथात मुमुक्षुदशा, राम मारुति

सभाद, पतितपावन कथा इत्यादि अनंत विस्तार असले तरी तो रसाळ आहे. रामदासस्वामींना शिष्य माधव याने विपुल रचना केली आहे. श्लोकबद्ध रामायण, ओवीबद्ध रामायण, योगवासिष्ठ, गणेशपुराण, विष्णुपुराण, अश्वमेध व अठरा पर्वे महाभारत (शके १६२९) अशी याची एकदर रचना आहे. त्यांपैकी महाभारताचा प्रसार मद्रास प्रांतात पुष्कळ झालेला दिसतो. याची अध्यायसंख्या ९२४ असून, कर्त्याने तो कावेरी नदीच्या काठी गौरीमयूर या गावी लिहिला. ग्रंथाची भाषा व रचना साधारण प्रतीची आहे. माधवाप्रमाणे विस्तृत रचना करणारा दुसरा या प्रांतातील कवि रघुनाथ हा होय. याने 'कावेरीमाहात्म्य' नावाचे मांत्रिकाच्या उपयोगी पडणारे विस्तृत काव्य लिहिले आहे. कावेरी नदीच्या काठी दासानुदास, भगवत, वैद्यनाथ नावाचे आणखीहि कवि होऊन गेले. दासानुदास (शके १६२६) ऊर्फ राम याने ज्ञानसंन्यास, सिद्धानुभव, बाळक्रीडा, ज्ञानामृत, ज्ञानसागर इत्यादि ग्रंथ रचिले. भगवताने सच्चिदानंदविलास, निजसुख वगैरे ग्रंथ लिहिले आहेत. वैद्यनाथाची रचना फारशी महत्त्वाची नाही. या सर्व कवींची रचना अध्यात्मपर, भक्तिपर व अनेकवृत्तात्मक आहे. याच काळात इकडील कवींनी *लक्ष्मीनारायणकल्याण नाटकासारखी शेकडो पौराणिक नाटकेहि लिहिली. ही नाटके* बखरटप्प्याच्या अगदी सामान्य प्रतीची असल्याने, त्याच्या कर्त्यांनी ती शाहूराजाच्या नावाने प्रसिद्ध करायला परवानगी दिली असावी. या सर्व रचनेत पोवाडे व लावण्या ही मर्द मराठ्यांची गीते दिसत नाहीत. महाराष्ट्रातील मराठ्यांचा पराक्रम जसा गाजला, तसा येथील मराठ्यांचा गाजला नाही हे कदाचित् याचे एक कारण असेल, निळंगानाद येथील मठपति अनंत कवि याने सुलोचना गहिंवर (शके १६४३) व सुलोचना आख्यान (शके १६४५) नावाची काव्ये लिहिली अनंतकवींचे "प्रभात काळीं जननी यशोदा। उठीं म्हणे सत्वर या मुकुंदा। गोपाळ येती तुजला पहाती। गोविंद दामोदर माधवेति" हे गोपीगीत सुप्रसिद्ध असून सोपे व नादमधुर आहे अनंताप्रमाणे आनंदतनय (मृत्यु शके १६४५) हाहि कवि स्त्रियांच्या व मुलांच्या आवडीचा आहे याने पौराणिक प्रसंगावर गीते केली असून ती प्रतिभायुक्त नसली तरी गोड आहेत भारत, भागवत, रामायण इत्यादि ग्रंथातील पौराणिक कथांवर आधारलेली याची शेकडो आख्याने असून

तीं कीर्तनकारांना कामधेनूप्रमाणें उपयोगी आहेत. गोसावीनंदनानें ज्ञानमोदक, सीतास्वयंवर, काहीं स्तोत्रें व अष्टकें लिहिलीं असून तीं साधीं व सरस आहेत.

दक्षिणेकडील या सर्व कवींत तंजावर येथील सुप्रसिद्ध रघुनाथ पंडित हा सर्वश्रेष्ठ दिसतो. आनंदतनयाच्या मुलाला रघुनाथ पंडिताची मुलगी दिली होती. रघुनाथ पंडितानें नलदमयंतीस्वयंवराख्यान, गजेंद्रमोक्ष व रामदासवर्णन इत्यादि काव्यरचना केली. त्यांत त्याची कीर्ति प्रथमच्या काव्यानें महाराष्ट्रभर व आजवर पसरली यांत आश्चर्य नाहीं. कारण नैषधाच्या काव्याच्या आधारानें याची रचना झाली असली, तरी अनेक ठिकाणीं कवीनें स्वतंत्र व बहारीचीं वर्णनें केलीं आहेत. श्लोक अनेक वृत्तात्मक असून, बहुतेक श्लोक हिऱ्याप्रमाणें घोटीव व पैलदार आहेत. यांतील शब्दचित्रें व स्वभावचित्रें अत्यंत रमणीय आहेत. "त्यांतील एक कनकहंस तरी निजेला । जो भागला जलविहार विशेष केला । पोटींच एक पद लांबवुनी उभा तो । पक्षी तनू लपवि भूप तया पहातो ॥ आणीकही पद न वाजत मंद चाले । जों चालतां पदर सावरिला न हाले । हेंही करा निजकरीं खग सांपडेना । तोंही हळुहळुच होय धरी कडेना ॥ गजबजोनि समस्त निघत्या सख्या । गगनमार्गिं उडाल्या तिजसारख्या । पदर सावरितां नृपबालिका । झळकती हृदयीं मणिमालिका ॥" इत्यादि श्लोक याची साक्ष पटवतील. प्रस्तुत काव्यांत कठिण समय येतां कोण कामास येतो, यांतलीं जीं अनेक सुभाषितें आहेत, त्यावरून कवीचें मनुष्यस्वभावाविषयींचें ज्ञान उत्कृष्ट दिसतें. तेजी, फौज, ऐजीन, लगामी, राजी, इत्यादि अनेक फारसी शब्द जे या काव्यांत दिसतात, ते तत्कालीन भाषेला अनुरूप असेच आहेत. काव्यांतील मुख्य दोष म्हणजे काहीं ठिकाणीं रचना क्लिष्ट झाली असून, श्लोकाचा अर्थ नीट लागत नाहीं. असें असलें तरी पदलालित्य, सुंदर उपमा व विविध बहारीचीं वृत्तें यामुळें हें काव्य महाराष्ट्रीयांच्या अत्यंत आवडीचें बनलें आहे. केवळ भक्तिपर किंवा अध्यात्मपर काव्य रचण्याच्या त्या काळांत, कामकलेनें मंडित असें आपलें काव्य रचल्याबद्दल रघुनाथ पंडिताला कोणीहि धन्यवाद देईल. काव्यरचनेचा आनंद वामन पंडितांनीं किंवा पुढील काळांत जसा मोरोपंतांनीं मानला, तसा काहींसा यानेंहि मानलेला त्याच्या काव्यावरून दिसतो.

१२

शाहू महाराजांच्या वेळचे कांहीं कवी

श्रीमंत सरकार शाहू महाराज यांचे वेळीं महाराष्ट्रांत जे कवी होऊन गेले त्यांत कचेश्वर,[१] निरञ्जन माधव व सामराज हे प्रमुख होते. कचेश्वरानें सुदामचरित्र व गजेंद्रमोक्ष हीं काव्यें रचिलीं असून त्यांत घरगुती शब्दांची योजना केली आहे. यांचीं काव्यें अत्यंत लोकप्रिय आहेत. निरञ्जन माधव थोरले बाजीराव पेशवे यांचे आश्रयानें राही. पुढें तो बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब पेशवे यांच्या आश्रयानें राहूं लागला. याला नोकरीनिमित्तानें उत्तरेंत व दक्षिणेंत बराच प्रवास करावा लागला व त्याची छाया त्याच्या काव्यांत जागोजाग उमटली आहे. यानें 'सांप्रदाय परिमळ' नांवाचा ग्रंथ आपल्या पत्नीस गुरुपरंपरेची हकीकत सांगण्याकरितां रचिला. निरंजनाचे दोन गुरु होते. एक लक्ष्मीधर ऊर्फ बापूभट बर्वे व दुसरा बापजी पंडित. निरञ्जनानें कृष्णानंदसिंधु नांवाचा अध्यात्मपर ग्रंथ प्रथम लिहून तो श्रीरंगपट्टण येथें पूर्ण केला. याशिवाय त्यानें चिद्बोध रामायण, रामकर्णामृत, मनरामचरित, निवोंट राघवचरित, ज्ञानेश्वरविजय, वृत्तावतंस, वृत्तमुक्तावलि, अनेक स्तोत्रें व यात्रावर्णनें इत्यादि रचना केली आहे. ज्ञानेश्वरविजय (शके १६८७) हें रसकाव्य असून त्याची रचना चांगली आहे. याचीं प्रवासवर्णनें फारच बहारीचीं आहेत. प्रयागस्थळाची व गंगापुत्राचीं वर्णनें संतापजनक व विनोदी अशीं आहेत. "गंगापुत्र गुमान फार धरिती घाटीं सदा हिंडती। कंगालासि पिडा करुनि धरिती दे दक्षिणा बोलती। थोडी घेति न

---

१ राहणारा चाकणचा, उपनांव ब्रह्मे. भगवद्भक्त. शाहू महाराज यांचे शिष्य बाळाजी विश्वनाथाला यांचेविषयीं प्रेमादर वाटे, मृत्यु शके १६५२ फाल्गुन शु० २ उंब्रज येथें

बोलती खल्मती नानापरी पंडिती। आगासी झटती विवाद करिती हाणोनि घेती विती" हे वर्णन किती हुबेहूब आहे. महाराष्ट्र सारस्वतकार वि. ल. भावे यांनी निरंजनस्वीला 'सवरस' म्हटले आहे; कारण यानें चरित्रपर, वेदांतपर, ईशस्तवनपर, प्रनामपर अशी रचना केली आहे. मात्र काव्यदृष्ट्या ही रचना मध्यमप्रतीची आहे. सामराज (शके १५३०-१६१०) कवीनें निरंजनमाधवा-प्रमाणेंच बहुविध रचना केली. कोकशास्त्रापासून भागवतटीकेपर्यंत निरनिराळे दर्जाचे ग्रंथ यानें लिहिले. यांपैकीं मुद्गलाख्यान व रुक्मिणीहरण हीं काव्यें विशेष सरस व प्रसिद्ध आहेत. रुक्मिणीहरणाचे आठ सर्ग असून श्लोक अकराशेंच्या वर आहेत. यातील वर्णनें विविध प्रकारच्या अर्थालंकारानीं व शब्दालंकारानीं नटलेलीं आहेत. शिवाय रुक्मिणी, श्रीकृष्ण, सुदेव यांचीं स्वभावचित्रे रेखीव अशीच आहेत. या काव्यात आलेलीं निसर्गाचीं वर्णनें केवळ बहारीचीं आहेत. प्रसाद, प्रतिभा, प्रौढार्थ व पदलालित्य या दृष्टीनीं रुक्मिणीहरण हें काव्य बऱ्याच वरच्या दर्जाचें आहे यात शंका नाहीं.

कृष्णदयार्णव व श्रीधर

काव्यप्रयोजनात मम्मटानें 'शिवेतरक्षतये' म्हणजे 'अशुभनिवारणार्थ' असे एक प्रयोजन दिलें आहे महाराष्ट्रीय कवींत या प्रयोजनाची यथार्थता कृष्णदयार्णवानें[1] सिद्ध केली. याला आनंद संप्रदायातील गोविंद नावाच्या सत्पुरुषाकडून उपदेश मिळाला. याचें मूळचे नाव नरहरि. गोविंद गुरूनें 'कृष्णदयार्णव' हा मंत्र दिल्यानें ते स्वतःला कृष्णदयार्णवच म्हणू लागले. संसारात याच्यावर अनेक आपत्ति आल्या त्यात महारोगहि झाला तेव्हा गोविंद गुरूनीं व इतर संतानीं यास भागवताच्या दशमस्कंधावर प्राकृत टीका लिहिण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें वयाच्या ५४ व्या वर्षी यानीं आपल्या सुप्रसिद्ध 'हरिवरदा' या टीकेस प्रारंभ केला ४९ अध्यायाचा पूर्वार्ध संपायला सात वर्षे लागलीं व

१ जन्म शके १५९६ अक्षय्यतृतीया कोपरडें येथें मृत्यु शके १६६२ मार्गशीर्ष शु पंचमी, पैठण येथें

तोंवर्यंत महारोगहि बरा झाला. त्यानंतर यांनीं उत्तरार्ध सुरू केला. यांचे ३७ अध्याय झाल्यानंतर यांना मृत्यु आला. उरलेला ग्रंथ यांचा शिष्य उत्तमश्लोक यानें शक १६६५ मार्गशीर्ष शु. ७ स पुरा केला. अशा तऱ्हेनें हा ग्रंथ सोळा वर्षांनीं पुरा झाला. हरिवरदा ग्रंथ ओवीबद्ध असून, ओंवी संख्या ४२००० आहे. ओंवी एकनाथी ओवीप्रमाणें साडेचार चरणी आहे. यांत प्रतिभेचा उच्च विलास नसला, तरी जागोजागीं सुरस वर्णनें व प्रसाद गुण भरपूर आहे. वर्णनांत संयमाचा अभाव असला तरी क्लिष्टता कोठेंहि नाहीं.

कृष्णदयार्णवाचा समकालीन असा दुसरा कवि म्हणजे सुप्रसिद्ध श्रीधर[1] हा होय. याच्या कवितेवर गेलीं अडीचशें वर्षें झालीं उभा महाराष्ट्र लुब्ध आहे. नामदेव तुकारामाचे अभंग फार पसरले खरे, पण ते फक्त पुरुषांत. आपली कविता स्त्रियांच्याहि जिव्हाग्रीं नाचविणारा कवि श्रीधरच. याचे ग्रंथ मुख्यतः ओवीबद्ध असून ते पौराणिक संस्कृत व प्राकृत ग्रंथांच्या आधारानें त्यानें रचिले आहेत. परंतु ते रचीत असतांना इतक्या तन्मयतेनें रचिले आहेत कीं, ते स्वतंत्र काव्याप्रमाणेंच वाटतात. याच्या काव्यांत विविध रस असून ते अत्यंत सोपें व मधुर आहे. याचीं विविध प्रसंगांचीं वर्णनें अत्यंत हृदयंगम व नाट्यपूर्ण असीं आहेत. यामुळें आख्यानाप्रमाणेंच याचीहि आख्यानें अत्यंत लोकप्रिय झालीं आहेत. बालक कोणाहि वयाचा व स्थितीचा असो, श्रीधराच्या ग्रंथांत त्याला आपलासा करण्याचें भरपूर सामर्थ्य आहे. याच्या ग्रंथांत हरिविजय (शके १६२४), रामविजय (शके १६२५), वेदान्तसूर्य (शके १६२५), पांडवप्रताप (शके १६३४), शिवलीलामृत (शके १६४०), जैमिनी अश्वमेध (शके १६३७), श्रीपंढरीमाहात्म्य व मल्हारीविजय हे मुख्य होत. हरिविजयांत श्रीकृष्णाच्या लीला वर्णिल्या आहेत तर रामविजयांत रामायण कथा आली आहे. वेदान्तसूर्य हा तीन अध्यायांचा अध्यात्मपर ग्रंथ आहे. पांडवप्रताप म्हणजे एक प्रकारें महाभारतच होय. पांडवांचा प्रताप यांत मुख्यतः वर्णिला असल्यानें ग्रंथाला कवीनें

१ जन्म शके १६०० मृत्यु शके १६५१ माघ वद्य २ पंढरपूर येथें

पांडवप्रताप म्हटलें आहे. शिवलीलामृतात शिवभक्तीचें वर्णन आलें आहे. श्रीधराची गुरुपरंपरा रामानंद–अमलानंद–सहजानंद–पूर्णानंद–दत्तानंद–ब्रह्मानंद–श्रीधर अशी आहे. आनंद संप्रदायातील मंडळींनी अलोट ग्रंथरचना केली आहे. श्रीधराचे वडील व गुरु ब्रह्मानंद यांनीं 'आत्मप्रकाश' नावाचा ग्रंथ शके १६०३ मध्यें लिहून पूर्ण केला. श्रीधराचा पुत्र दत्तात्रय व कुटुंबातील इतर मंडळीहि काव्यरचना करीत.

आनंद संप्रदायाप्रमाणेंच या काळात रामदासी संप्रदायातील मंडळीहि ग्रंथरचना करीत. मागें यांचा उल्लेख आलाच आहे. श्रीधराच्या समकालीन अशा रामदास सांप्रदायी गिरिधर[1] स्वामी (जन्म शके १५७५) यांची बरीच ग्रंथरचना आहे. यांची गुरुपरंपरा रामदास–वेणाबाई–बाइजाबाई–गिरिधर अशी आहे. यानें 'समर्थप्रताप' ग्रंथात समर्थांचें चरित्र वर्णिलें आहे. या शिवाय यानें अद्भुतरामायण, मंगलरामायण, छंदोरामायण, ग्रंथभावार्थ, ग्रंथान्वय, ग्रंथराज भावार्थ, सुंदररामायण, संकेतरामायण व करुणारामायण, देवदर्शन, स्वामीदर्शन इत्यादि ग्रंथ लिहिले आहेत. ही सर्व रचना सोपी व प्रेमळपणानें भरलेली आहे. गिरिधराचा एक भाऊ भीम यांचा शिष्य नरहरि मोरेश्वर नावाचा होऊन गेला. यानें महाभारताच्या उद्योग (श. १६८१) भीष्म, द्रोण व कर्ण (शके १६९०) या पर्वांवर टीका रचिली आहे. त्याची भाषा चांगली असून रचनेचा नोकझोकहि चांगला आहे. श्रीधराच्या भाषेइतकी यांची भाषा सोपी नसली, तरी तींत प्रसाद गुण भरपूर आहे.

---

१ समाधि शके १६५२ वैशाख शु ८ चांद येथे

१३

स्वतंत्र काव्याची सुरुवात

मुकुंदराजापासून ते श्रीधरापर्यंतची मराठी कविता ही अध्यात्मपर व पौराणिक आख्यानांना विशेष वाहिलेली होती. या कवितेला भगवद्गीता, महाभारत, भागवत, रामायण, उपनिषदें इत्यादिकांचा आधार असल्यानें ती बहुधा रूपांतरात्मकच होती. अमृतानुभवासारखीं काहीं काव्यें स्वतंत्र असलीं तरी तीं वेदांतविषयक होतीं. स्वतंत्र कवितेत कथानक प्रधानस्थान फारसें कोणी पाहिलें नव्हतें. पेशव्यांच्या काळांत वाढत्या ऐश्वर्याबरोबर व स्वास्थ्याबरोबर कवींचें लक्ष या गोष्टीकडे जाऊन, त्यावेळीं काहींनीं स्वतंत्रपणें काव्यनिर्मितीला सुरुवात केली. जगन्नाथ (शके १६६९) कवीचें शशिसेना काव्य हें अगदीं स्वतंत्र आहे. सुमारे सहाशें पद्यांचें हें काव्य असून त्यांत प्रधानपुत्र अहिमाणिक व राजकन्या शशिसेना यांच्या परस्परप्रेमाचें व त्या प्रेमाच्या आड येणाऱ्या अनेक संकटांचें वर्णन आलें आहे ' तूं प्राण माझा सगुणे तुझा मीं। तूं चंद्रमा कौमुदिनी तुझी मी। भुंगा तूं मी वनपुष्पवल्ली। जशी सुरंगी ममयुक्त व्याली " अशा प्रकारच्या साध्या व सोप्या भाषेनें मंडित झालेलें हें काव्य बऱ्यापैकीं आहे. जगन्नाथानें याशिवाय पौराणिक आख्यानांवर व वेदांतविषयावर बरीच रचना केली बोधवैभव, ज्ञानबत्तिशी, वाक्सुधा, भगवद्गीता टीका इत्यादि रचना अशापैकीं होय.

जगन्नाथाप्रमाणेंच जीवन नावाच्या दुसऱ्या कवीनें 'अनुभवलहरी' नावाचें काव्य रचिलें आहे. एका बकाल गृहस्थाला त्याच्या कुटुंबांतील माणसांनीं व पत्नीनें पांगउतारा केल्यावर आयुष्यांत जे निरनिराळे अनुभव आले, सैन्यात दाखल झाल्यावर जे विविध अनुभव आले, त्यांचें वर्णन 'अनुभवलहरींत'

कटाव करण्याची चाल पूर्वी नव्हती. अमृतरायानीं ती हिंदीच्या अनुकरणानें सुरू केली. अमृतरायानीं स्फुट श्लोक, पदें, कटाव जसे पुष्कळ लिहिले, तसे पौराणिक आख्यानपर असे दामाजीपंत, कृष्णलीला, द्रौपदीवस्त्रहरण, रामजन्म, लंकावर्णन, सुदामचरित्र, वत्सलाहरण इत्यादि काव्येंहि पुष्कळ रचिलीं. त्यांच्या कटावाचा थोडासा नमुना पुढें दिला आहे :—"मदनदहन अति अस्वस्थ होउनि, धवल मतिनें जवळ जाउनी, गृहात आमुच्या नसे कामिनी, चैन पडेना दिवसयामिनी, अभिहीन मज असरस घेणें, अनुभवोनिया पुनरपि देणें, अभिलाषाची वृत्ति नेणें, रमाकांत एकांत पाहुनी, धाता तुमच्या समीची न धरीं, कमीचि नसता शुद्धबुद्ध तो मुनिवर (नारद) वदला, 'विषमशर कंदर्प क्षोभला,' भ्रमला लागुनि अबला मागे, कमलापतिचे करकमलानें कमलोद्भवसुत धरि करकमला कमलनभ तो प्रसन्न वदला..."

अमृतरायाच्या कटावाचा रंग पाहून शंकर, माधव, ब्रह्मगिरी, विनायक या त्यांच्या शिष्यांनीं व चाहत्यांनीं कटावरचना पुष्कळ केली. या एका गोष्टीवरून अमृतरायाची लोकप्रियता किती होती ही ठळक प्रकारें दिसते.

१४

संत चरित्रकार

संतांचीं चरित्रें लिहिण्याचा प्रघात महाराष्ट्रांत फार पूर्वीपासून म्हणजे म्हाइंभट्ट, सच्चिदानंदबाबा नामदेव इत्यादिकांपासून असला, तथापि तीं चरित्रें एकट्या दुकट्या संतांचीं आहेत. म्हाइंभटानें लीळाचरित्र (चक्रधर चरित्र, शक १२०० चा सुमार) व गोविंदप्रभु चरित्र (ऋद्धिपूर चरित्र, शके १२१० चा सुमार) लिहिलीं सच्चिदानंदबाबानीं ज्ञानेश्वरांचें चरित्र लिहिलें आहे. "तीर्थावळीचे अभंग" यांत नामदेवानीं ज्ञानेश्वर व त्यांचीं भावंडें यांचीं चरित्रें गाइलीं आहेत. निरंजन माधवानें आपल्या 'ज्ञानेश्वरविजयांत' (शके १६८७) ज्ञानोबांचें चरित्र विस्तारानें वर्णिलें आहे परंतु एकाच ग्रंथांत अनेक संतांचीं चरित्रें एकत्रित करण्याची स्फूर्ति महाराष्ट्रीय कवींना ग्वाल्हेरकडील नाभाजीच्या हिंदी 'भक्तमाला' या काव्यापासून झाली. नाभाजीच्या (शके १६०० चा सुमार) भक्तमालेंत १९७ छप्पे असून, त्यांत ज्ञानेश्वर नामदेव या महाराष्ट्रीय व इतर अनेक महाराष्ट्रेतर संतांचीं गोरक चरित्रें आलीं आहेत. नाभाजीचा शिष्य प्रियादास (शके १६३७) यानें भक्तिरसबोधिनी नांवाचा हिंदींत संतचरित्रपर ग्रंथ लिहिला आहे. या दोन्ही ग्रंथांमुळें उद्धवचिद्घन, दासोदिगंबर, महिपतिबुवा इत्यादिकांना मराठींत संतचरित्रें लिहिण्याची प्रेरणा झाली. उद्धवचिद्घन (सुप्रसिद्ध सूर्यवंशी उत्तानपाद राजा। रूपवंती तयास दोन जाया या ओळींनी सुरू होणाऱ्या ध्रुवाख्यानाचा कर्ता याचा काल शके १६११ नंतरचा मानतात.) याचें 'भक्तकथामृतसार' अप्रसिद्ध व अनुपलब्ध असलें, तथापि त्यानें लिहि

पुष्कळ संतांचा उल्लेख आहे दासो दिगंबर (शके १४७३ ते १५३७) याचा संतविजय नावाचा ग्रंथ उपलब्ध असून, त्यात ३४ प्रकरणांत अनेक संतांची माहिती देण्यात आली आहे यानें आपल्या ग्रंथात नाभाजीचा उल्लेख केला आहे दासो दिगंबराच्या ग्रंथात चोखपणाचा अभाव आहे महिपति बोवा[1] ताहराबादकरांनीं अनेक संतचरित्रें लिहून संतचरित्रकार म्हणून उत्तम नावलौकिक मिळविला तुकोबांनीं स्वप्नात येऊन याना संतचरित्रें लिहिण्याची आज्ञा केली व त्याप्रमाणें बोवांनीं हें कार्य तडीस नेलें प्रथम त्यांनीं भक्तविजय (शके १६८४) हा ग्रंथ रचिला नाभाजी व उद्धवचिद्घनाचें ऋण ग्रंथारंभीं महिपतींनें कबूल केलें आहे. तथापि अनेक संतचरित्रें स्वतंत्रपणें व विस्तारानें त्यांनीं भक्तविजयात दिलीं आहेत ज्ञानेश्वर, नामदेव, दामाजी, भानुदास, तुकाराम इत्यादिकींची चरित्रें स्वतंत्र आहेत इतर भक्तमालेवरून घेतलीं आहेत 'कथासारामृत' (१६८७) या ग्रंथात कार्तिक, माघ, वैशाख व एकादशी अशीं मुख्य चार विष्णूचीं व्रतें वर्णिलीं आहेत यात पुष्कळ पौराणिक कथा आल्या आहेत पांडुरंगमाहात्म्य (शके १६८८) या ग्रंथात शंकरपार्वतीच्या संवादरूपानें पुंडलिकाचें चरित्र मुख्यत वर्णन करण्यात आलें आहे संतलीलामृत (शके १६८९) या ग्रंथात चांगदेव, रोहिदास, गोपीचंद एकनाथ, तुकाराम हीं मुख्य चरित्रें व इतर संतांचीं अनेक चरित्रें आलीं आहेत भाषेच्या दृष्टीनें एकनाथ–तुकारामाचीं चरित्रें सुरस व चित्तवेधक बनलीं आहेत यानंतर बोवांनीं भक्तलीलामृत (शके १६९६) ग्रंथ लिहून त्यात आणखी कांहीं संतांचीं चरित्रें दिलीं. या ग्रंथानंतर 'संतविजय' नावाचा ग्रंथ लिहायला सुरवात करून त्यात रामदास स्वामींचें व बावाजी गोसाव्याचें अशीं दोन चरित्रें त्यांनीं लिहिलीं हा

१ जन्म शके १६३७ ताहराबाद येथ, मृत्यु शके १७१२ श्रावण वद्य १२, ताहराबाद येथें ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण उपनाव कांबळे वडिलांचें नांव दादोपंत व आईचें गंगाबाई शिपाई अपशब्द बोलल्यानें यांनीं सरकारी नोकरी सोडून दिली दुष्काळात आपलें घर यांनीं लुटविलें दर तीन वर्षांनीं हे आपलें घर लुटवीत असत संतकार्याविषयीं याचा अभिप्राय उदास असोनि वैष्णववीर, जे का फिरती देशावर कराया जनाचा उद्धार आज्ञा साचार हरीची ' असा आहे

ग्रंथ अपूर्ण आहे. याशिवाय लहान लहान स्तोत्रें नोवानीं पुष्कळ रचिलीं आहेत. त्यापैकीं 'पांडुरंग स्तोत्र' काव्यदृष्ट्या सुरस आहे. महिपतिबोवांचे चरित्रग्रंथ चिकित्सक बुद्धीनें लिहिले नसले तरी त्यांत माहिती व जिव्हाळा हीं भरपूर आहेत. हे ग्रंथ ओवीवृत्तांत असून दृष्टांत देण्याची यांची पद्धति ज्ञानेश्वरी सारखी आहे.

आणखी कांहीं संतचरित्रकार झाले. एक भीमस्वामी व दुसरे राजाराम प्रासादी (शके १७५६ चा सुमार) भीमस्वामी हे रामदासीपरंपरेंतील असून शिरगांव मठाचे अधिपति होते. यांनीं भक्तलीलामृत (शके १७२०) नांवाचा अभंगमय ग्रंथ लिहून त्यांत प्रथम श्रीसमर्थांचें चरित्र देऊन पुढें निरनिराळीं सदतीस भक्तांचीं चरित्रें सांगितलीं आहेत. मात्र ग्रंथ यथातथाच आहे. राजाराम प्रासादी हेहि रामदासी संप्रदायांतील होते. त्यांनीं आपल्या 'भक्तमंजरी' तील १०९ अध्यायांत सुरुवातीला रामदासांचें चरित्र देऊन पुढें सुमारे सव्वाशें साधूंचीं चरित्रें दिलीं आहेत. राजाराम प्रासादींनीं आपल्या ग्रंथांत माहिती पुष्कळ प्रयासानीं मिळवून दिली आहे. उपलब्ध असलेल्या संतचरित्रांत भक्तमंजरी हा ग्रंथ बऱ्या दर्जाचा आहे. उद्धवसुत नांवाच्या समर्थशिष्याचें रामदासचरित्र (श. १६९६) ५१ अध्यायांचें आहे. "श्रीदासविश्रामधाम" या प्रचंड चरित्राचा कर्ता आत्मारामहाराज येहेळेगांवकर हा असून चरित्राची ओवीसंख्या सोळा हजारावर आहे. यांत रामदासांबरोबर शेंकडो ज्ञात व अज्ञात पुरुषांचीं पदेंहि दिलीं असून तीं चरित्राचा भाग म्हणून समजण्यांत आलीं आहेत! नरहरि धुंडिराज मालु यानें 'मारुतारण' व 'भक्तिकथामृत' नांवाचे दोन मराठी संत चरित्रपर ग्रंथ लिहिले आहेत. यांत मनमानेल त्याप्रमाणें संतांविषयीं सविस्तर पण चुकीची माहिती देण्यांत आली आहे. मेरुस्वामीकृत 'रामसोहळा' या ग्रंथांत समर्थांचें चरित्र व दासबोधांतील विषयांचें विवेचन आलें आहे. गिरधरस्वामीकृत 'समर्थप्रताप' या ग्रंथांत समर्थांचें चरित्र आलें असून तें सरस आहे. यांनीं समाधि शके १६५१ मध्यें घेतली.

१५

मोरोपंत

पेशवाईतील रणधुमाळीच्या, साम्राज्य विस्ताराच्या, युद्धजन्य यशापयशाच्या परंतु एकंदरीत मराठ्यांच्या कर्तबगारीच्या व कीर्तिकर अशा काळात मोरोपंत[1] होऊन गेले. तो वीरांचा काळ होता. भीमथडी तट्टांवर बसून मराठे सारा हिंदुस्थान पादाक्रांत करीत होते. यवन त्यांना वचकून होते. सारा महाराष्ट्र शौर्याच्या आणि वीर्याच्या कथा गात होता. शाहीर पोवाडे आणि लावण्या रचून मराठ्यांच्या पराक्रमाला आणि प्रेमाला अमररूप देत होते. अशा वेळीं आपली पूर्वपरंपरा देखील शौर्याची आणि धैर्याची आहे हें दाखविण्याचें व लोकांना प्रेरणा देण्याचें कार्य मोरोपंतांनीं रामायण भारतादि काव्यें मराठींत रचून केलें. याच करितां निळोबा अण्णा कऱ्हाडकर दप्तरदार (शक १७३५ १७९७) यांनीं मोरोपंतांना वीरकवि म्हणून संबोधिलें आहे. ते म्हणतात 'आर्याछंदें जोडुनि रामायणभारतादि आयकवी। नायक वीरकवींचा ऐसा होईल अन्य काय कवी ? ॥"

मोरोपंत हे कलाभिज्ञ कवि, प्रभावशाली पुराणीक आणि खरेखुरे भगवद्भक्त असल्यानें या तिन्ही वृत्तींना साजेसें त्यांनीं विविध, विपुल व विदग्ध काव्य

---

१ मोरोपंत यांचा जन्म पन्हाळगडावर शके १६५१ मध्यें झाला. त्यांच्या पित्याचें नाव रामाजीपंत व आईचें लक्ष्मी. त्यांचें आडनांव पराडकर. मोरोपंतांच्या पूर्वजांचें गांव सौंदळ, विद्याभ्यासाचें गांव पन्हाळगड, कर्तृत्वाचें गांव बारामती व त्यांच्या वंशजांचें गांव पंढरपूर. पंतांचे गुरु केशव पाध्ये. त्यांचे आश्रयदाते बाबूजी नाईक जोशी बारामतीकर. इ. स. १७८९ मध्यें त्यांनी अमरसिंह जाधवांबरोबर काशीयात्रा केली. पंतांचा मृत्यु चैत्र शुद्ध पौर्णिमा शके १७१६ ला बारामती येथें झाला.

निर्माण करील उत्तम चित्रकाराला चित्रविषयाइतकेंच रंग, कुंचला, कॅनव्हस या साधनांचें महत्त्व वाटतें. नव्हे या जिन्नसांवर त्याचें प्रेम असतें व तो त्यांचा अत्यंत जागतेपणानें स्थलकाल पाहून उपयोग करतो. मोरोपंतांचें असेंच होतें. ते अव्वल दर्जाचे शब्दप्रभु होते. शब्दाचें सौंदर्य, सामर्थ्य, गतिमानता हीं त्यांना पुरेपुरी अवगत होतीं. प्रसंग पाहून ते संस्कृतप्रचुर, प्रौढ किंवा सुबोध-साधी रचना करीत. त्यांचें सुप्रसिद्ध सीतागीत किंवा कर्णपर्वांतील 'पूर्वी सागरतीरीं माधुनृपाच्या पुरांत एक धन' अशा प्रासादिक वाणीनें सुरू होणारें हंसकाकीय आख्यान हीं सुबोध सोप्या भाषेचीं उदाहरणें म्हणून सहज दाखवितां येतील. अनेक प्रकारचे शब्दालंकार, अर्थालंकार व विविध रस मोरोपंतांनीं आपल्या काव्यांत योजिले ते काव्यविस्ताराचा मगदूर पाहून. आपण कलापूर्ण काव्य करतों आहोंत याची जाणीव त्यांना सतत होती असें त्यांच्या काव्यसंभारकडे पाहिलें असतांना वाटतें. बाबूजी नाईक व श्री रामचंद्रकर या सरदारांकडे पुराणीक या नात्यानें मोरोपंत सुमारे चाळीस वर्षे होते. निरनिराळीं पौराणिक आख्यानें व महाकाव्यें त्यांनीं कां रचिलीं याचें कारण त्यांचा हा पुराणिकाचा पेशा. आणि हा पेशा देखील त्यांनीं आनंदानें कां पत्करला तर ते खरेखुरे भगवद्भक्त होते म्हणून. एकीकडे उदरनिर्वाहाचें साधन लाभून, त्या साधनाच्या द्वारेंच ईश्वराची सेवा करायला लाभल्यानें मोरोपंतांना कृतार्थ धन्यता वाटत असली पाहिजे. ते अल्पसंतोषी होते. त्यांच्या काव्यावर खूष होऊन दुसऱ्या बाजीरावसाहेबांनीं त्यांना आपल्या आश्रयाला बोलाविलें असतांना, बारामतीकर जोशाचा आश्रय सोडून ते गेले नाहींत. ईश्वराच्या अनेक कथा अनेक तऱ्हांनीं गाऊन (परंतु रामायण, मंत्ररामायण, निरोष्ठ रामायण इत्यादि अष्टोत्तरशत रामायणें) त्यांनीं त्याची सेवा केली. काव्यरचना करीत असतांना आत्मोद्धाराची भावना पंतांच्या ठिकाणीं सतत जागृत असे. आर्याभारताच्या सुरुवातीलाच त्यांनीं आपला हेतु स्पष्ट केला आहे तो असा – "हरि ज्याचा कैवारी त्या पांडुसुतासि वंदितां मानें। वाटे चरित्र त्याचें कांहीं आपण तरावया गावें॥" कलाविलास, व्यवहारोपयोगी उपदेश व भक्तिभाव असे तीन प्रवाह पंतांच्या काव्यसरितेंत सारख्याच जोमानें वाहात असल्यानें त्याला

प्रयागराज तीर्थातील त्रिवेणीसंगमाप्रमाणें मन्त्र आले आहे. अनेक प्रकारचीं रामायणें, अनेकविध यमक, अनेक दर्जाचे प्रास, कथानील सक्षेप विस्तार, विविध रस आणि वैशिष्ट्यपूर्ण स्वभावचित्रें ही कल्पितेमाच्या संगरात पडलीत. रामायण, महाभारत, हरिवंश, कृष्णविजय, मंत्रभागवत, ब्रह्मोत्तरखंड, कुशलवाख्यान इत्यादि काव्यें पंतानीं मनोरंजन व लोकशिक्षण हे हेतु मुख्य धरून लिहिलीं. यांतहि अप्रत्यक्षपणें ईश्वराची सेवा करण्याचा त्यांचा हेतु होताच. परंतु केवळ भक्त भावानें परमेश्वराची आळवणी करण्याकरितांहि कांहीं काव्य त्यांनीं रचिलें. हें काव्य ते देहावसानापर्यंत लिहीत होते. अशा काव्यांत रत्नमणिमालादि काव्यांमारख्या संतांच्या चरित्रें, देवतांचीं स्तोत्रें, सहस्रनाममाला, स्तोत्र केकावली वगैरे काव्य येतात. ईश्वरविषयक तळमळ, साधुसंतविषयीं आदर, आत्मोद्धाराची तळमळ, श्रद्धा, सगुणाबद्दल प्रेम इत्यादि भक्तीचीं विविध रूपें या काव्यांत असून तें जिव्हाळ्यानें आणि भक्तिमत्त्वानें भरलेलें आहे.

मोरोपंतांची कविता समुद्राप्रमाणें विशाल व बहुरत्ना असून तिच्यापैकीं सुमारें साठ हजार कविता प्रसिद्धपणें आज उपलब्ध आहे. या कवितेवर तिच्या रचना कालापासून रसिकांच्या उड्या पडत आहेत. रामजोशी, विठोबा अण्णा, चिंतामणि जोशी, धुंडिराज, राजाराम प्रासादी, परशुरामपंत तात्या गोडबोले, नारोबा पांडुरंग विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, वामनराव आठ, बाळकृष्ण मल्हार हंस, श्रीधर विष्णु परांजपे, लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर, इत्यादि कवींनीं आणि रसिक सहृदयांनीं पंतांच्या कवितेवरून स्वतःचा देह ओवाळून टाकला आहे. असे असलें तरी पंतकाव्याचे कांहीं विरोधी टीकाकार असून ते चांगले वजनदार आहेत. न्यायमूर्ति माधवराव रानडे यांच्या दृष्टीनें पंतांचें काव्य कृत्रिम आहे. डा. व्हिल्सन यांच्या मतें मोरोपंतांनीं कृत्रिम काव्यें रचून आपल्या बुद्धीचा अपव्यय केला. विष्णुशास्त्र्यांच्या वडील कृष्णशास्त्री चिपळूणकर मोरोपंतांना मापांच्या म्हणत. राजा शिवाजी नाट्यकर्ते कुंटे यांच्या दृष्टीनें पंतांच्या ठिकाणीं प्रसाद, कवित्व, कल्पनाचातुर्य वगैरे कांहीं नसून पंत म्हणजे यमक जुळविणारा अरसिक मनुष्य होते ! कृत्रिमपणाचा आरोप हा इतका लज्जास्पद आहे कीं त्यामुळें प्राय

कोणत्याच कवीची कविता सुटू शकणार नाहीं. गद्यापेक्षा पद्यात काहीं 'कृत्रिम' भाग असणारच. मोरोपंताच्या काव्यातील यमक, अनुप्रास, श्लेष इत्यादि शब्दालंकारावरून हा आरोप केला गेला असला तरी त्यात फारसा अर्थ नाहीं. याचें कारण यमक अनुप्रासादिकामुळें पंताच्या काव्याचें सौंदर्य वाढलें' असून तीं साधायला त्यांना कष्ट पडत नसत. अत्यंत सफाईनें सयमक व सानुप्रास कविता ते करीत किंबहुना त्यांच्या काळीं समयक व सानुप्रास कविता करणें हें मुळींच अवघड किंवा कृत्रिम समजलें जात नसे. शाहिरी काव्याकडे पाहिलें असताना या म्हणण्याचा प्रत्यय सहज येईल. मोरोपंत हे केवळ 'भाषांतरे' होते या म्हणण्यातहि काहीं अर्थ नाहीं एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंतची सर्व मराठी कविता ही बहुशीं रामायण, महाभारत, भागवत, विविध पुराणें यावर आधारलेली असल्यानें एका दृष्टीनें तीं सर्वच भाषांतररूप ठरेल. परंतु तसें वस्तुतः नाहीं. कवींनीं आपले विषय पुराणातून घेतले असले तरी त्यांची मांडणी स्वतंत्रपणें केली आहे. मोरोपंताच्या बाबतींत तर हें विशेषत्वानें खरें आहे. रामायण, महाभारत, भागवतादि ग्रंथावरून त्यांनीं आपल्या काव्याची रचना केली असली, तरी ती करीत असताना स्वतंत्र बुद्धिच सर्वत्र चालविली आहे. त्यांनी केलेले संक्षेप विस्तार पाहिले असताना ही गोष्ट पटते आर्याभारत रचीत असताना त्यांचा भर पांडवाच्या चरित्रावर होता. याच कारणानें आदिपर्वांत दुःशला जन्म, दुःशला विवाह, कल्माषपादकथा, उतंककथा वगैरे त्यांनीं गाळल्या आहेत. मूळची कणिकनीति त्यांनीं फारच थोडक्यात सांगितली आहे. "विस्तरभयास्तव कणिकनीत्यंतर्गत कथांचि असि काहीं लिहिली" (अ. २८ गीति २६) असे स्वतः पंतच सांगतात. कर्णपर्वांत त्रिपुराचा इतिहास त्यांनीं गाळला आहे. आणि तसें करीत असताना असें म्हटलें आहे कीं, "गाया, श्रवण कराया, योग्य, परिमितविस्तराकरिता। इतिहास गाळला हा; झाला श्रम मलाहि चित्त आवरिता॥" कर्णपर्वांतील मूळच्या ४९ अध्यायाचा म्हणजे २११७ श्लोकाचा सारांश त्यांनीं ३० अध्यायात किंवा १२३२ गीतींत सांगितला आहे. स्त्रीपर्वांत असाच संक्षेप विस्तार केला आहे. पहिल्या अध्यायातील धृतराष्ट्राचा

श्लोक पंतांनीं अजिबात गाळला आहे. विदुरकृत धृतराष्ट्रसान्त्वनाच्या मूळच्या ११६ श्लोकांऐवजी पंतांनीं चारच गीती योजिल्या आहेत! याच्या उलट दुसऱ्या अध्यायांतील कुरुस्त्रियांनीं धर्मराजास उद्देशून केलेलें उपालंभयुक्त भाषण पंतांनीं अधिक विस्तारानें दिलें आहे. राधेनें कर्णाबद्दल केलेला विलाप केवळ पंत प्रतिभेचाच विलास होय. उत्तराविलाप, कर्णाबद्दल कुंति व धर्म यांचा विलाप, हे दोन विलाप व्यासभारतांत बहुतांशीं सोडूनच आहेत. 'पांडुसुताच्या' कथा 'स्वच्छावृत्ति' आणीत असतांना व्यासकृत महाभारत पंत आपल्या जवळपास ठेवीत यांत शंका नाहीं. कारण अनेक श्लोकांत व गीतींत शब्दांचें साम्य आढळतें. (मनोरथपथाहीं देहावाचुन येणगा गेला । अश्वांनीं दूर द्विज, अर्जुन संसप्तकाकडे गेला ॥ या मोरोपंती गीतींत व व्यासाच्या पुढील श्लोकांत साम्य आहे. प्रतीरकामे तु रथाश्वयाग्नि हुते हये । मन्त्रौषधिक्रियायोगैर्यांथी देहाद्विनाहृते) असें असले तरी अनेक ठिकाणीं मूळापेक्षा कितीतरी पट अधिक चांगली रचनाहि त्यांनीं केली आहे. कर्णपर्वांतीलच पुढील दोन श्लोकांवर पंतांनीं किती रमणीय उत्प्रेक्षा केल्या आहेत त्या बघा : पश्य पार्थ यथा सेना धार्तराष्ट्रीह संयुगे । कर्णेन विहिता वीर गुप्ता वीरैर्महारथैः ॥ हतवीरतमा ह्येषा धार्तराष्ट्री महाचमूः । फल्गुशेषा महाबाहो तृणैस्तुल्या मतामम ॥ मकरव्यूह विलोकुनि 'पहा' म्हणे धर्म सव्यसाचीसी । कर्णें केली रचना दिसते, ध्यायासि भव्य, साचीसी ॥ हतवरुनि लाजे कुधर गुरुविरहाकुळा, कृपा निपट अरिसेना कांहीं न धूलिस्थलमिव मुत्सारुनि पट ॥ पंत हे केवळ भाषांतरकार होते, त्यांच्या ठिकाणीं रसिकता नव्हती, वगैरे विधानें किती बेजबाबदारपणाचीं आहेत हें आतां कळेल. आर्याभारतांत संस्कृत साहित्यशास्त्रांत आढळणारे निरनिराळे अलंकार व रस यांची मेजवानीच वाचकांना अर्पण करण्यांत आली आहे. आणि मौज ही कीं, यापैकीं बहुतेक सर्व ठिकाणच्या कल्पना स्वतः मोरोपंतांच्याच आहेत. रणांगणावर होणाऱ्या प्रचंड ध्वनींची कल्पना होण्याकरितां ध्वनिद्योतक वर्णांची पंतांनीं योजना कशी केली आहे ती पाहा.--आनकदुंदुभि दर्दुरडिंडिमभेरी मुरजपणवाचे । ध्वनि उठले यच्छ्रवणें न श्रम ही त्या स्थळीं कृपण वाचे ॥

तसेच रागाची शीघ्रगति दर्शविण्याकरिता त्यांनीं अनुप्रासाची कशी मदत घेतली आहे ती बघा.—अरिगिरिदारदारतृटिहि, तें भेदुनि शरहि धरि क्रीडा आर्याभारतात तसेच इतर ठिकाणींहि पंतानीं उत्तम प्रकारें रसपरिपोष केला आहे कर्ण व द्रोणपर्वातील वीररस आणि स्त्रीपर्वातील करुण रस फारच बहारीचा आहे याच्याच जोडीला स्वभावचित्राचा विचार करायला हवा. वैशिष्ट्यपूर्ण, ठसठशीत, मनोवेधक अशा स्वभावचित्रानीं मोरोपंती कविता खचून भरली आहे. कर्ण, धृतराष्ट्र, कुंति, कृष्ण, द्रोणाचार्य, सीता, द्रौपदी, सुभद्रा, अर्जुन इत्यादि शेंकडो स्त्रीपुरुषांचीं मनोज्ञ शब्दचित्रें पंतानीं आपल्या काव्यात रेखाटलीं आहेत याच्या जोडीला संशयरत्नमाला आणि केकावली सारखीं भावोत्कट आणि स्वतंत्र काव्यें आपण ठेविलीं आणि मोरोपंती कवितेचा साकल्यानें विचार करू लागलों तर ती कृत्रिम व भाषांतरित न वाटता उलट तीं स्वतंत्र घडणीची कल्पपूर्ण व अभिजात अशीच वाटेल संशयरत्नमाला आणि केकावली या काव्यात पंतानीं ईश्वराला परोपरीनें, लडिवाळपणानें, कृतककोपानें पण सर्वत्र प्रौढ अशा भक्तिभावानें आळविलें आहे. उत्तम काव्यात ध्वनिसौंदर्य असतें केकावलींत अशा कित्येक केका आहेत कीं, ज्या ध्वनिसौंदर्यानें नटल्या झाल्या आहेत "दिलें बहु बरें खरें, परि गमे कृपा घ्यन ती। अलङ्कृतिमती सती मनिं झुरे, न जो संगति ॥"—सारख्या केकेतील ध्वन्यर्थ किती बहारीचा आहे तो बघा

मोरोपंती भाषा व काव्यविषय यांच्या संबधानें येथें थोडासा विचार करू या. मोरोपंती स्त्रीगीतें व हलक्याफुलक्या आख्यानासारखीं काहीं आख्यानें पाहिलीं असताना पंत किती सोपी व रसाळ कविता लिहू शकत याचा उत्तम प्रत्यय येतो "ऐशी नाई माझी ऐकवाची वाणी। डोळा आल पाणी भावोजीच्या।" —अशा सारखी बालबोध व घरगुती भाषा लिहिणाऱ्या पंतानीं आर्याभारत, रामायण, कृष्णविजय, हरिवंश, केकावली सारख्या काव्यात आढळणारी संस्कृतप्रचुर रचना केलेली पाहून पुष्कळांना आश्चर्य वाटतें परतु हीं कार्ये बहुजनाकरिता

नसून तत्कालीन संस्कृतज्ञ रसिकांकरिता होती हें ध्यानांत धरल्यावर त्यांना आश्चर्य वाटणार नाहीं. शिक्षणाचा प्रसार आज जर अवघा दहा टक्के आहे, तर पंतांच्या कालीं शिकलेल्यांची संख्या काहीं हजारांपेक्षा क्वचित् ज्यास्त नसेल. हे सर्व लोक त्यावेळच्या पद्धतिप्रमाणें संस्कृत शिकत. अशा लोकांच्या पसंतीला उतरेल अशा प्रकारची प्रौढ रचना पंतांनीं मुद्दामच केली आहे. कवितेचा अर्थ लावण्यांत थोडे श्रम पडावेत व नंतर तिची गंमत कळावी असें या संस्कृतज्ञ रसिकांना वाटे. तत्कालीन पुराणीक आणि कीर्तनकार पंतांच्या आर्या लावून दाखविण्यांत धन्यता मानीत, आणि श्रोतेहि मग त्यांचा मिटक्या मारीत आस्वाद घेत. माझा मऱ्हाटाचि बोल कवतुकें परि अमृतातेंही पैजा जिंके अशी प्रतिज्ञा ज्ञानेश्वरांची होती. मोरोपंतांची प्रतिज्ञा अशी असावी—माझा मऱ्हाटाचि बोल कौतुकें। परि संस्कृतातेंहि पैजा जिंके. आणि खरोखरच मोरोपंतांनी ही पैज जिंकली काशीक्षेत्रांत ते आपली कविता घेऊन गेले व तत्रस्थ संस्कृत पंडितांना त्यांनीं ती दाखविली. पंडितांनी पंतांच्या कवितेची शलाकापरीक्षा करून ती अत्युत्तम असल्याचा अभिप्राय दिला. पंतांनीं आपल्या काव्यांत विविध यमकें, अनुप्रास, श्लेष हे मुद्दामच असल्या पंडित रसिकांना ते आवडत असत म्हणून वापरले आहेत. आज आपणाला पंतांच्या काव्यांत अपरिचित संस्कृत शब्द, दीर्घ समास, दुरान्वयादि दोष जे व जितक्या प्रमाणांत आढळतात, ते व तितक्या प्रमाणांत त्यांच्या काळच्या पंडित वाचकांना वाटत नसावेत मुक्तछंदाच्या सध्याच्या जमान्यांत मोरोपंती यमकें नेयळ कृत्रिम ठरलीं, तरी तीं मोरोपंतांच्या काळांत स्वागतार्हच होतीं. "अनलसमीहित सार्थी राया! सार महीवरा! कामा। अनलस मी हि तसा धीरा! यावा रामही वरा मा!॥" अशा एखाद दुसऱ्या मुद्दामच काव्यरत्नकौतुक म्हणून केलेल्या गीतींतील यमकें सोडल्यास मोरोपंती यमकें सोपीं, अर्थपोषक व चमत्कृतिजनक असतात यांत शंका नाहीं. यमकें अनुप्रास, श्लेष इत्यादि बंधनें सांभाळूनहि पंतांनीं आपल्या भाषेचें स्वरूप सर्वत्र शुद्ध ठेवलेलें पाहून त्यांच्याविषयीं आदर वाटतो. "मराठीला व्याकरणसंस्कारानें पावन करून संस्कृतच्या पदवीला चढविण्याची पंतांना आवड होती असें उघड

दिसतें," असें जें पांगारकरांनी[1] म्हटलें आहे तें अक्षरशः खरें आहे. असें असूनहि घरगुती दृष्टांत व लोकोक्ति यांचा इतक्या मोठ्या प्रमाणावर पंतांनी उपयोग केला की चलनी नाण्याप्रमाणें त्यांच्या काव्यपंक्ती महाराष्ट्रीयांच्या संवादांत वापरल्या जाऊं लागल्या व जात आहेत. "जरि उकिरड्यांत पडला मळला न हिरा तथापि सामान्य। प्रार्थुनि मागति पुनच्छायापासुनि भले परिसरातें।, हंसे मुक्ता नेली मग केल्या कलकलाट काकांनीं। परि प्रभुहि सग्रहीं सकल वस्तुला ठेविती। प्रमातंपशुच्या शिरावरि वसनि उभे कास्से। पुरुषें आरभावें कर्म न पौरुष कदापि सोडावें। जी मृदु लागे तों तों दर्प शिशु फार ऊन मातातें। पान्थ वरी नियमति परवशता शतगुणें करी जाच। ह्मत कर्म करावें भोगावें रडत हैंचि परिणामीं।" इत्यादि ओळी या म्हणण्याची साक्ष देतील. मोरोपंतांनी निवडलेल्या काव्यविषयासंबंधानें इतकेंच म्हणता येईल कीं, तत्कालीन लोकांच्या आवडीप्रमाणें व इतर ग्रंथकारांप्रमाणें त्यांनीं पौराणिक कथानकांची निवड केली. कालिदासासारख्या स्वतंत्र प्रतिभेच्या कवीनें देखील जेथें कुमारसंभव, रघुवंश, शाकुंतल इत्यादि सारखे ग्रंथ पौराणिक कथाभाग घेऊन सजविले, तेथें मोरोपंतांना दोष देण्यांत काय अर्थ आहे. केवळ कल्पित कथानकें रचण्याची आधुनिक तऱ्हा त्यावेळीं रसिकमान्य झाली नव्हती. ग्रंथकाराचें ऐश्वर्य तो रसपरिपोष, स्वभावपरिपोष कसा करतो, ग्रंथाची मांडणी कशी करतो, अलंकार व ध्वनि यांचा उपयोग कसा करतो, यावर अवलंबून असे मोरोपंतांनी या सर्व गोष्टी उत्तम प्रकारें करून दाखविल्यानें ते त्यांच्याच काळीं नव्हे तर मागाहून आज इतकीं वर्षे श्रेष्ठ कवि म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

आर्यापति म्हणून पंत विख्यात आहेत. ज्ञानेश्वराची ओवी, तुकारामाचा अभंग, वामनाचा श्लोक, त्याप्रमाणें आर्या अशी मयूरपंताचीच. पंताच्या आर्येसंबंधानें पांगारकर[2] म्हणतात, "पंतांनीं जरी विविध वृत्तांत काव्यें केलीं असली

---

१ मोरोपंतांचें चरित्र, पृ ५५७

२ मोरोपंतांचें चरित्र पृ ५६८

तरी त्यांची प्रसिद्धी ' आर्यापति ' म्हणूनच आहे. पंतांपूर्वी आर्यावृत्त मराठी वाचकांना माहीत नव्हतें नामसुधाचंद्रकांत पंतांनी आर्यावृत्तावर दहा आर्या केल्या आहेत. आर्यासुधा ही गीर्वाणभाषानिष्णात अशा बुधांनी आकंठ प्राशिली होती पण प्राकृतांनी ती कानांनीं मात्र ऐकिली होती (११५). त्यांनी दया करून मला शिकविली (११६). प्राकृतांनीं ती प्रथम छंदःशास्त्रांत पिंगलाचार्यांना शिकविली होती व त्यांच्यापासून मी ती शिकलों (११४). प्राकृतवाचकांस पूर्वी इतर कांहीं छंद माहीत होते :— गर्वे ओव्या सवना दोह्यांतें सर्व जाणती लोक । श्लोक प्रिय त्यांस ज्या प्रसन्न तूं पुण्यश्लोक श्लोक ॥११३॥ ओव्या, दोहे, श्लोक वगैरे लोकमान्य झालेल्या वृत्तांचा उल्लेख करून पंत म्हणतात :—प्रकटी प्रथम भगीरथ नृपलोकीं सुरनदीस ती आर्या । तसि हे मयूर नाहीं तरि सर्वांना न दीसती आर्या ॥१११॥ आर्याभागीरथीच्या जनकाला हा अभिमानोद्गार ऐकून कोणास कौतुक वाटणार नाहीं ! . .. पंत दाक्षिण्याची मागतात :— उचित प्रचार मात्रो रसिकांस प्राकृतांत आर्यांचा । पुष्पद्वारेंचि होतो सत्कार प्राकृतांत आर्यांचा ॥११७॥ पंतांच्या आर्येला संस्कृतांत गीति असें नाव आहे." पंतांच्या आर्या त्यांच्या काळींच लोकमान्यतेस पावल्या. ज्ञानेश्वरांच्या भाषेची पकड ज्याप्रमाणें दहाराशांपूर्वी महाराष्ट्रीयांच्या मनावर होती, तशा प्रकारची पकड मोरोपंती आर्येची सुमारें शंभर-सव्वाशें वर्षे होती. आर्यासंप्रदायच महाराष्ट्रांत निर्माण झाला. मोरोपंतांना जितके अनुयायी कवी लाभले तितके क्वचितच इतर मराठी कवींना लाभले असतील. विठोबा अण्णा, राम दटवे, चिंतामणि जोशी, धुंडिराज, शाहिर कवी, परशुराम दफळे, राजाराम प्रासादी, गपूसाहेब कुरुंदवाडकर इत्यादि शेंकडों कवींनीं आपली काव्यरचना आर्यावृत्तांत केली आहे. धुंडिराज कवीनें प्रल्हादचरित्र, नारदाची लावणी, रासक्रीडा इत्यादि काव्यरचना केली आहे. "न मरे वास्तव नेला पर्वतशिखरासि लोटिला खालीं । परि तो निर्भय चित्तीं वाहे नारायणासि लाखोली" ही प्रल्हादचरित्रांतील आर्या सर्वांच्या परिचयाची आहे. जनार्दन कवीनें दामाजी पंतचरित्र आर्यावृत्तांत रचिलें असून कृष्णानंदनिमग्न या कवीचा ' राधाविलास ' आर्यावृत्तांतच आहे. विठ्ठल केरावर (शके १७०० नंतर) हा पंतानुयायी असून

याच्या काव्यांपैकीं रामचरित, शुकरंभासंवाद, कबीरकथा, गजगौरीव्रत हीं प्रसिद्ध आहेत. नारायण कवीनें लिहिलेल्या कबीराख्यानांत तसेंच शिवमोहिनी आख्यानांत त्यानें पंतांचें अनुकरण पुष्कळ केलें आहे. चिंतामणी कवीनें गोपीचंदाख्यानाचे प्रारंभीं " विद्वज्जनवृक्षवना सौरभगुणवृद्धिला महागुरुला। भावें घ्यातो प्राकृत-काव्याचार्या मयूरकविराया " मोरोपंताना नमन केलें आहे. यानें ' सीतास्वयंवर ' हें प्रकरणहि आर्यावृत्तांत रचिलें आहे. याशिवाय यानें गणपतीवर अकरा आर्या केल्या आहेत सोलापुरचे रामजोशीबुवा, पंढरपूरचे रामचंद्रपंत बडवे, रघुनाथपंत कोठे यांनींहि पंताच्या धर्तीवरच काव्यरचना केली आहे. मोरोपंताच्या श्रेष्ठत्वाचा हाहि एक अप्रत्यक्षच का होईना पण भक्कम पुरावा आहे.

मोरोपंताच्या समकालीन अशा काहीं कवींचा येथेंच उल्लेख केलेला बरा. गोपाळ, शुभानंद, माधव आणि जिवाशिवा यांनीं महाभारतांतील काहीं पर्वांवर मराठी टीका केली आहे. गोपाळ हा नेवासें येथील राहणारा होता व शुभानंद हा अकोले येथील राहणारा होता. मुरारी, जनार्दन शिवनाथ, अनंततनय, हरिदास कान्हा यांहि कवींनीं महाभारतांतील काहीं पर्वें मराठींत अनुवादिलीं आहेत. मुरारीनें भीष्मपर्व शके १६७६ मध्यें रचिलें शिवनाथानें भीष्म व द्रोण हीं पर्वें शके १६८८ मध्यें तयार केलीं अनंततनयानें उद्योगपर्व रचिलें असून हरिदास कान्हयाचें भीष्मपर्व उपलब्ध आहे. याचा काळ शके १७०० चा समजतात मोहिरीचानाथ अंबिये (जन्म शके १६३६ मृत्यु शके १७१४) हे चादे या गावचे राहणारे होते. यांनीं अक्षयबोध, पूर्णाक्षरी, अद्वयानंद, सिद्धांत-संहिता, सद्‌गुरुअनुभवेश्वरी इत्यादि अध्यात्मपर व उपदेशात्मक ग्रंथ लिहिले असून शिवाय पदें व अभंगहि पुष्कळ रचिले आहेत जोतिपंतदादा (मृत्यु शके १७१० मार्गशीर्ष कृ १२) यांनीं सबंध भागवतावर मराठींत टीका लिहिली असल्यानें यांना जोतिपंतदादा महाभागवत म्हणतात. यांनीं आपल्या काव्यांत अभंग व ओवी या दोन्ही वृत्तांचा उपयोग केला आहे रघुनाथ ऊर्फ हरिदास या कवीनें योगवासिष्ठ हा ग्रंथ मराठींत अनुवादिला आहे. ग्रंथाची ओवीसंख्या

सोळाहजारांहून अधिक आहे. हरिबुवा भोंडवे (समाधि शके १६९१) जातीन शिंपी असून मोठे विठ्ठलभक्त होते. हे रामदासी संप्रदायातील होते. यांनी हरिबोध (शके १६९०) व मानसागर (शके १६९५) असे दोन अध्यात्मपर ग्रंथ लिहिले आहेत. शिवाय यांची अभंग रचनाहि सुमारे पाऊणलाख आहे. भिक्षु कवीनें 'भक्ति अनुभव' (शके १६९६) नांवाची वीस अध्यायांची उद्धवगीतेवर मराठींत टीका केली आहे.

१६

" मराठी काव्याची पहांट "

शिवाजी महाराज, राजाराम महाराज, बाजीरावसाहेब, नानासाहेब, सवाई माधवराव इत्यादिकांचा स्वराज्यस्थापनेचा व साम्राज्य विस्ताराचा अभूतपूर्व असा पराक्रम महाराष्ट्रांत व महाराष्ट्राबाहेर चालला असताना, साहित्यिकांचा एक वर्ग आध्यात्मिक पौराणिक उपदेशात्मक अशा प्रकारची काव्यरचना करीत होता. या साहित्यिकांत तुकाराम महाराज, काहीं अंशानीं रामदास, वामनपंडित, रघुनाथपंडित, श्रीधर, मोरोपंत यांच्यासारखे थोर कवी येतात. ज्या जगात हे वावरत होते, त्यांतून काव्यविषय न निवडता, उपनिषदें आणि रामायण महाभारतातून त्यांनी आपले विषय निवडिले ! लौकिक जगाहून काहीं वेगळ्याच जगात हे राहात असल्यागत यांची काव्यसृष्टि आहे. साहित्यिकांचा दुसरा वर्ग मात्र अधिक जागरूक होता. मराठे वीरांच्या पराक्रमात आणि प्रेमात, सुखात आणि दुःखात, सहानुभूतिपूर्वक सहभागी होऊन यानें आपल्या काव्याची रचना केली. सभोंवतालच्या सृष्टीशीं एकरूप होऊन या वर्गानें काव्यरचना केली असल्यानें, त्यांच्या काव्यात एक प्रकारचा जीवंतपणा नि जिव्हाळा, वास्तवता नि मराठेबाणा ओतप्रोत भरला आहे. या साहित्यिकांत अज्ञानदास तुलसीदासापासून ते प्रभाकर-परशुरामापर्यंतचे सर्व शाहीर येतात. यांचे काव्य अस्सल मराठी काव्य आहे. मुकुंदराजापासून ते मोरोपंतापर्यंतच्या काव्याला मराठी काव्य म्हणण्यापेक्षा भारतीय काव्य म्हटलेलें अधिक शोभेल. कारण त्यात महाराष्ट्राची विशिष्टता अशी फार थोडी उतरली आहे. अखिल भारतीय कथा आणि अखिल भारतीय तत्त्वज्ञान यांचाच काव्यात्मक किंवा पद्यात्मक परामर्श यांनीं घेतला आहे. यांच्या उलट शाहिरांच्या पोवाड्यांची आणि लावण्यांची स्थिति आहे. मराठ्यांचें मनगट,

मराठ्याचें मन, मराठ्याच्या भावभावना, मराठ्याचे आचार विचार, मराठ्याचा पोषाख आणि मराठ्याचा मानधनी मोठेपणा या सर्वांचें प्रतिबिंब पोवाड्यांत आणि लावण्यांत उत्तम प्रकारें पडलें आहे. हें खरें मराठी काव्य होय. हें व्यासोच्छिष्ट काव्य नव्हे. मराठी काव्याची सुरुवात या लोकाभिमुख काव्यापासून झाली असे म्हटलें पाहिजे. अच्युतराव कोल्हटकर यांनी या काव्याला उद्देशून 'मराठी काव्याची पहाट' असें जें म्हटलें आहे तें अगदीं यथार्थ आहे.

शाहिराच्या पोवाड्याकडे आणि लावण्याकडे लोकांचे लक्ष दिर्घकाळापासून असलें, तरी साहित्याच्या दृष्टीनें त्याचें महत्त्व ओळखून तें छापून काढण्याचें काम इ. स. १८६९ पर्यंत कोणी केलें नव्हतें. या सालीं विविधज्ञानविस्तार मासिकाचा जन्म झाला. या मासिकांतून १८७२ मध्यें नारायणरावाच्या वधाचा, १८७५ मध्यें कोल्हापूरकर आबासाहेब यांच्या खुनाचा, १८७७ मध्यें बाळा लक्ष्मण शाहीराचा खर्ड्याचा, १८७८ मध्यें सातारकर जगली रामाच्या जन्माचा व १८७९ मध्यें प्रभाकर शाहीराचा खर्ड्याचा इत्यादि पोवाडे प्रसिद्ध झाले. याच सुमारास निबंधमालेंत विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं कांहीं पोवाडे छापले. महाराष्ट्रांत इतिहाससंशोधनाची स्फूर्ति शास्त्रीबोवापासूनच निर्माण झाली. शास्त्रीबोवांचे स्नेही शंकर तुकाराम शालिग्राम त्यांनीं त्यांच्यापासून प्रेरणा मिळवून, पोवाडे जमा करण्याचें काम शिरावर घेतलें १८७९ सालीं त्यांनीं सुमारें चाळीस पोवाड्यांचा एक संग्रह प्रसिद्ध केला. पोवाडे जमविण्याचा नाद याच सुमारास ऑक्वर्थ या इंग्रज गृहस्थासहि लागला. पुढें त्यांनीं व शालिग्राम यांनीं मिळून १८९० सालीं पोवाड्यांचा दुसरा संग्रह प्रसिद्ध केला. गोविंद बल्लाळ शिनूत यांनीं सुमारें शंभर पोवाडे मिळवून त्यांचा संग्रह कोल्हापूर सरकारकडून प्रसिद्ध करविला. दुर्दैवानें हा संग्रह कोठेंहि उपलब्ध नाहीं. त्यानंतर १८९३ मध्यें बाळकृष्ण आत्माराम गुप्ते यांनीं 'होळकरशाईतिल पोवाडे' नावाचा १९ पोवाड्यांचा संग्रह प्रसिद्ध केला. शालिग्रामांनीं पुढें शाहिराच्या लावण्याहि प्रसिद्ध केल्या. चित्रशाळा छापखान्यानें प्रभाकर, होनाजीबाळा, अनंत फंदी इत्यादि शाहिराच्या लावण्या व पोवाडे इ. स. १९२० च्या सुमारास

प्रसिद्ध केले. गो. गो. अधिकारी यानीं सगनभाऊ व पठ्ठे बापुराव याच्या पोवाडे व लावण्याना प्रसिद्धी दिली. त्यानंतर य. न केळकर यानीं ऐतिहासिक पोवाडे भाग पहिला (१८२८) व भाग दुसरा (१९४४) प्रसिद्ध करून मराठ्याचा काव्यमय इतिहासच जनतेपुढें ठेविला. या सर्व संग्रहात मिळून सुमारे तीनशे पोवाडे उपलब्ध आहेत यापैकीं शिवकालीन सात, पेशवेकालीन दीडशे व अव्वल इंग्रजींतील दीडशे असे पोवाडे आहेत. ऐतिहासिक पोवाड्यात फक्त सगनभाऊचा पानपताचा पोवाडाच विषमकालीन आहे. बाकी सर्व पोवाडे समकालीन असल्यानें इतिहासाच्या दृष्टीनें फार महत्त्वाचे आहेत. किंबहुना काहीं पोवाडे उपलब्ध ऐतिहासिक साधनापेक्षा चागले आहेत. उदाहरणार्थ मल्हारदास शाहीरकृत डभईच्या लढाईचा पोवाडा. यात माहिती भरपूर आली आहे. लहरीमुकुदाच्या नारायणरावाच्या वधावरील पोवाड्यात आनंदीबाईवरील आरोप निर्मूल केला आहे. प्रभाकराच्या खर्ड्याच्या पोवाड्यात पेशव्याच्या सरदार शिलेदाराची बिनचूक यादी आहे. बन्सरींत हे नाहीं प्रभाकराच्या एका पोवाड्यात बाजीरावाचे दोन लेकवळे (बुधावा व हैवती) याचा अन्यत्र नसलेला उल्लेख आहे.

पोवाड्याचे तीन काल कल्पिता येतात. पहिला काळ शिवाजी ते पहिले बाजीरावाचा. यात फार थोडे पोवाडे आहेत. शिवाजीच्या मृत्युनतरच्या बेबंदशाहींत हे पोवाडे नष्ट झाले की काय कळत नाहीं. दुसरा काळ, पानपत ते खर्ड्यापर्यंतचा. यात पुष्कळ पोवाडे आहेत. पहिल्या काळातील शाहीर गोंधळी व मराठे आहेत. दुसऱ्यातील गोंधळी मराठे ब्राह्मण असे सर्व जातींचे आहेत. खर्ड्याचा युद्धसग्राम आणि पुण्यातला श्रीमंत सवाई माधवराव साहेबाचा डोळेभरून पाहिलेला रंग, या कर्तीसमोर असल्यानें होनाजी बाळा, अनंतफदी, रामजोशी, प्रभाकर, सगनभाऊ, रामचंद्र, परशराम इत्यादि सर्वांनीं या प्रसगाचीं मनोहर वर्णनें करून आपल्या देशबाधवास ऐकविलीं व आनंदानें व स्फूर्तीनें लोकाचे देह पुलकून सोडिले. पोवाड्याच्या पहिल्या काळात एकहि लावणी नाहीं. दुसऱ्यात अगणित आहेत. पहिल्या काळात गद्यसदृश सुलभ वृत्त आहे तर

दुसऱ्यात अनेक पार्लीचे व रागाचे पोवाडे व लावण्या आहेत. तिसऱ्या कालात इंग्रजी अमलाचीं वर्णनें असून शाहिराची वडोदें, ग्वाल्हेर, इंदूर अशी वाताहत झालेली दिसते. 'जुने कायदे अगदि मोडले नचिपुन झाली इग्रेजी' असें एका शाहिरानें म्हटलें आहे. शाहूच्या कारकीर्दीपासून मराठी राज्यात शाहिराची चलती होती. तिचा कडेलोट दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत झाला. गगूहैबतीच्या फडास सवाईमाधवरावाकडून आश्रय होता. होनाजीस कुडनपूरचें इनाम व शिमग्याच्या तमाशाबद्दल सालीना २०० रु. मिळत. दुसरा बाजीराव आल्या-बरोबर शाहीर मिरवी. वेंकट नरसी नानाच्या वचनील त्यानें नाचाबद्दल २६००० रु. दिल्याचा उल्लेख आहे. दुसऱ्या सयाजीरावाच्या कारकीर्दीत बडोद्यात पेशवाईतील शाहिराना उत्तम आश्रय मिळाला. परशुराम एकतीस वेळा बडोद्यात आला होता.

पोवाड्याचा प्रसार शाहिरानीं तर केलाच, पण त्याच्याहिपेक्षा चित्रकथे, बहुरूपी, मराठी, गोंधळी यानीं विशेष केला. हे सर्वजण लावण्या आणि पोवाडे म्हणत, आणि ते म्हणताना ढोलकीं, एकतारी, दौर, संबळ, डफ हीं अस्सल देशी वाद्यें वाजवीत. अंबाबाई, भैरव, एकवीरा वगैरे सारख्या देवताचे गोंधळात पोवाडे म्हणण्याचा परिपाठ गोंधळ्यानीं सुरू केला. घरात एखादें शुभ कार्य असलें कीं गोंधळ हमखास होई. आणि गोंधळ म्हणला कीं त्याची पूर्तता पोवाड्यावाचून होत नसे. महाराष्ट्रीयाना या पोवाड्याविषयीं आत्मीयता वाटे याचें कारण त्याच्या कुळातील, त्याच्या नात्यापैकीं, त्याच्या पूर्वजापैकीं, कोणीनाकोणी तरी पोवाड्यात वर्णन केलेल्या लढाईवर गेलेला असे. साहजिकच पोवाडे ऐकून त्याना वीरश्रीचें व समाधानाचें भरतें येई पोवाडे व लावण्या केव्हाहि ऐकायला आनंददायक असल्या तरी त्या रणभूमीवर विश्रांतीच्या वेळीं अधिक मनोरंजक वाटत असतील यात शंका नाहीं. कारण वीराच्या पराक्रमाचें वर्णन जसें पोवाड्यात असतें, तसेंच त्याच्या शृंगाराचें वर्णन लावण्यातून केलेलें असतें वीरभोग्य असेच हे वचनाचे दोन प्रकार आहेत.

अगदीं पहिला पोवाडा अग्निदास किंवा अज्ञानदासाचा अफझलखानाच्या वधावर आहे. शाहिरानें हा प्रसंग स्वत:च्या काळीं घडलेला असा ऐकला आहे. या पोवाड्याची रचना गद्यामारखी तुणतुण्यावर सहज म्हणतां येईल अशी आहे. या पोवाड्याबद्दल शिवाजीमहाराजांकडून अज्ञानदासाला घोडा बक्षीस मिळाला होता. दुसरा पोवाडा तुलसीदासाचा असून तो तानाजीवर किंवा सिंहगडावर आहे. अज्ञानदासाची तडफ यांत नाहीं. परंतु काव्य ज्यास्त आहे. या पोवाड्याबद्दल शाहीराला शिवबाकडून सोन्याचा तोडा मिळाल्याचा उल्लेख आहे. यमाजीच्या पोवाड्यांत बाजी पासलकराच्या हरपटीचें वर्णन आहे. बाबू सनाई रामा यानें १७२६ सालांतील कर्नाटकस्वारीचा पोवाडा गाईला आहे. मल्हारदासानें हमईच्या लढाईवर पोवाडा रचिला आहे. पानपतच्या युद्धावर सगनभाऊ, रामा सट्या, पिंपळगावकर शिवराम, रत्नाक, अशा अनेक शाहीरांनीं पोवाडे केले आहेत. "भाऊसाहेबा मोहरा। आम्हांवर का रुसला पचीप्यारा" या ध्रुवपदाचा रामा सट्याचा पोवाडा करुण रसानें भरलेला आहे. लहरी मुकुंदाचा "दरुवनचा दिवा मालवला हिरा हरपला। काय गुपीत घात केला नारायणरावाला"–हा नारायणरावाच्या वधाचा पोवाडाहि करुणरसानें ओतप्रोत आहे. सवाई माधवरावाच्या रंग खेळण्यावर अनेक पोवाडे आहेत. त्यांत प्रभाकर व होनाजीबाळा यांचे बहारीचे आहेत. "जसा रंग श्रीरंग खेळले वृंदावनिं द्वापारांत। तसा रंग श्रीमंत खेळले कलियुगांत अति आदरांत" अशी आपल्या पोवाड्याची आकर्षक सुरुवात प्रभाकरानें केली आहे. खड्याच्या लढाईवर प्रभाकर, आप्पा यशवंत, कुंदाबा, अनंतफंदी, बाळा लक्ष्मण, होनाजी बाळा, रामचंद्र, महुरंगी अशा अनेक शाहिरांनीं पोवाडे रचिले आहेत. हे सर्व पोवाडे वीरश्रीयुक्त आहेत. याशिवाय सवाई माधवरावाचा मृत्यु, पट्टणकुडीची लढाई, यशवंतराव होळकर, दुसरा बाजीराव, इ. स. १८०४ व १८०५ सालचा दुष्काळ, खटकी व अष्टीची लढाई, महादजी शिंदे, नाना फडणीस, आनंदराव धुळप, दत्ताजी जाधव, संभाजी आंग्रे, फत्तेसिंग गायकवाड, दुसरे सयाजीराव, दामाजी नाईक, अहिल्याबाई होळकर, इत्यादि व्यक्तींवर व प्रसंगावरहि शाहिरांनीं पोवाडे तयार केले असून ते ऐतिहासिक माहितीनीं भरलेले असून, रचनेच्या दृष्टीनेंहि सफाईदार आहेत.

पोवाड्यात ऐतिहासिक वीरपुरुष आणि मुत्सद्दी यांनीं शत्रूंशीं घेतलेलीं झुंजें आणि गाजविलेले पराक्रम, त्यांनीं रचलेलीं कारस्थानें इत्यादिकांची माहिती ज्याप्रमाणें मिळते, त्याप्रमाणें लावण्यांतून ऐतिहासिक कालांतील समाजस्थितिविषयीं, लोकसमजुतीविषयीं माहिती कळते. मराठेशाहींत लोकांचा शकुनांवर, मुहूर्तांवर किती विश्वास होता, विवाह कोणत्या मर्यादेपर्यंत होत, डागदागिने कोणते घालीत, यात्रा कोणत्या करीत, सणवार कोणते उजवीत, आपापसांतील संबंध कसे असत, गृहव्यवस्था कशी असे इत्यादि अनेक गोष्टींवर लावण्या उत्तम प्रकारचा प्रकाश पाडतात. मराठेशाहीचा सामाजिक इतिहास या लावण्यांतून जसा व्यक्त झाला आहे तसा क्वचितच इतरत्र झाला असेल. " *दिस माझें प्रारब्ध यांतपण कधीं फिरेल बाई। एक बाळक पोटीं नाहीं* " या होनाजीच्या लावणींत संततीचें महत्त्व त्या काळीं किती वाटे ते दिसतें. रणांगणावर गेलेला पति यश घेऊन परतून येत आहे असें कळल्यावर होणारा आनंद होनाजीच्या " सहज मनामध्यें आलें माझणी कधीं स्वामीचा ऐकात पडे। तों जासूद येऊन सांगितलें मुक्काम गंगे आलीकडे " या लावणींत व्यक्त झाला आहे. नागपंचमी नवरात्र या सणाचे प्रसंगीं पति घरीं नसला म्हणजे स्त्रियांना काय वाटे ते प्रभाकराच्या " नऊदिवस नवरात्र घरीं प्राणसखा नाहीं। घरीं ग बसली अबाबाई॥ काय करूं किती आवरूं भर जोबनि मी। पती वांचुन चालली सुनी नागपंचमी " या ओळींत दिसते. त्याकाळीं दागिनें कोणते घालीत ते प्रभाकर सांगत आहे :—" गोठ हातभर ज्वे जिजमल्या मिनेदार करीं चुडे। चाल्या विचित्र दृष्टि पडे। वाकड वेळा बाहुभूषणें बाजुबंद त्यापुढें। बोल्ता कोकिळ वृथीं दडे॥ चिंचपेट्या तन्मणी हिऱ्याचे छेदिव कोंदण खडे। तादळी पोत दृष्टि ना पडे॥ पायीं विरोद्या जोडवी अनवट विचवे गेंद। रहफुली विरोद्या मारी नगाची चेंद। जड झालें शरीर मदन तोरें धुंद .." मूल न होणाऱ्या स्त्रिया काय करीत ते परशुरामाच्या पुढील लावणींत पाहावयास सांपडते " पोट पिकेना म्हणून बांधिले भाराभर गंडे। ...पंचाक्षरी आणून आर्धी। घरबंधन मी केलें। लेकाची माय पाहून ग तिच्या बाजेजवळ गेले। तिनीं ना कळतां चोळणा जावळाचे घरा आणिलें। ... वेळ्यांत येनगमा उमयना आलें

जोड्याने न्हाऊन । ... नागवळी नारायण वळीं नेला जाऊन निवरश्वरीं । .. घेतल्यातसमुद्रा । पावला देव मजला । झालें आळग नवमासीं । त्या सुमासी काय वाभूं । पति नेजळ गुणराशी '' शकुनावरील विश्वास परशुरामाच्या पुढील लावणींत दिसतो :—'' गेले कावळा लवतो डोळा फुरफुरती बाही । गेले प्रवासी घरीं कधीं येतील आमचे शिपाई.'' पेशवाईतील ऐश्वर्याची कल्पना यायला परशुरामाच्या या ओळी वाचा : —'' छपर पलंग झोपाळे माकळ्या चांदीचे लटकती हलके । पडदे चिराचे रंगित मगीत जणू घट्टा काळीज कलके । .. .. सगोगर्गी तजविग पाडिल्या आंग्रेजी ऐने जडले । शाल दुशाले महालीं बिछायत मसमालीं तक्के पडले । ''

शाहिरी वाङ्मय निर्माण करणाऱ्यात रामजोशी, अनंतफंदी, प्रभाकर, होनाजी बाळा, सगनभाऊ, परशुराम, गंगु हैबती यांची गणना प्रामुख्यानें होते. सुप्रसिद्ध रामजोशी सोलापूरकर (जन्म शके १६८४, मृत्यु शके १७३४) सर्व शाहीरांत तुऱ्याप्रमाणें होत. त्यांचा जन्म वेदशास्त्रसंपन्न अशा पित्याच्या पोटीं झाला होता. परंतु लहानपणापासून त्यांची वृत्ति रंगेल असल्यानें त्यांना लावण्याचा नाद लागला. पुढें ते स्वत च सुंदर व मार्मिक लावण्या तयार करू लागले. बयाबाई व चिमाबाई या मैत्रिणींच्या संगतींत त्यांची प्रतिभा प्रज्वलित होऊन अनेकोत्तम लावण्यांना जन्म देती झाली बयाबाईविषयीं एका लावणींत ते म्हणतात, '' कविता इजसंगें रंगा आली । धन्या सत्कविता कविरायाची, रसिकता बयाची । दैवे ही गांठ बयाबाईची ॥ '' यांच्या लावण्यातील शब्दयोजना इतकी सरस असे कीं, ती पाहून कविवर्य मोरोपंतासारखा शब्दप्रभूहि खूष झाला. मोरोपंताच्या सांगण्यावरून रामजोशानीं पुढें निव्वळ शृंगारिक लावण्या न रचता, अध्यात्मपर च पौराणिक कथानकपर लावण्या रचिल्या. यांच्या लावण्यातील शब्द इतके बेमालूम बसवलेले असत कीं त्यात इकडचा तिकडे करणें कोणालाहि कठिण वाटावें ''सुंदरा मनामधि भरली, जरा नाहिं ठरली, हवेलिंत शिरलि, मोत्याचा भांग '' या लावणींतील सुरवातीचेच शब्द किती चपखल आहेत ते बघा रामजोशाला दांभिकपणाचा किती तिटकारा होता ते ''हातदाने पटा रंगवुनि जटा धरिशि

तू शिरीं । मजसी उदाठेव का करी" हा त्यांनीं मुकुंदरायाच्या नांवाच्या मठपतीला जो फटका लगाविला आहे त्यावरून कळतें. जोशीबुवाची प्रसिद्धी त्यांच्या छेकापन्हुतीवर विशेष आहे. राधा व तिची सखी यांच्या संवादरूप वर्णन करणारी पुढील छेकापन्हुति पाहा :—"गुणरत्न कुचावर लोळे अति शोभला । तो कृष्ण काय ? नव्हे; हार कळेना तुला । बाई अंगमर्दनीं अति सुखकर वाटला । तो कृष्ण काय ? नव्हे; कर मूर्तिचा भला । मज शीतळ करितो, अति होउनिया भला । तो कृष्ण काय ? नव्हे; पवन सुवासानला ।"

संगमनेरचे अनंतफंदी (जन्म शके १६६६, मृत्यु शके १७४३) हे त्यांच्या फटक्यामुळें व लावण्यांमुळें विशेष प्रसिद्ध आहेत. त्यांचा धंदा घरचा सराफीचा. त्यांचें उपनांव घोलप. परंतु त्यांचें ध्यान स्वस्थ असण्याऐवजी अनेक प्रकारच्या फंदांत असे. यामुळें लोक त्यांना फंदी म्हणूं लागले व तें त्यांचें उपनांव ठरलें. राघोबाची लढाई, यशवंतराव होळकर, दुसरे बाजीराव यांच्यावर रचलेले त्यांचे पोवाडे रचनेच्या दृष्टीनें चांगले आहेत. "लडेगुडे हिरवे तट्टु यांची संगत धरू नको", "बर्म काढुनि हरमायाला उणें कोणाला बोलू नको । स्नेहासाठीं पदरमोड कर, पण जामिन कोणा राहुं नको" इत्यादि व्यवहारांतील उपदेश करणारे त्यांचे फटके आजहि लोकांच्या जिव्हाग्रीं वसत आहेत. अनंतफंदीची रचना विविध होती. मात्र तिच्यांत रसवत्ता हा गुण बेताचाच होता. प्रभाकर जनार्दन दातार (मृत्यु शके १७६५) हा कलाभिज्ञ शाहीर होता. त्याची प्रतिभा उज्ज्वल असून वर्णनशैली अचूक आहे. रसवत्ता, पदलालित्य, नादमाधुर्य या दृष्टींनीं पाहतां प्रभाकराची बरोबरी करणारा दुसरा शाहीर दिसत नाहीं. यानें देवादिकांच्या स्तुतिपर कविता, राजकारणी पुरुषांचे पोवाडे व शृंगारविषयक लावण्या अशी विविध काव्यरचना केली असून ती उत्तम काव्यांत मोजण्याजोगी आहे. सवाई माधवराव यांच्या रंग खेळण्याच्या प्रसंगावरील याच्या बहारीच्या पोवाड्याचें वर्णन मागें आलेंच आहे. दुसऱ्या बाजीरावाच्या अपयशावरील पोवाड्यांत याच्या मनांतील खिन्नता काव्यरूप घेऊन कशी बाहेर पडली आहे ती बघा :—"यशस्वी झाले श्रीमंत पहिले सर्वे लढायाला ।

आताच आलें अपेश कोठून बाजीरायाला ॥ धृ० ॥ विपरीत आला काळ म. ॥ गिळिलें मुंग्यानीं । पंडीतास जिंकिलें सभेमध्यें मठाध भग्यानीं । भीमास आणिलें हारीस रणांगणीं अशक्य लुग्यानीं । कुबेरासि पळविलें अकिंचन कसें तेलग्यानीं । जळीं राघवमाशास अडविलें असंख्य झिंग्यानीं जर्जर जाहला विष्णुवाहन वटराचें दग्यानीं ॥” याच्या शृंगारिक लावण्या सरस आहेत. थोडक्याशा शब्दांत वाचकाच्या समोर चित्र उभें करण्याची याची हातोटी पुढील ओळींत व्यक्त होते : – “निकोप गाभा सरळ कर्दळी हस्त तसेनाजुक दिसले। अधर लाल रंगथवित मोतींच्या रंगरसामधीं रसरमले।”

होनाजी बाळा हा जातीनें नंदगवळी होता. याच्या जीवनावर ‘अमरभूपाळी’ हा बोलपट तयार करण्यात आला, याच्या आजाचें नाव सातप्पा. हाहि लावण्या करी, सातप्याचा थोरला मुलगा बाळा बहिरू हाहि लावण्या रचीत असे. अशा रीतीनें होनाजीच्या ठिकाणीं कवित्व आनुवंशिकतेनें आलें असे म्हणावयास हरकत नाहीं. होनाजीनें पोवाडे व लावण्या अशी दुहेरी रचना केली असून ती प्रसादपूर्ण आहे. याच्या काहीं छेकापन्हुति देखील आहेत. याच्या सर्व रचनांत “घन श्याम सुंदरा श्रीधरा, अरुणोदय झाला । उठि लौकर वनमाळी उदयाचळीं मित्र आला” ही भूपाळी सर्वांगसुंदर असून आज दीडशें वर्षें महाराष्ट्राला आनंद देत आहे. होनाजीच्या तोडीचा दुसरा शाहीर सगनभाऊ (इ. स. १७७८ ते १८४० ?) हा होय. हा जेजुरीचा राहणारा व जातीनें शिकलगार मुसलमान होता. यानें रागदारीच्या लावण्या व पोवाडे रचिले आहेत. पूर्वी, लीलावरा, झान, भैरवी, पहाडी, मारा अशीं रागांचीं नावें याच्या लावण्यांवर दिलेलीं असतात. “लाडे लाडे येते मनरंजना। उचलून कडेवर घ्या ना” ही याची लावणी भावपूर्ण आहे. याचा पानपतचा पोवाडाहि चांगला आहे. गंगू हैबती, कुशाबा माळी, गोविंदा, मोतीराम हेहि शाहीर त्यांपैकीं होते. ज्याचा उल्लेख अवश्य केला पाहिजे असा शाहीर म्हणजे परशुराम (मृत्यु इ. स. १८४४ हा होय.) हा जातीनें शिंपी होता याला संत शाहीर म्हणतात याचें कारण त्याचे तमाशे एकादशीच्या दिवशींहि करीत

असत हा निःस्पृह असून अत्यंत सात्त्विक वृत्तीचा होता. याने तात्त्विक, पौराणिक कथात्मक, विनोदी, उपदेशात्मक व संकीर्ण अशा लावण्या रचिल्या असून त्या लोकरंजनपर व प्रौढ अशा आहेत. मागे त्यांचा उल्लेख आलाच आहे. "सुघड नार नवऱ्याला दिसली म्हणे वेगळे निघा। जहामर्दी समार दाविते करून तुम्हाला धरा," "घट्टाकट्टा तरणाताठा काही करीना चाकरी। घुड्डुरयानजी तीन टोणग्यांच्या निन उडवी मारी," इत्यादि लावण्यांतील विनोद तसेच "दहा शिळवण्या करीन परंतु एक ल्याचा नको नवरा। माहेरी माझे चित्त मन रमले सासरच्या नको वारा॥ वरेहून परता त्याहून वरता परपुरुष पाहून धाई। करून इतके पतिव्रता मी मन याला मारीं म्हणे," "वैराग्य पत्करी सोड मयाख्न परपुरुषाची। वाट पाहतसे। बसून निरंजन मठी। रामदिशी एक तार लाविली। कधी पाहीन हरतरी' इत्यादि लावण्यांतील 'भेदिक' तत्त्वज्ञान ही दोन्ही वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत यात शंका नाही.

वर उल्लेखिलेल्या शाहिरांत जमा होणारे परंतु बऱ्याच पुढच्या काळात झालेले श्रीधर कृष्णाजी कुलकर्णी ऊर्फ पट्ठे बापुराव (मृत्यु इ. स. १९४५ डिसेंबर ता. २२ मुक्काम पुणे येथे) याचा उल्लेख येथेच केलेला शोभून दिसेल. "जन्माने ब्राह्मण पण उभे आयुष्य महाराच्या सागाती, लौकिक दृष्टीने बहिष्कृत व अस्पृश्य पण सरस्वतीच्या दरबारातील मानकरी व स्पृश्य, लहरी व ताठर, बाणेदार पण मनाचा हळुवार व दिलाचा दिलदार अशा विरोधाचे पट्ठे बापूराव एक चित्र आहे.[१]" हल्लींच्या तमाशात हार्मोनियम आवश्यक असते. परंतु पट्ठे बापूरावानी सबळ डफ तुणतुण्याची जुनीच पद्धत चालू ठेविली होती. त्याच्या लावण्या भेदिक म्हणजे तत्त्वज्ञानपर आहेत. परशुरामाच्या असल्या लावण्यांशी त्याच्या लावण्यांची तुलना होऊ शकेल. 'मला सांगा मत' या लावणीतील पुढील ओळी या दृष्टीने चिंत्य आहेत 'तुम्ही घेऊन आला एक उसनी जिवस। तिला निजला देऊन उस। तिची ओळख विसरला त्रास घर बांधल सच।

१ न. वा. पाटणकर

हा आमुचा सवाल तुमच्या निन्दाडा भौत। साग गुणक्षोभणी निर्मी पसरली माया। आली सगुणात न्हेळाया। तिनें वेळु रवला एक ठाया। त्याला चहू शून्याचा पाया। मोह शब्द ढोल वहवाया.' सगनभाऊच्या शृंगारिक लावण्या देखील मर्यादशील व भावपूर्ण असून, त्यातील शब्दयोजना रमणीय आहे. 'मुंबई शहर' या लावणीतील मुंबईचे वर्णन माहितीनें भरलेले आहे.

शाहिराच्या लावण्या म्हटल्या कीं, त्या येथून तेथून सर्व उत्तान शृंगारिक, अशी समजूत त्या न वाचणाऱ्या व मराठी तमाशे पाहणाऱ्यांनीं करुन घेतलेली असते. ही समजूत साफ चुकीची आहे. सुप्रसिद्ध शाहिराच्या एकदर लावणी-वाङ्मयात ज्याना अश्लील म्हणता येतील अशा लावण्या त्यातीत जास्त दहा पधरा असतील. बाकीच्या लावण्या शृंगारिक म्हणण्यापेक्षा प्रेमविषयक आहेत. हीं सर्व भावगीतें किंवा प्रेमगीतें आहेत. प्रेमाच्या शंका कुशंका, रुसने-फुगने, भेटी निरह इत्यादींची मोकळ्या मनानें व प्रामाणिकपणानें केलेलीं लावण्ययुक्त वर्णनें म्हणजे या लावण्या होत ज्याना सोंवळ्या अर्थानें अश्लील म्हणता येतील अशा लावण्यातहि जें काहीं संभोगशृंगाराचें वर्णन आहे ते ध्वन्यर्थानें केलेलें आहे. या मर्देकरादिकांच्या आधुनिक वास्तववादी काव्यात गुह्येंद्रियांचीं जीं बीभत्स वर्णनें येतात, तसलीं वर्णनें या जुन्या शाहिराच्या काव्यात मुळींच येत नाहींत. संभोगशृंगारनी सूचक वर्णनें काहीं थोड्या लावण्यात आहेत. बाकीच्या सर्व लावण्यात एका प्रेमभावनेचे विविध प्रकार लालित्यपूर्ण परंतु सरळ व सोप्या भाषेत वर्णन केलेले आढळतात. मराठी साहित्यात शाहिरी वाङ्मयाला स्वतत्र व मानाचे स्थान द्यावयाला हवें ते याचकरिता

पेशवाई अखेरील कवी

पेशवाईच्या अखेरीस ज्याप्रमाणें शाहिरी काव्य निर्माण होत होते, त्याचप्रमाणें जुन्या वळणाचेंहि काहीं काव्य तयार होतच होते असलें काव्य तयार करणाऱ्या कवींत देवनाथ (जन्म शके १६७६ मृत्यु शके १७४३ ग्वाल्हेर येथें) हे मुख्य होते. देवनाथ हे वऱ्हाड प्रांतात सुर्जी अंजनगाव येथे राहात असत. त्यांची

गुरुपरंपरा पुढीलप्रमाणे आहे :—नृसिंहसरस्वती–जनार्दनस्वामी–एकनाथ–गावबा ऊर्फ नित्यानंद कृष्णनाथ–विश्वंभरनाथ–मुरारनाथ–रंगनाथ गोपाळनाथ–गोविंदनाथ–देवनाथ. या परंपरेतील बहुतेक पुरुषांनी ग्रंथरचना केली आहे. एकनाथ व गावबा यांची नांवें यापूर्वीच आपल्या परिचयाचीं झालेलीं आलेत. गोपाळनाथ (समाधि शके १६८८) यांनी 'सिरोमणी' नांवाचा सुमारे नऊ हजार ओव्यांचा एक ग्रंथ लिहिला आहे. याशिवाय समाधिबोध नांवाचा दुसराहि एक लहानसा ग्रंथ त्यांचा आहे. गोपाळनाथाचे शिष्य शेख सुल्तान व गोविंदनाथ. शेख सुल्तान हा पंदरीचा वारकरी होता व त्यानें कांहीं अभंग रचिले आहेत गोविंदनाथ (जन्म शके १६४३ व मृत्यु शके १७३३) रत्नागिरीकडील मूळचे राहणारे व यांचें उपनांव पराडपे. वऱ्हाडांत अकोले जिल्ह्यांत धूसर येथें हे राहात. यांनीं नऱ्हाणपूर येथें मठ स्थापिला असून त्या ठिकाणीं अजूनहि यांची शिष्यपरंपरा आहे. नाथकवींमध्यें ओवी एकनाथाची, अभंग गोविंदनाथाचे आणि पदें देवनाथाचीं सरस समजलीं जातात. गोविंदनाथाचे पांच हजार अभंग व कांहीं पदें उपलब्ध आहेत देवनाथांनीं आरगाख्यान, अहिमही आख्यान, कृष्णजन्माख्यान वगैरे आख्यानें व अनेक सुरस कवनं रचिलें आहेत "अमोल काया आइला वाया, जसी कात कीं फुटे फरकन् । उमा वाळ विशाळ, लक्षितो वेळ, होन सावध सटकन्" हा यांचा कवन डौलदार आहे तसाच मावळ्या सगुणसुंदरा, चला मंदिरा, इंदिरा वरा, अति मृदु हृदय मृदु, तरि हरि तुम्ही कठिणसा का वरा" हा धांवाहि बहारीचा आहे

य सुमाराच्या मुसलमान भक्तांत शहामुनींचें नांव विशेष घतलें जातें यांनीं सिद्धांतबोध (शके १७८४) नांवाचा स्वतंत्र अध्यात्मपर ग्रंथ लिहिला आहे अल्ला जीसस विष्णु हीं सव एकाच परमेश्वराचीं नांवें आहेत आणि वेद व कुराण यांचा वक्ता एकच आहे असें यांत कवीनें सुचावलें आहे. महिपत, मायाजी, कृष्णदास, निळोबा, विठ्ठलनाथ वगैरे या काळांतील कवी पद अभंग वगैरे अन्यापैकीं रचीत असत "राधिकेच्या रंग पाहुनि कृष्ण दंग झाला" हें विठ्ठलनाथाचं पद सुंदर आहे सदाशिव कवानें 'उमाविलास' नांवाचें काव्य

लिहून शिवपार्वती याच्यातील चतुर व विनोदी संवाद वर्णिले आहेत. प्रल्हाद-चरित्र कर्ता शंकर पाटणकर, शतमुखरावणवधाख्यान लिहिणारा अमृतराव ओक, भावार्थसिंदु रचणारा विष्णु गोखले, पांडोबा पेंडसे व दाजीबा गोळे हे कोंकणस्थ ब्राह्मणातील या काळातील कवी उल्लेखनीय आहेत 'छंदोमंजरी' नावाचा छंदशास्त्रावरील ग्रंथ रामचंद्र दैवज्ञ यानें रचिला असून त्यात गणवृत्तें दिलीं आहेत वृत्ताचीं उदाहरणें रामचंद्राची फार चित्ताकर्षक आहेत हा रामचंद्र उंबरज जवळील वेलवडे या खेड्यातील राहणारा होता हा उत्तम ज्योतिषी असून प्रतापसिंह महाराजाच्या पदरीं होता छंदोमंजरी हा ग्रंथ कवीनें अठराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत लिहून पुरा केला सतुबाई, रामराय, माधवेंद्र, हरिराज शेंडे, बाळदास ही मंडळी रामचंद्र ज्योतिषाची समकालीन असून, यानीं काहीं किरकोळ रचना केली आहे

१७

महानुभावेतर गद्यसाहित्य व बखरी

महानुभावांच्या तत्त्वज्ञानाचा व साहित्याचा मागें विचार करीत असतांना, महानुभावीय गद्यानें मराठी गद्याचा पाया कसा घातला याचा आपण विचार केला. आता महानुभावेतर गद्यसाहित्याचा व तदनुषंगानें मराठी बखरींचा विचार करूं या. प्राचीन मराठी साहित्य बव्हंशीं पद्यमय असलें तरी ज्योतिष, वैद्यक इत्यादि शास्त्रीय ग्रंथ गद्यात लिहिण्याचा परिपाठ ज्ञानेश्वराच्या काळा पासून होता. श्रीपतीची ज्योतिषविषयक *'रत्नमाळा'*, *नागार्जुनाचा आरणमारणावर* 'योगरत्नमाला' नावाचा ग्रंथ, निढब्यालाडूचा रसरत्नदीप हे अशा प्रकारचे होत. 'छत्तीस यक्षिणी' या ग्रंथातील मंत्राचे प्रयोग व त्यांचीं तंत्रे मराठींत दिलीं आहेत. 'महालक्ष्मी शकुनवती' हा एक शकुन पाहण्याचा ग्रंथ आहे. हा सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभीं लिहिला गेला आहे. रामसीता शकुनवंती, हनुमान शकुनवती, नरहरी शकुनवती इत्यादि शकुनासंबंधीचे ग्रंथ यानंतरचे आहेत. हेमाद्रपंती मेस्तक व भास्कराचार्यांची *लीलावती* अशीं नावें धारण करून ख्यात पावेल तो मजकूर कोंबणारीं काहीं गद्य चोपडीं आहेत. 'अश्वचिकित्सा' *नावाचा विश्वेश्वरानें लिहिलेला ग्रंथ उपलब्ध आहे. 'भूगोल' नावाच्या एका* प्रकरणात दधिसमुद्र, मेरु, मांदार वगैरेंची काल्पनिक माहिती दिली आहे. पंधराव्या शतकातील पंचतंत्राचीं भाषांतरेंहि बरीच आहेत. वेताळ पंचविशी, सिंहासनबत्तिशी सारखे कथात्मक गद्य ग्रंथहि अनेक आहेत. दासोपंताचा 'वाक्यवृत्ति' या नावाचा एक प्रश्नोत्तररूपी गद्यग्रंथ आहे. ख्रिस्तपुराण या फादर स्टीफन विरचित (शके १५३६) पद्यग्रंथाची प्रस्तावना गद्यात आहे. सोळाव्या शतकातील गोमंतक प्रांतात मराठी भाषा कशाप्रकारची होती ती कळण्याच्या

दृष्टीनें सदरहू प्रस्तावनेंतील काहीं भाग पुढें दिला आहे "म्हणुन खिस्ताव तुमी उदड करुनु परमेश्वरासी अर्पे देआ आणि उपेगू माना का तुमासि येमकोंडिचेया मार्गाचे व अनुभावार्यांयाचेया अधकारातुले काढुनु खिस्तानपणा मितुरी मेळसे केले तेयाचेया उत्तमा क्षास्त्राचा उजवाडु भोगुनशी आमी जे कार्ये करुनुशी आधारले ते परमेश्वराचे कृपेस्तव आमचे अल्पशक्ति सगडे सिद्धी पावले, हा पुराणाचे अभग केले, तेयामाजी काहीं उत्तराची चुकी जाहाले यासरी ती तुमी खेमा करा" या शिवाय राजवाडे, खरे, पारसनीस, सरदेसाई, सबनीस इत्यादिकांनीं अनेक रसात्मक ऐतिहासिक पत्रव्यवहार प्रसिद्ध केलेला असून तो बहुमोल आहे हे सर्व ग्रंथ उल्लेखनीय असले, तरी साहित्याच्या कसोटीला क्वचित्‌च उतरणारे आहेत

साहित्याच्या कसोटीला काहीं अंशानीं उतरणारे ग्रंथ म्हणजे बखरी होत मुसलमानांच्या सहवासानें, त्यांच्या तवारिखा पाहून, मराठ्यांनीं बखरी लिहिण्यास सुरवात केली पेशव्यांच्या येथ बखरनवीस असत त्यांचा धंदा जुने कागदपत्र पाहून बखरी सजविण्याचा असे यांच्या नकला होऊन बाहेर जात इतरत्रहि लोक बखरी लिहीत सर्वांत जुन्या बखरा रामदेवरायाच्या बखरी व विद्यानगरची ऊर्फ ठाण्याचा बखर या होत या बखरी केव्हा रचिल्या गेल्या तें कळायला मार्ग नाहीं तालिकोटची लढाई शके १४८६ मध्यें झाली या लढाइवर रचलेली "तालिकोट ऊर्फ राक्षसतागडीची बखर" प्रसिद्ध आहे बखरीचा मायना पाहता राक्षसतांगडील असून लेखक लढाइच्या वेळीं हयात असावा असे बखरीतील वर्णनावरून वाटतें लढाईचे आदले दिवशीं विजय नगरच्या राजभूपास एक दु स्वप्न पडलें त्या स्वप्नाचा काहीं भाग बखरीच्या भाषेचे स्वरुप कळावें म्हणून पुढ दिला आह 'देखिलें ज आपुल कानीचे मातीं ताहून घेत होते वैसले सिंहासन हिरान घत असे आपणासी दूत येऊनु यादीन असे पाहुनु घाबिरा हाऊनु उठिला सवची थार थार जोइसी व पडित वेदशास्त्री व ग्रामजोसी चहुता दिवसाचे हाते त्यासी जाणाऊ पाठावलें"

हल्ली ज्या ऐतिहासिक बखरी प्रसिद्ध आहेत त्या सर्वांत ९६ कलमी बखर ही फार जुनी आहे. ही प्रथम अरुणोदय वर्तमान पत्रात व नंतर 'भारतवर्षात' छापिली गेली. ही फार महत्त्वाची असून हिच्या नंतरच्या अनेक शिवचरित्रकारांनीं हिचा उपयोग केलेला आहे. बखरीच्या शेवटीं पुढील मजकूर आहे.— "सदरहू आख्यान नवद प्रकरणें पुण्यश्लोक राजा त्याची कथा दत्ताजीपंत वाकेनिवीस त्यापासी तपसीलवार लिहिली होती त्यावरून सकलित नकल लेहून घेतली. अनाजी रगनाथ मलकरे याचे पुत्र राघो अनाजी मलकरे यांनीं हस्ताक्षरें नकल लिहिली आहे" दुसरी बखर कृष्णाजी अनंत सभासद यांनीं राजाराम महाराजांचे सांगण्यावरून शके १६१६ चे सुमारास रचलेली 'सभासदी बखर' होय. कृष्णाजी अनंताने चंदीचंदावर प्रांतीं असता ती लिहिली यातील हकीकत विश्वसनीय असून, लिहिण्याची शैलीहि चांगली आहे. यानंतर शके १६४० मध्ये शिवदिग्विजयाची रचना झाली ही बखर बडोदें येथें पांडुरंग रामचंद्र नंदुरबारकर यांनीं सुमारें इ. स. १८९५ मध्यें छापून प्रसिद्ध केली. मुद्रित बखरींत हीच पहिली होय. शिवाजी प्रताप (१८९५) नांवाची दुसरी एक बखर याच नंदुरबारकरांनीं प्रसिद्ध केली. शिवदिग्विजय आकारानें व महत्त्वानेंहि मोठी अशी बखर आहे. बाळाजी विश्वनाथानें दिल्लीस जाऊन अवरंगझेबाच्या मुलीच्या मार्फत शाहूची सुटका करून त्यास महाराष्ट्रांत आणिलें याचें वर्णन करणारी एक बखर आहे. शके १६८२ मध्यें पानपतचा घनघोर युद्धसंग्राम झाला. या प्रसंगावर पांच बखरी आहेत. पहिली मोरो हरी नांवाच्या इसमानें नारो सखाराम नामाच्या इसमास लिहिलेली. दुसरी पानपतास स्वतः हजर असलेल्या अताजी माणकेश्वर या राजकारणी पुरुषानें लिहून ठेवलेली तिसरा मल्हारराव होळकर यांनीं सरव मोहिमेची आपले धनि श्रीमंत पेशवे सरकार यास लिहून कळविलेली व 'होळकरांची थैली' या नांवानें प्रसिद्ध असलेली, चवथी कृष्णाजी शामराव यानें लिहिलेली व 'भाऊसाहेबांची बखर' या नांवानें प्रसिद्ध असलेली, आणि पांचवी श्रीमंत मातोश्री गोपिकाबाईसाहेब यांच्या आज्ञेवरून रघुनाथ यादव यानें

तयार केलेली 'भाऊसाहेबाची बखर' ही एका सावकाराच्या दिल्ली येथील कृष्णाजी शामराव नावाच्या गुमास्त्यानें लिहिली आहे. दाससाहेबानीं आरंभ कुंभेरीच्या किल्ल्यात कोंडिलें तेव्हापासूनचे हकीकतीस सुरवात करून ती शेवटचे पानपत येथील युद्धावर्तेच आणून सोडली आहे, व अखेर नानासाहेबाच्या मृत्युचा प्रसंग सांगून बखरीचा शेवट केला आहे. हींतील वर्णनें फारच सरस असून, गद्य वैभवशाली आहे. वीररस व करुणरस यात बहारीचे साधले आहेत. कालविपर्यासाचा दोष जो इतर बखरींत फार आढळतो, तो हींत अत्यंत कमी आहे. रघुनाथ यादव याची बखर विशेष विश्वसनीय आहे. याच प्रसंगावरील नाना फडणवीस यांचे आत्मचरित्रहि उल्लेखनीय असून सरस आहे. पानपतच्या अग्निदिव्यातून ते कसे बाहेर पडले त्याचें वर्णन अपूर्व आहे. ऐन प्रसंगीं पानपतावर सरदारानीं भाऊसाहेबास मदत केली नाहीं त्याचें वर्णन पुढीलप्रमाणें आहे :—
"लक्ष सैन्य त्यात मोठे मोठे सरदार असतां एकही त्या समयीं श्रीमंतास आस न जाहला. बहुत दिवस अन्न भक्षिलें कृपा पुत्रवत् केली तितकें चांगला काळ होता तेव्हां करावास दगा लागल्यास प्राण देऊ अशा प्रतिज्ञा. परंतु ईश्वरघटित विपरित काळ त्यांत सोबती कोण होतो! सर्व सुखाचे सोबती." आपल्याविषयीं ते लिहितात, "क्षुधा तिसरे प्रहरीं लागली. तेव्हां चोरीचा पाला सापडला तो खाऊन पाहिला, तो तोंडात जाईना. तसाच सायंकाळीं एका ग्रामाबाहेर आलों. तां एका वैराग्यानें पीठ आणून दिलें. त्याची भाकर खादली. ती अमृतप्रमाण लागली."

पानपतच्या प्रसंगाशिवायच्या दुसऱ्याहि कांहीं बखरी आहेत. नानाफडणवीस यांच्या सांगण्यावरून बाळाजी गणेश यानें मालोजी भोसल्यापासून ते सवाई माधवराव पेशवे यांच्या काळापर्यंतची लिहिलेली बखर. ही बखर सवाई माधवराव यांच्याकरिता मुद्दाम लिहून घेण्यांत आली आहे. ही शके १७०४ मध्यें तयार केली आहे. जयराम स्वामी वडगावकराची बखर शके १७३० ३५ चे सुमाराची आहे. हींत त्या गादीचे संस्थापक शांतलिंगाप्पा यांचे पासून तो महादेवबावा पर्यंत हकीकत आली आहे. हनुमतस्वामींची बखर शके १७१५ मधील असून

तींत समर्थांचें चरित्र देण्यात आलें आहे. रघुनाथ यादव चित्रे यानें 'चित्रगुप्ताची बखर' (शके १६८५ चा सुमार) लिहून तींत शिवाजीची सर्व हकीगत वर्णिली आहे. हिची रचना साधारण प्रतीची आहे. मात्र शब्द अगडबंब वापरण्यात आले आहेत. रघुनाथ यादवापेक्षा मल्हार रामराव चिटणीस (बाळाजी आवजींचा नितनातू) यानें लिहिलेल्या 'शिवछत्रपतींचें सप्त प्रकरणात्मक चरित्र' हा ग्रंथ बऱ्याच दर्जाचा आहे. मात्र कालविपर्यासाचे दोष यात फार झाले आहेत. याच्याच नावावर प्रसिद्ध असलेलें 'राजनीति' हें प्रकरण चांगलं आहे. त्यात राजे लोकांच्या सर्व व्यवहारासंबंधीं सुरेख विवरण केलें आहे. नागपूरकर भोंसल्यांच्या बखरी गंगाधर माधवराव चिटणीस, खंडो भगवंत परभू व विनायक आनंदराव औरंगाबादकर यानीं रचिल्या आहेत. "मराठी साम्राज्याची छोटी बखर" शके १७३९ कार्तिक शु. ८ मीस तयार झाली. बाबाजी भोंसले याच्यापासून तों तहत शेवटील प्रतापसिंह महाराजापर्यंतची सर्व हकीकत या बखरींत आहे. बखर चांगली आहे, पण कर्त्याचें नाव तिच्यात दिलेलें नाहीं. "पेशव्याची बखर" कृष्णाजी विनायक सोहोनी यानीं थोडी मजकूर इतरांना सांगून लिहविली आहे. बखरीची भाषा डौलदार आहे परंतु तींत कालविपर्यासाचे दोष पुष्कळ आहेत. याशिवाय हरिवंशाची बखर अथवा पटवर्धन सरदाराच्या हकीकती, साष्टीची बखर, श्री शाहूमहाराज याची बखर, श्रीमंत नारायणराव पेशवे यांची बखर, रघूजी भोंसल्याची वंशावळी, महिकावतीची बखर, ब्रह्मेंद्रस्वामी धावडशीकर यांच्या निधनाची बखर, गोविंदपंत बुंदेल्याची कैफियत, नागपूरकर भोंसल्याची बखर इत्यादि उल्लेखनीय आहेत. बखरींतील जोरदार भाषेचा नमुना म्हणून पुढें एक ल्हानसा उतारा कृष्णाजी शामराव याच्या भाऊसाहेबाच्या बखरींतून दिला आहे:-

"बागाचा वर्षाव मेघाप्रमाणें जाला. मोठा कडाका जाला. धुराची व धुळीची धुंदी जाली. कोणाचे तोंड कोणाचे दृष्टीस पडेनासें जालें. यंत्राच्या धडाकियानें घोडे मनुष्यें बधिर जालीं. क्षणभर अवघी गर्दी होऊन दोहींकडून हर! हर! म्हणोन एकदाच घोडे घातले. दोहींकडून घोडियाचीं तोंडे आंत शिरलीं. ते समयींचा कडाका तेथील अनुभविक असतील त्यास ठाऊक असेल. ऐशी आग जाली.

नंतर आगीचा मार सहून तरवारीची सणासणी झाली. त्यात ते आधींच रजपूत, त्यात मारवाडी हाडें, त्याचे मर्दुमीचे नवल नाहीं. परंतु मराठियांनीं फार शर्थ केली. ऐसें युद्ध गनिमांत कोणीं केलें नाहीं. मल्हारराव यांचे दरेनें दांतनिसकीस येऊन मोठमोठे खेतात येऊन जिवाअधिक केली. मोठा प्रलय जाहाला. न भूतो न भविष्यति."

सर्व बखरींसंबंधानें सावधानतेची सूचना देतांना सुप्रसिद्ध इतिहास संशोधक विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे म्हणतात, "कोणतीहि बखर घ्या, तींत कालाचा विपर्यास झाला नाहीं असें क्वचित्च आढळेल. रामरगणी कथांच्या पौर्वापर्याचें महत्त्व ह्या बखरनविसांच्या अगदींच लक्ष्यात्न गेलें. शिवाजीचा सूर्यवंशापासून उत्पत्ति, भाऊसाहेबाच्या बखरींतील मल्काजमानीचें रडगाणें इत्यादि कथा कमज्यास्त कल्पित असून क्षुल्लक आहेत. शिवाजीच्या पूर्वीच्या व त्याच्या वेळच्या मुसलमानी राज्याची माहिती, शिवाजीच्या कोणत्याहि मोहिमेचा सगतवार वृत्तांत, शिवाजीच्या किंवा पेशव्याच्या गृहस्थितीची चोख हकीकत ह्या बखरींतून बिलकूल मिळण्यासारखी नाहीं. नवल ह्या बखरींवर भिस्त ठेवून इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न केल्यास, सत्यासत्यतेच्या निर्णयाची कसोटी जवळ नसल्यामुळें, तो वायफळ जाण्याची बहुतेक खात्री आहे. एक धरमल चिटोरें सर्व बखरींच्या बहुमताला हाणून पाडण्यास बस आहे."

इतिहासाचार्य राजवाडे यांचा हा अभिप्राय जमेस धरूनहि असें म्हणता येईल कीं, कथानकाची मांडणी, आकर्षक प्रसंगाची गुंफण, भाषाविलास इत्यादि दृष्टींनीं ऐतिहासिक बखरी शमर टक्के इतिहासाच्या सदरांत टाकण्याजोग्या नसल्या, तरी साहित्याच्या सदरांत अवश्य जमा करण्याजोग्या आहेत.

१८

अव्वल इंग्रजींतील साहित्य

मराठी साहित्यगंगेला एकोणिसाव्या शतकांत कांहीं वेगळेच उपप्रवाह मिळून, तिला एक निराळेंच वळण मिळालें. इंग्रजांच्या सान्निध्यानें, सत्तेनें आणि साहित्यानें हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या भाषांतील वाङ्मयाला मिश्र स्वरूप प्राप्त झालें यांत शंका नाहीं. हें स्वरूप सर्वस्वी चांगलें नव्हतें, तसेंच सर्वस्वी वाईटहि नव्हतें. किंबहुना सरतमसमाराने पाहतां त्याच्यांत चांगलेपणा अधिक होता व आहे असेंच विचारांतीं ठरेल. एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या सुमारें पाऊणशें वर्षांत जें साहित्य मराठींत तयार झालें, तें मूलतः मौलिक कदाचित् नसलें तरी देखील वैशिष्ट्यपूर्ण व परिणामकारक असेंच होतें. मराठ्यांच्या साम्राज्याच्या सीमा जसजशा लहान होऊं लागल्या, तसतशा इंग्रजी राज्याच्या लाल सीमा दूरवर पसरूं लागून, त्याचे परिणाम सर्व क्षेत्रांत दिसूं लागले. एतद्देशीयांच्या भाषा शिकण्याच्या निमित्तानें, एतद्देशीयांना नव्या प्रकारचें प्राथमिक व दुय्यम शिक्षण देण्याच्या उद्देशानें, खिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याच्या निमित्तानें इंग्रज राज्यकर्त्यांनीं, पाश्चिमात्य मिशनऱ्यांनीं, व या दोघांच्या प्रोत्साहनानें व अनुकरणानें येथील लोकांनीं मराठी भाषेंत जी ग्रंथरचना केली व करविली तिच्यावर इंग्रजी ठसा स्पष्ट आहे. या रचनेला सुरवात बंगालमध्ये प्रथम झाली.

मिशनऱ्यांचे प्रयत्न

इ. स. १८०० मध्यें कलकत्ता येथें लॉर्ड वेलेस्ली यानीं फोर्ट विल्यिम कॉलेजची स्थापना करून, त्यांत आरबी, फारशी, संस्कृत, बंगाली, हिंदी व

तेलुगु भाषा सनदी नोकरांना शिकविण्याची सोय केली. इ. स. १८०३ मध्ये सुप्रसिद्ध वसईचा तह होऊन मराठ्यांचे व इंग्रजांचे राजकीय संबंध दृढ होताच, फोर्ट विलियम महाविद्यालयात मराठी भाषेचा अंतर्भाव झाला. आतापर्यंत संस्कृत व बंगाली शिकविणाऱ्या डॉ. विलियम कॅरी (जन्म इ. स. १७६१) यांच्याकडे मराठी अध्यापनाचे काम आलें. हें काम करीत असतानाच डॉ. कॅरी यांना इकडील भाषांची गोडी लागून प्राथमिक पुस्तकें व व्याकरणकोशादि ग्रंथ तयार करण्याची स्फूर्ति झाली. याच्यापूर्वी डॉ. कॅरी कलकत्त्याजवळील डॅनिश सत्तेखालीं असलेल्या श्रीरामपुरी ड्रॅग्स्टिट सोसायटीत ख्रिस्ती धर्मप्रसाराचे काम इ. स. १७९३ पासून करीत होते. मराठीचे प्राध्यापक बनताच त्यांना आपल्या प्रचार कार्यांचेंहि स्मरण होऊन त्यांनीं प्रथम मराठी भाषेचें व्याकरण (१८०५) इंग्रजींत तयार केलें. यानंतर मराठी इंग्रजी कोश (१८१०) त्यांनीं तयार केला. या ग्रंथात मराठी शब्द मोडी ठसे करून छापले आहेत. याशिवाय पंडित वैजनाथ शर्मा ऊर्फ विद्यानाथ यांच्या साहाय्यानें त्यांनीं सेंट मॅथ्यु (१८०५), बायबल (१८०७), मंगळ समाचार (१८१०), सिंहासनबत्तिशी (१८१४), पंचतंत्र (१८१५), हितोपदेश (१८१५), रघुजी भोसल्यांची वंशावळ (१८१६) इत्यादि सुमारें पंधरा पुस्तकें मराठींत श्रीरामपुर मिशनऱ्या विद्यमानें प्रसिद्ध केलीं. श्रीरामपुरी मराठी भाषेचा नमुना म्हणून सिंहासनबत्तीशीतील पुढील छोटा उतारा वाचण्यासारखा आहे:—

"अवंतीपुरींत राजा विक्रमादित्य साम्राज्य करीत असे. थके दिवसीं राज्यानें सेवकास् आज्ञा केली तुम्ही कोणते देशाची कथा चरीत्र समजुन या. चाकर राजाज्ञा पावुन अपने देशात भ्रमण करून काश्मीर देशात पावलेत. त्या देशात धनवान् यकें मनुष्यानें मोट यक तळ करले आहे परंतु त्यांत पाणी नसे."

मराठी साहित्य गंगेत एक निराळाच उपप्रवाह बंगालच्या दिशेने येऊन मिळाला असे या उताऱ्यावरून कळून येईल. या उपप्रवाहानें अर्वाचीन मराठी गद्य वाङ्मयाचा एक प्रकारे पायाच घातला असे म्हणता येईल. याचें कारण यापुढें जें गद्य निर्माण झालें त्याला अर्शी महानुभावी गद्याची परंपरा नव्हती, तशीच

बखरींतील गद्याचीहि नव्हती. या दोन्ही सरस व सरस परंपरा मोडून हें नवें गद्य प्रथम तरी इंग्रजी वळणावर व पाश्चिमात्यांकडून किंवा पाश्चिमात्यांच्या मार्फत तयार होऊं लागलें. बंगालप्रमाणें महाराष्ट्रातहि मिशनऱ्यांनीं धार्मिक प्रसार करण्याचें जें कार्य केलें त्यानें मराठी साहित्यांत भर घातली गेली. इ. स. १८१५ मध्यें मुंबईत अमेरिकन मिशनची स्थापना झाली. तत्पूर्वी लंडन मिशनरी सोसायटीचे दोन प्रचारक मुंबईस आले होते. स्कॉटिश मिशनची स्थापना मुंबईत इ. स. १८२२ मध्यें झाली. बॉंबे बुक ॲंड ट्रॅक्ट सोसायटी नांवाची ख्रिस्ती धर्मपर पुस्तकें छापणारी संस्था इ. स. १८२७ पासून आपलें कार्य करूं लागली. या मिशनरी संस्थांनीं धर्मप्रसाराच्या उद्देशानें मराठी भाषेचा अभ्यास केला, एतद्देशीयांकरितां शाळा व दवाखाने यांची स्थापना केली आणि क्रमिक पुस्तकांचीं तसेंच बायबलादि धर्मग्रंथांचीं भाषांतरें करविलीं. इ. स १८२६ पासून तें इ. स. १८७४ पर्यंतच्या सुमारें पन्नास वर्षांत अमेरिकन मिशन, स्कॉटिश मिशन व ट्रॅक्ट सोसायटी यांनीं सुमारें सव्वाशें पुस्तकें मराठींत तयार केलीं. या एका गोष्टीवरून या मंडळींचें कार्य किती जोरानें चाललें होतें त्याची कल्पना येईल. या पुस्तकांच्या लेखकांत रॉबर्ट निस्बिट, रे. मिचेल, रे. फरार, रे. डिक्सन, रे. बार्थ, रे. बाबा पदमनजी, रे. नारायण शेषाद्रि, हरि केशवजी हे प्रमुख होते. यांत ख्रिस्ती धर्माचें महत्त्व गाणारीं पुस्तकें जशीं आहेत, तशींच हिंदुधर्माची अवहेलना करणारीं मूर्तीचा उच्छेद (१८५०), पुनर्जन्मनिर्णय (१८५३), खंडोबाची गोष्ट (१८७४), तुळशीचें लग्न (१८७४), ज्ञातिभेद-निर्णय (१८६५), नवसाला पावणें याविषयीं विचार (१८६८), कृष्ण आणि ख्रिस्त यांचीं तुलना (१८७०)-यासारखींहि पुस्तकें आहेत. याशिवाय बालबोध गोष्टी (मिसेस फरार, १८३८), यात्रिकक्रमण (हरि केशवजी १८४१), बाबाजींची बखर (बाबाजी रघुनाथ मराठे (१८४४) राजाचा पुत्र (१८७४) इत्यादि कथात्मक आणि पातकाविषयीं विचार (१८४५), मचोटीविषयीं (१८५३), गालिप्रदान (१८६९), गुरुजनाचें अर्थशास्त्र (१८७०) इत्यादि ज्ञानपर सर्वांगं असलीहि पुस्तकें आहेत. या सर्व ग्रंथनिर्मितींत हिंदूंना आपल्या

धर्मांत ओढून घेण्याचा हेतु स्पष्ट दिसत असला, तरी देखील अप्रत्यक्षपणें मराठी साहित्यवृद्धीच्या कामीं तिचा उपयोग निःसंशय झाला. या साहित्यात नवे विचार आल्यानें, आपल्या इकडील मंडळींनाहि आपल्या विचारांची पारख करता येऊन ते निश्चित् करतां आले. मिशनऱ्यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकांतील भाषा अशुद्ध असली तरी ती सोपी असल्यानें सोप्या भाषेचें वळण मराठीला लागलें. हेंच सोप्या भाषेचे वळण पुढें बापू छत्रे, हरिकेशवजी यांच्या ग्रंथात पुढें चालू राहिलें मराठी साहित्याचें पाऊल पुढें पडण्याच्या कामीं सुरवातीच्या या ख्रिस्ती वाङ्मयानें मदतच झाली यात शंका नाहीं.

सरकारी प्रयत्न

इ. स. १८१८ मध्यें पेशवाई नष्ट होऊन महाराष्ट्रात इंग्रजांची सत्ता प्रस्थापित होताच, एलफिन्स्टन माल्कम सारख्या तत्कालीन उदार व समंजस सत्ताधिकाऱ्यांनीं महाराष्ट्रीयांच्या शिक्षणाकडे लक्ष पुरविलें. येथील लोकांबरोबर लवकर किंवा उशीरा इंग्रजांची फारकत झालीच पाहिजे, आणि अशा फारकतीच्या प्रसंगीं ती अडाणी व जंगली लोकांबरोबर न होता सुविद्य व सुसंस्कृत लोकांबरोबर व्हावी हें बरें, अशा उदार विचाराचे एलफिन्स्टनसाहेब होते. अशाच प्रकारचे विचार इंग्लंडमध्येंहि पार्लमेंटच्या सभासदांचे होते. इ. स १८१३ मध्यें ईस्ट इंडिया कंपनीला व्यापाराची सनद देतांना, हिंदी लोकांच्या शिक्षणाकरिता तिनें एक लक्ष रुपये खर्च केले पाहिजेत अशी अट पार्लमेंटनें घातली होती. इ. स. १८१५ मध्यें मुंबईसरकारच्या ताब्यात असलेल्या प्रदेशांत गरीबांना शिक्षण देण्याकरितां एक सोसायटी किंवा सभा स्थापन करण्यांत आली होती कंपनीच्या हातीं संपूर्ण सत्ता येतांच, हेच प्रयत्न मोठ्या प्रमाणावर करण्यांत आले मुंबई, पुणें, नाशिक इत्यादि ठिकाणीं प्राथमिक व दुय्यम शिक्षण देणाऱ्या पाठशाळा कंपनी सरकारनें स्थापन केल्या. इ. स १८२० मध्यें नेटिव्ह स्कूल बुक ॲंड स्कूल सोसायटीची स्थापना होऊन तिला पांच हजार पौंडांचे सरकारी साहाय्य मिळू लागलें. याच सोसायटीचें इ. स. १८२७ मध्यें बॉंबे नेटिव्ह एज्युकेशन

सोसायटी असे नाव मिळालें. ही संस्था इ. स. १८४० पर्यंत चालली. पुढें हिच्या शाळा एलफिन्स्टन शिक्षणसंस्थेला जोडून देण्यात आल्या व त्यांच्यावर देखरेख ठेवण्याचें काम नवीन निघालेल्या बोर्ड ऑफ एज्युकेशनला सोंपविण्यात आलें. बॉबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीनें पाश्चिमात्य व एतद्देशीय विद्वानाना उत्तेजन देऊन त्यांच्याकडून शालोपयोगी-बालोपयोगी अशीं शेंकडों पुस्तकें तयार करविलीं. असल्या पुस्तकांच्या एका ढिगाकडे पाहून ले. ब्रिग्ज यानें "हें काय ?" अशी चौकशी माउंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन जवळ करताच त्या द्रष्ट्यानें उत्तर दिलें, "एतद्देशीयांच्या शिक्षणाची ही सोय आहे. परंतु युरोपकडे परत जाण्याचा आपला हा राजमार्ग होय." ज्या दिरंगाईनें व शांततेनें इंग्रजांनीं हिंदुस्थानचा राज्यकारभार इ. स. १९४७ मध्यें हिंदी लोकाना सोंपून स्वदेशीं प्रयाण केलें, त्यांच्याकडे पाहिलें असताना एलफिन्स्टन साहेबाचें भविष्य खरेंच ठरलें असे म्हटलें पाहिजे. सोसायटीनें बाळगोष्टी (टॉमरॉड), बालमित्र बोधवचन (बापू छत्रे), गणित भाग १-२ (जॉर्ज जर्व्हिस), लिपीधारा (सोसायटीचें पंडित मंडळ), पदार्थविज्ञान (हरि केशवजी), इत्यादि पुस्तकें प्रसिद्ध करून शाळकरी विद्यार्थ्यांची उत्तम सोय केली. या सर्वांत सोसायटीनें परशुरामपंत तात्या गोडबोले, बाळशास्त्री घगवे, गंगाधरशास्त्री फडके, सखाराम जोशी व दाजीशास्त्री शुक्ल अशा पाच पंडिताकडून जो "महाराष्ट्र भाषेचा कोश" (१८२९ इ. स.) करविला, तें तिचें सर्वोत्तम कार्य होय. यानंतर १८३१ सालीं जे. टी. मोलस्वर्थ यानीं मराठी इंग्रजी कोश तयार केला. यानींच सुरू केलेला इंग्रजी मराठी कोश इ. स. १८४७ मध्यें मेजर कँडी यानीं पूर्ण केला. सोसायटीचे सेक्रेटरी जॉर्ज जर्व्हिस यानीं जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत, गंगाधरशास्त्री फडके आणि बाळशास्त्री घगवे याना मराठी भाषेचें व्याकरण तयार करण्यास सांगितलें. या पंडितानीं आपापलीं व्याकरणें तयारहि केलीं. परंतु शेवटीं दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांनीं तयार केलेलें व्याकरण (इ. स. १८३६) हें उत्कृष्ट ठरून त्यालाच राजमान्यता व लोकमान्यता लाभली. वर उल्लेखिलेल्या पुस्तकांशिवाय मुंबईचे गव्हर्नर एलफिन्स्टन यानीं सुरू केलेल्या इंजिनिअरिंग व मेडिकल स्कूलच्या मराठीतून शिक्षण घेणाऱ्या

विद्यार्थ्यांना रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञान, कर्तव्य भूमिति, यंत्रशास्त्र, वैद्यक, इत्यादि शास्त्राची माहिती करून देणारी तसेच भूगोल, ज्योतिष, शिक्षणशास्त्र इत्यादि विषयावर शेंकडों पुस्तकें बाँबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीच्या आर्थिक उत्तेजनामुळेंच केवळ तयार झाली. लहान पुस्तकांना बारशे रुपायापर्यंत व मोठ्या पुस्तकांना दोन हजार रुपायापर्यंत बक्षीस देण्यात येत असल्यानें, अनेक लेखक पुढें सरसावले. सोसायटीचे पहिले सेक्रेटरी जॉर्ज जर्व्हिस यांनीं इ. स. १८२५ मध्यें या बाबतींत एक जाहीरपत्रक प्रसिद्ध करून त्यांत हा सर्व खुलासा केला होता. भाषांतराकरितां जी भाषा योजावयाची तिच्यासंबधानें सदरहू पत्रकात म्हटलें आहे तें असें :—"जी देशभाषा सर्व लोक समजतात ती ग्रंथास घ्यावी. प्रौढ भाषेचे शब्द घालून दाटून अवघड करू नये." या सुचनेचा मोठा फायदा हा झाला कीं, संस्कृतप्रचुर अशा प्रौढ मराठींत ग्रंथरचना न होता, ती प्रसादपूर्ण व सोप्या मराठींत होऊं लागली. जर्व्हिस साहेबाच्या इच्छेप्रमाणें हरि केशवजी पाठारे यांचीं शास्त्रीय पुस्तकें सुबोध व घरगुती मराठींत तयार झालीं. ग्रंथप्रकाशनाला दुसरी मदत दक्षिणा प्राईझ कमिटी (इ. स. १८९४ पासुन डेकन व्हर्नाक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटी) कडून झाली. पेशवाईत श्रावण महिन्यात ब्राह्मणाना जी दक्षिणा वाटत तिच्यापैकीं कांहीं रकम एलफिन्स्टननें पुण्याची संस्कृत पाठशाळा व ग्रंथांना उत्तेजन म्हणून वापरण्याचें ठरविलें. या कामीं सुमारें तीस हजार रुपये खर्च होते. अशा रीतीनें विविध प्रकारचें साहित्य सोसायटीच्या प्रोत्साहनानें व दक्षिणा प्राइझ कमिटिकडून होत असताना, त्यात इ. स. १८४० पासून सोसायटीच बंद करण्यात आल्यानें खंड पडला. लॉर्ड बेंटिकच्या कारकीर्दीत कंपनी सरकारनें देशी भाषाप्रीत्यर्थ होणारा खर्च अनाठायीं व अधिक ठरवून तो बंद करण्याचा निर्णय घेतला. पुढें बोर्ड ऑफ एज्युकेशनची स्थापना झाली. त्याचे मुख्य सर अर्स्किन् पेरी हे गृहस्थ होते. याना मराठीविषयीं मुळींच प्रेम नव्हतें. याच सुमारास देशी साहित्याला कमी लेखणाऱ्या मेकॉले साहेबाच्या खटपटीनें एतद्देशीयाना इंग्रजींतून शिक्षण देण्याचें धोरण सरकारनें ठरविलें. इ. स. १८५७ सालीं मुंबई विद्यापीठाची स्थापना होऊन पहिलीं कांहीं वर्षे

बी. ए. च्या वर्गात मराठी शिक्षणाची सोय होती. पण पुढें तीहि बंद करण्यात आली. उदार व थोर अन्तःकरणाच्या राज्यकर्त्यांनीं देशी भाषांच्या प्रगति करण्याचें जें धोरण सुरुवातीला ठेविलें होते, त्यात पचवीस वर्षांतच बदल होऊन जिकडे-तिकडे इंग्रजीचा बडेजाव सुरू झाला. हॅलिफॅक्स साहेबानें (इ. स. १८५४) सर्व हिंदुस्थानात प्राथमिक शिक्षणाखेरीज सर्व शिक्षण इंग्रजी भाषेच्या माध्यमातून देण्याचें नक्की केलें. यानें देशीभाषांचें सरकारी मीठ अजिबात तुटलें असें झालें तरी जो फायदा झाला तोहि कांहीं थोडा नव्हता इतकेंच नाहीं तर सरकारी साहाय्यावाचून ग्रंथकारांनीं स्वप्रेरणेनें ग्रंथरचना चालू ठेविली.

स्वतंत्र विचाराचें साहित्य

ही ग्रंथ रचना केवळ भाषांतरात्मक, केवळ इंग्रजी वळणाची, केवळ बालोपयोगी शालोपयोगी, न्यूनगंडानें प्रेरित झालेली, अशी न होता निव्वळ थोडें फार स्वतंत्र तेज चमकूं लागलें. बापू छत्रे, हरि केशवजी, बाळशास्त्री जांभेकर, दादोबा पांडुरंग, परशुरामपंततात्या गोडबोले, भाऊ महाजन, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर इत्यादि मंडळींनी इंग्रजी विद्येबरोबरच इंग्रजी साहित्यात असलेल्या चांगल्या गोष्टी आत्मसात करून, नवीन पद्धतीचें साहित्य निर्माण करण्याचें सुरू केलें. वर्तमानपत्रांनी व मासिकांनीं लोकजागृति लवकर होते ही खूणगाठ मनात बांधून बाळशास्त्री जांभेकरांनीं दर्पण नावाचें वृत्तपत्र (१८३२) व दिग्दर्शन नावाचें मासिक सुरू केलें. भाऊ महाजन यांनीं रयतेच्या 'अडचणी' व 'गाऱ्हाणी' स्पष्टपणें सरकारच्या नजरेस आणण्याच्या हेतूनें "प्रभाकर" (१८४०) साप्ताहिक सुरू केलें. बॉंबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी प्रसिद्ध करीत असलेलें भाषांतरात्मक वाङ्मय म्हणजेच सारसर्वस्व असें नसून आपलेंहि जुनें वाङ्मय पुनर्मुद्रण करण्याच्या व अभ्यासाच्या योग्यतेचें कसें आहे तें पांडुरंग बापू जोशी पाळसकर यांनीं ज्ञानचंद्रोदय मासिकाच्या (१८४०) द्वारें सिद्ध केलें. यांत जुन्या कवींची कविता क्रमशः येत असे. माधव चंद्रोबा डुकले (१८२५ ते १८८५) यांनीं 'सर्वसंग्रह' (१८६०) मासिक सुरू करून असाच प्रयत्न मोठ्या प्रमाणावर

नेश्वर, वामन पंडित, मोरोपंत, विठ्ठल, आनंदतनय, रामजोशी, रामदास, नामदेव इत्यादि कवींच्या कविता 'लोककल्याणार्थ' शुद्ध करून माधव चंद्रोबांनीं छापिल्या. जुन्या कवींच्या साहित्याचें मथन करून त्यांतराल "नवनीत" (१८५४) ग्रंथरूपानें परशुरामपंत तात्या गोडबोले यांनीं लोकांसमोर ठेवलें. खिस्ती मिशनऱ्यांनीं स्वधर्मप्रसारार्थ "ज्ञानोदय" (१८४२) पत्र सुरू करताच मोरभट दांडेकर या पंडितानें उपदेशचंद्रिका (१८४४) नांवाचें मासिक सुरू करून मिशनऱ्यांच्या अपप्रचाराचा चांगला समाचार घेतला. डॉ. जॉन विल्सन या पाद्री गृहस्थानें "हिंदुधर्म प्रसिद्धीकरण" नांवाचीं दोन पुस्तकें (१८३२ व १८३५) प्रसिद्ध करून हिंदुधर्माची त्यांत यथेच्छ निंदा केली होती. मोरभट दांडेकरांनीं आपल्या मासिकांत या पुस्तकाचीहि चांगली हजेरी घेतली. याच कारणाकरितां १८५२ सालीं कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनीं 'विचार लहरी' नांवाचें वर्तमानपत्र सुरू करून खिस्त्यांची दुर्दूर नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या कारवायांना भुलून बाटणाऱ्या हिंदु लोकांना आपल्या धर्माची व संस्कृतीची थोरवी कळावी या हेतूनें विष्णु भिकाजी गोखले ऊर्फ विष्णुबुवा ब्रह्मचारी (इ. स. १८२५-१८७१) यांनीं वेदोक्त धर्मप्रकाश (१८६९) नांवाचा सात आठशें पानांचा ग्रंथ लिहून जी कामगिरी केली ती अवश्य उल्लेखनीय आहे. यांत पन्नास प्रकरणें असून त्यांत वेदोक्त धर्म, न्याय, निराकार देव, अवतार कल्पना, आत्मज्ञान, हठयोग, राजयोग, राजनीति, मनशास्त्र इत्यादि हिंदुधर्मदृष्ट्या महत्त्वाच्या गोष्टींचें विवेचन केलें आहे. प्रथम हिंदु असून मागाहून खिस्ती बनलेल्या बाबा पद्मनजी यांनीं आपल्या ग्रंथांत खिस्ती धर्माचा सर्वत्र जो उदोउदो केला होता त्याला तसेंच डॉ. विल्सन यांच्या ग्रंथाला या ग्रंथानें चांगलेंच प्रत्युत्तर त्याकाळीं दिलें यांत शंका नाहीं. विष्णुबुवांच्या ग्रंथाची भाषा चांगली प्रौढ, तर्कयुक्त व सावेश आहे.

ललित साहित्य–संस्कृत नाटकांचीं रूपांतरें

आपल्या धर्मांतील अभिमानास्पद गोष्टींकडे स्वभाषकांचें लक्ष ज्याप्रमाणें विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, मोरभट दांडेकर, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनीं वेधिलें

त्याचप्रमाणें आपल्या मराठी व संस्कृत साहित्यांतील गोमटारवद भागाकडे रसिकांचें लक्ष परशुरामपंत तात्या गोडबोले (इ. स. १७९९–१८७४), कृष्णशास्त्री राजवाडे (इ. स. १८२०–१९००) गणेशशास्त्री लेले (इ. स १८२५–१८९८) व दादोबा पांडुरंग (इ. स. १८१४ १८८२) यांनीं वेधिलें. सदाशिव काशिनाथ ऊर्फ बापू छत्रे, बाळशास्त्री जांभेकर, हरि केशवजी पाठारे ही मंडळी प्रथकार या नात्यानें कितीहि योग्य असली, बापू छत्रे व हरि केशवजी हे कितीहि रसाळ भाषांतरकर्ते असले, तरी त्यांना इंग्रज सरकारी अधिकारी व मिशनरी यांच्याकडून शाल्यानें, त्यांच्या ग्रंथांत आत्मविश्वास किंवा आत्मतेज फारसें कोठें दिसत नाहीं. बाळमित्र (चिल्ड्रेन्स फ्रेंडसचें भाषांतर) व इसापनीति (ईसॉप्स फेबल्सचें भाषांतर) या दोन सुंदर व सरस भाषांतरांनीं बापू छत्रे यांनीं आधुनिक गद्यसाहित्याचा पाया रचला यांत शंका नाहीं तरीपण ह्या ग्रंथांना स्वयंप्रेरणेचें श्रेय म्हणता येणार नाहींत. साहेबांच्या प्रेरणेनें तयार झालेले ते उघडउघड दिसतात. परशुरामपंततात्यांनीं मात्र इंग्रजी विद्यारूपी वाघिणीचें दूध पिणाऱ्यांना संस्कृत साहित्यांतील व मराठी साहित्यांतील गोमटाची लज्जत दाखविली. वेणीसंहार (१८५७), उत्तररामचरित (१८५९), शाकुंतल (१८६१), मृच्छकटिक, (१८६२), नागानंद (१८६५), पार्वती परिणय (१८७२) अशा एकाहून एक सरस संस्कृत नाटकांना त्यांनीं बेमालूम मराठी वेष दिला. संस्कृत साहित्याप्रमाणें मराठी साहित्याचा रसिकतेनें रसास्वाद घ्यावा म्हणून त्यांनीं मोरोपंतांच्या केकावलीवर केकादर्श (१८६७) नांवाची सुंदर टीका लिहिली. काव्य करणाऱ्यांना मार्गदर्शक होणार त्यांचें वृत्तदर्पण (१८६०) लहान असलें तरी उल्लेखनीय आहे. तात्यांचे ग्रंथ भाषांतरात्मक असलें तरी त्यांत हिंदुसंस्कृतीचा व आत्मतेजाचा ठसा स्पष्ट दिसतो. एतद्देशीयांना साहित्य व संस्कृति हीं दोन्ही नाहींत, असें म्हणणाऱ्या मेकॉलेसाहेबांसारख्यांना तात्यांनीं आपल्या साहित्यानें रोखठोक उत्तर दिलें कृष्णशास्त्री राजवाडे यांनीं मालतीमाधव (१८६१), मुद्राराक्षस (१८६७), अभिज्ञान शाकुंतल (१८६९), विक्रमोर्वशीय (१८७४) अशीं चार संस्कृत नाटकांचीं

भाषांतर केलीं व उत्सवप्रकाश व ऋतुवर्णन हीं दोन स्वतंत्र काव्यें रचिलीं. याशिवाय अलंकारविवेक (१८५३) नावाचा ग्रंथहि त्यांनीं तयार केला गणेश-शास्त्री लेले यांनीं जानकीपरिणय (१८६५, मालविकाग्निमित्र (१८६७), विद्धशालभंजिका (१८८९), अशीं तीन संस्कृत नाटकांचीं भाषांतरें केलीं त्यांनीं केलेलें रघुवंशाचें पद्यात्मक भाषांतर एकेकाळीं फार लोकप्रिय व प्रसिद्ध होतें. या रेराज यांनीं शिवाजीचरित्र, गंगाचरित्र, सीमंतिनीचें आख्यान इत्यादि काव्यें तयार केलीं. यांची भाषाशैली सर्वत्र प्रसादपूर्ण व ओघवती आहे. दादोबा पांडुरंग हे त्यांच्या व्याकरणाबद्दल प्रसिद्ध असले, तरी चांगले रसिक टीकाकार व काव्याचे मोक्ते होते. त्यांनीं मोरोपंतांच्या केकावलीवर विस्तृत व मार्मिक टीका लिहून तिला आपल्या मातापितरांचें 'यशोदा-पांडुरंगी' (१८६५) असें नाव दिलें. दादोबांनीं इ. स. १८७० मध्यें जें आत्मचरित्र लिहिलें तें तर केवळ मराठीचें आहे. या काळांत जीं अत्यंत वाचनीय अशीं दोन आत्मचरित्रें लिहिलीं गेलीं त्यांत याचा अंतर्भाव होत असून, दुसरें बाबा पदमनजी यांचें 'अरुणोदय' नांवाचें आत्मचरित्र होय या दोन आत्मचरित्रांवरून तत्कालीन देश-धर्म समाजस्थितीचें उत्तम ज्ञान होतें.

स्वतंत्र नाटकें

यान्त काळांत जीत परधार्जिणेपणा किंवा परभृतपणा मुळींच नव्हता अशी एक साहित्याची शाखा नवीनच तयार होऊन पुढें तिचा घेरेदार व मनोहर वृक्ष तयार झाला. ही शाखा नाट्यसाहित्याची होय. सांगलीचे राजे चिंतामणराव अप्पासाहेब यांनीं इ. स. १८४२ मध्यें सांगलीस आलेल्या भागवत या नावाच्या एका कर्नाटकी कंपनीचीं कांहीं नाटकें पाहिलीं तीं त्यांना ओबडधोबड व बीभत्स वाटलीं. तेव्हां त्यांनीं आपल्या पदरीं असलेल्या विष्णुदास भावे यांना मराठींत नम्र व चांगलीं नाटकें तयार करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें विष्णुदासांनीं 'वरेच महाराष्ट्रग्रंथ' वाचले व 'पौराणिक इतिहास समजून घेतला.' इतकी पूर्वतयारी झाल्यावर त्यांनीं सीतास्वयंवर नाटक तयार करून त्याचा प्रयोग इ. स. १८४३

मध्यें श्रीमंतांना करून दाखविला. तो प्रयोग उत्तम झाल्याने त्यांच्या कर्त्यास उत्तेजन मिळून त्यानें पुढें रामजन्म, सीताहरण, रावणवध, द्रौपदीस्वयंवर इत्यादि सुमारे वीस पौराणिक नाटकें तयार केलीं. या नाटकांत पद्यभाग तेवढा लिहिलेला असे व गद्यभाग नगाना तोंडी सांगण्यात येई. विष्णुदास भावे यांनी नाट्यवाङ्मयाचा पाया रचताच, त्याच्यावर इमारत तयार करण्याचें काम इतरांनी सुरू केलें. यांत विनायकशास्त्री नातू (नलनाटक-श्री भिल्लणी नाटक), लक्ष्मण गोपाळ दीक्षित (मेधावती परिणय, रुक्मिणीहरण), रावजी बाळकृष्ण लेले (गोपीचंद, श्रियाळचांगुणासत्वदर्शन, सुलोचना, रावणवध), रघुनाथ शंकरशास्त्री अभ्यंकर (विराटपर्व, हरिश्चंद्रसत्वदर्शन), दत्तात्रय वासुदेव जोगळेकर (चित्रसेन), महादेव बाळाजी नेने (सैरंध्री), विनायक जनार्दन कीर्तने (जयपाळ) हे मुख्य असून यांनी पौराणिक नाटकें तयार केलीं. यांत सूत्रधार, विदूषक, गणपति, सरस्वति यांचे प्रवेश झाल्यावर मुख्य नाटकाला सुरुवात झाल्याचें बहुतेक नाटकांत दाखविलें आहे. पद्य रागदारीचीं व मधून मधून आर्या, साकी, श्लोक, दिंडी वगैरे प्रकारचीं आहेत. संवाद गद्य आहेत परंतु विनोद शब्दनिष्ठ, ओबडधोबड व बाष्कळ स्वरूपाचा आहे. पौराणिक नाटकांप्रमाणेंच कांहीं ऐतिहासिक स्वतंत्र अशीं नाटकेंहि रचिलीं गेलीं. विनायक जनार्दन कीर्तनेकृत थोरले माधवराव पेशवे, वीरेश्वर सदाशिव छत्रेकृत नारायणराव पेशवे, गोंडो सखाराम घाटेकृत अफझलखानाचा मृत्यु व दत्तात्रय रंगो कद्दीकृत सवाई माधवराव हीं अशा पैकीं नाटकें होत. कीर्तन्यांचें 'थोरले माधवराव पेशवे' नाटक एकेकाळीं रंगभूमीवर चांगलेंच लोकप्रिय होतें. सामाजिक नाटकांत महादेव बाळकृष्ण चितळेकृत मनोरमा (१८७१) व रघुनाथ शंकरशास्त्री अभ्यंकरकृत प्रबोधचिंतु अथवा स्वैरसंचार (१८७१) हीं नाटकें खूपच गाजलीं. याच काळांत कांहीं काल्पनिक नाटकेंहि वा. रा. मोडकांनी, गोंडो भिकाजी मराठे, रावजी मनोहर ताकभाते यांनी तयार केलीं. हीं नाटकें कला दृष्ट्या उच्च प्रतीचीं नसलीं तरी तीं स्वतंत्र असल्यानें त्यांची मातब्बरी भाषांतरित रूपांतरित वाङ्मयापेक्षा केव्हांहि विशेष समजली पाहिजे. बॅरन नेटिव्ह

एज्युकेशन सोसायटीचा आश्रय नंद झाल्यावर ही नाटकें तयार झाली हीहि गोष्ट लक्षात ठेवण्याजोगी आहे साहित्याची आवड लोकाच्या ठिकाणी चागलीच निर्माण झाली होती त्याचें हे द्योतक आहे. या सुमारे शभर नाटकाकडे पाहिलें असतांना आपल नाट्यवाङ्मय तरी परोपजीवी नव्हतें हें पाहून समाधान वाटतें.

कथात्मक वाङ्मय

कथात्मक वाङ्मयात सिंहासनबत्तीशी (वैजनाथ शर्मा), हितोपदेश, वेताळ पचविशी (सदाशिव काशिनाथ छत्रे) इसापनीति (१८३०) बाळमित्र (सदाशिव काशिनाथ छत्रे), यात्रिक क्रमण (हरि केशवजी पाठारे), आरबी भार्षेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी, (कृष्णशास्त्री चिपळूणकर) बादशहा आणि बिरबल याच्या गोष्टी, रॉबिनसन क्रूशो (रावजीशास्त्री गोडबोले), रासेलस (कृष्णशास्त्री चिपळूणकर), कादबरीसार (परशुरामपत गोडबोले) इत्यादि सरस भाषातरानीं काहीं वर्षे लोकाची करमणूक केली असली, तरी त्याचे पूर्ण समाधान त्यानीं होऊ शकलें नाही स्वतत्र काल्पनिक कादंबऱ्या याच काळात तयार व्हायला सुरुवात झाली. बाबा पद्मनजींच्या "यमुना पर्यटन" (१८५७) या सामाजिक कादबरीनें मराठी कादंबरी वाङ्मयाचा पायाच घातला असे म्हणावयास हरकत नाहीं ख्रिस्ती धर्माच्या पिवळ्या चष्म्यातून पाहावी यमुना हिंदुधर्माकडे बघत असल्यानें तिला हिंदूंच्या ससारांत जिकडेतिकडे अज्ञान, जाच, दाभिकपणा भरलेला दिसतो हिंदु विधवाची दु स्थिति या कादबरींत भडक रगानें रगविली आहे अद्भुतरसात्मक कादंबऱ्यात लक्ष्मण मोरेश्वरशास्त्री हळबेकृत मुक्तामाला (१८६१), रत्नप्रभा (१८६६), नारो सदाशिव रिसबूडकृत मजुघोषा (१८६८), विश्वासराव (१८७०), केशव लक्ष्मण जोशीकरकृत विचित्रपुरी (१८७०) याचा मुख्यत्व उल्लेख केला पाहिजे. गुहा–तळघर–किल्ले–अरण्ये–विमानाचे अपघात–सकटपरंपरा इत्यादि मालमसाला वापरून या कादबऱ्याना जितक्या अतिरजित करता येईल तितक्या करण्याचा प्रयत्न त्याच्या लेखकानीं केला आहे. स्वातत्र्य नुकतेंच गेल होतें, राष्ट्रजागृति अजून झाली नव्हती, अशा त्या अर्धवट गुंगीच्या

अवस्थेत असलेल्या समाजाला अद्भुतरम्यात्मक कादंबऱ्या आवडणें अगदीं स्वाभाविक होतें. याच काळांत दोन ऐतिहासिक कथाग्रंथ तयार झाले. मोरोबा कान्होबा यानीं घाशीराम कोतवाल (१८६३) लिहून त्यात पेशवाई अखेरच्या स्थितीचें अर्धवट ऐतिहासिक असें चित्र रेखाटलें आहे. यात इतरहि अनेक गोष्टी आल्यानें जरी मनोरंजन साधलें तरी मुख्यत्वा राहिलेलें नाहीं. त्यामानानें रा. भि. गुंजीकर यांची मोचनगड (१८७१) ही ऐतिहासिक कादंबरी बरी आहे.

इतिहास

इतिहासाच्या क्षेत्रात कांहीं स्वतंत्र पुस्तकें या काळात तयार झालीं. पूर्वीच्या काळचे शास्त्रीय दृष्टीनें लिहिलेले इतिहास मराठींत बखळ बखळ नाहींतच. महाराष्ट्राचा सुसंगत इतिहास प्रथम एल्फिन्स्टनादि युरोपियन लोकानीं लिहिला. त्याच्याच पुस्तकाचीं भाषांतरें आपल्या लोकानीं व कांहीं अशीं त्यानींहि मराठींत केलीं. ग्रांट डफच्या मराठ्याच्या इंग्रजी इतिहासाचें भाषांतर कॅप्टन डेव्हिड केपन व बाबा साने यानीं मिळून इ. स. १८२९ मध्यें 'मराठ्याची बखर' या नावानें प्रसिद्ध केलें. हा इतिहास निरत मनोवृत्तीनें ग्रांट डफनें लिहिला होता. त्यात अनेक घटनांच्या व सिद्धांताच्या चुका होत्या. नीळकंठ जनार्दन कीर्तनें यानीं प्रथम ग्रांट डफच्या इतिहासावर टीकास्त्र सोडलें "ग्रांट डफकृत मराठ्याच्या बखरीवर टीका" (१८६७) या त्याच्या निबंधानें एतद्देशीयाना ऐतिहासिक दृष्टि दिली. इ. स. १८६२ च्या सुमारास लोकहितवादी (गोपाळराव हरि देशमुख) यानीं भोसले, शिंदे, होळकर, गायकवाड इत्यादि घराण्याची माहिती प्रसिद्ध केली. विष्णु गोपाळ भिडे यानीं इ. स. १८६६ मध्यें असल ऐतिहासिक कागदपत्राचा उपयोग करून सातारच्या भोसले राजघराण्याचा इतिहास लिहिला. रंगराव बाळाजी फडके यानीं १८५७ सालच्या बंडाचा इतिहास (१८६०) प्रसिद्ध केला. यात इंग्रजाना जय मिळाल्याबद्दल ईश्वराचे आभार मानले आहेत. याच विषयावर १८७४ मध्यें विनायक कोंडदेव ओक यानीं 'शिपायाच्या बंडाचा इतिहास' नावाचें पुस्तक लिहिलें. यात बंडवाल्यांच्या

शौर्याची प्रशंसा केली आहे. कांहीं स्वतंत्र चरित्र ग्रंथहि याच सुमारास प्रसिद्ध झाले. कॅप्टन मॅकडोनाल्डकृत 'नाना फडणवीस यांची बखर' (१८५२), भास्कर हरि भागवतकृत राजा राममोहनराय (१८५८), रामचंद्र पांडुरंग आजरेकरकृत श्री विष्णुबोवा ब्रह्मचारी हीं अशापैकीं चरित्रें होत. मराठी ज्ञान-प्रसारक मासिकाच्या द्वारेंहि शिवाजी महाराज, अहल्याबाई, बुद्ध, महंमद इत्यादींचीं चरित्रें प्रसिद्ध करण्यांत आलीं आहेत.

निबंध

स्वतंत्र विचारांनीं सजविलेल्या साहित्यशाखेंत निबंध प्रबंधाचाहि उल्लेख करता येण्याजोगा आहे. बाळशास्त्री जांभेकरांनीं आपल्या 'दर्पण' व दिग्दर्शन या नियतकालिकाच्या द्वारें तसेंच भाऊ महाजन यांनीं आपल्या प्रभाकर साप्ताहिकांतून समाजाच्या प्रगतीला पोषक असे अनेक निबंध लिहिले. ज्ञानप्रसारक (१८५०) पुणें पाठशाला पत्रक (१८६१), विविध ज्ञानविस्तार, चंद्रिका (१८५४) दंभहारक (१८७१), ज्ञानसंग्रह (१८७२) यांहि मासि-कांतून वाङ्मयविषयक व सामाजिक निबंध अनेक प्रसिद्ध झाले. यांपैकीं बरेच भारदस्त व माहितीपूर्ण आहेत. इ. स. १८३४ मध्ये स्थापन झालेल्या मुंबई टेंपरन्स सोसायटीच्या विद्यमानें मद्यपानाचा निषेध करणारे पुष्कळ निबंध प्रसिद्ध करण्यात आले. आळस व कर्जबाजारीपणा यावरहि कांहीं निबंध प्रसिद्ध झाले. १८५० सालीं डेक्कन व्हर्नाक्युलर सोसायटीनें गोविंद नारायण यांचा 'मद्यनिषेधक बोध' नावाचा निबंध प्रसिद्ध केला. "हिंदुस्थानची प्राचीन व सांप्रतची स्थिति" या विषयावर रामकृष्ण विश्वनाथ यांनीं विचारपरिप्लुत असा निबंध १८४३ त तयार केला. हा निबंध सडेतोड विचारांनीं व उपरोधपूर्ण शैलीनें नटलेला आहे. न्यायाच्या बाबतींत 'हा काळा, हा गोरा' असा जो भेद करण्यात येई त्यावर यात टीका आली असून शेवटीं म्हटलें आहे, "वाः काय ही न्याय करण्याची उत्कृष्ट चाल! मग कंपनीसाहेबानें जो दोर ठेविला आहे, त्याचें आपण कां बरें आश्चर्य मानावें! कीं 'हिंदुस्थानात राज्य नव्हे, लष्करी

अंमल व दिवाणी हुकूम आहे. " भवानी विश्वनाथ कानविंदे याच्या "मुंबईतील सुशिक्षित तरुण हिंदुलोक" या निबंधात मातृभाषेकडे होत असलेल्या दुर्लक्षा बद्दल खेद प्रदर्शित केला आहे. काशिनाथ बाळकृष्ण मराठे याच्या *'नावल व नाटक याविषयी निबंध'*, १८७२ यात तत्कालीन कादंबऱ्या व नाटकें यांतील ठळक दोष दाखवून, लेखकानें या दोन वाङ्मयप्रकाराच्या बाबतींत कोणत्या गोष्टी लक्षांत ठेवल्या पाहिजेत त्या सांगितल्या आहेत.

ज्यांनी विविध विषयांवर बरेच व सरस निबंध लिहिले अशा लेखकांत रा. ब. गोपाळ हरि देशमुख ऊर्फ लोकहितवादी (इ. स. १८२३-१८९२), गोविंद नारायण माडगावकर (इ. स. १८१५-१८६५), कृष्णशास्त्री चिपळूणकर (इ. स. १८२४-१८७८), विष्णुबुवा ब्रह्मचारी (१८२५-१८७१), विष्णुशास्त्री पंडित (१८२७-१८७६), आणि ज्योतिबा फुले (१८२७-१८९०) यांचा सहज अंतर्भाव करता येतो या सर्वांच्या निबंधात समाजाविषयींची तीव्र तळमळ व विविध सुधारणा व्हाव्यात अशी इच्छा हीं स्पष्ट दिसतात. आपल्या समाजातील दोष दाखवून स्वजनाचा तेजोभंग केल्याबद्दल लोकहितवादींवर विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं कडक प्रहार आपल्या निबंधमालेच्या द्वारें केले असले, तरी लोकहितवादींच्या कार्याचे महत्त्व रतिमात्रहि कमी होऊ शकत नाहीं. प्रभाकर, ज्ञानप्रकाश, इंदुप्रकाश, वृत्तवैभव इत्यादि नियतकालिकांतून त्यांनीं शेंकडो पत्रें लिहून आपल्या समाजाच्या डोळ्यांत अंजन घातिलें. "देश अज्ञानानें बुडाला तेव्हां ज्ञान सर्वत्र शतमुखांनीं वाढविलें पाहिजे," "लोकांस त्यांची वास्तविक स्थिति कशी आहे ती कळून त्यांनीं सुधारलें पाहिजे," त्यांनीं विचार केला पाहिजे-इत्यादि विचार त्यांच्या निबंधांतून अनुस्युत झाले आहेत. त्यांच्या व्यासंगाबद्दल व विद्वत्तेबद्दल मालकारानांहि आदर होता. आपले पुरोगामी विचार कोणाच्याहि रागलोभाची पर्वा न करता त्यांनीं निस्पृहपणें समाजासमोर मांडिले स्वदेशीचा प्रसार करण्याच्या हेतूनें " याजकरितां सर्वांहीं असा कट करावा कीं जे आपले देशांत पिकेल तेंच नेसू तेंच वापरू कसेंही असो आणि तितक्यात चांगले विद्या व जिन्नस उत्कृष्ट करावयाच्या

विद्या शिकू (इतरांसाठीं) लोकांस समजवावें की, तुम्ही मूर्ख आहां विचार करीत नाहीं यास्तव विचार करा व विद्या शिका विलायतेतील लोकांप्रमाणें अकल्यान व्हा म्हणजे तुम्हास लक्ष्मी अनुकूल होईल," असें त्यानीं लिहिले आहे पुनर्विवाहाच्या बाबतींत ते सर्वस्वी अनुकूल होते. "ईश्वरानें स्त्री व पुरुष सारखे उत्पन्न केले व उभयतांचे अधिकार समसमान आहेत असें असता पुरुषास पुन्हा विवाहाची आज्ञा आणि स्त्रियास मात्र मनाई हा केवढा जुलूम आहे." असे ते म्हणतात. "शास्त्र हे कायदे आहेत व जे अनहितकारक कायदे असतील ते सोडून दुसरे करण्यास काही चिंता नाहीं," या त्यांच्या स्पष्टोक्तींत आगरकराच्या विचाराचीं पूर्वचिन्हें स्पष्ट दिसतात. बालविवाह, जरठकुमारी विवाह यांच्या विरुद्ध ते असून, याहि बाबतींत त्यानीं इ स १८४८ मध्यें काही पत्रें प्रसिद्ध केली. हरिजन उर्फ अस्पृश्य (अस्पृष्ट) यांच्याहि संबंधीं रावबहादुराचे विचार त्यांच्या थोर अन्तःकरणाची साक्ष पटवितात. एका पत्रात हे थोर ब्राह्मण म्हणतात 'ब्राह्मण महाराची निंदा करितात त्यास शिवत नाहींत व इंग्रजाजवळ प्रीतीनें रहतात इ पाहून मला आश्चर्य वाटते शास्त्रा प्रमाणें पाहिले असता महार बरे परंतु इंग्रजाचे मंडळींत ब्राह्मण असू नयेत" (लोकहितवादी निबंधसंग्रह पृ. ३०१). जातिभेद व वर्णव्यवस्था याहि संबंधींचे त्यांचे निबंध स्वतंत्र व विचारप्रवर्तक आहेत त्यांच्या सर्व निबंधाचा साकल्यानें विचार केला असता, सामाजिक विचाराच्या क्षेत्रात ते आगरकराच्या तोडीचे निबंधकार होते असें निःशंकपणें म्हणता येईल

गोविंद नारायण माडगावकर यांचे शुचिर्भूतपणा (१८४९), ऋणनिषेधबोध (१८५०), सत्यनिरूपण (१८५२), दारूपासून अनर्थ (१८५५) इत्यादि निबंध पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झाले. या शिवाय ज्ञानप्रसारक मासिकांत त्यानीं काहीं सामाजिक व आर्थिक निबंध लिहिले. यांची भाषा शुद्ध, सरळ आणि गोड आहे. कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनीं मराठी शाळापत्रक, ज्ञानप्रकाश व विचारलहरी या नियतकालिकाच्या द्वारें अनेक विषयाचें विवेचन केलें त्यांचे मराठी व्याकरणा वरील निबंध व ग्रंथपरीक्षणें हीं मार्मिक व मुद्देसूद आहेत त्यांची भाषाशैली

सौम्य व प्रसन्न आहे. कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांसारख्या रसिक व विद्वान पित्याच्या हाताखालीं शाळापत्रकांत उमेदवारी केल्यानेंच विष्णुशास्त्री पुढें ओजस्वी लिखाण करूं शकले. कृष्णशास्त्र्यांच्या "अनेकविद्या मूलतत्त्वसंग्रह' (१८६१) या ग्रंथांतहि अनेक विषयांवर सुबोध शैलीनें लिहिलेले लेख आहेत. विष्णुबावा ब्रह्मचारी यांच्या वेदोक्तधर्मप्रकाश या ग्रंथाचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. त्याशिवाय 'सुखदायक राज्यप्रकरणी निबंध (१८६७)' व 'सहजस्थितीचा निबंध (१८६१)' हेहि त्यांचे निबंध पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झाले असून विचारप्रवर्तक आहेत. त्यांची विचारसरणी स्वतंत्र, उदार व जोरदार होती. विश्वकुटुंबवादाविषयीं १८६७ सालीं प्रसिद्ध केलेले त्यांचे विचार आजहि ताजे वाटतात. सुखदायक राज्यप्रकरणांत एके ठिकाणीं ते म्हणतात, "...या प्रमाणें सर्व प्रजा एक कुटुंब व सर्व जमीन हाच एक भाग व त्यांतून जे जे निपेल ते ते सर्वांचें एक या प्रमाणें राज्यव्यवस्था अमलीं म्हणजे सर्वांना सर्व उपभोग मिळतात. व सर्वांना उत्तम खावयास मिळतें व सर्वांना उत्तम विपुल वस्त्रें व अलंकारभूषणें मिळतात व सर्वांना नाच, तमाशे, बैठकी पहावयास सांपडतात. कोणास कांहीं प्राप्त होत नाहीं असे होतच नाहीं. म्हणून सर्व लोक पूर्णकाम होतात यामुळें कामाच्या अपूर्णतेनें क्रोध येणें हें शिल्लक रहात नाहीं. आणि क्रोध नसल्यामुळें गुन्हा करणें किंवा गुन्हा करण्यास्तव मत्सर धरून वसणें यांचा लवलेशहि शिल्लक राहत नाहीं. यामुळें हाच प्रजेचा व राजाचा परमेश्वर असावा तसा सत्य आहे." समाजसत्तावाद किंवा कम्युनिझम मध्यें जशा प्रकारची राज्यव्यवस्था असते, तशाच प्रकारची व्यवस्था आपल्या निबंधांत इतक्या पूर्वकाळीं लिहिल्याबद्दल त्यांच्याविषयीं सादर कौतुक वाटूं लागतें.

स्त्रीशिक्षणाचा उपक्रम प्रथम मुंबईत इ. स. १८२४ त अमेरिकन मिशननें केला. मिशनऱ्यांच्या शाळेंत मुलींना पाठवायला लोक सुरुवातीला तयार नव्हते. पुढें या विषयावर ज्ञानप्रसारक मासिकांत व इतरत्रहि अनेक लेख प्रसिद्ध झाल्यावर पालक मुलींना शाळांत पाठवूं लागले. इ. स. १८४१ मध्यें जोतिराव फुल्यांनीं पुण्यांत एक मुलींची शाळा काढिली. अशा तऱ्हेनें स्त्रीशिक्षणाला सुरुवात होतांच स्त्रियांच्या पुनर्विवाहाचा प्रश्न आपोआपच पुढें आला. इ. स. १८४२ त

भाग चांगला आहे. परंतु ब्राह्मणजातिविषयीं त्यांच्या विचारसरणींत जो कळकळीत द्वेष आढळतो, त्याला वस्तुस्थितीचा आधार फारच अल्प आहे. त्या काळांत ते वागत होते, त्यांत ब्राह्मणाप्रमाणें मराठे व प्रभू हेहि अस्पृश्यांना दूर ठेवीत असत. ब्राह्मणशिक्षक तर अस्पृश्यांना शिकवावयास तयार नसत, तसेंच प्रभू शिक्षकहि तयार नसत. दादोबा पांडुरंगांनी आपल्या आत्मचरित्रांत याचा उल्लेख केला आहे. भाऊजी प्रभू नावाचे शिक्षकानीं बॉंबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीच्या शाळांतून कुळवाड्यांच्या मुलांना जगन्नाथ शंकरशेट व इतर पारशी व युरोपियन सभासदांच्या मदतीनें काढून टाकिलीं व असा घाट घातला कीं, कुळवाड्याचीं मुलें शाळेंत आल्यास प्रभू लोकांच्या मुलांस येण्यास आपण मनाई करूं! त्या काळची परिस्थिति तशी होती. तिच्याकडे आजच्या दृष्टीनें पाहून चालणार नाहीं. दादोबा पांडुरंग म्हणतात, "त्यांच्या त्या काळच्या आग्रही समजुतीप्रमाणें त्यांना मोठा दोष देतां येतो असें मला वाटत नाहीं. अद्यापि आतां इतके शिक्षित लोक झाले आहेत व सुधारलेपणाचा मोठा अभिमान बाळगतात त्यांच्याहि मनांतून ही व्याधि मुक्त नाहीं. किंबहुना तेव्हांपेक्षा आतां जातिद्वेष आतून अधिक वाढल्यासारखा दिसतो." मराठ्यांचें राज्य महाराष्ट्रावर दीडशें वर्षें होतें, अनेक मराठा संस्थानें महाराष्ट्रांत तसेंच महाराष्ट्राबाहेर होतीं, असें असून मराठ्यांच्या शिक्षणाची प्रगति मंदगतीनें झालेली आपण पाहतों. ब्राह्मणांच्यामुळें मराठ्यांचें शिक्षण झालें नाहीं हें म्हणणें वस्तुस्थितीला धरून नाहीं. एकेकाळीं खुद्द ब्राह्मणांचें शिक्षणहि इतरांच्या मनानें बेताबेतानेंच होतें. धार्मिक गुलामगिरी ही ऐच्छिक गोष्ट आहे. ज्या ब्राह्मणेतरांना आपल्या घरीं भटांना बोलावयाचें नसेल त्यांनी बोलवूं नये. आम्हांला बोलवाच, असा हट्ट ब्राह्मण कधींहि धरणार नाहीं व पूर्वींहि त्यांनीं कधीं धरला नव्हता. ज्या काळांत लोकहितवादी, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, विष्णुशास्त्री पंडितासारखे उदार मनाचे ब्राह्मण सर्व हिंदूंच्या उद्धाराकरितां झटत होते, त्या काळांत "ब्राह्मणांचें कसब" या सारखें पुस्तक ज्योतिबांनी लिहिल्यामुळें, त्यांच्या लेखनाला शास्त्रशुद्धतेच्या अभावाचा मोठाच दोष लागला आहे.

ब्राह्मणद्वेषापायीं ब्रह्मदेव, मत्स्य, कच्छ, वराह, नृसिंह इत्यादि अवताराच्या संबंधीं 'गुलामगिरी' या पुस्तकात त्यानीं जें विवेचन केलें आहे तें नाविन्यपूर्ण असलें तरी केवळ काल्पनिक व बीभत्स आहे. "जोतिराव आणि धोंडिबा याचा संवाद"–अशा रूपानें असलेल्या गुलामगिरी या पुस्तकात तर्कशास्त्राला धरून असें फारच थोडें विवेचन आहे. दूषित पूर्वग्रहाच्या चष्म्यातून लेखकानें ब्राह्मणाकडे पहावयाचें ठरविल्यानें त्याला कोणताच सद्गुण ब्राह्मणात आढळलेला नाहीं. ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य असे त्रैवर्णीक आर्य समजले जात असून, ज्योतिरावांनी फक्त ब्राह्मणानाच आर्य कल्पून त्याच्याकडून शूद्रातिशूद्राना अनन्वित त्रास झाला असे म्हटले आहे. विप्रिय म्हणजे विप्र, नारसिंह म्हणजे सिंहाची बायको, मार्तंड म्हणजे मारतोंड, मियामल्हार म्हणजे मिया नावाच्या मुसल्मानानें मल्हार नावाच्या ब्राह्मणेतराच्या आश्रयानें केलेला राग, म्हसोबा म्हणजे महासुभा, उपाध्ये म्हणजे उपाधि देणारे, रक्षक म्हणजे राक्षस, भ्रष्ट म्हणजे भट्ट इत्यादि ज्योतिरावानी सुचविलेल्या व्युत्पत्तींत विनोद भरपूर असला तरी सत्य नावाला सुद्धां नाहीं. त्यावेळचे समजस देशाभिमानी लोक इंग्रज लोकास व मिशनरीस हाकून लावल्याशिवाय देशाची उर्जित स्थिति व्हावयाची नाहीं असे म्हणत. इ. स १९४२ सालीं काँग्रेसनें महात्मा गांधींच्या प्रेरणेनें इंग्रजाना 'भारत छोडो' असे निक्षून ठरावाच्या रूपानें सांगितलें. असे असून ज्योतिरावांना मात्र यात भयाचा बाबा वाटला, यावरून त्याचा दृष्टिकोण कसा सदोष होता तें कळतें असें असलें तरी त्याकाळीं भूतदयेचा व समानतेचा संदेश त्यानीं जो दिला व त्याप्रमाणें स्वतः झीज सोसून त्यानीं जें शिक्षणप्रसाराचें व अस्पृश्योद्धाराचें कार्य केलें तें निःसशय अविस्मरणीय असेंच आहे. त्याना महात्मा ज्योतिराव फुले म्हणायाचे तें याचकरिता.

काव्य

काव्याच्या प्रातात खरोच स्वतंत्रपणा आढळतो पेशवाई नष्ट झाल्यावर पोवाडे व लावण्या रचणाऱ्या शाहिराचा मोठाच आश्रय नाहींसा झाला दुसरे

बाजीराव पेशवे यांच्यावर प्रभाकरानें जो पोवाडा रचला आहे त्यांत तसेंच सातारच्या प्रतापसिंह महाराज यांच्यावर सगनभाऊनें जो पोवाडा रचला आहे त्यांत, स्वातंत्र्यलक्ष्मी नष्ट झाल्याचें दुःख शाहीरांना किती झालें होतें तें स्पष्ट होतें. "कांहीं तरी सोद पुढें दिसेना जीव जगायाला। कोणास जावें शरण कोण हरि देईल खायाला," असें मोठ्या कळवळ्यानें या स्थितीचें वर्णन प्रभाकरानें केलें आहे. पेशवाई बुडाल्यावर शाहीरांना बडोद्यात दुसऱ्या सयाजीराव महाराजांकडून (इ. स. १८१९ ते १८४७) चांगला आश्रय मिळाला. त्यावेळीं बडोद्यात चालू असलेल्या पुष्कळ खिचडी वाटण्याच्या पद्धतीनें अनेक कुटुंबांचें आपत्काळीं रक्षण झालें. या बाबतींत प्रभाकर म्हणतो, "भक्तजनाचें माहेर देशावर श्री पंढरपूर। याचप्रमाण हें योग्य बडोदें सर्व लेश करी दूर॥ नित्य उठून वाटितात खिचडी॥ ब्राह्मणही महाशूर। स्त्रिया पुरुष मुलीमुलांसकट पोट होतें भरपूर॥ पुण्यवान गायकवाड जगनीतळांत ते मशहूर। सर्व कनकमय लोक घरोघर नित्य सोन्याचा धुर॥ ..विश्वकुटुंबी श्रीमंत ते तर तूर्त पनेला भतरले। गायकवाड आहेत म्हणून हें समस्त ब्राह्मण सावरले। तानसेन पंथाचे गवय्ये तेहि प्रभूनीं आवरले। कर्रां तोडे हातात दुपेटे लाल जरीचे पांघरिले।" आपल्याला झालेल्या कर्जांतूनहि उद्धरण्याची प्रभाकरानें दुसरे सयाजीराव यांजवर रचलेल्या पोवाड्यात केली आहे. तो म्हणतो, "प्रभाकर कवीश्वर गुंतला पहा कर्जाच्या कमळांत। द्रव्य छुपेना प्रकाश पडल्या सुटून जाईल स्वच्छंदांत". प्रभाकरानें द्रव्य मिळविण्याच्या आशेनें नाना शंकरशेट, जिजाजी व पेस्तनजी शेट, साष्टी कलेक्टर ऑफिसांतील मंडळी यांच्यावरहि पोवाडे रचले यावरून त्याची परिस्थिति किती हलाखीची झाली असली पाहिजे हें दिसतें. या त्याच्या काव्यांत स्वतंत्रता असला, त्याची भाषा प्रासादिक असली, तरी पूर्वीच्या त्याच्या लावण्यांतील तेज यांत नाहीं. सगनभाऊच्या काव्याची हीच तऱ्हा आहे. स्वातंत्र्याचें वैभव पाहिलेल्या शाहिराकडून नव्या आंग्लशाहीवर सरस काव्य होणार कसें?

याहि काळांत जुन्या प्रकारची काव्यरचना अधून मधून होत होती, हें

अनंतसुत विठ्ठलबोवा ऊर्फ कावडीबोवा याच्या "दत्तप्रबोध" (शके १७८२) ग्रंथावरून समजतें. या ग्रंथाच्या सुमारें चौदा हजार ओंव्या असून, त्यात नारद, पद्म व शिव इत्यादि पुराणाच्या आधारें मुख्यत. दत्ताच्या कथा व तदनुषंगानें जनार्दनस्वामी, एकनाथ, निंबराज, दासोपंतादि दत्तभक्तांच्या कथा आल्या आहेत. गुरुचरित्रापेक्षा या ग्रंथात अनुसूया व दत्त यांचा तत्त्वज्ञानपर संवाद विस्तारानें आला आहे. तसेच जनार्दन एकनाथांच्या ज्या कथा आहेत त्याहि स्वतंत्र व गुरुचरित्रात नसलेल्या अशा आहेत. ग्रंथाची भाषा सुबोध व रसाळ आहे. श्रोत्यांना विनवणी प्रेमळपणानें करण्यात आली आहे. विठ्ठलबोवा म्हणतात, "ग्रंथरूपी हें मानससरोवर। येथ हंसरूपी तुम्ही श्रोते सुंदर। अर्थमुक्ताफळें सेवणार। आणि निवडणार दुग्धपाणी ॥" ग्रंथाची सुरुवात व समाप्ति कोठें व केव्हा झाली त्याविषयी कवि म्हणतात, "हृदयभुवनीं श्रीदत्त। प्रगटोनि वदविला ग्रंथ। आरंभ जाला माळव्यांत। स्थळविस्तार परियेसा ॥ ॐकार अवंतिका-मध्यस्थान। इंद्रपुरनामाभिधान। तेथें चाळीस अध्याय संपवोन। साधिलें प्रयाग तेथोनी ॥ पाहावें द्वारकाधीशासी। म्हणोनि निघालों वेगेंसी। पावलों येवोनि गुर्जरदेशीं। देवतीर्थ क्षेत्रासी पाहिलें ॥ रेवाडाकुंडमध्यस्थ। क्षेत्र बडोदें विख्यात। वसती साधुसंत योगी महंत। दैवतें अद्भुत महास्थानें ॥ या क्षेत्रीं सुरस। अध्याय जाले एकतीस। पूर्वीचे असती चाळीस। एवं एकाहत्तर रचियेलें। श्रीमद्दत्तकृपाप्रसादेंकरोन। थोडक्या शब्दें जालें निरोपण। तुम्ही संतमातुश्याघन। गोड करून घेइजे ॥ शालिवाहन शके सत्राशें ब्यायशीं। संवत एकुणिसें सोळासी। प्रजापति नाम संवत्सरासी। परिपूर्तीसी ग्रंथ आला ॥ ...अनंतसुत विनवी संतांसी। अनन्य भावें शरण पदांसी। सांभाळिजे दीनासी। अभयदानासी देइजे ॥ इति श्रीदत्तप्रबोध ग्रंथ। श्रवणेंचि पुरती मनोरथ। सदा परिसोत भाविकभक्त। एकाहत्तरओंव्यागाथगोड हा ॥" जवळ जवळ श्रीधर कवींची आठवण करून देणारा विठ्ठलबोवांचा हा ग्रंथ बडोदें येथें शके १८२२ मध्यें दामोदर सावळाराम आणि मंडळीनें पूर्णचंद्रोदय छापखान्यात छापून प्रसिद्ध केला. हंसराज (शके १७२० ते १७७७) यांची रामदासी

पद्धतीची वेदांतविषयक कविता याच काळातील होत. वेदांतासारखा विषयहि सुगम करून सांगण्याची याची शैली वाखाणण्याजोगी होती. उदासवृत्तिचें वर्णन त्यांनीं असें केलें आहे, "स्तब्धता परी जड नव्हे। सावध परी न हेलावे। टंगेपणही न सरावें। हे उदासवृत्ति."

विठोबा अण्णा दप्तरदार (इ. स. १८१३ ते इ. स. १८७३) यांनीं पदें, फटका वगैरे बराच स्फुट व स्वतंत्र कविता लिहिली आहे. याची कविता चंद्रशेखर म्हणतात त्याप्रमाणें प्रासादिक व रसवती आहे. मात्र ती जुन्या वळणाची व उपदेशात्मक आहे. राजा सर टी. माधवराव (इ. स. १८२१ १८९१) याची कविता स्वतंत्र पण उपदेशात्मकच मुख्यतः आहे. त्याच्या आर्या मोरोपंती आर्यांची आठवण करून देतात भास्कर दामोदर पाळंदे (इ. स. १८१२ ते इ. स. १८७४ याची कविता स्वतंत्र असून विविध वृत्तात्मक व पद्यात्मक आहे. त्यांनीं रत्नमाला नावाचा एक उत्कृष्ट ईश्वरभक्ति पर पद्यग्रंथ लिहिला आहे. त्यांची कविता भक्तिरसानें ओतप्रोत भरली आहे. त्यांच्या रत्नमाला काव्यावर मोरोपंताच्या केकावलीची दाट छाया पडलेली स्पष्ट दिसते. महादेव मोरेश्वर कुंटे (इ. स. १८३५ ते इ. स. १८८८) यांचें काव्य अगदीं स्वतंत्र शैलीचें आहे. वर्डस्वर्थ कवि प्रमाणें सामान्य लोकांच्या मापेंत यांनीं आपल्या 'राजाराम महाराज,' 'राजा शिवाजी' व 'मन' या काव्यांची रचना केली आहे बालसमाजीचें कुम्यांनीं केलेलें वर्णन किती हृद्य आहे तें पहा:—"चिमुकली पगडी झळके शिरीं। चिमुकली तरवार धरी करीं! चिमुकला चढवी वर चोळणा। चिमुकला सरदार निघे रणा॥" शिवराम रामकृष्ण निलसुरे (मृत्यु इ. स. १८७८) याची कविता स्फुट व कथनपर अशी आहे. 'नगर दहन' हें यांचें काव्य अन्यापेक्षीं असून, त्यात करुणरसाचा परिपोष चांगला झाला आहे परशुरामपंत तात्या गोडबोले, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, गणेशशास्त्री लेले ही या काळातील विशेष प्रसिद्ध अशी कवि मंडळी होती. परंतु या तिघांच्या काव्यांत स्वतंत्रपणा असा फारच थोडा आहे. उत्तररामचरित व मृच्छकटिक यांतील परशुरामपंत तात्याची रूपांतरित कविता

प्रौढ, सुलभ व हृदयंगम आहे. कृष्णशास्त्र्यांचें मेघदूताचें भाषांतर अत्यंत रमणीय आहे. याशिवाय त्यांच्या अनेक अन्योक्ति मार्मिक व बहारीच्या आहेत. गणेशशास्त्री लेले यांनीं केलेलें रघुवंशाचें पद्यात्मक भाषांतर सरस आहे.

साहित्याचें मूल्यमापन

इ. स. १८१८ पासून ते इ. स. १८७४ पर्यंतच्या सुमारें साठसत्तर वर्षांच्या कालावधींत लहान मोठीं अशीं अदमासें एक हजार पुस्तकें तयार झालीं. न्यायमूर्ति रानडे यांनीं सरकारच्या हुकुमावरून इ. स. १८६४ मध्यें जो वृत्तांत तयार केला त्यांत ६६१ ग्रंथांचा निर्देश आहे. इतर देशी भाषांच्या मानानें ही संख्या निःसंशय अधिक असली, तरी जें साहित्य निर्माण झालें तें सामान्य प्रतीचेंच झाल्याचें न्यायमूर्तींनीं म्हटलें आहे. उत्तम साहित्याच्या सदरांत पडू शकेल असा एकहि ग्रंथ एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या पाऊणशे वर्षांत मराठी वाङ्मयांत तयार झाला नाहीं. लोकहितवादी, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, नीळकंठराव कीर्तने, दादोबा पांडुरंग, महादेव मोरेश्वर कुंटे, बाळशास्त्री जांभेकर, ज्योतिबा फुले अशासारखी पांच दहा मंडळी स्वतंत्र प्रज्ञेची व प्रतिभेची या काळांत झालेली आढळतात. यांच्या वाङ्मयांत नावीन्य, ताजेपणा व तेज यांचा प्रत्यय बऱ्याच अंशानीं येतो. लोकहितवादींच्या "शतपत्रां"त, विष्णुबुवांच्या "वेदोक्तधर्मप्रकाशा"त, कुंट्यांच्या "राजा शिवाजी"त, जोतिबांच्या गुलामगिरी पुस्तकांतील कांहीं भागांत विचारांचा ताजेपणा व दमदारपणा निःसंशय आढळतो. समाजाला जागृत करण्याचें, डिवचण्याचें सामर्थ्य यांच्या लिखाणांत आहे. बाकीचें सारें वाङ्मय परधार्जिणें, परभृत, पराश्रित असेंच आहे. एतद्देशियांना अजिबात ज्ञानाचा, वाङ्मयाचा गंध नाहीं, तेव्हां त्यांना धुळाक्षरें शिकविण्यापासूनची तयारी केली पाहिजे अशा भावनेनें, सरकारी प्रोत्साहनानें व मिशनऱ्यांच्या प्रयत्नानें तयार झालेलें हें वाङ्मय आहे. याचें स्वरूप मुख्यतः बालोपयोगी, शालोपयोगी असें आहे. सुरुवातीला याचें स्वरूप प्रायः गद्यप्रधान असल्यानें व याला इंग्रजांची स्फूर्ति लाभल्यानें, महामहो-

पाध्याय दत्तोपंत पोतदार यांनी मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार असें म्हटले आहे. खरोखर हा एक अवतारच होता, यांत स्वतंत्र तेज मुळींच नव्हतें. इ. स. १८१८ ते १८३९ या मुदतींत तयार झालेल्या माधवराव मुनशीकृत सभासदी बखरींतील जुन्या तेजस्वी गद्याशीं बापू छत्रे यांच्या बाळमित्र (इ. स. १८२८) या तत्कालीन गाजलेल्या पुस्तकातील गद्याची तुलना केली असता, दोहोंतील फरक स्पष्ट होतो. माधवराव मुनशी म्हणतात "श्रीमत् जगदीश्वराप्रति नमन करून ग्रंथ लिहिण्यास प्रारंभ करितों कीं, पूर्वी हा ग्रंथ साहेब आलिशान मिस्तर इल्फिन्स्टनसाहेब बहादुर यांनीं मेजरअली मुनशी यांजकडून उर्दू भाषेंत करवून याचें नाव आगयेफ महफील असें ठेवून सन १८०४ या साली छापखान्यात देऊन छापविला. परन्तु जे लोक पारसी विद्येंत प्रवीण नाहींत त्यांचें समजुतींत येत नाहीं. याजकरितां मजकूरीचे मराठी भाषेंत तर्जुमा केला असता दक्षणी सर्व लोकाचे समजुतींत चांगला येईल म्हणोन श्रीमन्महाराज आदिपुरुषांचे गादीचे छत्रपति स्वामी यांणीं आज्ञा केल्यावरून माधवराव मुनशी यांणें त्यांतील सार अर्थ काढून या पोथीची योजना करून इचें नाव सभासदी असें ठेविलें एतिवाय - हा ग्रंथ वाचून जो कोणी मनन करील त्यास सर्व हिंदुस्थानचें वर्तमान येथपर्यंत समजेल कीं, कोणी सामान्य लोक त्याजपुढें येणिप्रीची कल्पना थोडू शकणार नाहीं." बाळमित्रकार म्हणतात, "असे बोलणें होऊन तीं मुलें (बाई व बापू) निजावयास गेलीं. दुसरा दिवस उगवला तों तीं उजाडता उठावीं तीं प्रहर दिवस येईपर्यंत अंथरुणावरच होतीं. अधिक वेळ निजतात त्याचें अंग जड होतें, कांहीं सुचत नाहीं, तसें मासूम आणि आईस झालें. शेवटीं कोणीं हाक न मारिता, तीं आपले आपण कावरीबावरीं झालेलीं उठलीं. मग त्याचें मनात आलें कीं, आपण सगळा दिवस दुर्वें तें करू. तेणेंकरून त्यांचें विचार अमळ सतोष वाटला." बापू छत्रे यांच्या भाषेत मार्दव निःसंशय आहे. परंतु सभासदीतील उताऱ्यात जें तेज आहे तें त्यांच्या किंवा तत्कालीन कोणत्याच गद्यात सामान्यतः आढळत नाहीं. ओजस्वी आणि आत्मप्रत्ययी वाङ्मय या काळात तयार झालेंच नाहीं. स्वातंत्र्य गेल्यानें लढाऱ्या ठिकाणचें तेज व आत्मप्रत्यय

ही गेली होती. भाषावल्यासारखे, सुधारलेल्या विचाराचे, इंग्रजांच्या आचार-विचारांनी आणि साहित्यानें दीपल्यासारखे सारे लोक झाले होते. जसे लोक तसें त्याचें वाङ्मय. ज्योतिबा फुल्यासारख्या स्वतंत्र विचार करणाऱ्या गृहस्थानांहि मिशनरी व इतर इंग्रज यांचे सर्व काहीं आवडे. स्वदेशाभिमान –स्वधर्माभिमान स्वेतिहासाभिमान यांची दाद त्यांना देखील नव्हती. मग इतरांची काय कथा! विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या निबंधमालारूपी तुतारीनें सर्वांना गदगदून जागे केलें व स्वत्वाची जाणीव करून दिली. पण हा पुढील भाग आहे. माकडाने पाहिलें असता हें वाङ्मय अगदीं सामान्य प्रतीचें आहे पेशवाई नष्ट होण्यापूर्वीचें वाङ्मय एक प्रकारचें झालं निबंधमालेपासूनचे वाङ्मय दुसऱ्या प्रकारचें आहे. पेशवाई नंतरच्या व निबंधमालेपूर्वीच्या वाङ्मयाला मधल्या स्थितींल मध्यम प्रतीचें वाङ्मय म्हणता येईल. या वाङ्मयासंबंधी महामहोपाध्याय पोतदार म्हणतात,[१] "या पाऊणशें वर्षांत एकहि अलौकिक किंवा अजरामर ग्रंथ मराठींत झाला नाहीं. ल्हान ल्हान सटरफटर ग्रंथ भारामर झाले. 'तारागण' पुष्कळ उगवलं पण तमानाशक चंद्र मात्र कोठंच आढळला नाहीं...स्वराज्य गेलें आणि पाठोपाठ सरस्वतीहि आम्हांस निःमुख झाली!. कल्पना करा कीं, झाला प्रकार असा न होता आणि क्षुद्र स्कूलबुकाचीं भिकार भाषांतरे निपज-विण्याचा साभिमान हव्यास न धरिता ज्ञानेश्वर मुक्तेश्वर प्रभृति थोर वागीश्वरांचा 'मागोवा' घेत आणि कृष्णाजी सभासद (सभासदी बखर) किंवा कृष्णाजी शामराव (भाऊसाहेबांची बखर) यांसारख्या राजा बखरनवीसांना 'वाट पुसत' जर आमची मंडळी निघाली असती तर विशाल व अभंग अशा प्राचीन अधिष्ठानावर आरूढ होऊन ते न जाणो तत्पाधिक यशाचे वाटेकरी झाले असते!. जुन्या महनीय अधिष्ठानाचा तिरस्कारानें किंवा अज्ञानानें त्याग न करिता त्याचेंच संपूर्ण बल घेऊन जर नवीन अवतार आमच्या मराठी गद्यानें घेतला असता तर निदान इंग्रजी अगडी गोंपडीं आणि चुचडीं घालीत नसण्यात पाऊणशें वर्षे आम्ही खास फुकट दवडलीं नसती! जुन्याच रस्त्यावर नवी

१ मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार, आवृत्ति पहिली, उपोद्घात.

घडी पसरून व प्रसंग पडल्यास लोखंडी रूळ टाकून आपण झटकन् येजा सुरू केल्या असत्या! जुनी राजकारणी भाषा कमावलेली तयार होती तेव्हां हा हा म्हणता त्याच साच्यात गिब्बनप्रभृति आपण सहज ओतून दिले असते! तवा तापलाच होता, तेव्हा त्या सिद्धाग्नीवर जुन्या पुरणपोळ्यांबरोबरच नवे रोट भाजून घेणें काय अवघड पडलें असते? पण त्या सिद्धाग्नीवर आपण राख साचू दिली, क्वचित् पाणीहि ओतलें व नवीन भट्टया बांधण्यासाठी चिखलमाती तुडवू लागलों! याला काय म्हणावें? पाऊणशे वर्षे गेल्यावर विष्णुशास्त्र्यांनी भाता फुंकून जेव्हा ही राख फुंकून उडविली तेव्हांच मग आपली चूक आपल्या ध्यानात आली!"

मराठी साहित्याची रूपरेषा

उत्तरार्ध

अर्वाचीन मराठी साहित्य

१

अर्वाचीन मराठी साहित्याची पार्श्वभूमि

(१८५० ते १९६०)

कोणत्याहि देशाच्या साहित्यांत समकालीन अशा सामाजिक, धार्मिक व राजकीय घटनांचें प्रतिबिंब पडणें स्वाभाविक असतें. नदीच्या प्रवाहात सभोंवतालच्या घनश्यांचें प्रतिबिंब पडतें, तद्वत्च साहित्यसरितेंतहि आजूबाजूच्या लोकस्थितीचें–देशस्थितीचें चित्र उमटल्यावाचून राहात नाहीं. साहित्याचा इतिहास पाहात असताना, याचकरिता त्या त्या काळच्या समाजाचा इतिहासहि पाहणें लागत्याचें असतें. "निबंधमाले" पासून, सर्व सामान्यपणें, सुरू झालेल्या आधुनिक मराठी साहित्याचें सम्यग्दर्शन होण्याच्या दृष्टीनें, गल्या सुमारें शंभर वर्षांत महाराष्ट्रांत उत्पन्न झालेल्या सामाजिक राजकीय–धार्मिक आंदोलनाचा येथ थोडक्यात परिचय करून घेतलेला बरा. इ. स १८१८ मध्यें पेशवाईला दुर्दैवी शेवट झाल्यावर महाराष्ट्रात इंग्रजाचें राज्य सुरू झालें. भाषा, आचारविचार, संस्कृति, राज्यपद्धति–या सर्वच दृष्टींनीं हें नव राज्य पूर्वीच्या राज्याहून पुष्कळच निराळें होतें राज्यकर्त्यांच्या आचारविचाराचा प्रजेवर परिणाम होणें अपरीं स्वाभाविक असल्यानें, एतद्देशीयात नवे वैचारिक वारे वाहू लागलें.

हें प्रथम मंदमंद वाहात असलें तरी इ. स. १८७० नंतर त्यानें प्रचंड स्वरूप धारण करून, लोकांच्या आचारविचारांत अभूतपूर्व संक्रमण घडवून आणिलें. व्यक्तिविकास आणि व्यक्तिस्वातंत्र्यावर आधारलेल्या पाश्चात्य संस्कृतीच्या सांनिध्यात महाराष्ट्रीय जनसमाज येताच, त्याच्या ठिकाणीं प्रक्षोभ उत्पन्न होऊन त्यानें जोरानें हालचाल करण्यास सुरुवात केली. आतापर्यंत स्त्रियांकडे बघण्याची त्याची दृष्टि बरीचशी दूषित, पक्षपाताची व अन्यायाची असल्याचें त्याला आढळून येऊन, त्या दिशेनें योग्य ती सुधारणा करण्याचें त्यानें ठरविलें. त्याचा प्रत्यक्ष परिणाम म्हणून कांहीं नवीन चळवळी महाराष्ट्रांत सुरू झाल्या. त्यांत स्त्रीशिक्षण, प्रौढविवाह, विधवाकेशवपननिषेध, बालवृद्धविवाहनिषेध, पुनर्विवाह, हुंडानिषेध, मदिरापाननिषेध, वेश्यागमननिषेध कन्याविक्रयनिषेध व संमतिवयाचा कायदा इत्यादींचा सुरवातीच्या चळवळी म्हणून उल्लेख करता येईल.

इ. स. १८८३-८४ च्या सुमारास पुणें येथें फिमेल हायस्कूलची स्थापना डॉ. भांडारकर, न्यायमूर्ति रानडे व रा. ब. शंकर पांडुरंग पंडित यांच्या प्रोत्साहनानें झाली. याच्यापूर्वी मुंबई व पुणें या दोन्ही ठिकाणीं मुलींच्या प्राथमिक शिक्षणाची सोय सरकारी व मिशनरी अशा दोन्ही प्रकारच्या शाळांतून झाली होती. मुली शाळेंत जाऊन इंग्रजी शिक्षण घेऊं लागतांच, तत्कालीन समाजांत विलक्षण क्षोभ उत्पन्न झाला. शाळेंत जाणाऱ्या मुलींना पाहिला, त्यांना त्रास द्यायला, त्या काळीं लोक रस्त्यावर जमत असें सांगतात. शिक्षण घेणाऱ्या मुलींना त्या काळीं फार त्रास होई. या गोष्टीचें प्रत्यंतर हरिभाऊ आपटे यांच्या कादंबऱ्यांत तसेंच सुशिक्षित स्त्री (गोडबोले), मोर एलएल् बी. (ना. ह. भागवत), ना. बा. कानीटकरकृत तरुणीशिक्षण नाटिकेसारख्या ग्रंथांत पाहावयास सांपडतें.

स्त्रीशिक्षणाच्या प्रसाराबरोबरच बालविवाहाचा निषेध व प्रौढ विवाहाचा पुरस्कार ओघानेंच आला. बालविवाहाच्या अप्रत्यक्ष निषेधाचा एक प्रकार म्हणूनच पुढें संमतिवयाच्या बिलाचा पुरस्कार कांहीं मंडळींनीं केला. आणि या प्रसंगीं बिलाच्या पुरस्कर्त्यांत आणि निषेधकर्त्यांत एकप्रकारची रणें माजलीं. मलबारी शेठ यांच्या बिलांत संमतिवयाची मर्यादा दहा वर्षांच्या ऐवजीं सुधारून

बारा वर्षांची मुदत निश्चित आली होती. स्त्रीची संमति असो वा नसो, बारा वर्षांच्या आतील मुलीशीं तिच्या पतीनेंहि समागम केल्यास तो जबरी संभोग समजून त्याला शिक्षा व्हावी अशा स्वरूपाच्या बिलावर महाराष्ट्रातच नव्हे तर अमल हिंदुस्थानात तीव्र स्वरूपाचा मतभेद प्रदर्शित करण्यात आला. ता. ७ फेब्रुवारी १८९१ रोजीं पुण्यात व ता. ८ फेब्रुवारी १८९१ रोजीं मुंबईत विराट सभा भरून त्यात बिलाचा निषेध करण्यात आला. आमच्या धार्मिक व सामाजिक बाबतींत सरकारला दरसलगिरी करून कायदा करण्याचा मुळींच हक्क नाहीं या मुद्यावर लो. टिळकांनीं या बिलाचा निषेध केला. तर सामाजिक सुधारणा कायद्याच्या मदतीनें केल्यास त्याची गति वाढेल या मुद्यावर आगरकर, डॉ. भांडारकरादिकांनीं त्याचा पाठपुरावा केला. शेवटीं ता. १९ मार्च १८९१ रोजीं कलकत्ता येथील वरिष्ठ कायदे कौन्सिलात हें बील पास झाल्यानें तद्विषयक चळवळ मंदावली, तरी या बिलानें पांच दहा वर्षे लोकांच्या ठिकाणीं खूपच क्षोभ उत्पन्न केला. आगरकरांच्या 'सुधारक' पत्रात या विषयावर अनेक निबंध आले. नारायण बापूजी कानीटकर यांनीं 'संमतिचा कायदा' (१८९२) या नावाचें या विषयावर नाटकहि लिहिलें.

बालावृद्धविवाहाचा निषेध व पुनर्विवाहाचा पुरस्कार या चळवळी देखील याच काळात (इ. स. १८५० ते १९०५) विशेष जोरानें चालल्या. यांचें प्रतिबिंब जरठोद्वाह (पु. भा. डोंगरे), कन्याविक्रय (शिंगणे-आचार्य), शारदा (गो.ब.देवल) स्वैर सख्येद्वा (अभ्यंकर), मनोरमा (चितळे), सौभाग्यरमा (अण्णा मार्तंड जोशी) इत्यादि नाटकात पडलेलें स्पष्ट दिसेल. पुरुषानें एक बायको वारल्यावर दुसरी, दुसरी वारल्यावर तिसरी—अशा तऱ्हेनें अनेकवार लग्न करायला जर धर्माची व कायद्याची संमति मिळते; इतकेंच नाहीं तर बालावृद्धविवाहासारखे सर्वस्वी असानुर प्रकारहि समाजाला मान्य होतात, तर समानता आणि भूतदया या दोन्ही दृष्टींनीं स्त्रियांना एक पति मेल्यावर दुसरा पति वरण्याची मुभा असलीच पाहिजे—हें म्हणणें आज कोणालाहि पटण्यासारखें आहे. हल्लीं मधून मधून पुनर्विवाह होत असतात. पण समाज त्याच्याकडे सहानुभूतीनें बघत

असतो ही स्थिति अर्थात्च त्यावेळी नव्हती. पुनर्विवाह शास्त्रसंमत आहे असें म्हणणारा जसा शास्त्री आणि गृहस्थ मंडळींचा एक पक्ष होता, तसाच तो सर्वस्वी धर्मबाह्य आहे असें म्हणणाराहि शास्त्री व गृहस्थ मंडळींचा दुसरा पक्ष होता आणि या दोन्ही पक्षांत विचार व आचार या बाबतींत चकमकी उडत. महाराष्ट्रांत इंग्रजांचें राज्य सुरू होतांच १५-२० वर्षांच्या आंत पुनर्विवाहाची चळवळ मूळ धरूं लागली. १८४१ सालीं 'पुनर्विवाह प्रकरण' नावाचें लहान चोपडें प्रसिद्ध झाल्यावर इ. स. १८४२ मध्यें बेळगाव येथें दोन ब्राह्मण बालविधवांचे पुनर्विवाह झाले. यानंतर सुमारास लोकहितवादी (गोपाळ हरि देशमुख) यांनीं प्रभाकर पत्रांत पुनर्विवाहविषयक आठ दहा लेख लिहून पुनर्विवाहाची तरफदारी केली. १८५७ सालीं दादोबा पांडुरंग यांनीं विधवाश्रुमार्जन या नावाचें संस्कृतांत व 'पुनर्विवाहाचें समर्थन' या नावाचें मराठींत अशीं पुस्तकें लिहून या प्रश्नाला चालना दिली. तरी या विषयाकडे खरें जनतेचें लक्ष जर कोणी वेधलें असेल तर तें विष्णुशास्त्री पंडित यांनीं. पुनर्विवाहाची चळवळ हें त्यांनीं आपलें जीवितकार्य बनविलें. पंडितांनीं सरकारी नोकरीचा स्वार्थत्यागपूर्वक राजिनामा देऊन समाजसेवेला स्वतःला वाहून घेतलें. १८६५ सालीं त्यांनीं मुंबई येथें पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळीची स्थापना केली. या कामीं त्यांना लोकहितवादी, न्यायमूर्ति रानडे व मोरोबा कान्होबा यांचें संपूर्ण साहाय्य होतें. पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या विधवाविवाह या ग्रंथाचें मराठी भाषांतर विष्णुशास्त्री पंडितांनीं इ. स. १८६५ मध्यें प्रसिद्ध केलें. इतकेंच नाहींतर इ. स. १८७४ मध्यें त्यांनीं स्वतः पुनर्विवाह करून आपण खरे सुधारक आहोंत असें सिद्ध केलें. याच्यापूर्वी रा. ब. मोरोबा कान्होबा यांनीं १८७० सालीं पुनर्विवाह केला होता. अशा तऱ्हेनें पुनर्विवाहपक्षाची सरशी होत असतांना, दुसऱ्याकडे विरोधीपक्षहि कांहीं स्वस्थ बसला नव्हता. १८६९ सालीं बाळकृष्ण लक्ष्मण वारद यांनीं विधवाविवाहखंडन नावाचें पुस्तक लिहून आपली बाजू जोरदारपणें पुढें मांडली. खुद्द शास्त्री मंडळींत दोनतट निर्माण होऊन त्यांचा सडाजपीचा वाद पुणें येथें १८७० सालीं झाला. या सर्व गोष्टींचा

परिणाम साहित्यावर झालेला स्पष्ट दिसतो. बालावृद्धविवाहाच्या निषेधपर व पुनर्विवाहाच्या समर्थनपर अनेक नाटकें व कादंबऱ्या (यमुना पर्यटन) आतांपर्यंत तयार झाल्या आहेत.

हुंडा निषेध व कन्याविक्रय निषेध या चळवळी याच काळात सुरू झाल्या. हुंडा प्रहसन (ना. ह. भागवत), हाच मुलाचा बाप (वरेरकर), व शारदा (देवल) हीं या विषयावरील नाटकें सुप्रसिद्धच आहेत. अस्पृश्योद्धाराची मोहीम याच सुमारास चालू झाली. लोकहितवादींनीं लेखरूपानें व महात्मा ज्योतिबा फुले यांनीं प्रत्यक्ष अस्पृश्यांकरिता शाळा स्थापून या प्रश्नाच्या बाबतींत लोकमत तयार केलें. पुढील काळात महात्मा गांधींनींहि हा प्रश्न राष्ट्रीय महत्त्वाचा ठरविताच, या विषयावरहि ललित वाङ्मय पुष्कळच तयार झालें.

पुणें येथील सार्वजनिक सभेची स्थापना इ. स. १८७० मध्यें होऊन, लोकांच्या तक्रारी सरकारसमोर मांडण्याचें एक चांगलें साधन निर्माण झालें. पुढें इ. स. १८८५ सालीं खुद्द राष्ट्रीयसभेची स्थापना होताच, राजकीय चळवळीला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. सार्वजनिक सभेच्या अनेक बैठकी होऊन, न्यायमूर्ति रानडे यांच्या मार्गदर्शकत्वाखालीं तिनें लोकजागृतीचें खूपच काम केलें. राष्ट्रीय सभेत पुढें जहाल मवाळ असे तट पडून, सरकारकडून कामें करवून घेण्याच्या पद्धतींत दोन भिन्न तऱ्हा सुरू झाल्या धीरे धीरे सनदशीर मार्गानें राजकीय सुधारणा हस्तगत कराव्यात, तोंपर्यंत सामाजिक सुधारणा करून घ्याव्यात, असें म्हणणारा मवाळांचा एक पक्ष होता. तर दुसरा जहालांचा पक्ष राजकीय सुधारणा पदरात पडल्या कीं, इतर सुधारणा आपोआप होतीलच म्हणून राजकीय सुधारणा सरकारच्या रोष पत्करूनहि घडवून आणाव्यात असें म्हणत होता. हरिभाऊ आपटे, वामनराव जोशी यांच्या कादंबऱ्यात, तसेंच गडकऱ्यांच्या नाटकात या गोष्टींचे स्पष्टास्पष्ट पडसाद उमटलेले आढळतात. यातच सशस्त्र क्रांतिकारकांचा एक पक्ष निर्माण होऊन, त्यानें स्वातंत्र्य मिळविण्याचा प्राण पणाला लावून प्रयत्न सुरू केला. आद्य क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांनीं

सरकार विरुद्ध पहिला बंडाचा झेंडा उभारला. त्याचें बंड यशस्वी झालें नाहीं, तरी हा पंथ हळुहळू वाढत चालला. या पक्षांतील स्वातंत्र्यवीर सावरकरादिकांनीं स्वातंत्र्यविषयक तेजस्वी गद्यपद्यात्मक वाङ्मयहि निर्माण केलें.

इ. स. १९०१ ते १९२० या कालखंडात अत्यंत प्रभावशाली अशी जर कोणती चळवळ झाली असेल तर वंगभंगाची होय. ही चळवळ हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांतून सारख्याच उत्कटपणें झाली. हिंदी लोकांच्या अन्तःकरणात देशप्रेमाची ज्योत या चळवळीनें पेटवली म्हटलें तरी चालेल. लॉर्ड कर्झन यांनीं ता. २० जुलै १९०५ रोजीं बंगालची फाळणी प्रथम जाहीर केली. राज्यकारभाराच्या सोईकरिताच ही फाळणी करण्यात आली असतांना, बंगाली लोकांना मात्र ती आपल्या मानखंडनार्थ करण्यात आली आहे असें वाटलें. या गोष्टीविरुद्ध देशांत प्रचंड लोकमत अल्पकाळात तयार झालें. पंजाबात लाला लजपतराय, महाराष्ट्रांत बाळ गंगाधर टिळक व बंगालमध्यें बिपिनचंद्र पाल अशा तीन पुढाऱ्यांची–लालबालपालांची–राष्ट्रीय त्रिमूर्ति याच चळवळीपासून देशानें मान्य केली. या चळवळीचें एक अंग म्हणून स्वदेशी वस्तूंचा पुरस्कार व विदेशी वस्तूंचा बहिष्कार सुरू झाला. हिंदुस्थानाच्या कोनाकोपऱ्यांत बहिष्कार व स्वदेशी हे शब्द घुमूं लागले. परदेशी कापडाच्या होळ्या पेटूं लागल्या. 'वंदेमातरम्' या गीताला राष्ट्रगीताचें महत्त्व प्राप्त झालें. ही फाळणी पुढें सरकारनें लोकमताला मान देऊन रद्द केली. विधिघटना अशी कीं चाळीस वर्षांनंतर राष्ट्रीय पुढाऱ्यांनीं –इतकेंच नाहीं तर बंगालच्या पुढाऱ्यांनीं पूर्वबंगाल व पश्चिम बंगाल असे एका बंगालचे दोन तुकडे स्वतःच केले! लॉर्ड कर्झनची कारकीर्द म्हणजे नोकरशाहीचा उन्मत्त विलास. साहजिकच नोकरशाहीविरुद्ध लोकक्षोभ उत्पन्न होऊन तो सभांतून वक्त्यांच्या मुखांवाटें आणि साहित्यांतून लेखकांच्या लेखणीद्वारा व्यक्त होऊं लागला. महाराष्ट्रांत लोकमान्य टिळक, शिवरामपंत परांजपे, स्वातन्त्र्यवीर सावरकर, कवि गोविंद, मा. व. भास्कर, कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर इत्यादि लेखकांच्या कीचकवधादि साहित्यांतून या प्रक्षोभाचे पडसाद उमटलेले स्पष्ट दिसतात.

दुसरी चळवळ–इ. स. १९०१ ते १९२० मध्ये–झाली ती सामाजिक सुधारणाची. न्यायमूर्ति रानडे यांच्या हयातीपर्यंत सामाजिक सुधारणाची सभा, काँग्रेसच्या वार्षिक अधिवेशनाबरोबरच भरविण्यात येत असे. पुढें तिच्यात दोन तट निर्माण झाले. १९०३ साली मद्रास येथें प्रो. रंगाचार्य यांच्या पुढारीपणानें हिंदु असोसिएशन स्थापन झाली. या काळात सुधारकांच्या विरुद्ध सामान्यपणें लोकमत असे. सुधारकांना 'बाटे' म्हणून संबोधण्यात येई. आपल्या धर्मांचा व संस्कृतीचा अभिमान सुधारकांना नाहीं असे मानण्यात येई. लोकमान्य टिळकांना सामाजिक सुधारणा हव्या होत्या, पण त्या हिंदु संस्कृति टिकवून हव्या होत्या. हिंदु धर्माला टाकून त्यांना सुधारणा नको होत्या. महादेव शिवराम गोळे यांच्या "हिंदुधर्म आणि सुधारणा" (१८९८) या ग्रंथात पुनरुत्थानाचा दृष्टिकोण चांगल्या प्रकारें दाखविण्यात आला आहे.

या काळातील तिसरी चळवळ वेदोक्त प्रकरण या नावानें ओळखिली जाते. धार्मिक कृत्यात वैदिक मंत्रांचा उपयोग करावा, पुराणात दिलेल्यांचा करू नये, अशा प्रकारच्या साध्या व तात्त्विक बाबीला पुढें वेगळेंच स्वरूप येऊन धार्मिक संस्कार ज्याचें त्यानें करावेत, मराठ्यांनी मराठ्यांचे करावेत, मध्यस्थाची जरूरी नाहीं, असें म्हणणारा पक्ष निर्माण झाला. क्षात्र जगद्गुरु व मराठा जातीचे पुजारी वगैरे तयार करणें या गोष्टी यांच्यातून निघून, ब्राह्मणब्राह्मणेतर वादात त्याचें रूपांतर झालें. ब्राह्मणांचें वर्चस्व शिखरावर असताना, ब्राह्मणद्वेषात या चळवळीचें पुढें पर्यवसान व्हायला लागलें. 'सत्यशोधक' चळवळ ही तत्त्वतः चांगली असली, तरी तिची परिणति जातिजातींतील द्वेष वाढविण्यात झाली, व या गोष्टीची कडू फळें महाराष्ट्रीयांना चाखावी लागली.

मद्यपान निषेधाच्या चळवळीनें या काळात विशेष जोर धरला. इ. स. १९०७ मध्यें पुण्यास मद्यपान निषेधक सभा स्थापन झाली. सभेत ना. गोखले यांच्यासारखे नेमस्तांचे पुढारी, राष्ट्रीय पक्षातील लो. टिळक, न. चिं. केळकर वगैरे लोक, मिशनरी रे. मॅकनिकल आणि शेतकी कॉलेजचे प्रिंसिपॉल डॉ. मॅन

अशी सर्व पक्षांची मंडळी होती. ठिकठिकाणीं दारूच्या गुत्त्यावरील पिकेटिंग याच सुमारास सुरुवात झाली. या चळवळीचें प्रतिबिंब सगनीनिराक (गोखले), मूकनायक (कोल्हटकर), एकच प्याला (गडकरी), विद्याहरण (खाडिलकर), कोरडी करामत (वरेरकर) इत्यादि नाटकांतून पडलेलें दिसतें.

लो. टिळक यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला इ. स. १९०८ सालीं भरण्यांत येऊन न्यायमूर्ति दावर यांनीं त्यांना सहा वर्षांची काळेपाण्याची शिक्षा दिली. मंडालेच्या तुरुंगांतून १९१४ सालीं लोकमान्य सुटून परत आले. त्यानंतर राजकीय चळवळीला पुनः जोर येऊन, काहीं वर्षांनीं होम रूल लीगची स्थापना झाली. स्वराज्याच्या मागणीला तीव्रता येऊन लोकानुमतें राज्यशासन असावें, असें जोरदार लोकमत याच सुमारास तयार झालें. याचा परिणाम म्हणून १९१९ सालीं हिंदी लोकांना मॉंटेग्यू चेम्सफोर्ड सुधारणा मिळाल्या. यानें मतदानाचा हक्क वाढून कांहीं किरकोळ फायदा झाला, तरी राष्ट्रीय आकांक्षा पूर्ण होण्याजोगें त्यांत कांहींच नाहीं, या मनोवृत्तीनें देशांत पुनश्च असंतोष निर्माण झाला. हा असंतोषाला जागतिक आर्थिक मंदी व १९१८ चा इन्फ्लुएन्झा, रौलट ॲक्ट, पंजाबांतील डायर प्रकरण इत्यादींची साथ मिळाल्यानें त्याचें स्वरूप फारच तीव्र बनलें. लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यु नंतर देशाचें पुढारीपण इ. स. १९२० मध्यें महात्मा गांधींकडे आलें आणि त्यांनीं आपल्या देशव्यापी असहकारितेच्या चळवळीला जोमानें प्रारंभ केला. ब्रिटिश माल व शाळा, कॉलेज, कचेऱ्या, सरकारी नोकऱ्या या वरील बहिष्कारानें या चळवळीला जोर चढला. या सुमारासच खिलाफत चळवळीला काँग्रेसचा पाठिंबा मिळाल्यानें देशांत हिंदुमुसलमानांच्या ऐक्यानें नवें वातावरण निर्माण होऊन, राष्ट्रीय चळवळीचा वेग खूपच वाढला. बार्डोलीच्या सत्याग्रहानंतर ही चळवळ मात्र मंदावली व १९२६ च्या प्रांतिक व वरिष्ठ कायदे कौन्सिलच्या निवडणुकीकरिता काँग्रेसमधील मंडळी नवा पक्ष स्थापून उभी राहतांच व निवडून येतांच असहकारितेची चळवळ नांवापुरतीच शिल्लक राहिली. लगभग १९३० सालीं महात्मा गांधी यांनीं मिठाचा सत्याग्रह पुकारून

दांडी व धारासना या भागाकडे मोर्चा फिरविताच पुनः एकदा जोराची चळवळ सुरू झाली पुढें पहिली, दुसरी व तिसरी अशा तीन गोलमेज परिषदा लंडन येथें भरून त्यांत हिंदी पुढाऱ्यांना पाचारण करण्यात आल्यानंतर कांहीं काळ हिंदी राजकारण हें स्थगित स्वरूपाचेंच मुख्यतः राहिलें. इ. स. १९३९ च्या सप्टेंबरमध्यें दुसरें जागतिक युद्ध सुरू होऊन, पुनः एकदा हिंदी राजकारणाकडे हिंदी पुढाऱ्यांचें लक्ष लागून महात्मा गांधींच्या प्रेरणेनें १९४२ च्या ऑगस्टमध्यें कॉंग्रेसनें सुप्रसिद्ध 'चले जाव' चा ठराव पास करून इंग्रज राज्यकर्त्यांना देश सोडून जाण्याचा आदेश दिला. राज्यकर्त्यांनीं राष्ट्रीय पुढाऱ्यांना पकडून तुरुंगात टाकताच, देशांत रेल्वेचे रूळ उखडून गाड्यांचे अपघात करणें, सरकारी खजिने लुटणें इत्यादि घातपातीचे प्रकार सुरू झाले. कॉंग्रेसमधील डाव्या गटाचे पुढारी भूमिगत होऊन, या चळवळीचीं सूत्रें चालवीत होते. पुढें लॉर्ड वेव्हेल, लॉर्ड माऊन्टबॅटन यांच्या कारकीर्दींत कॉंग्रेसचे पुढारी व मुस्लिम लीगचे पुढारी यांच्यात वाटाघाटी होऊन, शेवटीं हिंदुस्थान व पाकिस्तान असे देशाचे दोन भाग करण्याच्या अटीवर, देशाला १५ ऑगस्ट १९४७ रोजीं स्वातंत्र्य मिळालें. या सर्व चळवळींचें प्रतिबिंब १९२० ते १९६० पर्यंतच्या कथा कादंबऱ्या-काव्य नाटकें यांत उत्तम प्रकारें पडल्याचें आढळतें. वीर वामनराव जोशी यांच्या नाटकांतून तसेंच लोकशासन, रक्षाबंधन, जनताजनार्दन, आशा निराशा, राजाचें बंड, रामरहीम, राजरंजन, सत्तेचे गुलाम, तुरुंगाच्या दारात इत्यादि नाटकांत, तसेंच प्रवासी (फडके) समरभूमि, शाकुंतल, झंझावात, मुक्तात्मा, दोन ध्रुव इत्यादि कादंबऱ्यांत तें उमटलेलें आढळेल.

इ. स १९१७ मध्यें रशियात मजुरांची क्रांति यशस्वी होऊन सोव्हिएट रिपब्लिकची स्थापना होताच, जगातील कामगार व शेतकरी यांचें या गोष्टीकडे लक्ष वेधलें गेलें. हिंदुस्थानांतील मीलमजूर प्रथम जागृत होऊन, त्यांनीं पगारांत कपात तसेंच कामाचे तास वाढलेले पाहताच संपाचें शस्त्र हातीं घेतलें. गिरणी कामगार युनियन, लाल बावटा युनियन, शेतकरी कामकरी संघ इत्यादि कामगार वर्गाच्या संघटना निर्माण होऊन, त्यांनीं आपल्या मागण्या मीलमालकांकडून

मिळविण्याचें धोरण स्वीकारलें. कामगारांचें पुढारीपण सुरुवातीला तरी कॉम्युनिस्ट पक्षाकडेच होते. पुढें ते सोशालिस्ट पक्षाकडे कांहीं अशानीं आलें व कांहीं अशानीं कॉंग्रेसपक्षाकडे राहिले. आजचा मजूर व शेतकरी जागृत झाला असून, त्याच्या अशा आकांक्षांचीं चित्रें गिरणीवाला (जोशी), सोन्याचा कळस (वरेरकर) इत्यादि आजच्या साहित्यात दिसत आहेत.

लोकहितवादी व महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या काळापासून महाराष्ट्रात सुरू असलेली अस्पृश्योद्धाराची चळवळ, महात्मा गांधींच्या हातात देशव्यापी बनली. या चळवळीचे पडसाद सन्याशाच्या संसार (वरेरकर) खरा ब्राह्मण (के सी ठाकरे) वंदे मातरम् (अत्रे) पडलेले दिसतात. स्वामी श्रद्धानंद, डॉ मुंजे, स्वातंत्र्यवीर सावरकर इत्यादि हिंदु महासभेच्या पुढाऱ्यांनीहि या चळवळींत सामील होऊन ती यशस्वी करण्याचे भगीरथ प्रयत्न केले महाराष्ट्रात अस्पृश्योद्धाराच्या चळवळीला मंदिरप्रवेशानें तोंड फुटलें. इ. स १९२९ च्या ऑक्टोबर महिन्यात पुणें येथील पर्वती देवालयाच्या सत्याग्रहापासून, जागोजागीं अस्पृश्यांचे मंदिरप्रवेशाबाबत सत्याग्रह सुरू होऊन बऱ्याच ठिकाणी ते यशस्वीहि झाले रत्नागिरी सारख्या ठिकाणीं सावरकरांसारख्यांच्या प्रयत्नानें अस्पृश्यांकरिता खास मंदीरें स्थापन करण्यात आलीं या पुढची पायरी रोटी व्यवहाराची त्याकरिता जागोजागीं सुधारकांनीं सहभोजनें अनंत हरि गद्रे यांनी सुरू करून स्पृश्य व अस्पृश्य हा भेद पुष्कळच मावळला हिंदुस्थानची राज्यघटना तयार करण्याचें कार्य डॉ भीमराव आंबेडकरांसारख्यांना सोंपविल्यापासून, अस्पृश्य हे कोणती मानाची पदवी मिळवूं शकतात तें सिद्ध झाले आजच्या भारतात कायद्यानें अस्पृश्यता नष्ट करण्यात आली असून, अस्पृश्यांना सार्वजनिक ठिकाणीं कोठेंहि जाण्याची बंदी उरलेली नाहीं त्यांच्याकरिता शिक्षणाच्या, नोकरीच्या, कायदेमंडळातील सदस्यत्वाच्या खास सवलती निर्माण करण्यात आल्या आहेत अस्पृश्यांकरिता या सव गोष्टी झाल्या, त्याचें काहीं श्रेय साहित्यालाहि द्यावें लागेल कारण अनेक कादंबऱ्यांतून व नाटकांतून अस्पृश्यांचीं अत्यंत सहानुभूतीनें काढलेलीं चित्रें आढळतात

याच काळात हिंदुस्थानांतील स्त्रीसमाज जागृत होऊन त्यानें पाश्चात्य स्त्रियांच्या पावलावर पाऊल टाकून पुरुषांच्या बरोबरीनें स्थान मिळविण्याचें ठरविलें. गल्या महायुद्धांत युरोपमध्यें पुरुष रणांगणावर लढत असताना, स्त्रियांनीं घरांतली सरकारी नोकरी यशस्वीपणें सांभाळली होती. त्यामुळें संधि मिळाल्यास स्त्रियाहि जबाबदारीचीं कामं करूं शकतात हें सिद्ध झालें. ज्या मतदानाच्या हक्काबद्दल गल्या शतकांत इंग्लंडमधील स्त्रियांना झगडावें लागलें, तो हक्क त्यांना सहज प्राप्त होऊन पार्लमेन्टमध्यें बऱ्याच स्त्रिया निवडून आल्या. धार्मिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रांत पुरुषांच्या बरोबरीचे हक्क मिळविण्याकरिता झगडून व ते बऱ्याच प्रमाणावर मिळवून झाल्यावर, खुद्द स्वतःच्या संसारांत स्वतःच्या घरात पुरुषांच्या बरोबरीचे हक्क मिळविण्याची चळवळ स्त्रियांनीं करणें अगदीं स्वाभाविक होतें. इंग्लंडात घटस्फोटाचा कायदा पास झाला असला, तरी प्रत्यक्ष घटस्फोट मिळवितांना स्त्रियांना बराच त्रास सहन करावा लागतो. हिंदुस्थानांत तीहि सोय नव्हती. हिंदी स्त्रियांना या बाबतींत लोकमत तयार करायला किती कष्ट पडले. पूर्वीच्या बडोदें संस्थानांत हा कायदा होता. तेव्हां बडोद्यांत जाऊन व तेथें सहा महिने राहून कांहीं स्त्री पुरुषांनीं घटस्फोट मिळविले. स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे आतां पुष्कळच हक्क मिळाले आहेत. घटस्फोटाचा कायदा आतां अमलांत असून, एकपत्नीत्वाच्या कायद्यानें तर स्त्रियांना सवतीची भीती आतां फारशी उरलीच नाहीं. स्त्रिया हिंदी पार्लमेंटच्या सभासद होऊं शकतात. इतकेंच नाहींतर त्या मध्यवर्ती व प्रांतिक प्रधानमंडळाच्या प्रधानहि बनूं शकतात. समानतेच्या हक्काकरिता स्त्रियांच्या चाललेल्या लढ्यांचे पडसादहि गेल्या पन्नास पाऊणशें वर्षांच्या आपल्या साहित्यांत उमटलेले आढळतील.

ज्याला नवमतवाद किंवा व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद म्हणतात त्याचा प्रसारहि रशियन राज्यक्रांतिनंतरच गल्या तीस वर्षांत या देशांत विशेषेंकरून झाला. प्रत्येक व्यक्तीला सारखीच संधि मिळून तिचा संपूर्ण विकास झाला पाहिजे, या मुख्य तत्त्वाच्या भोंवतीं नवमतवादाचे सर्व विचार फिरत असलेले आढळतील. व्यक्तिविकासाच्या आड सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक, क्वचित् लैंगिक

बंधनें येत असल्यानें तीं तोडून "बंधनाच्या पलीकडे" गेले पाहिजे; नैतिक बंधनाच्या पराकोटीच्या कडकपणामुळें लैंगिक भावना दाबल्या जातात व त्यामुळें मानसिक विकृति उत्पन्न होतात, म्हणून याहि बाबतींत "सीमोल्लंघन" केलें पाहिजे; धर्मांचा म्हणजे आचार प्रधान धर्मांचा उपयोग त्यांच्या वर्गाला दैवाधीन व भीरू बनविण्याच्या कामीं केला जात असल्यानें याहि क्षेत्रांत समाजानें 'अटकेपार' गेलें पाहिजे–अशा प्रकारचे विचार याच काळांत देशभर वाहू लागले. घरावाहेर, आंधळ्याची शाळा, कुलवधू, दुराचा सधार यासारख्या नाटकांतून हे नवे विचार पडावयात भारडतात.

महायुद्धानंतरच्या काळांत श्रीमंत अधिक श्रीमंत व गरीब अधिक गरीब बनले. महागाईचें प्रमाण प्रत्येक वर्षी वाढतें जाऊन, लोकांना जगणेंहि अशक्य होऊन बसलें. त्यातच देशाचे तुकडे होऊन भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झालें. या संधिकालात हिंदुमुसलमानांच्या न भूतो न भविष्यति अशा कत्तली सरहद्दी वरच्या प्रांतांतून होऊन निर्वासिताचे लोंढे लाखांच्या संख्येनें–पाकिस्तानांतून हिंदुस्थानात व हिंदुस्थानांतून पाकिस्तानात वाहू लागले. त्यांच्या अन्न नाहीं, राहण्या घर नाहीं, नेसायला वस्त्र नाहीं, आप्तांचा पत्ता नाहीं, भवि शाबूत नाहीं–अशा स्थितीत निर्वासित गेल्या कांहीं वर्षांपासून आहेत. आधुनिक कथा-वाङ्मयात व काव्यात (बा. सी. मर्ढेकर, गंगाधर गाडगीळ, अरविंद गोखले इत्यादिंच्या साहित्यात) इतक्या मानव्याचीं चित्रें आढळत आहेत तीं पाहूनच हे काळे ढग जाऊन भारतीयांचा प्रतापसूर्य पुनः तेजानें तळपू लागेल अशी आशा आपण करू या.

२

तेजस्वी निबंध वाङ्मय

विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या[1] सुप्रसिद्ध निबंधमालेनें मराठी साहित्यात एक नवीनच युग सुरूं केलें. निबंधमालेच्या पूर्वी सदाशिव काशिनाथ छत्रे, हरि केशवजी, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, बाळशास्त्री जांभेकर, लोकहितवादी, परशुरामपंत तात्या गोडबोले, दादोबा पांडुरंग, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, भाऊ महाजन इत्यादि मंडळींनीं मराठी साहित्यात कांहीं नावाजण्याजोगी व वैशिष्ट्यपूर्ण कामगिरी केली होती. परंतु निबंधमालेंत जें स्वत्वाचें व सत्याचें भरपूर तेज होतें, तें यांच्यापैकीं फारच थोड्यात आणि फारच थोड्या प्रमाणात होतें. अनेक तारे आणि ग्रह चमकूनहि, षोडशकलायुक्त चंद्रापुढें ते फिक्के ठरावेत, त्याप्रमाणें या सर्वांचें होतें. साहित्यात अनुभूति आशय आणि आविष्कार या तिघांचीहि

---

१ विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, जन्म ता. २० मे १८५० पुणें; मृत्यु ता. १७ मार्च १८८२ पुणें. ट्रेनिंग कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल, शालापत्रकाचे संपादक, दक्षिणा प्राइझ कमिटीचे सेक्रेटरी अशा सुप्रसिद्ध कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांचे हे चिरंजीव १८७१-बी. ए. पास १८७२ सालीं महादेव मोरेश्वर कुंटे यांच्या सरकारी हायस्कूलांत उप-शिक्षकाची नोकरी. १८७४ निबंध मालेला सुरुवात १८७८ रत्नागिरी हायस्कूलात बदली. १८७८ मे, कृष्णशास्त्र्यांचा मृत्यु १८६५ १८७० पर्यंत शालापत्रकांत संस्कृत कविपंचकांवर लेख. रासेलसचें भाषांतर पुरें केलें १८७८-चित्रशाळेची स्थापना. १८७९-किताबखाना स्थापना. सरकारी नोकरी सोडली. १८८०, २ जानेवारी सुप्रसिद्ध न्यू इंग्लिश स्कूलची स्थापना. १८८० अखेरीस आर्यभूषण प्रेस सुरू. १८८१ केसरी व मराठा जानेवारीपासून सुरू केसरींतील वाङ्मयविषयक बहुतेक लेख त्यांनीं लिहिलेले असून ते खंडेराव भिकाजी बेलसरे यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या "विष्णुशास्त्री चिपळूणकर या किरकोळ लेखांचा संग्रह ९" यांत आहेत.

साराच्याच प्रमाणांत आवश्यकता असते असें सुप्रसिद्ध साहित्यिक वि. स. खांडेकर यांचें म्हणणें आहे चिपळूणकरांच्या पूर्वीच्या लेखकांत अनुभूति आशय आविष्कार या त्रिगुणाचा मिलाफ झालेला नव्हता. त्यांच्यात तो झाल्यानें त्यांच्या साहित्याकडे साश्चर्य सादर व साभिमानानें लोकांनीं यथायोग्य सुरुवात करून ते आपल्यांत निर्माण्याचा प्रयत्न केला. चिपळूणकरांना लेखनाची प्रेरणा सभोंवतालच्या परिस्थितींतून मिळाली. स्वभाषा, स्वधर्म, स्वेतिहास, स्वसंस्कृति व स्वदेश यांच्यासंबंधीं लोकांची अनास्था, बेपर्वाई, गैरसमजुती पाहून त्यांना मनस्वी दुःख होई. इंग्रजी भाषा, इंग्रजी पोशाख, इंग्रजी चालीरीति, खिस्तीधर्म, पाश्चिमात्य संस्कृति, पाश्चिमात्य देश इत्यादि संबंधीं लोकांचें आकर्षण व अंधानुकरण पाहून त्यांना स्वजनाची चीड येऊं लागली. तत्कालीन बऱ्याच पदवीधरांना इंग्रजांचें सर्वच बाबतींत अनुकरण करावेंसें वाटत असे. आपलें तें सर्व वाईट व इंग्रजांचें तें सर्व चांगलें अशा विचाराचे लोक पाहून विष्णुशास्त्री मनोतल्या मनात बेचैन होत. "इंग्रज कांहीं देव नव्हेत, तसेच आम्हीहि पशु किंवा राक्षस नाहीं"[1] असें समतोलपणानें विचार करीत असतांना त्यांना वाटे. परंतु लोकहितवादींसारखे किंवा महात्मा फुले यांच्यासारखे जे लेखक होते, त्यांना फक्त आपल्या लोकांतील दोषच दिसत. या लोकांना आपली दुःस्थिति स्वाभाविक वाटत होती. आपल्यांतील अनेकविध दुर्गुणांमुळें आपण पराधीन झालों, असें यांचें म्हणणें होतें. यांच्या म्हणण्यातील सत्यांश चिपळूणकरांना मान्य होता. परंतु आपल्या लोकांचें नुसतेच दुर्गुण दाखविल्यानें त्यांचा तेजोभंग होतो व असला तेजोभंग राष्ट्रोद्धाराच्या दृष्टीनें घातक होय असें त्यांना वाटे. हा जो मानसिक कल्लोळ किंवा क्षोभ त्यांच्या मनांत चालू होता, सभोंवतालच्या लोकांच्या चालण्याबोलण्याचा, रीतरिवाजाचा त्यांना जो अनुभव आला होता, त्यांतून त्यांच्या अमर लेखनाचा जन्म झाला असें म्हणावयास हरकत नाहीं. इ. स. १८७३ च्या अखेरीस नाताळच्या सुटीत विष्णुशास्त्री व त्यांचे कांहीं स्नेही आळंदीस सहज मौजेनें गेले होते. तेथून परत येत असतांना जामेकर

१ निबंधमाला, वर्ष ९ लें, वार्षिक आलोचन.

नावाचे त्यांचे एक स्नेही त्यांना म्हणाले, "तुम्ही एखादें मासिक पुस्तक का काढीत नाहीं? त्यात कधीं नवीन विषय घालावेत व कधीं तुम्हीं शाळापत्रकात संस्कृत कवींविषयीं जे निबंध यापूर्वी छापिले आहेत त्यांतीलच काहीं घालावेत." या सहज बोलण्याचा चिपळूणकरांच्या मनावर तात्काळ परिणाम होऊन त्यांनीं इ. स. १८७४ च्या आरंभापासून आपलें सुप्रसिद्ध मासिक "निबंधमाला" हें सुरू देखील केलें. काहीं भलत्याच मार्गाला लागलेल्या देशबांधवांना खऱ्या प्रगतीच्या मार्गावर आणून सोडण्याच्या हेतूनें चिपळूणकरांनीं निबंधमाला सुरू करून विचारजागृतीचें कार्य आरंभिलें.

निबंधमालेचे चौऱ्याऐशीं अंक काढून विष्णुशास्त्र्यांनीं ती आपल्या हयातींतच बंद केली. इ. स. १८८१ मध्यें केसरी व मराठा हीं पत्रें त्यांनीं सुरू केल्यानें त्यांना कदाचित् निबंधमालेची गरज भासली नसावी. निबंधमालेचा सर्व उद्योग ते स्वतःच पाहात. एखाद्या विषयावर निबंध लिहिणें, सुभाषितें देणें, विनोद-महदाख्यायिका सजविणें आणि आलेल्या पत्रव्यवहाराची नीट मांडणी करणें, अशा चारी गोष्टी ते एकटेच करीत. इंग्रजी भाषेच्या फाजील वापरामुळे मराठी भाषा क्षयाच्याच पंथास दिवसेंदिवस लागत चालली आहे, युनिव्हर्सिटी स्वितारवाल्यांचें तिकडे दुर्लक्ष होत आहे, स्वभाषेविषयीं उपेक्षाबुद्धि वाढते आहे, सबब विद्वानांनीं स्वभाषेकडे लक्ष देऊन तिची नीटपणें जोपासना केली पाहिजे असें त्यांनीं मालेच्या पहिल्याच अंकात सांगितलें आहे. सुशिक्षित मंडळी बहुजन समाजाकडे पाहात नाहीं तेव्हा त्या बहुजन समाजाला बहुश्रुत करण्याकरिता आपण निबंधमाला सुरू करीत आहोंत, असेंहि त्यांनीं सुरुवातीलाच सांगतलें आहे. निबंधमालेत मराठी भाषेची दुःस्थिति, भाषादूषण, लेखनशुद्धि, भाषांतर, इंग्रजी भाषा इत्यादि भाषाविषयक लेख आले असून त्यांचा उद्देश आपल्या वाचकांना मराठी भाषा अधिकाधिक समृद्ध बनविण्यास सांगण्याचा आहे. इतिहासावर शास्त्रीबोवांनीं लेख लिहून आपला इतिहास आपणच लिहिला पाहिजे, मॉरिस-मिल-मेकॉले इत्यादि पूर्वग्रहदूषित पाश्चिमात्य लेखकांवर विसंबून चालणार नाहीं, त्यांनीं खोटीं विधानें आपण समजाय खोडलीं पाहिजेत असें सांगितलें आहे. डॉ. जॉन्सन व

मोरोपंत यांच्यावर निबंध लिहून या दोन ग्रंथकारांचे ग्रंथ किती अभ्यसनीय आहेत तें त्यांनीं दाखविलें. लोकभ्रम, गर्व, संपत्तीचा उपयोग इत्यादि निबंध लिहून त्यांनीं समाजांत असलेल्या अनेक घातुक समजुतींची हजेरी घेतली आहे. आमच्या देशाची स्थिती या त्यांच्या शेवटच्या राजकीय निबंधांत आपण गमाविलेल्या स्वातंत्र्याविषयीं त्यांनीं हळहळ व्यक्त करून तें मिळविण्याचा मार्ग सुचविला आहे. ब्रिटिश राज्य विधिघटनेनेंच आलेलें आहे व त्यामुळे आपलें आत्यंतिक हित होणार आहे, अशा विचाराचे न्यायमूर्ति रानडे यांच्यासारखे कांहीं लोक होते. चिपळूणकरांना हे विचार पसंत पडणें शक्य नव्हतें. दास्यत्वांत राहून सोन्याच्या ताटांतील पक्वान्नभोजन त्यांना नको होतें. इंग्रजी राज्यापासून झालेले फायदे त्यांना कबूल आहेत. परंतु त्याच्याचबरोबर स्वातंत्र्याच्या नाशानें झालेलें नुकसानहि त्यांना दिसत त्या बाबतींत उपाययोजना करायला त्यांनीं लोकांना सांगितलें आहे. लोकहितवादी, दयानंदसरस्वति, ज्ञानोदयकार, महात्मा फुले, रे. बाबा पद्मनजी वगैरे मंडळींवर त्यांनीं त्वेषानें कडक लेख लिहून त्यांच्या एकांगी विचारसरणीचा फोलपणा दाखवून दिला. तेजस्वी, राष्ट्रीय, स्वाभिमान द्योतक, स्वधर्म व स्वभाषाप्रेमी विचारांनीं निबंधमाला ओतप्रोत भरली आहे. अनुभूति व आशय या दोन्ही दृष्टींनीं निबंधमाला जशी श्रेष्ठ आहे, तशीच ती आविष्काराच्या बाबतींत, रचनादृष्टीच्या बाबतींत, कलाविलासाच्या बाबतींतहि रमणीय आहे. लोकहितवादी, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी व महात्मा फुले यांच्याजवळ विचारांचा ताजेपणा व कांहीं अंशीं विचारांची मौलिकताहि होती. परंतु आपल्या विचारांना आकर्षक, परिणामकारक शैलींत त्यांना कधींच मांडतां आलें नाहीं साहजिकच त्यांच्या लेखनाचा तत्कालीन तरुणांवर विशेष परिणाम झाला नाहीं. विष्णुशास्त्र्यांच्या निबंधमालेनें मात्र लोकांना वेड लावलें. तेजस्वी आणि राष्ट्रीय विचार निबंधाच्या रूपानें कसे मांडावेत याचा उत्तम आदर्शच त्यांनीं लोकांसमोर आपल्या निबंधमालेच्या रूपानें ठेविला असें म्हटलें असतां अतिशयोक्तीचें होणार नाहीं टिळक, आगरकर, गोखले, शिवरामपंत परांजपे, नरसिंह चिंतामण केळकर, श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर इत्यादि उत्तमोत्तम निबंधकारांना प्रेरणा देण्याचें कार्य निबंधमालेनें केलें. यांत तिचा सारा मोठेपणा साठविला आहे.

लेखनाचे धडे विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी आपले प्रसिद्ध वडील कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांपासून घेतले असले तरी त्यांत त्यांचें स्वत:चें वैशिष्ट्य पुष्कळच होतें. कृष्णशास्त्र्यांच्या शालापत्र मासिकांत कालिदास, भवभूति, बाण, सुबंधु व दंडी या संस्कृत कविपंचकावर त्यांनीं जॉनसनच्या धर्तीवर निबंध लिहिले होते. हे त्यांचे टीकात्मक व चिकित्सात्मक लेख चांगले आहेत. भाषेची प्रौढी यांत चांगली साधली आहे. परंतु निबंधमालेंत जें ओज आहे, तेज आहे, उपरोध उपालंभ विनोद यांची जी मस्ती आहे, तींत जो ठगदारपणा आहे तो या सुरवातीच्या उमेदवारीच्या लेखनांत नाहीं. हा ठगदारपणा ते मेकॉले, ॲडिसन, स्टील, जॉन्सन यांच्यापासून शिकले. त्यांच्या वडिलांच्या प्रौढ, प्रशांत, साध्या मराठीला त्यांनीं चटकदारपणा, आवेश, उपरोध यांचीं नवीं लेणीं लेववून ती विद्वन्मान्य, रसिकमान्य बनविली. चतुर वकील जितक्या कुशलतेनें आपली बाजू कोर्टापुढें मांडतो तितक्या कुशलतेनें विष्णुशास्त्री आपलें म्हणणें लोकांपुढें मांडीत. शहाणा वकील कोर्टापुढें कधीं दोन्ही बाजू मांडीत नाहीं. आपली बाजू तो सजवून मांडतो व सत्याचा निर्णय करण्याची कामगिरी न्यायाधीशावर सोंपवितो. विष्णुशास्त्री अशाचप्रकारें स्वदेश, स्वभाषा, स्वधर्म व स्वेतिहास यांची वकिली जनताजनार्दनरूपी न्यायाधीशासमोर करीत होते. असें करीत असतांना तारुण्यसुलभ अशा वृत्तीनें ते प्रतीपक्षाची टर उडवून त्याला अरेतुरेहि करीत. त्यांच्या लिहिण्यांत कडकपणा चांगलाच असे. पण त्यांत वैयक्तिक स्वार्थ नव्हता. लोकहितवादींच्या बाबतींत त्यांनीं जें कडक धोरण अंगिकारलें त्याचें समर्थन त्यांनीं पुढीलप्रमाणें केलें आहे. "हा कडकपणा पुष्कळांस आवडत नाहीं हें आम्हांस माहीत आहे, पण हें त्यांचें मृदुत्व आम्हांस बिल्कुल पसंत नाहीं. मोंगल बादशाहांच्या राजवटींतल्या किंवा कारकुनशाहीच्या मुलाजा करण्यांत कांहीं हशील आहे काय? मासिक पुस्तकें हीं कुलस्त्रिया व कुलपुरुष यांनीं पलंगावर लोळत पडून वाचण्याचे हे दिवस आतां गेले. जें काय असेल तें खडखडित सांगण्याचे हे दिवस आहेत. ग्रंथदेवीच्या मुलखांतला कायदा असा आहे कीं, त्यांत पाऊल ठेवतांच सर्वांचीं वयें सारखीं होऊन जातात, सान्याचे हुद्दे एक

होतात, . हौद्यात उडी टाकल्याबरोबर दोघे मल्ल जसे समवयस्क होतात,... त्याप्रमाणेंच सरस्वतीच्या साम्राज्यातील हालहवाल आहे."

या लहानशा उताऱ्यावरूनहि विष्णुशास्त्र्यांच्या चित्ताकर्षक लेखनशैलीची व देशहितैकदृष्टीची वाचकांना ओळख पटल्यावाचून राहणार नाहीं. "स्वार्थसाधू मिशनरी लोकांच्या किंवा अजाणत्या इत्यादी इंग्रज ग्रंथकारांच्या म्हणण्यावरून आपली पारख करून घेणें हें अप्रयोजकपणाचें व आपणास अत्यंत लज्जास्पद असें कृत्य आहे.[1]" असें त्यांनीं लोकांना बजावून सांगितलें. इंग्रजी राज्यकारभार व इंग्रज लोक यांनीं दिपून गेलेल्या त्यावेळच्या लोकांना काय वाटे याविषयी ते लिहितात, "आमच्या[2] लोकांत सध्या जर स्वतःविषयीं समजुती पाहिल्या तर अशा आहेत–'अहो! आम्ही कसचे लोक हो! आम्ही का शूर आहों, का विद्वान् आहों, का सदाचारी आहों, का सद्धर्मी आहों! आमचे पूर्वज तरी कसले? आमचा धर्म काय, आमचीं शास्त्रें काय, आमचें ज्ञान काय! सगळे येथून तेथून वेडगळपणाचें! या सर्वांचा जेव्हां समूळ उच्छेद होईल तेव्हां कोठें हिंदुस्थानास कांहीं सुधारणेची कळा येऊं लागेल!'" असल्या कुत्सित मताचें यथार्थ खंडन आपल्या निबंधमालेंत करून विष्णुशास्त्र्यांनीं तरुण पिढींत नवा जोम निर्माण केला. स्वत्व विसरून गवत खाऊं लागलेल्या सिंहाच्या छाव्याला त्यांनीं स्वतःची खरी ओळख करून दिली. श्रेष्ठ साहित्यांत चित्ताकर्षक मांडणी जशी असते, तसेच हितकारक विचारहि असतात. निबंधमालेंत या दोन्ही गोष्टी एकत्र आल्यानें, आणि तत्पूर्वीच्या कोणत्याहि ग्रंथकाराच्या ग्रंथांत त्या तितक्या प्रमाणांत न आल्यानें, निबंधमालेनें राष्ट्रीय, तेजस्वी, हितकारक व रमणीय अशा नव्या साहित्याला सुरुवात केली असें सर्वांनाच वाटलें. अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाची सुरुवात इ. स. १८७४ सालीं सुरू झालेल्या निबंधमालेपासून मोजतात त्याचें हेंच कारण होय. भाषाशुद्धि, भाषासमृद्धि, वाङ्मयीन टीका, शास्त्रीय पद्धतीनें इतिहास लिहिणें, वाङ्मयाचा आणि समाजाचा असलेला अन्योन्याश्रयी

१ निबंधमाला, अंक ७६
२ निबंधमाला, अंक ८

संबंध, मासिकाचें व वाङ्मयाचें कर्तव्य, धर्म व रूढि यातील गुणदोष इत्यादि पाचपन्नास गोष्टींसंबंधानें निबंधमालेनें जे पायाशुद्ध विचार प्रसृत केले, त्याच विचाराचा मागोवा घेत आजपर्यंतचें मराठी वाङ्मय बव्हंशीं वाढत आलें आहे असें आढळेल. निबंधमालेनें विचारवंताची, राष्ट्रसेवकाची व साहित्यिकाची परंपरा निर्माण केली असें म्हटलें असतां तिचें यथार्थ वर्णन केल्यासारखें होईल. न्यायमूर्ति रानडे, डॉ. भांडारकर, विष्णु मोरेश्वर महाजनि, लोकहितवादी, महात्मा फुले यांना स्वातंत्र्यप्रेमी राष्ट्रीय वृत्तीच्या तरुणांची पिढी तयार करता आली नाही. परंतु अवघ्या एकतीस वर्षांच्या उमरींत टिळक, आगरकर, गोखले, शिवरामपंत परांजपे, इतिहासाचार्य राजवाडे, महर्षि कर्वे निर्माण करण्याचें श्रेय विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं आपल्या राष्ट्रीय वृत्तीनें व तलवारीसारख्या तिखट लेखणीनें मिळविलें

लोकमान्य टिळक[1] हे जसे भारताचे थोर सेवक, लोकाग्रणि, वैदिक संशोधक व गीतेचे श्रेष्ठ रहस्यकार म्हणून ओळखले जातात, तसेच ते मराठी भाषेचे अव्वल दर्जाचे निबंधकार-प्रबंधकार म्हणूनहि ओळखले जातात. वेदकाल-निर्णय व आर्यांचें मूल वसतिस्थान या संबंधीं मूलगामी चर्चा करणारे अनुक्रमें 'ओरायन' व 'आर्क्टिक होम इन दि वेदाज' या नांवाचे दोन इंग्रजी ग्रंथ

१ लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक, जन्म २३ जुलै १८५६ रत्नागिरी येथें, मृत्यु ता. १ ऑगस्ट १९२० मुंबई येथें दुय्यम व उच्च शिक्षण पुणें येथें १८७७ सालीं बी ए. १८७९ सालीं एलएल बी. ची परीक्षा पास होऊन १८८० सालीं त्यांनीं पदवी घेतली १८८० जानेवारी न्यू इंग्लिश स्कूलची स्थापना विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांबरोबर १८८१ केसरी व मराठा पत्राची सुरुवात १८८५ जानेवारी फर्ग्युसन कॉलेजची स्थापना. १८८२ मध्यें कोल्हापूरच्या बर्वे प्रकरणामुळें ४ महिन्यांची शिक्षा १८९७ मध्यें १॥ वर्षांची शिक्षा. ६ म. १९०८ मध्यें राजद्रोहाच्या खटल्यांत सहा वर्षांची शिक्षा १९१६-होम रूलची चळवळ १९१८-मॉटेग्यू चेल्म्सफोर्ड सुधारणा. १९२० काँग्रेस डेमॉक्रेटिक पक्षाची स्थापना ग्रंथ -वेदकाल निर्णय (१९०८) आर्यलोकांचें मूलस्थान (१९१०), गीतारहस्य (१९१५), लो टिळकांचे केसरींतील लेख खंड १ ते ४, स्वराज्यावरील मोहीम (व्याख्यानें) भाग १ ते ४ इत्यादि.

त्यांनीं लिहिले आहेत. ते इंग्रजींत असल्यानें त्यांचें विवेचन येथें करण्याची आवश्यकता नाहीं. गीतारहस्य (१९१५) व केसरींतील त्यांचे लेख यांचाच विचार येथें कर्तव्य आहे. कलाविलासाच्या दृष्टीनें टिळकांनीं आपलें लेखन केलेलें दिसत नाहीं. सभोंवतालच्या देशलोक-परिस्थितीनून त्यांचें साहित्य निर्माण झालें आहे. वीर वामनराव जोशी यांनीं या बाबतींत लोकमान्यांची जी आठवण (आठवणी गट ३ पृ २०) दिली आहे ती येथें उद्धृत करावीशी वाटते

"मन जिवंत असेल तर शरिरांत केव्हांहि प्राण भरता येईल, पण मनच मेल्यावर काय करणार ? विद्वान म्हणविणारांना देशकार्याची दिशा कळू नये याचा सगळ अर्थ हाच की, त्यांचें मन मेलें आहे. मी आणि गोपाळराव आगरकर शास्त्रीबुवांच्या भेटीस गेलों त्यावेळीं त्यांनीं आम्हास असेंच उत्तर दिलें केसरींत व मराठ्यांत लिहीत चला, असे शास्त्रीबुवांनीं आम्हाला सुचविलें. तेव्हां आम्हाला लिहिता येत नाहीं असें आम्ही त्यांना म्हणालों त्यावरोबर शस्त्रप्रयासरशीं 'तुमचें अंत:करण देशाकरिता जळतें आहे ना ?' असा त्यांनीं आम्हांला सवाल केला व आम्ही होय म्हणताच 'तर मग तुम्हाला लिहिता आलच पाहिजे तळमळींतून शब्द जन्मास येतात, शब्दांपासून तळमळ उत्पन्न होत नाहीं तुमच्या अन्त:करणांत जर तळमळ आहे तर तुम्हाला याचा पुरावाच पाहिजे' असें शास्त्रीबुवांनीं मोठ्या आवेशानें आम्हाला सांगितलें, आणि तेंच मी तुम्हाला सांगतों"

साहित्य म्हणजे प्रबळ भावनांचा सहजोद्रेक होय, अशी जी वर्डस्वर्थ कवीनें साहित्याची व्याख्या केली आहे तीच टिळकांच्या साहित्याला लागू करता येईल आपल्या देशाची व लोकांची जी करुणास्पद स्थिति त्यांनीं पाहिली, तत्कालीन इंग्रज राज्यकर्त्यांची चीड आणणारी राज्यपद्धति त्यांनीं जी अनुभविली, तिच्यांतून त्यांच्या धन्याचश्या साहित्याचा उद्भव झाला आहे लोकांनीं आपलीं कर्तव्यें नीट ओळखून त्यांचें पालन करावें, लोकोद्धारार्थ व देशोद्धारार्थ निस्वार्थ बुद्धीनें कर्में करावींत, या हेतूनें त्यांनीं आपल्या सुप्रसिद्ध गीतारहस्य ऊर्फ

कर्मयोगशास्त्र नावाच्या मौलिक प्रबंधाची रचना केली. आपल्या तत्त्वज्ञानाची संपूर्ण पूर्वपीठिका देऊन भगवद्गीतेतून कर्मयोगपर अर्थच कसा निघतो याचें सोपपत्तिक विवेचन त्यांनीं या ग्रंथात केलें आहे. ललित वाङ्मय या सदराखालीं हा ग्रंथ जरी घालता आला नाहीं, तरी ग्रंथातील पुष्कळ भाग घरगुती व समर्पक दृष्टांतानीं तसेंच प्रासादिक भाषेनें नटलेला आहे. भाषेच्या सजावटीकडे चिपळूणकर जसें लक्ष देत, तसें टिळकांना कधीं द्यावेंसें वाटलें नाहीं. तथापि विवेचनाच्या ओघातच किती तरी सुंदर स्थळें त्यांच्या साहित्यात सहजासहजीं निर्माण झालीं आहेत. भारदस्त, सणसणीत, मार्मिक आणि विद्वत्ताप्रचुर अशा त्यांच्या सहजशैलीचें रूपांतरच अनेक ठिकाणीं सरस साहित्यात झालें आहे. भगवद्गीता एकच असताही निरनिराळ्या सांप्रदायीकांस ती निरनिराळी कां दिसू लागली, या बाबतीत ते लिहितात, "समुद्रमंथनाचे वेळीं ज्याप्रमाणें एकास अमृत तर दुसऱ्यास विष, आणि कित्येकांस लक्ष्मी, ऐरावत, कौस्तुभ, पारिजात वगैरे निरनिराळ्या वस्तु मिळाल्या तरी तेवढ्यानें समुद्राच्या वास्तविक स्वरूपाचा निर्णय झाला नाहीं, तद्वतच सांप्रदायिक रीत्या गीतासागराचें मंथन करणाऱ्या टीकाकारांची अवस्था झालेली आहे, किंवा कंसवधाचे वेळीं रंगमंडपात शिरलेले भगवान श्रीकृष्ण ज्याप्रमाणें प्रत्येक प्रेक्षकास निरनिराळे म्हणजे मल्लास वज्रासारखे, स्त्रियास मदनासारखे, आपल्या मातापितरांस पुत्रासारखे इत्यादि प्रकारें भासले, त्याप्रमाणें भगवद्गीता एकच असताही निरनिराळ्या सांप्रदायिकांस ती निरनिराळी दिसू लागली आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं." (गी. र. पृ. २०) असलीं सुंदर दृष्टांतानीं नटलेलीं स्थळें गीतारहस्यात चाळीस पन्नास सहज असतील. ग्रंथाच्या पृष्ठ संख्येच्या मानानें हीं थोडी असलीं, तरी तीं योग्य ठिकाणीं आल्यानें ग्रंथाच्या शोभेंत भर पडली आहे.

टिळकांचे केसरींतील लेख शेंकड्यांनीं मोजावे लागतील. राजकारण, अर्थकारण, धर्मकारण, समाजकारण, तत्त्वज्ञान, चरित्र, काव्य, भाषा, शिक्षण, संशोधन, अशा अनेक विषयांवर त्यांनीं आपलीं मतें मांडलीं आहेत. राजकीय विषयासंबंधीं जे लेख आहेत त्यांत कुशल वकिलाप्रमाणें स्वपक्षाचें मंडनच

आढळतें. इतर लेखात प्रत्येक विषयाच्या दोन्ही बाजू मांडून नंतर आपले विचार व्यक्त केलेले आढळतात. परीक्षणात्मक लेखांत पुस्तक परिचय करून देऊन नंतर त्यात अधिक काय असावयास हवें होतें तें विधायक पद्धतीनें मांडलेलें दिसतें. वर्तमानपत्री लेख सर्वच्या सर्व साहित्याच्या सदरांत पडण्याजोगे नसतात. तसे ते टिळकांचे देखील नाहींत. परंतु बरेचसे लेख व उरलेल्या लेखांतहि काहीं काहीं भाग वाङ्मयाची शोभा वाढविणारे खास आहेत. मनोरंजनाच्या किंवा कल्पनाविलासाच्या दृष्टीनें आपले लेख टिळकांनीं न लिहितां मतप्रचारार्थ व लोकशिक्षणार्थ लिहिले असले, तरी त्यांची तळमळ व त्यांचा जिव्हाळा हीं इतकीं परमकोटीचीं होतीं कीं, त्यांच्या साध्या बोलांना साहित्याचें स्वरूप येई. अग्रलेखांना त्यांनीं जे मथळे दिले आहेत त्यावरून ही गोष्ट प्रत्ययास येईल. 'प्रिन्सिपाल, पशुपाल कीं शिशुपाल ?; नवी विटी नवें राज्य, जनाब, दिल्ली तो बहोत दूर है, उजाडलें, पण सूर्य कोठें आहे ! हे आमचे गुरुच नव्हेत, सरकारचें डोकें ठिकाणावर आहे काय !,' इत्यादि मथळे व्यंग्यार्थानें ओतप्रोत भरलेले आहेत. टिळकांच्या भाषाशैलींत निश्चयी वाक्यें, जोरदार विशेषणांच्या मालिका, सुबोध विवेचन, मार्मिक उपमारूपकादि अलंकार, वेताचा विनोद, मार्मिक संस्कृत सुभाषितें हीं असत. "कर्मत्यागाच्या या मार्गास संन्यास असें म्हणतात पण त्यांतील प्रधान भाग कर्मत्याग आहे, भगवीं वस्त्रें नव्हेत." (गी. र. पृ. ३०२), "एकाद्या कापडाचा रंग (राग) काढून टाका असें म्हटल्यानें त्या कापडाचा नाश केला पाहिजे असें ज्याप्रमाणें होत नाहीं, त्याप्रमाणें कर्माच्या ठायीं काम, संग किंवा राग म्हणजे प्रीति ठेवूं नये असें म्हटल्यानें, तीं कर्मेच सोडून द्यावींत असें होत नाहीं." (गी. र. ३२५), "हुशार अगर विद्वान् सरकारी कामगार आणि खरा लोकांचा पुढारी यांमधील भेद नीटसा आम्हांस कळावयास लागेल तो सुदीन ! आजच्या काळीं कल्मी झाडाचीच सर्वत्र चहा आहे " (के. ले. भा. १ पृ. १५४). "या साफर्ड सत्राचें भयंकर व घाणेरडें स्वरूप जरा नजरेपुढें आणीलें म्हणजे आम्ही विद्याप्रसाराची कितीहि बढाई मारली तरी सत्याभिमान, एकनिष्ठा वगैरे ज्या

गुणांनीं राष्ट्रें अभ्युदयास येतात ते गुण आमच्यामध्यें अजून हवे तितके आले नाहींत असे म्हणावें लागतें. आगीपासून दोन कोस दूर राहून फुत्कारक्या मिरविणारे शेंकडों आहेत! पण आगींत सापडल्यावर मग सत्वास जागणाऱ्या मनुष्याची संख्या मोजण्यास एका हाताच्या बोटाची सुद्धा जेथें जरूर पडत नाहीं ते राष्ट्र कसलें व लोक तरी काय! विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः या कालिदासोक्तिप्रमाणें जेव्हां कांहीं धीर किंवा वीर आपणांत निपजतील तेव्हांच आमच्या देशास विद्येचा व सुधारणेचा खरा लाभ झाला म्हणावयाचा" (के. ले. भा. १ पृ. ३).

टिळकांच्या लेखनशैलीविषयीं न. चिं. केळकर म्हणतात, "कोणतेंहि वाङ्मय घेतलें तरी त्याच्या शब्दसौंदर्यापेक्षा तत्त्वाच्या गहनतेकडे त्याचें (टिळकांचें) लक्ष विशेष असे. टिळकांचा लेखनव्यवसाय पाहिला तरी त्यांत घनाघट किंवा लक्षावट अशी कांहीं दिसावयाची नाहीं. अलंकाराची वेलबुट्टी फारच थोडी. आधाराकरितां वचन घेतलें तरी तें ठळक व समर्पक असावयाचें. त्यांच्या लेखनांतील खरा गुण म्हटला म्हणजे लेखांतील मुख्य कल्पनेचें चित्र इतक्या स्पष्टपणें व रंगाच्या इतक्या थोड्या हातांनीं उमटविलेलें असे कीं, तें पाहून मनुष्य कार्याकार्याविषयीं निःशंक झालाच पाहिजे. टिळकांच्या केसरीनेंच मराठी भाषा रदार व शुद्ध कशी लिहावी हें शिकविलें अशी कबूली महाराष्ट्रांतील वाचकानें दिलेली आहे. त्यांचें लेखन अनलंकृत सौंदर्यानें मंडित असे एवढेंच मान्य वर्णन केलें तरी तें समर्पक होईल." (टिळक चरित्र भाग १) टिळकांची शमक्तिरूपी अनुभूति जशी श्रेष्ठ होती, तसाच स्वराज्य मिळाल्याखेरीज पगाला तरणोपाय नाहीं हा त्यांचा आशय ही अपूर्व होता. अनुभूति आणि शयाच्या असल्या जोडीकरितां स्थळ आलंकारिक भाषा न वापरतां त्यांनीं ळ, भारदस्त, जोरदार भाषा योजिली हेंच समुचित होय. टिळकांच्या वाणींत, गणुकींत आणि राहणींत जी ऋजुता आणि मराठी बाणा होता, तीच ऋजुता आणि तोच मराठी बाणा त्यांच्या साहित्यातहि होता. माणसाचें व्यक्तिमत्व आणि त्याची भाषाशैली हीं अभिन्न मानतात तें येवढ्याचकरितां.

गोपाळ गणेश आगरकर[१] (१८५६–१८९५) एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत ज्या पाच सहा थोर व्यक्तींनी महाराष्ट्रांत राष्ट्रोद्धाराच्या कार्याला सुरुवात केली, त्यांत आगरकरांची गणना प्रामुख्यानें करण्यात येते. न्या. रानडे, न्या. तेलंग, गोपाळराव गोखले, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, टिळक या थोर पुरुषांच्या शेजारींच आगरकरांचें स्थान आहे. महाराष्ट्रांतील किंबहुना साऱ्या हिंदुस्थानांतील राजकीय विचारांचा ओघ बदलण्याचें श्रेय ज्याप्रमाणें लोकमान्य टिळकांकडे जातें, त्याप्रमाणें सामाजिक विचारांचा प्रवाह बदलण्याचें श्रेय आगरकरांकडे जातें.

आगरकर म्हणजे सामाजिक सुधारणा व सामाजिक सुधारणा म्हणजेच आगरकर अशी एकरूपता या दोघांत आहे. आगरकर निर्भेळ सत्याचे उपासक होते. जगाचा प्रवाह कोणीकडे चालला आहे याचें त्यांना यथार्थ ज्ञान होतें. साठसत्तर वर्षांपूर्वी त्यांनी आपले लेख लिहिले. समाजसत्तावाद, संततिनियमन, स्त्रीस्वातंत्र्य यासंबंधानें आज जें प्रतिपादिलें जात आहे तें त्यांनी पूर्वीच लिहून ठेवलेलें पाहिलें की, त्यांच्या द्रष्टेपणाचा प्रत्यय येतो. त्यांनी उच्चारिलेलीं मतें आज सर्वमान्य होऊन त्याप्रमाणें न कळत लोकांचें आचरण होत आहे. विधवाविवाह, प्रौढविवाह, अस्पृश्यतानिवारण, स्त्रीशिक्षण, स्वदेशीचा प्रचार, मूर्तिपूजा, पेहेराव इत्यादि अनेक विषयांवर त्यांचीं निश्चयात्मक व प्रागतिक मतें होतीं व तीं त्यांनी उघडपणें प्रतिपादिलीं. असें करण्यांत त्यांना व त्यांच्या पत्नीला लोकापवाद व छळ पुष्कळ सहन करावा लागला. लोकांनी त्यांच्या जिवंतपणीं त्यांची प्रेतयात्रा देखील काढली. परंतु आगरकर आपल्या मतप्रचारापासून ढळले नाहींत. 'इष्ट असेल तें बोलणार व शक्य असेल तें करणार' या 'सुधारक' पत्राच्या ब्रीदापासून ते कधींच दूर झाले नाहींत. "कोण

---

१ १८८२ सालीं तुरुंगांत टिळकांच्याबरोबर. कोल्हापूरच्या बर्वे प्रकरणाबद्दल १८८१–१८८७ पर्यंत केसरींत लेख लिहीत. १८८८ पासून स्वतंत्र सुधारक पत्र चालविलें. वाङ्मय —डोंगरीच्या तुरुंगांत आमचे १०१ दिवस १८८२. केसरींतील निवडक निबंध भाग १,२ १८८८. विकारविलसित नाटक १८८३, वाक्यमीमांसा १८८८, निबंधसंग्रह (सुधारकांतील निवडक निबंध) भाग १, २, १८९५

स्वस्थ बसणार ? सुधारक ! टाकातून अर्थबोधक अक्षरें काढण्याचें सामर्थ्य असेल व तीं वाचण्यास एक इसम तरी तयार असेल तोंपर्यंत तरी हें छिद्रकर्म सुधारकास स्पर्श करूं शकणार नाहीं." अशीं त्यानीं स्वतः केलेली भीष्म-प्रतिज्ञा त्यानीं खरी करून दाखविली.

प्रत्येक समाजाची प्रगति त्याच्या नकळत पण हळुहळू होतच असते, या उत्क्रांतिवादाचे ते अभिमानी होते. व्यक्तीच्या शरीरात ज्याप्रमाणें प्रत्येक सात सात वर्षांनीं सर्व पेशी बदलून त्या जागी नवीन येतात असें म्हणतात, त्याप्रमाणें समाजाच्या शरीरातहि जुन्या आचाररूप पेशी बदलून नव्या येतात. हा बदल हळुहळू पण सतत चाललेला असतो. यातच व्यक्तीचा किंवा समाजाचा जिवंत-पणा दिसून येतो. बदल होत नसेल तर तें मृतपणाचें, शिलावस्थेचें द्योतक होय, असें आगरकराना वाटे. समाजात नवीन सुधारणा येतात त्या एकाएकीं येत नाहींत. काहीं लोकांच्या मनात प्रथम विचार येतात. या विचाराचा प्रसार होतो. टीकाकाराकडून या विचाराची परीक्षा होते, व मग असे तावून सुलाखून निघालेले विचार लोक आचरणात आणितात. तेव्हां आपले विचार उघडपणें बोलून दाखविण्यात कोणींहि भिऊ नये असें आगरकराचें मत होतें. समाजानें मात्र त्या विचाराच्या श्रवणानें चिचरून जाऊ नये. या बाबतीत ते म्हणतात, "एक स्थिति जाऊन दुसरी स्थिति येण्यापूर्वी जो काळ जातो त्यात विशेष अव्यवस्था दृष्टीस पडणें हें साहजिक आहे. समाजाची सुधारणा मुंगीच्या पायानें होत असते. म्हणून या पत्रासारख्या पत्रात येणारे असामान्य विचार नवीन मंडळींच्या हातात पडल्याबरोबर ती आपले फार दिवसापासून चालत आलेले धर्माचार, गृह्याचार व सामाजिक आचार एकदम टाकील अशी भीति क्षणभरसुद्धा बाळगण्याची गरज नाहीं."

आगरकरांचा मुख्य कटाक्ष सामाजिक सुधारणावर होता. राजकीय विषया-संबधानें त्यानीं काहींच लिहिलें नाहीं, असें नाहीं. परंतु ज्या हिरीरीनें व आवेशानें ते सामाजिक दोषावर तुटून पडत असत त्या हिरीरीनें व तसल्या आवेशानें

राजकीय बाबतींसंबंधीं त्यांनी कांहीं लिहिलेलें नाहीं. सामाजिक सुधारणा शक्य तेथें कायद्याची मदत घेऊन आधीं कराव्यात या मताचे ते होते. आपले आचारविचार बदलत्या कालमानाप्रमाणें व लोकांना उपकारक असे असावेत, आपल्या धर्मांत चांगल्या ज्या गोष्टी आहेत त्यांचा आपण स्वीकार करावा व वाईट रूढी असतील त्यांचा त्याग करावा, या स्पष्ट विचाराचे ते पुरस्कर्ते होते. आपल्याला अनुकूल असा धर्मशास्त्राचा अर्थ मुद्दाम न लावितां, धर्मशास्त्रांत नसलेल्या परंतु समाजाला हितकारक अशा गोष्टी आपण धैर्यानें अवलंबिल्या पाहिजेत असें ते म्हणत. संमतिच्या वयासंबधानें वाद निघताच त्यांनी आपली बाजू निर्भीडपणें लोकांसमोर मांडली. लग्नप्रसंगीं मुलगी प्रौढ असावी व तिला आपला पति पसंत करण्याची मुभा असावी, या मताचे ते होते. या बाबतींत ते म्हणतात, "कोणतेहि आचार घालण्यास पूर्वींच्या ऋषींस जितका अधिकार होता तितकाच आम्हांसहि आहे. बऱ्यावाईटाची निवडानिवड करण्याची जितकी बुद्धि त्यांना होती तितकी किंवा तीहून अधिक आम्हांसहि आहे. सबब त्यांनीं घालून दिलेल्या नियमांपैकीं जेवढे हितकारक असतील तेवढ्याचेंच आम्ही पालन करणार व जे अपायकारक असतील ते गाळून देऊन त्यांचे जागीं आम्हांस निर्दोष वाटतील असे नवीन घालणार."

आगरकरांनीं समाजाशीं ज्यांचा संबंध आहे अशा सर्वच विषयांवर 'सुधारक' पत्रांत लिहिलें आहे. सोंवळेंओवळें, स्त्रीशिक्षण, अस्पृश्यतानिवारण, विधवाविवाह, प्रौढविवाह, घटस्फोट, स्वयंवर, प्रियाराधन, सहशिक्षण, प्रेतपूजा, देवतोत्पत्ति इत्यादि अनेक विषयांवर त्यांनीं तर्कशुद्ध, मार्मिक व मौलिक विचार प्रगट केले आहेत. वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि समाजांतील सर्व घटकांत समता व परस्पर सहानुभूति ह्या दोन किंवा तीन मुख्य तत्त्वांवर त्यांच्या सर्व सामाजिक विचारांची उभारणी झालेली आढळेल. खरी सुधारणा लोकमत सुधारण्यानेंच होऊं शकते, असें लोकमान्य टिळकांप्रमाणेंच त्यांनाहि वाटे. परंतु कायदा करून सुधारणा करण्यांत समाजाला फक्त गति किंवा चालना मिळते असें ते म्हणत

धार्मिक बाबतींत त्यांचा कल अज्ञेयवादाकडे झुकणारा होता. त्यांच्या मतावर मिल व स्पेन्सर यांच्या अभ्यासाचा परिणाम झाल्यानें, धार्मिक बाबतींत कोणताच आग्रह ते धरीत नसत. धार्मिक बाबतींत त्यांना उदारमतवादी, समाजसेवावादी म्हणावयास हरकत नाहीं. मनुष्याला सुखी, कार्यक्षम, विचारी करण्यात ते ईश्वराची पूजा झाली असें मानीत असावेत. त्यांचे सर्व जीवन लोकांकरिता होते. पैशाची किंवा कीर्तीची हाव नव्हे तर इच्छादि न धरिता, आमरण त्यांनीं लोकशिक्षणाचें व सत्यप्रचाराचें कार्य केलें. स्वार्थत्याग आणि सेवा हीं त्यांच्या आयुष्यातील दोन प्रधान तत्त्वें होतीं. हाच त्यांचा धर्म होता. बुद्धिप्रामाण्यवादी आगरकरांना कर्मकांडात्मक धर्म रुचणें शक्यच नव्हतें. कर्मठपणानें मनुष्य रूढिवादी अंधश्रद्धाळू बनतो. बुद्धीच्या आणि समाजहिताच्या कसोटीवर टिकणाऱ्या तेवढ्याच गोष्टी आगरकर स्वीकारीत असल्यानें, त्यांच्या काळातील कर्मठ लोक त्यांना नास्तिक किंवा सुधारक म्हणत.

आगरकरांच्या लिहिण्यात जिव्हाळा, सत्यप्रीति, समाजाविषयीं कळकळ हीं ओतप्रोत दिसतात. साहित्यनिर्मितीचा हेतू प्रधान न धरिताना, लोकशिक्षणाचा हेतू त्यांनीं प्रधान धरिला असला, तरी त्यांनीं जे लेख लिहिले आहेत, ते निबंध दृष्टीनें सहज सुंदर आहेत नदीच्या प्रवाहाप्रमाणें त्यांच्या शब्दांचा ओघ कुठें संथपणें, तर कुठें खळखळ करीत असा वाहत असतो. अनेक ठिकाणीं त्यांचीं वाक्यें लावलचक, बाणभट्टाच्या वाक्यांची काहीं अशीं आठवण करून देणारीं, अशीं झालीं आहेत. ज्ञानेश्वर ज्याप्रमाणें उपमांचा पाऊस पाडून आपला मुद्दा विशद करतात त्याप्रमाणें आगरकर अनेक उदाहरणें देऊन व आधार देऊन आपलें म्हणणें वाचकांना पटवितात. त्यांच्या भाषाशैलींत वक्तृत्वाचे गुण दिसतात. एखाद्या वक्त्यानें श्रोत्यांना संबोधून आवेशानें, भावनोत्कटतेनें बोलावें त्याप्रमाणें ते 'वाचाळमद सुधारकांनो,' 'विषयलंपट निःशक्त वाचाळ बाबूंनो,' 'हे भीरुग, अमंगळ हिंदुधर्मा,' 'निर्दय वंचका,' अशीं संबोधनें वापरून निबंध सजवीत असतात उपरोध व विनोद यांचाहि उपयोग आगरकरांनीं आपल्या निबंधात उत्तम प्रकारें करून घेतला आहे. सामाजिक सुधारणा करायला निघालेल्या

लेखकाला याच शस्त्राचा उपयोग करावा लागतो. असल ज्याप्रमाणें गुद्दगुल्या करून आपल्या प्रतिस्पर्ध्याला जेरीस आणते, त्याप्रमाणें समाजसुधारणा करायला निघालेल्या लेखकाला लोकांना आपल्या बाजूचे करून घेतांना उपरोध आणि विनोद यांचाच उपयोग करावा लागतो. आगरकरांनीं या शस्त्राचा तर उपयोग केलाच परतु, कधीं कधीं ते सरळ हल्लादि समाजावर करीत. आणि अशा वेळीं त्यांची लेखणी म्यानातूनच तिरस्ट होई. कशी ती पहा :—"भेकड व प्रतिष्ठाचोर हिंदू लोकांनो, ज्यावेळेस पोर्तुगीज लोकांनीं खिस्ती धर्म स्थापण्यासाठीं कोंकणपट्टीत तुमचे अनन्वित हाल केले, त्यावेळेस तुमचा धर्माभिमान कोठें गेला होता? विषयलंपट नि:शक्त वाचाळ बाबूनो, जेव्हा महंमदीयानीं...सान्या हिंदूलोकास आपल्या धर्मवेडानें जर्जर करून सोडलें . तुमच्या शेंड्या काढविल्या आणि तुम्हास गोमास चारिलें, तेव्हा तुमच्या धर्मरक्षणासाठीं आताप्रमाणें तुम्ही नुसता आरडा तरी करावयाचा होता! त्या मुसलमानांच्या मीर्नानें अजून तुम्ही आपल्या बायका बुरख्यात घालून ठेवल्या आहेत, हें तुम्हास कळत नाहीं काय! आणि आता दयावत ब्रिटिश सरकार केवळ परोपकार बुद्धीनें आपल्या लहान पोरींवर जुलूम करू नका, येवढें अदबीनें सागत असता त्यावर तुम्ही आपलें धर्मांध सोडता आणि कामाच्या झपाट्यात निराश्रित कुमारिकाचीं अगें विदारण्याचा हक्क आमच्या धर्मानें आम्हास दिला आहे व जर सरकार तो काढून घेण्याचा प्रयत्न करील तर त्याला आमच्या असतोषाचें फळ भोगावें लागणार, अशी धमकी घालता! धिक्कार असो तुम्हाला, तुमच्या धर्माला, आणि तुमच्या हक्काला!!! होऊच द्या तर दोन हात" या प्रौढ, आवेशयुक्त उपरोधपूर्ण, काहींशा विनोदी, आलंकारिक, वक्तृत्वगुणानें युक्त, ओघवती भाषाशैलीच्या आणि तर्कशुद्ध, मार्मिक विचाराच्या मागें असणारे आगरकराचें व्यक्तिमत्व विशेष विलोभनीय व आदरणीय असें आहे. देशाकरिता, लोकाकरिता फकिरी पत्करणाऱ्या, दम्यासारख्या रोगाशीं झुंज घेत इष्ट असतील त्या सामाजिक सुधारणा करण्याचीहि पर्वा न करिता 'सुधारकाच्या' द्वारें प्रतिपादणाऱ्या, प्रतिस्पर्ध्यांनीं डिवचलें असताना मनाचा तोल सुद्ध न देणाऱ्या,

सत्याकरिता वाटेल तो त्याग करणाऱ्या, लोकांवर न रागावता त्यांच्या दोषांकडे विनोदबुद्धीनें पाहणाऱ्या, साध्या राहणीच्या परंतु उच्च विचारसरणीच्या आगरकरांचें जें दर्शन त्यांच्या निबंधांतून होतें तें निःसंशय मनाला स्फूर्ति देणारें असेंच आहे.

महादेव शिवराम गोळे[1] (१८५९–१९०६) आगरकरांच्या नंतर फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल म्हणून प्रसिद्धीस आलेले गोळे यांनीं हिंदुधर्माकडे आणि हिंदुसमाजाकडे एका वेगळ्याच म्हणजे ऐतिहासिक दृष्टिकोनानें बघून आपल्या ग्रंथांची रचना केली. ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या व हिंदुधर्म आणि सुधारणा हे त्यांचे दोन प्रबंध म्हणा किंवा ग्रंथ म्हणा सखोल बुद्धिमत्ता, व्यासंग, समाजाविषयीं कळकळ यांनीं ओतप्रोत भरलेले आहेत. ग्रंथांना गोष्टीचा पेहेराव दिला असला आणि त्यामुळें त्यांच्या रंजकतेत भर पडत असली तरी मुख्यतः ते शिक्षणविषयावरील व धर्मावरील निबंधच आहेत. दोन्ही प्रबंधांतील विचारांत ताजेपणा व जोरदारपणा आहे. या ग्रंथांचीं नावें पाहून आजच्या वाचकानें त्यांना हातीं न धरणें अगदीं स्वाभाविक आहे. धर्माची पकड सैल झालेल्या आजच्या पिढीला 'ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या' 'हिंदु धर्म आणि सुधारणा' हीं नावें क्वचित् आकर्षक वाटणारी नाहींत. परंतु गुलाबाच्या बगीच्याच्या बाहेर 'निवडुंगाचे शेत' अशी कोणी पाटी लावावी ना, तसा प्रकार गोळ्यांच्या ग्रंथांचा झाला आहे. पाटी पाहूनच लोक दूर सरणार! असें असलें तरी हे दोन्ही ग्रंथ सरस व नावीन्यपूर्ण असून प्रत्येक महाराष्ट्रीयानें वाचण्याजोगे आहेत. विचारांचें औदार्य व गांभीर्य, समाजहिताची कळकळ, राष्ट्रीय वृत्ति, भाषेची सहजता इत्यादि गुणांनीं हे दोन्ही प्रबंध अभिजात साहित्याच्या सदरांत पडण्याजोगे आहेत. आजचा एखादा स्वतःला पुरोगामी म्हणविणारा लेखक किंवा समाज

१ जन्म सातारा जिल्ह्यातील मर्ढे गावीं १८८३ सालीं एम् ए १८९५ नंतर फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रिंसिपॉल वाङ्मय :—ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या १८९५, हिंदुधर्म आणि सुधारणा १८९८, शाळेचा अभिमान, कुळाचा अभिमान, अमरसार, संस्कृत कार्सेस १.

मतावादी जितक्या नव्या दर्जाचा विचार करणार नाहीं, तितक्या योग्यतेचा विचार या दोन्ही समाजशास्त्रविषयक प्रबंधांत आला आहे. आणि मौज ही कीं, हा सर्व विचार आजपासून साठ वर्षांपूर्वीचा आहे! हिंदुधर्माचीं पाच महातत्त्वें, बालविवाहाचें रहस्य, जातिभेदाची उत्पत्ति, धर्मविचाराचें तत्त्व, विधवाविवाह, अतिरिक्त विद्याभ्यास इत्यादि विषयासंबंधानें त्यांनीं व्यक्त केलेले विचार आपणाला सर्वच्यासर्व मान्य झाले नाहींत तरी ते विचारार्ह आहेत. गोळ्यांची भाषाशैली सहजरम्य असून, अनेक ठिकाणीं त्यांनीं काव्यमय वर्णन केलीं आहेत.

विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे (जन्म ता. १२ ७ १८६४ मृत्यु ता ३१-१२ १९२६) सुप्रसिद्ध इतिहाससंशोधक राजवाडे यांना आपल्या लेखनाची स्फूर्ति त्यांच्या काळच्या परिस्थितींतून मिळालेली उघड दिसते. त्यांच्या काळीं देशोद्धाराचे जे सर्व बाजूनीं प्रयत्न चालले होते, त्यांत इतिहास, भाषाशास्त्र, समाजशास्त्र, यांच्या शाखा समृद्ध करण्याचें कार्य त्यांनीं स्वीकारलें. राजवाड्यांच्या पूर्वीं नीळकंठराव कीर्तने यांनीं ग्रँट डफच्या इतिहासांतील भयंकर चुका दाखविल्या होत्या. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं इतिहास या विषयावर निबंधमालेंत लेखमाला लिहून स्वेतिहास आपणच कसा तयार केला पाहिजे हें साधार प्रतिपादिलें होतें. विविधज्ञानविस्तार व काव्येतिहाससंग्रहद्वारा कांहीं बखरी प्रसिद्ध झाल्या होत्या. या गोष्टींपासून स्फूर्ति मिळवून राजवाड्यांनीं इतिहाससंशोधनाचें कंकण हातीं बांधलें. हें राष्ट्रकार्य उत्तम रीतीनें व्हावें म्हणून त्यांनीं संग्रहि केले नाहीं दारिद्र्याचें व्रत स्वेच्छेनें पत्करून आणि अखिल महाराष्ट्र अक्षरशः पायाखालीं घालून त्यांनीं जें प्रचंड कार्य केलं आहे त्याला तुलनाच नाहीं. आपला इतिहास साधार व शास्त्रीय दृष्टीनें लिहिता यावा म्हणून त्यांनीं "मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें" या नावाखालीं अस्सल पत्रें, सनदा, याद्या, थैल्या, प्रसिद्ध घराण्यांतील कागद वगैरे बावीस खंडांत प्रसिद्ध केले. हें प्रसिद्धीचें कार्य इ. स. १८९८ ते १९१७ पर्यंत चाललें होतें या खंडांना राजवाड्यांनीं ज्या प्रस्तावना जोडल्या आहेत त्या म्हणजे उत्कृष्ट प्रबंधच होत या प्रस्तावनांत आलेलीं, विविध 'विवेचनें' इतकीं मुद्देसूद, तर्कशास्त्राला धरून असलेलीं, नवविचारपरिप्लुत

आहेत की तीं श्रेष्ठ साहित्याच्या सदरात सहज पडतील. राजवाड्यांची भाषा जिव्हाळ्यानें भरलेली, तेजस्वी, प्रौढ व शुद्ध आहे. महाराष्ट्रधर्म, मराठी भाषा व फारसी भाषा, इतिहासशास्त्र, लोकनीति इत्यादि पाच पचवीस विषयासंबंधीं त्यांनीं या प्रस्तावनांच्या द्वारा जे निबंध किंवा प्रबंध लिहिले आहेत तें अभिजात साहित्यच होय या प्रस्तावना "राजवाडे लेखसंग्रह भाग १ ला ऐतिहासिक प्रस्तावना" या नावानें स्वतंत्र ग्रंथरूपानें उपलब्ध आहेत. लेखसंग्रह भाग २ व ३ यांत राजवाड्यांचे सर्वांगीण लेख व निबंध आले असून ते चित्रशाळा प्रसनें प्रसिद्ध केले आहेत 'रामदास' व भाऊसा'[१] या निबंधांत सूक्ष्म विवेचनपद्धति, ऐतिहासिक दृष्टि व मूल्यग्राही विचार यांचा त्रिवेणी संगम झाला आहे. राजवाड्यांच्या लेखणीचा हा गुण कीं, साध्या रूक्ष ऐतिहासिक घटनांतून व घटितांतून ती सजीव व चिरजीव असें काहीं तरी निर्माण करिते. मराठ्यांचा इतिहास त्यांच्या हातात नुसता इतिहास न राहता ऊर्जस्वल स्फूर्तिदायी तत्त्वज्ञान बनतो. पुढील लहानशा उताऱ्यावरून या गोष्टीचा काहींसा प्रत्यय येईल :—
"शिवाजीच्या कारकीर्दीत रामदासस्वामींनें नीतिमत्तेचा, देशाभिमानाचा, परस्पर विश्वासाचा व राजनिष्ठेचा धडा घालून दिला. ता इ स १६४६ पासून १६८० पर्यंत शिवाजीनें, शिवाजीच्या मुत्सद्यांनीं व शिवाजीच्या सरदारांनीं मनोभावानें गिरविला पुढें संभाजी गादीवर येऊन त्यानें करू नयेत अशीं अनन्वित कृत्यें केलीं. त्यांचीं फळेंहि तो लवकरच पावला. परंतु त्याच्या गंदी व तामसी वर्तनानें वडिलोपार्जित स्वराज्य औरंगझेबाच्या हातात बहुतेक गल्या सारखेंच झालें शिवाजीनें, रामदासानें व तत्समकालीन मुत्सद्यांनीं व सरदारांनीं घालून दिलेला नीतिमत्तेचा, देशाभिमानाचा, परस्पर विश्वासाचा व राजनिष्ठेचा धडा पुढील पिढी गिरवित गिरविते ह्याची परीक्षा यावेळीं झाली राजारामानें देशत्याग केला. शाहू शत्रूच्या हातांत सापडला, सर्व स्वराज्य मोंगलांनीं पादाक्रांत केलें, व औरंगझेबानें नानाप्रकारचीं आमिषें दाखविलीं, परंतु या सकलपरंपरेंतील

१. राजवाडे यांचीं इतर पुस्तकें —ऐटोकृत फौडो व क्रीडा (भाषांतरीत) राधामाधवविलास चंपू, जयराम पाटवेकृत शहाजी चरित्र इत्यादि

एकाचीहि पर्वा न करितां ह्या पुढील पिढीतील मुत्सद्यांनीं व सरदारांनीं स्वातंत्र्यार्थ लढण्याची पराकाष्ठा केली, व स्वातंत्र्य मिळविण्याचा पण शेवटास नेऊन आपलें पुढारपण व श्रेष्ठत्व सार्थ करून दाखविलें. ह्यावरून लक्षात एवढेंच घ्यावयाचें कीं, जाज्वल्य नीतिमत्ता आपला गुण सहसा विसरत नाहीं आता ह्या नीतिमत्तेच्या धड्याच्या जोडीला दुसऱ्या बाजीरावाच्या वेळची नीतिमत्ता अथवा अनीतिमत्ता घ्या अवरंगझेबाच्या वेळीं ज्या राष्ट्रातील पुढाऱ्यांनीं स्वातंत्र्यार्थ जिवापाड मेहनत घेतली, त्याच राष्ट्रातील मडळी बाजीरावाच्या वेळीं केवळ स्तब्ध व उदासीन राहिली. रामदासी व मार्गरामी धड्याचे हे असे वेगवेगळे परिणाम झाले[1];" या उताऱ्यात भाषेचा ठासीवपणा, विचाराचा जोरदार नवेपणा, लेखकाच्या हृदयातील तळमळ व तत्त्वान्वेषी वृत्ति यांचा उत्तम प्रकारें प्रत्यय येतो. असले उतारे राजवाड्यांच्या लेखांत शेंकडो ठिकाणीं आहेत वैचारिक हिऱ्याची खाण लाभलेल्या राजवाड्यांच्या सर्व साहित्यात असल्या उताऱ्यांनीं अगदीं गर्दी उडवून दिली आहे. ज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषेचें व्याकरण, मराठी छद, संस्कृत भाषेचा उलगडा, हेहि निबध भाषाशास्त्राच्या दृष्टीनें मौलिक असेच आहेत. मराठी भाषेच्या जाज्वल्य अभिमानानें राजवाड्यांनीं आपले सर्व ग्रथ मराठींतच रचिले त्यांचें जीवन म्हणजे तो एक प्रकारचा राष्ट्रीय यज्ञ होता या ऋषीनें मराठी भाषा, मराठ्यांचा इतिहास, मराठी साहित्य, महाराष्ट्रीय समाज धोरणात महाराष्ट्रधर्म यांच्या प्रसारार्थ जें उज्ज्वल साहित्य निर्माण केलें आहे त्याला क्वचितच दुसरी तोड असेल.

चिंतामण विनायक वैद्य[2] (१८६१-१९३८) ललित वाङ्मय, भाषाशास्त्र,

---

१ ऐतिहासिक प्रस्तावना पृ १८४

२ चिं वि. वैद्यांचें वाङ्मय –अबलोन्नति लेखमाला भा १ ते ४ (१८९०-९२) प्रस्तुत कोणती सुधारणा शक्य आहे? (१८९८) सपादन-पोहसे विष्णु भटजीचा माझा प्रवास (१९०७), दुर्दैवी रगू-ऐतिहासिक कादंबरी (१९१४) निबंध आणि भाषणें (१९१५) आगम्महाभारताचा उपसहार (१९१८), श्रीकृष्ण चरित्र (१९१९), श्रीराम चरित्र (१९२१) श्रीमद्भगवद्गीता (१९२७), संस्कृत वाङ्मयाचा त्रोटक इतिहास (१९२२), हिंदुधर्माचीं तत्त्वें (१९३१) वैद्यांचे ऐतिहासिक निबंध (१९३१) संयोगिता नाटक (१९३४)

समाजशास्त्र, धर्मशास्त्र, इतिहास इत्यादि भिन्नभिन्न विषयांवर वैद्यांनीं आपली लेखणी यशस्वीपणानें चालविली असली, तरी 'भारताचार्य' अशी जी लोकांनीं त्यांना पदवी बहाल केली तींत त्यांच्या कार्यांचें सार सामावलें आहे. सहानुभूतिपूर्वक रसिकतेनें विचार करण्याचा त्यांचा मनोधर्म सुरुवातीच्या त्यांच्या अवलोकनलेखमालेंत देखील स्पष्ट दिसतो. सामाजिक सुधारणाकडे ते रसिकतेनें व ऐतिहासिक दृष्टीनें कसे पाहत होते तें या लेखमालेवरून दिसतें. लग्नाच्या चालीचा सनसमणेतिहास, बालविवाहापासून होणारे दुष्परिणाम, बालविवाह कसे शास्त्रसंमत नाहींत, इत्यादि गोष्टींचा ऊहापोह त्यांनीं इ. स. १८९०–९२ सालीं जो केला त्यानें त्यांच्या साहित्यसेवेची दिशा ठरल्यासारखें झालें. समाजसेवेंतून, लोकशिक्षणांतून त्यांनीं आपल्या साहित्याची स्फूर्ति मिळविली. भाषा, इतिहास, धर्म, लोकाचार, वाङ्मय यांचा अभ्यास मूलग्राही पद्धतीनें त्यांनीं सुरू करून आपले विचार निबंध प्रबंधाच्या रूपानें लोकांसमोर मांडायला सुरुवात केली. कादंबरी आणि नाटक असे दोन वाङ्मयप्रकार जरी त्यांनीं त्याच यशस्वीपणानें हाताळले असले, तथापि निबंधकार प्रबंधकार याच नात्यानें त्यांची कामगिरी विशेष उल्लेखनीय अशी झाली आहे. महाभारताचा उपसंहार, निबंध आणि भाषणें, वैद्यांचे ऐतिहासिक निबंध आणि अवलोकनविवेकमाला-इत्यादि ग्रंथांत दिसणारे भारताचार्य वैद्य हेच मराठी साहित्याच्या दृष्टीनें अभ्यसनीय होत लोकशिक्षणाच्या, देशहिताच्या दृष्टीनें त्यांनीं आपलें सारें वाङ्मय मर्जावलेलें स्पष्टच दिसतें. त्यांच्या निबंधाची शैली प्रौढ, प्रसादपूर्ण, ओघवती अशी आहे. त्यांच्या लेखनांत अलंकार आले आहेत ते बेताचेच आले आहेत व जे आले आहेत ते शब्दालंकारापेक्षा अर्थालंकारच अधिक आहेत. जुनें वाङ्मय व नवें वाङ्मय यांच्या संबंधीं त्यांनीं जे उद्गार काढले आहेत,[1] ते त्यांच्या वाङ्मयाला उत्तम प्रकारें लागू पडतात. ते म्हणतात, "जुन्या महाराष्ट्र वाङ्मयरूपी मंदिराची अधिष्ठात्री देवता जर भगवद्भक्ति होती, तर महाराष्ट्रांतील या नवीन वाङ्मयाची अधिष्ठात्री देवता स्वदेशप्रीति ही आहे.

१ वैद्य यांचे निबंध व भाषणें आ. १ ली १९१५, पृ २६-२७

पूर्वीच्या अनेक साधुकवींनी अद्वैत-तत्त्वाच्या उच्च पायरीवर बसून भगवद्भजनानंदात जे जे प्रासादिक श्लोक काढिले, ते जसे अत्यंत रमणीय झाले आहेत, त्याप्रमाणें भावी मराठी ग्रंथकार स्वराज्याच्या उच्च पायरीवर बसून स्वदेशभक्तीनें जेव्हां तल्लीन होतील तेव्हां तेव्हां स्वार्थत्याग, बंधुप्रीति इत्यादि श्रेष्ठ मनोविकारांच्या अनेक स्फूर्तींनीं ओथंबलेले त्यांचे लेख स्पृहणीय व जगद्वंद्य होतील हें निर्विवाद आहे." त्याच्या सहजसुंदर भाषाशैलीच्या पुढील नमुन्यावरून त्याच्या साहित्याची कल्पना होऊं शकते. "ज्या भाषेला ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या अलौकिक कृतीनें उदयास आणलें, ज्या भाषेला एकनाथानें आपल्या अमोघ भक्तीच्या ओघानें आळविलें, ज्या भाषेला तुकारामाच्या सरळ सुंदर शब्दांनीं पाठाव नेसविला, ज्या भाषेला रामदासाच्या निसर्गप्रतिभेच्या वाणीनें प्रेमभरित करून सोडिलें, ज्या भाषेला मोरोपंतानीं जोरदार व तेजस्वी उक्तीनें मुकुट घातला, ज्या भाषेला विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या निबंधमालेनें गळ्यांत हार घातला, आणि ज्या भाषेला विद्याप्रिय श्रीमंत महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या हस्तें भाषांच्या सिंहासनावर आज बसविलें, त्या भाषेचा भावी उत्कर्ष निश्चित आहे यांत शंका काय[1] !"

वासुदेव वामनशास्त्री खरे (१८५८-१९२४) वासुदेवशास्त्री खरे हे जसे कवि व नाटककार नात्यानीं प्रसिद्ध आहेत, तसेच ते अव्वल दर्जाचे इतिहास संशोधक व निबंधकार म्हणूनहि सर्वश्रुत आहेत. इतिहाससंशोधनावरून काढावयाच्या निष्कर्षाच्या बाबतींत त्यांची प्रतिभा राजवाड्यांच्या प्रतिभेसारखी तडफदार नसली, तरी त्यांनीं बांधलेलीं अनुमानें आदरयुक्त भिन्न आहेत. यावरून त्यांच्या विवेचक शक्तीची खात्री पटते. ऐतिहासिक लेखसंग्रहाचे त्यांनीं व त्यांचे चिरंजीव यशवंत वासुदेव यांनीं मिळून पंधरा भाग इ. स. १८९८ ते १९४५ पर्यंत प्रसिद्ध केले. या भागांना वासुदेवशास्त्र्यांनीं ज्या प्रस्तावना जोडल्या आहेत, त्यावरून निबंधकार या नात्यानें त्यांची योग्यता केवढी मोठी होती ते समजतें. या लेखसंग्रहाखेरीज इचलकरंजी संस्थानचा इतिहास, मिरज प्रकरण, हैदरअल्लीवरील तिसरी स्वारी, अधिकार योग, व हरिवंशाची बखर

[1] देव यांचे निबंध याचि आवृत्ती पृ. ६२-६३

हीं त्यांची ऐतिहासिक पुस्तकेंहि विद्वन्मान्य झालीं आहेत. त्यांच्या लेखन पद्धतिविषयीं न चिं. केळकर म्हणतात,[1] "ऐतिहासिक चिकित्सक बुद्धीला-रुचकर, सहज पचणारें व कायमची पुष्टि देणारें खाद्य खरेखात्री यांच्या ग्रथात जसें मिळतें तसें इतरत्र क्वचितच मिळेल मोठ्या पायावर लहान इमारत ते रचीत ह्यामुळें त्यांचीं अनुमानें सहसा अबाधित राहात व आपल्या ऐतिहासिक माहितीचा ते कधीहि मीनाबाजार करुन मांडीत नसल्यामुळें त्यांच्या निबंध-प्रतिबंधातील प्रमेयें आपल्या आवाक्यातील आहेत असेच सर्वांस वाटे त्यांच्या लिहिण्यात सुबकपणा, सुव्यवस्थितपणा व उपयुक्तता दिसून येते."

रामचंद्र विनायक टिकेकर उर्फ धनुर्धारी (१८६२ ते १९०७) ऑलिव्हर गोल्डस्मिथ या इंग्रजी लेखकाच्या दि व्हिकार-ऑफ वेकफिल्ड या कादंबरीच्या सुप्रसिद्ध वाईकर भटजी या रूपांतराबद्दल धनुर्धारी जसे सर्वांस प्रसिद्ध आहेत, तसेच ते त्यांच्या अनेक विषयावरील निबंधाबद्दलहि प्रसिद्ध आहेत. इतिहास, अर्थशास्त्र, व्यापार, वाङ्मय, धर्म, नीति इत्यादि विषयावर सुबोधतेनें व मुद्देसूदपणें ते लिहू शकत. त्यांची भाषा साधी, सुटसुटीत, घरगुती व प्रसादपूर्ण असे त्यांच्या लिखाणात स्वाभिमानाचे उद्गार व स्वदेशबधूंबद्दल त्यांना वाटत असलेली तळमळ सर्वत्र दिसते. त्यांच्या लेखनशैलीत अवतरणें, सुभाषितें, म्हणी, उपमा, दृष्टांत यांचा योग्य तऱ्हेनें उपयोग केला जाई.

याशिवाय ज्यांचा निबंधकार म्हणून उल्लेख करणयास हवा असतात केरळकोकिळकर्ते कृष्णाजी नारायण आठल्ये, वामन पंडित मोरोपंतांच्या काव्याचे चिकित्सक अभ्यासी वामन दाजी ओक. वाल्बोधकर्ते विनायक कोंडदेव ओक, भाषाशास्त्र पांडुरंग वामन गुणे, काशिनाथ त्रिंबक तेलंग, 'राष्ट्रमत' व 'राजकारण' कार सीताराम केशव दामले, विविधज्ञानविस्तार मासिकातील मुख्य टीकाकार बाळकृष्ण नारायण देव, काव्य आणि काव्योदयकार वासुदेव बळवंत पटवर्धन, भारतीय साम्राज्य पुस्तक १ ते ११ कर्ते नारायण भवानराव पावगी,

१ केसरी, ता १७ जून १९२४

गजानन रामकृष्ण भागवत, ललितकलामीमांसाकार गोविंद चिमणाजी भाटे, उपनिषद्-भाष्यकार चिंतामण गंगाधर भानू, सुप्रसिद्ध टीकाकार बाळकृष्ण अनंत भिडे इत्यादींची गणना प्रामुख्यानें करावी लागेल.

शिवराम महादेव परांजपे[१] (१८६४–१९२९) ह्यातापर्यंत उल्लेख केलेल्या निबंधकारांपेक्षा शिवरामपंत परांजपे यांनीं निबंधाला कांहीं निराळेंच रमणीय रूप दिलें. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या निबंधांत चटकदारपणा, टिळकांच्या निबंधांत आवेश, आगरकरांच्या निबंधांत उपरोध आणि जिव्हाळा हीं भरपूर होतीं. सहेतुकपणा हा विशेष या काळांतील सर्वच निबंधकारांत आढळतो. लोकशिक्षणाचा हेतु मुख्य धरून, स्वदेशभक्तीनें प्रेरित होऊन आपले निबंध सुबोध शैलींत ते लिहीत. लोकशिक्षण, स्वदेशभक्ति, सहेतुकता हीं शिवराम पंतांच्याहि लेखनांत असत. पण याच्याच जोडीला कलाविलास, कल्पनाविलास हीं नव्यानें त्यांनीं निबंधांत आणिलीं. काय लिहावयाचें याच्याच इतकें कसें लिहावयाचें याला ते महत्त्व देत. सामाजिक व राजकीय परिस्थितींतून इतर लेखकांप्रमाणेंच त्यांच्याहि लेखनाचा जन्म झालेला आहे. इतर कांहीं लेखकांप्रमाणें त्यांच्याहि लेखनांत स्वदेशप्रीति ओतप्रोत भरलेली आहे. परकीय सत्तेनें व त्या सत्तेच्या पाशवी शीलानीं जशा त्विषाना त्वेष येई, तसाच तो पराजप्यांना देखील येई. सरळ लिहिलेलें कायद्याच्या कचाट्यांत सापडतें असें लो॰ टिळकांच्या उदाहरणावरून पाहताच त्यांनीं काळपत्रांतील आपलें लेखन वक्रोक्तिपूर्ण उपरोधपूर्ण रूपकात्मक असें ठेविलें. या कामीं त्यांना त्यांनीं कॉलेजांत

---

१. शि म परांजपे यांचें वाङ्मय —काळपत्रांतील निवडक निबंध, भाग १ ते १०, इ म. १९०० ते १९०८, साहित्य संग्रह भाग १ ते २. १९२२–२५, स्वराज्यांतील निवडक निबंध १९२२, सर्पाच्या गेरमोयी १९२०; नाटकें पहिला पांडव १९३१; मानाजीराव १८९८, भीमराव १९०७, संगीन कादंबरी १८९७, रामदेवराव १९०६, मीराबाई, कादंबऱ्या-गोविंदाची गोष्ट १९१८; विंध्याचल १९२४ मराठ्यांच्या लढायांचा इतिहास १९२८, रामायणाविषयीं कांहीं विचार, अहल्याजार (काव्य) १९२४, कालिदासानें न लिहिलेलें नाटक १९२५, केशवमिश्रविरचित तर्कभाषा १९०४, लौगाक्षिभास्करविरचित अर्थसंग्रह

अभ्यासिलेल्या स्विफ्टच्या वोचक खोचक शैलीचा उपयोग झाला इ. स. १८९८ मध्ये त्यांनी काळ पत्र सुरू केले. हे दर शुक्रवारी प्रसिद्ध होत असे. या पत्रातील लेखावर त्या काळच्या तरुणांच्या तुमच्या उड्या पडत असत पुराणातल्या, इतिहासातल्या, साहित्यातल्या गोष्टी काळपत्रात येत. पण त्या अशा वेषांतरात येत की, त्यांच्याकडे पाहून कायद्याला काही करता आले नाही, तरी वाचकांना त्यातील स्वदेशभक्तीचा आशय बरोबर कळे हरिदासाची कथा जशी मूळपदावर वारंवार येते, गवई जसा समेवर वारंवार येतो, तद्वत शिवरामपंत तत्कालीन हीन दीन अशा देशस्थितीवर येत आणि वाचकांच्या वीरवृत्तीला आड पडद्याने आवाहन करीत. सतत दहा वर्षे त्यांनी अमर्ले वक्रोक्तिपूर्ण व प्रखर लेखन केल्यावर, सरकारची त्यांच्यावर अवकृपा होऊन त्यांना राजद्रोहाच्या गुन्ह्याबद्दल तुरुंगवासाची शिक्षा झाली व त्यांच्या काळातील निवडक निबंधांच्या दहाहि भागांना जप्त करण्यात आले. स्वराज्याच्या सध्याच्या काळात शिवरामपंतांचे हे वाङ्मय लोकांना आता उपलब्ध झाले आहे. पण ज्यावेळी ते सरकारजमा झाले त्यावेळी व त्यानंतर खुद्द लेखकाला किती वेदना त्याबाबतीत होत असतील याची कल्पना 'भासाची भवितव्यता' या त्यांच्या ग्रन्थाचश्या अन्योक्तिमूलक निबंधावरून होऊ शकते. साहित्यसंग्रहात हा लेख प्रसिद्ध झाला आहे. त्यातील पुढील हृदयस्पर्शी उताऱ्यावरून शिवरामपंतांच्या भावना व त्यांची लेखनशैली यांचे स्वरूप वाचकांना सहज कळेल —

"पण भासा, तुझे ग्रंथ का जाळले गेले? तुझ्या शत्रूंनी तुझी काव्ये जाळली किंवा एखाद्या राजाच्या तुझ्यावर प्रकोप झाला? ..आपले ग्रंथ लुप्तप्राय होण्याचा हा पुनरोक्तत् दुर्धर प्रसंग तुझ्यावरच आलेला आहे, असे नाही. पुष्कळांनी ही दुःखे सहन केली आहेत.. अमरांना मृत्यु यावा त्याप्रमाणे तुझ्या काव्याची आज दशा झाली आहे! पण, हे भासाच्या आत्म्या, तू असा निराश होऊ नको परमेश्वर या जगात जोपर्यंत हयात आहे, तोपर्यंत दुष्ट लोकांनी कितीहि अपकार केले तरी कोणालाहि निराश होण्याचे कारण नाही. ज्याने बुडणारी श्रुति मत्स्यरूपाने तारली, ज्याने धराळमध्ये प्रविष्ट झालेली सीतादेवी प्रत्यक्ष अग्नी-

स्वाहि हातून श्रीरामचंद्राच्या हातीं आणून दिली, आणि ज्यानें तुकारामाच्या अभंगाचा गाथा श्रीपांडुरंगाच्या म्हणनें इंद्रायणीच्या डोहांतून कोरड्याच्या कोरड्या वर काढून आणल्या, तोच परमेश्वर तुझ्याहि कवितेच्या पाठीमागें उभा आहे! तो पहा!" या लहानशा उताऱ्यांत दिसणारी नाट्यात्मकता, शिवरामपंतांच्या सर्व साहित्यांत थोड्या फार प्रमाणांत आढळते. 'शिवाजीची परगत' या लेखांतहि ती आहे. नाट्यात्मकता, प्रतिभेची भरारी, उपरोध, वक्रोक्ति यांनीं हा लेख परिपूर्ण आहे. ताऱ्यांना उद्देशून शिवाजीनें केलेलें भाषण यांत आहे. तारे म्हणजे कोणी देशभक्त असून त्यांनी आपली नैऋत गुणगणें मरविली आहे, अशी कल्पना यांत केली आहे. "हे ताऱ्यांनो, तुमच्यावर कोणता जुलमी राजा राज्य करीत आहे! सांगा, सांगा .. मी तुमच्यासारखाच दुसऱ्या एका जुलमी राजाच्या जुलमानें गांजलेला प्राणी आहे. मीहि स्वतंत्रतादेवीचा एक उपासक आहे. हे पुण्यवान् पुरुषांनो, चालू द्या; तुमचे स्वतंत्रतेबद्दलचे गुप्त कट अव्याहत चालू द्या." अशा शिवरामपंतांच्या काळालाहि लागू पडणाऱ्या वाक्यांनीं हा लेख भरलेला आहे. शिवरामपंतांच्या कलाविलासाच्या मागील हेतु लक्षांत न घेतल्यास त्यांच्या उज्ज्वल साहित्याचें नीट मोजमाप होणार नाहीं. त्यांच्या साहित्यांतील मुख्य रस आहे स्वदेशभक्ति. या मुख्य रसाच्या सिद्ध्यर्थ त्यांनीं रूपकें, व्याजोक्ति, व विविध अलंकार यांचा उपयोग केला आहे. त्यांनीं लिहिलेल्या गोविंदाची गोष्ट व विंध्याचल या कादंबऱ्यांत व पहिला पांडव, मानाजीराव आदि नाटकांतहि रसिकतेबरोबरच स्वदेशभक्ति, या ना त्या रूपानें, व्यक्त होते. एकेका विषयाशीं तद्रूप होऊन, सहानुभूतिपूर्वक ते जेव्हां लिहूं लागत, तेव्हां त्यांना आपल्या देशाचीच आठवण त्या त्या विषयांत होईल. भक्तांना देवमय जग दिसतें, तशा देशमय त्यांना सर्व गोष्टी दिसत.

नरसिंह चिंतामण केळकर[1] (१८७२ ते १९४७) विशिष्ट दाबाखालीं

---

१ केळकरांचें वाङ्मय — केळकरकृत लेखसंग्रह १९२५, गद्यगुच्छ १९२६; भारतीय तत्त्वज्ञान १९३४, राज्यशास्त्र-मीमांसा १९३५, तरुण हिंदु नागरिक १९३४, संस्थानी राजकारण १९२९; विलायतची बातमीपत्रें १९२२, तिरंगी नवमतवाद १९३७,

कोळशाचेंहि रूपांतर हिऱ्यांत व्हावें, त्याप्रमाणें बाळशास्त्री जांभेकर, लोकहितवादी, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, ज्योतिबा फुले, विष्णुशास्त्री पंडित, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, आगरकर, टिळक, चिंतामणराव वैद्य इत्यादि लेखकांच्या हातांतून गेलेला निबंध हा साधा व काव्याच्या तुलनेनें रूक्ष असा वाङ्मयप्रकार केळकरांच्या हातीं येतांच त्याला अपूर्व अशी श्रेष्ठता प्राप्त झाली. मिरज येथील हायस्कूलमध्यें केळकर शिकत होते तेव्हांपासून त्यांचा निबंधावर जो लोभ एकदां जडला तो कायमचा. निबंधाला ज्या उचित शब्दाची योजना आवश्यक असते, ती ते तेव्हांपासून करीत होते, असें त्यांच्या एका वर्गबंधूच्या म्हणण्यावरून दिसतें. केळकरांनीं तोतयाचें बंड, कृष्णार्जुनयुद्ध, चंद्रगुप्त इत्यादि नाट्यदृष्ट्या सरस नाटकें, नवलपूरचा संस्थानिकासारख्या कादंबऱ्या, देशभूषेसारख्या सुंदर कविता लिहिल्या असल्या तरी, त्यांचें असाधारण व अपूर्व असें कर्तृत्व निबंध किंवा प्रबंध या वाङ्मयप्रकारांतच पाहावयास सांपडतें. मराठी साहित्यांत निबंधाचे ते केवळ बादशहा आहेत. इ. स. १८९६ सालीं लो. टिळकांना त्यांच्या कामांत मदत करण्याकरितां म्हणून ते साताऱ्याहून पुण्यास आले तेव्हां, सार्वजनिक कार्य आतां आपल्या हातून होईल, यापेक्षांहि आपणांला आतां पुष्कळ लिहितां येईल, हीच जाणीव त्यांच्या ठिकाणीं विशेष होती असें त्यांच्या चरित्रावरून म्हणतां येईल. लेखनावर इतकें मनापासून प्रेम करणारा मराठी लेखक क्वचितच दुसरा असेल. पुण्याला आल्यानंतर प्रथम मराठा व नंतर केसरी पत्रांत त्यांच्या

(मागील पानावरून चालू)

केळकरांचे लेख खंड १, १९२५. भारतीय विद्येचें पुनरुज्जीवन १९२७. हास्यविनोद मीमांसा १९३७. आधुनिक मराठी वाङ्मयविवेचन १९२१. वाङ्मयविहार १९२७. पद्यगुच्छ १९१६. कृष्णार्जुन युद्ध नाटक १९१५. सं. वीरविडंबन १९१९, अमात्यमाधव १९१५, चंद्रगुप्त १९१३, तोतयाचें बंड १९१३, सं. भानुदास १९१९, सरोजिनी १९०१, नवरदेवाची जोडगोळी १८९८, बलिदान १९३७, नवलपूरचा संस्थानिक १९२४, मौजेचे चार प्रहर १९३१, इतिहासविहार १९२६, आयर्लंडचे राष्ट्रवीर भाग १-२ १९३०, आयर्लंडचा इतिहास १९०९, फ्रेंच राज्यक्रांति १९२७, मराठे व इंग्रज १९१८, टिळक चरित्र खंड १ २ ३ गतगोष्टी. सुधारणा, धर्म व सदाचार १९४५

लेखनाला सुरुवात झाली. जें कांहीं लिहावयाचें तें आधीं मनाशीं मिळवून साधार असें जें तें लिहित, त्याचप्रमाणें वाचकानें तें आनंदानें वाचावें, मनात घोळवावें अशा हेतूनें कलापूर्णतेनेंहि लिहित. लिहितां लिहितां त्यांचा हात असा कांहीं बसला कीं, राम गणेश गडकऱ्यांप्रमाणें ते ज्या कागदाला हात लावीत, त्याचें सोन्यात रूपांतर व्हावयास लागलें. फरक इतकाच कीं, गडकरी यांच्या सुवर्णानें त्यांना स्वतःला किंवा इतरांना समाधान लाभत नसे. परंतु केळकरांच्या साहित्य सुवर्णानें इतरांना व त्यांनाहि संतोष दिला. त्यांचे लिहिणें साधार, मुद्देसूद, समतोल, सहानुभूतिपूर्ण, औचित्यपूर्ण, मार्मिक जसें असें, तसेंच तें टणटणीतहि असे. कांहीं लिहावयाचें झालें तरी तें सजवून, खुलवून फुलवून लिहीत. प्रसंगविशेषीं त्यांचें लिहिणें उपरोधपूर्ण, मर्मभेदक असेंहि होई. इंग्रजांच्या साम्राज्यप्रतिष्ठेला, राज्यप्रतिष्ठेला त्यांनी डाळीच्या डाग्याचा दृष्टांत देऊन असाच मर्मभेद एका लेखांत केला आहे. डाळीची डाग्री माशाहि बसू शकत नाहीं व लवचिकपणाहि स्वीकार करू शकत नाहीं. सरकारची प्रतिष्ठाहि अशाच स्वरूपाची आहे, असें सुचवून त्यांनी जो टोमणा दिला आहे त्याला तोड नाहीं. केळकरांचें राजकीय लिहिणें हें उघड उघड मतप्रतिपादनार्थ होतें. "मराठे व इंग्रज" यासारखा ग्रंथहि निश्चित हेतूनें त्यांनी लिहिला आहे. त्यांच्या नाट्यवाङ्मयाचा हेतु मात्र कलाविलासजन्य आनंदाचा उपभोग घेणें असा असल्याचें त्यांनी स्वतः सांगितलें आहे. अर्थात् त्यांत साहित्यगुण विशेष असणारच. परंतु मतप्रतिपादनार्थ लिहिलेल्या त्यांच्या लेखांना अभिजात वाङ्मयाचें स्वरूप नकळत प्राप्त होई. याचें कारण लिहितांना ते स्वतः रंगून जात. साधा मजकूर सांगावयाचा असला तरी त्याला समर्पक घरगुती दृष्टांत, विनोद कोटिक्रम व सहज सुंदर भाषा यांनीं ते सजवीत. एखाद्या पाखरानें उडत उडत गावें व क्वचित् गात गातहि उडावें, त्याप्रमाणें केळकर हेतुप्रचारार्थ लिहावयास बसले तरी कलात्मक वाङ्मय निर्माण करीत, आणि कलेची उपासना म्हणून त्यांनी हातीं लेखणी घेतली तरी तिच्यांतून सुंदर तत्त्वांना जन्म मिळे. या शिवाय लेखकाचें व्यक्तिमत्त्व प्राप्त झाल्यानें निबंधाला जी अवीट

गोष्टी येते, तशली गोष्टी केळकरांच्या अनेक निबंधातून आली आहे. धीरोदात्त, प्रसन्न, सौम्य, शांत, खेळकर, सहानुभूतिमय, विवेकी अशा व्यक्तीचें दर्शन त्यांचे लेख वाचताना आपणाला सदैव होते. विनोदाच्या ज्या सूक्ष्म, तरल छटा त्यांच्या वाङ्मयात सर्वत्र पसरलेल्या असतात, त्यानें तर आपण रसिक व प्रेमळ माणसाच्या सहवासात गप्पागोष्टी करीत आहोत, याचा प्रत्यय वाचकाना येतो. निबंध प्रबंधाच्या सदरात पडेल असे तात्यासाहेब केळकरानीं खूप लिहिलें आहे. "समग्र केळकर वाङ्मय"च्या बारा खंडापैकीं केसरीखंड, राजकारणखंड, असहकारिताखंड, वार्ताहरखंड, इतिहासखंड, साहित्यखंड, संस्कृतिखंड व तत्त्वज्ञानखंड यात आलेला बहुतेक मजकूर निबंध किंवा प्रबंधाच्या स्वरूपाचा आहे. केळकराच्या निबंधलेखनशैलीची सर्व सुंदर वैशिष्ट्यें यात पाहावयास सापडतात. त्यांच्या हातात इतिहासहि साहित्य बनतो, याचें कारण त्यांच्याकडेहि ते तत्त्वज्ञानाच्या व रसिकतेच्या दृष्टीनें पाहतात व त्याला सुंदर शैलीनें अलङ्कृत करतात. मराठे व इंग्रज या प्रबंधाच्या उपसंहाराच्या एका भागात ते म्हणतात, "सदोष पारतंत्र्य व सदोष स्वातंत्र्य यात पसंत नापसंत करण्यासारखें काहींच नाहीं असे कोण म्हणेल ? मराठेशाही सदोष होती तरी तिच्या वेळीं मराठ्याना जें तेज होतें तें तेज त्याना आज नाहीं यात शंका कसली ? तेज म्हणजे अर्थात्च अनेक अनुकूल गोष्टींचा एकत्र मिळून होणारा तो एक परिणाम असतो. मराठेशाहींत काय नव्हतें याचा उल्लेख आम्हीं जागोजाग केलाच आहे. पण काहीं गोष्टी आजच्यापेक्षा मराठेशाहीच्या काळीं महाराष्ट्रात अधिक होत्या उदाहरणार्थ आजच्यापेक्षा तेव्हा महाराष्ट्रात सधनता, स्वतंत्रता, पौरुष व पराक्रम दाखविण्याची संधि, राज्यकारभाराचा अनुभव, नशीब काढण्यास साधनें व खुली जागा, राष्ट्रीय कीर्ति, ही सर्वच अधिक होतीं तेव्हाच्या स्वातंत्र्यांत एक प्रकारची अस्वस्थता चिकटलेली होती हें खरें, तथापि अस्वस्थता ही देखील काहीं प्रमाणात मनुष्यास तेजस्वी बनविण्यास उपयोगी पडते ज्याचा जन्म मांजरांच्या थडगार सावलींत जातो त्याला छत्रीशिवाय बाहेर पडताच येत नाहीं. आत्मसामर्थ्य व आत्मविश्वास हे वेदसंहितेप्रमाणें नित्यपाठानेंच जागृत राहू शकतात. ज्याला

दुसऱ्यावर विसनावयास दिकविण्यास येतें, त्याचे पाय कालांतरानें लुळे होतात[1]" अष्टौप्रहर वर्तमानपत्राच्या व्यवसायात गुतलेल्या केळकराचे पुढील उद्गार किती मजेदीर आहेत पाहा —"समुद्र हा प्रवाशाना लहरी बापासारखा वागवतो तो शांत असला म्हणजे मुलाना मांडीवर वाटेल त्या रीतीनें खेळू देतो, पण तोच रागावला म्हणजे लाटाचे तडाखे देऊन त्याचे हालहाल करतो मला या प्रवासात सर्वांत अधिक आवडणारी गोष्ट ही कीं, वाचावयास वर्तमानपत्रें नाहींत ! वाटते बरी पीडा टळली ! यामुळें चित्ताला व्यग्रता मुळींच नाहीं मन समुद्राला व समुद्र मनाला काय गोष्टी सांगेल तेवढ्याच."[2] घरगुती उपमा देऊन केळकर किती बहार करीत ती बघा .—"डोंगराच्या माथ्यावर बर्फ पडलेलें असें मीं आजच प्रथम पाहिलें या बर्फावर समोरून ऊन पडू लागलें, तेव्हा शोभा दिसू लागली ती सागतां येत नाहीं उपमाच द्यावयाची तर ती अशी देता येईल कीं, जसें काहीं वागीभाताच्या ढिगावर लिंबलेल खोबरें पसरलेलें आहे ! मात्र उपमेवरून मला वागीभात खाण्याची इच्छा झाली आहे असें समजावयाचें नाहीं[3]"

लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर (१८७२–१९४१) महाराष्ट्रीय सतकवींचे थोर अभ्यासक, संपादक, टीकाकार आणि भगवद्भक्त म्हणून प्रसिद्ध असलेले पांगारकर हे प्रबधकार निबंधकार या नात्यानेंहि मोठ्या योग्यतेचे आहेत निबंध आणि प्रबंध अशा दोन्ही वाङ्मय प्रकारात ते सारख्याच लीलेनें विहार करू शकतात प्रबंधाला आवश्यक असलेला मनाचा समतोलपणा, प्रौढी, गांभीर्य हीं त्यांच्याजवळ बरीं आहेत, तशीच मनाचा मोकळेपणा, प्रेमळपणा, सहानुभूति हीं निबंधाला आवश्यक असलेलीं अंगेंहि त्यांच्याजवळ आहेत ज्ञानेश्वर, एकनाथ, मुक्तेश्वर, तुकाराम, रामदास, मोरोपंत इत्यादि त्यांचे प्रबंध मांडणी, विवेचन, विचार या दृष्टींनीं सरस आहेत. ग्रथकाराचें हृद्गत त्यांच्याशीं एकरूप झाल्या

१ समग्र केळकर वाङ्मय खड ७, पृ ३५१
२ समग्र केळकर वाङ्मय, पर्यटन खड, पृ ३
३ समग्र केळकर वाङ्मय पर्यटन, खड पृ १५

वाचून कळत नाही. पांगारकरांजवळ सहानुभूति इतकी अथांग होती कीं ते कोणत्याहि ग्रंथकाराशीं तद्रूप होऊन त्याच्या अंतरंगाचें दर्शन घेऊं शकत. महाराष्ट्रीय संतकवि लोकप्रिय करण्याचें बरेंचसें श्रेय त्यांना देता येईल. मराठी साहित्याची उभारणी संतांच्या वाङ्मयरूपी पायावर केली पाहिजे, हें त्यांचें आवडतें मत होतें. "मराठी भाषा मंदिर हें शांतिरसाचें घर आहे, भक्तिज्ञान-वैराग्याचा हा आधार आहे. मराठी भाषा ही ब्रह्मविद्येची कसोटी आहे," असे ते म्हणत. मराठी वाङमयाच्या इतिहासाचे तीन खंड त्यांनीं लिहिले त्यांतहि हीच त्यांची दृष्टि आढळते. त्यांच्या लिहिण्यांत पाल्हाळिकपणाचा जसा दोष होता, तसा प्रेमळपणाचा मोठा गुणहि होता. या त्यांच्या प्रेमळपणामुळें त्यांच्या लेखनाला विलक्षण प्रसन्नता व गोडी प्राप्त होई. राजकीय किंवा सामाजिक विषयावर ते सहसा लिहीत नसत. परंतु त्यांच्या पारमार्थिक लिखाणालाहि अशी राजकीय धार येई कीं, ते तत्कालीन राज्यकर्त्यांना झोंवत. "मुमुक्षूचे उद्गार" नावाचीं त्यांचीं पुस्तकें इ. स. १९०८ मध्यें जप्त झालीं त्याचें हेंच कारण होय. त्यांच्या मुमुक्षु पत्रांतील निवडक निबंध तीन भागांत पुढें इ. स. १९२३ ते १९२९ च्या दरम्यान प्रसिद्ध झाले. या त्यांच्या निबंधांत अनेक ठिकाणीं आधुनिक लघुनिबंधांत आढळणारें लेखकाचें व्यक्तिमत्व सुंदरपणें दिसतें "एक गावढळ तत्त्वज्ञ" शा त्यांच्या लघुनिबंधसदृश निबंधांत हा आत्मभाव आढळतो. लघुनिबंधाला आवश्यक असणारे खेळकरपणा स्वैरपणा हेहि गुणविशेष यांत आहेत. चरित्रचंद्र हें त्यांचें आत्मचरित्रहि वाचनीय आहे

अच्युत बळवंत कोल्हटकर (१८७९–१९३१) शिवरामपंत परांजपे व नरसिंह चिंतामण केळकर यांच्या खालोखाल किंवा बरोबरीनें निबंध या वाङ्मय प्रकाराला कोणीं सजविलें फुलविलें असेल तर तें अच्युतराव कोल्हटकरांनीं. ते एक अजब शैलीकार होऊन गेले शब्दांशीं, शब्दसमूहांशीं, वाक्यांशीं ते एकदा खेळूं लागले कीं काहीं अलौकिक अद्‌भुत रंग त्यांच्या साहित्याला येई. मुद्दा थोडा पण पिंजण फार, मजकूर साधा पण टाईप मोठा–असा प्रकार त्यांच लेखनांत अनेक वेळा होई. तरी पण या पिंजणांत, या पाल्हाळांत कलात्मकतु

सहृदयता असल्यानें त्यांतहि वाचक रंगून जात. मराठी निबंधाला खेळकरपणाचें खोडकरपणाचें नवें लेणें त्यांनीं लेवविलें व याच्याहि विषयातून मोठा आशय कसा निघू शकतो तें दाखविलें. चटकदारपणा, क्वचित् चवचालपणा, चमत्कृति यांनीं त्यांचे लेख भरलेले असत. साहजिकच त्यांना मोठा व बहुविध वाचकवर्ग मिळाला.-चहा चिवडा चिरूट या सदराखालील त्यांचे "चाबुकस्वार" तील लेख काय किंवा 'संदेश' पत्रांतील माझे रामायणकर्ते तुळजापुरकरांचीं "वत्सलाबहिनींचीं पत्रें" काय, यांत चटकदारपणा ओतप्रोत भरलेला आढळतो. शिवरामपंतांप्रमाणेंच त्यांच्या लेखनाचें अधिष्ठान स्वदेशभक्ति हेंच होतें. त्यांनीं कोणताहि गंभीर विषय घेतला तरी तो जसा लोकभोग्य बने, त्याप्रमाणें त्यांनीं कितीहि क्षुद्र विषय घेतला तरी त्याचें पर्यवसान स्वदेशप्रेमांत होई. त्यांच्या काहीं लेखांत सभ्यपणाच्या मर्यादा टळविल्या जात. पण त्या लेखनाच्या भरांत. केळकरांच्या निबंधांत जो सूक्ष्म विनोद होता किंवा आहे, त्याचेंच सढळ हसण्यांत असें रूपांतर अच्युतरावांच्या निबंधांत झालें आहे; 'माधवाश्रमांत शिवाजी' या त्यांच्या लेखांत शिवरामपंतांची कल्पकता व भव्यता हीं दोन्हीं आहेत. 'मराठी काव्याची पहाट' या लेखांत रसिकता, व्यासंग व विवेचक दृष्टि हीं चांगल्या प्रकारें दिसतात. अनंत हरि गद्रे यांनीं संग्रहित केलेल्या 'अच्युतराव कोल्हटकर' स्मारक ग्रंथाच्या तीन भागांत अच्युतरावांचे बहुतेक सर्व चांगले लेख आले आहेत.

३

क्रांतिकालांतील कविता

(१८७५–१९२०)

या काळांत जें काव्य तयार झालें त्याचा चेहरा मोहरा पूर्वीच्या काव्याहून बराचसा भिन्न असा होता. नवनीतकार आणि काव्यचमत्कार यानीं प्राचीन कवितेचा चांगलाच परिचय लोकांना करून दिला होता या वळणावर बापूसाहेब कुरुंदवाडकर[१] , शिवराम रामकृष्ण निसुरे[२] पुरुषोत्तम बाळकृष्ण जोशी[३] , गोविंद वासुदेव कानिटकर[४] , वासुदेव वामनशास्त्री[५] खरे, विठ्ठल भगवंत लेंभे[६] इत्यादि कवींनीं आपल्या कवितेपैकीं बराचसा भाग सजविला. असें असलें तरी दुसऱ्या कित्येक कवींचें यानें समाधान न होता, त्यांनीं आपली कविता इंग्रजी काव्याच्या वळणावर नेण्याचें ठरविलें. या कामीं त्यांना इंग्रजी काव्याचें भाषांतर करणाऱ्या कवींकडून एकप्रकारें प्रेरणा मिळाली असें म्हणावयास हरकत नाहीं. इ. स. १८६०–६१ सालीं महादेव गोविंद कोल्हटकर यानीं "प्राकृत कवितेचें पुस्तक" या नावानें तीन भाग प्रसिद्ध करून त्यांत इंग्रजी पुस्तक मालिकेंतील कवितांचें भाषांतर दिलें. बजाबा रामचंद्र प्रधान यानीं वॉल्टर स्कॉटच्या लेडी ऑफ दि लेक या काव्याचें रूपांतर देवसेनी या नावानें १८६७ सालीं प्रसिद्ध केलें. डॉ. कीर्तिकर यानीं इ. स. १८८४ मध्यें टेनिसनच्या प्रिन्सेस या काव्याचे "इंदिरा" नामक रूपांतर केलें. इ. स. १८८५ मध्यें विष्णु मोरेश्वर महाजनि

---

१ गंगावर्णना आर्यावृत्तांत २ अक्षरवृत्तांत व आर्यावृत्त कविता ३ आर्या व अक्षरवृत्तांत कविता ४ केकावलीच्या धर्तीवर समोहलहरी ५ अक्षरवृत्तांत यशवंतराव महाकाव्य ६ अक्षरवृत्तांत गंगावर्णना

यानीं इंग्रजी काव्याचें आधारें 'स्फुट कविता' प्रसिद्ध केली. या स्फुट कवितेच्या तीन आवृत्या प्रसिद्ध झाल्या या गोष्टीवरून तिच्या प्रसाराची कल्पना येते. महादेव मोरेश्वर कुंटे यानीं वर्डस्वर्थ कवीच्या पद्धतीनें लोकमार्गेत आपलें सुप्रसिद्ध राजा शिवाजी (इ. स. १८६९ ७१) काव्य सहा भागात लोकासमोर ठेविलें. विनायक कोंडदेव ओक याची पुष्पवाटिका (१८७१) इंग्रजी काव्याच्या आधारेंच रचण्यात आली. वर्डस्वर्थ, शेली, कीट्स, बायरन, सेक्सपियर, मिल्टन, स्कॉट, लॉंगफेलो इत्यादि कवींच्या काव्याचें वाचन या काळात मराठी कवि स्वतत्रपणें किंवा हेमकोश (गोल्डन ट्रेझरी) या संग्रहाच्या द्वारें करीत असत. त्याच्याच जोडीला इंग्रजी काव्याधारें प्रसिद्ध झालेले काव्यग्रंथ पाहताच त्याना नवीन वळणाची कविता करावीशी वाटली. इंग्रजी काव्यातील स्फुट कविता, सृष्टिवर्णनपर कविता, आत्मलेखनपर कविता, प्रेमविषयक कविता, समाजाभिमुख कविता, सुनीत भावगीत-विलापिका-स्तोत्रात्मक कविता पाहून त्याना तसलीच कविता किंवा तशा स्वरुपाची स्वतंत्र कविता मराठींत आणण्याचा मोह अनिवार होणें हें साहजिकच होतें.

प्राचीन कविता भक्तिपर, पौराणिक, आध्यात्मिक, पारलौकिक विषयाचा विचार करणारी बव्हंशीं होती. नवीन कविता ऐहिक गोष्टींचा प्रामुख्यानें विचार करू लागली. इ. स. १८७० सालीं केशव सदाशिव रिसबूड या कवींनीं यशवंतराव भोसेकर नावाचें एक चागले मामलतदार होते त्याच्यावर पद्यात्मक 'यशवंत चरित्र' लिहिलें. वेठोक प्रकरणावर रा. धों. रत्ने यानीं एक पोवाडा १८७० सालीं तयार केला. १८७५ सालीं बडोद्याचे मल्हारराव महाराजाना सरकारनें पदच्युत करताच गो. आ. राजाध्यक्ष यांनीं त्याच्यावर "बडोदा कमिशन" नावाचा कटाव तयार केला. विष्णुशास्त्री चिपळूणकराचा ऐन तारुण्यांत मृत्यु होताच त्या प्रसंगावर दोन तीन[1] विलापिका प्रसिद्ध झाल्या. गणेश वासुदेव जोशी उर्फ सार्वजनिक काका यांचा १८८० सालीं मृत्यु होताच वामन दाजी

१. विठ्ठल भगवंत लेंभेकृत विष्णुनिधन, भीमराव सीताराम शालिग्रामकृत विष्णुविरहशतक, सखाराम बा सरनाईककृत विष्णुगुणादर्श इ. स. १८८२ .

ओक या कवींनी गणपतिनिधनविलाप नामक काव्य प्रसिद्ध केलें. या काव्याची तीन वर्षांतच दुसरी आवृत्ति निघाली यावरून त्याची लोकप्रियता कळेल. याच प्रसंगावर दुसऱ्याहि एका कवीनें[1] एक विलापिका प्रसिद्ध केली. पांझरा नदीच्या पुरानें खानदेशातील एक गांव वाहून जाताच ह. ह्. दामले यांनी त्या प्रसंगावर पार्वतीप्रकोप (१८८०) हें काव्य रचिलें. प्राचीन कवी आपल्या विषयीं काव्यांत कांहीं सांगत नसत. याला कांहीं अभंगाचा अपवाद दाखवितां येईल. परंतु या आत्मपर अभंगांत कवि बहुधा आपली निर्भर्त्सना करून ईश्वराची आळवणी करीत असे. आत्मपर गोष्टी सांगण्यांत त्यांचा आध्यात्मिक उन्नति हा हेतु असे. नवीन कविता यांच्या उलट फारसा आडपडदा न ठेवितां वैयक्तिक सुखदुःख, आशा निराशा, रागलोभ यांच्या गोष्टी सांगू लागली. डॉ. कीर्तिकर यांनी त्यांची पत्नी सौ. सोनाबाई हिचा मृत्यु होताच विलापलहरी (१८८२) हें करुणरसात्मक काव्य त्या प्रसंगावर लिहून त्यांत अनेक खाजगी व प्रेमाच्या गोष्टी सांगितल्या आहेत. प्राचीन कविता ही बहुशः पल्लेदार, लांबलचक, आख्यानपर, खंडकाव्याच्या किंवा महाकाव्याच्या धर्तीवर लिहिलेली असे. नवीन कवींपैकीं कांहींनीं[2] आपल्या कवितेपैकीं कांहीं भाग खंडकाव्य किंवा महाकाव्याच्या धर्तीवर रचिला असला तरी बहुतेक कवींनी इंग्रजी काव्याच्या अनुकरणानें स्फुट रचनाच पुष्कळ केली. बाळ विनायक कोंडदेव ओक यांची पुष्पवाटिका (१८७१) व विष्णु परशुराम पंडित यांची पुष्पमाला (१८७४) हीं अगदीं सुरुवातीच्या स्फुट रचनेचीं उदाहरणें म्हणून दाखवितां येतील. प्राचीन कविता सृष्टिवर्णनाला सर्वस्वी वाहून घेत नसे. नव्या कवितेंत सृष्टिवर्णनपर कविता बरीच येऊं लागली व तिचें स्वरूपहि दिवसानुदिवस अधिक चांगलें होऊं लागलें. बापूसाहेब कुरुंदवाडकर व चिंतामणी पेठकर यांचीं गंगावर्णना (१८७४) याच नांवाचीं दोन काव्यें सुरुवातीचीं सृष्टिवर्णनपर काव्यें म्हणून उल्लेखनीय आहेत. या पुढच्या काळांत बरीच व सरस सृष्टिवर्णनपर कविता लिहिली गेली. तिचा उल्लेख पुढें येईलच. प्राचीन

१ कृ. बा. मोडक—शोकानल (१८८०)
२ बाळशास्त्री घारे, साधुदास गिरीश, माधव ज्यूलियन यशवंत वगैरे

कविता बरीचशी भक्तिपर होती. नवीन कविता वर्डस्वर्थ, साउदे, लाँगफेलो याच्या पद्धतीवर नीतिपर, बोधपर अशी सुरुवातीला तरी विशेषेंकरून होती. विनायक कोंडदेव ओक, पु. बा. जोशी, मोरो गणेश लोंढे, वामन दाजी ओक याची कविता मुख्यत्वें अशी आहे. बोध आणि नीतीचें प्रमाण यापुढील काळातहि चांगलें टिकून राहिलें. परंतु त्याचें स्वरूप बदललें. नीतीचे व बोधाचे प्रत्यक्ष पाठ न देता, कवींनीं ते अप्रत्यक्षपणें द्यायला सुरुवात केली. काव्याच्या वेषात म्हणजे वृत्तात सुरुवातीला तरी फारसा बदल झाला नाहीं. अक्षरवृत्तें, आर्या, साक्या, ओव्या, अभंग, दिंड्या, क्वचित् पदें यातच केशवसुतांच्या काळापर्यंत तरी काव्यरचना होत होती. केशवसुतानीं प्रथम व मोठ्या प्रमाणात यात बदल केला. त्याविषयीं पुढें विचार करू.

नवीन पद्धतीची कविता रचणाऱ्या सुरुवातीच्या कवींची थोडी तोंडओळख येथें करून घेणें उचित ठरेल. यापैकीं कुंटे व निमुरे याचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. उरलेल्याचा येथें करावयाचा आहे. यात दोन तीन वर्ग सहजच पडतात. पहिला वर्ग इंग्रजी काव्याचीं रूपांतरें वा भाषांतरें करणाऱ्याचा. बजावा रामचंद्र प्रधान (१८३८–१८८६) यानीं वॉल्टर स्कॉटच्या लेडी ऑफ दि लेक या काव्याचें देवसेनी हें रूपांतर इ. स. १८६७ मध्यें प्रसिद्ध केलें. हें चांगलेंच लोकादरास पात्र होऊन त्याच्या दोन आवृत्त्या निघाल्या. वासुदेव शास्त्री खरे (१८५८–१९२४) यानीं बायरन कवीच्या ओशन नामक कवितेचें समुद्र (१८८४) नावाचें भाषांतर रचिलें. डॉ. कीर्तिकर (१८४१–१९११) यानीं टेनिसन कवीच्या प्रिन्सेस काव्याचें इंदिरा नामक सरस रूपांतर तयार केलें. विष्णु मोरेश्वर महाजनि (१८५१–१९२३) यानीं आपली बहुतेक कविता इंग्रजी काव्याधारें तयार केली. त्याची कविता सुदित, विविधरसात्मक व हृदयंगम आहे. दुसरा वर्ग ऐतिहासिक काव्यें रचणाऱ्याचा. गोविंद वासुदेव कानीटकर (१८५४–१९१८) यानीं नारायणराव पेशव्याचा वध (१८७८) अकबर बादशहा (१८७९) व कृष्णाकुमारी अशीं तीन ऐतिहासिक काव्यें लिहिलीं असून तीं प्रौढ व सरस आहेत. याशिवाय त्यानीं स्फुट रचनाहि बरीच केली

आहे. याचें समोहलदरी हें काव्य सृष्टि, ईश्वर, धर्म, कर्तव्य इत्यादि संबंधीं चिंतनपर असून, त्याची रचना प्रौढ आहे. मोरोपंताच्या केकावलीची आठवण हें काव्य वाचीत असताना होते. वासुदेवशास्त्री खरे यांनीं यशवंतराव महाकाव्य नावाचें ऐतिहासिक काव्य रचिलें असून त्यांतील प्रसंगाची मांडणी व व्यक्तींचें स्वभावरेखन हीं चांगलीं साधलीं आहेत. पु. बा. जोशी (१८५६–१९३०) यांनीं समाधिशतावली नामक शिवाजीमहाराजांच्या समाधीवर काव्य रचिलें आहे. अहल्याबाई व मुक्ताबाई नावाचें दुसरेंहि यांचें एक काव्य आहे. नारायण वासुदेव सुवेकर यांनीं कृष्णाकुमारी (१८७४) हें ऐतिहासिक खंडकाव्य रचून या क्षेत्रांत चांगलीच कामगिरी बजावली आहे. याच प्रसंगावर पांडुरंग गोविंद पारखी यांनींहि १८८४ सालीं काव्यरचना केली. तिसरा वर्ग निसर्गवर्णनपर काव्यें रचणाऱ्याचा. बापूसाहेब कुरुंदवाडकर यांनीं तसेंच पांडुरंग व्यंकटेश चिंतामणी पेठकर (१८५१–१८७९) यांनीं इ. स. १८७४ मध्यें स्वतंत्रपणें "गंगावर्णन" याच नावानें दोन दीर्घकाव्यें तयार केलीं. कुरुंदवाडकरांचें काव्य आर्यावृत्तांत असून साधें व सुबोध आहे. चिंतामणि पेठकरांचें काव्य श्लोकवृत्तांत असून त्यांत जागोजागीं बहारीचे अर्थालंकार आले आहेत. पांडुरंग गोविंदशास्त्री पारखी (१८४४–१९११) यांनीं सहाी ऋतूंचें वर्णन करणारें षड्ऋतुवर्णन (१८८७) नावाचें अक्षरवृत्तांत व मात्रावृत्तांत काव्य तयार केलें असून तें रसाळ आहे. वर्षाऋतूचें वर्णन करतांना एकेठिकाणीं ते म्हणतात "मेघ-बदुक रागेंस वीज तोडे। पेटवी ऋतु तत्काळ ते धडाडे। तीक्ष्ण गारा गोळ्याच सोडुनी कीं। ग्रीष्म शत्रुस मारितो मत्त लोकीं॥". विष्णु मोरेश्वर महाजनी यांनींहि माधवीचें पुष्प, चंद्र, इत्यादि निसर्गवर्णनपर कविता रचिल्या आहेत. मोरो गणेश लोंढे (१८५४-१९२०) यांचीहि मधमाशी, ओढा, इत्यादि काव्यें आहेत. इंग्रजी काव्याचें अनुकरण म्हणून हीं सर्व काव्यें झालीं असलीं, तरी त्यांत वास्तवता किंवा सूक्ष्मता फारशी नाहीं. निसर्गाशीं समरस होऊन हीं काव्यें रचल्यासारखीं दिसत नाहींत. त्यांत सहृदयतेपेक्षा ठरावीकपणा किंवा ठोकळेबाजपणा अधिक आहे. चौथा वर्ग बोधपर नीतिपर काव्य रचणाऱ्याचा.

विनायक कोंडदेव ओक (१८४०-१९१४) यांची बहुतेक कविता या सदरात पडणारी आहे. वृद्धाचा पश्चात्ताप, मनुष्याची दुर्दशा, मनुष्य आणि घड्याळ, उद्योगाची खरा करावी, इतिहासाचें म्हणणें इत्यादि त्याच्या अनेक कवितांचे नुसते मथळे पाहिले तरी त्यांचे स्वरूप सहज कळेल. यांची कविता सरळ, सुबोध व अक्षर वृत्तात तसेच मात्रावृत्तात रचलेली आहे. कृष्णाजी नारायण आठल्ये (१८५२-१९२७) यांची कविता प्रथम त्यांच्या केरळकोकीळ मासिकातून व नंतर स्वतंत्र पुस्तक रूपानें प्रसिद्ध झाली. ही बहुधा नीतिपर उपदेशपर असून तिची रचना सरस व घरगुती हृद्य मार्गाने झाली आहे एके काळीं त्यांची कविता महिला वर्गाच्या जिव्हाग्रीं खेळत होती. तिगुडचें पहिलें पत्र, दाम्पत्यसुखाचा ओनामा, मंगळसूत्र, वधूवरास अहेर, माहेरचें मूळ, मुलीचा समाचार सौभाग्याची पुनर्घटना, सासरची पाठवणी इत्यादि त्यांच्या काव्य पुस्तकांवरून त्यांचा दृष्टिकोण स्पष्ट होतो माहेरचें मूळ, मुलीचा समाचार व सासरची पाठवणी या काव्यांच्या अनेक आवृत्त्या इ. स. १९२३ पर्यंत निघाल्या, त्यावरून आठल्ये यांच्या काव्याची विशिष्ट प्रकारची लोकप्रियता दिसते. ही कविता विविध अशा अक्षरवृत्तात तसेंच क्वचित् मात्रावृत्तातहि आहे. पु मा. जोशी यांची काहीं कविता उपदेशपर, प्रचारात्मक, देशभक्तीनें प्रेरीत झालेली आहे. भारतस्थ तरुणास विनंति, भगतभूमीचें भावी स्वराज्य, श्रेष्ठत्वाचा झगडा परिषदभिनंदन, परिषद् प्रहसन हीं काव्यें अशीं आहेत. यापैकीं शेवटल्या काव्यात उपरोध चांगला आहे. जोशी यांची कविता विविध अक्षरवृत्तात तसेंच आर्यावृत्तात आहे. मोरो गणेश लोंढे (१८५४ १९२०) व गंगाधर रामचंद्र मोगरे (१८५७ १९१५) यांचीहि कविता उपदेशपरच विशेषरून आहे. मोगऱ्यांची कविता विपुल असून तिच्यात अनेक ठिकाणीं विनोद उपरोध हाहि गुण चांगल्या प्रमाणात आहे. पदवीचा पाडवा हें काव्य याचें उत्तम उदाहरण म्हणून सांगता येईल. यांची कविता बरीचशी आर्यावृत्तात आहे. एकनाथ गणेश भाडारे, हरि कृष्ण दामले व वामन दाजी ओक यांनीहि कविता उपदेशपर व देशभक्तिपर अशी आहे, गुरुवर्यांच्या या कवींत जुन्या पद्धतींची भक्तिपर

कविता रचणाऱ्याचाहि एक लहानसा वर्ग होता. भास्कर दामोदर पाळंदे (१८३२-१८७४) यांच्या "रत्नमाला" (१८६७ व १८७१) काव्यसंग्रहातील सर्व कविता भक्तिरसानें ओथंबलेली असून प्रासादिक आहे. ती अक्षरवृत्तात्मक पद्यात्मक, मात्रावृत्तात्मक अशी आहे. नारायण घोंडदेव लाडेकर (जन्म १८४७, नारायण कृष्णाबुवा सुपेकर (जन्म १८७८), हे दोघे वडोदरस्थ कवि तसेच ह. र, अजगावकर (जन्म १८७९) यांचीहि कविता भक्तिपर जिव्हाळ्याची व सुबोध आहे.

केशवसुत[१] केशवसुताच्या काव्यात नवीन कवितेचे म्हणून उल्लिखिलेले सर्व विशेष उत्कटत्वानें प्रतीत झाले. त्यांची कविता स्फुट स्वरूपाची, आत्मलेखनपर, सृष्टिवर्णनपर, प्रेमविषयक, समाजाभिमुख, काव्याच्या बाह्य वेषात नवे नवे प्रयोग करणारी अशी आहे. चिपळूणकर टिळक, आगरकर, लोकहितवादी महात्मा फुले, न्यायमूर्ति रानडे, इत्यादि मंडळी ज्या काळात सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक विचार लोकांसमोर व्याख्यानें, पुस्तकें, साप्ताहिकें, सभा यांच्या द्वारें प्रसृत करीत होती, त्या काळात केशवसुतांनी आपल्या काव्यरचनेला प्रारंभ केल्यानें आणि त्यांची मनोवृत्ति सभोवतालच्या घडामोडींनी आंदोलित पावणारी असल्यानें, त्यांच्या कवितेंत त्यांच्या काळचें चित्र उत्तम प्रकारें पहावयास सापडतें. जगाच्या घडामोडीकडे दुर्लक्ष करून काव्य रचणारे कवि ते नव्हते. किंबहुना या काळातील सर्वच लेखक आपली सामाजिक जबाबदारी ओळखून साहित्यनिर्मिती करीत असलेले आढळतात. समाजातील विविध आंदोलनें व्यक्त करणारें काव्य केशवसुतांनी लिहिलें, तर त्याच समाजाचें चित्र रेखाटणारें कादंबरी वाङ्मय हरिभाऊ आपटे यांनीं तयार केलें. आगरकरांची सामाजिक

[१] जन्म ता १५ मार्च १८६६ मालगुंड येथें विवाह १८८१ मध्यें केशव गंगाधर चितळे यांच्या कन्येशीं. शिक्षण खेड, बडोदें, वर्धा, नागपूर, पुणें येथें १८८९ मध्यें मॅट्रिक पास; नोकरी शिक्षकाची मुंबई, सावंतवाडी भडगाव, फैजपूर व धारवाड येथें मृत्यु ता ७ नोव्हेंबर १९०५ रोजीं हुबळी येथें प्लेगानें. संपूर्ण नाव कृष्णाजी केशव दामले.

सुधारणा, अनिष्टरूढिविरोध हीं जशीं केशवसुताच्या काव्यात व्यक्त झालीं, तशींच तीं हरिभाऊ आपट्यांच्या कादंबऱ्यांतूनहि स्पष्ट झालीं.

समाजाभिमुखता हा केशवसुतांच्या काव्याचा पहिला विशेष मानता येईल केशवसुतांचें *नाव निघतांच ज्या कविता आपल्या मनासमोर प्रामुख्यानें उभ्या* राहतात, त्यात सामाजिकच अधिक आहेत. तुतारी, नवा शिपाई, स्फूर्ति, गोफण, मूर्तिभञ्जन या कवितात केशवसुतांचे सामाजिक विचार प्रामुख्यानें आले आहेत. समता, बंधुता आणि स्वातंत्र्य यांचा उद्घोष व प्रचार यात तेजस्वी, ओजस्वी अशा भाषेंत करण्यात आला आहे. "जुनें जाऊ द्या मरणा लागुनि, जाळुनि किंवा पुरुनी टाका, सडत न एक्या ठायीं ठाका, सावध ऐका पुढल्या हाका, खांद्यास चला खांदा भिडवुनि ! पूर्वज वदले त्या गमलें तें, ऐका खुशाल सादर विप्र, परंतु तरका विरुद्ध पुढतें, हल्ला करण्या तर दमावर तर बढावर, शूरानो या त्वरा करा रे, समतेचा ध्वज उंच धरा रे, नियमन मनुजासाठीं मानव, नसे नियमनासाठीं जाणा (तुतारी १८९३), ब्राह्मण नाहीं, हिंदुहि नाहीं, न मी एक पंथाचा, तेच पतित कीं जे आखडिती प्रदेश साकल्याचा, जिकडे जावें तिकडे माझीं भावंडें आहेत, तीं माझी मी त्यांचा,—एकच ओघ आम्हातुनि वाहे! नव्या मनूतिल नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे (नवा शिपाई १८९८), वैर तयाला, पूर्वीच्या आर्यांचा बडिवार, गाऊनि जे निज पदरा, मान दाविती फार (गोफण), देवदानवा नरें निर्मिलें, हे मत लोकां कवळू द्या ! काठोकाठ भरूं द्या पेला, फेंस भराभर उसळू द्या (स्फूर्ति १८९६); मूर्ति फोडूनीया देऊं जोडूनीयां परी विदूनीयां दाद न त्यां (मूर्तिभञ्जन)" इत्यादि सामाजिक विचार पाहिले कीं ते किती प्रभावशाली होते याची साक्ष पटते. या विचारात जिव्हाळा आणि दमदारपणा आहे पूर्वीच्या काव्याहून हें काव्य सर्वस्वी भिन्न आहे, याचा प्रत्यय तें पाहताच येतो लोकांनीं केशवसुतांना युगप्रवर्तक किंवा क्रांतिकारक कवि म्हणून संबोधिलें तें असल्याच स्फूर्तिदायक काव्यामुळें.

केशवसुतांच्या काव्याचा दुसरा विशेष म्हणजे त्यात आलेल्या प्रेमविषयक

व आत्मपर कविता. पूर्वीच्या काव्यात प्रेमविषय आला असला तरी तो देवताविषयक आहे. त्याच्यातून सात्त्विक प्रेमापेक्षा भडक, उत्तान शृंगाराचींच अधिक वर्णनें आहेत. वैयक्तिक प्रेमविषयक कविता जुन्या काव्यात क्वचित तुरळक आढळते. केशवसुतानी या बाबतीत पुढाकार घेऊन प्रथमच मोठ्या प्रमाणावर प्रेमकाव्यें लिहिलीं केशवसुताच्या सुमारें चाळीस प्रेमगीतापैकीं प्रियेचें ध्यान, अपर कवितादैवत, नक्षत्रलोकाहून बाग, वियुक्ताचा उद्गार इत्यादि कवड्यांहीं आत्मपर असुन बाकीची बौद्धिक किंवा काल्पनिक आहेत. पुण्याला शिक्षणाच्या निमित्तानें केशवसुत असताना, त्याच्या पत्नी कोंकणात असत. त्याच्या विरह गीतापैकीं बऱ्याच गीतात त्याचा स्वतःचाच अनुभव त्यानीं वर्णिला आहे. प्रेमविषयक कवितात सुरुवातीच्या ज्या आहेत त्यात शारीरिक प्रेमाचें वर्णन असून पुढच्यांत मानसिक विशुद्ध अशा प्रेमाचें कथन आहे. 'प्रीति' कवितेंत प्रीतिबाजारात मिळत नसल्यानें 'प्रीतिनें प्रीति संपादा' असे म्हटलें आहे. समृद्धि आणि प्रीति या कवितेंत पराक्रमानें प्रीतिला मोल चढतें, असे वर्णिलें आहे माझा अन्त, कविता आणि प्रीति इत्यादि कवितात प्रेमानें मनुष्य भ्रमिष्ट होतो, त्याला काहीं सुचेनासें होतें, अशा प्रेमाचा प्रकार वर्णिला आहे. कर्तव्य आणि प्रीति यात त्याच्या प्रेमबुद्धीनें आपणाला प्रिय असलेल्या व्यक्तिकरिता आपण झटलें पाहिजे, केवळ नीरस कर्तव्यबुद्धीनें नव्हे, असे सांगितलें आहे. 'मनोहारिणी' या मनोहर प्रेमगीतात सौंदर्यानें व शालीनतेनें रामायण मूर्ति प्रमाणें शोभणाऱ्या प्रियेमुळें नायकाचें मन कसे उल्हसित होत असे, 'तिजविण सगळें शून्यचि' कसे भासत असे तें आलें आहे प्रीतीची भाषा या कवितेंत प्रीति मुकी असते असें म्हटलें आहे तर प्रणयकथन या कवितेंत प्रेम बोलकें पाहिजे असे बजावलें आहे! केशवसुताची प्रेमविषयक कविता त्याच्या हृदयातून निघाली म्हणण्यापेक्षा त्याच्या डोक्यातून निघाली असे म्हटल असतांना तें शोभेल त्याच्या सामाजिक काव्यात जो जिव्हाळा आहे तो काहीं प्रेमविषयक काव्यात नाहीं प्रेमाशीं तद्रूप होऊन, प्रेमानें बेहोष बनून लिहिल्यासारखें केशवसुताचें काव्य नाहीं. तटस्थवृत्तीनें लिहिल्यासारखीं त्याचीं प्रेमगीतें आहेत

प्रेमगीताचा-आत्मपर प्रेमगीताचा पायडा त्यांनीं पाडल्याबद्दल त्यांना धन्यवाद दिले पाहिजेत एवढें खरें

केशवसुताच्या काव्याचा तिसरा विशेष म्हणजे त्याच्या सृष्टिवर्णनपर कविता वर्डस्वर्थ, शेली, कीट्स याच्या काव्यवाचनानें नवीन मराठी कवींनीं सृष्टिविषयक कविता लिहायला सुरुवात केली. केशवसुतांनीं त्याच पद्धतीच्या अवघ्या सुमारे वीस निसर्गविषयक कविता लिहिल्या आहेत. यात सूर्योदय, फुले, फुलपाखरें, वातचक्र, हवाचें यंत्र, संध्याकाळ, पर्जन्य इत्यादि विषय आले आहेत वर्डस्वर्थ-प्रमाणें केशवसुतांना देखील निसर्गांत ईश्वराच्या दिव्यत्वाचा प्रत्यय येई. फुलातल्या "दिव्यत्वाला स्पर्श करण्या भय वाटे मजला" असं ते 'पुष्पाप्रत' कवितेंत म्हणतात तर "एक खेडें" यात "देवळीं त्या देवास बळें आणा, परी राही तो सृष्टिमधें गणा, भोंवतालें रान तें दाट आहे, अशा ठायीं देव तो स्वयें राहे" असें म्हणतात. फर्नेन्द आणि प्रीति या कवितेंतहि 'वसे तो विश्वात्मा वरुनि कविता देविस तिथें' असें नदीच्या काठावरील उपवनाचें वर्णन करण्यात आलें आहे. निसर्गांत अढळ सौंदर्य आहे, निसर्गाचें विकसन मानवाकरिता आहे, निसर्गांत प्रीति-चारुता आनंद आहे, निसर्ग चिरतरुण व चिरसुन्दर आहे, फुलात प्रेम मार्दव-सद्गुण असतात इतकेंच नाहीं तर मरणेंहि असतें, मनुष्याला मरण असतें परंतु फुलपाखराचें मरण कोणीं पाहिलें आहे काय?—इत्यादि विचार त्यांनीं आपल्या निसर्गपर काव्यात वर्णन केले आहेत प्रेमविषयक काव्याप्रमाणेंच केशवसुतांचीं निसर्ग गीतं तटस्थपणें लिहिल्यासारखीं दिसतात. निसर्गाशीं तद्रूप होऊन त्याप्रमाणें बालकवींनीं काव्य लिहिलें तसें केशवसुतांचें झालें नाहीं. भावप्राधान्यापेक्षा विचारप्राधान्य हा जो त्याच्या काव्याचा विशेष त्यामुळेंहि असें झालें असेल

केशवसुताच्या काव्याचा चवथा विशेष म्हणजे त्याच्या काव्यविषयक कविता ज्ञानेश्वर-एकनाथ-रामदासादि प्राचीन कवींनीं देखील शारदेविषयीं व स्वकाव्या विषयीं विचार प्रगट केले आहेत केशवसुतांना आपण नवी कविता रचीत

असल्याची जाणीव असल्याने, त्यांनीं या नव्या काव्याची तरफदारी केली आहे. त्यांच्या काव्यविषयक विचारांत स्वतःच्या मोठेपणा गाण्याचा त्यांचा हेतु नसून, सामान्यपणें कवि व काव्य यांचा गौरव व्हावा असा हेतु दिसतो. कविता आणि कवि, कवितेचें प्रयोजन, आम्ही कोण, प्रतिभा इत्यादि सुमारें पधरा काव्यविषयक कविता त्यांनीं रचिल्या आहेत. कवींवर कोणत्याहि प्रकारचे निर्बंध न घालता 'कवीस सोडा कवितेबरोबरी' असें ते म्हणतात व त्याचें कारण 'करुनिया काव्य जनांत आणणें, न मुख्य हा हेतु तदीय मी म्हणें, करूनि तें दंग मनांत गुणणें, तदीय हा सुंदर हेतु मी म्हणें' असें देतात (कविता आणि कवि). 'कचेमधूनी दिसते जनाला, धोंड्यामधूनीहि दिसे कवीला' असें असल्यामुळें 'आम्हा शिवीव सुरची सुर व्हायचाला, पृथ्वीस साग अमरावति जिंकण्याला' असें ते म्हणतात (वा. ब. पटवर्धन यास). कवितेचें प्रयोजन या कवितेंत "सौंदर्यी निज शैशवास जपणें बाणा कवींचा असे" असें असल्याने "या उत्तेजन हो कवीस, न करा गाणें तयाचें मुकें" असें ते सांगतात. "हातीं घेउनिया निशाण कवि तो पाचारतो आपणा, या हो या समराङ्गणास सरसे व्हा मेळव्या घाइना' असेंहि कविकडून होणारें सामाजिक अभ्युदयाचें कार्य ते याच कवितेंत दिग्दर्शित करितात. काव्याचें उद्दिष्ट "आशा, प्रेम तसेच वीर्य कवनीं तो आपल्या गाइल, गालें वैभव गाउनी स्फुरण तो सुप्तमना देईल" असें त्यांनीं सांगितलें आहे (कवितेचें प्रयोजन). सर्वांनीं देशहितार्थ झटावयाच्या काळात कवींनीं कविता करणें अप्रयोजक होय, अशा टीकेला प्रस्तुत कवितेंत समर्पक उत्तर केशवसुतांनीं दिलें आहे. "प्रेतेंहि उठवील की निजरव ती तो तुतारी करी, आता नादवती, निरर्थ तर ती त्याची कशी चाकरी ' अशा त्यांच्या उद्गारावरून काव्याचें प्रयोजन जरी त्यांनीं आत्मरंजन असल्याचें सुरुवातीच्या कवितांत (कविता आणि कवि) सुचविलें असलें, तरी मागाहून त्यांचे या बाबतींतील विचार किती प्रगतिपर बनले ते दिसतात. कविच्या सामाजिक कर्तव्याविषयीं त्यांना पुरेपूर कल्पना होती असें त्यांच्या सामाजिक कवितांवरूनहि दिसतें. एकांतवासानें काव्यस्फूर्ति होते, असें कर्तव्य आणि प्रीति या कवितेंत सांगितलें

आहे. कवितादेवी 'सारे सुंदर सत्त्व घेउनि' एक महावस्त्र पृथ्वीकरिता तयार करिते (कल्पकता), कवींना पाहून आकाशातील तारे खोल म्हणू लागतात व देव पृथ्वीवर हिंडायला म्हणून येतात (कवि), शब्दाच्या माहात्म्यानेंच कवि शारदेचें भजन करू शकतो (शब्दांनो मागुते या), तरीपण सर्वच दिव्य भाव शब्दांनी व्यक्त करिता येत नाहीत (दिव्य भास), काव्याचें कारण दिव्यशक्ति किंवा शारदा होय (काव्य कोणाचें), प्रतिभेचें दिव्य शक्तिचें देणें लाभलेले कवि देवाचे लाडके असतात, त्रिकालातून ते आरपार पाहू शकतात, वस्तूंतील सत्त्व ते निवडतात, त्यांना पगळल्यास 'गतप्रभ झणीं होतील तारागणें' व 'निर्मेल फरढी मोलानरी हे जिणें' (आम्ही कोण), इत्यादि त्यांचे काव्यविषयक निश्चित व जोरदार विचार पाहिले कीं, त्यांना अनुयायी का लाभले हें तावडतोब कळतें. काव्य हें समाजाकरिता आहे, लोकशिक्षणाकरिता आहे, जगाच्या उद्धाराकरिता आहे, अशल्या केशवसुताच्या विचारांमुळे त्यांनी नव्या मराठी कवितेला चांगलीच प्रतिष्ठा मिळवून दिली. काव्यविषयक त्यांच्या कविता लिहिण्यात एक प्रकारचा रोखठपणा आहे, असा आक्षेप माधवराव पटवर्धनांनी केशवसुतांच्या काव्यावर घेतला आहे. या आक्षेपात कांहीं अर्थ दिसत नाहीं नवीन वळणाची कविता केशवसुत रचीत होते, तिचें ध्येय समाजोन्नति होते, अशावेळीं त्या कवितेची बाजू आग्रहाने मांडण्यात कोणती हरकत आहे? रोखठ मनोवृत्तीचा कवि तुतारी, नवा शिपाई सारखी ओजस्वी गीतें तयार करील असें वाटत नाहीं.

केशवसुतांच्या काव्याचा पाचवा विशेष त्यांच्या गूढगुंजनात्मक कविता जीव, जगत्, ईश्वर याच्या संबंधीं एक प्रकारचें गूढ मानवास वाटत आलेलें आहे. याच्याच बरोबर प्रेम, सौंदर्य, दिव्यता, भव्यता, याच्याहि भोंवतीं एक प्रकारची गूढता पुष्कळ वेळा पसरलेली आढळते सामान्य बुद्धीच्या कक्षेत न येणाऱ्या, इंद्रियांना सर्वस्वी गोचर नसलेल्या, अशा जगातील कित्येक गोष्टींविषयीं मनुष्याला एक प्रकारचें कुतूहल असतें या गूढत्वाच्या कुतूहलांतून गूढगुंजनात्मक कविता निर्माण होते जीव जगत् ईश्वर याच्या यथार्थ स्वरूपाविषयीं तत्त्वज्ञानी ज्याप्रमाणें तर्क चालवतात, त्याप्रमाणें कवींचाहि प्रयत्न चाललेला असतो. गूढाश्रयानें,

इंद्रियातीत गोष्टीसंबंधानें कांहीं तरी समजून सांगण्याचा हा प्रयत्न असल्यानें, असल्या काव्याचा अर्थ एकदम लागत नाहीं. थोड्याशा समरसतेनें काव्य वाचल्यास तें सहसा दुर्बोध वाटत नाहीं. केशवसुतांनीं झपुर्झा, कोणीकडून कोणीकडे, म्हातारी व हरपलें श्रेय असा चार गूढगुंजनात्मक कविता लिहिल्या आहेत. झिम्माफुगडीचा खेळ खेळत असतांना मुली 'जा पोरी जा–जा पोरी जा' असे म्हणतात. या शब्दांची लय वाढविली तर ' जपुरीजा–जपुरजा–झपूर्झा'' असे शब्द तयार होतील. खेळाशीं झालेली पूर्ण तन्मयावस्था झपुर्झा हा शब्द दर्शवितो. या शब्दावरून केशवसुतांना तल्लीनतेची कल्पना सुचली कोणत्याही क्षेत्रात व कोणत्याही व्यक्तीची एकदा तल्लीनता झाली म्हणजे मग तिला कसलीच चिंता राहत नाहीं हर्ष शोक, प्रकाश–अंधकार, काटे–फुलें हीं त्या व्यक्तीच्या दृष्टीनें सारखीच होत. भगवद्भक्त, मिषकर, चित्रकार, गायक, वादक, संशोधक या सर्वांना तल्लीनतेचे क्षण लाभतात, आणि त्यावेळीं ''झपूर्झा'' काव्यात वर्णिल्याप्रमाणें त्याची स्थिति होते. अशा वेळीं ज्ञाताच्या पलीकडे असलेल्या अज्ञात प्रदेशात त्याची प्रतिमा भेंट घेते व तेथें तिला कांहीं दिव्य साक्षात्कार होता या साक्षात्काराचें स्वरूप कसें असतें ? शब्दांनीं सांगणें कठीण आहे. परंतु कवीनें प्रयत्न करून त्याचें स्वरूप ''झपूर्झा'' किंवा तल्लीनता तद्रूपता असे सांगितलें आहे. ''कोणीकडून ! कोणीकडे'' या कवितेंत आपणाला दिसणाऱ्या सांप्रतच्या जन्माला महत्व द्यावयाचें का जन्मापूर्वीच्या व जन्मानंतरच्या अवस्थेला द्यावयाचें ? सध्या आपण आहोंत तो जन्म प्रकाशमय समजावयाचा कीं त्याची पूर्वींची व नंतर येणारी अवस्था प्रकाशमय समजावयाची ? इत्यादि विचार असून आपण प्रकाशांतून आलों आहोंत व प्रकाशाकडे जात आहोत, ईश्वराकडून आलों आहोंत व ईश्वराकडे जावयाचें आहे, या जन्मात कांहीं कर्तव्यें करावयाची आहेत, ऋणें फेडावयाचीं आहेत तीं फेडलीं कीं आपण प्रकाशाकडे म्हणजे ईश्वराकडे जाणार असे स्फूर्तिदायक विचार या काव्यात आले आहेत. ''म्हातारी'' काव्यावर शेलीच्या स्कायलार्क व वर्डस्वर्थच्या इंटिमेशन्स ऑफ इमॉर्टेलिटी या काव्याचा परिणाम झाला आहे. लहानपणीं आपल्या भोंवतीं ईश्वरी तत्त्व

असतें, ही वर्डस्वर्थची आवडती कल्पना होती. अर्थात त्याना ईश्वराजवळ जायचें आहे, ईश्वरासारखें व्हावयाचें आहे, त्यानें बालकाची अज्ञानता टिकविली पाहिजे. प्रौढपणीं आपल्या मनावर किती तरी दडपणें असतात. त्यामुळें आपणाला जीवनातला आनंद लुटता येत नाहीं. लहानसहान वस्तू पाहून बेहोष होता येत नाहीं. कापसाच्या उडणाऱ्या म्हाताऱ्या पाहून लहान मुलें नाचू लागतात त्याना त्यात दिव्य भास होऊं लागतात. आपण आपल्या ठिकाणीचें बाल्य टिकविलें तर 'म्हातारी' सारख्या क्षुद्र पदार्थांनूनहि आपण आनंद मिळवू शकू, हें मुख्य तत्त्व या कवितेंत केशवसुताना सांगावयाचें आहे व तें त्यानीं नीटपणें सांगितलें आहे. मात्र 'म्हातारी' वर गंधर्वांच्या विमानाची, अज्ञातातील दिव्य ध्वनीची, व ग्युप्याची जी उत्प्रेक्षा केली आहे ती तितकी स्वाभाविक वाटत नाहीं. 'हरपले श्रेय' ही केशवसुताची जवळ जवळ शेवटली कविता होय समाजाभिमुख असलेली त्याची दृष्टि अंतर्मुख बनून जीवनाविषयीं अधिक खोल व चिरंतन स्वरूपाचा विचार करीत असलेली या कवितेंत दिसतें. आपल्या दैनंदिन व्यवहारात आपण कितीहि गुंतलो तरी त्यात आपणाला खरें समाधान लाभत नाहीं, येथील सर्व व्यवहार आपणाला निरर्थक वाटतात; खऱ्या सुखाची दुसऱ्या प्रकाराची आपणाला भूक लागलेली असते, जीवात्म्याचें परमात्म्याशीं बरोबरीचें सख्य जडलेलें असतें, परंतु या जन्मात परमात्म्याशीं ताटातूट झाल्यानें आपलें हरपलेलें श्रेय हरपलेलें दिव्य स्वरूप आपणाला परत केव्हा मिळेल असें त्याला होतें; आणि असें झालें म्हणजे त्या व्यक्तीची 'मीडमाड, जनमर्यादा' वगैरे झाडून ती अमर्याद अशा ईश्वरी स्वरूपाला शोधण्याचा प्रयत्न, सतीनें पतीचा मागोवा घेत जावें त्याप्रमाणें करते. आपण रोजच्या व्यवहारात आत्मस्वरूपाविषयीं, परमतत्त्वाविषयीं जी दिव्य व गोड अशी हुरहूर कचित् अनुभवतो तिचें भावपूर्ण चित्र या काव्यात केशवसुतानीं काढलें आहे.

केशवसुताच्या काव्याचा आणखी उल्लेखनीय विशेष म्हणजे काव्याच्या वेषभूषेत त्यानीं केलेला बदल हा बदल त्यानीं जाणीवपूर्वक केल्यानें त्याला विशेष महत्त्व आहे. केशवसुतापूर्वीच्या आगरकर, मोगरे, ऐनं, थोड या कवींनीं

मूलग्राही असा काहीं बदल केला नाहीं. या कवींनीं मात्रावृत्तात्मक काहीं कविता लिहिली असली, तरी क्रांतिकारक असा काहीं बदल केला नाहीं. केशवसुतांनीं सुरवातीला अक्षरवृत्तात्मक थोडी कविता लिहिली. परंतु पुढें मात्र त्यांनीं आपल्या बहुतेक सर्व कविता मात्रावृत्तातच लिहिल्या. मात्रावृत्ततहि त्यांनीं खूप स्वातंत्र्य घेतलें. चरणांची संख्या, चरणाची लांबी, यमकाची योजना, या सर्वांत त्यांनीं सांप्रदायिकता सोडून स्वतंत्रपणें रचना केली. पादाकुलक, बालानंद इत्यादि मात्रावृत्तांची निवड व प्रचार त्यांनीं सुरू केला. फुलांची पखरण, पुष्पाप्रत, गुलाबाची कळी यासारख्या कवितांतील रचना मुक्तछंदासारखी आहे. स्वतंत्र धर्तीच्या मात्रावृत्ताचा जोरानें प्रथम पुरस्कार जसा केशवसुतांनीं केला, तसेंच मराठी काव्यात सुनीत हा पाश्चिमात्य रचनाप्रकार त्यांनींच प्रथम आणिला. इ. स. १८८६ पासून सोळा चरणांच्या स्तोत्रात्मक कविता लिहून हा प्रयोग ते करून पाहात होते. इ. स. १८९२ मध्यें त्यांचा हा प्रयोग सफल होऊन त्यांनीं "मयुरासन आणि ताजमहाल" हें मराठींतील पहिलें चौदा ओळींचें सुनीत लिहिलें. केशवसुतांनीं एकंदर नऊ सुनीतें लिहिलीं. प्रतिभा, आम्ही कोण इत्यादि रचनादृष्ट्या व अर्थदृष्ट्या सुंदर अशा सुनीतांचा यांत अंतर्भाव होतो. हा काव्यप्रकार विचारप्रधान असल्यानें, केशवसुतांच्या स्वभावाला मानवेसा होता. केशवसुतांच्या नंतर या काव्यप्रकाराचा पुष्कळच प्रचार होऊन तो आता रसिकमान्य झाला आहे. मोरोपंतांनीं मराठी कवितेला ज्याप्रमाणें "आर्या" दिली, त्याप्रमाणें केशवसुतांनीं सुनीत दिलें. "दुर्मुखलेला (१८८६)" या कवितेंत आपण भविष्यात सर्वांना डोलायला लावणारी "नवीं काव्यें" लिहूं असें जें केशवसुतांनीं म्हटलें तें त्यांनीं खरें करून दाखविलें आज स्पष्ट दिसतें

केशवसुतांच्या काव्यात काहीं न्यूनता आहे. पदलालित्य व सहजता हा गुण त्यांच्या 'सतारीचे बोल, घुबड' सारख्या काहींच कवितांत आढळतो. बाकीच्या कवितांत लालित्याचा अभाव आहे शब्दालंकार व अर्थालंकार त्यांच्या काव्यांत फारच थोडे आढळतात. मनांतील विचार सरळपणें व जोरदारपणें

माडले गले कीं झालें, इतकाच या बाबतींत त्यानीं विचार केलेला दिसतो त्याच्या काव्यात निरर्थक संबोधनें, अनावश्यक दर्शक सर्वनामें भरपूर आहेत

असले काहीं दोष केशवसुताच्या काव्यात असले, तरी तें ओजस्वी समाजाभिमुख, विचार व वेष अशा दोन्ही दृष्टींनी नवें ताजें असें आहे केशवसुताची आर्थिक परिस्थिति अत्यंत हलाखीची होती नोकरी निमित्तानें त्याना खूपच स्थलांतरें करावीं लागलीं असें असून आपल्या दैन्याचा त्यानीं आपल्या काव्याला वासहि येऊ दिलेला नाहीं स्वत चीं वैयक्तिक दुःख त्यानीं स्वत च धैर्यानें सहन केलीं, पण त्याचीं रडगाणी आपल्या काव्यात समाविष्ट केलीं नाहींत हा त्याचा उल्लेखनीय विशेष होय केशवसुताच्या सर्व काव्यांत "अस्मदीय हृदयीं ठसलें कीं जग हें दु खें भरलें, काळोखाच्या जगामधें या मृत आशाच्या चितावरुनिया, पिशाच माझें भ्रमत आहे–शांति नसेचि तया, अमुचा केला दु खाचा, डोळे मिटुनी प्याचाचा" सारख्या सातआठ ओळीच नैराश्यद्योतक आहेत बाकीच्या सर्व कविता येथूनतेथून ओजस्वी स्फूर्तिदायक अशा आहेत. गूढगुंजनात्मक काव्यातील हुरहूर ही दिव्य गोष्टींसंबंधींची आहे केशवसुत जगाला कळलेले क्वचित्च दिसतात अशा कवीचा जगानें जयजयकार केला यात नवल नाहीं केशवसुताच्या मृत्युनंतर 'तुतारी मंडळ' निघून त्यातील रे टिळक, बालकवि सारख्या सदस्यानीं त्याच्याविषयींचा आदर त्याच्यासारखी रचना करून व्यक्त केला गोविंदाग्रज व रेंदाळकरानीं तर त्याच्या शिष्यत्वाचीं बिरुदें आपल्या अंगावर अभिमानानें मिरविलीं

रेव्हरंड नारायण वामन टिळक (१८६२–१९१९) सभोंवताल्च्या परिस्थितीचा परिणाम होऊन जसें त्यातून केशवसुताचें काव्य निर्माण झालें, तसेंच टिळकाचें देखील झालें समाजाविषयीं, समाजातील स्त्रीपुरुषाविषयीं, देशाविषयीं तळमळ दोघानाहि सारखीच वाटे दोघहि जगाकडे व जीवनाकडे जागरूकतेनें पाहात असत पाश्चिमात्य संस्कृति, पाश्चिमात्य वाङ्मय, मिशनऱ्याचा धर्मप्रचार याचा परिणाम दोघावरहि झाला होता केशवसुत खिस्ती धर्म

स्वीकारण्याच्या विचारात होते. परंतु अमूर्त अशा ईश्वराकडे त्यांचा ओढा अधिक असल्यानें त्यांनी धर्मांतर केलें नाहीं. टिळकांना प्रेममूलक अशा खिस्तीधर्मांचे आकर्षण वाटून त्यांनीं धर्मांतर केलें. केशवसुतांनीं कांहीं इंग्रजी कवितांचें रूपांतर मराठींत केलें. टिळकांनीं देखील हाच प्रकार अवलंबिला. गोल्डस्मिथ कवीच्या डेझर्टेड व्हिलेज काव्याचें त्यांनीं इ. स. १८८६ मध्यें भाषांतर केलें. वर्डस्वर्थ, शेली, बायरन, लॉंगफेलो इत्यादि कवींच्या काव्यांचा जो परिणाम केशवसुतांवर झाला, तोच टिळकांवर झाला. वर्डस्वर्थप्रमाणें सोप्या भाषेंत व निसर्गवर्णनपर कविता दोघांनींहि लिहिली. टिळकांनीं वर्डस्वर्थप्रमाणें मुलांवरहि पुष्कळच कविता तयार केली. सामाजिक अन्यायाचा तिटकारा दोघांनाहि वाटे. केशवसुतांनीं "तुतारी" काव्य लिहितांच टिळकांनी "शिंग" व "नौबत" हीं काव्यें लिहून समाजांतील अन्याय वेशीवर टांगले. नव्या काव्याविषयीं व कवींविषयीं गौरवपर कविता दोघांनींहि लिहिल्या "आम्ही कोण" या काव्यासारखेंच कविगौरवपर "पुरे जाणतों मीच माझें बळ" हें टिळकांचें काव्य आहे. केशवसुतांप्रमाणें मानावृत्तात्मक कवितांत्व टिळकांनीं पुष्कळ लिहिली व "हाडा हाडा पाणी", "ला बाई ला" सारख्या लोकगीतांच्या चालीं रूढ केल्या केशवसुतांच्या मरणानंतर काढण्यांत आलेल्या तुतारी मंडळांत टिळक सामील झाले, याचें कारण त्यांच्याशीं असलेले समानधर्मत्व.

सामाजिक विचार प्रगट करण्याच्या बाबतींत, सृष्टिवर्णनपर काव्यरचनेंत, कवितेचें वाङ्मय वर्डस्वर्थच्या पद्धतीवर लोकांना समजेल अशा भाषेनें सजविण्यांत, केशवसुत व टिळक यांच्यांत साम्य असलें, तरी आणखी कांहीं बाबतींत त्या दोघांत फरक होता. केशवसुत वृत्तीनें गंभीर होते. टिळक प्रेमळ होते. दिव्य गोष्टींची एक प्रकारची हुरहूर केशवसुतांना वाटे. टिळकांची श्रद्धा इतकी तीव्र होती कीं, त्यांना ईश्वरविषयक शंका कधींच आल्या नाहींत. सभोंवतालच्या सृष्टीशीं समरस होऊन, तिच्यावर खुष होऊन, आपल्या काव्याची रचना टिळकांनीं केल्यासारखी दिसते केशवसुतांना समाजांत अनेक उणीवा दिसत असत, सुधारणेला वाव दिसत होता, त्यांची सामाजिक कविता या

कारणानें त्वेषपूर्ण ओजस्वी बनली आहे. टिळक कवींच कोणावर रागावत नसल्याचें, त्याच्या सामाजिक कवितेंतहि त्वेष किंवा आवेश मोठ्या प्रमाणात नाहीं. केशवसुतांनीं दोनचार तरी राजकीय स्वरूपाच्या कविता लिहिल्या. टिळकांना राज्यकर्त्यांविषयीं आपुलकी वाटत असल्यानें, राजकीय असंतोष त्यांच्या कवितेंत व्यक्त झालेला नाहीं. उलट 'राजनिष्ठा' व 'ब्रिटॅनिया' सारख्या काव्यांत त्यांनीं इंग्रज राज्यकर्त्यांविषयीं आपली राजनिष्ठा व्यक्त केली आहे. टिळकांच्या प्रेमळ प्रसन्न वृत्तीचा परिणाम त्यांच्या काव्यावर होऊन, तेंहि प्रसादपूर्ण व रसाळ बनलें आहे. टिळकांची कविता साधी, सुबोध व सरस आहे.

टिळकांचें ख्रिस्ती धर्मांतरील प्रेम त्यांच्या भजनसंग्रह (१९०९), अभंगांजलि (१९१९) व ख्रिस्तायन (१९२१) या काव्यांत प्रगट झालें आहे. हीं काव्यें भक्तिपूर्ण व प्रेमळ आहेत. रामायणाच्या धर्तीवर ख्रिस्तायन रचण्याची त्यांची मनीषा असावी. हें काव्य टिळकांच्या हातून अपुरें राहिलें आहे. त्याचे अकरा अध्याय टिळकांनीं रचले आहेत. त्या पुढील ७५ पर्यंतचे अध्याय त्यांच्या पत्नी लक्ष्मीबाई टिळक यांनीं लिहिले व शेवटला अध्याय देवदत्त नारायण टिळकांनीं तयार केला. टिळकांच्या कवितेचा पहिला भाग १९१४ सालीं प्रसिद्ध झाला व रसिकांना तो खूप आवडला. यांत त्यांच्या स्फुट तसेंच खंडकाव्यात्मक कविता आल्या आहेत. 'वनवासी फूल' या दीर्घ रूपकात्मक कवितेंत प्रवृत्ति व निवृत्ति यांच्यामधील झगडा, फुल आणि कवि यांच्यातील संवादाच्या रूपानें चित्रित करण्यात आला आहे. कांत मधुर कोमल भावनांनीं तसेंच कल्पनांनीं नटलेलें आहे. 'सुशीला' या खंडकाव्यांत मध्यम स्थितीतल्या प्रेमळ कुटुंबाचें हृद्य चित्र काढण्यांत आलें आहे. इतर स्फुट कवितांत प्रेम, भक्ति, वात्सल्य हे गुण ओतप्रोत भरले आहेत. 'माझी मार्या' या कवितेंत पत्नीविषयक उच्च प्रकारचें प्रेम वर्णिलें आहे. 'माझी जन्मभूमि' या कवितेंत त्यांचें देशप्रेम प्रगट झालें आहे. टिळकांनीं फुलांवर व मुलांवर ज्या अनेक व सरस कविता प्रसन्न मनानें लिहिल्या त्यामुळें ते फुलामुलांचे कवि म्हणून प्रसिद्ध आहेत. मुलांशीं आणि फुलांशीं इतकी तद्रूपता साधून त्यांच्याइतकें काव्य मराठींत अद्यापि कोणी

केलेलें नाहीं. 'बालोद्यान' (१९४७) नावाच्यां संग्रहांत टिळकांच्या मुलांसंबंधीं व मुलासाठीं लिहिल्या कविता एकत्रित करण्यात आल्या आहेत. यात आलेले विषय, चाली व भाषा मुलाना आवडतील अशाच आहेत. बाहुल्यांचे वैद्यराज, प्रीतीचें राज्य, प्रीतिलता या कविता अत्यंत बहारीच्या आहेत. 'छडीदार पतोजी' या कवितेवरून जुन्या पद्धतीच्या मारक्या शिक्षकाविषयीं त्याना किती तिटकारा होता तो दिसतो. मुलाच्याविषयीं आधुनिक शिक्षणशास्त्राला साजेशा टिळकाच्या कल्पना अतिशय उच्च होत्या.

विनायक जनार्दन करंदीकर (१८७२–१९०९) "पूर्व दिव्य ज्याचें त्याना रम्य भावि काळ" असा कणखर, ओजस्वी, आशावादी संदेश सागणाऱ्या विनायक कवींचें काव्य पूर्वजांच्या पराक्रमकथानीं व स्वाभिमानगीतानीं भरलें नसल्यासच नवल. पद्मा, पद्मिनी, राणी दुर्गावती, संयोगिता, कृष्णाकुमारी, वीरमती इत्यादि वीररसपूर्ण काव्यात त्यानीं रजपूत रमणींचें पराक्रम रसाळ वाणीनें गाइले आहेत. स्वदेश, स्वभाषा, स्वधर्म व स्वेतिहासाचा जयजयकार करणाऱ्या विष्णुशास्त्री चिपळूणकराकडून तसेच इतिहासाचार्य राजवाडे याच्यापासून विनायकाना ऐतिहासिक काव्यें रचण्याची स्फूर्ति मिळाली असावी. 'हतभागिनी' या कवितेंत स्वदेशाच्या अवनत स्थितीचें चित्र 'कारटीं करटीं तिथें। निपजलीं भूतें।' अशा शब्दात त्यानीं रेखाटलें आहे. टक्सा, कवि आणि पोपट, छत्राचा केसरा इत्यादि कवितात देशाच्या तत्कालीन पारतन्त्र्याबद्दल दुःख व्यक्त करण्यात आलें आहे. विनायकाच्या काव्यात आढळणाऱ्या उत्कट देशप्रेमामुळें त्याना आधुनिक राष्ट्रीय कवितेचे प्रणेते म्हणून संबोधण्यात येतें. ऐतिहासिक व राष्ट्रीय कविता-खेरीज विनायकानीं काहीं थोडीं "स्त्री आणि पुरुष", "प्रीति निमाली तर", "मुग्ध" या कवितासारखी घ्वन्यर्थपूर्ण, हळुवार हाताने लिहिलेली कविताहि रचली आहे. यात त्याना स्त्रियाविषयीं किती आदर व कळकळ वाटत असे तीं दिसते. सामाजिक सुधारणाच्या काळात वावरूनहि विनायकानीं आपली कविता समाजाभिमुख न ठेवता, तिला ऐतिहासिक काळातच वावरू दिली हें विशेष

होय. वर्तमान काळापेक्षा भूत व भविष्य काळाकडेच त्यांचें अधिक लक्ष दिसतें. त्यांच्या कवितेची भाषा सर्वत्र सुबोध, प्रौढ व रसाळ आहे.

माधवानुज (डॉ. काशिनाथ हरी मोडक–१८७२ ते १९१६) केशवसुतांप्रमाणेंच माधवानुजांची वृत्ति चिन्तनशील व "माघाहि विरघात" मोठा आशय शोधणारी अशी होती. मात्र केशवसुत सामाजिक घडामोडींशीं जितके समरस होते, तितके माधवानुज होत नसल्यानें, त्यांची कविता केशवसुतांच्या कवितेसारखी आवेशपूर्ण व जिव्हाळ्याची, भरलेली वाटत नाहीं. केशवसुतांच्या काव्याचा माधवानुजांवर परिणाम झाला होता यांत शंका नाहीं. 'रुधीच प्रभात,' 'मूर्तिभंजन,' या कविता केशवसुती वळणाच्या उघड उघड आहेत. केशवसुतांच्या धर्तीवर कांहीं सुनीतेंहि माधवानुजांनीं लिहिलीं आहेत. केशवसुतांच्या काव्याप्रमाणेंच त्यांनीहि आपलें काव्य इंग्रजी वळणावर नेऊन तें रुद्र, क्वचित् आत्मलेखनपर, सृष्टिवर्णनपर व बोधयुक्त बनविलें. माधवानुजांची कविता (१९२४) या संग्रहांत ज्या कविता आल्या आहेत त्यांतील कांहीं दुष्काळग्रस्त लोकांवर, कांहीं मराठ्यांच्या इतिहासावर, कांहीं देशाच्या पारतंत्र्यावर व कांहीं सृष्टिवर्णनपर अशा आहेत. या कविता साध्या व सुबोध आहेत. दुसऱ्याच्या दुःखानें दुःखी होणाऱ्या त्या आहेत. अर्थचमत्कृति, शब्दचमत्कृति, विविध अलंकार इत्यादि गोष्टी माधवानुजांच्या कवितेंत नाहींत. साधी, सरळ अशी त्यांची कविता "सुरेन्द्र संगम" सारख्या गीतांत सुंदरहि कशी बनते तें पाहण्याजोगें आहे. याच्या उलट बोध हुडकून काढण्याच्या त्यांच्या हव्यासामुळें "तीन वृत्ति" सारखी येरव्हीं सुंदर ठरणारी कविता पार बिघडून गेली आहे. व्यवसायानें डाक्टर असूनहि माधवानुज काव्याच्या क्षेत्रांत बऱ्याच यशस्वीपणानें वावरत हें उल्लेखनीय होय.

दत्तात्रय कोंडो घाटे[१]—दत्त कवींच्या प्रसिद्ध कविता पन्नासाच्या आंत आहेत. पंचविशीच्या आंतच मृत्यूनें त्यांना गाठलें. आहेत त्या कवितांवरून

---

१ जन्म २६ जून १८७१ अहमदनगर येथें, मृत्यु १३ मार्च १८९९ बडोदें येथें साहित्य-दत्तांची कविता, संपादक —वि घाटे (१९२१).

पाहता ते अधिक जगले असते तर संख्येनें विपुल व गुणानीं उत्कृष्ट अशा कविता त्यांनीं रचल्या असत्या. आधुनिक कवितेचीं बहुतेक लक्षणें त्यांच्या काव्यात आहेत. तें स्फुट भावगीतात्मक, सृष्टिवर्णनपर, प्रेमविषयक व ऐहिक आहे. या शिवाय राष्ट्रीय व शिशुगीतात्मकहि तें आहे. निसर्गवर्णनपर सुमारे पधरा कविता त्यांनीं लिहिल्या आहेत. त्यांतील मित्रा विहगा, बाई लतिके, कोकिलकूजन, विश्वामित्रींच्या काठीं, प्रभात इत्यादि कविता सरस कल्पनांनीं व मधुर शब्दांनीं नटल्या आहेत. निसर्गापासून त्यांना आनंद होतो, तसेंच शिक्षणहि मिळतें. 'वाय घडो चिरकाल तुझा या जगता शिकवाया,' असें बाई लतिके या काव्यात ते म्हणतात. देवाचें अधिष्ठान निसर्गात असतें असें विश्वामित्रींच्या काठीं या कल्पनापूर्ण काव्यात सुचविलें आहे. प्रेमविषयक कवितात यत्र यत्र हरिणीदृशा क्रमः, असंतुष्ट पति, स्वप्न भेट इत्यादि कविता आहेत. यात सृष्टि-वर्णनपर कवितांतील जिव्हाळा आढळत नाहीं. जननी आर्यभूमि, श्री शिवछत्रपति, भगवा झेंडा, स्वतन्त्रतेस इत्यादि कविता तत्कालीन देशस्थितीला उद्देशून असून त्यात राष्ट्रप्रेम व्यक्त झालें आहे. शाहणी बाहुली, अ आ ई, बोलत का नाहीं, बाळलीला या कविता शिशुगीताचे उत्तम नमुने होत. काहीं करुणरसाच्या कविता त्यांनीं लिहिल्या आहेत. त्यांतील निज निज माझ्या बाळा, प्रिये कविता सुंदरी, मेनकेचें उद्गार, हा इथेंआहे या कविता करुणरसानें ओतप्रोत भरल्या आहेत. त्यांचा कविता थोडीच आहे. परंतु जी आहे ती अत्यंत भावपूर्ण, लालित्यपूर्ण व वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

गोविंदाग्रज–राम गणेश गडकरी (१८८५-१९१९) भाषेची मोहिनी आणि कल्पनाविलास यांनीं वाचकाना मंत्रमुग्ध करणारा गोविंदाग्रजासारखा दुसरा कवि आधुनिक मराठी साहित्यात अजूनपर्यंत तरी झालेला नाहीं. भाषाविलास, कल्पनाविलास, भावोत्कटता, ध्वनिसौंदर्य हे जे काव्याचे मुख्य विशेष त्यापैकीं भाषाविलास आणि कल्पनाविलास हे दोन विशेष गडकऱ्यांच्या काव्यात ओतप्रोत भरले आहेत. उरलेले दोन विशेषहि त्यांच्या सर्व नसल्या तरी अनेक कवितांतून आढळतात. गोविंदाग्रज म्हटलें कीं, राजहंस, मुरली, विराम-

चिरडें, गुलाबी कोडें, पहिलें चुंबन, गोड निराशा, अनेकी ओरडणाऱ्या कोकिळेस इत्यादि प्रमुख कविता न आवडणारा वाचक विरळा. लोकप्रियतेचें भरपूर माप गडकऱ्यांना आपल्या हयातींत व हयातीनंतरहि लाभलें. "नवरसांचे घुंगुर बांधुनि रसवंती माझी, नाचत डोलत करि शिणलेलीं मनें पुन्हा ताजी" हें त्यांनीं आपल्या काव्याविषयीं म्हटलें आहे तें अक्षरशः खरें आहे.

गोविंदाग्रजांच्या काव्यावर इंग्रजी कवींच्या काव्याचा, मोरोपंतांच्या काव्याचा व केशवसुतांच्या कवितेचा भरपूर परिणाम झाला होता. बायरन, शेले हे त्यांचे आवडते कवि होते. आत्मपर प्रेमविषयक कविता, सृष्टिवर्णनपर कविता, गूढगुंजनात्मक कविता, स्फुट कविता लिहिण्याची प्रेरणा त्यांना या काळांतील इतर कवींप्रमाणें पाश्चिमात्य कवींकडून बरीचशी मिळाली. मोरोपंतांच्या समग्र काव्याचा जो त्यांनीं आस्थापूर्वक अभ्यास केला होता व इतरांनाहि ते करावयास सांगत असत, त्यावरून त्यांच्या भाषाप्रभुत्वाचें मूळ कोठें आहे तें समजतें. केशवसुतांना तर ते गुरुस्थानींच मानीत असत व स्वतःला ते त्यांचे सच्चे चेले म्हणवीत असत. "केशवसुत मेले!" व "केशवसुतांची कविता वाचून" या दोन कवितांत आपल्या गुरूच्या कार्याची महति गाऊन त्यांनी आपला नितांत आदर व्यक्त केला आहे. शेलेचें उरलेलें अवतारकार्य केशवसुतांनी पुरें केलें. त्यांच्या काव्यानें 'निजलेल्या जागुनि आटी, हो ताजें जें थकलेलें,' 'गूढास रूप सापडलें! स्वच्छंद अचेतन हाले', 'अणुरेणूमधुनी आता, निघतील तयाचे चेले', अथातून 'केशवसुत कसले मेले! केशवसुत गातचि बसले' इत्यादि मार्मिक अभिप्राय या कवितेंत जो व्यक्त झाला आहे, त्यावरून गोविंदाग्रजांच्या मनावर केशवसुतांच्या कार्याचा केवढा पगडा बसला होता तो स्पष्ट होतो. शेले हा प्रेमाचा शाहीर जसा होता, तसाच तो आध्यात्मिक प्रवृत्तीचाहि होता. केशवसुतांनीं प्रेमविषयक आत्मपर कविता जी लिहिली व गूढगुंजनात्मक काव्य जें निर्मिलें, त्यालाच अनुलक्षून 'अवतरुनी फिरुनी शेले! केशवसुत गाउनि गेले' असें त्यांनीं म्हटलेलें दिसतें. प्रेमविषयक काव्यरचनेंत गोविंदाग्रजांनीं आपल्या गुरूवर ताण केली असें म्हणावयास मुळींच हरकत नाहीं. केशवसुतांच्या

प्रेमविषयक काव्याप्रमाणेच गोविंदाग्रजांच्या एतद्विषयक काव्यात काहीं काल्पनिक भाग आहेच. गोविंदाग्रजांचें प्रेमविषयक सर्वच्या सर्व काव्य काहीं आत्मपर म्हणता येणार नाहीं. त्याचा एकदा प्रेमभंग झाला होता, असें म्हणतात. त्यांच्या प्रेमकवितेला याने उत्कटता आली असेल यात शंका नाहीं. परंतु त्यांची सारीच प्रेमकविता काहीं आत्मचरित्र प्रगट करणारी म्हणता येणार नाहीं. केशवसुतांपेक्षा त्यांच्या ठिकाणीं भावनाशीलता पुष्कळच असल्यामुळें त्यांचें प्रेमकाव्य मात्र बरेच जिव्हाळ्याचें व परिणामकारक झालें आहे. केशवसुत हे तर्कप्रधान असल्यानें, त्यांच्या प्रेमकाव्यात तटस्थता आली आहे

गोविंदाग्रजांनीं प्रेमविषयक कविता सुमारें तीस लिहिल्या. यापैकीं बहुतेकांत प्रेमभंगामुळें, प्रियाविरहामुळे आलेल्या औदासिन्याचें, निराशेचें भावपूर्ण वर्णन आलें आहे. प्रेमसाफल्य झालेलें असो किंवा प्रेमभंग झालेला असो, प्रेमाचा प्रभाव काहीं अपूर्व असतो असें बऱ्याच कवितांत म्हटलें आहे प्रेमें बोले प्रेम डोले, प्रेमें जग हालें; इतकेंच नाहींतर जगत् रंगलें, विश्व रंगलें, एक प्रेम रंगें (प्रेमपाठ). प्रेम हें जातिधर्मातीत असतें–जातिधर्म त्याचा सुटला, संबंध जगाशीं तुटला (प्रेम आणि मरण). दिव्य प्रेम हें निःस्वार्थी असतें हें पुढील ओळींत व्यक्त केलें आहे–" तदाकार करिते वृत्ति, दिव्य प्रेमाची जाति, निरभिलाष तन्मयता ती " (दिव्य प्रेमाची जाति). प्रेम आणि मरण या कवितेंत प्रेमाचें सारें तत्त्वज्ञान आलें आहे असें म्हटलें तरी चालेल. विद्युल्लतेचें वेड लागलेल्या वृक्षाची मनःस्थिति यात वर्णिली आहे. " क्षण एक पुरे प्रेमाचा, वर्षाव पडो मरणाचा, मग पुढें " असें तो वृक्ष म्हणाला. देवाना त्याचा निर्धार पाहून शेवटीं विजेला त्याच्या भेटीप्रीत्यर्थ पाठवावें लागलें. त्या भेटींत त्या वृक्षाचा नाश झाला. परंतु मृत्यूच्या क्षणापूर्वी आनंदानें त्याच्या सारा देह न्हाला, त्याला पालवी फुटली, कळ्या आल्या आणि त्याचें जीवन सार्थ झालें. कवि म्हणतात, " तो योग, सदा हृद्‌योग, प्रीतिचा रोग, लागला ज्याला, लाभतें मरणही त्याला, हें असें." प्रेमपाठ कवितेंत " मी प्रेमाचा बंदा " असें ते म्हणतात. प्रेमाच्या बाबतींत गोविंदाग्रजांची निराशा झाली असावी असें अनेक

कवितारून वाटतें. पुनर्विरचन, फुल वेचिली पण, अवेळीं ओरडणाऱ्या कोकिळेस, पांगारा इत्यादि कवितांत "या मदीय निराशा, जीवन्मृत मानसास, पुनरपि उमलायास, काळ दिला योगता, निःप्रेमाचें जीवन माझें दग्ध चिंतनीं जावें, हातीं समाराची माती. मनिच्या आशा मनास मातीं, निरमृताला गायन हे तर उगाच हल्ली जरा" इत्यादि हृदयस्पर्शी उद्गार जे त्यांनी काढले आहेत, त्यावरून त्यांच्या अन्तःकरणातील एक कोपरा सदोदित दुःखाश्रुंच ढाळीत असावा असें दिसतें. शेवटचें प्रेमगीत या कवितेंत तें कळवळून म्हणतात, "जन्म जन्मांतरीं एकदा क्षणभरी, प्रेम लाभो तुझें शोकघाता." प्रेमाच्या बाबतींत त्यांचा झालेला भ्रमनिरास निर्दयपणेस. मार पिसाचरचा डोळा, अथाला दृष्टिलाभ इत्यादि कवितांत सुंदरपणें वर्णिला आहे. भ्रमनिरास झाला तरी दुःख हें होतेंच, आणि तमल्या दुःखाचें दिग्दर्शन गाफ, मयाग एकांत, फुलें वेचिलीं पण इत्यादि कवितांत आलें आहे. गोविंदाग्रजांनीं प्रेमासंबंधीं पुष्कळ, सुंदर, व जिव्हाळ्यानें भरलेल्या कविता लिहिल्या कारणानेंच त्यांना आज प्रेमाचे शाहीर म्हणून मराठी साहित्यांत संबोधिलें जातें. प्रेम आणि मरण, प्रेमपाठ, प्रेमाचा प्रळयकाळ, दिव्य प्रेमाची जाति, प्रेमाची सामाजिकता इत्यादि त्यांच्या प्रेमविषयक कविता नितांतसुंदर आहेत. यांत दिव्य किंवा मानसिक प्रेमाचें वर्णन मुख्यत्वें आलें आहे. केशवसुतांनीं शारीरिक प्रेमाच्या चार दोन तरी कविता लिहिल्या. गडकऱ्यांनीं "गुलाबी कोड्या" शिवाय कोठेंच प्रेमाच्या शारीरिक चेष्टा वर्णिल्या नाहींत आणि गुलाबी कोड्यांत देखील ध्वनिकाव्यामुळेंच अवीट गोडी निर्माण झाली आहे. गोविंदाग्रजांचें प्रेमसाफल्य झालें असतें तर त्यांनीं गुलाबी कोड्यासारख्या ध्वनिसौंदर्यानें नटलेल्या अनेक शृंगारिक कविता लिहिल्या असत्या असें वाटतें.

केशवसुतांच्या धर्तीवर गोविंदाग्रजांनीं फुंकी तपली, फल्गीचें गाणें, मुरली, प्रेमाचा प्रळयकाळ, मनांतली पाल इत्यादि गूढगुंजनात्मक कविता लिहिल्या आहेत. केशवसुत मेले ! या प्रश्नार्थक कवितेंत आपल्या गुरुंचें कार्य वर्णन करीत असतांना पुढील ओळी त्यांनीं लिहिल्या आहेत :– "मरणांतचि आले मरणें,

मग केले त्यानें काळें ! तो शब्द मुक्याला सुचले ! गूढास रूप सापडलें !
स्वच्छंद अचेतन झाले ! नश्वर तें ईश्वर केलें ! केशवसुत गाउनि गेले !
गगनाचे फाटुनि पडदे, दिसलें जें त्यापलिकडलें !" केशवसुतांनीं गूढ गोष्टींना व्यक्त स्वरूप दिलें, गगनाच्या पलीकडील त्यांना जें दिसलें त्याला त्यांनीं प्रगट केलें आहे. अशा शब्दांत केशवसुतांच्या गूढगुंजनात्मक कवितेचें समर्थन त्यांनीं केलें आहे. स्वतः गोविंदाग्रजांनीं फुटकी तपेली, कलगीचें गाणें इत्यादि कवितांत ईश्वरविषयीचें-जगाविषयीचें गूढ उकलण्याचा प्रयत्न केला आहे. हा प्रयत्न सर्वस्वी यशस्वी झालेला दिसत नाहीं केशवसुतांच्या झपुर्झा किंवा हरपलें श्रेय यांत दिव्यत्वाच्या अमुक जाणिवेचें का होईना वाचकांना निश्चित दर्शन घडतें. आपलें 'निजरूप' भिन्न आहे, तादात्म्यानें तल्लीनतेनें या रूपाचें आकलन आपणाला होऊं शकतें, असें केशवसुतांनीं सांगितलें आहे. गोविंदाग्रजांचें गूढगुंजन आत्मप्रत्ययी स्वरूपाचें वाटण्यापेक्षा बौद्धिक आकलनासारखें अधिक वाटतें. ईश्वरसाक्षात्कार झालेल्याचे काहीं अनुभव 'मुरली' व 'प्रेमाचा प्रळयकाळ' यांत पाहावयास सापडतात. स्वतः गोविंदाग्रजांचे हे अनुभव असतील असें नक्की म्हणता न आलें तरी तसल्या अनुभवाचीं वर्णनें संतांच्या ग्रंथांतून आढळतात. अहंकार गळाल्यावर, देहविशिष्ट, अहंकारबुद्धि नष्ट झाल्यावर 'गाणें झालें सर्वांचें गाणें झालें काळाचें' असें जें वर्णन 'कलगीचें गाणें' या कवितेंत आलें आहे तें या दृष्टीनें खरें आहे. 'पुष्पाविण येई वास, वाऱ्याविण चाले श्वास' हें मुरलींतलें वर्णनहि संतांच्या उद्गारांना धरूनच आहे. "फुटकी तपेली" या काव्यांतील तत्त्वज्ञान आपल्या अद्वैत तत्त्वज्ञानाला धरून आहे. "प्रेमाचा प्रळयकाळ" यांतहि प्रेमाच्या अद्वैतानें जगाकडे पाहू लागलें कीं सर्व जग त्या प्रेमसागरानें भरलेलें कसें दिसतें, हें सांगितलें आहे. गोविंदाग्रजांच्या गूढगुंजनात्मक काव्यांत वायफळ बडबड, शब्दांची रेलचेल नुसती आहे, अशा आशयाची टीका ऐकू येते. मला ही टीका अयोग्य वाटते. आपल्या इकडे शंकराचार्यांच्या अद्वैत तत्त्वज्ञानाच्या ज्या कल्पना आहेत, नामदेव तुकारामादि संतांनीं ज्या प्रेममय भक्तीच्या कल्पना प्रसृत केल्या आहेत. त्यांचाच अनुवाद वाङ्मय भाषेंत

कवितावरून वाटतें. पुनर्विरसन, फुलें वेंचिलीं पण, अवेळीं ओरडणाऱ्या कोकिळेस, पारतरास इत्यादि कवितांत "या मदीय निगनिराश, जीवन्मृत मानसास, पुनरपि उमलावयास, काळ दिला कोणता, निःप्रेमाचें जीवन माझें रुक्ष चिनर्नी जर्णे, ज्ञानीं समाराची माती, मनिच्या आशा मनास रानीं; चिरमृताला गायन हें तव उगाच इल्वी जरा" इत्यादि हृदयस्पर्शी उद्गार जे त्यानीं काढले आहेत, त्यावरून त्याच्या अन्तःकरणातील एक कोंपरा सदोदित दुःखाश्रुंच दाळीत असावा असें दिसतें. शेवटचें प्रेमगीत या कवितेंत तें कळवळून म्हणतात, "जन्म जन्मांतरीं एकदा क्षणभरी, प्रेम लाभो तुझें सोशयाला." प्रेमाच्या बाबतींत त्याचा झालेला भ्रमनिरास निर्दयपालेस, मार-पिमानरचा शेळा, अघाला दशिलाम इत्यादि कवितांत सुंदरपणें वर्णिला आहे. भ्रमनिरास झाला तरी दुःख हें होतेंच, आणि तसल्या दुःखाचें दिग्दर्शन शोक, भयाण एकांत, फुलें वेंचिलीं पण इत्यादि कवितांत आलें आहे. गोविंदाग्रजांनीं प्रेमानदर्भी पुष्कळ, सुंदर, व जिव्हाळ्यानें भरलेल्या कविता लिहिल्या कारणानेंच त्याना आज प्रेमाचे शाहीर म्हणून मराठी साहित्यांत संबोधिलें जातें. प्रेम आणि मरण, प्रेमपाठ, प्रेमाचा प्रळयकाळ, दिव्य प्रेमाची ज्याति, प्रेमाची सामाजिकता इत्यादि त्यांच्या प्रेमविषयक कविता नितांतसुंदर आहेत. यांत दिव्य किंवा मानसिक प्रेमाचें वर्णन मुख्यत्वें आलें आहे. केशवसुतांनीं शारीरिक प्रेमाच्या चार दोन तरी कविता लिहिल्या. गडकऱ्यांनीं "गुलाबी कोड्या" शिवाय कोठेंच प्रेमाच्या शारीरिक चेष्टा वर्णिल्या नाहींत. आणि गुलाबी कोड्यांत देखील ध्वनिकाव्यामुळेंच अवीट गोडी निर्माण झाली आहे. गोविंदाग्रजांचें प्रेमसाफल्य झालें असतें तर त्यानीं गुलाबी कोड्यासारख्या ध्वनिसौंदर्यानें नटलेल्या अनेक शृंगारिक कविता लिहिल्या असत्या असें वाटतें.

केशवसुताच्या धर्तीवर गोविंदाग्रजांनीं फुटकी तपली, कलगीचें गाणें, मुरली, प्रेमाचा प्रळयकाळ, मनातली पाल इत्यादि गूढगुंजनात्मक कविता लिहिल्या आहेत केशवसुत मेले ? या प्रश्नार्थक कवितेंत आपल्या गुरुंचे कार्य वर्णन करीत असताना पुढील ओळी त्यानीं लिहिल्या आहेत :– "मरणाराचि आलें मरणें,

मग केलें त्यानें काळें ! तो शब्द मुकयाला सुचले ! गूढास रूप सापडलें ! स्वच्छंद अचेतन झाले ! नश्वर ते ईश्वर केलें। केशवसुत गाउनि गेले। गगनाचे फाडुनि पडदे, दिसलें जें त्यापलिकडलें !" केशवसुतानी गूढ गोष्टींना व्यक्त स्वरूप दिलें, गगनाच्या पलीकडील त्याना जें दिसलें त्याला त्यानीं प्रगट केलें आहे. अशा शब्दात केशवसुताच्या गूढगुंजनात्मक कवितेचें समर्थन त्यानी केलें आहे. स्वतः गोविंदाग्रजानी फुटकी तपेली, कलगीचें गाणें इत्यादि कवितात ईश्वराविषयींचें-जगाविषयींचें गूढ उकलण्याचा प्रयत्न केला आहे. हा प्रयत्न सर्वस्वी यशस्वी झालेला दिसत नाहीं केशवसुताच्या झपुर्झा किंवा हरपलें श्रेय यात दिव्यत्वाच्या अधुक जाणिवेचें का होईना वाचकाना निश्चित् दर्शन घडतें. आपलें 'निजरूप' भिन्न आहे, तादात्म्यानें तल्लीनतेनें या रूपाचें आकलन आपणाला होऊं शकतें, असें केशवसुतानी सांगितलें आहे. गोविंदाग्रजाचें गूढगुंजन आत्मप्रत्ययी स्वरूपाचें वाटण्यापेक्षा बौद्धिक आकलनासारखें अधिक वाटतें. ईश्वरी साक्षात्कार झालेल्याचे काहीं अनुभव 'मुरली' व प्रेमाचा प्रळयकाळ' यात पाहावयास सापडतात. स्वतः गोविंदाग्रजाचे हे अनुभव असतील असें नक्की म्हणता न आलें तरी तसल्या अनुभवाचीं वर्णनें संताच्या ग्रंथातून आढळतात. अहंकार गळाल्यावर, देहविशिष्ट, अहंकारबुद्धि नष्ट झाल्यावर 'गाणें झालें सर्वांचें गाणें झालें काळाचें' असें जें वर्णन 'कलगीचें गाणें' या कवितेंत आलें आहे तें या दृष्टीनें खरें आहे. 'पुष्पाविण येई वास, वाऱ्याविण चाले श्वास' हें मुरलींतलें वर्णनहि संताच्या उद्गारांना धरूनच आहे. "फुटकी तपेली" या काव्यांतील तत्त्वज्ञान आपल्या अद्वैत तत्त्वज्ञानाला धरून आहे. "प्रेमाचा प्रळयकाल" यांतहि प्रेमाच्या अद्वैतानें जगाकडे पाहूं लागलें कीं सर्व जग त्या प्रेमसागरानें भरलेलें कसें दिसतें, हें सांगितलें आहे. गोविंदाग्रजाच्या गूढगुंजनात्मक काव्यात पारस्थळ बडबड, शब्दाची कैरात नुसती आहे, अशा आशयाची टीका ऐकू येते. मग ही टीका अयोग्य वाटते. आपल्या इकडे शंकराचार्यांच्या अद्वैत तत्त्वज्ञानाच्या ज्या कल्पना आहेत, नामदेव तुकारामादि संतांनीं ज्या प्रेममय भक्तीच्या कल्पना प्रसृत केल्या आहेत. त्याचाच अनुवाद काव्यमय भाषेत

गोविंदाग्रजांनीं केला आहे. या कल्पनाचा अनुभव त्यांना आला असेल किंवा नसेल. परंतु त्यांनीं जें सांगितलें आहे त्याचा व तसला अनुभव आल्याचें महाराष्ट्रीय संतांनीं अनेक ठिकाणीं सांगितलें असल्यानें, त्यांच्या या प्रकारच्या काव्याला निरर्थक म्हणणें धाडसाचें ठरेल.

केशवसुतांप्रमाणें गोविंदाग्रजांनीं कांहीं थोड्या सामाजिक कविता लिहिल्या आहेत. त्यांत 'दसरा', 'स्मशानातलें गाणें' 'घुबडास' या कवितांचा अंतर्भाव करावयास हरकत नाहीं. 'दसरा' कवितेला केशवसुतांच्या 'तुतारी' ची चाल असून, त्यांतील आशय तुतारी व नवा शिपाई, या कवितांतल्या आशयासारखा आहे. 'स्मशानातलें गाणें' व 'घुबडास' या कवितेंत सामाजिक दंभावर खरपूस टीका आली आहे. दांभिकपणाचा गडकऱ्यांना तिटकारा होता. दांभिकपणावर या दोन्ही कवितांतून कोरडे ओढण्यात आले आहेत. केशवसुतांच्या सामाजिक काव्यांत जो जिव्हाळा आणि ओजस्वीपणा आहे तो मात्र गोविंदाग्रजांच्या असल्या काव्यांत आढळत नाहीं. समाजांत चाललेल्या घडामोडींकडे त्यांचें लक्ष लागलेलें होतें हें लोकमान्यास आशीर्वाद, गडवाडाचें राज्यारोहण, गेले गोपाळ कृष्ण इत्यादि कवितांवरून दिसलें, तरी ते सामाजिक आंदोलनाशीं एकरूप झाल्यासारखे त्यांच्या कवितांवरून तरी दिसत नाहींत.

या काळांतील इतर कवींप्रमाणें गोविंदाग्रजांनीं देखील कांहीं निसर्गवर्णनपर कविता लिहिल्या आहेत. नदीस पूर आलेला पाहून, मोगऱ्याचा हार, प्रेम आणि मरण, अरुण, प्रेमपाठ, हालत्या पिंवळरानास, गुलाबास, लाडोर, ओसाड आडातील एकच फूल, बागेंत बागडणाऱ्या लाडक्या लहानग्यास या त्या कविता होत. निसर्गाशीं समरस होऊन, त्याच्या सूक्ष्म छटांचा अभ्यास करून, त्याच्यावर मनापासून प्रेम करून लिहिल्यासारख्या या कविता वाटत नाहीं. नदीकडे, मोगऱ्याच्या हाराकडे, झाडाकडे, अरुणाकडे, पिंवळ्या रानाकडे, गुलाबाकडे पाहून कवीला ज्या विविध उपमा व उत्प्रेक्षा सुचल्या त्यांची मोजदाद या कवितांत आहे. एखादी वस्तु पाहून जास्तींत जास्ती किती उत्प्रेक्षा सुचतात याची परीक्षा,

नैद्धिक कसोटी, पाहिल्यास 'अरुण' कवितेची रचना आहे. त्या सर्व उत्प्रेक्षा एकत्र केल्या तरी अरुणाची नीट कल्पना वाचकाला कांहीं येत नाहीं. याच्या उलट बालकवींच्या अरुणाकडे पाहिलें असताना त्यांनीं अरुणच्छटा कशा रंगविल्या आहेत त्या पाहा: —"पूर्वदिशा मधु मृदुल हासते गालींच्या गालीं, क्षिति जाची कड सारविली ही उज्ज्वल दीप्तीनें, हे सोन्याचे, रक्तवर्ण हे, हे पिवळे कांहीं, रम्य मेघ हे कितेक नटले मिश्रित रंगांहीं, उदरातुनि वाहते कुणाच्या सोन्याची गंगा, कुणीं शिंपिला विशुद्ध कर्पुररस आपुल्या अंगा!" घरांत बसून निसर्गाचीं गीतें रचावींत तशीं गोविंदाग्रजाचीं दिसतात. बालकवि निसर्गाशीं इतके तन्मय होत कीं, त्यांच्या नकळत त्यांच्या मुखावाटे निसर्ग प्रगट होई! गोविंदाग्रज आपल्या वैयक्तिक मानभावना घेऊन निसर्गाजवळ जात आणि प्रेमनिराशेचीं गाणीं गुणगुणत घरीं परत येत. प्रेम आणि मरण, ओसाड आडातील एकच फूल, प्रेमपाठ, हालत्या पिंपळपानास इत्यादि कवितांतून हीच कवीची वृत्ति दिसते. बालकवींचीं निसर्गगीतें वाचून जसें आपण वेगळ्या आपुलकीनें निसर्गाकडे पाहतो, तसें गोविंदाग्रजाच्या निसर्गगीतांनीं होत नाहीं.

काव्यांत कल्पनाविलास, भाषाविलास व भावोत्कटता या मुख्य गोष्टी होत. त्या दृष्टीनें पाहता गोविंदाग्रजाचें काव्य नव्यान्त खऱ्या कोटीचें वाटतें. प्रेमपाठ, प्रेम आणि मरण, राजहंस, मुरली, स्मशानांतलें गाणें, घुबडास इत्यादि काव्यांत उच्च प्रतीचा कल्पनाविलास आढळतो. राजहंस माझा निजला, दसरा, ओसाड आडातील एकच फूल, प्रेम आणि मरण, मुरली इत्यादि कवितांत जी भावोत्कटता आहे ती हृदयस्पर्शी आहे. भाषाविलासाच्या दृष्टीनें पाहता गोविंदाग्रजाची कविता अत्यंत आकर्षक आहे. वाचकाला स्तिमित, आनंदित करण्याचें सामर्थ्य तिच्यांत आहे. दोषांचा विचार करतांना संयमाचा अभाव हा प्रमुख दोष गोविंदाग्रजाच्या काव्यांत आहे. आलंकारिक भाषेचा आणि शब्दचमत्कृतींचा त्यांना जो एक प्रकारचा हव्यास होता, त्यापायीं त्यांचीं कविता अनेक ठिकाणीं कृत्रिम भासते. गोष्टी रीतीची प्रौढ व सालंकृत कविता त्यांची आहे. वेदर्भी रीतींतील प्रमाद व घन्यर्थांची गोडी तिच्यांत येताचानाचीच आहे. असें असलें तरी त्यांची

कविताकामिनी कमालीची आकर्षक, तल्लख, नखरेल पण प्रेमळ व चतुर आहे यांत शंका नाहीं. त्यांच्या इतर गीतांचा महाराष्ट्राला विसर पडला तरी प्रेमविषयक गीतांचा विसर पडणें शक्य नाहीं. प्रेमाविषयीं अगदीं भावविवश होऊन त्यांनीं काव्यरचना केली आहे. प्रेमाचा शाहीर होण्याचीच त्यांची इच्छा असावी. प्रेमपाठ कवितेंत ते म्हणतात, "हृदय शारदे! हृदयिं राहुनि करिं मज प्रेमकवी!"

एकनाथ पांडुरंग रेंदाळकर*

रेंदाळकरांचें काव्य विपुल, विविध व मनोहर आहे. केशवसुतांच्या काव्यांतील आवेश, तिळकांच्या काव्यांतील वात्सल्य, गोविंदाग्रजांच्या काव्यांतील कल्पनाविलास व वाणीविलास हीं त्यांच्या काव्यांत फारशीं नसलीं, तरी तें वैशिष्ट्यपूर्ण व सरस आहे यांत शंका नाहीं. रेंदाळकर जुन्या परंपरेंत वाढले, संस्कृत पंचमहाकाव्यें पढले व ज्ञानेश्वर–तुकाराम–मोरोपंतादि प्राचीन मराठी कवींना अभ्यासिते झाले. असें असून त्यांचीं मतें प्रागतिक स्वरूपाचीं आहेत व प्रेमाच्या बाबतींत तसेंच काव्याच्या वेषभूषेच्या बाबतींत त्यांना नवीन कांहींतरी सांगावयाचें आहे.

केशवसुतांच्या काव्याचे रेंदाळकर भोक्ते होते, चाहते होते व कांहीं अंशांनीं अनुकरण करणारेहि होते. 'केशवसुतांस' या कवितेंत त्यांनीं केशवसुतांविषयीं आपला आदर व्यक्त करून "आहे हाय करावयास बसलों राहून मागें तुझ्या, हृद्यें देईन भीतभीतच कधीं त्वद्गायना सुरहि" असें म्हटलें आहे. केशवसुतांच्या तुतारी, झपूर्झा, गोफण या काव्यांच्या धर्तीवर त्यांनीं शिंग, झपूर्झा, धिक्कार त्यांना असो–इत्यादि काव्यांची रचना केली. केशवसुतांच्या आम्ही कोण? या कवितेची

---

*जन्म—ता. १ जुलै १८८७ रेंदाळ गावीं, मृत्यु—ता. २२ नोव्हेंबर १९२० रेंदाळ येथेंच. काव्यरचना (१) रेंदाळकरांची कविता भा. १ (मंदारमंजरी, काव्यकुसुममाला, कर्णमंगल, काव्यगुच्छ इत्यादि स्फुट कवितांचे संग्रह एकत्र) १९२४, (२) रेंदाळकरांची कविता भा. २ (दीर्घ कवितांचा संग्रह) १९२८; (३) बुद्धनीति १९१९, (४) अन्योक्तिमुक्तावलि भा. १ व २, १९११ व १९१५.

आठवण त्याच्या 'आग्ही' या कवितेनें होते, तर त्याच्या "नव्या शिपाया"ची आठवण 'धर्मनिष्ठ' ही कविता करून देते. सामाजिक सुधारणाविषयीं लिहिणें, प्रेमविषयक आत्मपर काव्य रचणें, सृष्टिविषयक कविता रचणें या गोष्टीं त्यानीं केशवसुताच्या काव्यवाचनानेंच केल्या याशिवाय कांहीं इंग्रजी कवितांचे अनुवादहि त्यानीं केशवसुताप्रमाणे केले

रेंदाळकराचीं सामाजिक मतें उदार व प्रगतिप्रिय होतीं धर्मनिष्ठ कवितेंत ते म्हणतात :—"नोहे हिंदुहि जैन मी न, अथवा बुद्धैकसेवी तसा सारेही मम धर्म ते असति हे उच्च स्वरें सांगतों . सारें विश्वकुटुंब एक बनलें माझा तुझें लोपलें" शिंग या कवितेंत ते बजावतात, "त्या शिंगाच्या गंभीर नादें गेला बाष्कळ रूढि ध्वनुनि, क्षुद्र थोर हा निरसुनि भेद, एकत्वाचा समतेचा नव मधुर भाव सर्वत्र भरे। त्या शिंगाच्या नादयायुनें, जुनें पुराणें उडून गलें नावीन्याचें वर्चस्व झालें, पुष्पगुच्छसम विश्व सर्वही सुंदर हृदयंगम दिसलें।" 'भाऊ भाऊ' या कवितेंत असेच उच्च विचार आहेत.

रेंदाळकर स्वप्न ध्येयवादी होते 'सुंदर विश्वा'चीं त्याना स्वप्नें पडत परंतु सभोंवतालच्या समाजाविषयीं त्यांचा कांहीं चांगला ग्रह नव्हता. त्यांत त्याना अनेक उणीवा आढळत 'धिक्कार त्याना असो' या कवितेंत त्यानीं दांभिक लोकांवर, धनाढ्यांवर, लांगूलचालन करणाऱ्यांवर सडकून टीका केली आहे त्याचें दर्शनही नको, त्यजुनिया सम्बन्ध त्याचा खरें, मी जाईन सुखें लतातरुगणीं थापून गेल्या वनीं' असे ते म्हणतात कवि आणि जग या कवितेंत जगाविषयीं त्याचा तिटकारा फारच तीव्र स्वरूपाचा आढळतो "जगाला मूढाला विदित न महात्त्व विपन कवींना राहाया अनुचित असे ही वसुमती .. जगद्व्यापारांहीं विसदृश असे सत्कविकृति ..परी हासी निन्दावचनिं जग गाजी कविस हें, तरी त्यातें गाण्या सुख कवि किती हा झटतसे ! . नको या लोकांच्या असुखकर सम्बन्धचि नको ! . कशाला या लोकीं हरहर ! विभा जन्म दिधला ? .. तुझी आज्ञा देवा ! म्हणुनि जगिं कर्तव्य करितों, परी औदास्यानें हृदय सतत

त्यातचि असे ! " रेंदाळकरांच्या काव्यावर व त्यांच्या चारित्र्यावर जे गलिच्छ शिंतोडे काहीं टीकाकारांनीं अकारणच उडविले होते ते पाहिले म्हणजे रेंदाळकरांचे उद्गार योग्यच वाटतात. जगाचा कटु अनुभव येऊनहि आपली काव्यरचना त्यांनीं चालू ठेविली हें त्यांना भूषणावह होय.

रेंदाळकर आशावादी होते कीं निराशावादी ? प्रगतिवादी होते कीं परागतिवादी ? या प्रश्नाचीं निश्चित उत्तरें देणें कठीण आहे. धर्मनिष्ठ, शिंग, माझ्याच सुखासाठीं, प्रबोधन, पुढें पहा, अहाहा कवे, अद्वैताची अनुभूति इत्यादि कवितांत आशावाद, प्रगतिवाद, प्रसन्नता, उल्हास हीं आढळतात. याच्या उलट नैराश्याचें साम्राज्य, धिःकार त्यांना असो, माझें तें माझं नव्हे, कवि आणि जग, पश्चात्ताप इत्यादि काव्यांत नैराश्य, परागतिवाद आढळतो. रेंदाळकरांची गृहस्थिति परिस्थिति कधींच फारशी अनुकूल नव्हती. कौटुंबिक, आर्थिक, सामाजिक व शारीरिक अशा सर्वच प्रकारच्या संकटांना त्यांना तोंड द्यावें लागत होतें. ही वस्तुस्थिति लक्षांत घेऊन त्यांच्या काव्याकडे पाहिलें असतांना त्यांत प्रसन्नता बरीच आढळते. प्रेमाविषयींच्या उच्च कल्पना प्रतिपादणारा कवि निराशावादी कसा असेल ! कर्तव्यबुद्धीनें व निरलसपणें रेंदाळकर आपल्यावरील सर्व जबाबदाऱ्या उत्तम प्रकारें पार पाडून, स्वाभिमानाचें जिणें जगत होते. जगाच्या उणीवाकडे पाहून त्यांना दुःख होई. या प्रसंगावर ते काव्यहि करीत. मनांतलीं सुखदुःखें ते काव्यद्वारा व्यक्त करीत. त्यामुळें हर्षशोकानें मिश्रित असें त्यांचें काव्य बनलें आहे. ते अधिक जगते, तर त्यांच्या काव्यालाहि निश्चित् काहीं तरी वळण लागलें असतें. आहे तेवढ्या काव्यावरून तें निराशामय किंवा आशामय आहे असें म्हणणें अयोग्य होईल.

रेंदाळकरांनीं प्रीतिविषयक पुष्कळच कविता रचिल्या आहेत. गोविंदाग्रजांच्या प्रेमविषयक कविता भाषासौंदर्य व कल्पनाविलासानें अधिक नटलेल्या असल्यानें, प्रेमाचे शाहीर म्हणून ते प्रसिद्धीस आले. परंतु रेंदाळकरांचें प्रेमकाव्यहि चांगलें व वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. " जिकडे तिकडे प्रेम दिसे, माझ्याही हृदयांत

घसे प्रेम प्रकाश तिमिरात, समचि प्रेमा दिनगत" (प्रेमसाम्राज्य) असे त्याना वाटे. स्त्रीपुरुषात बंधुभगिनीभाव असू शकणार नाहीं असा आक्षेप घणारास 'दे माझी भगिनी मला' या कवितेंत त्यांनी 'आहे कांत जसा तिला प्रिय तसा बंधू नसावा कसा?' असें योग्य उत्तर दिलं आहे 'भगिनीप्रेमा करिता!' या कवितेत "पति प्रिय थाहे तुज भारी, असो म्हणुनि मजवरिचि प्रीति काय सरे सारी?" असें म्हटलें असून "भार्याप्रेमहि तें नलगं, कामविलासीं परिणत होत वाटे निष्फल तं!" अशी त्याला पुस्ती जोडली आहे विषय वासननें भरलेल्या प्रेमापेक्षा कवीला निःस्वार्थी व दिव्य प्रेमाची विशेष मातब्बरी वाटते व त्याचाच त्यानें आपल्या काव्यात पुरस्कार केला आहे 'माझी प्रीति' या कवितेत 'प्रीति मी करितों तुझ्यावरि सदा प्रीत्यर्पची भामिनी!' असे म्हणून 'का प्रीति करिता तुम्ही मजवरी?' या स्वपत्नीच्या प्रश्नाला उत्तर दिलें आहे रेंदाळकराच्या निःस्वार्थी अशा बंधुभगिनीप्रेमातहि आलिंगन व चुंबनादि शारीरिक क्रियांचा उल्लेख पाहून कित्येकास आश्चर्य वाटते पुरुष मित्र एकमेकाना भेटताना आलिंगन देतात, हें पुष्कळांनी पाहिलें असेल बंधु भगिनी किंवा मित्र मैत्रीण याच्या चुंबनाचा प्रकार तितकासा प्रचारात नसल्यानें चमत्कारिक वाटला तरी, गर्हणीय नाहीं रेंदाळकराच्या सुंदरी, प्रेमासाठीं, प्रियेचें हास्य, पुनर्मिलन, अधर, आलिंगन देशील तर, प्रबोधन इत्यादि बहारीच्या प्रेमविषयक कविता असून त्यांत शृंगाराचीं व प्रीतिचीं शालीन वर्णनें आलीं आहेत संसारात पदार्पण केल्यानंतरच्या सुखी काळातील त्या आहेत त्या सर्वांत 'प्रबोधन' ही कविता तर प्रसन्नतेनें आणि प्रमानें ओतप्रोत भरली आहे. एवढी एकच कविता रेंदाळकर लिहिते तरी ते मराठी साहित्यात अमर ठरते कवितेची पहिलीच ओळ "उघडि नयन, रम्य उषा हसत हसत आली" ही असून ती वाचताच आनंदाचें, सुखाचें, सौंदर्याचें समाधानाचें साम्राज्य आपल्या समोर पसरलें आहे असें वाटते असलें साम्राज्यहि स्वत:ची प्रिया उठल्यावाचून कवीला 'विफल गमते' असलेलें पाहून त्याच्या श्रेष्ठ पत्नीप्रेमाची आपणाला कल्पना येते रेंदाळकराच्या संसारातील पहिलीं कांहीं वर्षे तरी सुखात गेलीं

अमानींत अले या कवितेवरून तसेच 'निज निज लाडके' या कवितेवरून वाटते. त्याच्या प्रेमकाव्यापैकीं खरें सुख, व्यर्थ प्रेम, प्रेमभंग, शेवटची निराशा, कोगटीची फुलें, पश्चात्ताप इत्यादि कविता मार्मोत्कट आहेत. शेवटल्या कवितेंत कवीनें जी आपली " विद्रराल डाग लागला! अडामत्त मी बनलों कैसा ? पापकर्मी पूर्ण बुडालों!" अशा शब्दात निर्भर्त्सना करून घेतली आहे ती शब्दशः खरी मानण्याचें कारण नाहीं. शारीरिक वासना व प्रेमाच्या दिव्य कल्पना यांच्या तडाक्यात सापडल्यानें वैवाहिक आयुष्यात ज्या स्वाभाविक गोष्टी कवीच्या हातून घडल्या, त्याच्याविषयीं अकारणच त्यानें स्वतःला दोष लाविला आहे. या कवितेचा आधार घेऊन अनंततनय नावाच्या टीकाकारानें रेंदाळकराच्या चारित्र्यावर अयोग्य डाग चढविला आहे. परंतु रेंदाळकरांच्या प्रेमविषयक काव्याकडे तसेंच त्याच्या चरित्राकडे पाहिलें असताना कोणत्याहि प्रकारच्या वाईट कल्पना निघू शकतील असे आम्हाला वाटत नाहीं. रेंदाळकराच्या जीवनाप्रमाणेंच त्याचें प्रेमकाव्यहि सारस्स व उदात्त स्वरूपाचें होतें.

रेंदाळकरानीं प्रबोधन, अनुनि चालतोचि वाट सारख्या शेंकडो सुट कविता ज्या लिहिल्या, तशाच यमुनागीत, मोहिनी, खिस्त्याची तारा, जाधवाची मुलगी सारख्या प्रदीर्घ कविताहि लिहिल्या. प्रेमविषयक काव्य जसें त्यांनीं लिहिलें तसेंच नीतिमदन, शांतिसोपान, श्रीअवधूतगीता सारखें भक्तिपर, उपदेशपर आध्यात्मिक काव्यहि त्यांनीं लिहिलें अनेक स्वतंत्र काव्यें त्यांनी जशीं रचिलीं तशींच रतिविलाप, कादंबरी, सारखासारखीं संस्कृत व इंग्रजी काव्याचीं रूपा तरेंहि त्यांनीं केलीं. नवीन मात्रावृत्ताचा जसा त्यांनीं उपयोग केला तसाच जुन्या श्लोकवृत्ताचा अक्षरवृत्ताचाहि उपयोग केला. मोरोपंती आर्या देखील त्यांनीं उत्तम प्रकारच्या लिहून दाखविल्या. पौराणिक आख्यानपर रुक्मिणीपत्रिका, सीतेचा निरोप, मुद्रिका इत्यादि काव्यें जशीं त्यांनीं निर्मिलीं, तशींच सृष्टिवर्णन पर अशीं चंडोलास, सरितेस, सदाफुली, मधमाशी इत्यादि सृष्टिवर्णनपर काव्यहि त्यांनीं तयार केलीं. विविधता हा रेंदाळकराच्या काव्याचा ठळक गुण म्हणावयास कांहीं हरकत नाहीं.

दुसऱ्याहि एका कारणानें रेंदाळकरांचे नाव मराठी साहित्यात नेहमीं घेतलें जाईल. तें कारण म्हणजे त्यांनी निर्यमक कविता. त्यांनी यमक कविता बरीच लिहिली आहे हें खरें. तरी पण निर्यमक काव्याचा त्यांनी मराठींत प्रथम व यशस्वी प्रयोग मराठींत केला यांत शंका नाहीं "गानकाव्य" खेरीज इतर कविता निर्यमक असावयास काहीं हरकत नाहीं असें त्यांचें मत होतें. मधुसूदन दत्त या बंगाली कवीच्या काव्यावलोकनानें निर्यमक कविता लिहिण्यास रेंदाळकरांना स्फूर्ति झाली व त्यांनी अनेक उत्तम कविता यमकाचें बंधन झुगारून लिहिल्या. याबद्दल त्यांच्यावर टीकाकारांकडून सडकून प्रहार करण्यात आले. परन्तु त्यांनी आपलें कार्य निंदास्तुतीची पर्वा न करितां पुढेंच चालू ठेविलें. "निसर्गमृदुपाद हे रुचिर काव्यदेवी तुझे, कशास मग साग या समव्यस्तना घातल्या?" असें ते म्हणत रेंदाळकरांनी धाडस केलें म्हणूनच आज आपण निर्यमक व मुक्तछंद काव्याचा आस्वाद घेऊ शकतो

बालकवि–त्र्यंबक बापूजी ठोमरे*

बालकवि हे खरेखुरे निसर्गाचे कवि होते आपल्या वडिलांबरोबर लहानपणीं खानदेशात प्रवास करीत असताना व पुढें महाबळेश्वरासारख्या ठिकाणीं ते राहिले असताना त्यांचें निसर्गावर प्रेम जडलें. निसर्गाच्या विविध स्वरूपावर त्यांनी काव्यरचना केली असून तिच्यात रमलता, सौंदर्य व माधुर्य भरपूर आहे अरुण, निर्झर, यामिनी, संध्यारजनी, फुलराणी, तारका, श्रावणमास, तृणपुष्प, पाखरें, पाऊस, पारवा, दवबिंदु अशा अनेक निसर्गरमणीय गोष्टींवर त्यांनी आत्मीयतेनें भरलेल्या कविता रचल्या आहेत. निसर्गाचा जवळून अभ्यास केल्यासारखें, निसर्गाशीं तन्मय झाल्यासारखें, निसर्गाच्या सौंदर्यावर भाळल्यासारखें

*जन्म — १३ ऑगस्ट १८९० धरणगाव येथें मृत्यु एप्रिल १९१८ जळगावजवळ, अपघातानें, साहित्य —बालकवींची समग्र कविता—म भा ल पाटणकर १९४२ बालकवि हा पदवी १९०७ साली जळगाव येथें भरलेल्या महाराष्ट्र कविसंमेलन प्रसंगी अध्यक्ष डॉ कीर्तिकर यांनी दिली

बालकवींचें सृष्टिनिरीक्षण सावध आहे. त्यांचें काव्य वाचीत असतांना निसर्गाचीं तीं तीं दृश्यें आपण प्रत्यक्ष पाहतों आहोंत असें आपणाला वाटतें

'अरुणा' वर गोविंदाग्रजांनीं देखील बालकवींप्रमाणें कविता लिहिली आहे. त्या कवितेंत इतक्या उत्प्रेक्षा आल्या आहेत कीं, त्यांच्या भाराखालीं अरुणाचें खरेखुरें चित्र कांहीं आपणाला दिसत नाहीं. अरुणोदय प्रसंगींच्या विविध रंगच्छटांची गंमत ज्यांना पाहावयाची असेल त्यांना बालकवींचेंच काव्य वाचलें पाहिजे. त्यांच्या "निर्झरा' च्या "गिरिशिखरें वनमालाहि, दरीदरी घुमवित येई; कड्यावरुनि घेऊन उड्या, खेळ लतावलयीं फुगड्या; घे लोळण खडकावरती, फिर गरगर अंगाभवतीं; जा दुडदुडु वळसे घेत, लपत छपत हिरवाळींत, पाचूंचीं हिरवीं रानें झुलवि गडे झुळझुळु गानें !" इत्यादि सुरुवातीच्याच ओळी पाहिल्या तरी त्यांत निर्झराचा खेळकरपणा आपल्या प्रत्ययास येतो, संध्यासमयींच्या दिशांचें किती भावपूर्ण वर्णन ते करतात पाहा :-"अर्ध्या मिटल्या अर्ध्या उघड्या असल्या नयनांनीं कुणास बघती दिशा कळेना मंदस्मित करुनी ! (संध्यारजनी)." श्रावणमासीं हर्ष मानसीं हिरवळ दाटे चोंहिकडें, क्षणांत येतें सरसर शिरवें, क्षणांत फिरुनी ऊन पडे . झालासा सूर्यास्त वाटतो, सांज अहाहा तो उघडे; तरुशिखरांवर, उंच घरांवर पिवळें पिवळें ऊन पडे !" हें वर्णन वाचलें म्हणजे कोणाच्या डोळ्यांसमोर श्रावणमास उभा राहणार नाहीं ! विशेषत 'पिवळें पिवळें ऊन पडे' या वर्णनांतील रंगारीची सूक्ष्मता कोणाला आनंदविणार नाहीं ! सूक्ष्मता, हुबेहूबपणा, सौंदर्य या गुणांबरोबरच बालकवींच्या निसर्गवर्णनांत भावनांचा ओलावा आहे. "अरुणा"तील पूर्वदिशा "मधुमृदुल हासते गालींच्या गालीं", "दिवसयामिनी परस्परांचें चुंबन घेतात '-आणि त्यांच्या "अनुरागाच्या छटा खुलल्या गगनांत." विनोदी संध्यावातानें "फुलराणीला" 'रविकर' आवडला का, म्हणून विचारताच ती अगदीं लाजून गेली. निसर्गांत जें दिव्यत्व आणि पूर्णत्व आहे तें मानवाच्या कृतींत नाहीं असेंहि कांहीं कवितांत त्यांनीं सुचविलें आहे. निर्झरास ते म्हणतात, "मी कवितेचा दास मला, कवी लोकलीं जगांतला; परि न ठरे माझ्या गानीं, दिव्याची असली श्रेणी.. शिकवीं रे शिकवीं मातें,

दिव्य तुझीं असलीं गीतें!" बालविहग या कवितेंत ते म्हणतात, "अपूर्णताही यापरि मजला जरि बुडवी शोकीं, चित्र मनोहर रंगवाला परि मी तव अवलोकीं", "या समयीं जर तडाग असतों, रम्य दिव्य तें रेखित बसतों" असें जलाशयाला म्हणून त्याचा श्रेष्ठपणाच त्यानीं वर्णन केला आहे. निसर्गाशीं बालकवि किती एकरूप झाले होते याचें वर्णन त्यांच्याच शब्दांत केलेलें बरें. ते म्हणतात, "सृष्टि हासवी मला फुलांनीं तारांनीं नभ तसें, सदाचें मंगल मज देतसे; जिकडे तिकडे दिव्य साठलें मत झालें गायनीं, पहाया जनीं मनीं कीं वनीं; त्या सहजी क्रीडा प्रेमच माझें सरें, ही क्रीडा म्हणजे जीवित माझें बरें, या दिव्यासह सखि कवितेशीं जिणें वेंचिलें जरी, तरी मज माझी मुक्ति तरी (माझें दिव्य)." निसर्गाचें केवढें वेड त्याना लागलें होतें तें या ओळींवरून दिसते. या बाबतींत आपण त्याना कांहीं विचारल्यास ते लागलीच उत्तर देतील, "परंतु वेडाविण सुटतिल का हृदयाचीं कोडीं? (अरुण)." निसर्गावर असलेल्या असल्या निरुपम प्रेमामुळेंच त्यानीं सूर्यकिरण, कौमुदि, नक्षत्र, निर्झर यात "आनंदी आनंद गडे, इकडे तिकडे चोहिंकडे" असल्याचें सांगितलें आहे.

बालकवींची सृष्टिविषय कविता हीच खऱ्या मोलाची आहे. त्यानीं लिहिलेली सामाजिक, गूढगुंजनात्मक किंवा प्रेमविषयक कविता ही अगदीं सामान्य प्रतीची आहे. केशवसुताच्या 'तुतारी'चें अनुकरण त्यानीं 'धर्मवीर' कवितेंत केलें आहे. "धर्म नव्हे संध्यास्नान. धर्म नव्हे आसनध्यान रूढि अशी कोणी टाका, बदल जिला नाहीं ठाका" वगैरे गोष्टी त्यानीं सांगितल्या असल्या तरी त्यात अंतरींचा जिव्हाळा व आवेश नाहीं. "सताचा अनुवाद" हीहि कविता ध्येयवादात्मक सामाजिक अशी आहे. "देउळींचा देव मेला, विश्वीं विश्वरूप झाला" असें त्यात त्यानीं म्हटलें आहे. केशवसुताच्या धर्तीवर 'शून्य', 'मी', 'दिव्य आणि प्रीति' व 'वनमाला' अशीं चार गूढगुंजनात्मक काव्यें त्यानीं लिहिलीं. परंतु त्यापैकीं एकातहि स्पष्टता किंवा हृदयस्पर्श श्रेय याची गमत नाहीं. बालकवींनीं प्रेमविषयक कविता लिहून त्यात प्रेमाची महती वर्णन केली आहे. प्रीति हवी तर, प्रेमाचें गाणें, जादुगारीण इत्यादि कविता त्यापैकीं आहेत.

बालकवींचें सृष्टिविषयक काव्य आहे. त्याचें काव्य वाचीत असतांना निसर्गाचीं तीं तीं दृश्यें आपण प्रत्यक्ष पाहतों आहोंत असें आपणाला वाटतें

'अरुणा' वर गोविंदाग्रजांनीं देखील बालकवींप्रमाणें कविता लिहिली आहे. त्या कवितेंत इतक्या उत्प्रेक्षा आल्या आहेत कीं, त्यांच्या भाराखालीं अरुणाचें स्पष्ट चित्र काहीं आपणाला दिसत नाहीं. अरुणोदय प्रसंगींच्या विविध रंगच्छटांची गमत ज्यांना पाहावयाची असेल त्यांना बालकवींचेंच काव्य वाचलें पाहिजे. त्यांच्या "निर्झर" च्या "गिरिशिखरें वनमालाहि, दरीदरी घुमवित येई; कड्याकरुनि घेऊन उड्या, खेळ लतावलयीं फुगड्या; घे लोळण खडकावरती, फिर गरगर अंगाभंवतीं; जा हळुहळु वळसे घेत, लपत छपत हिरवाळींत, पाचूंची हिरवीं रानें झुलवि गडे झुळुझुळु गानें!" इत्यादि सुरवातीच्या ओळी पाहिल्या तरी त्यात निर्झराचा खेळकरपणा आपल्या प्रत्ययास येतो, संध्यासमयींच्या दिशांचें त्यांनी मानपूर्ण वर्णन ते करतात पाहा :-"अर्ध्या मिटल्या अर्ध्या उघड्या असलेल्या नयनानीं कुणास बघती दिशा कळेना मदसिंच करुणी! (संध्यारजनी)." श्रावणमासीं हर्ष मानसीं हिरवळ दाटे चोहिकडे; क्षणात येतें सरसर शिरवें, क्षणात फिरुनी ऊन पडे...झालासा सूर्यास्त वाटतो, सांज अहाहा! तो उघडे; तरुशिखरावर, उंच घरावर पिवळें पिवळें ऊन पडे!" हें वर्णन वाचलें म्हणजे कोणाच्या डोळ्यासमोर श्रावणमास उभा राहणार नाहीं? विशेषतः 'पिवळें पिवळें ऊन पडे' या वर्णनांतील बहारीची सूक्ष्मता कोणाला आनंदविणार नाहीं? सूक्ष्मता, हुबेहूबपणा, सौंदर्य या गुणांबरोबरच बालकवींच्या निसर्गवर्णनात भावनांचा ओलावा आहे. "अरुणा"तील पूर्वदिशा "मधुमृदुल हासते गालींच्या गालीं", "दिवसयामिनी परस्परांचें चुंबन घेतात"-आणि त्यांच्या "अनुरागाच्या छटा खुलल्या गगनात." विनोदी संध्यावातानें "फुलराणीला" 'रविकर' आवडला का, म्हणून विचारताच ती अगदीं लाजून गेली. निसर्गांत जें दिव्यत्व आणि पूर्णत्व आहे तें मानवाच्या कृतींत नाहीं असेंहि काहीं कवितांत त्यांनीं सुचविलें आहे. निर्झरास ते म्हणतात, "मी कवितेचा दास मला, कवी बोलती जगातला; परि न ठरे माझ्या गानीं, दिव्यांची असली श्रेणी...शिकवी रे शिकवी मातें,

दिव्य तुझी असली रीतें!" बालविहग या कवितेंत ते म्हणतात, "अपूर्णताही यापरि मजला जरि बुडवी शोकीं, चित्र मनोहर खगबाला परि मी तव अवलोकीं", "या समयीं जर तडाग असतों, रम्य दिव्य तें रेखित असतों" असें जलाशयाला म्हणून त्याचा श्रेष्ठपणाच त्यांनीं वर्णन केला आहे. निसर्गाशीं बालकवि किती एकरूप झाले होते याचें वर्णन त्यांच्याच शब्दांत केलेलें बरें. ते म्हणतात, "सृष्टि हासवी मला फुलांनीं तारांनीं नभ तरी, सदाचें मंगल मज देतसे; जिकडे तिकडे दिव्य साठले रत झालें गायनीं, पहावा जनीं मनीं कीं वनीं; त्या सहजी क्रीडा प्रेमच माझें खरें, ही क्रीडा म्हणजे जीवित माझें बरें, या दिव्यास्तव सखि कवितेशीं जिणें वेंचिलें जरी, खरी मज माझी मुक्ति तरी (माझें दिव्य)." निसर्गाचें केवढें वेड त्यांना लागलें होतें तें या ओळींवरून दिसतें. या बाबतींत आपण त्यांना कांहीं विचारलेंत तर ते लागलीच उत्तर देतील, "परंतु वेड़ाविण सुटलिं का हृदयाचीं कोडीं? (अरुण)." निसर्गावर असलेल्या अमल्या निरुपम प्रेमामुळेंच त्यांनीं सूर्यकिरण, कौमुदि, नक्षत्र, निर्झर यात "आनंदी आनंद गडे, इकडे तिकडे चोहिंकडे" असल्याचें सांगितलें आहे.

बालकवींची सृष्टिविषय कविता हीच खऱ्या मोलाची आहे. त्यांनीं लिहिलेली सामाजिक, गूढगुंजनात्मक किंवा प्रेमविषयक कविता ही अगदीं सामान्य प्रतीची आहे. केशवसुताच्या 'तुतारी'चें अनुकरण त्यांनीं 'धर्मवीर' कवितेंत केलें आहे. "धर्म नव्हे संध्यास्नान, धर्म नव्हे आसनध्यान रूढि अशी कोणी दावा, धरल जिला नाहीं ठावा" वगैरे गोष्टी त्यांनीं सांगितल्या असल्या तरी त्यांत अंतरींचा जिव्हाळा व आवेश नाहीं. "सताचा अनुवाद" हीहि कविता त्याचप्रमाणें सामाजिक अशी आहे. "देउळींचा देव मेला, विश्वीं विश्वरूप झाला" असें त्यांत त्यांनीं म्हटलें आहे. केशवसुताच्या धर्तीवर 'शून्य', 'मी', 'दिव्य आणि प्रीति' व 'वनमाला' अशीं चार गूढगुंजनात्मक काव्यें त्यांनीं लिहिलीं. परन्तु त्यांपैकीं एकांतहि शपूर्ण विचार इत्यादि श्रेय त्यांची गेवन नाहीं. बालकवींनीं प्रेमविषयक कविता लिहून त्यांत प्रेमाची महती वर्णन केली आहे. प्रीति हवी तर, प्रेमाचें गाणें, जादुगारीण इत्यादि कविता त्यांपैकीं आहेत.

परतु त्यात गोविंदाग्रजांच्या प्रेमविषयक काव्याची भावनोत्कटता नाही. त्यांच्या वर्णनात आत्मीयता न दिसतां, वस्तुनिष्ठता दिसते.

यापेक्षा त्यांची कविविषयक व शिशुविषयक कविता ठाकठिरीची वाटते. कविमाळे, कवि, कवीची इच्छा, कवीचें अंतरंग, कवीना विचार, कवीचें स्वप्न इत्यादि कवितांतून सौम्यपणें का होईना, त्यांनीं कवींच्या कार्याचें मोठेपणाच वर्णन केलें आहे. "कवि हा, हा जगताचा धनी" असे "कवि" या कवितेंत त्यांनीं म्हटलें आहे. निजलेल्या मुलास; चांदोबा मजला देई; माझा भाऊ; चिमणी आणि आरसा; घोडा घोडा; पाळणा; इत्यादि शिशुगीतें हृद्य आहेत.

बालकवींच्या काव्यात निसर्गावरून त्यांना होणाऱ्या आनंदाखालीं उदासीनतेचा एक छोटासा अन्तःप्रवाह वाहात असलेला आढळतो. ही उदासीनता वैयक्तिक सुखदुःखामुळें निर्माण झाल्यासारखी न दिसता, काहीं वेगळ्याच प्रकारची दिसते. 'उदासीनता' कवितेंत ते म्हणतात, "कोठुनि येते मला कळेना, उदासीनता हृदयाला; काय बोंचतें तें समजेना हृदयाच्या अन्तर्हृदयाला." निराशा कवितेंत ते म्हणतात, "नुसती हुरहुर होय मनाला-का न कळे काहीं ! ' विचारी व भावनाप्रधान व्यक्तींना जगात वावरत असतांना एक प्रकारची दिव्य हुरहूर वाटते, तशा प्रकारची बालकवींची हुरहूर आहे. अपूर्ण अशा मानवाला असली हुरहूर वाटणें हें स्वाभाविक नाहीं का ?

ज्या काळात बालकवि वावरत होते त्या काळाला अनुसरून त्यांनीं राष्ट्रसेवा, राष्ट्रगायित्री, आर्यांची अवनति सारख्याहि कांहीं कविता लिहिल्या आहेत. परतु हा कांहीं त्यांचा काव्यविशेष नाहीं. त्यांच्या काव्याचा शेवटचा उल्लेखनीय विशेष म्हणजे त्यांची सुरम्य शैली. गोविंदाग्रजांच्या शैलींत नटवेपणा आहे, कृत्रिमता आहे. परतु बालकवींची शैली सहजरम्य आहे. लालित्य, माधुर्य, प्रसाद, लडिवाळ पणा हे तिचे गुणविशेष आहेत. वर्णांच्या आवृत्तीनें, शब्दांच्या आवृत्तीनें, गडे-बाईसारख्या शब्दांच्या योजनेनें ते आपली शैली कमालीची आकर्षक बनवितात. याशिवाय अर्थानुकूल नादाचीहि ते योजना करितात. "जा हळुहळु वळसे घेत,

लवत छपत हिरवाळींत " या ओळींत वळसे घेत हुलुदुलु वाहणाऱ्या निर्झराचें शब्दचित्र स्पष्ट आहे. " झुळझुळ गानें–" या शब्दात निर्झराचें गानच ऐकूं येतें. " अर्ध्या मिटल्या अर्ध्या उघड्या असल्या नयनानीं "–या ओळींतील भाव मधुर आहे. बालकवींचें निसर्गकाव्य निसर्गरमणीय बनलें आहे तें असल्या लालित्यपूर्ण शैलीनें.

'बी' अर्थात् नारायण मुरलीधर गुप्ते (१८७२–१९४७)

बी कवि भारतीय स्वातंत्र्याचा सोहळा पाहण्याला जगू शकले असले, तथापि इ. स. १९२२ नंतर त्यांनीं काव्यरचना केली नसल्यानें त्यांचा १९२० पर्यंतच्याच कालखंडात विचार केलेला बरा. त्यांचा काव्यसंग्रह–फुलांची ओंजळ (१९३४)—अवघ्या अडतीस कवितांचा असूनहि अत्यंत मौल्यवान आहे. त्यांच्या कविता थोडक्यात पुष्कळ अर्थ सांगणाऱ्या, विचारपरिप्लुत व भावपूर्ण आहेत. पहिल्याच वाचनाला सगळा अर्थ कळणाऱ्या प्रासादिक कविता त्यांच्या नाहींत जों जों त्या अधिक वेळा वाचाव्यात, तों तों त्यांचा अधिकाधिक गोड अर्थ कळणाऱ्या त्या आहेत. आपल्या परिपक्व विचारांचा आणि भावनांचा ठेवा बी कवींनीं आपल्या कवितांत ठेविला आहे.

त्यांच्या कवितांचा एक प्रकार आहे तो काव्य व कविविषयक कवितांचा. केशवसुतांपासून सुरू झालेल्या नव्या कवितेचे ते चाहते व पुरस्कर्ते होते. जुन्या परंपरेतील कांहीं टीकाकारांना ही कविता आवडत नव्हती. जुनी नियमबद्ध, संकेतबद्ध कविता त्यांना पसंत होती. केशवसुतांप्रमाणेंच बी कवींना यांत कांहीं अर्थ दिसेना. केशवसुतांप्रमाणेंच त्यांनीहि 'कविवंदन', 'काव्यानंद', 'विचारतरंग' इत्यादि काव्यविषयावर कविता लिहून जोरदार भाषेंत नव्या कवितेचा व नव्या कवींच्या कार्याचा पुरस्कार केला. काव्यहेतूविषयीं त्यांच्या इतक्या निश्चित् कल्पना फारच थोड्या कवींच्या असतील. काव्य म्हणजे सौंदर्य. परंतु हें सौंदर्य साधेंसुधें नाहीं. ऐश्वर्य व सामर्थ्य निर्माण करणारें हें सौंदर्य असतें. ते म्हणतात, " ऐश्वर्यात्मक सामर्थ्याची निर्माणक्षमता अनघ ओंथुन आमचे ही मुरली!

परंतु त्यांत गोविंदाग्रजांच्या प्रेमविषयक काव्याची मानसोल्हटता नाहीं. त्यांच्या वर्णनांत आत्मीयता न दिसता, वस्तुनिष्ठता दिसते.

यापेक्षां त्यांची कविविषयक व शिशुविषयक कविता ठाकठिकीची वाटते. कविबाळे, कवि, कवीची इच्छा, कवीचें अंतरंग, कवीना विचार, कवीचें स्वप्न इत्यादि कवितांतून सौम्यपणें का होईना, त्यांनीं कवींच्या कार्याचें मोठेपणाच वर्णन केला आहे. "कवि हा, हा जगताचा धनी" असे "कवि" या कवितेंत त्यांनीं म्हटलें आहे. निजलेल्या मुलास; चांदोबा मजला देई; माझा भाऊ; चिमणी आणि आरसा; घोडा घोडा; पाळणा; इत्यादि शिशुगीतें छान आहेत.

बालकवींच्या काव्यांत निसर्गापासून त्यांना होणाऱ्या आनंदाखालीं उदासीनतेचा एक छोटासा अन्तःप्रवाह वाहात असलेला आढळतो. ही उदासीनता वैयक्तिक सुखदुःखामुळें निर्माण झाल्यासारखी न दिसता, कांहीं वेगळ्याच प्रकारची दिसते. 'उदासीनता' कवितेंत ते म्हणतात, "कोठुनि येते मला कळेना, उदासीनता हृदयाला; काय बोंचतें तें समजेना हृदयाच्या अन्तर्हृदयाला." निराळ्या कवितेंत ते म्हणतात, "तुमती हुरहुर होय मनाला-का न कळे कांहीं!' विचारी व भावनाप्रधान व्यक्तींना जगांत वावरत असतांना एक प्रकारची दिव्य हुरहूर वाटते, तशा प्रकारची बालकवींची हुरहूर आहे. अपूर्ण अशा मानवाला असली हुरहूर वाटणें हें स्वाभाविक नाहीं का!

ज्या काळांत बालकवि वावरत होते त्या काळाला अनुसरून त्यांनीं राष्ट्रसेवा, राष्ट्रगायित्री, आर्यांची अवनति सारख्याहि कांहीं कविता लिहिल्या आहेत. परंतु हा कांहीं त्यांचा काव्यविशेष नाहीं. त्यांच्या काव्याचा शेवटचा उल्लेखनीय विशेष म्हणजे त्यांची सुरम्य शैली. गोविंदाग्रजांच्या शैलींत नटवेपणा आहे, कृत्रिमता आहे. परंतु बालकवींची शैली सहजरम्य आहे. लालित्य, माधुर्य, प्रसाद, लडिवाळ-पणा हे तिचे गुणविशेष आहेत. वर्णांच्या आवृत्तीनें, शब्दाच्या आवृत्तीनें, गडे-बाईसारख्या शब्दांच्या योजनेनें ते आपली शैली कमालीची आकर्षक बनवितात. याशिवाय अर्थानुकूल नादाचीहि ते योजना करितात. "जा हलुहलु वळसे घेत,

रत छात हिरवाळीत" या ओळींत चळसे घेत हळुहळू वाहणाऱ्या निर्झराचें शब्दचित्र स्पष्ट आहे. "झुळझुळ गाणें–" या शब्दात निर्झराचें गाणें ऐकू येतें. "अर्ध्या मिटल्या अर्ध्या उघड्या असल्या नयनांनीं"–या ओळींतील भाव मधुर आहे. बालकवींचें निसर्गकाव्य निसर्गरमणीय बनलें आहे तें अमल्या लालित्यपूर्ण शैलीनें.

'बी' अर्थात् नारायण मुरलीधर गुप्ते (१८७२–१९४७)

बी कवि भारतीय स्वातंत्र्याचा सोहळा पाहण्याला जगू शकले असले, तथापि इ. स. १९२२ नंतर त्यांनीं काव्यरचना केली नसल्यानें त्यांचा १९२० पर्यंतच्याच कालखंडात विचार केलेला बरा. त्यांचा काव्यसंग्रह–फुलांची ओंजळ (१९३४)–अवघ्या अडतीस कवितांचा असूनहि अत्यंत मोल्यवान आहे. त्यांच्या कविता थोडक्यात पुष्कळ अर्थ सांगणाऱ्या, विचारपरिप्लुत व भावपूर्ण आहेत. पहिल्याच वाचनाला सगळा अर्थ कळणाऱ्या प्रासादिक कविता त्यांच्या नाहींत जों जों त्या अधिक वेळा वाचाव्यात, तों तों त्यांचा अधिकाधिक गोड अर्थ कळणाऱ्या त्या आहेत. आपल्या परिपक्व विचारांना आणि भावनांचा ठेवा बी कवींनीं आपल्या कवितांत ठेविला आहे.

त्यांच्या कवितांचा एक प्रकार आहे तो काव्य व कविविषयक कवितांचा. केशवसुतांपासून सुरू झालेल्या नव्या कवितेचे ते चाहते व पुरस्कर्ते होते. जुन्या परंपरेतील काहीं टीकाकारांना ही कविता आवडत नव्हती. जुनी नियमबद्ध, संकेतबद्ध कविता त्यांना पसंत होती. केशवसुतांप्रमाणेंच बी कवींना यात काहीं अर्थ दिसेना. केशवसुतांप्रमाणेंच त्यांनीहि 'कविवचन', 'काव्यानंद', 'विचारतरंग' इत्यादि काव्यविषयावर कविता लिहून जोरदार भाषेंत नव्या कवितेचा व नव्या कवींच्या कार्याचा पुरस्कार केला. काव्यहेतूविषयीं त्यांच्या इतक्या निश्चित् कल्पना फारच थोड्या कवींच्या असतील. काव्य म्हणजे सौंदर्य. परंतु हें सौंदर्य साधेंसुधें नाहीं. ऐश्वर्यात्मक सामर्थ्य निर्माण करणारें हें सौंदर्य असतें. ते म्हणतात, "ऐश्वर्यात्मक सामर्थ्यांचा निर्माणक्षमता अंतरंग शोधुन आमंद ही सुन्दरता।

(कविवंदन)". काव्य म्हणजे नादमधुर शब्द किंवा अर्थमत्कृति नव्हे. मत्काव्यांत मृगजळ नसतें तर असल सौंदर्य असतें "मृगजळ पाणी म्हणुनि गर्दभीं पाठका पिऊं दे! सौंदर्याचे कुणी आम्हा रुजीं घालूं दे" असें म्हणून रचनेचे व शैलीचे निर्बंध घालणाऱ्यांना त्यांनीं पुढील शब्दांत बजाविलें आहे —"कवनदी धेंवेलाटीमाजी शास्त्री जी घेती! पुनीं मापकोष्टकें उराशीं बांधुन सारा तीं (कविवंदन)." "विचारतरंग" कवितेत महाराष्ट्रकविपरंपरा अखंडित चालूच आहे, मात्र खऱ्या रसिकांची संख्या उणीव आहे असें म्हटलें आहे. "काव्यानंद" कवितेंत काव्याचें अगाध सामर्थ्य वर्णिलें आहे. जड इंद्रियांनीं खरा काव्यानंद मिळूं शकत नाहीं. काव्याशीं एकरूप झाल्यानेंच "अम्लान प्रतिभाकळ्या" चोंहीकडे उमललेल्या दिसतात. कवि म्हणतात, "सारींही जड इंद्रियें न शकतीं येथ प्रवेशावया। बुद्धिग्राह्य न वाव त्यास, न कळे ठाव प्रमाणत्रया! वृत्त्यंतर्गत टाकणें कठिणता तद्रूपता पावणें। काव्यानंदरसप्रसंग मग हा निःसंग संभोगणें (काव्यानंद)." प्रतिभारूपी विश्वाच्या राणीचें सुंदर वर्णन त्यांनीं 'वेडगाणें' या वाचकाला वेड लावणाऱ्या कवितेनें केलें आहे.

बी कवींच्या काव्याच्या दुसऱ्या प्रकारात वेडगाणें, पिंगा, चाफा इत्यादि गूढगुंजनात्मक कविता येतात. केशवसुतांप्रमाणेंच बीनांहि गूढ विश्वाचें गूढ उकलण्याचा ध्यास लागलेला होता. 'वेडगाण्या'त ब्रह्मांडाच्या घडामोडी करणाऱ्या प्रतिभेचें किंवा प्रकृतीचें वर्णन आहे. गूढ वैखरी वाणीनें या प्रतिभेचें वर्णन करणें अशक्य आहे असें कवि म्हणतात. पिंगा या कवितेंतहि प्रतिभा व प्रकृति यांच्याच कार्याचें वर्णन आलें आहे. 'चाफा' या कवितेत बाह्य सुखाच्या पलीकडील प्रेमाचें रूप आलें आहे. प्रियकराला 'चाफा' कल्पून त्याचा राग धरणाऱ्या खेळकर वृत्तीच्या तरुणीचें यात आलेलें वर्णन बहारीचें आहे. "जन विषयाचे किडे। यांची धाव बाह्याकडे। आपण करूं शुद्ध रसपान" असें त्या तरुणीनें (किंवा प्रकृतीनें) म्हणताच तिचा प्रियकर (किंवा परमपुरुष ईश्वर) तिच्याशीं एकरूप झाला —"चाफा फुलीं आला फुलुन! तेजीं दिशा गेल्या आटुन! कोण मी—चाफा? कोठें दोघे जण?" द्वैतातल्या सोहंनी की ईश्वराशीं एकरूपता

आहेच, असेहि कदाचित् कवींना ध्वनित करावयाचें असेल. ध्वनिकाव्याचा ही कविता सुंदर नमुना आहे.

बी कवींच्या काव्याच्या तिसऱ्या प्रकारात त्यांचें सामाजिक राजकीय धार्मिक तत्त्वज्ञान आलें असून तें मौलिक आहे. 'तुतारी'च्या धर्तीवर त्यांनीं 'डंका' तयार केला असून त्यात आतवाक्य व रूढींचा बडेजाव करणाऱ्यांची हजेरी घेतली आहे. रूढिराक्षसी थैमान घालू लागल्यावर ज्ञानेश्वरादिकांसारखे बंडवाले पुढे सरसावतात व जनतेला 'अमृता'त न्हाऊ घालतात, असे स्फूर्तिदायक प्रतिज्ञावाक्य यात आलें आहे. 'तीव्र जाणीव' या बहुमोल कवितेंत निश्वस्वतन्त्र्याचा कवीनें उद्घोष केलेला पाहून धन्यता वाटते. "तें स्वातंत्र्य नव्हें न फक्त अपुलीं जें तोडिते बंधनें! अन्याच्या पदशृंखलास वचतें निष्कर ऐशा मनें" असे कवी सांगतात व जन्मानें जातिनिर्णय जोंपर्यंत होईल तोंपर्यंत खरी समता निर्माण होणें अशक्य आहे असें बजावतात. 'प्रभात पोवाडा' व 'भगवा झेंडा' या कवितांत त्यांचें देशप्रेम व्यक्त झालें आहे. जगाकडे बघण्याचा बी कवींचा दृष्टिकोण आशापूर्ण आहे. जगांत स्वच्छन्दशीलता आढळत असली तरी पण एकंदरींत पूर्णांतून निर्माण झालेलें जग पूर्णाकडेच जात असल्याचें त्यांनीं म्हटलें आहे. 'पूर्ण की अपूर्ण या कवितेंत ते म्हणतात "पूर्णाच्याहि पलीकडे मन पुढें मुढें पडाया उडे! जीवाचा अणु ज्ञानि धर्म दिसतो जावें पुढे त्या पुढें." केवढा दुर्दमनीय आशावादी या ओळींत व्यक्त झाला आहे.

'बी' कवींचें 'कमळा' हें काव्य कथानक काव्याचा अभिजात नमुना आहे. त्यात आलेलीं शब्दचित्रें आणि व्यक्तिचित्रें केवळ बहारीचीं आहेत. प्रणयपत्रिका प्रमिला, मार्गप्रतीक्षा, बुल्बुल, बकुल इत्यादि काहीं प्रेमविषयक कविताहि बी कवींनीं रचिल्या असून त्या मधुर आहेत. 'माझी कन्या' या कवितेंतील वत्सलरस कारुण्यपूर्ण आहे.

बींच्या कवितांत कल्पनाविलास त्रय प्रतीचा आढळतो. गोविंदाग्रजांच्या कल्पनाविलासात थोडीशी कृत्रिमतेची छटा आढळते. तसला प्रकार बींच्या

काव्यात नाहीं. वेडगाणें, चाफा, पिंगा इत्यादि कवितांतील कल्पनाविलास हृद्य आहे. एकच दोष त्यांच्या काव्यात आहे आणि तो अतिप्रौढ किंवा संस्कृतप्रचुर भाषेचा. "रविजनसंस्तुत काव्यदेवी", 'झाल सस्मित आस्य नेत्र उघडे ईषत् कपोलीं कर", 'विकटविपिनवाटिकेनिकट" असल्या ओळींनीं वाचक थोडासा बुडला तर नवल नाहीं. असें असलें तरी बींच्या काव्यात भावार्थांची गोडी एवढी मोठी आहे कीं, असल्या लहान सहान अडचणींना वाचक दाद देत नाहीं.

म्हाळकर व नागेश—ज्यांच्या काव्यावर केशवसुताचा विशेष परिणाम झाला असे दोन कवी म्हणजे नरहर शंकर म्हाळकर (ज. १८८२) व नागेश गणेश नवरे (ज. १८८९) हे होत. दोघांनींहि प्रेमविषयक, आत्मलेखनात्मक, सृष्टिविषयक, सामाजिक, काव्यविषयक व स्फुट अशी कविता लिहिली आहे. होळकराचा फटका व जागृति या म्हाळकरांच्या आणि चंडोलगायन या नागेशांच्या कवितांत केशवसुतांच्या तुतारीसारखा बराचसा आवेश आहे. निर्झर, झपूर्झा, मधमाशी इत्यादि नागेशांच्या कविता वाचून केशवसुतांची आठवण झाल्याखेरीज राहात नाहीं. म्हाळकरांच्या काव्यात प्रेमाचें विविध स्वरूप चांगल्या रीतीनें व्यक्त झालें आहे. "झरझरा । प्रीतीचा झरा । लागला वाहू । चल तयात आपण प्रेमानें ये न्हाऊं ।" असे ते म्हणतात. नागेशांच्या काव्यावर केशवसुतांच्या विचाराचा जसा परिणाम झाला होता, तसाच त्यांच्या शैलीवर त्यांचे मित्र रेंदाळकर यांचा परिणाम झाला होता. या कारणानें त्यांची कविता संस्कृतप्रचुर, प्रौढ, नादमधुर अशी बनली आहे. बी कवींनीं त्यांच्या कवितेचें "आहे ती रुचिरा निसर्गमधुरा नागेश वागीश्वरी" हें जें म्हटलें आहे तें खरें आहे.

राधारमण (कृष्णाजी पांडुरंग लिमये. जन्म इ. स. १८७७ मृत्यु इ. स. १९२२) राधारमण यांनीं स्फुट व खंडकाव्यात्मक विपुल रचना केली आहे. फडणीसकाव्य, आर्यामाताविलाप, महाराष्ट्रीयादर्श इत्यादि त्यांचीं दीर्घकाव्यें प्रौढ, प्रसादपूर्ण, राष्ट्रीयत्वाचीं व ओजस्वी आहेत. त्यांची स्फुट कविता

विविधता, प्रसाद व विनोद या गुणांनीं मंडित आहे. किरातार्जुनीय या संस्कृत काव्याचेंहि त्यांनीं मराठींत सरस रूपांतर केलें आहे. 'कालचक्र' या काव्यांत कोंकणातील सर्व ऋतूंचें काव्यमय वर्णन आलें आहे. त्यांची सर्व कविता 'समग्र राधारमण' (१९४९) या नांवानें त्यांचे चिरंजीव चिंतामणी कृष्णाजी लिमये यांनीं प्रसिद्ध केली आहे.

क्रांतिकाळांतील इतर कवि—वर उल्लेखिलेल्या कवींनीं आपल्या काळाशीं समरस होऊन जशी बरीचशी कविता लिहिली, तशी ज्यांनीं फारशी लिहिली नाहीं त्या कवींचा उल्लेख येथें केलेला बरा. नव्या काळात राहूनहि यांचा ओढा जुन्या रचनापद्धतीकडे विशेष होता. या कारणानें शोकरसाची भावना सोडल्यास त्यांच्या काव्यात आत्मपरता जवळजवळ नाहींच. प्रौढ, संस्कृतप्रचुर व जुन्या वृत्तांचा व जातींचा उपयोग करणारी यांची कविता प्राय आढळते. मनोरंजन किंवा आत्मप्रकटीकरणापेक्षा लोकशिक्षणाकडे या कवींचा विशेष ओढा दिसतो. या कवींपैकीं कानिटकर, मोगरे इत्यादिकांचा पूर्वी उल्लेख आला आहे. इतरांचा येथें कर्तव्य आहे.

१) विठ्ठल भगवंत लेंभे (इ. स. १८५० ते १९२०) यांनीं स्फुट तसेंच खंडकाव्यात्मक रचना केली आहे. सुरतरंगिणी, रसिता, आनंदकंद या दीर्घ कवितांत बहारीचीं वर्णनें आलीं आहेत. लेंभे यांची विशेष ख्याति त्यांच्या 'शोकावर्त' या विलापिकेवर आहे. पत्नीच्या मृत्यूनंतर लिहिलेल्या या विलापिकेंत जिव्हाळा व शोकरस चांगल्यापैकीं आहे. लेंभ्यांची भाषा प्रौढ, संस्कृतप्रचुर व मधुर आहे. गणेश जनार्दन आगाशे (१८५२ ते १९१९) यांनीं आपल्या मुलाच्या मृत्यूनंतर 'बाष्पांजलि' नांवाची विलापिका लिहिली असून तिची रचना सफाईदार नसली तरी तिच्यात तत्त्वचिंतन बऱ्यापैकीं आहे. विद्याधर वामन भिडे (१८६१ ते १९३६) हे चांगले साहित्यशास्त्रज्ञ होते. परंतु त्यांच्या काव्यात सहृदयता, सरसता हे गुण मुळींच नाहींत. काककान्ता, कीरकातंत्र्य, तनुरायनिकाय इत्यादि त्यांच्या काव्यांचीं शीर्षकें पाहिलीं तरी त्यांच्या अट्टाहासाची कल्पना सहज

येईल. त्याचें काव्य प्रौढ व उपदेशात्मक आहे. लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले (१८७० ते १९३५) यांनी मेघदूताचें समवृत्त भाषांतर, तसेंच अजविलाप रतिविलापासारख्या काव्यांचें मराठींत भाषांतर जसें केलें, तसेंच अनलाविजय नावाचें एक स्वतंत्रहि काव्य रचिलें. शास्त्रीबोवांची रचना मात्र क्लिष्ट व दुर्बोध वाटते. बाळकृष्ण अनंत भिडे (१८७४–१९२९) हे काव्याचे मार्मिक टीकाकार म्हणून एके काळीं जसे प्रसिद्ध होते, तसेच कवि म्हणूनहि होते. पद्मिनीकाव्य, विदुलापुत्रानुशासन, अन्योक्तिविलास, करुणाविलास इत्यादि पुष्कळ कविता त्यांनी लिहिल्या आहेत. परंतु त्या अगदीं सामान्य प्रतीच्या आहेत. भावना हा काव्याचा प्राण होय. भिड्यांच्या काव्यांत नेमकी भावोत्कटताच नाहीं. दत्तात्रेय अनंत आपटे ऊर्फ अनंततनय (१८७९ ते १९२९) यांनी काव्यरचना पुष्कळ केली. आपल्या "हृदयतरंग" च्या तीन भागांत त्यांनी दीर्घ तसेंच स्फुट अशी दोन्ही प्रकारची कविता प्रसिद्ध केली. या शिवाय 'टिळकविजय' हेंहि काव्य त्यांनी लिहिलें. त्यांची कविता सुबोध व सालंकृत असली तरी तिच्यांत वाचकाला आकर्षिण्याचें सामर्थ्य नाहीं. अनंततनय हे जुन्या कवींचे अभिमानी होते. अण्णाराव घुडिराज मुरतुले ऊर्फ सुमन (१८८१–१९३९) यांनी 'माझे दुर्दिन' या आत्मचरित्रपर काव्यांत भरपूर वृत्तवैचित्र्य आणिलें असलें तरी त्यांत जिव्हाळा विशेष नाहीं. "शोकतरंगिणी" नांवाच्या विलापिकेंत कवीनें आपल्या मृतकन्येविषयीं शोक प्रगट केला आहे. रचना व भावना या दोन्ही दृष्टींनीं हें काव्य चांगलें आहे. सुमनांच्या स्फुट कविता 'मौक्तिकमाला' व 'भावनिनाद' अशा दोन संग्रहांत प्रसिद्ध झाल्या असून त्यांत सृष्टिविषयक, प्रेमविषयक, काव्यविषयक गूढगुंजनात्मक कविता आल्या आहेत. या सर्व कविता सामान्य स्वरूपाच्या आहेत. गोपाळ गोविंद पाटणकर मुजुमदार ऊर्फ साधुदास (१८८४–१९४८) हेहि बी कवींप्रमाणें भारतीय स्वातंत्र्याचा महोत्सव पाहण्यास जगले असले, तरी सभोंवतालच्या काळाशीं फारसे समरस झाले नाहींत. ऐहिकाकडे पाठ फिरवून परमेश्वरभक्तीकडे त्यांनी आपल्या स्फूर्तीला वळविलें. काहीं थोडी भावगीतात्मक रचना त्यांच्या निर्माल्यसंग्रह भाग १

व २ आणि इतर स्फुट कवितांत आढळली, तरी त्यांचें मन असल्या रचनेंत फारसें रमलें नाहीं. साधुवृत्तीनें जगांत राहून ईश्वराचे दास म्हणविण्यांतच त्यांनीं धन्यता मानली. रामकथेवर त्यांनीं वनविहार (१९१२), रणविहार (१९१६) व गृहविहार (१९२८) अशीं तीन महाकाव्यें संस्कृत महाकाव्यांच्या धर्तीवर प्रौढ व संस्कृतप्रचुर भाषेंत लिहिलीं आहेत. महाकाव्याचे सर्व संकेत यांत आले असून, शब्दचमत्कृति, यमकचमत्कृति व विविध बंधहि आले आहेत. असली रचना दुर्बोध होणें स्वाभाविक असल्यानें, कवींनीं भरपूर टीपा आपल्या काव्याला जोडल्या आहेत. प्रसाद व रसवत्ता या दृष्टीनें गृहविहार हें महाकाव्य सरस आहे. याशिवाय भीमशती, रामशती व सद्गुरुशती लिहून आपल्या उपास्यदेवताची त्यांनीं आराधना केली आहे. जगन्नाथाच्या गंगालहरी-प्रमाणें त्यांनीं कृष्णानदीचें माहात्म्य वर्णन करणारें कृष्णालहरी नांवाचें दीर्घ स्तोत्र रचिलें असून तें चांगलें आहे. साधुदासांनीं आपली कविता पंडित कवींच्या धर्तीवर रचिली असून प्रौढभाषा, अर्थगौरव, भावाविष्कार व अलंकारयोजना या दृष्टीनीं त्याची बरोबरी सामराज, रघुनाथ पंडित व वामन पंडित यांच्याशीं सहज होऊं शकेल. श्री. कृ. कोल्हटकर, न. चिं. केळकर, डॉ. गं. गो. दामले, महादेव हरि मोडक, सौ. लक्ष्मीबाई टिळक, पा. रा. नंदुरबारकर, कृ. रा. संत, सौ. सरस्वतीबाई भिडे, विष्णु सोमनाथ सरवटे, केशव विश्वास फणसे, माधव गोविंद भिडे, सारजाबाई थापट, केशव महादेव सोनाळकर, श्री. नी. चापेकर यांचा केवळ नामनिर्देश करूनच हें प्रकरण आटोपलें पाहिजे.

४

कादंबरी वाङ्मय

(१८७५ ते १९२०)

हरि नारायण आपटे (१८६४–१९१९) अद्भुत कादंबऱ्यांनी मराठी कादंबरी वाङ्मयाला सुरवात झाली असली, तरी मराठी कादंबरी अद्भुतरसाच्या क्षेत्रांत पंचवीस वर्षांहून अधिक काळ काही रमली नाही. इंग्रजी शिक्षणानें नवमतांच्या समाज जागृत झाला असतांना, त्याला अद्भुत गोष्टींत गोडी वाटणें कठिण होतें. इ. स. १८५७ मध्यें मुंबई विद्यापीठाची स्थापना होतांच, न्यायमूर्ति रानडे, डॉ. भांडारकर, न्यायमूर्ति तेलंग यांच्यासारखे विद्वान तयार होऊन त्यांनी नव्या विचारांचें वारें समाजांत वाहते केले. मुंबई विवाहोत्तेजक मंडळ (१८६५), मुंबई वक्तृत्वोत्तेजक सभा (१८६७), मुंबई प्रार्थना समाज (१८६७), वक्तृत्वोत्तेजक सभा पुणें (१८७१), सत्यशोधक समाज (१८७३), सार्वजनिक सभा (१८७३), वसंत व्याख्यानमाला (१८७५), अनाथबालकाश्रम पंढरपूर (१८७५), निबंधमाला (१८७४), केसरी (१८८१), ज्ञानप्रकाश (१८४८), कथाकल्पतरू (१८७५), इंडियन नॅशनल कॉंग्रेस (१८८५) इत्यादि सामाजिक, राजकीय, साहित्यिक आंदोलनें समाजांत जी निर्माण झाली, त्यांनी कादंबरीकारांना काल्पनिक किंवा ऐतिहासिक वातावरणांतून काढून वास्तवतेच्या वातावरणांत आणून उभें केलें. बाबा पदमनजीकृत यमुना पर्यटन (१८५७), नि. को. ओक यांचा शिरस्तेदार (१८८१), म. वि. रहाळकर यांची नारायणराव आणि गोदावरी (१८८४) आणि ग. ग. चौगुले यांची स्त्रीचरित्र (१८८८) या कादंबऱ्यांनी सामाजिक कादंबऱ्यांचें शुभागमन सुचविलें. विष्णुशास्त्री

चिपळूणकर, लोकहितवादी, ज्योतिबा फुले, रानडे, लोकमान्य टिळक, आगरकर इत्यादि महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांनीं समाजात जी जागृति केली, तिचा परिणाम लेखकावर होऊन त्यांना तिनें समाजाभिमुख बनविलें आणि त्यांच्याकडून समाजाला पोषक व समाजाचें प्रतिबिंब उमटविणारें साहित्य निर्माण करविलें. या बाबतीत काव्याच्या क्षेत्रात जी कामगिरी केशवसुत व टिळक यांनीं केली तीच कादंबरीच्या क्षेत्रात हरिभाऊ आपटे यांनीं केली. एकाच म्हणजे इ. स. १८८५ या वर्षी केशवसुतांनीं आपली पहिली कविता व हरिभाऊंनीं आपली पहिली कादंबरी 'मधली स्थिति' ही लिहिली. हरिभाऊंची ही कादंबरी पुणेवैभव पत्रात दरमहा प्रसिद्ध होत असे. या कादंबरीवर रेनॉल्डसचा परिणाम झाला आहे. दोघांनींहि आपल्या साहित्यानें समाजात चालतीच जागृति निर्माण केली.

हरिभाऊंनीं एकंदर दहा सामाजिक कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यांना ते 'आज कालच्या गोष्टी' म्हणत असत. इ. स. १८१८ मध्यें नष्ट झालेल्या पेशवाईतील व नवीन सुरू झालेल्या आंग्लशाहींतील समाजाचें चित्र त्यांच्या कादंबऱ्यांत पहावयास सापडतें. इ. स. १८०० ते इ. स. १९१९ पर्यंतच्या सुमारें सव्वाशे वर्षांचा महाराष्ट्राचा सामाजिक इतिहास हरिभाऊंच्या आजकालच्या गोष्टींत सामावला आहे. एका विशिष्ट ध्येयानें ते वाङ्मयाची निर्मिती करीत होते. लोक-शिक्षणाचा हेतु मुख्य धरून करता येईल तितकें मनोरंजन करण्याचें त्यांनीं जाहीर केलें होतें. 'मधली स्थिति' या कादंबरींत पेशवाई व आंग्लशाही यांच्या सधिकालातील समाजाचें चित्र आलें आहे. या समाजाला पाश्चिमात्यांचीं व्यसनें म्हणजेच पाश्चिमात्यांची संस्कृति होय असें वाटत होतें. गणपतराव (१८८७) या कादंबरींत पाश्चात्य शिक्षणाचा ज्याच्यावर सुपरिणाम झाला आहे अशा कॉलेज तरुणाच्या आशाआकांक्षांचें चित्र आलें असून स्त्रीशिक्षण, प्रौढविवाह, पुनर्विवाह यांचें समर्थन करण्यात आलें आहे. केशवपनाच्या दुष्ट चालीला निरपराध बालिका कशा बळी पडत त्याचें हृदयद्रावक चित्र 'पण लक्षात कोण घेतो' (१८९०) यात आहे. अविभक्त कुटुंबपद्धतीचेंहि चित्र यात आलें आहे. राजकीय सुधारणा आधीं झाल्या पाहिजेत असें म्हणणाऱ्या

जहाल पक्षाचें प्रतिनिध 'यशवंतराव खरे' (१८९२) या कादंबरींत उमटल आहे. देशकार्यार्थ सर्वस्वावर पाणी सोडणाऱ्या ध्येयवादी तरुणाचे स्वभावरेखन मी (१८९३), या कादंबरींत आलें आहे उरलेल्या 'जग हें असें आहे' (१८९७) मनकर दिव्य (१९०१), आजच (१९०४), मायेचा बाजार (१९१०) व कर्मयोग (१९१३) यातहि निरनिराळया सामाजिक विषयाचीच चर्चा झाली आहे. हरिभाऊंच्या करमणूक (स्थापना १८९०) पत्रात या कादंबऱ्या क्रमश येत हरिभाऊनीं करमणूक पत्र सुमारे तीस वर्षे चालविलें.

कलेच्या दृष्टीनें पाहिलें असताना या कादंबऱ्या जरी सर्वोत्कृष्ट आज ठरल्या नाहींत, तरी त्याच बऱ्या दर्जाच्या खात्रीनें ठरतील. हरिभाऊंचीं कथानकें बांधेसूद नसलीं तरी आकर्षक असतात. त्याचीं पात्रें समाजातील सर्व थरावीं नसलीं, आणि पांढरपेशा वर्गांतील असलीं, तरा देखील त्याच्यात स्वभावाचे वैचित्र्य पुष्कळच आहे. त्याच्या नायक नायिका ध्येयवादी असल्यानें, त्याच्या ठिकाणीं उदात्तता, त्याग, सोशीकपणा हे गुण साहजिकच असतात. यमुना, शंकरमामजी, यशवंतराव, श्रीधरपंत, मावानंद, शिवरामपंत, प्रा. डेंडी, बुली स्नीक, इत्यादि त्याचीं पात्रें अविस्मरणीय आहेत हरिभाऊंची भाषा अत्यंत साधी व घरगुती असल्यानें वाचकाला आपण परिचित वातावरणात वावरत आहोंत असें वाटत विविध रसाचे आविर्भाव त्याच्या कादंबऱ्यात जे आढळतात ते अत्यंत स्वाभाविक व परिणामकारक असतात. एकदोन दोष आढळतात ते म्हणजे पाल्हाळीकपणा व विस्कळीतपणा करमणूक पत्रात आपल्या कादंबऱ्या हरिभाऊ क्रमश छापीत असल्यानें त्यात विस्कळीतपणा फार आला आहे किरकोळ गोष्टींची पाल्हाळीक वर्णनें अनेक ठिकाणीं आल्यानें ते ते भाग कंटाळवाणे बनले आहत पुनरुक्ति अनेकदा झाली आहे असे असर्ले तरा त्यानीं जें समाजाचं चित्र रेखाटलें आहे तें वास्तवतापूर्ण व हृद्य आहे त्याच्या कादंबरा वाङ्मयात साहित्य आणि शांति, कला आणि बोध, लोकशिक्षण आणि लोकरंजन याचं सुंदर मिश्रण अनुभवावयास सापडतें यात शंका नाहीं.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकहितवादी, नीळकंठ जनार्दन कीर्तने, वि. का. राजवाडे इत्यादि थोर महाराष्ट्रीयांनीं आपल्या इतिहासाच्या बाबतींत जी नवीन राष्ट्रीय दृष्टि लोकांसमोर ठेवून त्यांच्या ठिकाणीं इतिहासाची गोडी निर्माण केली होती, तीच दृष्टि आत्मसात करून हरिभाऊंनीं ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या. आज जीं ऐतिहासिक साधनें उपलब्ध आहेत तीं त्याच्याकाळीं नव्हतीं, तरी ऐतिहासिक वातावरण त्यांनीं आपल्या कादंबऱ्यांतून उत्कृष्ट निर्माण केलें आहे. हरिभाऊंच्या आधीं कांहीं थोड्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या असल्या, तरी ऐतिहासिक कादंबऱ्या लोकप्रिय बनविण्याचें सारें श्रेय त्यांच्याच वाट्याला जातें. उषःकाल, चंद्रगुप्त, कालकूट, वज्राघात, सूर्योदय, गड आला पण सिंह गेला, सूर्यग्रहण, केवळ स्वराज्यासाठीं, म्हैसूरचा वाघ, मध्याह्न व रूपनगरची राजकन्या या अशरा कादंबऱ्यांत त्यांनीं शिवशाही, पेशवाई, विजयानगरचें हिंदु साम्राज्य यांचा इतिहास रम्य भाषेंत मांडला आहे. त्यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचीं कथानकें गुंतागुंतीचीं असून, त्यांत अद्भुतपणाहि भरपूर असल्यानें, कथानकांत गुंगणाऱ्या वाचकांना मोठी मेजवानीच त्यांत आढळते. हरिभाऊंचीं ऐतिहासिक पात्रें बरीचशीं इतिहासाला धरून व चित्ताकर्षक आहेत. ऐतिहासिक कादंबऱ्यांत चंद्रगुप्त व गड आला पण सिंह गेला या कादंबऱ्या चांगल्या आहेत. हरिभाऊंनीं डिकन्सच्या धर्तीवर सामाजिक कादंबऱ्या व वॉल्टर स्कॉटच्या धर्तीवर ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या असें जें म्हटलें जातें तें सामान्यपणें खरें आहे.

नारायण हरि आपटे (ज. १८८९) सुप्रसिद्ध हरि नारायणांप्रमाणेंच नारायण हरि आपट्यांनीं विपुल कादंबरी वाङ्मय निर्माण केलें आहे. इ. स. १९२० नंतरहि त्यांनीं अनेक कादंबऱ्या लिहिल्या असल्या, तरी त्यांचा येथेंच विचार केलेला सोयीचा होईल. त्यांची अजिंक्यतारा ही कादंबरी १९०५ सालीं प्रसिद्ध झाली. त्यानंतर आनंदमंदिर, कपटजाल, कर्मगति, कल्पनाचित्र, भुरळ, पडद्याच्या आडच्या दीन, दियाकर दृष्टि, पहाटे पूर्वीचा काळोख, न पटणारी गोष्ट, भाग्यश्री, सुखाचा मूलमंत्र, हृदयाची श्रीमंती, वैभवाच्या चौरंगात, ऐरणीवरील हिरा इत्यादि कादंबऱ्या त्यांनीं प्रसिद्ध केल्या. हरिभाऊंप्रमाणेंच

लोकशिक्षणाची दृष्टि आपल्यासमोर ठेवून नारायण हरींनीं समाजाचीं ध्येयवादाच्या भूमिकेवरून चित्रें काढिलीं आहेत. अजिंक्यतारा, रजपुताचा भीष्म, मानवी आशा विरुद्ध देवाची इच्छा अशा तीन ऐतिहासिक कादंबऱ्या असून बाकीच्या सर्व सामाजिक आहेत. त्यांच्या सामाजिक कादंबऱ्यांत न घडणारी गोष्ट, मुरळ, पहाटेपूर्वीचा काळोख या विशेष गाजल्या. सुखाचा मूलमंत्र ही कादंबरी एके काळीं विद्यार्थ्यांत विशेष प्रिय होती. व्यायामाची व निर्व्यसनीपणाची थोरवी यांत गाण्यांत आली आहे. रत्नगुंफा ही कादंबरी देखील विद्यार्थ्यांसाठीं लिहिण्यांत आली आहे. लोकमित्र या कादंबरीचा विषय ग्रामोद्धार असून दिवाकर दृष्टि या कादंबरीचा विषय बेकारी हा आहे. नारायण हरींच्या सर्वच कादंबऱ्या नैतिक दृष्ट्या मोठ्या सोज्ज्वळ आहेत. कथानकरचना, स्वभावरेखन, भाषा या सर्व दृष्टींनीं त्यांच्या कादंबऱ्या बऱ्याच निर्दोष असूनहि त्यांचा मोहकपणा विशेष न होण्याचें कारण हृदयाला हलवून सोडण्याचें किंवा बुद्धीस चकित करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या कादंबऱ्यांत फारच कमी प्रमाणांत आहे. भावोत्कटता हा कांहि त्यांचा प्राण आहे. हरिभाऊंनीं ही भावोत्कटता 'पण लक्षांत कोण घेतो' व 'मी' या कादंबऱ्यांत मोठ्या प्रमाणावर साधल्यानें, त्यांच्या कादंबऱ्यांवर वाचकांच्या उड्या पडल्या. हरिभाऊंनीं लोकशिक्षणाची दृष्टि आपल्यासमोर ठेवूनहि तिला फाजील प्राधान्य कधींच दिलें नाहीं. याच्या उलट नारायण हरींनीं विशिष्ट सद्गुणाच्या प्रतिपादनार्थ कादंबऱ्या लिहिल्यानें त्यांत एक प्रकारची नीरसता, रुक्षता निर्माण झाली आहे.

नाथमाधव—द्वारकानाथ माधव पितळे (१८८२–१९२८) हरिभाऊ आपट्यांप्रमाणेंच नाथमाधवांनीं सामाजिक व ऐतिहासिक कादंबऱ्या अनेक[१]

१ सामाजिक कादंबऱ्या —अहदशेचा फेरा, डॉक्टर कादंबरी, देशमुखवाडी, दैवाचे खेळ, दोन मार्ग, नटसम्राट, प्रेमवेडा, घरचा गोष्ट, हेमचंद्र रोहिणी, रायक्लब विहंगवृंद, मायरत्नमाव, सुहासिनी, स्वयंसेवक. ऐतिहासिक कादंबऱ्या — सावळ्या तांडेल, स्वराज्याचा श्रीगणेशा, स्वराज्याचा कारभार, स्वराज्यांतील घटना, स्वराज्याची स्थापना, स्वराज्याची दुफळी इत्यादि

लिहिल्या. त्यांच्या सामाजिक कादंबऱ्यांत रायक्लब अथवा सोनेरी टोळी, डॉक्टर कादंबरी व देशमुखवाडी विशेष गाजल्या. या कादंबऱ्या लांबलचक असून, त्यांत कथानकाची गुंतागुंत खूपच आहे. नाथमाधवांच्या कादंबऱ्यांत रहस्याची गुंफण चांगली असल्याने, वाचकाचें लक्ष शेवटपर्यंत टिकते. नाथमाधवांच्या सामाजिक कादंबऱ्यांपेक्षांहि त्यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या अधिक गाजल्या. इ. स. १६४४ पासून ते इ. स. १७०७ पर्यंतचा स्वराज्याचा काळ त्यांनीं आपल्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांकरितां घेतला असून, त्यांत स्वराज्याचीं विविध स्थित्यंतरें मनोवेधक शैलीनें रेखाटलीं आहेत. ऐतिहासिक कादंबऱ्यांत ऐतिहासिक वातावरणाला विशेष महत्त्व असतें. त्या दृष्टीनें पाहातां नाथमाधवांनीं प्रणयप्रधान कथानकाची जी गुंफण केली आहे, ती तत्कालीन ऐतिहासिक वातावरणाशीं विसंगत अशी वाटते. तरी देखील मराठ्यांचा इतिहास लोकप्रिय व लोकभोग्य बनविण्याचें श्रेय हरिभाऊंप्रमाणेंच नाथमाधवांना देखील दिलें पाहिजे.

वामन मल्हार जोशी (१८८२-१९४३) वामन मल्हार जोशी यांच्या कादंबऱ्या १९२० नंतरच्या काळांतहि प्रसिद्ध झाल्या असल्या, तरी त्यांचें खरें वैशिष्ट्य याच काळांत प्रगट झालें. हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांत स्त्रीशिक्षण, प्रौढविवाह, पुनर्विवाह इत्यादि सामाजिक विषय आले असल्यानें, वामनरावांनीं उच्च शिक्षण घेतलेल्या स्त्रीच्या समोर उभ्या राहणाऱ्या प्रश्नांचा विचार करण्याचें आपल्या कादंबऱ्यांत ठरविलें. उत्तम शिक्षण मिळविलेल्या स्त्रीचें जीवन कशा प्रकारचें असतें, तिचें वर्तन कसें असतें, तिला कोणत्या अडचणींना तोंड द्यावें लागतें इत्यादि प्रश्नांचा विचार त्यांनी आपल्या नायिकाप्रधान कादंबऱ्यांतून केला आहे. महिला श्रमांत व महिला विद्यापीठांत आमरण कार्य करण्याची संधि त्यांना मिळाल्यानें, महिलांची बाजू सहानुभूतीनें व सर्वांगीण रीतीनें ते मांडू शकले. समाजांतील विविध प्रश्न, चर्चा व मतप्रसारानें अधिक चांगल्या रीतीनें सोडविले जातात. वामनरावांनीं आपल्या कादंबऱ्यांतून अशीच चर्चा करून, त्याविषयीं वाचकांचे विचार उदार बनविण्याचा प्रयत्न केला आहे. हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांनीं लोकांचें लक्ष सामाजिक गोष्टींकडे वेधलें होतें. वामनरावांनीं सामाजिक प्रश्नांची चर्चा

सत्यरूपानें आपल्या कादंबऱ्यांतून आरंभिल्यानें वाचकांची बौद्धिक भूक भागविली जाऊन, त्यांना त्यांत एकप्रकारचें नावीन्य वाटलें. विशेषतः रागिणी, उत्तरा, सुशिला, इंदु, सरला इत्यादि विदुषी या चर्चेत भाग घेऊं लागल्यानें ती चुरचुरीत, आकर्षक व रमणीय बनली. रागिणी (१९१५), आश्रमहरिणी (१९१६), नलिनी (१९२०), सुशिलेचा देव (१९३०), इंदु काळे व सरला भोळे (१९३४) या कादंबऱ्यांत सुशिक्षित स्त्रियांचे वैशिष्ट्यपूर्ण नमुने रेखाटण्यात आले आहेत. रागिणी समजस, भावनाप्रधान, गोड स्वभावाची, मिळतें घेणारी अशी आहे तर तिची मैत्रीण उत्तरा स्पष्टवक्ती पण निष्कपटी, स्वत्वाच्या हक्काकरितां भांडणारी अशी आहे. रमतीगति आणि धौम्य या दोघांहीहि पत्नी या नात्यानें वागणारी सुलोचना जुन्या वातावरणांत वावरत असली, तरी तिच्या मनाची घडण आधुनिक क्षपणात्मक विदुषीसारखी आहे. नव्या सुशिक्षित स्त्रींत असलेल्या उतावळेपणा व दुराग्रह 'नलिनी'तील कमलेच्या रूपानें त्यांनीं दाखविला आहे. कमलेच्या ठिकाणीं अविचारी आत्मविश्वास होता तर बौद्धिक विकास साधू पाहणारी नलिनी स्वतःच्या जीवनाविषयींचे प्रश्न सोडवायला असमर्थ होती. ईश्वरविषयक कल्पनांत सुशिक्षित स्त्रियांत कसा बदल घडत जातो तो सुशिला व्यक्त करते. तिच्या मतांत होणारा बदल मोठ्या कौशल्यानें तिनें दाखविला आहे. कलेच्या मार्गांतील धोके न ओळखितां इंदु काळे पुढें जात असते, तर सरला भोळे त्यागांत जीवनाचें सार शोधितें आणि प्रेमाची एकनिष्ठा काशी टवळे पटवितें. अशा रीतीनें स्त्रियांचे नमुने वामनरावांनीं रंगविले असले तरी देखील आपल्या कादंबऱ्यांतील पुरुषांकडेहि त्यांचें दुर्लक्ष झालेलें नाहीं. रागिणीतील अस्सल सुधारक नानासाहेब, 'तरुण संन्यासी' संस्था स्थापूं पाहणारे आनंदराव, नलिनींतील जळजळाल रंगराव, सुशिलेचे वडील विनायकराव, 'इंदु काळे व सरला भोळे' या कादंबरींतील विनायकराव भोळे व नारायणराव पाठक इत्यादि पुरुषांचीं स्वभावचित्रें वाचकांच्या हृदयावर कायमचा ठसा उमटविणारीं आहेत. आपल्या पात्रांच्या अन्तःकरणांत चाललेल्या खळबळींचें चित्रण वामनरावांनीं केल्यानें तीं मनोवेधक बनलीं आहेत. कथानकरचनेच्या बाबतींत मात्र वामनरावांना विशेष यश लाभलेलं

दिसत नाहीं. 'इंदु काळे व सरला भोळे' या पत्ररूप कादंबरी शिवाय इतर कादंबऱ्यांत असाखलता व विस्कळीतपणा पुष्कळच आला आहे. असे असले तरी सुरसवादांनीं, विविध विषयांवरील स्पृहणीय चर्चांनीं, सूक्ष्म व्यक्तिचित्रणांनीं, अतिसूक्ष्म विनोदच्छटांनीं आणि मारकस्त वातावरणानें वामनरावांच्या कादंबऱ्या मंडित झाल्या असल्यानें, मराठी कादंबरी वाङ्मयांत त्यांना नेहमींच मानाचें स्थान मिळेल यांत शंका नाहीं.

या काळातील दुसरे उल्लेखनीय कादंबरीकार म्हणजे दत्तात्रय गणेश आगाशे, बाळकृष्ण सखाराम गडकरी, सीताराम केशव दामले, कर्मफल प्रभृतिक इत्यादि कादंबऱ्यांचे कर्ते प्रभाकर, जानकीबाई देसाई, मनाचे मनोरेकर्ते बापू बळवंत देवधर, विंध्याचल व गोविंदाची गोष्ट कर्ते शिवरामपंत परांजपे, दुर्दैवी रंगू कर्ते चिं. वि. वैद्य व नागेश विनायक बापट हे होत. बापटांची श्रीमंत बाजीराव बल्लाळ ऊर्फ बाजीराव साहेब पेशवे ही ऐतिहासिक कादंबरी इतकी लोकप्रिय होती कीं तिच्या एकंदर सात आवृत्त्या निघाल्या. छत्रपति संभाजीमहाराज, पानपतची मोहीम यांहि त्यांच्या कादंबऱ्यांच्या दोन दोन आवृत्त्या निघाल्या. १८५७ सालच्या बंडाची धामधूम वर्णन करणारी इंदीरराव व पुतळाबाई (१८८५) ही गि. ज. पटवर्धन यांची कादंबरी एके काळीं लोकप्रिय होती. तीच सन्हा सुशील यमुना (१८९१) या न. म. पंडित यांच्या कादंबरीची. ही कादंबरी वासुदेव बळवंत फडके यांच्या बंडावर आधारली असून, तिच्या चार आवृत्त्या निघाल्या आहेत. कृष्णाजी अनंत एकबोटे ऊर्फ सदकारी कृष्ण यांनीं छोट्या मोठ्या अनेक कादंबऱ्या लिहिल्या असल्या तरी शापित महाराष्ट्र (१९१६) या ऐतिहासिक कादंबरीनें त्यांना खरी कीर्ति मिळवून दिली. पानिपताच्या युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर आधारलेली वझ्यांची "लग्न वैरागीण" (१८९५) हीहि गाजलेली होती.

याच काळात इंग्रजी, बंगाली, गुजराती भाषांतील शेंकडो कादंबऱ्यांचीं मराठीत भाषांतरें या रूपानें प्रसिद्ध झालीं. वि. सी. गुर्जर यांनीं शरच्चंद्र

चतर्जी, कालिप्रसन्न दासगुप्ता, प्रभातकुमार मुकर्जी, रवींद्रनाथ ठाकुर इत्यादि यस कादंबरीकारांच्या कादंबऱ्या मराठीत आणून त्या विशेष लोकप्रिय केल्या. वा. गो. आपटे यांनीं बंकिमचंद्रांच्या पुष्कळशा कादंबऱ्यांना मराठी भाषेचा पोशाख चढविला. याशिवाय त्यांनीं मिसेस हेनरी वुड, सॅम्युएल लव्हर या लेखकांच्या कांहीं इंग्रजी कादंबऱ्यांचीं मराठींत रूपांतरें केलीं. गोविंद नारायण दातार यांनीं रेनॉल्डस व मिसेस हेनरी वुड यांच्या कादंबऱ्यांचीं मराठींत रूपांतरें केलीं. बालचंद्र रामचंद्र कोठारी यांनीं गोपांतील सुंदर स्त्रिया व निशाचराचा प्रेमविलास इत्यादि कादंबऱ्या रेनॉल्डसच्या कादंबऱ्यांच्या आधारानें तयार केल्या. न. चिं. कुलकर्णी, बा. रा. कुलकर्णी, भाऊ कुलकर्णी, चितळे, ताडपत्रीकर, त्रिपाठी, देव, कृ. के. गोखले, कृ. बा. मांडे, ग. वा मुजुमदार, धनुर्धारी, नाडकर्णी, पारनाईक, के. रा. पुरोहित (यांचा उल्लेख पुढेंहि करण्यात आला आहे) पेंडसे, बापट, भिडे मित्र, रानडिवे इत्यादि अनेक लोकांनीं इंग्रजी, बंगाली, गुजराती भाषांतील कादंबऱ्यांना मराठी भाषेचा पोशाख चढवून वाचकांना अर्पण केल्या आहेत.

५

नाटकें

(१८८०-१९६०)

अर्वाचीन मराठी साहित्याची सुरुवात सुप्रसिद्ध निबंधमालेपासून म्हणजे इ. स. १८७४ पासून झाली असें यथार्थपणें म्हटलें जात असलें, तरी त्यांतील नाट्यशाला इ. स. १८८० मध्येंच रंगा बहराला आली असें म्हणावयास हरकत नाहीं. विष्णुदास भावे यांनी मराठी रंगभूमीला इ. स. १८४३ मध्यें मूर्त स्वरूप दिलें असलें आणि त्यानंतरच्या लेले, ताटके, जोगळेकर, दीक्षित, नेने, केळकर, गोळे इत्यादि पौराणिक नाटककारांनीं जरी तिची जोपासना केली असली, थोरले माधवराव पेशवे (१८६१) हें विनायक जनार्दन कीर्तने यांनी पहिलें सुशिक्षित नाटक तयार करून व तें इचलकरंजीकर नाटककार मंडळीच्या रंगभूमीवर आणून एक प्रकारें मराठी रंगभूमीचा खराखुरा प्रारंभ केला असला तरी देखील तिचें खरें तेज कांहीं १८८० पर्यंत पडलें नव्हतें. परशुरामपंततात्या गोडबोले, गणेशशास्त्री लेले, कृष्णशास्त्री राजवाडे यांनीं संस्कृत नाटकांचीं सरस मराठी भाषांतरें करून रंगभूमीची चांगली सेवा केली. शंकर बापूजी त्रिलोकेकरांनींहि उल्लेखनीय कामगिरी केली. तरी देखील लोकांना त्यांत विशेष आकर्षक कांहीं वाटलें नाहीं. बळवंत पांडुरंग उर्फ अण्णासाहेब किर्लोस्करांनीं संगीत शाकुंतल नाटक पुण्याच्या रंगभूमीवर इ. स. १८८० मध्यें आणतांच एक नवा साक्षात्कार लोकांना झाला. अगदीं नवीन, सरस, कलापूर्ण, चित्ताकर्षक, आल्हादकारक, सारदानी, उच्च प्रकारचें नाट्य आपण पाहात आहोंत अशी त्यांची खात्री झाली. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं "ही नवीन टूम रा. किर्लोस्कर यांनीं

करती'' असे जें केसरींत १८८१ मध्यें लिहिलें, त्यांत फार मोठा अभिप्राय आहे. आपल्या शाकुंतल नाटकानें मराठी रंगभूमीला अण्णासाहेबानीं अगदीं वेगळें कलापूर्ण व मनोहर स्वरूप दिलें.

अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांनीं शाकुंतल, सौभद्र आणि रामराज्यवियोग अशीं तीन संगीत नाटकें लिहिलीं. शेवटचें नाटक अपूर्णच असलें तरी तें कलापूर्ण आहे. आपल्या संगीत नाटकांनीं एक नवा मनू मराठी रंगभूमीवर अण्णासाहेबांनीं सुरू केला. त्यांच्या पूर्वींच्या गणेशजी बाळकृष्ण लेले, वि. ना. ताटके, महादेव बाळाजी नेने (सैरंध्री) व सोकर बापूजी त्रिलोकेकर (नळ दमयंती हरिश्चंद्र) यांनीं आपापल्या नाटकांतून निरनिराळ्या पात्रांच्या तोंडीं गाण्यांचीं पदें योजिलीं असलीं, तरी देखील त्यांचीं नाटकें तितकींशीं लोकप्रिय न ठरल्यानें संगीत नाटकें सुरू करण्याचें श्रेय किर्लोस्करांना मिळालें. पूर्वींच्या नाटकांतून पदें म्हणण्याचा मक्ता सूत्रधाराचा असे व त्याच्या पदाच्या अनुषंगानें इतर पात्रें गद्य भाग बोलत. किर्लोस्करांनीं ही पद्धति बदलून किंवा मोठ्या प्रमाणावर व यशस्वी रीतीनें बदलून—नाटकांतील सर्वच पात्रांना आकर्षक व एका दृष्टीनें मधुर बनविलें. मोरोबा वाघुलीकर, बाळकोबा नाटेकर यांच्यासारखीं त्यांच्या किर्लोस्कर नाटक मंडळींत काम करणारी मंडळी, चांगल्या खानदानी कुळांतील, सुशिक्षित, नज अशीं होतीं. विष्णुदास भावे यांच्या कानींतील आचारविचारांचा घटा नटांच्या तुलनेला, किर्लोस्करांचा नटवर्ग सहज श्रेष्ठ ठरणारा असल्यानें प्रेक्षकांच्या पसंतीला तो उतरला नसता तरच नवल. पारशी व कानडी नाटकांत लोकप्रिय ठरलेल्या चाली आपल्या पदांकरितां अण्णासाहेबांनीं योजिल्या व तीं पदें सुबोध व नादमधुर केलीं. प्रेक्षकांना पदें ऐकतां ऐकतां त्यांचा अर्थ कळत गेल्यानें, त्यांना तीं स्मरणांत राहणें सोपें झालें. जुन्या नाटकांतील ओबडधोबडपणा त्यांनीं नाहींसा केला व त्याच्या जागीं सर्व प्रकारचा सफाईदारपणा आणिला. कथानकाची रचना, स्वभावपरिपोष, संवाद या सर्वच बाबतींत त्यांचीं नाटकें पूर्वींच्या नाटकांहून सरस ठरल्यानें तीं लोकादरास पात्र झालीं. संगीत सौभद्र या अण्णासाहेबांच्या स्वतंत्र नाटकाचा आधार विनायक कळसकृत सुभद्राहरण

(१८७९) या नाटकाशीं तुलना केली म्हणजे त्यांचें वैशिष्ट्य लक्षात येतें त्यांनीं जुन्या नाटकांतील विदूषक किंवा वनचर काढून त्याऐवजीं कृष्णाचा मित्र अशा विदूषकाची योजना केली गणपतिसरस्वतीच्या प्रवेशाऐवजीं सुरुवातीला नटीसूत्रधाराचा प्रवेश ठेविला. साकी–दिंडी–आर्या असलींच पदें न योजिता, रागदारीचीं व लोकप्रिय चालींचींहि पदें योजिलीं. विदूषकी विनोदाची योजना करण्याऐवजीं सर्व नाटकातच विनोदी वातावरण निर्माण केलें. कृष्ण–बलराम नारदादि दैवी पात्राचें त्यांनीं मानुषीकरण करून, प्रेक्षकाना तीं आपलीशीं वाटतील अशीं केलीं. पात्राच्या तोंडी स्वाभाविक अशी भाषा प्रथम त्यांनींच योजिली. साहजिकच मग अण्णासाहेबाचें सगीत सौभद्र हें केळकराच्या सुभद्राहरणापेक्षा श्रेष्ठ ठरून लोकादरास पात्र झालें पुणें–मुंबई–इंदूर अशा अनेक ठिकाणीं किर्लोस्कराच्या शाकुंतल, सौभद्र, रामराज्यवियोग याचे प्रयोग होऊन, प्रेक्षकाच्या उडीच्या उडी ते पाहण्यास जात त्यावेळच्या ज्ञानप्रकाश, इंदुप्रकाश, नेटिव्ह ओपिनियनसारख्या वर्तमानपत्रातून या नाटकाविषयीं जो सतत व स्तुतिपर मजकूर आला आहे त्यावरूनहि त्याच्या कर्त्याच्या असामान्य कर्तृत्वाविषयीं खात्री पटते.

किर्लोस्करांच्या पश्चात् त्यांनीं लोकप्रिय व यशस्वी केलेली सगीत नाटकाची परपरा पुष्कळ वर्षे टिकली. या सगीत नाटकासबंधीं माधवराव पाटणकर आपल्या सुप्रसिद्ध विक्रमशशिकला (१८९०) या नाटकाच्या प्रस्तावनेंत म्हणतात, "आज सरासरी दहावर्षांपासून पूर्वीच्या नाटकाची सर्व तऱ्हा बदलून जाऊन लोकरुचीचा ओंघ सगीत नाटकाचलोकनाकडे वळला आहे. लोकरुचीस ही दिशा मिळण्याचें कारण संगीत नाटकाचार्य रा. रा. अण्णा किर्लोस्कर हे होत. किर्लोस्कर याचें पहिलें सगीत नाटक शाकुंतल झाल्यापासून आम्हा महाराष्ट्रीयास पूर्वीच्या राक्षसप्रचुर नाटकाचा अगदीं कण्टाळा आला. सगीत शाकुंतल झाल्यापासून लहान मोठीं वरींच सगीत नाटकें मराठी भाषेत झालीं आहेत " किर्लोस्कराच्या पौराणिक संगीत नाटकाचें अनुकरण करून नाटकें लिहिणाऱ्यांत शामराव नारायण भेंडे, गोपाळ लक्ष्मण केळकर, माधवराव पाटणकर, धुंडिराज दोंवेकर, बा. वि. धामणस्कर, सी. ना. पळेकर, वासुदेव नारायण डोंगरे, इंद्रसभा-रंगी नायकीण

म्हणून महादेव विनायक केळकर, द. वा. जोगळेकर आणि वि. गो. भोगडे यांची प्रामुख्याने गणना करता येईल. यांनी पौराणिक कथानके घेऊन त्यावर नाटके रचिलीं आणि संगीताकरिता सरळ किर्लोस्कराच्या नाटकाकडे धाव घेऊन त्यांतील पदाच्या चालींप्रमाणे आपल्या नाटकांतील पदें तयार केलीं. हे सर्व नाटककार वरच्या श्रेणीचे नसल्यानें त्यांनीं किर्लोस्करांचें अंधानुकरण करून नाट्यकलेला संगीतकलेची नटीक बनविलें. नाटक कोणतेंहि असो त्यांत गाण्यांची भरपूर पदें घातलीं कीं नाटककार स्वतःला कृतकृत्य समजत. भिडे यांच्या साठ पानाच्या संगीत द्रौपदी नाटकांत पाउणशे पदें आहेत तर गो. ल. केळकर यांच्या छत्ती सपानी शृंगारविजयांतहि पाऊणशेच पदें आहेत! माधवराव पाटणकराच्या संगीत शाकुंतलांत दीडशे पदें आहेत! संगीत म्हणजेच नाटक समजणाऱ्या किर्लोस्कराच्या या अनुयायांनीं रंगभूमीचा विचका करून टाकला. साहजिकच त्यांचीं नाटकें साहित्य व कला यांच्या दृष्टीनें सामान्य प्रतीचीं निर्माण झालीं. मूर्ख शिष्यांनीं संगीताच्या दुरुपयोग केल्यानें नाट्यकलेची प्रगति कांहीं काळ कुंठित झाली असली, तरी खुद्द किर्लोस्कराच्या नाटकाचें यश अबाधितच राहिलें. त्यांच्या पश्चात् सतत पन्नास वर्षे अण्णासाहेबांचीं नाटकें रंगभूमीवर होत राहिलीं. इतकेंच नाहीं तर आज आता जवळ जवळ ऐंशी वर्षे झालीं असूनहि त्यांचें संगीत सौभद्र लोकांना डोलावयास लावल्याखेरीज रहात नाहीं

गो. ब. देवल (१८५५–१९१६) अण्णासाहेब किर्लोस्करांना गुरुस्थानीं मानणाऱ्या गोविंद बल्लाळ देवल यांनीं मराठी नाटकांत बरीच सुधारणा घडवून आणिली. त्यांनीं संगीत विक्रमोर्वशीय (१८८९), दुर्गा Isabella (१८८६), झुंजारराव Othello (१८९०) फाल्गुनराव (१८९३), संगीत मृच्छकटिक (१८८९), संगीत शारदा (१८९९), संगीत संशयकल्लोळ (मर्फीकृत ऑल इन दि रॉंग १९१६) संगीत शापसंभ्रम (१९००) (बाणाच्या कादंबरीवर आधारलेले) अशीं रूपांतरित व स्वतंत्र नाटकें लिहिलीं. दुर्गा, झुंजारराव व फाल्गुनराव किंवा संशयकल्लोळ हीं नाटकें इंग्रजी नाटकांचीं रूपांतरें आहेत तर संगीत विक्रमोर्वशीय, संगीत शापसंभ्रम, संगीत मृच्छकटीक हीं संस्कृत कलाकृतींचीं रूपांतरें आहेत

रूपांतरें असून हीं सर्व नाटकें मराठींत अस्सल नाटकांसारखीं वाटतात. विशेषत: सवाईमाधवरावाचा मृत्यु व मृच्छकटिक हीं नाटकें तर मराठी रंगभूमीवर अभिजात व श्रेष्ठ ठरलीं आहेत. आज पन्नास साठ वर्षें झालीं हीं नाटकें रसिकांच्या अत्यंत आवडीचीं ठरलीं आहेत. संगीत शारदा हें देवलांचें एकमेव स्वतंत्र नाटक असूनहि, त्यानें देवलांना थोर कीर्ति मिळवून दिली. मराठींतील हें पहिलेंच श्रेष्ठ दर्जाचें सामाजिक नाटक. बालाजरठ विवाह हा या नाटकाचा विषय असून, द्रव्य लोभानें शारदेचा बाप तिला एका वृद्धाला द्यावयास कसा सिद्ध झाला तें यांत दाखविलें आहे. वृद्ध भुजंगनाथ, धनलोभी कांचनभट, भद्रेश्वर दीक्षित, शारदेची आई, शारदा इत्यादि पात्रांचें स्वभावरेखन स्वाभाविक व परिणामकारक झालें आहे. देवलांच्या पूर्वी मनोरंजनविरुद्धकर्ते र. श. अभ्यंकर, मनोरमाकर्ते म. गो. चितळे, तरुणीशिक्षणकर्ते नारायण बापूजी कानीटकर, संगीत सौभाग्यरमाकर्ते अण्णा मार्तंड जोशी यांच्यासारखे सामाजिक नाटकें लिहिणारे नाटककार होऊनहि लोकांच्या हृदयाला जाऊन भिडण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या नाटकांत नव्हतें. याचें कारण भावपूर्ण भाषा आणि नाट्यपूर्ण प्रसंग यांचा सुरेख मिलाफ जसा 'शारदा' नाटकांत झाला आहे, तसा त्यांच्या नाटकांत झालेला नाहीं. कथानकाची प्रमाणबद्ध मांडणी, स्वाभाविक व सुंदर संभाषणें, तालबद्ध व भावपूर्ण भाषा, प्रमत्त पद्यरचना आणि मनोहर संगीत या गुणांनीं नटलेलें हें नाटक व सामान्यत: देवलांचीं इतरहि नाटकें रंगभूमीवर यशस्वी झालीं यांत कांहींच नवल नाहीं. किर्लोस्करांची संगीत नाटकाची परंपरा देवलांनीं पुढें चालवून, तें संगीत अर्थपूर्ण व भावपूर्ण बनविलें. किर्लोस्करांच्या पदांपेक्षा देवलांच्या पदांत प्रसन्नता हा गुण विशेष आहे. देवलांचे समकालीन श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनींहि स्वतंत्र व सामाजिक नाटकें लिहिलीं. परंतु जो घरगुतीपणा व जिव्हाळा देवलांच्या शारदेंत आहे, तसला जिव्हाळा कोल्हटकरांच्या कल्पनारम्य नाट्यसृष्टींत कोठेंच नाहीं. विषयवैचित्र्य, मनोविश्लेषण व कल्पनाविलास या दृष्टींनीं राम गणेश गडकरी, प्र. के. अत्रे व कांहीं अंशांनीं मा. वि. वरेरकर व माधवराव जोशी इत्यादि नाटककार देवलांच्या पुष्कळ पुढें गेल्यासारखे दिसले तरी लयबद्ध व भावपूर्ण भाषा व

रसोत्कट प्रसंगाचा विचार करताना देवल यांचेशीं कोणालाहि हार खावी लागेल. यांचा सुप्रसिद्ध 'शारदा' नाटकाचा अमल जारीनें होत असतांहि, आजहि देवलांच्या सुप्रसिद्ध 'शारदा' नाटकाची गोडी प्रेक्षकांना अवीटच वाटत आहे यांचें कारण त्या नाटकातील रसवत्ता हें होय. नैमित्तिक स्वरूपाच्या बाल-जरठविवाहाच्या प्रश्नाच्या जोडीला नित्यस्वरूपाच्या मानवी भावनांचें यथार्थचें चित्रण 'शारदा' नाटकात अगदीं घरगुति मार्गनें आल्यानें, आजहि तें नाटक रंगभूमीवर यशस्वीच ठरतें.

कृ. प्र. खाडिलकर (मृत्यु–२६ ऑगस्ट १९४८) किर्लोस्कर देवलांच्या नंतर जर मराठी नाट्यसृष्टींत कोणी मोलाची भर घातली असेल तर ती कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांनींच होय. कांचनगडची मोहना, सवाई माधवराव यांचा मृत्यु, भाऊबंदकी, प्रेमध्वज, कीचकवध, विद्याहरण, स्वयंवर, बायकांचें बंड, मेनका, द्रौपदी, सत्त्वपरीक्षा, सवतीमत्सर, मानापमान, सावित्री, त्रिदंडी संन्यास इत्यादि ऐतिहासिक, पौराणिक, सामाजिक नाटकें लिहून 'नाट्याचार्य' ही उचित पदवी त्यांनीं लोकांकडून मिळविली. सभोंवतालच्या सामाजिक वा राजकीय परिस्थितींत प्रमुखत्वानें आणि प्रश्नोमानें जे विचारप्रवाह वाहात असतील त्यांना अनुकूल असा पौराणिक किंवा ऐतिहासिक कथाभाग निवडून त्यावर नाट्यरचना करण्याची कला त्यांच्याइतकी कुणालाच साधलेली नाहीं. देशात स्वातंत्र्याची व स्वदेशाभिमानाची लाट उसळली असताना तिच्या आड आपापसांतील भाऊबंदकी येत आहेत असें पाहताच त्यांनीं सवाई माधवरावाचा मृत्यु व भाऊबंदकी हीं ऐतिहासिक नाटकें लिहिली. इ. स. १९०५–०६ सालच्या सुमारास हिंदुस्थानांतील त्या काळच्या नोकरशाहीचा उन्मत्तपणा पराकोटीला जात असलेला त्यांनीं पाहताच कीचकवध या नाटकाची निर्मिति झाली. हें नाटक पुढें त्या वेळच्या इंग्रज सरकारनें जप्त केलें. स्त्रियांचें शिक्षण सुरू होऊन स्त्रीस्वातंत्र्याचे विचार समाजांत उत्पन्न होताच बायकांचें बंड या पौराणिक नाटकात त्यांनीं लोकांसमोर ठेविले. कौन्सिलप्रवेशासंबंधीं देशात फेरवाले नाफेरवाले असे राजकीय पक्ष निर्माण होताच इ. स. १९२६ मध्यें संगीत मेनका हें नाटक रचून त्यातील स्वर्गात प्रवेश

मिळविण्याकरिता सुतरी बनणाऱ्या विश्वामित्रशिष्यांच्या रूपानें कौन्सिलात प्रवेश मिळविण्याकरिता धडपड करणाऱ्या लोकांची मन:स्थिति त्यांनीं वर्णन केली. परदेशांत शिकायला जाणाऱ्या हिंदी विद्यार्थ्यांच्या आड वारुणी आणि वारयोषिता येतात असे वाटताच विद्याहरणात त्यांनीं आदर्श विद्यार्थ्यांचें चित्र रेखाटलें. सभोवतालच्या परिस्थितीचें चित्र आपल्या नाटकात दर्शवित असताना, मूळ नाटकाच्या कथानकाला फारसा धोका पोचणार नाहीं याची काळजी खाडिलकर नेहमीं घेतात. नित्य आणि नैमित्तिक याचा सुरेख समन्वय ते घालू शकतात हें त्यांचें पहिले वैशिष्ट्य होय. खाडिलकरांचीं नाटकें सहेतुक, उद्देश दर्शविण्याकरिता लिहिलेलीं असतात हें स्पष्ट दिसतें. बेसुमार उन्मत्तपणा हा आत्मनाशाला कसा कारणीभूत होतो हें ते 'कीचकवध' नाटकात दाखवितात, तर "मानापमान' निसर्गविरुद्ध केलेलें वेड हे कसे फसतें याचे चित्र ते काढतात. विद्याहरणात मद्यपानानें मनुष्य स्वाभिमानाला देखील कशी तिलांजली देतो याची मीमांसा ते करतात, तर स्वयंवरात राजाचा जन्म पराक्रमापासून होत असता, शब्दापासून होत नसतो, आणि मुकत्याच गृहिणीपणाला घडत असतात हे ते सांगतात. खाडिलकरांच्या नाटकांचीं आणखी उल्लेखनीय वैशिष्ट्यें म्हणजे त्यांचे प्रभावशाली स्वभावरेखन, कथानक रचनाचातुर्य आणि प्रौढ व ओजस्वी भाषाशैली हीं होत. खाडिलकरांच्या नाटकांतील सर्वच्या सर्व पात्रें प्रेक्षकांच्या मनावर खोल परिणाम करतील अशीं अर्थात्च नसतात. परंतु प्रमुख पात्र मात्र प्रेक्षकांच्या मनाची पकड घेतल्याशिवाय राहात नाहींत. रचनेच्या बाबतींत अतमूलक सुरुवात, आकर्षक मध्य व परिणामकारक शेवट हीं त्यांच्या नाटकात नेहमींच पाहावयास सापडतात. महाराष्ट्र नाटक मंडळी व गंधर्व नाटक मंडळी यांच्या रंगभूमीवरील मुख्यत्वेंकरून दाखविण्यात आलेलीं खाडिलकरांचीं नाटकें अत्यंत यशस्वी ठरलीं यात शंका नाहीं. खाडिलकरांच्या संगीत नाटकांच्या चाली भरले व कृष्णामास्तर यांच्याकडून मिळालेल्या असल्यानें, त्या श्रोत्यांना डोलायला लावतील अशाच आहेत. विशेषत: बालगंधर्व आणि कृष्णामास्तर यांच्या तालमीतून निघालेलीं खाडिलकरांचीं पदें गेलीं चाळीस वर्षे झालीं लोकांच्या श्रेष्ठ

प्रकारचें मनोरंजन करीत आहेत. खाडिलकरांच्या नाटकांतील प्रमुख दोष म्हणजे फाल्गु पात्रांचा भरणा, सहानुभूतीनें वाचली असतानाहि अर्थाचा थांग सहसा लागू न देणारीं नीरस पद्यें आणि कित्येक ठिकाणीं अगदीं हलका वाटणारा विनोद हे होत.

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर (जन्म इ. स. १८७१ मृत्यु इ. स. १९३४) यांनीं मराठी नाट्य वाङ्मयांत एका नव्या युगाला सुरुवात केली. कांहीं कांहीं नवीन गोष्टी त्यांनीं मोठ्या प्रमाणांत मराठी रंगभूमीवर आणिल्या. सर्वस्वी स्वतंत्र असें कथानक, त्याची गुंतागुंतीची व चमत्कृतिपूर्ण अशी गुंफण, शेक्सपिअर मोलिअरसारख्या पाश्चात्य नाटककारांच्या पद्धतीप्रमाणें त्यांत योजिलेली आकर्षक अद्भुतरम्यता, चुरचुरित व चटकदार संवाद, नाटकांतील विनोदी वातावरण, काव्यात्मता आणि समाजांतील अनिष्ट प्रकारांचें खंडन इत्यादि गोष्टी साकल्यानें अशा त्यांनींच प्रथम मराठी रंगभूमीवर आणिल्या. पौराणिक मराठी रंगभूमीपेक्षां कोल्हटकरांच्या या सामाजिक रंगभूमीवर कलेचा दर्जा अधिक वाढून ती बहुरंगी झाली. कोल्हटकरांच्या नंतर ज्या ज्या नाटककारांनीं नाटकें लिहिलीं त्यांना कोल्हटकरांनीं आणिलेल्या गोष्टी क्रमेस धरून, आणि त्यांत कांहीं नवीन भर घालून आपलीं नाटकें रंगभूमीवर आणावीं लागत.

कोल्हटकरांनीं एकंदर बारा नाटकें लिहिलीं त्यापैकीं सर्वच सरस नसलीं तरी वीरतनयापासून वधूपरीक्षेपर्यंतचीं त्यांचीं पहिलीं सहा नाटकें अनेक दृष्टींनीं धागनें आहेत. मराठी रंगभूमीचें वैभव या नाटकांनीं ज्याप्रमाणें वाढविलें त्याप्रमाणें त्यांच्या पुढील सहा नाटकांना वाढवितां आलें नाहीं. इतकेंच नाहीं तर त्यापैकीं कांहींकांना रंगभूमीवर येण्याचें भाग्यहि लाभलें नाहीं. नाटक कंपन्यांत नाटकें बसविण्याच्या कामांत असलेली शिरजोरी ज्याप्रमाणें याला कारणीभूत झाली त्याचप्रमाणें गडकऱ्यांच्या भावोत्कट व प्रतिभासंपन्न नाटकांपुढें हीं नाटकें कांहींशीं निष्प्रभ ठरलीं हेंही खरें होय

कोल्हटकरांच्या सर्व नाटकांत ज्याप्रमाणें हेतुगर्भता असते त्याचप्रमाणें ती सुरवातीच्या सहा नाटकांतहि आहे 'वीरतनय' ते विधुरविवाहाचा

पुरस्कार करताना आढळतात तर 'मूकनायकात' दारूचे दुष्परिणाम वर्णन करितात. 'गुप्तमंजूषात' स्त्रीशिक्षणाची थोरवी ते गातात तर 'मतिविकारा'त ते पुनर्विवाहाची जोरदार वकिली करतात. 'प्रेमशोधना'त विषमविवाहाची वाईट बाजू ते परिणामकारक रीतीनीं पुढें मांडतात तर 'वधूपरीक्षे'त विवाह पद्धतीला लागलेल्या अनिष्टरूपाचें खंडन करितात. ह्याच प्रकार त्यांच्या इतरहि नाटकांतून पाहावयास सांपडतो 'जन्मरहस्यात' प्रतिलोम विवाह कसा इष्ट आहे हें ते दाखवितात तर 'सहचारिणी'त दोन नायकांच्या दादल्याची करुणाजनक स्थिति रंगवितात.

स्वतंत्र व सहेतुक कथाविषयाच्या जोडीलाच चमत्कृतिपूर्ण प्रसंगाची योजना करून कोल्हटकरांनी लोकांचें लक्ष आपल्याकडे वेधून घेतलें. त्यांच्या बहुतेक सर्व नाटकांतून कांहींना कांहीं तरी रहस्य असतें आणि त्यांच्या उत्कर्षाकरिता निरनिराळ्या प्रसंगाची योजना केलेली असते वीरतनयात पुरुषवेषधारी शालिनीचें शूरसेनावर प्रेम जडलेलें असताना त्याला मात्र स्वतःच्या मृत पत्नीच्या स्मृतिमुळें त्याचा विचारहि करवत नाहीं असें दाखविलें आहे. मूकनायकात मूकनायक हाच विक्रांत होय ही माहिती सरोजिनी व राजा हरिश्चंद्र यांना नसल्यानें कशी चमत्कृतिपूर्ण परिस्थिति निर्माण झाली ती दाखविली आहे. गुप्तमंजूषात प्रतीप राजाचा मुलगा विलास याच्या रहस्याभोंवतीं ज्याप्रमाणें कथानकाचा कांहीं भाग फिरत असलेला दाखविला आहे त्याचप्रमाणें स्त्री शिक्षणा करिता झटणाऱ्या पुरुष वेषधारी सौदामिनीच्या भोंवतीं चाकीचें कथानक फिरत असलेलें दाखविलें आहे सहचारिणींत राजजीनें पचविलेल्या पन्नास लाखाच्या चोरीचें रहस्य आहे तर प्रेमशोधनात नंदन व वंदन ह्या सारख्या दिसणाऱ्या जुळ्या भावामुळें निर्माण झालेलें अद्‌भुत व माचोत्कट प्रसंग आहेत जन्मरहस्यात तर उघड उघडच रघुनाथाच्या जन्मरहस्यामुळें निर्माण झालेल्या अटीतटीचा प्रसंग वर्णन केला आहे 'परिवर्तनात' राणीच्या तार्ईतामुळें निर्माण झालेले घोटाळे वर्णन करून त्या तार्ईताची दैवी शक्ति सुचविली आहे

चमत्कृतिपूर्ण प्रसंगाच्या जोडीला विनोदी उपकथानकें व पात्रें योजिणें, हें

कोल्हटकराच्या रंगभूमीचे तिसरे वैशिष्ट्य होय कोल्हटकराच्या पूर्वीच्या मराठी रंगभूमीवर विनोद नव्हता असे नाहीं पण तो विनोद एकच प्रकारचा म्हणजे शाब्दिक उथळ व स्वरूपाचा असे. कोल्हटकराचा विनोद विविध प्रकारचा व मनोहर स्वरूपाचा आहे. कल्पनायुक्त व बहाराचा विनोद योजून कोल्हटकरनीं आपल्या रंगभूमीला विलक्षण आकर्षकता मिळवून दिली वीरतनय या नाटकात भेकड शुभसेनाची व द्रव्यलोभी फत्तेसिंगाची ज्याप्रमाणें त्यानीं योजना केली आहे त्याचप्रमाणें मूकनायकात प्रतोद व वेत्रिका या फटकळ दुक्कलीची स्थापना करण्यात आली आहे वेत्रिकेची समाराग म्हणजे शब्दनिष्ठ विनोदाचा उत्तम नमुना होय गुप्तमजुपात प्रासंगिक विनोद भृंगी व भृंगी या जोडीवरून जसा तयार होतो त्याचप्रमाणें वचक व कुचेष्टिता यांच्या स्वभावनिष्ठ विनोद अत्यंत बहाराचा निर्माण होतो अशा प्रकारें हास्यरसाला मिळालेल्या अवसरामुळे कोल्हटकराच्या नाट्यसृष्टीला एक प्रकारची प्रसन्नता आली आहे

या सर्वांपेक्षा देखील जर कशामुळे कोल्हटकराच्या रंगभूमीला खास प्रकारची विशिष्टता आली असेल तर ती त्याच्या संगीतयोजनेमुळें होय कोल्हटकराच्यापूर्वी किर्लोस्कर आणि देवल यांच्या संगीत चालींना सामान्यपणे तत्कालीन संगीत नाटकात स्थान मिळत असे कोल्हटकरानीं पारशी, गुजराती नाटक मंडळ्यातील चाली मोठ्या प्रमाणावर योजून एकप्रकारची क्रांति घडवून आणिली रंगभूमीवर संगीतविषयक क्रांति घडवून आणण्याच्या बाबतींत अण्णासाहेब किर्लोस्कराच्या खालोखाल श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांनाच स्थान द्यावें लागेल सामान्यत प्रसंगाला अनुरूप अशा गाण्याची योजना जशी त्यानी केली तशी फारच थोड्यानीं त्यांच्या पूर्वी केली असेल सुदैवान त्याना भाऊराव कोल्हटकरासारखी स्वगाय गळ्याची गायक पात्रे लाभल्यानें त्याचे संगीत दीर्घायुषी बनलें 'उचित का काता गाजिता' यासारखें पद आजहि श्रेष्ठ गवयाच्या पठडींत गायिलेलें ऐकू येते हे पद म्हणजे कोल्हटकराच्या क्रांतिकारक संगीत योजनेचे स्मारक होय नवीन व आकर्षक चालींबरोबर कोल्हटकराचीं पदें लोकप्रिय होण्याचे कारण म्हणजे त्यातील कल्पनाविलास किंवा काव्य देवलाच्या पदांतील प्रसाद हा गुण जरी त्याच्या पदात

आढळतात नसली तरी राम गणेश गडकरी, विठ्ठल सीताराम गुर्जर, अनंत सदाशिव शुक्ल यांच्या पदांत आढळणारा कल्पनाविलास मात्र उत्कटत्वानें त्यांच्या पदांत आढळतो. कथानकाशीं काडीइतकाच संबंध असणारीं, अर्थशून्य व नीरस पदें जशीं खाडिलकरांच्या नाट्यसृष्टींत आढळतात, तशीं कोल्हटकरांच्या नाट्यसृष्टींत प्राय. आढळत नाहींत. अनेक ठिकाणीं या पदांची भाषा अत्यंत संस्कृतप्रचुर काहींशी बोजड व दूरान्वययुक्त झाल्यानें, त्यांतील येरव्हीं रम्य वाटणारा कल्पनाविलास कळायला कठिण जातो. हा एक दोष कोल्हटकरांच्या पदांत नसता, तर त्यांचीं पदें मराठी नाट्यसृष्टींत अगदीं पहिल्या दर्जाचीं ठरलीं असतीं.

कोल्हटकरांच्या नाट्यसृष्टीकडे रसिकांचें मन वेधलें जायला वर उल्लेखिलेल्या कारणाशिवाय आणखीच एक कारण आहे त्यांच्या नाटकांत आलेले संवाद आणि पात्रें हीं वाचक प्रेक्षकांना सर्वस्वीं नसली तरी बरीचशीं आपल्या प्रतिबिंबासारखीं वाटत असत आपल्याच मनातील विचार, आशा, आकांक्षा, लोभ, मत्सर इत्यादि भावना यांद्वारे पात्रांच्या ठिकाणीं पाहून आणि त्यांचे परस्परांतील संवाद ऐकून पुन प्रत्ययाचा आनंद त्यांना अनुभवावयास सापडे. वीरतनय, मूकनायक, गुप्तमंजूष या नाटकांतील कांहीं पात्रें राजघराण्यांतील असलीं तरी बाकीच्या नाटकांतील पात्रें हीं मध्यम स्थितींतील व गरीब वर्गांतील असल्यानें कोल्हटकरांचीं नाटकें पाहून, नाटक हें संसाराचें चित्र आहे याची प्रचीति वाचकप्रेक्षकांना बरीच येई. शिवाय वीरतनयादि नाटकांतहि पात्रें जरी राजघराण्यांतलीं असलीं तरी तीं मध्यम स्थितींतल्याच लोकांची भाषा बोलत असल्यानें त्यांच्या विषयीं प्रेक्षकांना परकेपणा वाटण्याचें कारण उरलें नाहीं

पौराणिक नाटकांत ज्याप्रमाणें नटी सूत्रधाराचे प्रवेश अपरिहार्य होऊन बसले होते त्याचप्रमाणें इतरहि कांहीं सामाजिक नाटकांत नटी सूत्रधारावाचून एकहि पात्र हालत नसे या बाबतींत कोल्हटकरानीं धडाडीनें सुधारणा केली. पुस्तकरूपानें नाटकें प्रेक्षकांना वाचायला मिळण्याच्या काळांत नाटककाराची ओळख करून देणारा नटी सूत्रधाराचा प्रवेश वस्तुत वायफळच होता. तेव्हां कोल्हट-

करानीं हिंमतीनें पुढें येऊन या प्रवेशाला आपल्या नाटकांतून चाट दिली हें योग्यच झालें ही त्यांची सुधारणा पुढें त्यांचे शिष्य राम गणेश गडकरी व भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर यांनीं चालू ठेविली

अशा तऱ्हेनें कांहीं कांहीं चांगल्या गोष्टी आपल्या नाट्यसृष्टींत योजिल्यानें कोल्हटकरानीं तिला नि सशय वैभवशाली बनविली असली तरी तिच्यात कांहीं कांहीं दोषहि राहून गले आहेत. आपल्या नाटकांत कोल्हटकराना एकसूत्रीपणा कधींच आणता आला नाहीं. खाडिलकरांची नाट्यसृष्टि तिच्यांतील कथानक रचनाकौशल्यानें जशी प्रेक्षकाना दिपवून टाकिते, त्याप्रमाणें कोल्हटकरांच्या नाट्यसृष्टीचें होत नाहीं. याला एक कारण त्यांच्या नाटकातील रहस्यमय व गुंतागुंतीच्या कथानकाचें देता येईल. कोल्हटकरांच्या नाटकांत आलेल्या उपकथानकाचा आणि मुख्य कथानकाचा एकजीव न झाल्याकारणानें त्यांचीं नाटकें रचनेच्या दृष्टीनें सामान्यच ठरलीं आहेत. रहस्यमय कथानक लिहिण्याच्या आवडीमुळें ज्याप्रमाणें त्यांच्या नाटकांत साधनाचा सारखेपणा (बहुतेक सर्व नाटकांत पुरुषवेषधारी स्त्रिया, स्त्रीवेषधारी पुरुष, बुरखे इत्यादि गोष्टी आल्या आहेत.) निर्माण झाला आहे त्याचप्रमाणें कथानकाला कृत्रिमता किंवा अयथार्थताहि आली आहे. वधूपरीक्षेंत पाश्चात्य देशांत जाऊन उच्च शिक्षण मिळवून आलेला राजा धुरधर वधूपरीक्षा नीट करता यावी म्हणून जोतिषी धुरधराचा वेष घेऊन घरोघरीं हिंडू लागतो, आणि त्यातच राजाच्या खुनाचा आरोप त्याच्यावर येऊन दैवयोगानें न्यायालयात त्याची आई आल्यानें तो दोषमुक्त होतो असें वर्णन आलें आहे! याच धुरधरराजाच्या चार कोटी उत्पन्नाच्या मोठ्या संस्थानात फक्त दोनच अधिकारी असतात! एक अर्धवट कोतवाल व दुसरा मुलीचा त्याग करणारा न्यायाधीश! 'जन्मरहस्य' नाटकांत आपला मुलगा आपल्यासमोर वावरतो आहे असें पाहूनहि दशरथ-कौसल्या हीं आपलें नातें उघड करीत नाहींत असें दाखवून, हीच कौसल्या पुढें कांतेला विष मिळवून देते असें वर्णन केलें आहे! या कृत्रिमतेचा कडेलोट 'गुप्तमंजूष' नाटकांत झाला आहे. स्त्रीशिक्षणाचें महत्त्व पटविण्याकरिता त्यांतील प्रौढ राणी

सौदामिनी नवऱ्याला व एकुलत्या एक मुलीला सोडून जाते! कुमाराचा वेष घेऊन प्रतीपराजाच्याजवळ ती सहा वर्षे राहते पण राजाला काहीं तिचें स्त्रीत्व उमगत नाहीं! आणि पुरुषवेषात आपल्या मुलीशीं ती शृंगारचेष्टाहि करते! राजाची दृष्टि रुग्णमार्जार औषधानें हळुहळु नाहींशी होते आणि लागलीच परत येते! परिवर्तन नाटकातील राणीच्या अद्‌भुत ताईतानें कर्दनकाळ पुरुष गोगलगाय बनतात! अद्‌भुततेच्या मार्गे लागून कोल्हटकरानीं आपली नाट्यसृष्टि किती कृत्रिम बनविली तें या उदाहरणावरून चागलें समजतें.

कोल्हटकराची तुलना त्याच्यापूर्वी होऊन गलेल्या नाटककाराशीं केली असताना पुढील गोष्टी आढळतात. अण्णासाहेब किर्लोस्करानीं आपल्या अभिनव सगीतानें आणि घरगुती सवादानीं प्रेक्षकाना संतुष्ट केलें. सगीताच्या बाबतींत कोल्हटकरानीं, सुरुवातीला तरी, किर्लोस्करप्रमाणेंच लोकाचें लक्ष आपणाकडे वेधून घेतलं. संवादाच्या दृष्टीनें पाहता कोल्हटकराच्या नाटकातील सवाद चतुर म्हणता आले, तरी स्वाभाविक किंवा घरगुती म्हणता येत नाहींत. कथानकरचनेच्या दृष्टीनें पाहता किर्लोस्काना जरी फार मोठें यश मिळालें नाहीं, तरी त्याचीं कथानकें कोल्हटकराच्या कथानकासारखीं अवास्तव व कृत्रिम भासत नाहींत. देवल आणि कोल्हटकर याची परस्पर तुलना करताना असें आढळतें कीं, देवलाच्या ठिकाणीं जें कथानकरचनाचातुर्य होतें तें, कोल्हटकराच्या ठिकाणीं नव्हतें. देवलाची भाषा अत्यत घरगुती, लयबद्ध व भावपूर्ण आहे कोल्हटकराची भाषा त्या मानानें काव्यमय असली तरी कृत्रिम व अस्वाभाविक आहे. देवलाचीं पदें समजायला सोपीं व प्रासादिक वाटतात. उलट कोल्हटकराचीं पदें कल्पनायुक्त खरीं पण काहींशीं दुर्बोध भासतात. पुरुषोत्तम भास्कर डोंगरे व श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर याचीं नाटकें बरोबरीनें होत असत, व दोघेंहि लोकप्रिय नाटककार म्हणून एके काळीं मोजले जात असत सामान्य प्रेक्षकाच्या दृष्टीनें डोंगरे याचीं चद्रसेना व चद्रहास हीं नाटकें खरोखरीच चागलीं होतीं. फरक इतकाच कीं तीं स्वतत्र नव्हतीं, पौराणिक होतीं कोल्हटकरानीं प्रेक्षकाचें लक्ष आपणाकडे वेधून घेण्याच्या अनेक कारणात त्याचीं स्वतत्र कथानकें हें एक कारण आहे सामाजिक नाटककार

या नात्यानें कोल्हटकरांची तुलना त्यांच्यापूर्वी होऊन गेलेल्या तरुणीशिक्षणकर्ते ना. वा. कानिटकर, मोर एल्एल्. बी.कर्ते ना. ह. भागवत, सौभाग्यमाकर्ते अण्णा मार्तंड जोशी किंवा शारदाकर्ते सुप्रसिद्ध गोविंद बल्लाळ देवल यांच्याशीं करता असे आढळतें कीं, या सर्व नाटककाराना सामाजिक नाटकाच्या क्षेत्रात जें यश मिळालें त्याच्या शतांशहि कोल्हटकराना कांहीं मिळालें नाहीं. त्यांच्या चमत्कृतिपूर्ण व रहस्यमय कथानकाच्या आडून वाहणारा सामाजिक प्रश्नाचा झरा इतका बारीक असे कीं तो क्वचित्च कोणाला उमगे. विशेषतः भावपूर्णतेनें सामाजिक प्रश्न "शारदेत" सोडविल्याबद्दल जसे देवल प्रेक्षकांच्या आदरास पात्र झाले, तसा प्रकार कोल्हटकरांच्या कोणत्याच नाटकाच्या बाबतींत झाला नाहीं.

कोल्हटकरांच्या नाटकाचें जें अभूतपूर्व असें स्वागत झालें त्याला कारण त्यांच्या नाटकांतील विशिष्ट गुणाप्रमाणेंच, ज्या वेळीं हीं नाटकें रंगभूमीवर आलीं तो काळहि असल्या नाटकांना योग्य होता हें होय. किर्लोस्कर नाटक मंडळीच्या रंगभूमीवर किर्लोस्कर-देवलांचीं पौराणिक व संस्कृत नाटकांवरून रूपांतरित झालेलीं नाटकें होत होतीं. हीं नाटकें आपापल्या परीनें कितीही चांगलीं असलीं आणि एके काळीं त्यांनीं जनमनरंजनाचें कितीहि काम केलें असलें तरी लोकांना आत्मप्रत्यय येईल, नाटक पहात असताना आपलेपणा वाटेल, असें त्यांत फारच थोडें होतें. लोकांना कांहीं तरी नवीन हवें होतें, अद्भुत हवें होतें, सामाजिक परंतु नवलपूर्ण हवें होतें, दिव्यकल्पनेनें नटलेलें, काव्यपूर्ण भाषेनें सजविलेलें, चमत्कृतिपूर्ण व विनोदी असें कांहीं तरी हवें होतें. जुन्याच विषयाकडे नवीन तऱ्हेनें पाहणारा, भावनांचे खेळ कुशलतेनें रंगविणारा, रोजच्या व्यवहारावर सुंदर कल्पनांचे आणि सोज्ज्वल विनोदाचे अलंकार चढविणारा एखादा नवा नाटककार लोकांना हवा होता. आणि तो त्यांना श्रीपाद कृष्णांच्या रूपानें मिळाला. साहजिकच लोकांनीं त्याचें सहर्ष स्वागत केलें.

किर्लोस्कर देवल-खाडिलकर कोल्हटकर यांचीं नाटकें एकीकडे होत असताना दुसरीकडे ज्यांचीं नाटकें बहुजनसमाजाचें मनोरंजन करण्याचें कार्य करीत होतीं

अशा नाटककारांत माधवराव पाटणकर, पु. भा. डोंगरे, वा. ना. डोंगरे, अनंत वामन बर्वे, कृष्णाजी हरि दीक्षित, य. ना. टिपणीस, वासुदेवशास्त्री खरे, वासुदेव रंगनाथ शिरवळकर, दा. वि. नेवाळकर, बाबाजी दौलतराव राणे यांची गणना प्रामुख्यानें करावी लागेल. माधवराव पाटणकरांचीं युवतिविजय, सत्यविजय, विक्रमशशिकला हीं नाटकें कलादृष्ट्या प्रथम श्रेणीचीं नसूनहि अत्यंत लोकप्रिय झालीं. या नाटकांच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या त्यावरूनहि त्यांची लोकप्रियताच सिद्ध होते. पुरुषोत्तम भास्कर डोंगरे यांचीं चंद्रहास व चंद्रसेना हीं नाटकें अनुक्रमें स्वदेशहितचिंतक व किर्लोस्कर संगीत मंडळींच्या रंगभूमीवर प्रथम गाजलीं. य. ना. टिपणीस हे स्वतः उत्तम नट व नाटककार असल्यानें त्यांचीं मत्स्यगंधा, जरासंध, राधामाधव हीं पौराणिक नाटकें, चंद्रग्रहण, शाहशिवाजी, शिवप्रताप इत्यादि ऐतिहासिक नाटकें तसेंच आशानिराशा, कमला, राजरंजनादि सामाजिक नाटकें चांगलींच यशस्वी झालीं. टिपणीसांची भाषा व पद्यरचना हीं सरस असल्यानें काव्यदृष्ट्याहि त्यांचीं नाटकें सरस आहेत. कृष्णाजी हरि दीक्षित यांनीं खाडिलकरांच्या नाटकांच्या तोडीस तोड अशीं विद्यासाधन, रुक्मिणीहरण, राजा सत्वधीर अशीं नाटकें लिहिलीं. त्यांची विशेष ख्याति त्यांच्या "औंदार्याचा डंका" या नाटकानें झाली. पौराणिक नाटकांतून प्रचलित राजकारणाचें प्रतिबिंब उमटविण्याची कला त्यांना चांगली साधली होती. वासुदेवशास्त्री खरे यांचीं गुणोत्कर्ष, तारामंडळ, शिवसंभव हीं नाटकें कलादृष्ट्या उत्तम असून रंगभूमीवरहि यशस्वी ठरलीं आहेत. ऐतिहासिक नाटकाचा उत्तम नमुना म्हणून या नाटकाकडे बोट दाखविता येईल. शिरवळकरांचीं संत तुकाराम, संत एकनाथ व संत नामदेव यांहि नाटकांनीं एके काळीं लोकमनाची उत्तमरीत्या पकड घेतली होती. नेवाळकरांच्या संगीत दंडधारी, संगीत कर्मयोगी, नाटकांनीं लोकमान्य टिळकांचें राजकारण बरोबरीं प्रसृत केलें. त्यांचें मनोविजय हेंहि नाटक चांगलेंच प्रसिद्ध होतें. बाबाजी दौलतराव राणे यांचीं संत तुकाराम, संगीत कुमुदचंद्र इत्यादि नाटकें सामान्य लोकांची चांगली करमणूक करीत असत.

राम गणेश गडकरी (जन्म इ. स. १८८५ मृत्यु इ. स. १९१९) याना कालवश होऊन चाळीस वर्षे होऊन गेली. त्यांच्या हयातींत आणि हयातीपूर्वी, हयातीनंतर अनुकूल-प्रतिकूल टीकाकारांनी त्यांच्या वाङ्मयावर पुष्कळच मतीमुद्रां टीका केली. ह्या टीकाकारांत गडकऱ्यांना वाल्मीकि, कालिदास, भवभूति, शेक्सपीयर, डाटे यांच्या तोडीला नेऊन बसविणारे (वि. सी. गुर्जरासारखे) असे टीकाकार होते, तसेच गडकऱ्यांच्या वाङ्मयाला थिल्लर, असभ्य, अश्लील, पाचकळ म्हणून हिणविणारे (शिवराम गोविंद भावे यांच्या सारखे) हरींचे लालहि होते. ह्या सर्व स्तुतीला आणि निंदेला गेली चाळीस वर्षे पुरून गडकऱ्यांचे वाङ्मय उरले आहे. इतकेंच नाहीं तर आपल्या स्वतंत्र तेजानें तळपत आहे यावरून तें किती मौलिक आहे ते सिद्ध होतेंच आहे.

गडकऱ्यांनीं आपल्या पूर्वी प्रसिद्धीस सर्व नामवंत नाटककाराच्या नाटकांतील घेण्याजोगे विशेष आत्मसात् करून आपली नाट्यसृष्टी सजविली, इतकेंच नाहीं तर तींत स्वतःच्या जवळचे अनन्यसाधारण असे गुणहि टाकले. किर्लोस्कर, देवल व कोल्हटकर हे प्रमुख नाटककार गडकऱ्यांच्या अगोदर मराठी रंगभूमीवर चमकले. किर्लोस्कर व देवल यांच्या नाटकांत आढळणारे स्वाभाविक व घरगुती संवाद आपल्या नाटकांत योजून त्यांत कोटीबाजपणाची भर गडकऱ्यांनीं अधिक घातली. देवलांच्या नाटकांत आढळणारी भावनात्मकता व जिव्हाळा यांची लयलूट गडकऱ्यांनीं आपल्या नाटकांत केली. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांना गडकरी गुरुस्थानीं मानीत असत. (भावबंधन नाटकांतील 'कृपाचि त्यांची कारण केवळ मम पामर वचनांतें वदुनि त्या श्रीपादपद्मांप्रति वाया यशकार्यातें' ह्या नमनाच्या साकीवरून ही गोष्ट निर्विवाद आहे.) आपल्या गुरूच्या ठिकाणच्या अनेक गुणांचें अनुकरण गडकऱ्यांनीं आपल्या नाटकांत उत्तम प्रकारें केलें. मराठी नाट्यसृष्टीला सरस विनोदाचें लेणें प्रथम कोल्हटकरांनीं अर्पण केलें. प्रसंगनिष्ठ, स्वभावनिष्ठ, कल्पनानिष्ठ व शब्दनिष्ठ अशा विविध प्रकारचा विनोद प्रथम त्यांनींच मराठी नाटकांत निर्माण केला. गडकऱ्यांनीं आपली नाट्यसृष्टि विविध प्रकारच्या विनोदाच्या बहुमोल अलंकारांनीं

कितो तरी आकर्षक बनविली आहे. आपल्या गुरुच्या एक पाऊल पुढें जाऊन गडकऱ्यानीं कितो तरी विनोदी कथानकें आपल्या नाटकात योजिलीं. पात्रांच्या स्वभावपरिपोषाच्या बाबतींत प्रेमशोधन (१९०८) नाटकापासून अंतर्द्वंद्वाच्या नव्या तऱ्हाचा स्वीकार करून कोल्हटकरानीं, मराठी नाट्यसृष्टीला एका नव्या गोष्टीची ओळख करून दिली. पात्राच्या अंत:करणात चाललेल्या खळबळींचीं किंवा अंतर्द्वंद्वाचीं मनोहर चित्रे गडकऱ्यानीं आपल्या साऱ्या नाट्यसृष्टींत जिकडे तिकडे मांडून ठेविलीं आहेत. कोल्हटकरानीं रहस्यप्रधान व चमत्कृतिपूर्ण प्रसंगानीं आपलीं नाटकें सजविलीं होतीं. वेषांतर करणें व बुरखे घेणें ह्या गोष्टी कोल्हटकराच्या बहुतेक सर्व नाटकांत आढळतात. शेक्सपिअरच्या अगदीं सुरुवातीच्या नाटकांतून या तऱ्हाचा अवलंब केला आहे. गडकऱ्यानीं देखील हीच गोष्ट आपल्या नाटकांत केली आहे. याला ठळक अपवाद 'एकच प्याला' याच नाटकाचा काय तो आहे. बाकीच्या नाटकांतून वेषांतराच्या साधनाचा उपयोग या नाहीं त्या प्रकारानें केलेला आढळतो. कोल्हटकराच्या नाट्यसृष्टींत काव्यात्मकता बरीच आहे. त्यांच्या नाटकांतील पद्यांत तसेच संभाषणांत काव्यगुण बरेच आहेत. गडकऱ्यानीं या बाबतींत आपल्या गुरुच्या वर कडी करून दाखविली. गडकऱ्याच्या नाटकांत कितो तरी ठिकाणीं गद्यकाव्याचे उत्तम नमुने आढळतात.

या सर्व गोष्टी खऱ्या असल्या तरी गडकऱ्यानीं आपल्या नाटकांत कितो तरी अभिनव गोष्टी योजून, आपली नाट्यसृष्टि नव्या नवलाईची बनविली. कथानकरचनेच्या बाबतींत त्यांनीं प्रमाणबद्धतेपेक्षा भव्यतेकडे अधिक लक्ष पुरविलें. गडकऱ्यांचें कोणतेंहि नाटक घ्या, त्यांतील कथानकात एक प्रकारची भव्यता-उदात्तता आहे. देवल, खाडिलकर, केळकर यांच्या कथानकरचनेंत जी प्रमाणबद्धता आढळते, तिचा गडकऱ्याच्या नाटकांत अभाव आहे. नाटकाची सुरुवात, मध्य आणि शेवट यांत जो मेळ असावा लागतो, तो गडकऱ्याच्या नाटकांत नीटसा साधलेला नाहीं. कांहीं अस्वाभाविक गोष्टीहि त्यांच्या कथानकांतून आल्या आहेत. पण इतकें असून त्यांच्या कथानकांत एक प्रकारची भव्यता आहे यांत शंका नाहीं. प्रेमसंन्यास नाटकांतील जयन लीला यांचे प्रवेश; पुण्यप्रभाव नाटकांतील

वसुधरा वृंदावन, वसुधरा-ईश्वर, वृंदावन कालिंदी यांचे प्रवेश; एकच प्याला नाटकातील सिंधूला माहेरीं न्यायला म्हणून तिचे वडील व भाऊ आले असताना ती ज्या बाणेदारपणानें आपल्या मनाला "पेड्या, हे पाय जिथं असतील, तिथंच माझा स्वर्ग, तिथंच माझं वैकुंठ आणि तिथंच माझा कैलास!" असें उत्तर देऊन "कशी या त्यजूं पदाला?" हे पद म्हणते तो प्रवेश किंवा, सिंधूची दैन्यावस्था व पतिनिष्ठा पाहून "आज पासून मी दारू सोडली; आपल्या बाळाची शपथ, मी दारू सोडली" असें सुधाकर म्हणतो तो प्रवेश किंवा, पतीनें मारलेल्या काठीनें वर्मी घाव लागून आसन्नमरणावस्थेंत असताना देखील ज्या प्रवेशात सिंधू सुधाकराच्या उपाशीपणाची काळजी वाहते व खोटें बोलून त्याला खुनाच्या अपराधातून मुक्त करते तो प्रवेश किंवा, सुधाकराचीं स्वगत भाषणें ज्यात आहेत ते प्रवेश, भावबंधन नाटकातील धुंडिराज मालती, मालती-मनोहर लतिका घनश्याम यांचे प्रवेश—हे सर्व प्रवेश पाहत असताना आपल्या मनावर भव्यता व उदात्तता यांचा एकदमच परिणाम होतो. खाडिलकरांच्या व केळकरांच्या नाटकात बांधेसूदपणा अधिक आहे त्या मानानें गडकऱ्यांच्या नाटकात त्यांतील उपकथानकामुळें व संयमाच्या अभावामुळें एक प्रकारचा विस्कळितपणा किंवा ओबडधोबडपणा आला आहे. ताजमहालचा घोटीवपणा व गुळगुळीतपणा गडकऱ्यांच्या नाट्यशिल्पात नसला, तरी वेरूळच्या लेण्यातील खडबडीत भव्यता त्यात निखालस आहे

ही जी भव्यता आहे ती दोनतीन कारणांमुळें आली आहे. पहिलें कारण म्हणजे गडकऱ्यांचीं ध्येयवादी, त्यागशील, उदात्त आचरणाचीं नायकनायिकादि पात्रें होत. पात्रांच्या स्वभावपरिपोषाकडे अण्णासाहेब किर्लोस्करांच्या काळापासून नाटककारांचें लक्ष जाऊं लागलें असलें तरी त्यांत स्वाभाविकता व वैचित्र्य हीं देवलांच्या काळापासूनच येऊं लागलीं कोल्हटकरांनीं प्रेमशोधन नाटकापासून पात्रांच्या ठिकाणीं अंतर्मुखता निर्माण केली. देवलांच्या शारदेंतहि अंतर्मुखता आहे. पण ती अल्पप्रमाणात आहे ही अंतर्मुखता कोल्हटकरांनीं निर्धारपणें प्रयत्न सुरू केली आणि त्यांचे शिष्य गडकरी यांनीं तिचें प्रभावशाली करून आपल्या

नाटकातून व्यक्त केले प्रेमसंन्यासातील जयंत, लीला, सुशीला, पुण्यप्रभावातील, वसुंधरा, कालिंदी, भूपाल, ईश्वर, एकच प्यालातील सिंधू, सुधाकर, रामलाल, भावबंधनामधील धुंडिराज, मालती, लतिका, मनोहर, घनश्याम इत्यादि पात्रांत रेखीवपणा, सूक्ष्मता, चित्तवेधकता भरपूर आहे जीवनातील प्रत्येक आंदोलनाचा ठसा त्यांच्या वाणींत व्यक्त होत असतो, त्यांच्या कृतींत परिणाम पावत असतो आपण त्यांना व्यवहारातील माणसें समजतो त्याचें याच्या उलट असतें तीं गडकऱ्यांच्या पात्रांच्या ठिकाणीं जी चित्तवेधकता आली आहे, ती कशामुळें आली आहे याचा विचार करताना दोन गुण प्रमुखपणें नजरेसमोर येतात. निष्ठा (Sincerity) आणि त्याग, (Sacrifice) जयंत, लीला, धुंडिराजाचा अगाध प्रीति व त्याग, वसुंधरा कालिंदीची पतिनिष्ठा, सहनशीलता आणि त्याग, कारुण्यमूर्ति सिंधूचा ध्येयवाद आणि सोशिकपणा, सुधाकराचा स्वाभिमान आणि दमद्वेष, लतिकेचा अल्लडपणा, फटकळपणा आणि त्याग, मालती मनोहराचें गांभीर्य आणि परस्पर प्रेम, अमर आणि अनुकरणीय धुंडिराजाचा प्रेमळपणा, साधेपणा व दयाळूपणा ह्या सर्व गोष्टी वाचक प्रेक्षकांच्या मनाचा पुरेपूर ठाव घेणाऱ्या आहेत. या पात्रांच्या जोडीला गोकुळ, मधुरा, नूपुर, किरीण, सुदाम, इंदु, बिंदु, महेश्वर, गीता इत्यादि गौण पात्रें ठेविलीं आणि मग गडकऱ्यांच्या नाट्यसृष्टींतील स्वभावपरिपोषाकडे बघितलें म्हणजे त्यातील विविधता, विदग्धता आणि वैचित्र्य हीं चटकन् नजरेंत भरतात. गडकऱ्यांच्या नाट्यसृष्टींत फक्त नायिकाच आहेत (म्हणजे नायिकाकडे त्यांनी जास्त लक्ष पुरविलें आहे) असें काहीं टीकाकार (प्रि. गो चिं. भाटे) म्हणतात. त्यांनीं जयंत, सुधाकर, धुंडिराज, ईश्वर, मनोहरासारख्या धीरोदात्त पात्राकडे दुर्लक्ष केलेलें दिसतें गडकऱ्यांनीं स्त्रीपात्रांच्या इतकेंच पुरुषपात्रांकडे लक्ष पुरविलें हा त्यांचा विशेष होय

गडकऱ्यांच्या कथानकरचनेंत आढळणाऱ्या भव्यतेची मीमांसा करीत असताना, त्यांच्या नाटकातील इतर पात्रांचा विचार आपण येथवर केला. याच्याच जोडीला स्वल्पपात्रांचाहि विचार करणें असताना सोईस्कर होईल. गडकऱ्यांच्या पूर्वी कोल्हटकर व विशेषत खाडिलकर यांच्या काहीं नाटकांतून

सरस खलपात्रांचे नमुने आले आहेत. परंतु खलपात्रांना एक प्रकारची भव्यता व कलात्मकता गडकऱ्यांनीच मिळवून दिली. प्रेमसंन्यासांतील कमळाकर, पुण्यप्रभावांतील वृंदावन व भावबंधनांतील घनश्याम हे गडकऱ्यांचे मुख्य तीन खल होत. हे तिघे बुद्धिमान्, कारस्थानपटु व दुष्ट आहेत. त्यांच्यापैकीं कमळाकराला पश्चात्ताप होत नाहीं. तो मारेकऱ्याकडून मारला जातो. वृंदावन व घनश्याम हे दोघेहि पश्चात्तापानें पावन होतात. वृंदावन वसुंधरेला माता म्हणून संबोधूं लागतो, तर घनश्याम धुंडिराजाच्या निरपेक्ष दयेनें गोगलगाय बनतो. गडकऱ्यांच्या नंतर वीर वामनराव जोशी, कमतनूरकर, वा. वा. भोळे व काहीं अंशांनीं वरेरकर व अत्रे यांच्या नाटकांत खलपात्रें योजिलेलीं आढळतात. त्यांपैकीं जोशी, कमतनूरकर व वरेरकर यांचीं पात्रें केवळ दुष्ट असून भोळे, अत्रे यांचीं खलपात्रें मुग्ध दुष्ट अशीं दोन्हीं प्रकारचीं म्हणजे व्यवहारांत आढळणाऱ्या धूर्त व सभानिन कावेबाजांप्रमाणें वागणारीं आहेत. मराठी रंगभूमीवर शेक्सपियरच्या धर्तीवर खलपात्रें बऱ्याच उशीरा येऊं लागलीं. इतर पात्रांप्रमाणें खलपात्रें देखील अन्तर्मुख बनतात असें शेक्सपियरनें दाखविलें आहे. खाडिलकर व गडकरी यांचींहि दुष्टपात्रें अन्तर्मुख बनतात. मराठी नाट्यसृष्टींत बुद्धिमान् प्रभावशाली व उच्च दर्जाचीं खलपात्रें निर्माण केल्याचें बरेंच श्रेय खाडिलकर व गडकरी यांनाच दिलें पाहिजे. शेक्सपिअरच्या आयागोसारखा अकारण दुष्ट व कपटी मनोवृत्तीचा, कधींहि पश्चात्ताप किंवा पराजय न पावणारा, असा खलनायक गडकऱ्यांना निर्माण करतां आला नसता असें नाहीं. भावबंधनांतील घनश्याम हा आयागोइतक्या श्रेष्ठ प्रतीचा खलनायक सहज होऊं शकला असता. परंतु गडकऱ्यांनीं त्याला तसा केला नाहीं. याला कारण मला वाटतें, खुद्द गडकऱ्यांचा प्राणांतिक आजार असावा. एकच प्याला व भावबंधन हीं नाटकें त्यांनीं स्वतःच्या गळ्याभोंवतीं मृत्यूचा पाश अधिकाधिक घट्ट होत असतांना लिहिलीं. तसल्या त्या मनःस्थितींत निरपेक्ष दया, परमेश्वरी दया, काय वाटेल तें परिवर्तन करूं शकते, असें त्यांना वाटणें अगदीं स्वाभाविक होतें. आणि म्हणून औदार्याचें व दयेचें वातावरण त्यांनीं या दोन्हीं नाटकांच्या शेवटीं निर्माण केलें असावें

दुसरीहि एक गोष्ट या खलपात्रासंबधानें लक्षात ठेवण्याजोगी आहे. गडकऱ्याच्या नाटकात संग्राम किंवा झगडा जो वर्णिलेला असतो तो बहुशीं त्या खलपात्राशीच झालेला असतो. त्याच्या नाटकातील नायकनायिकाच्या अंतःकरणात जसा एक प्रकारचा झगडा चाललेला असतो, तसाच बाहेरहि झगडा सुरू असतो. आणि तो त्याच्या प्रगतीच्या व इच्छेच्या आड येणाऱ्या खलपात्राशीं

गडकऱ्याच्या नाटकात जो एक प्रकारचा ध्येयवाद आढळतो, त्यानें देखील त्याच्या नाटकातील भव्यतेत आणि उदात्ततेत भरच घातली आहे. गडकऱ्याच्या भावनात्मक ध्येयवादी नाट्यसृष्टीनें मराठी सामाजिक नाटकात उत्कर्षाचा बराच वरचा टप्पा गांठला. मनोरमेशीं विवाहविवाहाच्या निष्प्रेम ग्रंथीनें बाधला गेलेल्या जयंताच्या लीलाविषयक प्रेमात उच्च प्रकारचा ध्येयवाद आढळतो. पुण्यप्रभाव नाटकात प्रेमविषयक ध्येयवादच वेगळ्या तऱ्हेनें म्हणजे त्यागाच्या भूमिकेवरून माडला आहे. एकच प्याल्यातील सुधाकराच्या दारुविषयींच्या गंभीर भाषणात, तसेच सिंधूच्या अढळ पतिनिष्ठेत ध्येयवादाची उत्तम उभारणी करण्यात आली आहे. भावबंधनातील धुंडिराजाच्या रूपानें आदर्श व निरपेक्ष दयेचें ध्येयवादी चित्र रंगविण्यात आलें आहे. गडकऱ्याच्या प्रेमविषयक, दयाविषयक, पातिव्रत्यविषयक ध्येयवादाच्या बुडाशीं भावनात्मकता असल्यानें, त्याचीं चित्रें पाहत असतांना प्रेक्षकाच्या वृत्ति तन्मय होतात.

ही भावनात्मकता गडकऱ्याच्या सर्व नाटकात आहे. प्रेमसंन्यास नाटकातील जयंत-लीला, सुशीला-विद्याधर याच्या प्रवेशात, पुण्यप्रभाव नाटकातील वसुंधरा ईश्वर, वसुंधरा वृंदावन, कालिंदी वृंदावन याच्या प्रवेशात, एकच प्याला नाटकातील सुधाकर-सिंधू, सिंधू गीता याच्या प्रवेशात, आणि भावबंधन नाटकातील मालती धुंडिराज, मालती मनोहर, लतिका घनश्याम, मालती कुमुद याच्या प्रवेशात भावनात्मकता ओतप्रोत भरलेली आहे. गडकऱ्याच्याच नव्हे तर अखिल मराठी नाट्यसृष्टींत हे सर्व प्रवेश अव्वल दर्जाचे ठरतील. वाङ्मयात रसाला प्राणस्वरूप मानण्यात येतें. वर उल्लेखिलेल्या सर्व प्रवेशात मुख्यतः

करुण, शृंगार व वीररसाचा आविर्भाव मोठ्या बहारीचा झाला आहे. हे प्रवेश पहात किंवा वाचीत असताना प्रेक्षकांच्या किंवा वाचकांच्या मनोवृत्ती अगदी उचंबळून आल्याखेरीज रहात नाहीत

ह्या भावनात्मकतेंत सौंदर्याची भर घालण्याचें सारें श्रेय गडकऱ्यांच्या उज्ज्वल, कल्पनायुक्त व अनुप्रासात्मक भाषाशैलीला द्यावें लागेल. आपल्या अपूर्व आणि कल्पनारम्य भाषाशैलीनें गडकऱ्यांनी साऱ्या महाराष्ट्राचें लक्ष आपल्याकडे बळानें वेधून घेतलें. मराठी गद्य समृद्ध करण्याच्या कामीं ज्याप्रमाणें विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी अतिशय प्रयत्न केले, त्याचप्रमाणें आणि त्याच्या तोलातोल राम गणेश गडकरी यांनी केले. शिवरामपंत परांजपे, नरसिंह चिंतामण केळकर आणि अच्युत बळवंत कोल्हटकर यांनीहि मराठी गद्य वैभवशाली बनविण्यात कांहीं कसूर केलेली नाहीं. शिवरामपंतांचा उपरोध, नरसिंह चिंतामणांची विनोदबुद्धि व मार्मिकता आणि अच्युतरावांचा नटवेपणा —या गोष्टी मराठी गद्यात मोलाच्या नि सगय मानल्या जातील. परंतु एक गोष्ट या तिघानाहि लाभली नाहीं आणि ती म्हणजे शिष्यपरंपरेची. मोरोपंतांच्या काळीं त्यांच्या भाषाप्रभुत्वानें लोक इतके दिपले गेले कीं, त्यांनी एक मोरोपती संप्रदायच मान्य केला व चालू ठेवला. गडकऱ्यांच्या बाबतींत असेंच झालें. त्यांची भाषाशैली लोकांना इतकी आवडली कीं, त्यांच्यामागून ती वापरणारांची परंपराच सुरू झाली. आता ह्या परंपरेला थोडी ओहोटी लागली आहे. परंतु सदाशिव अनंत शुक्ल, नरहर गणेश कमतनूरकर, प्रल्हाद केशव अत्रे यांच्या भाषाशैलीवर गडकऱ्यांचा ठसा अजूनहि स्पष्ट दिसतो. अनुप्रासात्मक, तालबद्ध, भावपूर्ण, समतोल, बुद्धिनिष्ठ, शाब्दिक कोट्यांनी भरलेली आणि प्रौढ पण चित्ताकर्षक भाषाशैली निर्माण करून आपल्या वाङ्मयसृष्टीलाच नव्हे तर मराठी भाषेला संपन्न बनविलें.

गडकऱ्यांची नाट्यसृष्टि जी चित्तवेधक बनली आहे, तिचीं वर उल्लेखिलेल्या कारणाखेरीज आणखीहि कांहीं कारणें आहेत. शोकपूर्ण किंवा कारुण्यपूर्ण विचार

त्यात व्यक्त केले जातात तीं गाणीं अधिक मनोज्ञ असतात, अशा आशयाची ओळ एका इंग्रज कवीनें लिहिली आहे. गडकऱ्यांच्या नाट्यसृष्टीकडे पाहिलें असताना या ओळीची चटकन् स्मृति होते. गडकऱ्याच्या सर्व नाटकांत (वेड्याचा बाजार हें प्रहसन सोडून) करुणरस अधिक महत्वाची भूमिका पार पाडीत असल्यासारखा दिसतो.

येथे एका उपमुद्याचा विचार करणें अप्रस्तुत ठरणार नाहीं. गडकऱ्याच्या नाटकांना शोकान्त किंवा शोकपर्यवसायी नाटकें म्हणता येईल किंवा नाहीं? प्रेमसंन्यास नाटकात दुमन, मनोरमा व लीला यांचा मृत्यु झालेला दाखविला असून नाटक शोकपर्यवसायी आहे. पुण्यप्रभाव व भावबंधन या नाटकात वास्तविक कोणाचाहि मृत्यु झालेला नसून, दोन्ही नाटकांचें वातावरण मात्र करुणरसानें भरलेलें किंवा भारलेलें आहे. 'एकच प्याला' हें नाटक तर स्पष्ट स्पष्ट शोकपर्यवसायी आहे. म्हणजे केवळ वातावरण व प्रेक्षकांच्या मनावरील परिणामाचा विचार केला असताना गडकऱ्याच्या संपूर्ण नाटकांपैकीं सर्वच नाटकें करुणरसानें ओतप्रोत भरलेलीं असून त्यांपैकीं प्रेमसंन्यास व एकचप्याला हीं नाटकें शोकान्त आहेत.

येथे शेक्सपिअरच्या शोकांत नाटकांची (Tragedies) आठवण होणें साहजिक आहे. शेक्सपिअरप्रमाणे गडकऱ्यांनीं देखील दुष्टबुद्धीचीं खलपात्रें योजून त्यांच्या लाथाडींत नायक नायिकादि पात्रें सापडल्याचें दाखविलें आहे. शेक्सपिअर आपल्या मुख्य पात्राचा अधःपात त्याच्या ठिकाणीं स्वभावतः असलेल्या एखाद्या अवगुणामुळें (inherent flaw) झालेला दाखवितो. उदाहरणार्थ ऑथेल्लोची संशयी वृत्ती, हॅम्लेटची नुसता विचार करीत राहण्याची वृत्ति, मॅक्बेथची महत्त्वाकांक्षा इत्यादि. गडकऱ्याच्या नाटकात हा प्रकार क्वचित्-तेंच आढळतो. तीव्र स्वाभिमान व एक प्रकारचा अहंकारामुळे सुधाकराच्या अधःपाताला सुरुवात झाली असें म्हणता येईल. बेजबाबदारपणामुळें लतिका व तिचे आप्तमित्र यांना कांहीं काळ दुःख भोगावें लागलें असेंहि म्हणता येईल. परंतु लीला जयंत कालिंदी-घुंडिराज सिंधू यांच्या ठिकाणीं कोणताहि स्वाभाविक

अवगुण नसताना त्यांना दुःख मात्र भोगावें लागतें शेक्सपिअरच्या शोकात नाटकांतील तत्त्वाचा अशात स्वीकार करून गडकऱ्यानीं स्वतंत्रपणें आपलीं करुणरसप्रधान नाटकें लिहिलीं असे म्हणता येईल.

मात्र एका गोष्टीचा त्यांनीं आपल्या सर्व नाटकात अवलंब केला आहे. नायक नायिकाच्या ठिकाणीं असलेल्या सत्त्वामुळें शेवटीं खलनायकाचा पराजय होऊन, नायक नायिकाच्या सद्गुणाना एक प्रकारचें पारितोषिक (पोएटिक जस्टिस) मिळाल्याच ते दाखवितात प्रेमसंन्यास नाटकात लीलेचा मृत्यु दाखविला असला, तरी तिला इष्ट असलेल्या जयताचें प्रेम तिला शेवटीं लाभलें आणि विधवाविवाह व बालविवाह यांतील दोष करून मन जयतानें घेतलें. एकच प्याला नाटकात सिंधू आणि तिचा मुलगा याचा जरा मृत्यु दाखविला असला तरी सिंधूच्या सद्गुणाना उद्देशून ज्या वेळीं सुधाकर "माझी सिंधू गेली! माझी पुण्याईची सिंधू आटली! माझी दयेची सिंधू, करुणरसाची सिंधू, काळसागराला मिळाली!" असें म्हणतो, त्या वेळीं तिनें भोगलेल्या सर्व दुःखाचें परिमार्जन होतें. शेक्सपिअरच्या दुःखात नाटकात मुख्य नायकाच्या किंवा नायिकेच्या ठिकाणीं असलेल्या एखाद्या स्वभाविक अवगुणाळें त्याचा विनाश झाल्याचा जसा दाखविला जातो, तसेंच सर्व नाटकात न्याय मिळाला, योग्य निवाडा झाला, अशा प्रकारचे याचक प्रेक्षकाच्या मुखातून उद्गार निघण्याजोग्याहि काहीं गोष्टी तो करतो डेस्डेमोनाच्या मृत्यूनंतर ऑथेल्लो जो शोक करतो तो याच सदरात घालावा लागल याला ड्रॅमॅटिक जस्टिस किंवा नाट्यन्याय म्हणता येईल हा मिळाल्यानें नाटकाचा शेवट जरा शोकात झाला, तरी प्रेक्षकाच्या वृत्ति तागल्या न जाता त्याना एकप्रकारें बरें किंवा हायसें वाटतें गडकऱ्यानीं आपल्या सर्व करुणरसप्रधान नाटकात हा नैतिक न्याय कसोशीनें पाळला आहे

मराठी नाट्यसृष्टींत शोकरसप्रधान नाटकें आणि त्यांतील दुष्टवृत्तीचे खलनायक ज्याप्रमाणें गडकऱ्यानीं प्रथम व मोठ्या प्रमाणावर निर्माण केले, त्याचप्रमाणें आपल्या गंभीर कथानकाचा ताण कमी व्हावा म्हणून विनोदी

उपकथानकें त्यांनींच प्रथम योजिलीं. त्याच्या पूर्वीच्या कोल्हटकराच्या नाटकातून विनोदी पात्रें व उपकथानकें आलीं आहेत हें खरें. परंतु या उपकथानकातून श्रेष्ठ प्रतीचा विनोद गडकऱ्याखेरीज कोणींहि निर्माण केलेला नाहीं. कल्पना-शक्तीचें दिव्य लेणें कोल्हटकराप्रमाणेंच गडकऱ्यांना निसर्गाकडून लाभलें असल्या-मुळेच आपल्या गुरुप्रमाणें त्यांनीं विविध प्रकारचा विनोद आपल्या नाटकातून निर्माण केला आहे. विसरभोळा गोकुळ, त्याची कजाग बायको मथुरा स्त्रिया-विषयीं मत्सरवृत्ति धारण करणारा सुदाम, बायका आपल्यावर अनुरक्त आहेत असे मानणारा कमळ, अथानुकरणात धन्यता मानणारी किंकिणी, दारूच्या नशेंत शाब्दिक कोट्या करणारे आर्यमदिरामंडळाचे सभासद, घुरुपतेच्या बाबतींत एकमेकींशीं स्पर्धा करणाऱ्या इंदु व बिंदु आणि जी. आय. पी. व बी. बी. सी. आय. रेल्वेच्या कचाट्यात सापडलेल्या मुंबई शहराप्रमाणें त्याच्या कचाट्यात सापडलेला महेश्वर—हे विनोदी पात्राचे नमुने पाहिले म्हणजे किती विविध प्रकारचा रम्य विनोद गडकरी करू शकत तें समजतें. शिवाय, एका विनोदी पात्राच्या बाबतींत गडकऱ्यांनीं त्याच्या पूर्वीच्या आणि त्याच्या नंतरच्या देखील नाटककारावर कडी केली. तें पात्र म्हणजे शब्दवेड्हाळ, प्रेमळ पण विसराळू स्वभावाच्या धुंडिराजाचें होय. या पात्राच्या रूपानें श्रेष्ठ प्रतीचा विनोद कसा असावा याचा जणू काय आदर्शच गडकऱ्यांनीं आपल्या समोर ठेविला आहे. हास्य आणि करुण या रसांचें बेमालूम मिश्रण धुंडिराजाच्या ठिकाणीं झालेलें पाहावयास सापडतें. निरागस, शुद्ध, निर्मळ विनोद धुंडिराजाखेरीज अन्यत्र पाहावयास क्वचित्‌च मिळेल.

मा. वि. वरेरकर—मराठी नाट्यसृष्टीतील स्वातंत्र्याच्या नाट्यसंसारात विषय आणि तंत्र यांच्या दृष्टीनें अगदीं सुरुवातीपासून जर कोणी कालानुरूपता व अद्यतनता दाखविली असेल तर ती भार्गवराम विठ्ठल ऊर्फ मामा वरेरकर यांनीच होय. हिंदु समाजात मुलीच्या हुंड्याचा प्रश्न अत्यंत तीव्र बनून त्यापायीं स्नेहलता नावाच्या एका बंगाली तरुणीला इ. स. १९१४ साली आत्महत्या करावी लागताच मामांनीं त्या प्रश्नावर हाच मुलाचा बाप (१९१६) हें नाटक लिहून

महाराष्ट्रीय समाजाचें लक्ष या अमानुष गोष्टीकडे वेधलें. मुलाच्या लग्नात स्वर्गस्थ पत्नीच्या इच्छेकरिता चार हजार रुपये हुंडा हवकू पाहणारे दांभिक ग. व काटे, स्वत:च्या मुलीच्या लग्नात हुंडा म्हणून पैहि द्यायला तयार नसतात ! असल्या रावबहादुरांची या नाटकांत चरीच फजिती उडविण्यात आली आहे. स्वामी विवेकानंद व स्वामी रामतीर्थ यांनी लोककल्याणार्थ संन्यास स्वीकारून देशाची व धर्मांची सेवा सुरू करताच, त्याचप्रमाणें गजाननराव वैद्यांनी हिंदु मिशनरी सोसायटी काढताच 'संन्याशाचा संसार' कसा असावा याची स्पष्ट कल्पना लोकांना आली. स्वत:च्या सुखावर तिलांजली दिल्यावाचून दुसऱ्याला सुखी करता येत नाही 'संन्याशाचा संसार' (१९१९) या नाटकात पूर्वाश्रमीच्या त्याग राजानें किशोरीच्या प्रेमाचा त्याग करून संन्यास कसा धारण केला, तसेंच पतितपरावर्तनाचा प्रश्न हातीं घेऊन तो यशस्वी कसा करून दाखविला तें दाखविलें आहे. महात्मा गांधी यांनी १९२० साली असहकारितेची चळवळ पुकारून शाळा कॉलेज-कोर्ट कचेऱ्या यांवर बहिष्कार जाहीर करताच मामांनीं 'सत्तेचे गुलाम' (१९२२) हें नाटक लिहून व पेशेपणाच्या रूपाने संभावित वकीलाचें दुष्ट स्वरूप उघडें करून कोर्टांत भांडणें नेल्यानें पैशाचा कसा चुराडा होतो तें स्पष्ट करून सांगितलें. याच सुमारास अस्पृश्यता निवारणाची चळवळ देशात सुरू होती. तिला अनुलक्षून इ. स. १९२३ मध्यें मामांनीं 'तुरुंगाच्या दारात' हें नाटक लिहून हिंदुसमाज रूढीरूपी तुरुंगाच्या दारात अडकल्यानें त्याचें केवढें नुकसान झालें आहे तें दाखविलें. इ. स. १९२३ च्या सुमारास मुंबईच्या जनतेवर सरकारनें करमणुकीचा कर लादताच, सदरहू कराविषयीं लोकांना काय वाटत तें मुद्दाम अतिशयोक्तीचा अवलंब करून मामांनीं करमदग (१९२७) नाटकात विशद करून सांगितलें. या पुढच्या काळात राजकीय चळवळीबरोबरच स्त्रियात विलक्षण जागृति निर्माण होऊन, समाजात असलेल्या हीन व अन्याय-मूलक स्वत:च्या स्थानाची त्यांना जाणीव झाली. त्याबरोबर मामांनीं पापी पुण्य (१९३१), जागती ज्योत (१९३३), सदा नदीवान (१९३३) व समोरासमोर (१९३७) सारखीं नाटकें लिहून समाजाच्या डोळ्यात झगझणीत अंजन

घालण्याचा प्रयत्न केला. काँग्रेसनें इ. स. १९३७ च्या सुमारास अधिकारपदाचा स्वीकार करून संपूर्ण दारुबंदीची चळवळ हातीं घेताच मामानीं 'कोरडी करामत, (१९३९) नावाचें नाटक प्रसिद्ध करून 'दारुबंदी म्हणजे वेवडाबंदी, गॅपेनबंदी नव्हे' असें या बाबतींत योग्य मत प्रदर्शित केलें. दुसरें महायुद्ध सुरू होऊन त्यात पूर्वेकडून जपान्याच्या हिंदुस्थानवरील आक्रमणाची निश्चित् भीति उत्पन्न होताच "सिंगापुरातून" (१९४४) हें नाटक त्यानीं प्रसिद्ध करून त्यात सिंगापुरस्थ भारतीयानीं हें आक्रमण निष्फळ बनविण्याकरिता कसें आत्मबलिदान दिलें तें दाखविलें. भूमिपुत्राचा प्रश्न निर्माण होताच त्यावर भूमिकन्या सीता (१९५५) हें नाटक त्यानीं लिहिलें. शंबूकाच्या रूपानें शूद्रांचा तप करण्याचा अधिकार यात मान्य केला आहे. तात्पर्य समाजात ज्या ज्या वेळीं जी जी वैचारिक लाट निर्माण झाली असेल त्या त्या वेळीं तिच्या तिच्यावर आरूढ होऊन मामानीं नाटक हें समाजसंसाराचें आदर्श चित्र कसे आहे तें दाखविलें आहे.

तंत्राच्या बाबतींत देखील मामानीं बरीच अद्यतनता दाखविली आहे. मराठी रंगभूमि अधिक वास्तवतापूर्ण व्हावी, तिला संगीत जलशाचें रूप येऊ नये, म्हणून त्यानीं तुरुंगाच्या दारात (१९२३) या आपल्या नाटकात अत्यंत थोड्या पदाची योजना केली आहे. खाडिलकराच्या पौराणिक नाटकात पदाची संख्या बेसुमार होऊ लागल्यानें मुख्य नाट्यविषय जितका परिणामकारक व्हायला पाहिजे तितका होईनासा झाला. खुद्द वरेरकराच्या कुंजविहारी, संन्याशाचा संसार, सत्तेचे गुलाम या नाटकात बरींच पदें आलीं असल्यानें तींहि काहीं अशानें नाटकाच्या वास्तवतेला मारक ठरलीं आहेत. ही गोष्ट लक्षात घेऊन पदाच्या संख्येंत काट देण्याचें कार्य प्रथम मामानीं हातीं घेऊन तें यशस्वी करून दाखविलें. याच्याच जोडीला आणखीहि त्यानीं काहीं सुधारणा केल्या. स्वगत भाषणाना त्यानीं याच नाटकापासून मज्जाव केला. रंगभूमीवरील स्वगत भाषणाची तरफदारी काहीं विशिष्ट मुद्यावर करता आली तरी त्याचा बेसुमार उपयोग हा केव्हाहि समर्थनीय ठरणार नाहीं. मामानीं धैर्यानें या बाबतींत प्रयत्न करून रंगभूमीला वास्तवदर्शी बनविलें. एकाच अंकात येणाऱ्या विविध प्रवेशाना

त्यांनी दुमजातून देऊन दारें खिडक्या यांच्या गुडाळणाऱ्या पडद्यांची वेश्रटु यासंबंधी. खरी दारें, खऱ्या खिडक्या यांची योजना रंगभूमीवर केल्याने नाटकांना साहजिकच अधिक सरेपणा आला. 'तुरुंगाच्या दारात' या नाटकात एक प्रवेशी असे तीन अंक अमृत मध्य अशा 'फ्लॅट' सीन्सची वास्तवपूर्ण योजना त्यात आहे. कथानकाच्या कालमर्यादेलाहि मामांनी असाच निर्बंध घालून या नाटकातील कथाभाग अवघ्या पधरा दिवसात आटोपला आहे. या पुढील बहुतेक सर्व नाटकात मामांनी याच तांत्रिक सुधारणा चालू ठेवल्या आहेत सगार (१९३२) या नाटकापासून मामांनी एक पाऊल पुढे टाकून स्त्रियांच्या भूमिका स्त्रियांनी घेतल्यानेच नाटक अधिक कलापूर्ण व वास्तवतापूर्ण ठरेल या विचाराने आपल्या नाटकाचे समिश्र (स्त्री पुरुष-नटांचे) प्रयोग सुरू केले. या सर्व परिस्थितिमुळे जेव्हां 'नाट्यमन्वतरनें १९३३ साली रंगभूमि विषयक मन्वतर घडवून आणण्याचे ठरविले त्यावेळी जाणत्या लोकांना या क्षेत्रातील मामांच्या कामगिरीची साहजिकच आठवण झाली. आणि त्यामुळे 'पाश्च संगीत' आणि Mighty या शब्दावलीकडे फारसे नाट्यमन्वतरजवळ काही नाही असे काही लोक म्हणू लागले.[१]

नाट्यविषय आणि नाट्यतंत्र या बाबतीत मामांनी जशी अद्यतनता आणि वास्तवता ही राखली, तशीच कथानकाच्या बाबतीत राखली असती तर त्यांची नाटकें कलादृष्ट्या अधिक सरस ठरली असतीं परंतु आपल्या कथानकात अद्‌भुतरम्यता बऱ्याच ठिकाणी घुसू दिल्याने श्रीयुत वि. स. खांडेकरांनी म्हटल्या प्रमाणें मामांच्या नाटकात वास्तवता आणि अद्‌भुतरम्यता यांचे कलाहीन मिश्रण झाल्यासारखें वाटते.[२] 'हाच मुलाचा बाप' या नाटकातील वसंताला, आपल्या भावी सासऱ्याला मुलीचा हुंडा देता यावा म्हणून, स्वत:च्या बापाच्या तिजोरीतील चार हजार रुपयांच्या नोटा चोरून देण्याशिवाय दुसरा मार्ग काहीं सापडत नाहीं! 'सत्तेचे गुलाम' या नाटकातील बाबासाहेब सदानंदाच्या विधवेचा फारसा तपास न करता आपली सर्व इस्टेट मित्राच्या मुलाला देऊन टाकतात!

---

१. आकाशवाणि, ले. प्र श्री कोल्हटकर. २ अर्वाचीन मराठी साहित्य पृ. १६८.

सदानंदाची विधवा डोळ्यासमोर वावरत असून केरोपंतासारख्या चाणाक्ष व चिलंदर वकिलाला तिचा पत्ता लागत नाहीं! सदानंदाची विधवा कष्टात दिवस काढून अकारणच आपलें नातें उघड, करीत नाहीं! तुरुंगाच्या दारातील 'जोहरा' हिच्या वागणुकींत वास्तवतेपेक्षा अद्भुतताच अधिक आहे. 'स्वयंसेवक' नाटकातील रघोजीचें परिवर्तन अद्भुतरम्य आहे. या नाटकाच्या शेवटच्या भागात अद्भुतपणा उताला आला आहे. तुरुंगातला वॉर्डर जगूच्या घरीं केलेल्या नोकरीला स्मरून आपली बंदूक जगूच्या हातात देतो व स्वतः त्याच्या जागीं बसून त्याला पळून जायला सांगतो! दिवसाढवळ्या जगू त्याप्रमाणें पळतो आणि हें तुरुंगात कोणाच्याहि लक्षात येत नाहीं! अद्भुतरम्यतेबरोबरच मामाच्या कथानकांत विस्कळितपणा बऱ्याच ठिकाणीं आला आहे. तरी पण कथानकरचनेच्या दृष्टीनें 'संन्याशाचा संसार' (१९१९) व उडतीं पाखरें (१९४१) हीं नाटकें चांगलीं साधलीं आहेत यात शंका नाहीं.

पात्रांच्या स्वभावरेखनासंबंधीं विचार करीत असताना मामाच्या अगदीं सुरुवातीच्या आणि अगदीं अलीकडच्या नाटकातील स्वभावरेखन बरेच निर्दोष झालें आहे. हाच मुलाचा बाप (१९१६) या नाटकातील रा. ब. काळे, दिगंबरपंत, यमुना, मंजिरी, विष्णुपंत, मनोहरपंत व डॉ. गुलाब; संन्याशाचा संसार (१९१९) या नाटकातील श्री, डेव्हिड, किशोरी, सुब्रह्मण्य व बिंदुमाधव; सत्तेचे गुलाम (१९२२) मधील केरोपंत व वैकुंठ; कोरडी करामत (१९३६) या नाटकांतील पिरोज, मणि, प्रताप, मालक, प्रभास व दिवाण; उडतीं पाखरें (१९४१) यातील बाळासाहेब व कमला–याचीं स्वभावचित्रें रेखीव व परिणामकारक असून, त्यात बरीच सूक्ष्मता पहावयास सापडते. उरलेल्या बहुतेक सर्व नाटकातील स्वभावरेखन उथळ व वरवरचें आहे. मामाच्या नाटकातील स्त्रीपात्रें पुरुषपात्रापेक्षा आपलें अधिक लक्ष वेधून घेतात. याला अपवाद म्हणून हाच मुलाचा बाप, संन्याशाचा संसार, सत्तेचे गुलाम व उडतीं पाखरें या नाटकातील पुरुषपात्रें दाखविता आलीं तरी सामान्यतः स्त्रीपात्राकडे मामांनीं अधिक लक्ष पुरविलें आहे असें म्हणावयास हरकत नाहीं. या स्त्रियांपैकीं सुरुवा-

तीच्या नाटकांतील मंजिरा शिवायच्या स्त्रिया समजूत, सोशिक, त्यागशील, विनयी व प्रेमळ दाखविल्या असून, जागती ज्योत (१९३३) या नाटकापासून त्यांच्या ठिकाणीं मोगरें दैवत जागृत झालें आहे हुशाम टाकून पण त्या स्वामि· मानी व तेजस्वी म्हणण्यापेक्षा आकस्ताळ्या, भाडखुदळ व नीलमाड बनत चाल्ल्या आहेत. 'सदा बंदीवान' नाटकांतील रेणू फटकळ तोंडाची असून पुरुषांना 'दैत्य' म्हणून संबोधिते ! स्वयंसेवक नाटकांतील मंजुळा पुरुषांना नीच, स्वार्थी, आपमतलबी म्हणते तर थणिमा तिला पाहण्य आलेल्याची "अस हा ! पहा तर म्हणार" असें म्हणून चागलीच शोभा करते ! जागती ज्योत मधील वरदा पुरुषांना पेरमुणी टाळविते व कुंदा त्याना 'राक्षस' म्हणते ! इतकेंच नाहीं तर हीच कुंदा आपल्या बाबाला "मी एक हाक मारली म्हणून तुम्हीं शेण खायच नव्हत" असेंहि म्हणते ! !

वरेरकरांच्या नाटकांतील विनोद फारसा उच्च श्रेणीचा नसला तरी तो त्यांच्या नाटकांत एकप्रकारचें आल्हाददायक वातावरण निर्माण करतो. कोल्हटकर किंवा गडकरी यांच्या विनोदाप्रमाणें तो कल्पनानिष्ठ नसून स्वरूपीं प्रसंगनिष्ठ व शब्दनिष्ठ असून काहीं ठिकाणीं उपरोधावर आधारलेला आहे. अन्याच्या नाटकांतील विनोद चमत्कार सवाद, अतिशयोक्ति व तन्देवाईक स्वभावविशेष यावर आधारलेला असतो मामांच्या नाटकांत हा प्रकार क्वचित्‌च आढळतो. असें असलें तरी काहीं काहीं ठिकाणचा विनोद उल्लेखनीय आहे 'हाच मुलाचा बाप' या नाटकांत रा. ब. काळे स्वर्गस्थ 'तिच्या' इच्छेकरिता आपल्या मुलाचा चार हजार रुपये हुंडा व करणेर घ्यायला प्रवृत्त होतात (अक २ प्र ३), डा. गुलाब स्वर्गस्थ चुलत्याच्या इच्छेप्रमाणें रावबहादुरांना, त्यांच्या मुलीचा स्वीकार करीत असताना, आपल्या हुंडा विषयक अटी कळवितो ! (अक ४ प्र. ६) या ठिकाणीं तसेंच मंजिरा ज्यावेळीं डॉ पणूची परीक्षा घेऊन तो आपणाला पसंत नाहीं असें कळवितें त्यावेळीं उपरोधपूर्ण व प्रसंगनिष्ठ विनोद चांगला तयार होतो 'सन्याशाचा ससार' या नाटकांत रेव्हरंड गुलेलूच्या धेडगुजरा मराठीमुळें जागोजागीं शब्दनिष्ठ विनोदाची कारंजी उडत असतात. 'सत्तेचे गुलाम' या

नाटकात वैकुंठाचा भाऊ एकीकडे देवपूजा करीत असताना, त्याची तोंडपुजा करीत असतो, तर मार्तंडरावाच्या बायका पटापटा मरत असल्यानें एक बायको जिवंत असतानाच तो नव्या बायकोच्या शोधात फिरत असतो ! 'कर-ग्रहण' नाटक नव्हशी विनोदी असून त्यातील विनोद प्रसंगानिष्ठ व उपरोधपूर्ण आहे.

मामाच्या नाटकातील भाषा साधी, सुबोध, घरगुती वळणाची, लयबद्ध व व प्रसंगविशेषीं भावपूर्ण असून अलीकडच्या त्यांच्या सर्व नाटकातील संवाद अत्यंत सुटसुटीत, स्वाभाविक, पात्रांचा स्वभावपरिपोष करणारे व कथानक पुढें ढकलणारे असे आहेत.

खरेरकराच्या सामाजिक नाटकाचा साकल्यानें विचार केला असता असें आढळत की, कलाकार आणि प्रचारक या दोन्ही भूमिकांचा समन्वय करण्याचा प्रयत्न ते करीत आहेत. (सन्याशाचा ससार सारख्या नाटकात तो पुष्कळ अशानीं साधलाहि आहे) परंतु तो अद्याप तरी परिणामकारक रीतींने साधलेला नाहीं घड कलाकारहि नाहींत व धडाडीचे प्रचारकहि नाहींत, अशी स्थिति त्यामुळ त्याची झालेली दिसते. एखाद्या विषयाचा ध्यास लागून, हृदयमानसात त्याचें मंथन सुरू होऊन, नाटककारानें नाटक लिहिल्यास त्यात रसवत्ता व उत्कटत्व ही आपोआपच निर्माण होतात. गडकऱ्यांच्या प्रेमसंन्यासात, खाडिल-कराच्या विद्याहरणात, कोल्हटकराच्या शोतयाच्या नडात, अत्र्यांच्या उद्याच्या संसारात, भोळ्यांच्या सरलादेवींत किंवा वीर वामनराव जोशांच्या रणदुंदुभींत जी भव्यता, रसवत्ता व सखोलता आहे ती मामाच्या नाटकात फारशी कोठें आढळत नाहीं. असें असल तरी मार्मिकता व एकप्रकारची शुचिता यामुळ मामाचीं नाटकें नेहमींच आकर्षक वाटतील. त्यांची नाट्यसृष्टि मोठी असून, नाट्यविषय व नाट्यतंत्र या बाबतीत त्यांनी जे पुरोगामी धोरण सुरुवातीपासून ठेविलें आहे त्यामुळे समाजाला तसेंच मराठी रंगभूमीला त्यांचा विसर पडणें शक्य नाहीं

माधवराव जोशी (जन्म इ स १८८५) मराठी नाट्यसृष्टींत यशस्वी आणि लोकप्रिय नाटककारात महादेव नारायण उर्फ माधवराव जोशी यांचा क्रमांक

बराच वर लागेल. इ. स. १९१० ते इ. स. १९३६ पर्यंतच्या सव्वीस-सत्तावीस वर्षांच्या दीर्घ कालावधींत त्यांनीं पौराणिक व सामाजिक मिळून सुमारे चोवीस नाटकें लिहिलीं

माधवरावांच्या नाट्यसंभाराचे स्थूलमानानें चार भाग करता येण्याजोगे आहेत. पहिल्या भागात कृष्णविजय, कर्णार्जुनासारखीं पौराणिक नाटकें, तर दुसऱ्या विभागात केवळ करमणुकीकरिता लिहिलेलीं विनोद, करमणूक, हास्य-तरंग हीं नाटकें येतात. करमणुकीच्या बरोबर लोकशिक्षण देण्याच्या हेतूनें लिहिलेलीं स्थानिक स्वराज्य, वऱ्हाडचा पाटील, गिरणीवाला हीं नाटकें तिसऱ्या विभागात येतात तर चोथ्या विभागात वशीकरण, पैसाच पैसा व मी. शहाणे या एक अंकी एक प्रवेशी नाटकाचा अंतर्भाव होतो. १

आरंभ्या नाट्यसंभाराची मांडणी माधवरावांनीं पौराणिक नाटकापासून केली. वामन पंडित, मोरोपंत, मुकुंदराय, मुक्तेश्वर इत्यादि जुन्या कवींचा अभ्यास करून त्यांनीं कर्णार्जुन हें नाटक इ. स. १९१० मध्यें लिहून प्रसिद्ध केलें. कृष्णविजय हेंहि नाटक याच सुमाराचें होय. हीं दोन्ही नाटकें किर्लोस्कर नाटक मंडळी करीत असे. पण तीं वितर्कादी यशस्वी झालीं नाहींत. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर व नरसिंह चिंतामण केळकर यांचीं नाटकें पाहिलेल्या प्रेक्षकांना, माधवराव जोशांच्या या नाटकांत नवीन असें कांहीं आढळलें नाहीं. आणि साहजिकच त्यांचें मन या नाटकांनीं आकर्षिलें गेलं नाहीं

माधवरावांनीं ही परिस्थिति वेळेवर व बिनचूक ओळखिली. प्रेक्षकांना आलेला पौराणिक नाटकांचा व त्यांतील पात्रांचा कंटाळा त्यांनीं बरोबर ओळखला. नव्या नव्या धर्तीचीं व कथानकाचीं नाटकें लोकांना पाहावयास हवीं आहेत, हें माधवरावांनीं ताडून त्या दिशेनें प्रयत्न सुरू केले. या बाबतींत ते म्हणतात, "प्रतिभेच्या अवडंबराचा सामान्य लोकांना कंटाळा आला होता हे लोक (पूर्वीचे नाटककार) प्रतिभासंपन्न होते, पण त्यांच्या प्रतिभेचा सामान्य लोकांना काय उपयोग ! - त्यांचा मार्ग पांडित्यप्रचुर होता. पण म्हणून मागून

आलेल्या पिटातील प्रेक्षकांना व पुरुषांना त्याचा काय उपयोग ? ते फक्त द्रौपदीच्या- नाहीं तर जिजाईच्या पेहरावाकडे बघत असत त्यांना पात्राच्या तोंडातून घातलेली संस्कृतप्रचुर भाषा समजत नसे ती फक्त पुढच्या दोन रांगांवर विराजमान झालेल्या शिकलेल्या सुबुद्ध पंडितांना समजे ही स्थिति मला बदलायची होती. लोकांच्या डोळ्यांसमोर भीमार्जुनाच्या फडाळी कथानकांची तींच तींच शिळीपाकीं, घुसलेलीं दृश्य दाखविण्यापेक्षा नेहमींच्या आयुष्यांत लोकांच्या डोळ्यांसमोर जे लोक नेहमीं दिसतात त्याच लोकांचें चित्रण करायचें मी ठरविलं म्हणून मीं मग माझ्या 'विनोद' या नाटकांत त्या वेळच्या फाजील सुधारलेल्या लोकांची चेष्टा केली म्युनिसिपालिटी नाटकांत सध्याच्या स्थानिक स्वराज्यांतील लोकांचं वास्तवरूप उघड केलं व 'पैशाचा पैसा' या नाटकांत कृष्णराव दादांच्या स्वरूपांत समाजांत सध्या वावरणाऱ्या वकिलांचं सत्यस्वरूप जगाला उघड करून दाखविलं"[1]

इ स १९१४ सालीं सवाई गंधर्वांच्या नूतन संगीत मंडळीच्या रंगभूमीवर अवतीर्ण झालेल्या 'विनोद' या नाटकानें माधवरावांनीं जणू काय नवें नाट्ययुगच सुरू केलें या सुमारास मराठी रंगभूमीवर हरि नारायण आपटेकृत संत सखुबाई, खाडिलकरकृत विद्याहरण, दीक्षितकृत देवयानी, न चिं केळकरकृत कृष्णार्जुन-युद्ध, वरेरकरकृत वरवर्णिनी अशा सारखीं पौराणिक नाटकें यशस्वीपणानें रंगभूमीवर गाजत होतीं यांतील कथानकें व पात्रें सर्वांनीं लोकांच्या चांगलींच परिचयाचीं झालीं होतीं अशा पौराणिक नाटकांत माधवरावांनीं दुसऱ्या एखाद्या पौराणिक नाटकाची भर घातली असती तर ती प्रेक्षकांच्या दृष्टीनें आकर्षक ठरली नसती म्हणून माधवरावांनीं अगदीं नाविन्यपूर्ण असं 'विनोद' नाटक प्रेक्षकांसमोर ठेवलें. नूतन संगीत मंडळीनें मोठ्या थाटात रंगभूमीवर आणलं. पण मौज अशी कीं, या नाटकानं कल्पनातीत कीर्ति आणि पैसा नाटककाराला तसेंच नाटकमंडळीला मिळवून दिला

[1] मनोहर मासिक डिसेंबर १९३९

आणि याचें कारण अगदीं उघड होतें. या नाटकानें किती तरी नव्या गोष्टी प्रेक्षकांना पहायला व ऐकायला मिळाल्या. पाश्चात्य सुधारणेच्या मागें-अंधपणें लागलेल्या लोकांवर उपहास व व्याजोक्तिपूर्ण टीका यांत भरपूर असूनहि ती प्रत्यक्ष तसल्या सुधारकांना देखील बोचक वाटणार नाहीं अशा खुबीनें करण्यात आली होती. यांतील पात्रें लोकांच्या नित्याच्या परिचयांतील व पहाण्यांतील असल्यानें, आपण संसारांचें किंवा समाजांतल्या जगाचें खरेखुरें चित्र पाहतों आहोंत असें त्यांना सहजच वाटलें. याहिपेक्षा यांतील आल्हाददायक विनोदी प्रसंगांनीं व चटकदार संवादांनीं प्रेक्षकांचें मन आपल्याकडे कायमचें ओढून घेतलें. या नाटकांतील एक पात्र वामनराव याच्या तोंडीं योजिलेल्या उपमा इतक्या अभिनव व वैचित्र्यपूर्ण आहेत कीं, त्या एकदां ऐकल्या कीं प्रेक्षकाच्या डोक्यांत कायमच्या चिकटल्यावांचून राहात नाहींत. साहित्यिकाच्या मानापमान नाटकांतील निरर्थक व नीरस पद्यांची यांत जी विडंबनें आलीं आहेत तीं तर एके काळीं आबालवृद्धांच्या तोंडीं खिळून बसलीं होतीं. मी अधमा न शिवें कधिंही पुन., या नयननल मधु लाडवा, माता असती स्वगृहीं रडत, व गजकर्ण खाजविता मजा आला, हीं पदें म्हणजे विडंबनगीतांचा सुंदर नमुना होय. तात्पर्य, फाजील सुधारणेवर आलेली सामग्र टीका नित्याच्या परिचयांतील खरीखुरीं व वैचित्र्यपूर्ण स्वभावांचीं पात्रें, सुबोध व चटकदार संवाद, अत्यंत अभिनव कल्पना व प्रभावपूर्ण विडंबनगीतांमुळें या नाटकानें एक नवा मनूच निर्माण केला. आबालवृद्ध तसेच सर्व जातींच्या व प्रकारच्या प्रेक्षकांना या नाटकानें अगदीं वेड लाविलें. संत सखूबाई या नाटकानें माधवरावांना एक मोलाचा धडा दिला होता तो हा कीं, नाटक यशस्वी करावयाचें असल्यास त्यांत विनोद व वैचित्र्यपूर्ण स्वभावांचीं पात्रें घातलीं हवींत. माधवरावांनीं आपल्या नाटकांत वैचित्र्य, विविधता व विनोद हीं भरपूर आणल्यानें अशा प्रकारचें त्यांचें पहिलेंच नाटक कमालीचें यशस्वी झालें. करमणूक (१९१७) नाटकांत त्यांनीं विनोद नाटकाचीच परंपरा कायम ठेविली. कॉलेजशिक्षण व तदनुषंगिक रोमान्सच्या मागें लागलेल्या स्त्रीपुरुषांवर यांत उपहासगर्भ टीका आली असून,

वेदोक्तांचें वेड लागलेल्या एका मराठा गड्याचें यात विनोदपूर्ण चित्र काढण्यात आलें आहे. याच नाटकाची सुधारून वाढविलेली संगीत आवृत्ति इ. स. १९३२ मध्यें प्रसिद्ध करण्यात आली. या दोन्ही नाटकांना लिहिलेल्या आपल्या प्रस्तावनांत, तसेंच सुरुवातीच्या प्रास्ताविक प्रवेशात माधवरावांनीं आपली नाट्यविषयक दृष्टि लोकांसमोर स्पष्टपणें मांडली आहे. कोणत्याहि एकाद्या तत्त्वाच्या खास प्रतिपादनार्थ नाटकें न लिहिता, त्यांनीं तीं लोकांच्या केवळ करमणुकीकरिता लिहिल्याचें त्यात स्वच्छ सांगितलें आहे. विनोद नाटकाच्या प्रस्तावनेंत ते म्हणतात, "या कष्टमय संसारांत प्रपंचाची चिंता वाहून थकलेल्या जिवास आनंदांत चार घटका घालविण्यास सांपडल्या तर, त्याचें ओझें हल्के वाटून तेवढा काळ सुखाचा गेला असें वाटल्यावाचून राहणार नाहीं. म्हणून ज्यांत केवळ हास्यविनोदावाचून दुसरें कांहीं नाहीं असें एखादें नाटक लिहिणें आणि त्याचे प्रयोग दाखवून जनतेचें मनरंजन करणें अनुचित होणार नाहीं, असें मला वाटलें." करमणूक नाटकाच्या प्रस्तावनेंत ते म्हणतात, "नाटक रचण्याचा हेतु केवळ जगातील निरनिराळ्या व्यक्ति रंगभूमीवर लोकांच्या डोळ्यांसमोर मांडून त्यांची करमणूक करणें हाच होय." या आपल्या अभिनव दृष्टिविषयीं नाटककाराला इतका योग्य आत्मविश्वास वाटत होता कीं त्यानें तो विनोद नाटकाच्या प्रास्ताविक प्रवेशात गणपतीच्या तोंडून येणेंप्रमाणें वदविला आहे. "मनात अगदीं शंका आणू नका. मोठमोठ्या कवींच्या काव्यरूपी पक्वान्नाचा निरंतर स्वाद चाखणारे हे रसिक पक्वान्नानें देखील विटले नसतील कशावरून? चला, आपल्या सुदाम्याच्या पोह्याचा ते प्रेमानें स्वीकारच करतील!" माधवरावांचें हें भविष्य अगदीं खरें ठरलें. विनोदापासूनच त्यांच्या सर्व नाटकांचें अलम् महाराष्ट्रानें सहर्ष स्वागत केलें.

प्रेक्षकांची निव्वळ करमणूक करण्याची दृष्टि माधवरावांनीं आपल्या सुप्रसिद्ध स्थानिक स्वराज्य अथवा म्युनिसिपालिटी नाटकापासून सोडून दिल्याचें दिसतें. करमणुकीबरोबर लोकशिक्षणाचा देखील हेतु त्यांनीं आपल्यासमोर ठेवलेला स्थानिक स्वराज्य (१९२५), वऱ्हाडचा पाटील (१९२८), गिरणीवाला (१९२९)

व पैसाच पैसा (१९३५) या नाटकांत उघड उघड दिसते. स्थानिक स्वराज्याच्या प्रास्ताविक प्रवेशांत 'तुमच्या नाटकाचा हेतु काय ?' या नटीच्या प्रश्नाला उत्तर देताना सूत्रधार म्हणतो "एक तर! सध्याच्या काळीं आमच्यांत राष्ट्रीय वावरणाऱ्या काहीं आपमतलबी, दांभिक, भोंदू लोकांनीं घातलेला धिंगाणा चांगला चव्हाट्यावर आणून त्याचा चांगला खरपूस समाचार घ्यावयाचा! 'वऱ्हाडचा पाटील' या नाटकांत मारवाडी, वकील, डॉक्टर, वैद्य, नाटकवाले इत्यादींनीं बुडविलेल्या पाटलाचें यथातथ्य चित्र रंगविण्यात आलें आहे. 'गिरणीवाला' या नाटकांत मालक व मजूर यांच्यांतील तंट्याचें स्वरूप व तो मिटविण्याचा मार्ग दाखविला असून 'पैसाच पैसा' या नाटकांत वकिलाचें सत्य स्वरूप उघड करण्यांत आलें आहे. तात्पर्य, या नाटकांतील करमणुकीच्या जोडीलाच काहींना काहीं तरी विशिष्ट हेतु आहे

माधवरावांच्या या पूर्वीच्या नाटकांतील सर्व साधनसामुग्री याहि नाटकांत सिद्ध आहे. धेनुवल्लभ, गद्दुलाल, पादोबा, कपिला, रंगराव, अंबू, गणू, पढरी, निठोबा, सखारामपंत, लोलकचंद, नागोराव, मंजुळा, तुळशी यांच्यासारखीं वैचित्र्यपूर्ण साधीं व विविध पात्रें या नाटकांत ज्याप्रमाणें आहेत, त्याचप्रमाणें चटकदार व खुमासदार कोट्या व संवाद हीहि यांत आहेत. दांभिक, व भोंदू, लोकांची यांत ज्याप्रमाणें टिंगल करण्यांत आली आहे, त्याचप्रमाणें नवकल्पनायुक्त प्रसादपूर्ण व सोप्या चालींचीं पण बेतशीर पदेंहि यांत आहेत. गायकी चालींचा बडेजाव न माजविता पोवाडे व लावण्या यांत आलेल्या चालींवर पदें तयार करून माधवरावांनीं तीं आबालवृद्धांच्या तोंडीं बसवून दिलीं. 'नगरदेवते, म्युनिसिपालिटे, माधव तुज वदन, करितसे घालून लोटांगण' किंवा 'शिंग फुंकीत गेला पाण्याचा इंग्रजी बंब'। म्होतुर 'झाल्यावरि मी सांगेन तसेच वागायचें' हीं स्थानिक स्वराज्यांतील पदें किंवा 'या बाई जेजुरी नगरांत। नांदे मल्हारि गुणवंत' हें वऱ्हाडच्या पाटलांतील पद हीं अशा प्रकारच्या पदांचे नमुने म्हणून सांगता येतील

विधानाला अपवादरूप आहे. नाटककाराच्या सर्वोत्तम नाटकांत या नाटकाची गणना करावी लागेल. कथानकरचना ज्याप्रमाणें माधवरावांना साधत नाहीं त्याचप्रमाणें पात्रांचा स्वभावविशेषहि त्यांना नीटसा दाखवितां येत नाहीं. त्यांचीं पात्रें सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत असतात तशींच तीं राहतात. शिवाय त्यांच्यांत सूक्ष्मता; मार्मिकता, रेखीवपणा हीं जवळ जवळ नसतातच. पन्हाळ्याचा पाटील या नाटकांतील पदरी पाटील व विश्ववैचित्र्य या नाटकांतील मल्ला हीं दोन पात्रें मात्र चांगलीं वठलीं गेलीं आहेत. स्वभावरेखनाकडे माधवरावांचें फारसें लक्ष नसावें. निरनिराळ्या जातींचीं व प्रकारचीं माणसें रंगभूमीवर आणून त्यांच्यांतील वैचित्र्य व विविधता हीं दाखविलीं कीं आपलें काम सरलें असें त्यांना वाटत असावें. कथानकरचना व स्वभावरेखन या दोन गोष्टींप्रमाणेंच रस किंवा भावनांच्या दृष्टीनें पाहतां माधवरावांचीं नाटकें फिकीं वाटतात. त्यांच्या नाटकांत उत्कट भावनांचे हृदयस्पर्शी असे प्रसंग जवळ जवळ नाहींतच. कथानक सामान्य प्रतीचें, स्वभावरेखन उथळ स्वरूपाचें, रसोत्पत्तीच्या नांवानें ठणठणाट—अशी सर्व वस्तुस्थिति असूनहि मौज ही कीं, माधवरावांचीं नाटकें त्यांतील नाविन्यपूर्ण विनोद, अभिनव चमत्कृतिपूर्ण कल्पना व कोट्या आणि वास्तवतापूर्ण अशा संसारांतील वेचक व आकर्षक चित्रांमुळें लोकांच्या मनावर आपला कायमचा ठसा उमटवूं शकलीं, त्यांना आनंदवूं शकलीं, संसारांतील उपाधींनीं जर्जर झालेल्यांची भरपूर करमणूक करूं शकलीं. माधवरावांनीं सामान्य नाट्यतंत्राकडे दुर्लक्ष करून, स्वतःचें नवीनच तंत्र निर्माण केलें. विश्ववैचित्र्य या त्यांच्या नाटकांत एके ठिकाणीं म्हटल्याप्रमाणें, "ढगांत चमकणाऱ्या विद्युल्लतेनें अमुकच आकारानें चमकलें पाहिजे, असा हुकूम सोडणें जसें कोणत्याही शास्त्रज्ञाच्या हातीं नाहीं, त्याचप्रमाणें कोणत्याही लब्धप्रतिष्ठिताला, आमक्याच सांच्यांत काव्य ओत, असें कवीला म्हणतां येणार नाहीं!" हेंच म्हणणें माधवरावांच्या बाबतींतहि खरें आहे.

वीर वामनराव जोशी (मृत्यु २ जून १९५६ सायंकाळीं वयाच्या ७५ व्या वर्षीं अमरावती येथें)—वामन गोपाळ ऊर्फ वीर वामनराव जोशी यांनीं आपल्या

संत भानुदास अशीं ऐतिहासिक व पौराणिक सहा नाटकें लिहिलीं. कथानक रचना, स्वभाव परिपोष, भाषा व विनोद या दृष्टींनीं त्यांचीं नाटकें निर्दोष असूनहि, रंगभूमीवर मात्र काहीं गाजलीं नाहींत. तोतयाचें बंड व कृष्णार्जुनयुद्ध हीं नाटकें मात्र चांगलींच यशस्वी ठरलीं. ऐतिहासिक नाटकांत ज्या ऐतिहासिक वातावरणाची आवश्यकता असते ती तोतयाचें बंड व चंद्रगुप्त या नाटकांत उत्तमप्रकारें पूर्ण करण्यांत आली आहे. कृष्णार्जुनयुद्धांत अटीतटीच्या प्रसंगा बरोबर जो एक प्रकारचा खेळकरपणा आहे तो बहारीचा आहे. केळकरांच्या सर्वच नाटकांतील स्वभावरेखन रेखीव, मार्मिक व परिणामकारक झालें असून, विनोदाच्या चेतदार शिडकाव्यामुळें त्यांचीं नाटकें अत्यंत वाचनीय झालीं आहेत.

अनंत हरि गद्रे—अनंत हरि गद्रे यांचें नांव नाटिका संप्रदायाचे प्रवर्तक म्हणून मराठी नाट्यसृष्टींत नेहमीं घेतलें जाईल. इ. स. १९३० पासून बोलपट सुरू होतांच, नाटकांना एकदमच मंदी आल्यासारखें झालें. बोलपटाच्या दरांत व वेळांत जर प्रेक्षकांना रंगभूमीवर नाट्य पहावयास मिळालें तर ते रंगभूमि सोडून जाणार नाहींत अशा कल्पनेनें गद्रे यांनीं ता. १ ऑगस्ट १९३० रोजीं सायंकाळीं ६॥ वाजता २॥ ३ तास चालणाऱ्या 'प्रेमदेवता' या नाटिकेचा पहिला प्रयोग केला. हा प्रयोग यशस्वी होतांच त्यांनीं पूर्णस्वातंत्र्य, पतस्पंद, कुमारी १९३१, आई, तरुणपिढी इत्यादि नऊ नाटिका लिहून त्या शनिवार-रविवारीं तीन वेळां व इतर वारीं दोन वेळां दाखविल्या. कुमारी १९३१ या नाटिकेचे ओळीनें एकशें एक प्रयोग झाले त्यावरून तिची लोकप्रियता अजमावतां येईल. कल्पकतेच्या गद्रे यांच्या नाटिका काहीं उच्च दर्जाच्या नसल्या, तरी विषयाच्या ताजेपणामुळें त्या कांहीं काळ लोकांना आवडल्या यांत शंका नाहीं. मो. वा. दोंदे, म. ना. पतंग, वि. ल. बर्वे, न. दा. सरपोतदार, ना. रा. रामगणकर, ह. वि. देसाई, वा. मा. दाभाडे, य. श. वकील उमदा नवरा, नवऱ्याचा वेसण, जगावेगळी, एकमद्दी इत्यादि सुरस. स्त्रियांनी करण्याजोग्या नाटिकांचे कर्ते ना. घों. ताम्हनकर व सौ. दया पटवर्धन इत्यादिकांच्या नाटिका श्री. गद्रे यांच्या

नाटिकांच्या नंतर प्रसिद्ध झाल्या. या गोष्टीवरूनहि या क्षेत्रातील त्यांची कामगिरी इतरांना कशी उत्तेजक व मार्गदर्शक ठरली हें दिसून येईल.

एकांकिका व नाटिका

गेल्या काही वर्षांत एकांकिकांचा व नाटिकांचा बराच प्रसार झाला. रेडिओ, शाळा, वगैरे ठिकाणीं या एकांकिकांचे प्रयोग सामान्यतः होत असतात. सर्वच एकांकिकांचा या रूपरेषेत उल्लेख येणें अशक्य आहे. तरी काहीं लेखकांचा उल्लेख केला पाहिजे. अशा लेखकांत 'प्रेक्षकांनो क्षमा करावी' इत्यादि सहा एकांकिकांचे कर्ते वसंत सबनीस, परोपकारी शंभु (१९३७) या नाटिकेचे कर्ते पां. गु. काळगांवकर, जावें त्यांच्या वंशा व प्रेमाविना भिकारी या नाटिकांचे कर्ते माधव कृष्णाजी कुलकर्णी (जन्म २ फेब्रुआरी १९१४) चिपळूणचील बंडल, विष प्याला, पद्मावतीचा डाग इत्यादि नाटिकांचे कर्ते वी. म. बापट, ठिणगी कर्ते वि. भ. कुलकर्णी, कलावंताणी चौकट गुलाम, मामा फडणविस (१९६० इत्यादि विनोदी एकांकिका लिहिणारे सुप्रसिद्ध लेखक प्रा. पद्माकर डावरे (यांनीच मृत्युंजय नावाचे सामाजिक नाटक लिहिलें आहे) आराधना सारख्या संगीत प्रधान नाटुकले कर्त्या श्रीमती ज्योत्स्ना भोळे, आजोबाच्या मुली कर्ते माधव मनोहर, स्मशान घाटचे घोड, काचेचे घर, अंधारी रेखा कर्ते गो. ग. पारखी, वडिलार्जित तट कर्ते दि. वि. जोशी, चेकमेट कर्ते जयवंत दळवी, न उमगलेले कर्ते गो. नी. दांडेकर; पुन्हा गोकुळ कर्ते मामा वरेरकर, उपकार आणि इतर नाटिका कर्ते डॉ. गो. के. भट, अमृत घर तुझ्या घरी, अमर हा माझा झाला कर्ते मधुकर आष्टीकर, घन तमीं शुक्र इत्यादि सात एकांकिका लिहिणारे रत्नाकर मतकरी, झपाटलेले घर कर्ते श्री. घोड, बुद्धिबळाचा डाव कर्ते बबन इत्यादिंचा उल्लेख करता येईल. अनंत काणेकर व पु. ल. देशपांडे, विजय तेंडुलकर यांच्या एकांकिकांचा त्यांच्या नाट्यांबरोबर इतरत्र उल्लेख व आल्यान येथे केला नाहीं.

भा. वि. वरेरकर आणि नाट्यसंस्था इ. स. १९३३ मध्यें नाट्यक्षेत्रात

सुधारणा करण्याच्या हेतूनें एक सांघिक प्रयत्न करून पाहण्यांत आला. हा प्रयत्न दोन तीन वर्षे चालून पुढें बंद पडला. रंगभूमीवर कांही तरी बदल घडवून आणण्याच्या प्रामाणिक इच्छेनें तो करण्यात आला होता यात शंका नाहीं. नाटकें अधिकाधिक वास्तवतापूर्ण, कलापूर्ण व समाजस्थितिद्योतक व्हावींत अशा इच्छेनें नाट्यमन्वंतर लिमिटेड या संस्थेची स्थापना ता. १ जुलै १९३३ रोजीं झाली. या संस्थेंत केशवराव दाते, केशवराव काळे, केशवराव भोळे, श्री. वि. वर्तक व पार्श्वनाथ आळतेकर यांच्यासारखी कर्तबगार चालक मंडळी असून दाते–काळे–ज्योत्स्ना भोळे–पद्मावती वर्तक–आळतेकर इत्यादि कुशल व सुशिक्षित नटनटींचा संच होता.

नाटक हें खरेखुरें संसाराचें चित्र दिसावें म्हणून स्त्रियांचीं कामें स्त्रियांनींच करणें, स्वगत व एकीकडे या जुन्या नाटकांतील भाषणप्रकाराचा नायनाट करणें, खरीं दारें, खऱ्या खिडक्या दाखविणाऱ्या 'फ्लॅट्सीन्स'ची योजना करून दारें-खिडक्या खाच-कारजी गुंडाळून ठेवणारे जुन्या प्रकारचे पडदे काढून टाकणें, पार्श्वसंगीताची योजना करून, कथानकांतील भावभावनांप्रमाणें बेतशीर पद्यांची योजना करणें, रंगभूमीवर एकाचें भाषण चालू असताना दुसऱ्यांनीं तें मुकस्तंभाप्रमाणें ऐकण्याची प्रथा बंद करणें, आयुष्यांतील अटीतटीचे व क्षोभकारक प्रसंग रंगवून, पूर्वावस्थानिवेदनाच्या तंत्रानें कथानकाचा मागील भाग वर्णन करणें इत्यादि सुधारणा घडवून आणण्याचा मनापासून प्रयत्न नाट्यमन्वंतरनें केला. हा प्रयत्न पुढें फार दिवस टिकला नसला तरी थोडे दिवस या संस्थेनें नवनाट्य लोकांना दाखविलें यांत शंका नाहीं. नाट्यमन्वंतरकरितां श्रीधर विनायक वर्तक यांनीं आंधळ्यांची शाळा (१९३३), लपंडाव (१९३३) व तक्षशीला अशीं एकाच वर्षांत तीन नाटकें लिहिलीं. हीं तिन्हीं नाटकें रंगभूमीवर येऊन कांहीं दिवस त्यांनीं नाट्यमन्वंतर झाल्याचा भास निर्माण केला. समाजाच्या जिव्हाळ्याचे विषय आणि आधुनिक नाट्यतंत्र यामुळें हीं नाटकें चांगलींच लोकप्रिय झालीं. आंधळ्यांची शाळा हें गॉल्स्वर्दी नाटकातील विषयावर पण स्वतंत्रपणें रचण्यात आलें असून, तक्षशीला हें भाषांतरात्मक आहे. वर्तकांच्या नाटकांतील प्रधान

करचना कल्पपूर्ण, स्वभावरेखन सूक्ष्म व मार्मिक आणि संवाद सुटसुटीत व पात्रांचा स्वभावपरिपोष करणारे आहेत. मात्र त्यांच्या नाटकांत वर्णन केलेले प्रसंग वास्तवतापूर्ण किंवा समाजात नेहमीं घडणारे असे न मानता, कांहीं थोड्या लोकांच्या चावर्तीत घडणारे अपवादस्वरूपाचे मानले पाहिजेत. आंधळ्यांच्या शाळेंतील सुशिलेवर मनोहर विश्वनाथ-अण्णासाहेब या तिघांचेंहि मनापासून प्रेम असून लपंडावातील विनायकरावावर उर्मिला व उषा या दोघींचें प्रेम असतें. हिंदुसमाजात हे प्रकार अजून तरी क्वचित् घडणारे असल्यानें, या नाटकांना आणि त्यांतील पात्रांना प्रातिनिधिक मानणें चुकीचें ठरेल.

नाटककार आचार्य अत्रे

आचार्य अत्रे (जन्म १३ ऑगष्ट १८९८) यांच्या नाटकांसंबंधीं विचार करतांना, मराठी रंगभूमीच्या ज्या परिस्थितींत त्यांनीं आपलीं नाटकें लिहिलीं ती परिस्थिति लक्षांत घेतली पाहिजे. इ. स. १९३१ ते १९४० हा दसका मराठी रंगभूमीच्या दृष्टीनें जोगमीच्या गेला. १९१५ ते १९२५ पर्यंतचा काळ मराठी रंगभूमीचा वैभवकाल म्हणून सांगता येईल. त्यानंतर तिला एक प्रकारची घसरगुंडी लागली. त्यांत बोलपटाची भर पडताच, प्रेक्षकांच्या झुंडीच्या झुंडी रंगभूमि सोडून रजतपटाकडे धावत गल्या. एखादें गडांतर यावें आणि मागसानें अनिच्छया शरणागत व्हावें, त्याप्रमाणें रंगभूमीची स्थिति होऊन ती निपचित पडली. आता या महाराष्ट्रांतल्या लाडक्या रंगभूमीचें होणार तरी कसें या विचारात जागते लोक पडले. रुग्णाइताच्या बिछान्याभोवती मन्यातुन्या वैद्यांची व डॉक्टरांची गर्दी सुरू झाली आणि त्यांनीं नवे नवे मंत्र तंत्रांचे इलाज करून रंगभूमीला जगविण्याचे प्रयत्न केले. अशा प्रयत्नांत मामा वरेरकर, नाटिकाकार गद्रे, माधवराव जोशी, नाट्यमन्वंतरकर यांचे प्रयत्न प्रमुखत्वें सांगता येतील. या च्याटणानीं रंगभूमीला कांहीं गुण येईना. बोलपटगृहाकडे धावणाऱ्या प्रेक्षकांना नाटकें बघायला भाग पाडणारा कोणी तरी चतुर नि कसबी नाटककार हवा होता.

आचार्य अत्रे यांच्या रूपानें हवा होता तो नाटककार रंगभूमीला मिळाला.

अत्र्यांचीं नाटकें रंगभूमीवर यशस्वी झालीं याचें कारण निश्चित काळांतील बहुजनसमाजाच्या मनाची परीक्षा करून त्यांनीं असें ठरविलें कीं, रंगभूमीच्या पडत्या काळात विनोदाचा खमंग व चुरचुरीत मसाला वापरल्याशिवाय प्रेक्षकांचा नाट्यविषयक मरगळलेली भूक प्रज्वलित होणार नाहीं. साहजिकच विनोदप्रधान अशीं चरचरीत नाटकें लिहून आपसमरण अशा रंगभूमीला त्यांनीं प्रथम हसरा, नंतर चेतनायुक्त व नंतर सतेज बनविली. याचा परिणाम होऊन प्रेक्षकांच्या झुंडीच्या झुंडी त्यांचीं नाटकें पाहायला लोटू लागल्या.

अत्र्यांच्या नाटकांचे माझ्या दृष्टीनें तीन गट सहज पडतात. पहिल्या गटात साष्टांग नमस्कार, भ्रमाचा भोपळा, लग्नाची बेडी, पराचा कावळा, पाणिग्रहण व कवडीचुंबक हीं प्रहसनात्मक नाटकें येतात. दुसऱ्या गटात घराबाहेर, उद्याचा संसार व जग काय म्हणेल हीं भावपूर्ण गंभीर व अभिजात स्वरूपाचीं नाटकें येतात. आणि तिसऱ्या गटात वंदे भारतम् व मी उभा आहें यासारखीं प्रमेयात्मक नाटकें येतात.[1] या तिन्ही प्रकारच्या नाटकांचें तंत्र वेगवेगळें आहे. प्रहसनात्मक नाटकात (ज्याला इंग्रजींत फ्लॅर्स किंवा फार्स म्हणतात) मुद्दाम अतिशयोक्तीचा अवलंब करून काहीं गोष्टींचें विडंबन केलेलें असतें. असल्या नाटकांतून वास्तवतेचें जसें दर्शन होत नाहीं, त्याचप्रमाणें ज्याला सूक्ष्म स्वभावरेखन म्हणतात त्याचेंहि यात दर्शन होणें दुर्लभ असतें. व्यक्तीचें, वस्तूचें किंवा संस्थाचें विडंबन करून त्यांच्यात सुधारणा घडवून आणण्याच्या उद्देशानें लिहिलेल्या नाटकांत इतर गंभीर गोष्टींची अपेक्षा करणें चुकीचें ठरेल. याच्या उलट गंभीर नाटकांत वास्तवतेचें दर्शन झालें पाहिजे. आयुष्यात आढळणाऱ्या व्यक्तींचीं चित्रें त्यात आलीं पाहिजेत. व्यवहारातल्या व्यक्ती ज्याप्रमाणें वागतात त्याप्रमाणेंच गंभीर नाटकातल्या व्यक्तीहि वागल्या पाहिजेत. ज्या भावनांचे संग्राम आपल्या संसारात चालतात, त्यांचींच चित्रें हलुवार हातानें गंभीर नाटकात रेखाटलीं गेलीं पाहिजेत. प्रमेयात्मक नाटकात स्वभावरेखनांतील सूक्ष्मता आढळली नाहीं, तरी मुख्य

१ याशिवाय वीरवचन व गुरुदक्षिणा हीं दोन पौराणिक नाटकें यांनीं लिहिलीं आहेत.

प्रमेयाची मांडणी परिणामकारक व पटणारी झाली पाहिजे प्रमेयात्मक नाटकात एरव्ही अपरिहार्य असणारा रुक्षपणा टाळण्याकरिता नाटकात अर्थातच विनोदाची माफक पखरणहि व्हायला पाहिजे

प्रहसनात्मक, भावनात्मक व प्रमेयात्मक अशा तीन प्रकारच्या नाटकांचें तत्र ध्यानात्यासमोर ठेवून अत्र्यांची नाटकें पाहिली असता आपणाला काय आढळतें तें पाहू या प्रथम प्रहसनात्मक नाटकाच्या गटापैकीं नमुन्यादाखल साष्टांग नमस्कार हें नाटक घेऊ या या प्रहसनात साष्टांग नमस्कार, काव्य, व ज्योतिष यांचें फाजील वेड लागलेल्यांची टिंगल उडविण्याच्या उद्देशानें मुद्दाम त्यांची अतिरंजित स्वरूपें ग. व. शेपाद्रि, कवि भद्रायु व सिद्धेश्वर यांच्या रूपानें दाखविण्यात आलीं आहेत नमस्काराचें व्रत मोडूं नये म्हणून प्रवासात असताना गाडीच्या डब्यातहि नमस्कार घालणारे रावबहादुर शेपाद्रि, पटकी झालेली असताना त्याला वैद्यकीय इलाज करण्याऐवजीं त्या प्रसंगावर आचरटपणानें काव्य करणारा भद्रायु, प्रेमाची मागणी करायला गेला असताना ज्योतिषदृष्ट्या वेळ प्रतिकूल आहे असें कळताच प्रेमयाचना न करणारा सिद्धेश्वर या व्यक्ती अशाच स्वरूपात व्यवहारात आढळणें अर्थातच शक्य नाहीं त्यांच्या जवळपास येऊं शकणाऱ्या व्यक्ती मात्र हरघडी आपणाला पाहावयास सापडतात काहीं वर्षांमागें महाराष्ट्रात साष्टांग नमस्कार, ज्योतिष व काव्यशास्त्र यांचें वेड पीक आलें होतें त्याला आळा बसावा म्हणून प्रस्तुत नाटकात या तिन्ही गोष्टींचें मार्मिक विडंबन करण्यात आलें आहे उरलेल्या प्रहसनात्मक नाटकात अशाच प्रकारें मुद्दाम अतिशयोक्तीचा अवलंब करून विनोदाच्या साहाय्यानें सामाजिक वैगुण्यें नाहींशीं करण्याचा यशस्वी प्रयत्न करण्यात आला आहे या नाटकातील पात्रांचें स्वभावरेखन सूक्ष्म किंवा भरीव नसलें तरी तें वैशिष्ट्यपूर्ण खचित् आहे सर्व रोगांवर नमस्काराचा इलाज सांगणारे ग. व. शेपाद्रि, पस्तीसाव्या वर्षापर्यंत कवींच्या शिरस्त्याप्रमाणें मृत्यु न आल्यास भाडघरच्या तलावात आत्महत्या करण्याचा निश्चय केलेला कवि भद्रायु, उठल्यासुटल्या 'आमचे ग्रह ठीक नाहींत' म्हणणारा सिद्धेश्वर, औषधें खाण्याचें वेड लागलेला कचेश्वर, प्रायश्चित्तापुढें ──लगाय म्हणणारा गोरण,

यांच्याचीं नाटकें रंगभूमीवर यशस्वी झालीं याचें कारण विशिष्ट काळांतील बहुजनसमाजाच्या मनाची परीक्षा करून त्यांनीं असें ठरविलें कीं, रंगभूमीच्या पहिल्या काळांत विनोदाचा उथळ व चुरचुरीत मसाला वापरल्यावांचून प्रेक्षकांचा नाट्यविषयक सदाचलेली भूक प्रज्वलित होणार नाहीं. साहजिकच विनोदप्रधान अशीं बरीचशीं नाटकें लिहून आसन्नमरण अशा रंगभूमीला त्यांनीं प्रथम हुशार, नंतर चेतनायुक्त व नंतर सतेज बनविली. याचा परिणाम होऊन प्रेक्षकांच्या झुंडीच्या झुंडी त्यांचीं नाटकें पाहण्यास लोटू लागल्या.

अत्र्यांच्या नाटकांचे माझ्या दृष्टीनें तीन गट सहज पडतात. पहिल्या गटांत साष्टांग नमस्कार, भ्रमाचा भोपळा, लग्नाची बेडी, पराचा कावळा, पाणिग्रहण व कवडीचुंबक हीं प्रहसनात्मक नाटकें येतात. दुसऱ्या गटांत घराबाहेर, उद्याचा संसार व जग काय म्हणेल हीं भावपूर्ण गंभीर व अभिजात स्वरूपाचीं नाटकें येतात. आणि तिसऱ्या गटांत वंदे मातरम् व मी उभा आहें यांसारखीं प्रमेयात्मक नाटकें येतात.[१] या तिन्ही प्रकारच्या नाटकांचें तंत्र वेगवेगळें आहे. प्रहसनात्मक नाटकांत (ज्याला इंग्रजींत बर्लेस्क किंवा फार्स म्हणतात) मुद्दाम अतिशयोक्तीचा अवलंब करून काहीं गोष्टींचें विडंबन केलेलें असतें. असल्या नाटकांतून वास्तवतेचें खरें दर्शन होत नाहीं, त्याचप्रमाणें ज्याला सूक्ष्म स्वभावरेखन म्हणतात त्याचेंहि यांत दर्शन होणें दुर्लभ असतें. व्यक्तींचें, वस्तूंचें किंवा संस्थांचें विडंबन करून त्यांच्यांत सुधारणा घडवून आणण्याच्या उद्देशानें लिहिलेल्या नाटकांत इतर गंभीर गोष्टींची अपेक्षा करणें चुकीचें ठरेल. याच्या उलट गंभीर नाटकांत वास्तवतेचें दर्शन झालें पाहिजे. आयुष्यांत आढळणाऱ्या व्यक्तींचीं चित्रें त्यांत आलीं पाहिजेत. व्यवहारांतल्या व्यक्ती ज्याप्रमाणें वागतात त्याप्रमाणेंच गंभीर नाटकांतल्या व्यक्तीहि वागल्या पाहिजेत. ज्या भावनांचे संग्राम आपल्या संसारांत चालतात, त्यांचींच चित्रें हळुवार हातानें गंभीर नाटकांत रेखाटलीं गेलीं पाहिजेत. प्रमेयात्मक नाटकांत स्वभावरेखनांतील सूक्ष्मता आढळली नाहीं, तरी मुख्य

१ याशिवाय वीरवचन व गुरुदक्षिणा हीं दोन पौराणिक नाटकें यांनीं लिहिलीं आहेत.

प्रमेयाची मांडणी परिणामकारक व पटणारी झाली पाहिजे. प्रमेयात्मक नाटकात एरव्ही अपरिहार्य असणारा रूक्षपणा टाळण्याकरिता नाटकांत अर्थातच विनोदाची माफक पखरणहि व्हायला पाहिजे.

प्रहसनात्मक, भावनात्मक व प्रमेयात्मक अशा तीन प्रकारच्या नाटकांचें तंत्र आपल्यासमोर ठेवून अत्र्यांचीं नाटकें पाहिलीं असता आपणाला काय आढळतें ते पाहू या. प्रथम प्रहसनात्मक नाटकाच्या गटापैकीं नमुन्यादाखल साष्टांग नमस्कार हें नाटक घेऊ या या प्रहसनात साष्टांग नमस्कार, काव्य, व ज्योतिष यांचें फाजील वेड लागलेल्याची टिंगल उडविण्याच्या उद्देशानें मुद्दाम त्यांचीं अतिरंजित स्वरूपें रा. ब. शेषाद्रि, कवि भद्रायु व सिद्धेश्वर यांच्या रूपानें दाखविण्यात आलीं आहेत. नमस्काराचें व्रत मोडू नये म्हणून प्रवासात असताना गाडीच्या डब्यातहि नमस्कार घालणारे रावबहादुर शेषाद्रि, चंदूला दुखापत झाली असताना त्याला वैद्यकीय इलाज करण्याऐवजीं त्या प्रसंगावर आत्यंतिकपणानें काव्य करणारा भद्रायु, प्रेमाची मागणी करायला गेला असताना ज्योतिषदृष्ट्या वेळ प्रतिकूल आहे असें कळतांच प्रेमयाचना न करणारा सिद्धेश्वर या व्यक्ती अशाच स्वरूपात व्यवहारात आढळणें अर्थातच शक्य नाहीं. त्यांच्या जवळपास जाणाऱ्या व्यक्ती मात्र हरघडी आपणाला पहावयास सापडतात. काहीं वर्षांमागें महाराष्ट्रात साष्टांग नमस्कार, ज्योतिष व काव्यगायन यांचें वेडें पीक आलें होतें. त्याला आळा बसावा म्हणून प्रस्तुत नाटकात या तिन्हीं गोष्टींचें मार्मिक विडंबन करण्यात आलें आहे. उरलेल्या प्रहसनात्मक नाटकात अशाच प्रकारें मुद्दाम अतिशयोक्तीचा अवलंब करून विनोदाच्या साहाय्यानें सामाजिक वैगुण्यें नाहींशीं करण्याचा यशस्वी प्रयत्न करण्यात आला आहे. या नाटकातील पात्रांचें स्वभावरेखन सूक्ष्म किंवा भरीव नसलं तरी तें वैशिष्ट्यपूर्ण खचित् आहे. सर्व रोगांवर नमस्काराचा इलाज सांगणारे रा. ब. शेषाद्रि, पस्तीसाव्या वर्षापर्यंत कवींच्या शिरस्त्याप्रमाणें मृत्यु न आल्यास भाइंदरच्या तलावात आत्महत्या करण्याचा निश्चय केलेला कवि भद्रायु, उठल्यासुटल्या 'आमचे ग्रहसें ठीक नाहींत' म्हणणारा सिद्धेश्वर, औषधें खाण्याचें वेड लागलेला कचेश्वर, आत्कोपर्डें ... पनगारा गोकर्ण,

लग्नानें वेड लागलेल्या अवधूत, कोल्हापूरचा अभिमान बाळगणारे गणसाहेब अभाराम, यामिनीवर निस्सीम प्रेम करणारा विभीग, यामिनीवर प्रेम असूनहि रश्मीच्या नादीं लागलेला कांचन, मैत्रीविवाहाच्या मृगजळामागें धावणारी अरुणा व पराग, साध्या बोलण्याचा विपर्यास करून स्वतःवर अनुरक्त होणाऱ्या पुरुषाकडे कौतुकानें, कुतूहलानें व एक प्रकारच्या तटस्थतेनें पाहणारी परंतु जिच्याविषयीं पुरुषांच्या मनात गैरसमज उत्पन्न होतात अशी मोहक, अवखळ व नखरेल रश्मी, निष्पाप निर्भीड, फटकळ पण जीविताचें खरें स्वरूप व पुरुषाचा खरा स्वभाव ओळखणारी मालती—या सर्व पात्रांच्या ठिकाणीं फारशी सूक्ष्मता नसली तरी तीं अविस्मरणीय निःसंशय आहेत.

प्रहसनात्मक नाटकांचा थोडासा विचार केल्या नंतर आता भावात्मक किंवा गंभीर नाटकांचा विचार करूं या. घराबाहेर या नाटकात सासऱ्याच्या आणि सावत्र दीराच्या पापी वासनेला बळी न पडल्यामुळें त्यांनीं बदफैलीपणाच्या खोट्या आरोपावरून घरातून घालवून दिलेली निष्पाप निर्मला, पतीच्या प्रेमाकरिता नव्हे तर मुलाच्या प्रेमाकरिता, मातेचें कर्तव्य पुरें करण्याकरिता काहीं दिवसांनीं घरीं कशी परत येते, तें दाखविलें आहे. उद्याच्या संसारात आपल्यावरील जबाबदारी न ओळखता, स्वच्छंदवृत्तीनें वागणाऱ्यांचे उद्याचे संसार कोणत्या स्वरूपाचे होण्याचा संभव आहे तें दाखविलें आहे. 'जग काय म्हणेल' मध्यें बेजबाबदार नवऱ्याच्या दांभिकपणाला आणि दुष्टपणाला कंटाळून आर्थिक स्वातंत्र्य मिळविणाऱ्या तेजस्वी उल्केचें चित्र रेखाटण्यात आलें आहे. तिन्ही नाटकांतील विषय समाजाच्या जिव्हाळ्याचा वाटणारा असून, त्याची मांडणी बरीच बरीच यशस्वी झाली आहे. अनेक प्रकारचे हाल सोसूनहि स्त्री कोणाच्या ओढणीनें घरात राहते, अनेक प्रकारचे पाश तिनें धैर्यानें तोडले तरी कोणता पाश ती तोडू शकत नाहीं, याची मीमांसा घराबाहेर या नाटकात करुणोत्कट प्रसंगानीं करण्यात आली आहे. नाटकाचा तिसरा अंक या दृष्टीनें अत्यंत सरस आहे. निर्मलेची समजूत घालण्याच्या उद्देशानें पद्मनाभ भय्यासाहेबांच्या घरीं आला असताना म्हणतो,—"भय्यासाहेब, निर्मलाबाई या केवळ पतीच्या पत्नी

नसून एका अजाण बालकाच्या माता आहेत ही गोष्ट आपण आधीं लक्षांत घ्या. पतीपासून पत्नी दूर झाली तरी मुलापासून मातेला दूर होतां येत नाहीं. धर्माचे पाश तुटले, प्रेमाचे पाश तुटले तरी रक्ताचे पाश तुटणें कालत्रयींहि शक्य नाहींत ! समार हा कमळाच्या फुलांनीं आणि चिखलानें भरलेल्या सरोवराप्रमाणें आहे त्यात बुडणाऱ्या माणसाला एक वेळ त्या चिखलातून पाय बाहेर काढता येईल; पण त्या कमळाच्या कोमळ ततूंची पायाभोवतीं बसलेली मगरमिठी कधींहि सोडवितां येणे शक्य नाहीं." नाटकांतील हीच मध्यवर्ति कल्पना असून तिच्याच आधारावर घराबाहेर पडलेली निर्मळा घरीं परत गेल्याचे दाखविण्यात आलें आहे जरा वेगळ्या रीतीनें परंतु मातृत्वाचीच थोरवी उद्याच्या ससारात देखील गाण्यात आली आहे. स्वतः बेजबाबदारपणानें वागूनहि आपल्या मुलीला तिच्या हातून अज्ञानानें घडलेल्या दोषाबद्दल बॅ. विश्राम घरातून घालवून द्यायला उद्युक्त झाला असताना त्याची पत्नी "शैला बाहेर जाणार नाहीं, हें घर माझं आहे" असें म्हणून प्रथम त्याचा प्रतिकार करते व नतर म्हणते, "मातृत्व हे कधींही पापी नसत ! मातृत्व हे कधींहि अपवित्र नसत ! मातेचं रक्षण करण हं समाजाचें पहिलें कर्तव्य आहे ! मग ती माता विवाहित असो अगर अविवाहित असो." "जग काय म्हणेल" मध्यें उल्का बजावते, "जो पुरुष नको तो टळत नाहीं व जो पुरुष हवा तो मिळत नाहीं, हीच हिंदु स्त्रियांच्या आयुष्यातली घोर आपत्ति आहे ! एवढ्यासाठींच स्त्रियाना आर्थिक स्वातत्र्य पाहिजे आहे, आणि काडीमोडीचा कायदाहि हवा आहे !"

सग्राम किंवा झगडा हा नाटकाचा प्राण आहे घराबाहेर, उद्याचा ससार व जग काय म्हणेल या नाटकांतील समरप्रसग फारच कौशल्यानें रगविले आहेत. घराबाहेर नाटकाच्या पहिल्याच अकात आबासाहेब, नागेश्वर, नीळकठ व शौनक यांच्याशीं तडफदार निर्मळेचा झगडा होऊन ती तेथल्याच भरात मंगळसूत्र तोडून घराबाहेर पडते असें दाखविलं आहे. याच नाटकाच्या तिसऱ्या अकात भय्यासाहेब व निर्मला आणि भय्यासाहेब व पद्मनाभ यांच्यात खटका उडालेला दाखविला आहे उद्याचा ससार या नाटकात दांभिकपणानें व बेजबाबदार वृत्तीनें

सधार करणाऱ्या बॅ. विश्रामशीं करुणेचा हक्काच्या प्रेमाकरितां जन्मभर चाललेला झगडा दाखविला असून, त्याच्याच जोडीला उल्हास-शीला, शेखर-शीला व शेखर नयना यांच्यातील भावनाद्वंद्वहि व्यक्त करण्यात आले आहेत. जग काय म्हणेल मधील उल्का दिवाकर, वर्षा-दिवाकर, उल्का-तिलक यांच्यातील द्वंद्वाचीं चित्रें मनोवेधक आहेत. या बाह्य द्वंद्वाबरोबरच या तिन्ही नाटकांतील अंतर्द्वंद्वाचीं चित्र फारच बहारीचीं व हलुवार हातानें काढण्यात आलीं आहेत. निर्मला, शौनक, मल्हारराव, करुणा, शीला, शेखर, नयना, बॅ. विश्राम, उल्का, दिवाकर इत्यादि प्रमुख पात्रांच्या अन्तःकरणात चाललेल्या क्षोभांचीं चित्रें अत्यंत परिणामकारक वाटतात

अशाच्या प्रमेयात्मक नाटकांत वंदे भारतम् व मी उभा आहे या नाटकांचा अंतर्भाव होतो. हिंदुस्थानच्या उदार अखिल हिंदूंना समान भूमिकेवरून ऐक्यात सामावलेल्या असून हिंदुस्थानाला जो आपली मातृभूमि समजतो आणि हिंदुस्थान स्वतंत्र करण्यासाठीं ज्याचा आत्मा रात्रंदिवस तळमळतो तो हिंदु होय-या प्रमेयाची मांडणी दिलीवरनें कोटेश्वर मंदिर प्रवेशाच्या बाबतींत जो यशस्वी सत्याग्रह केला त्याच्याआधारानें चांगली झाली आहे. मी उभा आहे या नाटकांत "स्थानिक स्वराज्याच्या निवडणुका जोंपर्यंत व्यक्तिनिष्ठ पद्धतीनें लढविल्या जात आहेत तोंपर्यंत बेकायदेशीर साधनांचा अवलंब करून मतदारांची मतें उमेदवार मिळविल्याशिवाय राहणार नाहींत" या प्रमेयाची मांडणी अत्यन्त परिणामकारक झाली आहे. दोन्ही नाटकांत बहारीचें समरप्रसंग आले आहेत. सनातनी विरुद्ध परिवर्तनवादी, हिंदु विरुद्ध मुसलमान, या नेहमींच्या झगड्याबरोबरच सर गुरुनाथ आणि अलका या पितापुत्रींतील तसेंच सोमेश्वर आणि कल्याण या पितापुत्रांतील वैचारिक झगडा मोठा चुरशीचा वंदेभारतम् या नाटकात दाखविला आहे. मी उभा आहें, या नाटकांतील म्युनिसिपालिटीच्या निवडणुकीच्या वेळीं पक्षोपपक्षांत उडणाऱ्या क्षोभाबरोबरच गोवर्धनाची पत्नी गिरिजा ही त्याला निवडणुकींत विरोध करते, असें दाखविलें आहे. दोन्ही नाटकांतील स्वभावरेखन साहजिकच वरवरचें असलें तरी निरनिराळीं पात्रें वैशिष्ट्यपूर्ण वाटतात.

मराठी रंगभूमीच्या पडत्या काळांत प्रेक्षकांची नाडी पाहून अत्र्यांनीं प्रथम प्रहसनात्मक नाटकं लिहिलीं. या प्रहसनापैकीं साष्टांग नमस्कार व भ्रमाचा भोपळा हीं निःसंशय सरस असून, अखिल नाट्यसृष्टींतील कोणत्याहि उत्तम प्रहसनाशेजारीं तीं हक्कानें बसू शकतील. घराबाहेर, उद्याचा संसार, जग काय म्हणेल सारखीं भावोत्कट व समाजाच्या जिव्हाळ्याचीं नाटकें लिहून त्यांनीं मराठी नाट्यसृष्टींत स्वतःकरितां खास मानाचें स्थान निर्माण केलें आहे. अत्र्यांची नाट्यविषयक कामगिरी अजून संपलेली नाहीं. उद्याचा संसारासारखें शंभर टक्के कलापूर्ण नाटक निर्माण करून त्यांनीं रसिक प्रेक्षकांच्या त्यांनीं खूपच अपेक्षा वाढविल्या आहेत. या अपेक्षा पूर्ण करणें आचार्य अत्रे यांना मुळींच अशक्य नाहीं. तरीपण त्यांच्या हातून आतापर्यंत झालेली कामगिरीहि बहुमोलाची आहे. अल्पावधींत प्रहसनात्मक, भावात्मक व प्रमेयात्मक अशीं विविध स्वरूपाचीं नाटकें निर्माण करून मराठी रंगभूमीची त्यांनीं जी सेवा केली आहे ती रसिकांकडून नेहमींच कृतज्ञतापूर्वक उल्लेखिली जाईल.

मो. ग. रांगणेकर

प्रल्हाद केशव अत्रे यांच्यानंतर मराठी रंगभूमि गेलीं वीस वर्षें जगविण्याचें श्रेय श्री. मो. ग. रांगणेकर यांनाच दिलें पाहिजे. नाट्यनिकेतन या नांवाची नाट्यसंस्था इ. स. १९४१ मध्ये विजयादशमीच्या मुहूर्तावर काढून व सौ. ज्योत्स्नाबाई भोळे, गणपतराव मोहिते ऊर्फ अविनाश, गजानन जागीरदार, कुसुम देशपांडे, विमल सरदेसाई इत्यादि चांगल्या नटनटींचें साहाय्य मिळवून आधुनिक पद्धतीचीं नाटकें प्रेक्षकांसमोर आणण्यांत रांगणेकरांनीं बराच विजय मिळविला आहे. आतापर्यंत त्यांनीं आशीर्वाद (१९४१), कुलवधू (ऑगस्ट १९४२), नंदनवन (नोव्हेंबर १९४२), कन्यादान (१९४३), अलंकार (१९४४), कोणे एके काळीं (१९५०), लिलाव (१९५५), धाकटी आई (१९५६), भटाला दिली ओसरी (१९५६), भाग्योदय (१९५७), इत्यादि नाटकें लिहिलीं आहेत.

रांगणेकरांच्या नाटकासंबंधीं साकल्यानें विचार केला असतां असें आढळतें

कीं, एका विशिष्ट परिस्थितीशीं टक्कर देण्याची दृष्टि आपल्यासमोर ठेवून त्यानीं आपलीं नाटकें आधुनिक तंत्राप्रमाणें लिहिलीं. त्यानी आपलीं नाटकें तीन तासाचीं लिहिलीं याला कारणें दोन एक थिएटराची उणीव आणि दुसरें बोलपटाचें आकर्षण. पूर्वीचीं लांब नाटकें करण्यासाठीं थिएटराची जी सपन्नता होती, ती कमी होऊन पूर्वीच्या नाट्यगृहाचें बोलपटगृहात रुपातर करण्याकडे थिएटर-मालकाचें लक्ष वेधलें. साहजिकच सुटीच्या दिवशीं सकाळीं नाटकें लावल्या वाचून त्याना गत्यतर नव्हतें. लोकाच्या बोलपटाच्या आवडीमुळें त्यानीं आपल्या नाटकात चित्तवेधक सुटसुटीत सवाद योजिले. नवीन परिस्थितींत पूर्वीसारखीं पुष्कळ मडळीं नाटक कपनींत ठेवून त्याचा सर्व प्रकारचा साभाळ घेणें दुर्घट असल्यानें, त्यानीं आपल्या नाटकात सात आठ किंवा दहा पात्रापेक्षा ज्यास्त पात्राची योजनाच केली नाहीं. बोलपटाप्रमाणेंच थोडक्यात विविधता आणण्याच्या हेतूनें त्यानीं आपल्या नाटकात बाल, तरुण, वृद्ध अशा निरनिराळ्या अवस्थेचे व गडी, कारकून, मास्तर, डॉक्टर, सिनेमानटी अशा पेशाचे स्त्रीपुरुष पात्राच्या ठिकाणीं योजिले.

त्याच्या नाटकात तत्राच्या बाबतींत बरीच अद्यतनता आहे. एक प्रवेशी अंक, स्वगतभाषणाची अनुपस्थिति, फ्लॅट सीन्सची योजना, स्त्रियाच्या भूमिका स्त्रियानीं करणें इत्यादि आधुनिक गोष्टी त्याच्या सर्व नाटकात आहेत. रगभूमि वास्तवतादर्शक करण्याच्या हेतूनें या गोष्टी आवश्यक असून, त्याच्या उपस्थितिमुळें रांगणेकराच्या नाटकांना आधुनिकता आली आहे ती योग्य आहे. ज्या इब्सेनी तत्राचा ह्या गोष्टी हा एक भाग समजला जातो, त्यात ससारातील किंवा जीवना तील कूट प्रश्न प्रेक्षकासमोर पूर्वांगस्थानिवेदनाच्या तत्राचा मदत घेऊन माडणें हें अत्यत महत्वाचें मानलें जातें नाटक हें साध्या ससाराचे चित्र नसून, ससारातील आणिबाणीच्या अटीतटीच्या प्रसगाचे चित्र असतें ससारातील वास्तवता जशी त्यात हवी, तशीच त्यातील उत्कटता रसराज हीहि हवी. रांगणेकराच्या नाटकात पूर्वांगस्थानिवेदन ' Retrospective Action) आढ आहे कुलवधू नाटकातील भानुमती (दुसऱ्या अकात) कोणत्या विकट परिस्थितींत तिनें

सिनेमासृष्टीत पाऊल टाकलें तें सागत असताना याच तत्राचा उपयोग करते. 'नन्दन' नाटकात अशोक व मनोरमा याच्या संभाषणात पूर्वी घडून गेलेल्या गोष्टींचा असाच उल्लेख आला आहे. 'कन्यादाना' तील अहिल्या व 'अलकारा' तील वत्सला यांच्याहि भाषणातून पूर्वावस्थानिवेदन आलें आहे. परतु या पूर्वावस्थानिवेदनात जें उत्कटत्व, मत्यत्व व कारकत्व असावयास हवें, तें मात्र रागणेकराच्या नाटकात आढळत नाहीं. इब्सेनच्या नाटकाची हीच मख्खी आहे. तो आपल्या नाटकात भावनांचा प्रचड सग्राम दाखवितो. पण त्या संग्रामातील निम्म्याहून अधिक श्रेय पूर्वावस्थानिवेदनरूपी 'मार्टर फायर' ला देणें भाग पडेल. रागणेकराच्या नाटकात ससारातील काहीं प्रश्न नि.संशय आले आहेत. पण त्या प्रश्नात उत्कटत्व व विविधता हीं मुळींच नाहींत नवऱ्यानें बायकोला सोडून जाणें, किंवा बायकोनें नवऱ्याला सोडून जाणें, नवऱ्यानें दुसऱ्या स्त्रिचा विचार करणें—याच गोष्टी आलटून पालटून त्याच्या नाटकात च दरी आल्या आहेत. शिवाय ह्या ज्या घटना आहेत त्याचें चित्रण खेळकर, विनोदी, खुमासदार संवादानीं झाल्यानें त्याना एक प्रकारच्या पोरखेळाचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. गल्या पधरा–वीस वर्षांत प्रसिद्ध झालेल्या बहुतेक सर्व नाटकात हा दोष आला आहे. या सर्व नाटकातील संवाद रागणेकराच्या नाटकातील सवादाप्रमाणेंच सुरसुरीत, अत्यन्त चुरचुरीत, अत्यत खुमासदार असे आहेत. नाटकातील सर्व पात्रें जणू काय एकाद्या पिकनिक पार्टीला निघाल्यासारखीं एकमेकाशीं अगदीं एकाच पातळीवर येऊन अल्लडपणें बेछूटपणें मोकळेपणानें बोलत असतात पतिपत्नी, पितापुत्र, धनिनोकर यांच्यातील संवाद कॉलेजच्या मधल्या सुटींत विद्यार्थ्यांत चालणाऱ्या सवादाप्रमाणें खुमासदार पण थिल्लर असे असतात. असले संवाद माझ्या मतें नाट्यविषयाच्या गाभीर्याला बाधक होतात. गडकऱ्यानीं चुरचुरीत सवाद योजिले आहेत. पण ते वेळस्थळ पाहून. आधुनिक नाटककार सवादाच्या पायीं वाहवत गेल्यासारखे दिसतात रागणेकराच्या नाटकातहि हा दोष बऱ्याच अशानीं आढळतो. त्याच्या नाटकात भावनाचें उत्कटत्व कमी आहे. पण जें काहीं आहे तें देखील या संवादानीं मारलें गलें आहे. नाटककार गडकरी

किंवा अत्रे यांच्यासारखा कुशल नाटककार नसेल तर सुरसुरीत आणि चुरचुरीत संवाद, गंभीर नाटकांना मारक ठरल्यावाचून राहत नाहीत. गडकऱ्यांनीं भावबंधनात आणि अत्र्यांनीं उद्याचा संसार या नाटकात खुमासदार संवाद योजूनहि नाटकाच्या गांभीर्याची हानि होऊ दिलेली नाहीं.

रांगणेकरांच्या नाटकात रसवत्ता किंवा भावनोत्कटता कमी असूनहि, त्यांचीं आशीर्वाद व कुलवधू सारखीं काहीं नाटकें रंगभूमीवर अत्यंत यशस्वी म्हणून गाजलीं आहेत यात शंका नाहीं. याचें कारण मला वाटतें त्यातील संवाद व संगीत हें होय. प्रेक्षकांची भरपूर करमणूक करण्याचें सामर्थ्य रांगणेकरांच्या चटकदार संवादात, त्याच्या ज्योत्स्ना भोळे यांच्या स्वर्गीय संगीतात दाचित् आहे. ह्या गोष्टींचा संयोग ज्या ज्या नाटकात होऊ शकेल, तीं तीं नाटकें द्रव्यदृष्ट्या यशस्वी झाल्या वाचून राहणार नाहींत. आणि ज्यात असा संयोग होणार नाहीं, तीं नाटकें फारशीं यशस्वी म्हणूनहि समजलीं जाणार नाहींत

स्वभावरेखन व स्वभावपरिपोष या गोष्टींकडे जितकें लक्ष पुरवावयास हवें तितकें रांगणेकरांनीं पुरविलें आहे असें म्हणवत नाहीं. त्यांच्या स्वभावरेखनात सूक्ष्मता व विविधता हीं येतांचीत आहेत. कुलवधू, नंदनवन व माऊलीआई या नाटकांतील पात्रांच्या स्वभावरेखनात सूक्ष्मता बरीच आढळते. बाकीच्या नाटकांतील पात्रें उथळ किंवा चित्रंर स्वरूपाचीं वाटतात.

अनंत काणेकर

अनंत काणेकर यांनीं निशिकांताची नवरी (१९३८ ऑलिव्हर गोल्ड स्मिथ याच्या शी स्टूप्स टु कॉंकरचें रूपांतर), घरकुल (१९४१ इब्सेनच्या डॉल्स हाऊस नाटकाचें रूपांतर), फाटा (१९४९ डब्ल्यु ओ. सोमिनच्या अटेंशनचें रूपांतर), पतंगाची दोरी (१९५१ जेम्स बेरीच्या व्हॉट एव्हरी वुमन नोजचें रूपांतर), भाऊ (१९५४ जॉन गाल्सवर्दीच्या स्ट्राइफचें रूपांतर) अशीं रूपांतरित नाटकें व धूर (१९४१) हा एकांकिका संग्रह लिहून प्रसिद्ध केला आहे. एकांकिका स्वतंत्र

व अनुवादित आहेत. कानेकराच्या रूपांतरात आपल्या इकडच्या देशकाल परिस्थितीला धरून सर्व गोष्टी आल्यानें तीं स्वतंत्र सामाजिक नाटकासारखीं वाटतात. रंगभूमीला व नाट्यसाहित्याला वळण लावण्याचें काम या रूपांतरित नाटकांनीं काहीं अंशानी साधलें आहे. या शिवाय सोनेरी उन्हात, पाचूचीं बेटें सागर आणि इतर नाटिका त्यांनीं अलीकडे लिहिल्या आहेत.

नाना जोग[1] Hamlet (Trans

नागपूरचे नाना ऊर्फ गणेश शिवराम जोग यानीं आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण नाटकांनीं मराठी नाट्यसृष्टींत मानाचें स्थान मिळविलें आहे. त्यांचीं नाटकें रत्याखुऱ्या अर्थानें सामाजिक, परिणामकारक व साहित्यिक गुणांनीं मंडित असतात. चित्रशाळा (१९४८), सोन्याचे देव (१९४९) व भारती (१९५२) या नाटकांत रंगविलेला समाज, आपल्या भोंवतीं वावरणारा असाच आपणाला वाटतो. अलीकडच्या काहीं नाटकांतून आढळणारा नवरा प्रेमाचा त्रिकोण जोगांच्या नाट्यसृष्टींत न आढळता, जीवनविषयक गंभीर समस्या त्यांत कलापूर्ण रीतीनें मांडलेल्या दिसतात. विनोदाकरिता योजिलेले थिल्लर व पांचकळ संवाद हें अलीकडच्या काहीं नाटकांचें वैशिष्ट्यच होऊन बसलें आहे. त्याच्या तुलनेनें जोगांच्या नाटकांतील संवाद बौद्धिकगुणांनी युक्त, सुटसुटीत व पात्रांचा स्वभाव व्यक्त करणारे असतात. सभोंवतालच्या समाजाकडे पाहत असताना नाटककाराला काहींतरी खुपतें आहे, खटकतें आहे, सलतें आहे आणि तो विचारमग्न झाला आहे, त्याला काहींतरी उत्तर सांपडलें आहे. पण तें तो आपल्या विचाराकरितां आपल्या समोर ठेवीत आहे, अशी कल्पना वाचकप्रेक्षकाची जोगांचीं नाटकें वाचीत किंवा पाहात असताना होते. अद्यावततन, प्रभावी व्यक्तिदर्शन आणि जीवनविषयक विशाल व सहानुभूतिपूर्ण दृष्टिकोन यानीं अलंकृत झालेलीं जोगांचीं नाटकें रसिकांना व विचारवंतांना नेहमींच आवडतील अशीं आहेत. त्यानीं केलेलें हॅम्लेटचें रूपांतर सरस आहे.

---

१ मृत्यु १ म १९५८ नागपूर येथें

वि. वा. शिरवाडकर

सांगली येथें १९४३ सालीं झालेल्या नाट्यशतसांवत्सरिक उत्सवानंतर, रंगभूमीच्या क्षेत्रात यशस्वी रीतीनें कार्य करणाऱ्यात वि. वा. शिरवाडकर यांची प्रामुख्यानें गणना करावी लागेल. मुंबई येथील मराठी साहित्यसंघाच्या प्रेरणेनेंच साहित्यसंघाकरिता प्रामुख्यानें त्यांनीं दुसरा पेशवा (१९४४), दूरचे दिवे (१९४६), वैजयंती (१९५०), कौंतेय (१९५३) व राजमुकुट (१९५४) अशीं स्वतंत्र ऐतिहासिक, पौराणिक व रूपांतरित सरस नाटकें लिहून नाटककार या नात्यानें चांगलें नांव मिळविलें आहे. भव्य, सरस व परिणामकारक व्यक्तिरेखन, नाटकांतील सरर्षे, आणि ओजस्वी काव्यमय संवाद या वैशिष्ट्यांनीं त्यांचीं नाटकें वाचक प्रेक्षकांना आकर्षविणारीं ठरलीं आहेत. प्रस्तुत ग्रंथाच्या मर्यादित स्वरूपा-मुळें येथें त्यांचा संपूर्ण विचार करता येत नाहीं. तरी देखील 'दुसरा पेशवा या नाटकांतील बाजीरावाचें स्वभावचित्र व कौंतेय मधील कर्णाचें स्वभावचित्र हीं मराठी नाट्यसृष्टींतील भूषणें ठरतील, असें जातांजातांना म्हणावेंसें वाटतें. वैजयंती या रूपांतरित कल्पनारम्य नाटकांतील वैजयंतीची व्यक्तिरेखा परिणामकारक आहे. त्यांतील विविध प्रसंग भव्य, नाट्यपूर्ण व भावोत्कट आहेत. वैजयंतीच्या दिव्य व पवित्र प्रेमामुळें शत्रुपक्षाचा सेनापति रत्नाकर याच्याहि विचारांत बदल पडून, त्यानें आपला मूळचा वाईट हेतू कसा टाकून दिला तें यांत दाखविलें आहे. राजमुकुट हा शेक्सपियरच्या मॅकबेथ नाटकाचा रसनिष्ठ अनुवाद होय. यापूर्वीं या नाटकाचे दोन अनुवाद मानाजीराव (शिवराम महादेव परांजपेकृत) व डाकिनी विलास (एल्. एन्. जोशीकृत) प्रसिद्ध झाले आहेत. त्या अनुवादापेक्षा हा अनुवाद अधिक सरस व नाट्यपूर्ण आहे. या नाटकाचें दिग्दर्शन (ता. २० एप्रिल १९५४ रोजीं मुंबई येथें याचा प्रथम प्रयोग झाला) इंग्लंड मधील सुविख्यात नाट्यतज्ज्ञ व दिग्दर्शक हर्बर्ट मार्शल यांनीं केलें होतें. शेक्सपियरच्या काळीं जशी रंगभूमि होती, तशी बरीचशी त्यांनीं दाखविण्याचा प्रयत्न केला. नाट्यप्रयोगामध्यें सूचक नेपथ्य आणि सुयोग्य नादरचना यांची

योजना करण्यात आली होती. त्यामुळे हें मध्ययुगीन नाटक असूनहि, तंत्रदृष्ट्या प्रेक्षकांना अभिनव अतएव आकर्षक वाटलें. रंगभूमीच्या मागच्या बाजूला सिंहदुर्गाचा सेट कायम ठेविल्यानें रंगभूमीच्या मध्यतेत भरच पडली. मूळ नाटकात पाच अंक आहेत. पण प्रयोगाच्या वेळीं दोन प्रवेशात नाटक दाखविण्यात आलें. 'दूरचे दिवे' हें नाटक ऑस्कार वाइल्डच्या 'आयडियल हजबड' या नाटकावरून केलेलें हें 'मुक्त रूपातर' असून तें आपल्या इकडच्या राजकीय व सामाजिक परिस्थितीला साजेल असें आहे. एकातिक आदर्श हे दूरच्या दिव्यासारखे असतात, त्याच्या प्रकाशात आपण जीवनाची वाट चालून जाव, पण ते दूरचे आहेत याचा विसर होऊ देऊ नये, कारण कोणीहि मनुष्य आदर्शपदाला कधी पोहोचूं शकत नाहीं, तें या नाटकात दाखविलें आहे.

पु. ल. देशपांडे

अनंत काणेकर, माधव मनोहर, वि. वा. शिरवाडकर इत्यादि नाटककारा प्रमाणें पाश्चिमात्य नाटकावर थोडीबहुत आधारलेली, परंतु आपल्याइकडच्या वातावरणाला व चालीरीतींना साजेशीं नाटकें श्री. पु. ल. देशपांडे यानीं लिहिलीं असून तीं प्रयोगदृष्ट्या अत्यंत यशस्वी ठरलीं आहेत. याशिवाय काहीं स्वतंत्र नाटकेंहि त्यानीं लिहिलीं आहेत. श्री. देशपांडे याच्या काहीं नाटकाचा छोटीं परीक्षणें या खालीं दिलीं आहे.

अंमलदार:—सुप्रसिद्ध रशियन लेखक निकोलाय व्ही. गोगोल यानीं रशियन क्रांतिपूर्व काळात झारच्या अमदानींत लिहिलेल्या 'दि गव्हर्मेंट इन्स्पेक्टर' ह्या नाटकाच्या कॉन्स्टेलकृत इंग्रजी रूपातराचें प्रस्तुत स्वैर रूपातर श्री. पु. ल. देशपांडे यानीं करून तें प्रकाशित केलं. मूळ रशियन नाटकाचें हे रूपातर इतकें सरस झालें आहे कीं तं स्वतंत्र नाटकासारखे वाटतें. कोठेंहि त्यात विजातीयता फारशी आढळत नाहीं. हिंदुस्थानाला स्वराज्य मिळाल्यावर संस्थानाचे विलिनीकरण झालें. विलीन झालेल्या संस्थानांपैकी एका मासलेवाईक संस्थानातील खोटें बोलणाऱ्या व लाचलुचपतखोर अशा अधिकाऱ्याच्या, त्याचा-

त्याच्या व इतरेजनांच्या वागणुकीचें उपरोधपूर्ण चित्र यांत रेखाटण्यांत आलें आहे. आपल्या खोटें बोलण्यांत किंवा लांच घेण्यांत कांहीं वावगें आहे असें यांना वाटतच नाहीं व त्या त्या गोष्टी सहजतेनें ते करतात. नाटकांत स्वभावनिष्ठ, शब्दनिष्ठ व प्रसंगनिष्ठ विनोदाचीं स्थळें पानोपानीं असून तीं रम्य आहेत. पात्रांचें स्वभावरेखन चांगलें सूक्ष्म व वैशिष्ट्यपूर्ण असून, संवाद खुसखुशीत व चटकदार आहेत. चार दिवस सुरंगवाडांत विश्रांतिकरितां राहिलेल्या एका इनामदाराच्या मुलावर सुरंगवाडांतील भोळसट लोकांमुळें अंमलदाराची भूमिका येऊन पडते व ती त्यानें अंमलदाराच्या रुबाबांत पार पाडली. अंमलदाराचें स्वभावचित्र अत्यंत स्वाभाविक व परिणामकारक आहे.

भाग्यवान्:—प्रस्तुत नाटकाची कल्पना नाटककारानें सांगितल्याप्रमाणें मॉमच्या 'शेपी' या नाटकावरून सुचली, तरी त्याची जडण घडण सर्वस्वी स्वतंत्र आहे. शिदबा रद्दीवाल्याला शब्दकोड्यांत तीस हजारांचें बक्षीस मिळालें असतांना, त्यानें त्याचा विनियोग स्वतःकरितां किंवा स्वतःच्या नातेवाईकांकरितां न करितां, गरीब जनांची फुकट बाळंतपणें करण्याकरितां एका प्रसूतिगृहाला रक्कम देऊन कसा केला (करविला) तें या नाटकांत दाखविलें आहे. स्वतःच्या सर्वस्वाचें समर्पण करणाऱ्या व आकाशाएवढें अन्तःकरण असलेल्या देवमाणूस शिदबा याचें स्वभावचित्र फारच मार्मिकपणें रंगविलें गेलें आहे. हक्क आणि कायद्याच्या भाषेची पोपटपंची करणाऱ्या व पैशाकरितां आपल्या भाची सासऱ्याला वेडा ठरविणाऱ्या श्रीपतरावांचें पात्र विरोधाकरितां रंगविण्यांत आलें असून, तेंहि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. प्रसंगीं भलेपणा देखील आत्मघातकी कसा ठरतो तें शिदबाच्या चरित्रावरून समजतें. सायकलीची चोरी करणाऱ्या एका इसमाला तो पकडून देतो आणि मागाहून त्याला कळतें कीं, ती चोरी तो त्याच्या बायकोच्या बाळंतपणाकरितां पैसे पाहिजेत म्हणून असहायतेनें करीत असतो! त्या इसमाच्या पोरक्या मुलीला-लतेला तिचा बाप तुरुंगांत असेपर्यंत तो नातीप्रमाणें सांभाळतो. पण ही गोष्ट त्या चोरी करणाऱ्या इसमाला माहीत नसल्यानें, तो तुरुंगांतून सुटतांच प्रथम शिदबाच्या छातींत सुरी खुपसतो! या शेवटच्या प्रसंगांत नाट्य भरपूर

असून, त्याची परिणति स्वाभाविकपणें करण्यांत आली आहे. डोक्यानें जगणारी श्रीपतरावासारखीं माणसे आणि अन्तःकरणानें जगणारीं शिंदवा, चंपा, सरस्वती-मारखीं माणसे यांच्यात संघर्ष दाखविला असून तो परिणामकारक आहे.

तुझें आहे तुजपाशीं :—हें तीन अंकी सामाजिक नाटक पु. ल. देशपांडे यांनीं लिहून ते जानेवारी इ. स. १९५७ मध्यें प्रसिद्ध केलें. या नाटकाचा प्रथम प्रयोग मुंबई मराठी साहित्य संघानें संघमंदिरात ता. २६ जानेवारी १९५७ रोजीं करून दाखविला. त्याचें दिग्दर्शन पु. ल. देशपांडे यांनींच केलें. कडक, दांभिक व दर्पयुक्त शिस्तीनें जीवनाचा अकारण कोंडमारा करणारे आचार्य पोफळे आणि जग सुंदर आहे असें म्हणून जीवन स्वाभाविकपणें पण शांतपणें जगणारे काकाजी यांची तुलना या नाटकांत दाखविली असून, थोरपणाच्या मार्गे लागलेल्याचें जीवन कसें कृत्रिम बनतें तें यात चांगलें दाखविले आहे. आचार्य, काकाजी, उषा, श्याम, डॉ. सतीश, गीता इत्यादि प्रमुख पात्रांचें स्वभावरेखन रेखीव व परिणामकारक झाल आहे. विशेषतः आचार्य, गीता, उषा यांच्या अंतःकरणात चाललेल्या द्वंद्वाचें चित्र अत्यंत सरस रेखाटण्यात आलें आहे. आचार्यांच्या दुःखाची कल्पना पुढील शब्दांवरून होते. "जग आपल्या गेलों कीं लोक विसरतील मला–मग सामान्याच सुख नाहीं आणि संन्याशाचा सत्कारहि नाहीं म्हणून सतत भाषण कर, सप्ताहात ला–मुलाखती दे–उपास कर–चित्तशुद्धींच्या जाहिराती दे—काहीं तरी करून माझ्या अस्तित्वाची जाणीव लोकाना पटवून दें—हेंच कार्य राहिल आयुष्यात —मोह जिंकला नाहीं मी बाळ—मोहावर शब्दांचें ढीगच्या ढीग रचून त्याला गाडण्याचा प्रयत्न केला." (पृ. ९२) एकाच वेळीं गंभीर आणि खेळकर असलेलें हें नाटक, वाचक प्रेक्षकाना अंतर्मुख बनवायला लावितें. कथानकरचना सामान्यपणें चांगली आहे. तिसऱ्या अंकाचा शेवट अत्यंत परिणामकारक आहे. त्यामानानें पहिल्या व दुसऱ्या अंकाचे शेवट जरा फिकट वाटतात. नाटकाची भाषा इंदुरी वातावरण चांगल निर्माण करते. 'समझला, तकलिफ होऊन राहिली आहे–यार' इत्यादि शब्दांवरून हें वातावरण सिद्ध होते. संवाद विनोदी, सुटसुटीत व पात्रानुरूप आहेत. विनोद शब्दनिष्ठ, प्रसंगनिष्ठ, स्वभावनिष्ठ असा विविध स्वरूपाचा

असून, तो बहारीचा व सोज्ज्वळ आहे. खरें सुख 'तुझें आहे तुजपाशी' हें पटवून देणारें हें नाटक सरस आहे. सुंदर मी होणार (१९५८) या रूपांतरित नाटकांत सनातनी बाप व त्याची बंडखोर मुलें यांचा मनोरंजक झगडा दाखविला आहे. नवें गोकुळ हें श्री. देशपांडे यांचें नाटकहि उल्लेखनीय आहे. याशिवाय मोठे मासे आणि छोटे मासे, सार कसं शांत शांत या एकांकिकांत मानवीस्वभावाचें सूक्ष्म निरीक्षण व उपहास आढळतो. यांतील विनोद सरस आहे. सदू आणि दादू ही आधुनिक नाट्यतंत्रावरच नव काव्यावर आधारलेली उपहासिका आहे.

सौ. मुक्ताबाई दीक्षित

सौ. मुक्ताबाई दीक्षित यांनीं जुगार (१९५०), अबोलिया (१९५३) व अंधारांतून (१९५६) अशीं तीन सामाजिक नाटकें लिहिलीं असून, तीं रंगभूमीवर यशस्वी ठरलीं आहेत. नीटस रचना, सोज्ज्वळ वातावरण व चित्तवेधक स्वभावरेखन असलेल्या त्यांच्या नाटकांत एखादें तरी विचाराचें शिखर असतें आणि त्या दिशेनें कथानकाचा व स्वभावरेखनाचा ओघ वाहात असतो. उदाहरणार्थ 'जुगार' या नाटकांत विवाह मग तो कोणत्याहि पद्धतीनें केलेला असो एक प्रकारचा जुगार असतो आणि स्त्रीजातील गन्या सुखाचा लाभ मातृत्वानें मिळतो असा विचार प्रगट केला आहे, तर 'अबोलिया' नाटकांत "दुनिया निर्वैर झाली पाहिजे, बुद्धिवान शिस्तीपेक्षा प्रेमाचें धन असलें पाहिजे, आपण आपल्या मनाप्रमाणें वागायला शिका अन् दुसऱ्याला तशी परवानगी द्यायला शिका, वाट येईल तशी आनंदानें मागमानें पाठ फिरविली पाहिजे, चमकपणा आणि प्रतिष्ठितपणा हीं टोकें वर्ज्य करून मागमानें वागलें पाहिजे" इत्यादि विचार दर्शविले आहेत. भावनांची उत्कटता, नाट्यमयप्रसंगांची नीयता, स्वभावरेखनांतील भव्यता किंवा उदात्तता हे गुण मुक्ताबाईंच्या नाटकांत प्रकर्षानें नसले तरी त्यांचीं नाटकें प्रयोगदृष्ट्या यशस्वी ठरणारीं, नीटनेटकीं, सोज्ज्वळ व विचारगर्भ अशीं असतात.

पुरुषोत्तम भास्कर भावे

पुरुषोत्तम भास्कर भावे यानीं थोडींच नाटकें लिहिलीं असलीं तरी तीं वैशिष्ट्यपूर्ण व नाट्यगुणानीं मंडित आहेत. ओजस्वी काव्यमय भाषा, चटकदार मवाद, रेखीव पात्रें, बाह्य व आंतरिक संघर्ष आणि एखाद्या प्रमेयाची मांडणी हीं सामान्यपणें त्यांच्या नाटकांचीं वैशिष्ट्यें असून त्यामुळें त्यांच्या नाटकांना एक प्रकारचा भरीवपणा आला आहे

निवकन्या :—हें चार अंकी सामाजिक नाटक श्री. पुरुषोत्तम भास्कर भावे यानीं इ. स. १९४३ मध्यें लिहून इ स. १९४४ मध्यें प्रकाशित केलें. साहित्यगुणानीं, नाट्यगुणानीं मंडित असलेल्या या नाटकांत विषया या नायिकेच्या स्वभावरेखनांतून, व्यक्तिचित्रणांतून, नाटककारानें एक धोक्याचा कंदील समाजापुढें धरला आहे. श्रद्धा, सेवा, त्याग, प्रेम, माणुसकी या शाश्वत जीवनमूल्यांचा विसर पडलेल्या आणि केवळ शारीरिक, वैयक्तिक सुखाच्या मागें लागलेल्या विषया आणि विलास यांच्या जीवनाची दुर्दशा, मनाची दुर्दशा कशी होते तें यांत दाखविली आहे. पुरोगामी विचारांच्या सुशिक्षित तरुणतरुणींपैकीं कांहीं जण कोणत्या विनाशाच्या मार्गानें जात आहेत, तें विषया व विलास या जोडीवरून समजतें. विषया, विलास, नीलकंठ (विशेषतः नीलकंठ) यांच्या मनांत चाललेल्या खळबळींचा अविष्कार परिणामकारक व जोरदार संवादाच्याद्वारें करण्यांत आला आहे. नीलकंठ आणि विषया (उर्फ उमा) यांचें स्वभावरेखन अत्यंत रेखीव, वैशिष्ट्यपूर्ण, जोरदार व परिणामकारक झालें आहे.

स्वामिनी :—(१९५६) लक्षाधीश, क्रीडापटु व कॉलेजियन अशा जगन्नाथा-भोंवतीं चित्रार आणि प्रेमवेड्या अशा तरुणींचा जमाव जमू लागला असतांना, त्यानें आपली स्वयंवराची अट प्रत्येकीला सांगून आणि त्या अटीला त्या न टिकताच दोनटीं साध्या व सोंध्या कार्याला प्रेमाची कसोटी म्हणून आपल्या मोटारवर सुरी मागायला कशी सांगितली आणि ती त्या कसोटीला उतरताच तिचा

स्वामिनी म्हणून कसा स्वीकार केला तें या नाटकात दाखविलें आहे. अगदी अलीकडे त्यांनीं पडछाया (१९६०) हें नाटक प्रसिद्ध केले असून त्यांत केदारनाथाच्या श्रीमंतीला भाळलेली हेमा आणि माणुसकीला भाळलेली त्यागशील गौरी यांच्यातील संघर्ष चांगला दाखविला आहे

कॅ मा कृ शिंदे यांनीं नडखोर कुमारी, गृहलक्ष्मी, गुनागुत, बनारस नायका, अर्थाचा अनर्थ, आंदोलन, सोन्याचा दिवस, मातृदेवोभव, नाजुक नवरा व संत जनाबाई सारखीं पौराणिक व सामाजिक नाटकें लिहिलीं असून, त्याचे प्रयोगहि झालें आहेत. सामान्यपणें एखाद्या सामाजिक विषयावर रचलेलीं कॅ शिंदे यांचीं नाटकें प्रयोगदृष्ट्या यशस्वी व कथानकरचना, स्वभावपरिपोष, संवाद, विनोद व भाषाशैली या दृष्टींनी बऱ्यापैकीं आहेत.

वसंत दुदवडकर

वसंत दुदवडकर यांनीं सोन्याचा संसार, माझं लग्न, संग्राम, कुटुंब, गोळी पाहिजे, श्रीमंत, माझा गांव, जगावेगळा इत्यादि नाटकें लिहिलीं असून तीं सामान्यपणें बऱ्यापैकीं आहेत मध्यम स्थितींतील, गरीब स्थितींतील लोकांच्या जीवनावर आधारलेलीं हीं नाटकं असून, त्याचें चित्रण बरेच वास्तवतापूर्ण असें असतें. प्रत्येक कुटुंबात कांहींतरी बेबनाव असतो आणि तो त्या कुटुंबांतील सोशीक, त्यागी, प्रेमळ अशा एखाद्या स्त्रीमुळें तीव्र स्वरूप घेऊं शकत नाहीं असें या नाटकांतून प्राय दाखविलें जातें. 'सोन्याचा संसार' यामधील काशी नावाची बहीण, 'संग्राम' मधील इन्स्पेक्टर केदारनाथाची बायको सुशील, 'कुटुम्ब' नाटकांतील पार्वतीवहिनी, 'श्रीमंत' नाटकांतील कमल, हे अशाप्रकारच्या स्त्रियांचे नमुने होत दुदवडकरांच्या बहुतेक नाटकांतून संघर्ष व कृती यांचें प्रमाण चांगलें असतें. पात्रांच्या तोंडीं योजिलेल्या भाषेचा कांहींसा ओबडधोबडपणा व कथानकांतील थोडासा भडकपणा वगळल्यास दुदवडकरांचीं नाटकें वर सांगितल्या प्रमाणें बऱ्यापैकीं आहेत असें म्हणावयास हरकत नाहीं. भरेनहादर (१९६०) हा त्यांनीं लिहिलेला फार्सहि बऱ्यापैकीं आहे

आचासाहेब आचरेकर

आचासाहेब आचरेकर यानीं मी राजा आहे, मुजलाम् मुजलाम्, तो फाशी गेला, रणकंरण, अपराधी, गाववाले इसतील, सैनिक, अमर झाले राजे, भागतील तुलस (१९५९), घराणे, भाकरी इत्यादि छोटी मोठीं नाटकें लिहिलीं असून, अजूनहि ते नवीं नवीं नाटकें लिहीत आहेत. एखादें समाजोपयोगी तत्त्व सांगण्याकरिता आचरेकर आपलीं नाटकें सामान्यपणें लिहीत असल्यासारखे दिसतात. त्यांच्या नाटकात सतत कांहीं तरी घडत असलेले दाखविल्याने, तीं रंगभूमीवर प्रेक्षकांना आवडत असतील.

ला. कृ. आयरे

ला. कृ. आयरे यानी किर्यार, मायेचा बाजार, बुद्धिभेद, नवऱ्याची गोष्ट, जुलूम, हास माणूस, शेतकरी दादा, मंगल दिव्य, माय माउली, अमरत्याग, ईर्षा जया अंगी मोठेपण, स्वराज्यानि, कुलकलंक, अमरत्याग, वडील माणस, कसोटी इत्यादि नाटकें लिहिलीं असून त्यात त्यांनी प्रायः शेतकरी-कामकरी वर्गातील स्त्रीपुरुषांच्या जीवनातील संघर्षाचे प्रसंग दाखविले आहेत. भाषेचा कांहींसा ओबडधोबडपणा व प्रसंगाचा अतिरंजितपणा हे दोष वगळल्यास आयरे यांचीं नाटकें बऱ्यापैकीं आहेत. रंगभूमीच्या दृष्टीनें पाहता त्यांचीं नाटकें बऱ्याचशी जुन्या तंत्राप्रमाणें लिहिलेलीं आढळतात. असे असलें तरी तीं रंगभूमीवर आलीं आहेत व कांहीं काळ त्यांनी विशिष्ट लोकांचें मनोरंजन व उद्बोधन केलें आहे. त्यांच्या नाटकांपैकीं कांहींच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या आहेत त्यावरून त्यांची लोकप्रियता अजमाविता येते.

बाबुराव गोखले

नाटकें रचताना बाबुराव गोखले यांची मनोभूमिका माधवराव जोशी यांच्या सारखी म्हणजे प्रेक्षकांचें मनोरंजन करण्याची दिसते. पेल्यातील वादळ या आपल्या नाटकाच्या प्रस्तावनेंत ते म्हणतात, " प्रेक्षक नाटक पहावयास आला

असता प्रसन्न मनानें त्याला घरीं पाठविण्याचा एडिंन नाटककाराचें व त्या नाटकांत भूमिका करणाऱ्या नटाचें कर्तव्य असतें. तें कर्तव्य पार पाडण्याचा प्रयत्न मी आणि के. नागरंग नाट्यसंघानें कसोशीनें केला आहे." पेल्यातील वादळ (१९४२), करायला गेलो एक (१९५५) व समोर पहावा मोहन (१९५६) ही तिन्ही नाटकें त्यांच्या गुणांचा पाठपुरावा करीत आहेत.

विजय तेंडुलकर

अल्पावधीत व एक–दोन नाटकांत रसिक वाचक–प्रेक्षकाचें लक्ष वेधून घेणाऱ्या नाटककारांत श्री. विजय तेंडुलकर यांचें नांव प्रामुख्यानें घ्यावें लागेल. त्यांचें पहिलें नाटक 'गृहस्थ' हें प्रहसनवजा नाटक अद्यापि प्रसिद्ध झालेलें नाहीं. मराठी साहित्य संघाच्या १९५३ सालच्या नाट्यमहोत्सवात हें करून दाखविण्यात आलें. परंतु तितकेसें तें यशस्वी ठरलें नाहीं. त्यानंतर त्यांनीं श्रीमंत (१९५५) व माणूस नांवाचें बेट (१९५६) अशीं दोन नाटकें लिहिलीं. या दोन्ही नाटकांनीं त्यांना कीर्ति मिळवून दिली यात शंका नाहीं. याशिवाय 'ओळख', 'रात्र', 'बाबूशा', 'चार दिवस' अशा एकांकिकाहि त्यांनीं लिहिल्या असून, त्यापैकीं कांहींचे यशस्वी प्रयोगहि झाले आहेत. सामाजिक जिव्हाळ्याचे प्रश्न घेऊन, त्यावर भावोत्कट व नाट्यपूर्ण नाटकें लिहिण्याची कला श्री. तेंडुलकरांना चांगली साधली आहे. कथानकाची रचना ते इतक्या सफाईनें करतात कीं वाचक प्रेक्षक कथानकाच्या शेवटापर्यंत उत्कंठेनें व आनंदानें जातो. त्यांचे संवाद भावोत्कट व सुटसुटीत असतात. त्यांचीं पात्रें सजीव, वास्तवतापूर्ण व स्वत्वपूर्ण वाटतात. मधल्या भिंती (१९५८) यातील भावगर्भ संवाद उल्लेखनीय असून सासू व सून यांतील संघर्ष पाहण्याजोगा आहे. अंधेरीनगरीतील कटाळा दिन ही त्यांची नाट्यकृती बऱ्यापैकीं आहे. चिमणीचें घर मेणाचें हें प्रतीकात्मक सुंदर नाटक यांनीं १९६० सालीं लिहिलेलें सफाईदार नाटक आहे.

बाळ कोल्हटकर

श्री. जयराम शिलेदार यांच्या 'मराठी रंगभूमि" या नाट्यसंस्थेतर्फे श्री. बाळ कोल्हटकर यांचीं मुंबईचीं माणसें, एखाद्याचें नशीब, स्वप्नमंगला, प्रतिष्ठित

भामटे, मला निवडून द्या, आकाशगंगा (१९५८) इत्यादि पौराणिक व सामाजिक नाटकें होत असून त्यांपैकीं बरींच प्रयोगदृष्ट्या लोकप्रिय झालीं आहेत. श्री. बाळ कोल्हटकर हे स्वतः नट असल्यानें व इतर अनुभवी नटांचें त्यांना मार्गदर्शन लाभल्यानें प्रयोगाच्या दृष्टीनें नाटक कसें लिहावें हें त्यांना चांगलें समजतें. सुटसुटीत व चुरचुरीत संवाद, प्रसादपूर्ण पद्यें व विनोदी नाट्यपूर्ण घटना यांच्या जोरावर त्यांचीं नाटकें प्रयोगदृष्ट्या यशस्वी ठरलीं आहेत. ललितकलादर्श करीत असलेलें आकाशगंगा हें नाटक कलात्मक असून, त्यांत आकाशगंगेवरील पवित्र वातावरण पृथ्वीवरील एक राजकीय पुढारी तेथें जाताच कसें दूषित झालें तें दाखविलें आहे. आकाशगंगा नाटकांतील दृश्यें चित्तवेधक व वातावरणाला साजेल अशीं आहेत. पु. श्री. काळे यांचें नेपथ्य वाखाणण्याजोगें आहे. दुरितांचें तिमिर जावो (१९५७) या नाटकांत समाजानें दगड व वेडा ठरविलेल्या एका देव माणसाची करुण कहाणी आहे. यांतील दिगूचें पात्र अविस्मरणीय आहे. वेगळं व्हायचंय मला हें नाटक त्यांनीं अलीकडेच लिहिलें आहे.

वर उल्लेखिलेल्या मुख्य नाटककारांखेरीज ज्यांची नाट्यविषयक कामगिरी निर्देशनीय आहे अशा नाटककारांत छलादेवीकर्ते बा. या. भोळे, युगांतरकर्ते ना. सी. फडके, थाककर्ते न. ग. कमतनूरकर, पतीची सूनकर्ते गणेश कृष्ण शास्त्री फाटक, जुगारी जगकर्ते वि. गो. शेटये, दुरंगी दुनियाकर्ते कृ. ना. अस्नोडकर, राजाला गजाकर्ते द. ग. सारोळकर, माईसाहेबकर्ते ना. वि. कुळकर्णी, पटवर्धनकर्ते गो. स. टेंबे, स्वर्गावर स्वारीकर्ते स. अ. शुक्ल, महाकुमारीकर्ते वेडेकर, पहिला पांडवकर्ते शिवरामपंत परांजपे, सुप्रसिद्ध बेबंदशाहीकर्ते वि. ह. औंधकर, अर्ध्या वाटेवरकर्ते इ. वि. देसाई, हिरा हरपलाकर्ते शा. गो. गुर्जे, समरधुरंधरकर्ते श्रीधर कृष्ण ओक, डॉ. वर्टीकृत राणीचा बाग, भा. वि. नाडकर्णीकृत मधाचे मोहोळ आणि प्रेममूर्तीची आराधना हा विषय असलेल्या भावपूर्ण संगीतप्रधान आराधना (१९६०) नाटकाच्या लेखिका सुप्रसिद्ध अभिनेत्री सौ. ज्योत्स्नाबाई भोळे, संगीत सांवळ्या तांडेल (१९४७), संगीत खुनी सभा (१९५७) या नाटकांचेकर्ते पा. तु. फाळगावकर जन्म ४-१०-१९११. विशपुराहून सुटका या ऐतिहासिक

व उत्तराविवाह या पौराणिक नाटकाचेकर्ते गो. ना. आपटे; आकाशपुष्प व आधुनिक मस्तानी या नाटकाचेकर्ते सी. म. आपटे; प्रीतिविवाह या नाटकाचेकर्ते वा. कृ. भावे; गृहदाह व परक्याचें धनकर्ते डॉ. गो. के. भट; आई, सशाचीशिंगे कर्ते माधव मनोहर; फुलपाखरें, देवमाणूस, मेल्यांचा दगड, विजय, अंतरपाटकर्ते नागेश रामचंद्र जोशी (मृत्यु मे १९५८ पुणें येथे), लाखेचें मणीकर्ते अच्युत बर्वे; सोनेरी चौकट व तारु लागलें किनारीं कर्त्या शशिकला आठंकर; रक्तांचें नात, पत्नीचा स्नूष, लाडकी लेक(१९५९) कर्ते म. मा. भोसले; पैसे झाडाला लागतातकर्ते दिनकर पाटील; कल्पनारम्य 'देवाचे मनोराज्य' व वेड्याचें घर उन्हातंकर्ते वसंत कानेटकर (यात स्वर्ग, पृथ्वी वगैरेची उत्कृष्ट दृश्यें आली आहेत), धुळीचा कण (१९५९) कर्त्या सौ. सुमतीबाई धनवटे; पट्टे बापुरावकर्ते ल. ना. भावे; तिन गड्यांची खिडकीकर्ते बाळ कुरतडकर व गंगाधर महांबरे; उदयकर्ते मंगेश पत्की; अलका टॉकिज, सेवाकर्ते प्र. श्री. कोल्हटकर; स्त्रीकर्ते हरि विनायक दाडेकर; गौराबाई व वेदीचा लग्नकर्ते वसंत बापट; प्राणप्रतिष्ठा, बुवाबाजी, विद्यार्थी, महारवाडा, सैरंध्री, झाशीची राणी इत्यादि नाटकाचेकर्ते ग. वि. उर्फ नानासाहेब गोखले (मृत्यु ७१ वे वर्षी २ ऑक्टोबर १९६०); उ:शाप व सन्यस्त खड्गकर्ते स्वातंत्र्यवीर सावरकर; लोकांचा राजाकर्ते चिं. य. मराठे, जगन्नाथाचा रथ व पन्हाळगडचा थोंडी (१९६०) कर्ते गो. नि. दांडेकर, फुट पाखरीकर्ते सूर्यवंशी; बाधा (१९५५) कर्त्या सरीता पत्की; स्वप्नीचें धनकर्ते दा. गो. साठे, अशारा रेखाकर्ते गो. ग. पारखी; पुरुषोत्तम (१९५९) कर्ते मो. स. साठे; २६ जानेवारी कर्ते र. दा. दिवेकर; मराठ्याचें सिंहासनकर्ते मुंगरीकर, वाट चुकलीकर्ते नामदेव व्हटकर; अशीच एक रात्र येतेकर्ते प्रभाकर ताम्हणे, उर्मिलाकर्ते जगन्नाथ गोखले, कक्षा कर्त्या तारा वनारसे; कांचनमृगकर्ते गोपाळराव कुलकर्णी, तिकीटकर्ते रंगनाथ कुलकर्णी, पंडितराज जगन्नाथ (ऐतिहासिक) सुवर्णतुला (पौराणिक) साक्षीदार इत्यादि वैशिष्ट्यपूर्ण व काव्यमय नाटकाचेकर्ते विद्याधर गोखले, मुद्राक्या साजल्याकर्ते म. दि. माडगूळकर; अमृत घट तुझ्या घरीकर्ते मधुकर अदीकर, एकाच माळेचे मणीकर्ते वि. वि. जोशी,

'नाताचे मोठे' (१९५८) कर्ते गो. ग. जोशी; नव्या डहाळ्या, नवें सोपेकर्ते शरश्चंद्र टोंगो; साक्षीदारकर्ते विद्याधर गोखले; चंद्र नभींचा ढळला (फ्रेंच नाटककार आल्बर्ट कामू याच्या कॅलीगुली या नाटकावर आधारलेलें नाटक) कर्ते पुरुषोत्तम दारव्हेकर इत्यादि नाटकें व नाटककार रंगभूमीचें वैभव वाढविणारे आहेत.

आधुनिक वग व प्रहसनें

गेल्या पाचदहा वर्षांत इतर कलांप्रमाणे लेखन करून लोकभोग्य बनविण्याच्या हेतुनें जे प्रयत्न चालू आहेत त्यांत तमाशांतील वगांना, प्रहसनांना, फार्सांना एक स्थान द्यायला हरकत नाहीं. ठिकठिकाणीं कलापथकें निघून त्यांच्या द्वारें जसा पोवाडे, लावण्या व पद्ये यांचा प्रसार होत आहे तसा वगांचाहि प्रसार होत आहे. सुप्रसिद्ध लेखक अण्णाभाऊ साठे (जन्म १ ऑगस्ट १९२०) यांच्या लोकनाट्यकला पथका मार्फत त्यांच्या दोन वगांचे (दे. म. घोटाळे व खापऱ्या चोर) यशस्वी प्रयोग होत असतात. या वगांची साहित्यिक पातळी उच्च नसली तरी बहुजनसमाजाला मनोरंजनद्वारा शिक्षण देण्यांत या वगांचा चांगला उपयोग होत आहे. याच संदर्भात श्री. वसंत प्रभूंच्या फार्सांचाहि अंतर्भाव करायला हरकत नसावी. झोपी गेलेला जागा झाला (१९५८) हा त्यांचा फार्स रंगभूमीवरील सिनेमांतील अभिनयासारख्या अभिनयाच्या जोरावर यशस्वी झाला असून सामान्य प्रेक्षकाची चांगली करमणूक करतो. हा एका इंग्रजी प्रहसनावर आधारलेला आहे. यांतील घटना खदखदून हसविणाऱ्या आहेत. चोरावर मोर व माकड आणि पाचर हेहि त्यांचे फार्स रंगभूमीवर यशस्वी ठरले आहेत. शाहीर साबळे आणि पार्टीचा यमराज्यातील एक रात्र हा मुक्त-नाट्याचा प्रकार चांगलाच लोकप्रिय झाला आहे. यांत नफा प्रेमी व्यापारी, निवडणुकीच्या निर्णयाकरिता तळमळणारे देशभक्त इत्यादि व्यक्तींचें नमुने प्रेक्षणीय आहेत. भाऊ बापू नारायणगावकरांचा "चंद्रमोहन" हा वग अत्यंत प्रेक्षणीय आहे.

रंगभूमि आणि समाज

नाटक हें संसाराचें चित्र असल्यानें त्यात सभोंवतालच्या समाजाचें-समाजाचें चित्र उमटावें यात नवल नाहीं. मराठी रंगभूमि ही तिच्या जन्मकाळापासून समाजाभिमुख असलेली आढळते. विष्णुदास भावे सुरुवातीला कळसूत्री बाहुल्यांचे खेळ दाखवीत. असल्या एका खेळात त्या काळीं समाजाच्या चर्चेचा विषय बनलेल्या " ढोंगी महंताची नक्कल " दिलेली आढळते. चिमणी नानाची विवाहित स्त्री आपल्या पतीची नजर चुकवून बुवाना भेटायला कशी आली आणि मागाहून तिचा पति बडगा घेऊन कसा आला तें या काळसूत्री बाहुल्यांच्या खेळात दाखविलें आहे. महाराष्ट्रात स्त्री शिक्षणाचा प्रश्न घरोंघरीं चर्चेचा विषय झाला असताना, त्यावर वासुदेव मोरेश्वर पोतदार यांचें सुशिक्षित स्त्री (१८८६) व ना. बा कानिटकर यांचें सुप्रसिद्ध तरुणीशिक्षण नाटिका (१८८६) अशीं दोन नाटकें प्रसिद्ध झालीं. तरुणीशिक्षण नाटिकेनें ज्याप्रमाणें स्त्रियांच्या शिक्षणाची दर उडविली, त्याप्रमाणें 'मोर एलएल बी.' प्रहसनानें उच्च शिक्षणानें पुरुषाला कलैब्य येतें असें सुचवून सुशिक्षिताची टिंगल केली. पुनर्विवाहाच्या प्रश्नावर अनेक नाटकें लिहिलीं गेलीं. इ. स. १८७० मध्यें पुण्यात या विषयावर शास्त्री मंडळीचा जंगी वाद झाला होता त्यानंतर लागलीच र. शा अभ्यंकराचें प्रबोधनिपुण किंवा स्वैरसंचेष्टा (१८७१) व म बा. चिपळूणकर याचें मनोरमा (१८७१) अशीं दोन नाटकें प्रसिद्ध झालीं अण्णा मार्तंड जोशी यांच्या संगीत सौभाग्यरमा (१८९०) नाटकात नायिका रमा हिच्यावर आलेल्या वैधव्यदु खाचें चित्र दाखवून सुप्रसिद्ध सुधारक विष्णुशास्त्री पंडित यांच्या प्रोत्साहनानें तिचा एका कर्तृत्ववान तरुणाबरोबर पुनर्विवाह झाल्याचें वर्णिलें आहे. याच विषयावर श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांचें मतिविकार (१९०६), राम गणेश गडकरी याचें प्रेमसंन्यास (१९१२) हीं नाटकें रंगभूमीवर चमकलीं. हुंडा घेण्याच्या चाली विरुद्ध हुंडा मदमन (१८८८) व हाच मुलाचा बाप (१९१६) अशीं नाटकें झालीं जरठ तरुणीविवाहाच्या बाबतींत पु मा. डोंगरेकृत जरठोद्वार १८९०) व गो. ब देवलांचें सुप्रसिद्ध शारदा (१८९९) हीं दोन नाटकें रंगभूमीवर आलीं मराठान

विषयावर अनेक नाटकें लिहिली गेली. त्यांत द. वि. गोखलेकृत संमतिविपाक (१८८६), श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरकृत मूकनायक (१८९६), कृ. प्र. खाडिलकर-कृत विद्याहरण (१९१३) व राम गणेश गडकरीकृत सुप्रसिद्ध 'एकच प्याला' (१९१७) अशी एकाहून एक सरस नाटकांचा प्रामुख्यानें उल्लेख करता येईल. देशांत गंभीर चळवळ सुरू होऊन स्वातंत्र्याच्या महतीची जाणीव दिसतांच लोकशाहीचा पुरस्कार करणारी ऐतिहासिक पौराणिक सामाजिक अशी कितीच नाटकें तयार झाली. खाडिलकरकृत कीचकवध (१९०७), सत्त्वपरीक्षा (१९१५), संगीत द्रौपदी (१९२०), कृ. ह. दीक्षितकृत संगीत औद्यांचा ठेंगा (१९२२); गो. स. टेंबेकृत संगीत पटवर्धन (१९२४), वीर वामनराव जोशीकृत राक्षसी महत्त्वाकांक्षा (१९१४), रणदुंदुभी (१९२७), धर्मसिंहासन (१९३१), न. कृ. फाटककृत स्टेट प्रिझनर (१९३१); नि. ह. औंधकरकृत आगऱ्याहून सुटका व बेबंदशाही, वरेरकरकृत सत्तेचे गुलाम, प. ना. टिपणीसकृत आशानिराशा ही नाटकें अशा प्रकारची होत. भांडवलशाही विरुद्ध चाललेल्या कामगार लोकांच्या चळवळीचें प्रतिबिंब माधवराव जोशीकृत गिरणीवाल्या (१९२९), ग. कृ. फाटककृत माझी जमीन (१९३२), ना. सी. फडकेकृत आगगाडी (१९३८) इत्यादि नाटकांत आढळतें. अस्पृश्योद्धारासंबंधीं झालेल्या नाटकांत वरेरकरकृत संन्याशाचा संसार (१९१९), कुलकर्ण्याचा ठाणा; टोकेकृत पतितोद्धार (१९३२), ठाकरेकृत खरा ब्राह्मण (१९३३) व प्र. के. अत्रेकृत वंदेमातरम् (१९३७) यांचा निर्देश करितां येईल. स्त्रीशिक्षण, विवाहाचें स्वातंत्र्य, पुरुषी अरेरावी या संबंधी सनातनी व सुधारक या मराठीशी नव्यानें सुरू होणार नव्या आचार विचारांचें प्रतिपादन करणारी नाटकें तयार झाली. अशा नाटकांत गडकरीकृत भावबंधन, मोटेकृत सम्राट देशी, अत्रेकृत घराबाहेर व उद्याचा संसार, खांडेकरकृत आधकपाणी शाळा व ... , ... कृत ... व ..., मो. ग. ... , ... न. ना. ... कृत (सर्वांत अलीकडे पडद्यावर हे पौराणिक नाटक लिहिलें आहे) वगैरेंचा या नाटकांचा उल्लेख करता येईल. या सर्व नाटकांमधून जसा जसा मेळ

जे जे प्रश्न समाजात निर्माण होतील त्या त्या वेळीं ते ते प्रश्न मराठी रंगभूमीवर चित्रित करण्याच्या कामीं आपले नाटककार कसे जागरूक राहिले आहेत तें दिसते.

नाट्यछटा

नाट्यछटा या नाट्यप्रकाराचा थोडासा उल्लेख येथेंच केलेला बरा. के. दिवाकर (शंकर काशीनाथ गर्गे इ. स. १८८९ ते १९३१) हे या वाङ्मय-प्रकाराचे जनक. पाश्चात्य नाटककार रॉबर्ट ब्राऊनिंग याच्या ड्रॅमॅटिक मोनोलॉग्ज (नाट्यात्मक स्वगतें) चा परिणाम म्हणून दिवाकरांनीं मराठी नाट्यछटा लिहिल्या. त्यांच्या नाट्यछटांत उपरोधाचें शस्त्र परिणामकारक रीतीनें वापरण्यात आलें आहे. त्यांच्या सर्व नाट्यछटा अर्थपूर्ण आहेत. पंत मेले, राव चढले; तेवढेंच ज्ञान प्रकाशात या त्यांच्या नाट्यछटा विशेष उल्लेखनीय आहेत. कल्पना-विलास, स्वभाव रेखन, नर्मविनोद, काव्यात्मकता, कुशल संवाद हीं दिवाकरांच्या नाट्यछटांतील वैशिष्ट्यें होत. दिवाकरांच्या नंतर हा वाङ्मयप्रकार हाताळण्याचा बऱ्याच जणांनीं प्रयत्न केला. पण त्यांत त्यांना यश आलें नाहीं. अगदी अलीकडे अमळनेरचे प्रभाकर वेन्द्रे यांनीं "बायका या अशाच व इतर नाट्यछटा" (१९५१) प्रसिद्ध केल्या असून त्या चांगल्या मार्मिक आहेत मानवा कुठें फेडशील हें पाप, दहा रुपयाची नोट, कटलेला पतंग या त्यांच्या नाट्यछटा सुंदर आहेत.

नाट्यसृष्टीचा विकास

मराठी नाटकांसंबधानें साग्रोपांग तपशीलवार विवेचन करण्याचें स्थळ हें नव्हे. यासंबधीचें विवेचन मराठी नाट्यसृष्टि–पौराणिक नाटकें, मराठी नाट्य-सृष्टि–सामाजिक नाटकें (द्वितीय आवृत्ति) या माझ्या दोन ग्रंथांत यापूर्वीच मीं केलें आहे. सामान्यपणें गेल्या शंभर वर्षांत मराठी नाटकांत कोणकोणत्या दिशांनीं प्रगति झाली, ती येथे थोडक्यात सांगितली म्हणजे झालें. सुरुवातीच्या पौराणिक नाटकांतून देवांचा आणि राक्षसांचा भरणा असे, आणि ठसठशीत बाह्य कृतींवर

नाटकभरचा भर असे. खून, मारामाऱ्या, युद्धें, राक्षसांच्या डरकाळ्या, गळेचा भडका इत्यादि प्रकार सुरुवातीच्या नाटकांतून असत. कोल्हटकरांच्या प्रेमशोधन (१९०८) नाटकापासून किंवा त्याच्याहि पूर्वीच्या शारदा (१८९९) नाटकापासून बाह्यकृतीपेक्षा मनांत चाललेल्या झगड्याचें चित्र रंगविणें हें महत्त्वाचें मानलें जाऊ लागलें. देव आणि राक्षस किंवा श्रीमंत आणि सरदार किंवा राजे आणि प्रधान या पात्रांच्या ऐवजीं मध्यम स्थितींतील, शेतकरी-मजूर, शाळामास्तर-कारकून यांच्या जीवनांतील समरप्रसंगावर आधुनिक नाटकें रचलीं जाऊ लागलीं. पूर्वीच्या नाटकांत बाह्यद्वंद्वाला महत्त्व दिलें जाई. त्याऐवजी प्रेमशोधन नाटका-पासून अंतर्द्वंद्वाला महत्त्व दिलें जाऊ लागलें यामुळें रंगभूमीवरचा तरवारींचा खणखणाट, रणभीमदेवी गर्जना, खून खुनच्या आरोळ्या या थांबून आवाजाच्या साध्या चढउताराला़हि महत्त्व येऊं लागलें. नाटकांतला पूर्वीचा ओबडधोबडपणा जाऊन, सर्वच बाबतींत एकप्रकारची सूक्ष्मता, कलात्मकता आली. "तुझ्याच कपाळींचें थोडें कुंकू काढून माझें कुंकू नीट कर" (कुमुद भावबंधन) सारख्या साध्या वाक्यालाहि ॲटम बॉंब इतकें महत्त्व कसें देता येतें हें नाटककारांना कळून आलें सुरुवातीच्या पौराणिक नाटकांतून स्वभावरेखन अवळ जवळ नसेच. किर्लोस्करांच्या संगीत सौभद्र नाटकापासून स्वभावरेखनाकडे नाटककारांचें लक्ष जाऊ लागलें. देवल, कोल्हटकर, खाडिलकर, गडकरी, अत्रे, पु. ल देशपांडे, विजय तेंडूलकर, बाळ कोल्हटकर, वि. वा. शिरवाडकर यांच्या नाटकांतील पात्रें रेखीव, मार्मिक, वैशिष्ट्यपूर्ण, विविध व परिणामकारक रेखाटलीं गेलीं आहेत. अगदीं सुरवातीच्या नाटकांतील संवाद लहान व सुटसुटीत असत. कोल्हटकर-देवलांच्या नाटकांतील संवादहि लहानच आहेत. कोल्हटकर, खाडिलकर, गडकरी यांच्या नाटकांतील संवाद संभाषणवजा होण्याऐवजीं भाषणवजा होऊं लागले. गडकऱ्यांच्या नाटकांत या गोष्टीचा अतिरेक झाला प्रेमसंन्यासांतील जयंत व एकच प्यालांतील सुधाकर यांच्या तोंडीं अनेक ठिकाणीं लांबलचक भाषणें आलीं आहेत. वरेरकरांच्या 'सत्तेचे गुलाम' या नाटकापासून पुन. संवाद लहान लहान व्हायला लागले आहेत. वीर वामनराव किंवा कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांची

ओजस्वी प्रौढ भाषा, किंवा गडकऱ्यांची अनुप्रासात्मक काव्यपूर्ण भाषा, यांच्या ऐवजी साधी भाषा व सुटसुटीत खुमासदार संवाद हे अत्रे, वरेरकर इत्यादि आधुनिक नाटककारांच्या नाटकातील वैशिष्ट्य बनत चाललें आहे. पूर्वीच्या नाटकात प्रवेश पुष्कळ पण दोन तीन पानी असत. पौराणिक नाटकात हा प्रकार महाप्रयास सापडतो. पुढें प्रवेशांची संख्या तीन, चार, पाचावर आली, परंतु प्रवेश मात्र दहादहा पानी बनले! इ.स. १९२३ सालापासून विशेषतः वरेरकरांच्या तुरुंगाच्या दारात या नाटकापासून–एक प्रवेशी व तीन अंकी नाटकें तयार होऊ लागली. खिडक्या दारें महाल–चवकिचे यांना धुंडाळून ठेवणारे पडदे जाऊन त्यांच्या ठिकाणी खरी दारें–खऱ्या खिडक्या, खरे पडदे असलेले फ्लॅट सीन्स रंगभूमीवर दिसू लागले. आकाशगंगा (बाळ कोल्हटकर), देवाचें मनोराज्य (वसंत कानेटकर) यांतील दृश्यें अपूर्व आकर्षक व अनुकूल वातावरण निर्माण करणारी आहेत. वेड्याचें घर उन्हात या सारखें नाटक प्रोड्यूसरच्या हिकमतीवर अवलंबून राहणारें आहे. किर्लोस्कर, महाराष्ट्र, शाहूनगरवासी, गंधर्व, नाट्यकलाप्रवर्तक सारख्या सुप्रसिद्ध नाटकमंडळ्यांतूनहि पूर्वी स्त्रियांच्या भूमिका पुरुष घेत आणि पुष्कळ वेळा त्या स्त्रियांहूनहि सरस ठरल्या जात. आधुनिक नाटकात स्त्रियांच्या भूमिका स्त्रियाच घेऊ लागल्यानें, रंगभूमीच्या वास्तवतेत भरच पडली आहे. अगदीं सुरवातीच्या नाटकातील संगीताची मदार सूत्रधाराकडे असे. पुढें किर्लोस्करांच्या संगीत नाटकापासून सर्वच पात्रें गाऊ लागली. याचा पुढे अतिरेक होऊन शिपाया दिवाणांहि नाटककार गावयास लागले! नाटकाचें रूपांतर संगीत जलशात व्हायला लागलें. याहि बाबतींत आता सुधारणा होऊन जेथें पूर्वी शंभर दीडशें पदें येत, तेथें पाच–दहा पदें येऊ लागली आहेत. स्वगत, एकीकडे इत्यादि भाषणप्रकार पूर्वीच्या ऐतिहासिक, पौराणिक, सामाजिक अशा सर्वच नाटकात विपुल प्रमाणा वर असत " तुरुंगाच्या दारात " या नाटकापासून ' स्वगत ' ' एकीकडे ' या भाषण प्रकारांना हळूहळू मज्जाव व्हायला लागला. अलीकडच्या बहुतेक सर्व नाटकांतून पूर्वीच्या ' स्वगताची ' हकालपट्टी करण्यात आली आहे. पूर्वीच्या नाटकातील विनोद बनचक किंवा विदूषक या पात्राकडूनच होई आणि तोहि

शाब्दिक व उथळ स्वरूपाचा असे. किर्लोस्कर कोल्हटकर गडकरी केळकर माधवराव जोशी-अत्रे-वरेरकर इत्यादि नाटककारांनीं विनोदाचें स्वरूप अधिकाधिक व्यापक विविध व बहारीचें बनविलें. सर्व नाटकांतच एक प्रकारचें विनोदी वातावरण निर्माण करण्याचें कौशल्य किर्लोस्कर केळकर माधवराव जोशी व अत्रे यांच्या ठिकाणीं विशेषेंकरून आढळतें कोल्हटकर व गडकरी यांच्या नाटकांत विनोदा करितां कांहीं खास प्रवेशाची व पात्रांची योजना असते. अशा रीतीनें अनेक तऱ्हांनीं प्रगत व कलापूर्ण झालेल्या नाटकांना १९३० सालापासून बोलपटाशीं झुंज खेळावी लागत असून, त्या झुंजीत नाटकांना एकेक पाऊल मागें घ्यावें लागत आहे. पूर्वीच्या नाटकांच्या थिएटरांचीं रूपांतरें अनेक शहरांतून बोलपटगृहांत व्हायला लागलीं असून, चांगल्या नाटकांनाहि गादीखुर्च्यातील आणि सामान्य थिएटरांत प्रेक्षकांसमोर यावें लागत आहे! धंदेवाईक नाटक कंपन्या ज्या पूर्वी पंचवीस तीस सहज असत त्या आतां पांचहि नाहींत! असें असलें तरी हौशी मंडळींचें नाट्यसत्र गेल्या दहा पंधरा वर्षांत अनेक ठिकाणीं अनेक निघालें असून, आपल्या मगदुराप्रमाणें जुनीं नवीं नाटकें शाळा कॉलेजांच्या दिवाणखान्यांतून व इतरत्र रसिक प्रेक्षकांसमोर आणीत आहेत या प्रयत्नांकडे पाहिलें असतांना मराठी रंगभूमीचा भविष्यकाळ उज्ज्वल नसला तरी निराशाजनकहि नाहीं असें खास म्हणतां येईल.

६

आधुनिक काव्य

(१९२१ ते १९६०)

राजकवि तांबे—आधुनिक काव्याच्या अग्रेसरत्वाचा मान राजकवि भास्करराव[1] तांबे यांच्या काव्याकडे सहजच जातो. महाराष्ट्रापासून दूर अशा ग्वाल्हेरसारख्या ठिकाणी राहून तयार झालेली त्यांची कविता अगदीं स्वतंत्र आहे. केशवसुती संप्रदाय किंवा रविकिरणमंडळ अशा कोणत्याच कंपूंत पडू शकणारी त्यांची कविता नाहीं. आत्मपर, गूढ, ऐहिक अशीं केशवसुती संप्रदायांतील काहीं लक्षणें त्यांच्या कवितेंत आढळलीं, तरी समाजाभिमुखता—क्रांतिकारकता हीं जीं केशवसुती काव्याचीं प्रमुख लक्षणें आहेत तीं त्यांच्या काव्यांत नाहींत. केशवसुत-टिळक-गोविंदाग्रज यांच्या काव्यांत सामाजिक सुधारणेचा जो पुरस्कार आढळतो, तसा प्रकार तांब्यांच्या काव्यांत नाहीं. कला ही कलेकरितां असते, या मताचे तांबे होते. जीवनांत त्यांनीं व इतरांनीं अनुभवलेलीं सुखदुःखें त्यांनीं भावोत्कटतेनें आपल्या काव्यांत वर्णिलीं आहेत. इ. स. १८९० पासून तांबे काव्य लिहीत असले, तरी त्यांचा खरा बोलबाला प्रो. मायदेव यांनीं इ. स. १९२० मध्यें त्यांच्या कवितांचा संग्रह प्रसिद्ध केल्यानंतरच झाला. त्यानंतर कवि अज्ञातवासी व कवि माधव ज्यूलियन यांनीं अनुक्रमें १९२७ व १९३५ मध्यें त्यांच्या काव्याचे संग्रह नवीन स्वरूपांत लोकांसमोर ठेविले. अगदीं निरपेक्षपणें काव्याची

---

[1] जन्म—इ. स. १८७४ मृत्यु—इ. स. १९४१

काव्यरचना—तांबे यांची समग्र कविता सं. डॉ. माधवराव पटवर्धन

उपासना तांब्यांनी केलेली दिसते. ते कलावादी असल्यानें कमरेंहि प्रचारकार्य करून गुरुगाना किंवा पुढारीपणाचा डौल मिरविण्याचा त्यांचा हेतु नव्हता. या बाबतींत ते म्हणतात,[1] "सभोंवतील अनेक लहानमोठीं, घरांतील, घराबाहेरील, जड सृष्टींतील, चैतन्य सृष्टींतील दृश्यें मनाला झोंबलीं म्हणजे तीं काव्यरूपानें परिणत व्हावयाचीं; मग तीं कल्पनादि स्वरूपाचीं असोत, सामाजिक असोत, धार्मिक असोत, राष्ट्रीय असोत, असा क्रम आजतागाईत चालू आहे." सृष्टींतील विविध दृश्यें पाहून तांब्यांच्या भावना उचंबळून येत आणि त्या काव्यरूपानें बाहेर पडत. म्हणूनच त्यांच्या काव्याचें स्वरूप बव्हंशीं भावगीतात्मक आहे. टेनिसन आणि ब्राऊनिंग या इंग्रजी कवींचें काव्य त्यांच्या वाचनांत होतें. टेनिसनच्या लहान गीतासारखीं किंवा ब्राऊनिंगच्या नाट्यगीतासारखीं नटांचीं गीतें किंवा पदें त्यांनीं रचलेलीं दिसतात. संस्कृत कवि जयदेव हा त्यांच्या आवडीचा होता. त्याच्याप्रमाणें ते आपल्या गीतावर राग व ताल देत असत. मराठी काव्यांत राग आणि ताल तांब्यांनीच प्रचलित केले असें म्हणावयास हरकत नाहीं. पद्यांतील विशिष्ट भावनांना पोषक असे हे राग असत. 'घुमघुमत घुमव ग्रे' या गीताकरितां शंकरा रागाची जशी त्यांनीं योजना केली आहे तशीच 'नववधू प्रिया' या गीताकरितां 'ललत'सारख्या करुणरम्य रागाची योजना केली आहे. "जोजो जोजो रे" या गीताकरितां सारंगासारख्या रागाची योजना आहे तर "नदीतिरीं उभी" या गीताच्या शोककारक घटनाला अनुकूल अशा जोगी रागाची योजना आहे. तांब्यांचीं भावगीतें आत्मलक्ष्यी तसेंच परलक्ष्यी देखील आहेत. आपल्या भावनांचें चित्रण जसें त्यांनीं केलें आहे तसेंच दुसऱ्यांच्या भावनांचेंहि केलें आहे. "मधु मागशि माझ्या सख्या, परी। मधुघटचि रिकामे पडति घरीं।" सारखें सुंदर आत्मलक्ष्यी भावगीत जसें त्यांनीं लिहिलें आहे, तसेंच "ते कान्त या पुढें, मीहि नव्याची कांता" सारखें भावपूर्ण परलक्ष्यी गीतहि त्यांनीं लिहिलें आहे. ब्राउनिंग कविसारखी "नदितिरीं उभी ती", "फेरीवाला",

---

१ चार शब्द—तांबे यांची समग्र कविता, सं. डॉ. माधवराव पटवर्धन

"विप्रुंचन", "तर मग गड्डी कोणाची?" सारखीं बहारीचीं नाट्यगीतेंहि त्यांनीं लिहिलीं आहेत.

असें असलें तरी ताब्यांच्या कवितेची खरी गोडी त्याच्या प्रेमगीतात आहे. मराठीं प्रसन्न मनानें आणि भावोत्कटतेनें प्रेमाच्या विविध भावना त्यांनीं गाइल्या आहेत. स्वतःच्या संसारात ते सुखी होते. त्या सुखी संसाराचीं आणि तृप्त प्रेमाचीं चित्रें त्याच्या प्रेमगीतांत जागोजागीं आहेत. स्वपत्नीच्या सहज चालण्यात आणि बोलण्यात मोहिनी भरलेली त्यांना आढळते. "एकवार बघ हासुन। हलमळेल सिंहासन। तळमळतील मनिं सुरगण। हास्यास्तव नाम ते"—असा स्वपत्नीच्या हास्याचा महिमा ते वर्णन करितात. स्वपत्नीला सावळी म्हणणाऱ्याची ते कींव करितात. कारण तिच्या लोचनात त्यांना 'अगाध दुर्मिळ जगीं' असें काहीं तरी दिसतें. वैयक्तिक प्रेमगीतांप्रमाणें त्यांनीं इतरांच्याहि प्रणयविषयक भावना आपल्या प्रेमगीतात वर्णिल्या असून त्यात विविधता भरपूर आहे. 'डोळे हे जुलमी गडे' म्हणणारी नवविवाहित वधू, वाटेच्या वाटसराला भरल्या संसारात माती न कालविण्याविषयीं विनंति करणारी प्रौढ स्त्री, पन्नास वर्षांनंतर पूर्वीच्या प्रेयसीची प्रतिमा असणारी तिची नात पाहून तिला आशीर्वाद देणारा वृद्ध, मनातल्या भावना अनिवार झाल्यानें 'ते कान्त यापुढें मीहि तयाची कांता' असें म्हणणारी बहलोर विधवा—अशा अनेक व्यक्ति त्याच्या प्रेमगीतांच्या विषय बनल्या आहेत ताब्यांच्या प्रेमगीतात मुग्ध शृंगाराचीं, क्वचित् उत्तान शृंगाराचीं बहारीचीं वर्णनें येतात. या प्रेमगीतांकरिता त्यांनीं योजिलेली भाषा नादमधुर भावमधुर अशीच आहे

ताब्यांच्या कवितेचें दुसरें वैशिष्ट्य म्हणजे तिच्यातील गूढगुंजन. जीवाशिवाच्या परस्पर संबंधावर आधारलेलीं काहीं गीतें त्यांनीं लिहिलीं असून तीं सरस आहेत. गोविंदाग्रजाच्या किंवा केशवसुताच्या गूढगुंजनात्मक काव्यासारखीं ताब्यांचीं काव्यें फारशीं दुर्बोध नाहींत 'रतले परपुरुषाशीं बाई' सारख्या पदातील परपुरुष म्हणजे परमेश्वर इतकें कळल्यावर कवितेचा अर्थ सरळ लागत

जातो व एक प्रकारची मौज वाटते. "या वेळीं माझ्या ये रमणा', नववधू प्रिया मी इत्यादि गूढगुंजनात्मक गीतांचा अर्थ थोड्याशा चिंतनानें सहज कळणारा आहे. ईश्वर प्रियकर असून भक्त हा त्याची प्रिया आहे, अशी सुफी पंथियाप्रमाणें काहींशी तांब्याची कल्पना असून ती काव्यपूर्ण नाहीं असें कोण म्हणेल ?

तांब्यांच्या काव्यात वाचकाचें मन वेधून घेणारी तिसरी गोष्ट म्हणजे त्याच्या मृत्युविषयक व आशावादी कविता. वृद्धावस्थेंत लिहिलेल्या या कवितात कोठेंहि असंतोष वा न्यूनतेची जाणीव नाही. सर्वत्र समाधान, प्रेम, आशा यांचें साम्राज्य त्याना दिसते. या बाबतींत त्याच्या वृत्तीचें साम्य ब्राऊनिंगशीं बरेचसें आहे. त्याना दिव्यगानेची ओढ लागली असून 'लाभेल ती ग्वाल । हा एक विश्राम ।' त्याचा होता मृत्यूनें 'जीवनाध्वरिं पडे आज पूर्णाहुती ।' येई अन्तेष्टिपदि आज झाली कृती 'असें त्याना वाटे. घन तमीं शुक्र बघ राज्य करी-ही आशेनें काठोकाठ भरलेली कविता सुप्रसिद्धच आहे. याशिवाय मुसाफीर आम्ही, पुंगीवाला, चिवचिव चिमणीसारखीं संवादगीतें; हट्ट हिला लागली सारखीं कौटुंबिक गीतें, 'म्हाताऱ्या नवरदेवाची तक्रार' सारखी विनोदी कविता, 'दणुदुणु ये' सारखी वत्सलरसानें भरलेली कविता, किंवा 'स्वारी कधी येईल', सारखी मृत्यूचें स्वागत करणारी कविता याहि रमणीय आहेत. तांब्यांच्या काव्यात अलंकाराचा झगमगाट व कल्पनेच्या उत्तुंग भराऱ्या नसल्या तरी त्यात विलक्षण जिव्हाळा, गोडवा, प्रसन्नता, सौंदर्य, सूचकता हीं आहेत त्यांचीं गीतें लोकप्रिय होऊन त्याचें अनुकरण करणारे पुष्कळ निघाले याचें कारण हेंच होय.

राजकवि चंद्रशेखर[१]—राजकवि तांबे यांच्याच प्रमाणें स्वतंत्र जडणघडणीचें राजकवि चंद्रशेखर शिवराम गोऱ्हे याचें काव्य आहे. बाहेर ग्रीष्माच्या झळा लागत असताना आम्रमंजरीशीं प्रेमगोष्टी करीत कोकिळानें कुहुकुहु असे स्वरा-

१ जन्म—इ. स. १८७१ मृत्यु—इ. स. १९३७ काव्यसंपदा—चंद्रिका—स्फुट-कवितांचा संग्रह १९२२, किरमतपुरचा जमीनदार १९३६, उग्द शुषित इत्यादि.

लाप पाडीत असावें, त्याप्रमाणें मर्मोत्पनाच्या परीस्थितीच्या झळा लागत असतानाहि चंद्रशेखर कवितादेवीशीं हितगूज करीत 'गोदागौरव' किंवा 'मानसातील प्रतिबिंबें' सारखीं रमणीय काव्यं तयार करीत बसलेले असत. ब्रह्मवादी मनुष्य हा जसा आत्मरति-आत्मक्रीड असतो, तद्वत् चंद्रशेखर हे कवितारति व कविताक्रीड होते असे म्हणण्यास चिंता नाहीं. काव्यविषयींच्या त्याच्या कल्पना उदात्त अशा होत्या. काव्यावर त्यांचें निस्सीम प्रेम होतें. दुर्बोध, कटुकंटककल्पनायुक्त काव्य त्यांना मुळींच पसंत नसे. परंतु जें का नटलें नव कल्पनांनीं, ओथंबलेंहि सुविचार समागमांनीं । शृंगार वीर करुणादि नवा रसांचे । त्याचेंच ध्यात, न हि शब्दसुधारसाचें'—अपलें काव्य त्याच्या पसंतीस उतरे "ऐशीं उदात्त उज्ज्वल काव्यें केवल अहो समाधीनें साध्य कवींना होतीं" (कविसंदेश) असे ते म्हणत. आणि असल्या काव्याच्या आराधनेपुढें त्यांना कमलीच पर्वा वाटत नसे. कवितारतिशतकात ते म्हणतात, "तुझ्यास्तव उपेक्षिल्या बहुविधा सुविद्या कला । तुझ्यास्तव न तीं पदें उपपदें मिळाली मला." कवितादेवीचे चंद्रशेखरासारखे उपासक फारच थोडे असतील. आपली कविता नादमधुर, भावमधुर, शब्दमधुर, अर्थमधुर बनविण्याची ते पराकाष्ठा करीत ते याचमुळें. जुन्या पद्धती वळणावर आर्याश्लोकादि वृत्तांत काव्यरचना करूनहि त्यांची कविता कोठेंहि बोजड किंवा दुर्बोध नाहीं. प्रौढ परंतु प्रसादपूर्ण अशा काव्यपंक्ति चंद्रशेखरांच्या काव्यांत सर्वत्र विखुरलेल्या आढळतात. सगमरवरी पायवाटावर मालतीपुष्पाचा वास घेत जावें त्याप्रमाणें त्याचें काव्य वाचीत असतांना वाचकाला वाटतें. अर्थाच्या प्रसन्नतेबरोबर सुविचार आणि सद्भाव हींहि त्यांच्या काव्यांत भरपूर आहेत. किंबहुना चिंतनपरता हा त्यांच्या काव्याचा एक प्रमुख विशेषच मानता येईल. त्यांची कविता 'अनुविचारसंचारिणी' आहे. तिचा उद्भव भावनांच्या अतिरेकांतून न होता, विचारांच्या परिणतावस्थेतून होतो. एखादी गोष्ट पाहतांच त्यांच्या हृदयातील भाव तर जागृत होतातच. परंतु लगलीच डोक्यातील विचारहि थैमान घालूं लागतात. आणि अशा तऱ्हेनें भावना आणि विचार यांनीं युक्त असें त्यांचें काव्य तयार होतें. देहाची नश्वरता, इतिहास, धनगर आणि तत्त्-

वेत्ता, एकातवास, तारातरंग, वसतमाधव इत्यादि अनेक चिंतनपर कविता त्यानीं लिहिल्या असून त्यातील विचार प्रौढ व सरस आहेत. मनानें ते वेदाती असल्यानें ईश्वराचा अधिवास ते सर्वत्र पाहत आणि एक प्रकारच्या योगानदात सदैव असत

चद्रशेखरानीं निसर्गवर्णनपर बरीच कविता लिहिली आहे. ते निसर्गाचे व एकातवासाचे मोठे भोक्ते होते त्यामुळें त्याचें निसर्गाचें वर्णन खरेखुरें व जिव्हाळ्यानें भरलेलें झाले आहे. निसर्गाच्या ठिकाणीं ईश्वराचें प्रतिबिंब त्याना दिसे (प्रेमलोद्गार). " येवोनी वायूच्या झुळुकीं मराळ। देती बहुसाळ भास तुझा " असे ते म्हणत. निसर्गाविषयींचीं त्याचीं वर्णनें सूक्ष्म आहेत, तशींच तीं भावमय व पवित्र आहेत याच्याच जोडीला निसर्गाकडे पाहून त्याच्या मनात घर्डस्वर्थ कविप्रमाणें विचारहि जागृत होतात. याचमुळें कोकिळाच्या गोड शब्दानें कवि मोहून गेल्यानतर शेवटीं म्हणतो, " चतुरनि रूप नकोरे फसू मते। सकल जें चमके नच हेम तें।" "मानसातील प्रतिबिंबें" या काव्यात मानस सरोवरात पडलेल्या चद्राच्या प्रतिबिंबाकडे पाहून त्याना परमात्मस्वरूपाची आठवण होते व मग ते म्हणतात, " त्याम जाणता मग नुरे जाणायाचें। त्याम अभ्यासिता नुरे शिकायाचे। त्यास जाणोनि नुरे जाणण्याचे। त्यास पावुनि नहि फिरुनि परतण्याचें "

चद्रशेखरानीं रंगराव हर्षे, चिंतोपंत उदास, काय हो चमत्कार, गोदागौरव, कीर्ति आणि प्रीति, किस्मतपूरचा जमिनदार, उगड गुपितसारखीं कथात्मक काव्येंहि लिहिलीं आहेत. त्यापैकीं पहिलीं तीन रूपातरित आहेत. इल पेन्सेरोसो व ल एलेग्रो या मिल्टनच्या काव्याचें आधारें त्यानीं अनुक्रमें चिंतोपंत उदास व रंगराव हर्षे हीं काव्यें सजविलीं असलीं, तरी त्यातील बराच भाग स्वतत्र असून रूपातर सर्वस्वी महाराष्ट्रीय वाटतें. सर्वेक्स मिराकलच्या आधारें रचलेलें ' कायहो चमत्कार ' हें काव्य रूपातरित आहे असेंहि न वाटण्याइतकें सरस साधलें आहे. जिऊ, शिवबा, धनाजी, रावजी यांचीं स्वभावचित्रें इतकीं

अविस्मरणीय आहेत की कोठीं ताणण्याची सोय नाहीं. उघड गुपित ही ग्रामीण कथा असून मोठी भावमधुर आहे. किसनपुरचा जमीनदार हें काव्य मुद्दाम रचल्याप्रमाणें असलें, तरी त्याची रचना सफाईदार आहे. गोदागौरव काव्यातील नादमाधुर्य जयदेवकवीची आठवण करून देणारे असून शिवाय या काव्यात चंद्रशेखरांनीं थोडेसें आत्मचरित्रहि दिल्यानें तें हृद्य बनलें आहे. ताम्बेयांची कविता जशी आत्मपर आहे तशी अर्थातच चंद्रशेखराची नाहीं. त्यामुळें कवितारति रिंना गोदागौरवसारख्या काव्यात येणारे आत्मपर उल्लेख मोठे विलोभनीय वाटतात. टेनिसन हा कवि जशी घासून पुसून सफाईदार शब्दरचना करी तशीच चंद्रशेखरहि करीत. त्या कारणानें अर्थगौरवाबरोबर पदलालित्यहि त्यांच्या काव्यात भरपूर येई. या पदलालित्याला शब्दालंकार अर्थालंकार इत्यादिंची जोड मिळाल्यानें त्यांच्या कवितादेवीचे पदन्यास मोठे प्रौढ, पवित्र नि मनोहर बनले आहेत. गिरिशिखराहुनि जलदाधारा धावत ही हे तव अवतरते। घुमघुम् घुमघुम् जलकल्लोल हें नादब्रह्मचि की नटलें। राहिन हे तव जलधारांत अवधारांसा या शिखरीं। जय सञ्जीविनी जननि पयोदे श्रीगोदे म्हणतात इत्यादि गोदागौरवातील या चार ओळींवरूनहि चंद्रशेखराच्या पदलालित्याची सहज कल्पना येऊ शकेल.

रविकिरणमंडळ

केशवसुतांनीं मराठी कवितेला दिलेलें वळण गोविंदाग्रजाच्या अखेर-पर्यंत स्पष्टपणें चालू राहिलें. तुतारीमंडळापैकीं बालकवि, रे. टिळक, गोविंदाग्रज, रेंदाळकर ही मंडळी, तसेंच जुन्या परंपरेंतील लेले लोंढे आगाशे-कानिटकर इत्यादि मंडळी इ. स. १९२० पर्यंत दिवंगत झाली. या मंडळींच्या नंतर कांहीं काळ तसाच गेला. तरुण व नवविचाराच्या मंडळींत काव्यक्षेत्रात कांहीं तरी नवीन करून दाखविण्याची इच्छा निर्माण झाली. काव्य अधिक कलापूर्ण, निर्दोष, सरस बनवावें, त्यात नवेनवे प्रवाह आणून मिसळावे, साहित्याची सर्वांनीं मिळून सेवा करावी, त्या-विषयीं सर्वांनीं चर्चा करावी अशा प्रकारचें विचार इ. स. १९२०ते २३ या

काळात पुणें येथें यदृच्छया या नाहीं त्या कारणानें राहत असलेल्या नाट्य छटाकार दिवाकर, माधवराव पटवर्धन, श्री कृ कानेटकर, यशवंतराव पेंढरकर, ग त्र्य माडखोलकर, श्री बा रानडे, द ल गोखले इत्यादि मंडळींच्या मनात येऊन मधून मधून रवीवारीं ही मंडळी एकत्र येत व चहापानाबरोबर साहित्यविषयक चर्चाहि करीत अर्थात्च आपल्या मित्र सभाला त्यानीं इ स १९२३ मध्यें रविकिरणमंडळ असें नाव देऊन त्याची व्यवस्थित स्थापना जाहीर केली थोड्याच दिवसानीं 'किरण' नावाचा गद्यपद्यात्मक संग्रहहि त्यानीं प्रसिद्ध केला किरणानंतर उषा, शलाका, प्रभा असे आणखीहि संग्रह त्यानीं प्रकाशित केले मात्र ही सामुदायिक साहित्यसेवा पुढें फार दिवस चालू न राहता, मंडळाच्या नावानं पण वैयक्तिक कविता संग्रह पुढें प्रसिद्ध होत राहिले मंडळाच्या सभासदांपैकी पुढें काहीं दिवंगत झाले, काहींनीं मंडळ सोडिलें, काहींनीं मंडळ न सोडता काव्य करावयाचें सोडून दिलें, आणि शेवटीं रविकिरणमंडळ म्हणजे माधव जूलियन गिरीश व यशवंत अशा त्रिमूर्तींचाच मुख्यत्त्वे संघ ठरला या तिघानीं मात्र शारदेची उपासना भरपूर केली पंचवीस तीस काव्यसंग्रह प्रसिद्ध केले आणि अनेक ठिकाणीं जाहीरपणें काव्यगायन करून काव्याची आवड लोकात निर्माण केली गज़ल, सुनीत, भावगीत, ज्ञानपरगीत, शिशुगीत, राष्ट्रीयगीत, विडंबनकाव्य इत्यादि काव्यप्रकार त्यानींच मराठी साहित्यात रूढ केले जातिवृत्ताचा प्रसार करून त्याना नादित्वपणा, नियमितपणा आणिला काव्यरचनेत साक्षेपता आणून ती वृत्तशुद्ध व व्याकरणशुद्ध बनविली केशवसुतानी आत्मपर, सृष्टिवर्णनपर, ऐहिक, त्रुटित, सामाजिक काव्याची जी परंपरा सुरू केली होती, तीच रविकिरणमंडळानें अधिक जोमानं पुढें चालू ठेविली काव्यांत नव्या विचारापेक्षा, नव्या तऱ्हा रविकिरणमंडळानें सुरू केल्या व काव्य अधिक कलापूर्ण विविधतायुक्त व आकर्षक बनविलं गेल्या तीस वर्षांत रविकिरणमंडळानं मराठी काव्यसंपदेंत जी भर घातली ती मोलाची व विनतोड आहे यात शंका नाहीं

माधव ज्यूलियन[1]— रविकिरणमंडळाच्या सर्व सदस्यांत माधवराव पटवर्धन यांची कामगिरी अधिक वैशिष्ट्यपूर्ण झाली यांत शंका नाहीं. त्यांच्या ठिकाणीं पांडित्य आणि कवित्व यांचा जो एकाचवेळीं प्रकर्ष झालेला आढळे तो इतर सदस्यांत आढळत नसे. झुंजारवृत्तीनें एखादी गोष्ट तडीस नेण्याची चिकाटी त्यांच्या इतकी इतरांत नव्हती. काव्यनामापासून त्यांच्यात नावीन्याची आवड होती. त्यांचें स्वतःचें नाव माधव. महाविद्यालयात असतां त्यांच्या काहीं मित्रांनीं एका इंग्रजी कादंबरींतील नायकाचें ज्यूलियन हें नाव दोघांमधील स्वभावसादृश्यानें त्यांना दिलें. स्वतःच्या नावाबरोबर त्याहि नावाचा स्वीकार करून माधव ज्यूलियन अशा काहींशा वैचित्र्यपूर्ण नावानें त्यांनीं आपलें काव्य प्रसिद्ध करायला सुरुवात केली. फारसी भाषा व साहित्य यांचा त्यांनीं जो निष्ठापूर्वक अभ्यास केला, त्याचा फायदा त्यांनीं मराठी साहित्याला करून दिला. आपल्या काव्यात सुरुवातीला तरी त्यांनीं पुष्कळ फारसी शब्द व फारसी साहित्यांतील संकेत योजिले. गझल [illegible] प्रकार प्रथम पद्धतशीर त्यांनींच मराठींत रूढ केला. त्यांच्यापूर्वी नाटकांतून काहीं शिथिलरचनेचे गझल येत परंतु माधवरावांनीं आपली गझलांजलि (१९३३) प्रसिद्ध करून भावोत्कट उत्तान प्रेमगीतांचा एक नवीनच प्रकार मराठी रसिकांना अर्पण केला. मराठींत जातिवृत्तांचा पद्धतशीर प्रचार व्हावा म्हणून उपलब्ध असलेलीं सर्व मात्रावृत्तें एकत्र करून आणि त्यांना नियमांच्या साच्यात बसवून त्यांनीं छंदोरचनेसारखा विद्वन्मान्य वृत्तशास्त्रावरील ग्रंथ तयार केला. भाषाशुद्धि-विषयक चळवळ काहीं काळ त्यांनीं हातीं घेतली असतां, तिच्याहि मागें ते निष्ठेनें लागले होते. स्वतःच्या काव्यात पूर्वी योजिलेल्या अनेक फारसी शब्दांची शक्य तथें त्यांनीं हकालपट्टी केली व जुन्या मराठी शब्दांचा पुनरुद्धार सुरू केला.

---

१ डॉ. माधवराव त्र्यंबक पटवर्धन, जन्म जानेवारी १८९४, मृत्यु नोव्हेंबर १९३९, साहित्य—विरहतरंग—खंडकाव्य १९२६, सुधारक—सामाजिक उपहासपर खंडकाव्य १९२८, उमर खय्यामच्या रुबाया १९२९ भाषांतर, गझलांजलि—१९३३, स्वप्नरंजन—स्फुटकवितासंग्रह १९३४, तुटलेले दुवे—कवितासंग्रह—१९३८, नकुलालंकार—वाङ्मयीन झुंडशाहीवर उपहासपर काव्य १९३०, मधुलहरी—स्फुटकवितासंग्रह, छंदोरचना इत्यादि

या सर्वांपेक्षा काव्यविषयक त्यांनी जी कामगिरी केली तीच विशेष महत्त्वाची व उल्लेखनीय होय. त्यांच्या काव्यावर फारसी काव्याचा जसा परिणाम झाला, तसाच इंग्रजी काव्याचाहि झाला. फारसी काव्यातील भावोत्कट उत्तान प्रेमाचीं वर्णनें जशीं त्यांच्या काव्यात येतात, त्याचप्रमाणें इंग्रजी काव्यातील आत्मपरताहि त्यांच्या काव्यात भरपूर आहे. याच्याच जोडीला चंद्रशेखराच्या काव्याचा त्यांच्यावर जो काही परिणाम झाला होता तोहि निर्दोष-सफाईदार काव्याच्या रूपानें पाहावयास सापडतो. चंद्रशेखराचें पदलालित्य व नादमाधुर्य माधव जूलियन यांच्यात नसलें तरी अर्थगौरव व विचारगांभीर्य हे चंद्रशेखरी गुणविशेष त्यांच्यात निःसंशय आहेत. नादापेक्षा अर्थाकडे माधवरावांचें अधिक लक्ष असल्यानें, त्यांची कविता प्रसाद गुणाच्या दृष्टीनें थोडी कमी भरते. असें असलें तरी जिव्हाळा व भावोत्कटता या गोष्टी त्यांच्या सर्वच काव्यात भरपुर आहेत.

माधव जूलियन यांनी स्फुट तसेंच दीर्घकाव्यात्मक अशी दुहेरी काव्यरचना केली आहे. स्फुट रचनेत गज्जलांजलि, स्वप्नरंजन, मधुलहरी या संग्रहांचा समावेश होतो. गज्जलांजलीच्या एकशे आठ गज्जलांत आपलें यौवनातील प्रेमकाव्य मुख्यतः कवीनें ग्रथित केलें आहे. आदर्श, उत्कट काहींशा स्वैर परंतु शुद्ध नि सात्त्विक प्रेमाच्या लहरींचीं वर्णनें गज्जलांजलींत आलीं आहेत. 'प्रणय पद्धतीचा वारकरी' ही पदवी टीकाकारांकडून त्यांना यांतीलच काहीं गज्जलांनी मिळवून दिली. असें असलें तरी यांतील कोणतेंहि गज्जल अश्लील किंवा उत्तान शृंगारात्मक नाहीं. प्रणयाची भावना-आत्मपर प्रणयाची भावना-यात प्रामाणिक-पणें आणि मोकळ्या मनानें प्रकट केली आहे. प्रेमाखेरीज यात ईश्वर, आई, सृष्टि, बालमित्र इत्यादि विषयहि आले आहेत. गज्जलांजलीचें वातावरण प्रेममय, स्फूर्तिमय, आशामय असें आहे. 'स्वप्नरंजन' या संग्रहात प्रेमाखेरीज इतरहि विषय मोठ्या प्रमाणावर आले आहेत. समागमोत्सुक डोह, फत्तनी, रसिकास, अभिसारिका, सरदार सारख्या प्रसिद्ध कविता यात आहेत. 'मधुलहरी' या संग्रहात प्रेमविषयक कविता क्वचित्च असून, यांत कवीची वृत्ति खोल व गंभीर बनल्यासारखी दिसते. गांभीर्य आणि नैराश्य यांचा पगडा कवीवर पडला असताना

रचलेलीं काव्यें यात आहेत. "तुटलेले दुवे" ह्या वास्तविक स्फुट सुनीतांचा समूह होय. परंतु मागाहून माधवरावांनीं सर्व सुनीतें एकत्र करून व आणखी काहींची भर घालून त्यांतून एक कथा गुंफण्याचा प्रयत्न केला. नायकाची प्रेमनिराशा वर्णन करण्याच्या उद्देशानें "तुटलेले दुवे" एकत्र करण्यात आले आहेत. अर्थगांभीर्य, रसवत्ता, मार्मिकता या दृष्टींनीं यातील बरींच सुनीतें संस्मरणीय बनलीं आहेत. सुनीतरचनेचे निरनिराळे कल्पक प्रकार या दृष्टीनें देखील "तुटलेले दुवे" अभ्यसनीय आहेत.

माधवराव पटवर्धनांच्या दीर्घ काव्यांत विरहतरंगाचा क्रमांक पहिला लागतो. कथानकरचना, स्वभावपरिपोष, रसपरिपोष, शब्दचित्रें, अलंकार या सर्वच दृष्टींनीं हें काव्य वरच्या दर्जाचें झालें आहे. कालिदासाच्या मेघदूतापेक्षांहि रचना व स्वभावपरिपोष या नात्यानें हें काव्य अधिक सरस आहे. विप्रलंभ शृंगाराचें यात मनोरम चित्र पहावयास सांपडतें. यातील नायक विरहावस्थेत असा भ्रमतांना त्याला आपल्या प्रियेची स्मृति होऊन अनेक मागील प्रसंगाच्या आठवणी त्याला येतात. प्रस्तुत काव्य चांगलें प्रौढ व अलंकारप्रचुर झालें आहे. यात आलेलें प्रेमाचें तत्त्वज्ञान रसिक वाचकांना पटणारें आहे. यातील सृष्टिवर्णनें बहारीचीं असून, मनोविश्लेषण मार्मिक आहे. 'सुधारक' काव्यात कवीची दृष्टि बहिर्मुख बनून त्यानें जगातील व्यावहारिक जीवन यावर प्रखर टीका केली आहे. जगातील ढोंग, दंभ, शिष्टपणा यांविषयींचा तिटकारा बायरनच्या डॉन जुआन प्रमाणेंच यातील नायकाला वाटतो. झब्बू लोकांची टर उडविण्याचा कवीचा हेतू स्पष्ट दिसतो. या निमित्तानें उपहास, विनोद यांचीं अनेक उत्तम स्थळें या काव्यांत निर्माण झालीं आहेत. बापू राजे यांच्या ध्येयवादाखेरीज बाकी सर्वच गोष्टी या काव्यांतील वास्तवतापूर्ण आहेत. रावबहादुर ठोमरे, रंगराव देशमुख, डॉ. ओंकार, मेजर गोखले, शिमलागर्ड, मंगला, तरला, सगुणा कुलकर्णी, श्यामा वेंगुर्लेकर इत्यादिकांचीं स्वभावचित्रें वैशिष्ट्यपूर्ण व परिणामकारक आहेत. 'नकुलालंकार' हें दीर्घ काव्य 'सुधारक' काव्याच्याच पद्धतीनें लिहिण्यात आलें आहे. भार्यावृत्तांत रचलेल्या या काव्यांत वाङ्मयाच्या क्षेत्रांतील अनेक

झर्‍यांना समाचार घेण्यात आला आहे. बायरनकवीच्या इंग्लिश बार्डस अँड स्कॉच रिव्ह्यूअर्स या काव्याची आठवण प्रस्तुत काव्य वाचताना होते. कोट्या, अर्थचमत्कृति, यमकादि शब्दालंकार आणि वल्हारींची स्वभावचित्रे यांनी नटलेले हे काव्य वाचकाचे चांगलेच मनोरंजन करू शकते.

गिरीश[१]—आपल्या काव्यगायनाने काव्याची गोडी लोकांच्या ठिकाणी निर्माण करणाऱ्या कवींत शंकर केशव कानेटकर ऊर्फ गिरीश यांची गणना प्रामुख्याने करावी लागेल. गोड गळ्याने गाऊन दाखविलेल्या त्यांच्या 'मन गेले तुझ्यावर जडून रामा' व 'भलरी' यासारख्या कविता एके काळी आबालवृद्धांच्या जिव्हाग्री खेळत होत्या. गिरीशांना असलेल्या संगीताच्या आवडीने त्यांचे काव्य नादमाधुर्य, तालयुक्तता, गेयता आणि रचनेचा सफाईदारपणा या गुणांनी मंडित झाले आहे. कल्पनेची भव्यता किंवा भावनांची अत्युत्कटता या गोष्टी त्यांच्या काव्यात नसल्या तरी कलेला अत्यावश्यक असा संयम हा गुण त्यात पदोपदी आढळतो.

गिरीशांनी स्फुट तसेच खंडकाव्यात्मक अशी दुहेरी रचना केली आहे. त्यांच्या स्फुट काव्यात त्यांनी लिहिलेली स्त्रीगीते, बालपरगीते, ग्रामगीते यांचा समावेश होतो. मध्यम प्रकारचा कल्पनाविलास व भावपरिपोष या काव्यात आढळतो. सारंगीवाला, शांतिस्थान, सुंदर हिरवे माळ, भलरी, मानसमेघ इत्यादि त्यांच्या स्फुट कविता सरस आहेत. गिरीशांचे खरे वैशिष्ट्य त्यांच्या खंडकाव्यात आहे. मराठी काव्याच्या क्षेत्रात त्यांचे नाव 'अभागी कमल' व 'आंबराई' या काव्यांचे लेखक म्हणून नक्कीच वर्षे राहील. अभागी कमल हे काव्य प्रथम मासिक मनोरंजनात क्रमशः प्रसिद्ध होऊन नंतर इ. स. १९२३ मध्ये पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाले. प्रसिद्धीकालीच त्याला लोकप्रियता लाभली व ती आजहि सामान्यपणे टिकून आहे. कमल नावाच्या विधवेची करुण कहाणी यात भावपूर्णतेने गाण्यात आली आहे. सोपी भाषा, साकीसारखे साधे वृत्त,

१ शंकर केशव कानेटकर, जन्म १८९२, काव्यसंपदा—अभागी कमल (१९२३), कला (१९२६), आंबराई (१९२८), काचनगंगा (१९३०), फलभार (१९३४), मानसमेघ (१९४३) चंद्रलेखा (१९५२) इत्यादि

हिंदुमनाला पटणारा व शोभणारा वर्ण्यविषय, सफाईदार रचना व कृष्णाकाठच्या मुग्ध सृष्टिवर्णनें यामुळें हें काव्य सरस व मधुर झालें आहे. ' पण लक्षांत कोण घेतो ' या हरिभाऊंच्या कादंबरींत जो घरगुतीपणा व महाराष्ट्रीय मध्यम स्थितींतल्या कुटुंबाचें जसें चित्रण आहे, तसला घरगुतीपणा व चित्रण या सामाजिक खंड-काव्यात आहे. यांतील करुणरसाने वाचकाचे डोळे ओलावल्यावाचून राहात नाहींत. आवगई (१९२८) काव्यहि साची वृत्तांत असून, त्यांतील जीवन शेतकरी वर्गाचें आहे. ' अवेळीं संपत्ति आणि स्वातंत्र्य हातीं आल्यामुळ त्याचें खरें महत्त्व न समजलेल्या ' अशा एका तरुण शेतकऱ्याचा अधःपात कसा होतो व तो पुनः शेतीकडे कसा वळतो, याचें चित्र या काव्यात रेखाटण्यात आलें आहे. मधून मधून योजिलेल्या ग्रामीण भाषेनें व कृष्णाकाठच्या सृष्टिवर्णनानें आपण जानपदांच्या क्षेत्रात वावरत आहोंत असें वाचकाला वाटल्यावाचून राहत नाहीं. 'कल्प' या छोट्या काव्यात दोन कलावंत तरुण तरुणींच्या काव्यात्मक जीवनाचें शोकान्त चित्र आलें आहे. परिणामाच्या दृष्टीनें मात्र हें काव्य साधारणच म्हणावें लागेल.

महाराष्ट्र कवि राजकवि यशवंत[1]—विद्यमान कवींत बडोद्याचे राजकवि महाराष्ट्र कवि यशवंत यांच्या इतकी लोकप्रियता क्वचित् कोणाच्या वाट्यास आली असेल. इ. स. १९२१ सालीं बडोदें येथें मराठी साहित्य संमेलन प्रसंगीं 'देहाचा पूल' व ' माल्ू नको ग ' इत्यादि कविता मोठ्या श्रोतृसमुदायापुढें आपल्या खड्या आवाजात यशवंतांनीं गाऊन दाखवितांच, एक नवा मोठा कवि मराठी कवितेच्या क्षितिजावर लवकरच यशवंत होणार अशी लोकांची खात्री झाली. गेल्या तीस वर्षांत काव्यदेवीची त्यांनीं इतकी बहुमोल व सतत सेवा केली कीं तिचे फळ

१. यशवंत दिनकर पेंढरकर —जन्म इ. स. १८९९ — काव्यसंपदा —यशवंती (१९२१) इंदुकला (१९२३), यशोधन (१९२९) भावमंथन (१९३०) जयमंगला (१९३१) बंदीशाळा (१९३२) यशोगंध (१९३४) काव्यकिरीट (१९४०) यशोनिधि (१९४१) मोतीबाग (१९३२) यशोगिरी (१९४४) ओजस्विनी (१९४५) पाणपोई (१९५१), वाकळ, पर्वकाल ये नवा (१९५९) इत्यादि.

म्हणूनच इ. स. १९५० मध्ये मुंबई येथील ३३ व्या मराठी साहित्य-समेलनाचें अध्यक्षपद त्यांना प्राप्त झालें. यशवंतांची लोकप्रियता पाहून श्रीमंत प्रतापसिंह महाराज गायकवाड यांनीं त्यांना बडोदें दरबारचे राजकवि इ. स. १९३९ मध्यें नेमिलें. राजकवि हा देशील लोककवि कसा असू शकतो, याचें प्रत्यंतरच जणू काय ३३ व्या मराठी साहित्य समेलनानें लोकांना आणून दिलें. महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती होतांच सप्टेंबर १९६० मध्यें महाराष्ट्र सरकारनें त्यांना महाराष्ट्र कविचें पद उचित वेतनासह दिलें. यशवंतांचें काव्य राजा आणि प्रजा, स्त्री आणि पुरुष, धनिक आणि श्रमिक, बाल आणि वृद्ध यांना सारख्याच रीतीनें आवडतें, याचें कारण त्यात समाजातील सर्वच थराच्या भावनांचें बहारीचे चित्रण आलेलें असतें "अनुभवाच्या रवीनें घुसळलेल्या भावनेवर वेळोवेळीं जमून आलेलें नवनीत म्हणजेच हा कवितासंग्रह होय" असें खुद्द यशवंतांनीं आपल्या एका काव्यसंग्रहाचें जें वर्णन केलें आहे, तें त्याच्या सर्वच काव्याला लागू करावयास हरकत नाहीं. यशवंत हे संसारी आहेत. संसाराच्या सगळ्या सुखदुःखाचें, मानापमानाचे, चढउताराचे प्रसंग त्यांनीं केक पाहिले-अनुभविले आहेत मानवी मनाला सुखविणाऱ्या आणि सलणाऱ्या अनेक गोष्टी त्यांच्या नजरेखालून गेल्या आहेत. या सर्वांचीं सुंदर-दुःखद, दाहक शोभक, करुण रम्य चित्रें त्यांच्या काव्यांत सर्वत्र विखुरली आहेत. सहानुभूतीनें भावपूर्णतेनें जगाच्या पसाऱ्याकडे ते पाहात असल्यानें, वेळोवेळीं त्यांचें अन्तःकरण भावनांनीं भरून येतें. आणि मग या भावना उत्कट बनून शब्दरूपानें बाहेर येतात. चमेलीचे झेले, गुलामाचें गाऱ्हाणें, गाऊं त्यांना आरती, इशारा, बळिदान गरुड, चल मना घड्या घें, आई, युगधराचें पाळुपद इत्यादि भावगीतें अशीं निर्माण झालीं आहेत. यशवंतांनीं अक्षरशः शेंकडो भावगीतें लिहिलीं आहेत आणि तीं सर्व भावमधुर आहेत. लोकांना पटतील अशा शब्दांत, लोकांना अनुभवावयास सापडलेल्या भावनांचें चित्रण ते करीत असल्यानें त्यांचीं भावगीतें लोकांच्या जिव्हाग्रीं खेळत असतात. गिरीशांप्रमाणें यशवंतांनीं अनेक ठिकाणीं आपलें काव्य गाऊन दाखविलें असल्यानें ते लोकांच्या चांगल्याच परिचयाचें व आवडीचे

पुठेही तापतो मार्तंड डोई । आत पाथा बांधली ही तृप्तिगासाठीं मगई"
जगाचे वास्तवरूप दाखविणाऱ्या काव्यानेंच आपण जगाचें सांत्वन आणि जगाला उत्तेजन देऊं शकूं असें यशवंताना वाटत असावें. मात्र इ. स १९४० नंतरचें त्यांचे काव्य हें अधिकाधिक उत्साहपर व्हायला लागल आहे, यात शंका नाहीं. स्वतः कवीला आपल्या जीवनात आशा आनंद उत्साह वाटू लागताच, त्याचा परिणाम त्याच्या काव्यावर झालेला स्पष्ट दिसतो. 'ओजस्विनी (१९४५)' या त्यांच्या काव्यसंग्रहाच्या नावावरूनहि त्यांचा बदलता दृष्टिकोण दिसून येतो.

यशवंताच्या काव्यात सभोंवतालच्या परिस्थितीचे प्रतिबिंबहि स्पष्ट पडलेलें आढळतें सुरवातीची त्यांची कविता शाहिरी बाण्याची, ऐतिहासिक वीर पुरुषाचे पराक्रम वर्णन करणारी, महाराष्ट्राची स्तुति करणारी अशी आहे स्वातंत्र्यलक्ष्मीस मुजरा, देहाचा पूल, समर्थांच्या पायाशीं, माऊली, माझा महाराष्ट्र या अशा प्रकारच्या कविता आहेत देशात स्वातंत्र्य प्राप्त्यर्थ–गांधीजींनीं चळवळ सुरू करताच 'बंदिवान गरुड, गुलामाचें गाऱ्हाणें, तुरुंगाच्या दारात, इशारा, गांधीजींना आरती सारख्या कविता त्यांनीं रचिल्या. स्वातंत्र्याची चळवळ अधिक प्रसार पावताच त्यानीं "या आम्हाला मुळीं, जाइलों आम्ही तुमचे सुळीं। जगीं चिरंतन नांदतील परि अमुच्या शाणित धुळी" सारखे मरम क्रांतिगीत तयार केलें. इ. स. १९४४ मध्यें महायुद्ध थांबून समाजाची घडी नव्यानें बसविण्याचें विचार सुरू होताच त्यांनी युगवाणें चालुरद, नवी घडी यासारख्या नवविचारांच्या कविता रचून आपला दृष्टिकोण विशद केला. नैमित्तिक प्रसंगातून नित्य स्वरूपाचीं तत्त्वें ओळखून त्यावर काव्यरचना करण्यात यशवंत चांगलेच पटाईत आहेत

यशवंतानीं जयमंगला, बंदीशाळा व काव्यकिरीट अशीं तीन खंडकाव्ये लिहिलीं. 'जयमंगला' काव्यातील कथा जुनीच आहे बिल्हणाच्या 'चौरपंचाशिका' काव्याची जी कल्पना, तीच या काव्याची आधारभूत कथा होय गुरु शिष्याप्रेमाचें कथानक जुनें असलें तरी यशवंतानीं त्याची रचना नावीन्यपूर्ण केली आहे. निरनिराळ्या प्रसंगाचें साक्षात वर्णन न करितां, नायकाच्या तोंडून बावीस

भावगीतें रचून हें खंडकाव्य तयार करण्यांत आलें आहे. हीं सर्व भावगीतें स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण असून, तीं सर्व मिळून एक उदात्त प्रेम-कथानक तयार होतें. भावगीतांच्या योजनेमुळें कथानकाला सुंदर सुसंगति प्राप्त झाली आहे. बिल्हणाच्या मूळ संस्कृत काव्यांत किंवा विठ्ठलकवीनें केलेल्या भाषांतरांत आत्यंतिक शृंगारिक व शारीरिक वर्णनें आलीं आहेत तसें यांत नाहीं. यांत प्रेमाचें मानसिक वर्णन आलें आहे. प्रेमभावनेचा विकास आणि स्थित्यंतरें यांचें रमणीय चित्र या काव्यांत असून, सरसता या गुणानें तें मधुर बनलें आहे. माधव ज्यूलियन यांच्या 'विरहतरंग' या प्रेमकाव्याची साधारणपणें बरोबरी करूं शकेल असें हें काव्य आहे. बंदीशाळा काव्य विशिष्ट हेतूनें रचण्यांत आलें आहे. बाल गुन्हेगार मर्जीन हा बंदीशाळेंत कसा आला व तेथून सुटल्या नंतर समाजानें त्याला थारा न दिल्यानें तो कारागारांत कसा गेला, त्याचा तेथें अंत कसा झाला, त्याच्या मृत्यूच्या वार्तेनें त्याची आई कशी वागली इत्यादि कथाभाग यांत आला आहे. स्वतः कवि नोकरीच्या निमित्तानें येरवड्याच्या रेफर्मेटरीमध्यें असतांना यांत गुन्हेगाराची मनःस्थिति त्यांना जवळून पाहावयास मिळाली. कविमनाला अथांग सहानुभूति असल्यानें लागलीच त्यांनी पाहिलेल्या प्रसंगावरून काव्य निर्माण केलें. 'काव्यकिरीट' हें खंडकाव्य श्रीमंत प्रतापसिंह महाराज गायकवाड यांच्या राज्यारोहण प्रसंगाच्या नैमित्तिक गोष्टीवर आधारलेलें असलें, तरी यशवंतांनीं त्यांत नित्य स्वरूपाच्या अनेक गोष्टी आणून त्याला अमरता मिळवून दिली आहे. काव्यांत महाराष्ट्राच्या धर्तीवर निरनिराळीं वृत्तें व अलंकार आले असून, सर्व साहित्यगुणही आहेत. रचनाकौशल्य, कल्पनाविलास, भावपरिपोष इत्यादि दृष्टींनीं पाहतां मराठी खंडकाव्यांत काव्यकिरीटाचें स्थान बरेंच वरच्या दर्जाचें ठरेल.

रविकिरण मंडळांतील इतर सदस्य

श्रीधर बाळकृष्ण रानडे यांनीं "काळाच्या पडद्यांतून" नांवाचें खंडकाव्य लिहिलें असून, त्यांत तरुण कांतानें आजारी असतांना त्याच्या मनांत क्रमाक्रमानें विचारतरंग आले त्यांचें वर्णन आहे. रानडे व त्यांच्या पत्नी मनोरमाबाई यांचें स्फुट कविता एकत्र प्रसिद्ध करण्यांत आल्या आहेत. यांतील रानडे यांच्या कविता

सामान्य प्रतीची असून, मनोरमाबाईंची पतिप्रेमाची कविता बऱ्यापैकी आहे. घाटे-माडखोलकर-गोखले यांनीं काहीं स्फुट कविता चांगल्या लिहिल्या आहेत. परंतु संख्येच्या व गुणाच्या दृष्टीनें या तिघांचेंहि कार्य काहीं विशेष उल्लेखनीय झालेलं नाहीं.

इतर मंडळें-संघ व त्यांचें कार्य

रविकिरण मंडळाच्या यशामुळें अनुकरणाच्या भावनेनें बरींच कविमंडळें इ. स. १९२० ते १९३५ पर्यंत निघून, जिकडे तिकडे काव्यालाप ऐकूं येऊं लागले. पुण्याचें भ्रमरमंडळ, दादरचें कविमित्रमंडळ, नाशिकचें वाङ्मयविहार मंडळ, साताऱ्याचें अजिंक्यतारा मंडळ, औंधचें साहित्यसरोज मंडळ, कोल्हापूरचें साहित्यस्नेहमंडळ व भारतकवि मंडळ, सोलापूरचें कविरायमंडळ, बेळगांवचा सारस्वतसेवासंघ इत्यादिकांनीं या काळांत आपल्या सदस्यांच्या कविता एकत्र करून त्यांचे बरेच संग्रह प्रसिद्ध केले. या संग्रहांतील कविता होतकरू कवींनीं लिहिली असल्यामुळें तिची प्रत सामान्यच असणें स्वाभाविक आहे. काव्याला आलेली ही भरती १९३५ च्या सुमारास ओसरूं लागून, मराठी काव्यास ओहोटी लागल्याचा भास काहीं काळ झाला. याच काळांत दोघां तिघां मित्रांनीं-आप्तांनीं प्रसिद्ध केलेले काहीं संग्रह रसिकांना वाचावयास मिळाले. यशवंत-गिरीशांचा 'गीतझंकार', घाटे-पटवर्धन यांचा मधुमाधव, य. न. केळकर व कमलाबाई देशपांडे यांचें गीतद्विदल, भोरचे युवराज आणि त्यांच्या आप्त स्त्रिया यांचें 'त्रिदल,' भोरचे युवराज व त्यांच्या पत्नी यांची 'निर्झरिणी' पु. य. व विमलाबाई देशपांडे यांची 'निर्माल्यमाला', श्री. बा. रानडे व त्यांच्या पत्नी मनोरमाबाई यांच्या स्फुट कविता, ना. मा. संत व इंदिराबाई संत यांचा 'सहवास' हे त्यांपैकीं संग्रह होत. काहीं प्रादेशिक वा प्रांतिक संग्रह प्रसिद्ध झाले. 'विदर्भवीणा' या संग्रहांत विदर्भांतील छोट्या मोठ्या कवींच्या कविता आल्या तर 'मालविका' संग्रहांत माळव्यांतील कवींच्या कविता आल्या. गडाव्यांतील कवींनीं 'करमार' तयार केला तर नागपूरस्थ कवींच्या कविता 'ओहळ' नांवाच्या संग्रहांत प्रसिद्ध

झाल्या. मोंगलाईतील कवींच्या कविता महाजनकृत 'कवि संमेलन' यात आल्या तर गोदाकाठच्या कवींनी 'माधवी' व 'गोदाकाठचा गुंजारव' प्रसिद्ध केला. औंध संस्थानच्या कवींनी 'मानलेखा' तयार केली तर कऱ्हाडक्षेत्रस्थ कवींचा 'फुलोरा' तयार झाला. 'नव्हाळी' (१९५९) हा विदर्भातील कवींचा अलीकडचा प्रातिनिधिक संग्रह असून तो प्रा. भाऊ मांडवकर यांनी संपादन केला आहे. पानोळ्या (१९५६) हा विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या जीवनावर आधारलेला काव्य संग्रह खुद्द प्रो. भाऊ मांडवकर यांचा आहे. या सर्व संग्रहांत विदर्भवीणा, मालविका व सहवास हे संग्रह सरस झाले आहेत.

वा. गो. मायदेव[1]

मायदेवांनीं स्फुट तसेंच खंडकाव्यात्मक बरीच रचना केली आहे. त्यांचें काव्य मधुर, भावपूर्ण, गरीबांविषयीं जिव्हाळ्यानें भरलेलें, लहान मुलांविषयीं आस्था बाळगणारें, लहान मुलांच्या भावभावना चित्रित करणारें असें आहे. केशवसुत व तांबे या दोघांच्या काव्याचा परिणाम मायदेवांवर झालेला दिसतो. त्यांच्या काव्यातील समाजाभिमुखता त्यांनीं केशवसुतांपासून घेतलेली दिसते तर नाट्यगीत लेखनाची तऱ्हा तांब्यांच्या अनुकरणानें आलेली दिसते. 'गरिबाची गोष्ट' यांतील नायक वामन व मिळेल ती उपजीविका करून त्याला पैसा ठेवणारी चांगुणा यांची साधी कथा आहे. 'सुधा' काव्यांत नायिका सुधा ही आधुनिक स्त्रियांना दिलेलें आव्हान स्वीकारून त्यापायीं संकटांत येते व पुढें आत्मनाशाला प्रवृत्त झाली असतांना नायक तिला वाचवितो इत्यादि वर्णन आहे. कल्पनाविलास, भावपरिपोष, रचना या दृष्टींनीं मायदेवांचें काव्य सामान्य ठरलें तरी त्यांनीं लिहिलेलीं शिशुगीतें व स्त्रीगीतें निःसंशय चांगलीं आहेत. अगदीं अलीकडे नवकवि विंदा करंदीकर यांनीहि सरस शिशुगीतें लिहिलीं आहेत.

---

१ जन्म ३ मे १८९४, काव्यनाम प्रारंभींचे—वनमाली

काव्यसंपदा-भावतरंग-स्फुटकविता-१९२९, गरिबाची गोष्ट (दीर्घ कविता) १९३१; भावनिर्झर-स्फुटकविता १९३८, सुधा (खंडकाव्य) १९४०, अभिनयगीत (मुलांसाठी) १९३२, शिशुगीत-१९३६; बालविहार-१९४१ इत्यादि.

ह. स. गोखले (जन्म इ. स. १९८५)

गोखले यांचें काव्य केशवसुतांच्या वळणावर असून, बोधपरता व सावेपणा हे त्याचे खास विशेष होत. "कादंबिनी" (१९२५) नावाच्या त्यांच्या स्फुट कवितासंग्रहांतील कविता साध्याहि विषयांत पुष्कळ आशय व्यक्तविणाऱ्या, उपदेशपर, अत्यंत त्रुटित स्वरूपाच्या आहेत. माधवांच्या काव्याप्रमाणेंच गोखले यांच्या काव्यांतहि कल्पनाविलास, भावपरिपोष, अलंकारांची सजावट या गोष्टी बेतानेंच आहेत.

केशवकुमार [1]

सुप्रसिद्ध विनोदी लेखक व नाटककार प्रल्हाद केशव अत्रे ऊर्फ केशवकुमार हे चांगल्या प्रकारचे कवीहि आहेत याची खात्री "गीतगंगा" या त्यांच्या स्फुट काव्यसंग्रहावरून होते. कल्पनाविलास, भावपरिपोष व भाषाशैली या तिन्ही दृष्टींनीं त्यांचें काव्य सरस आहे. प्रेमविषयक, सृष्टिवर्णनपर, तात्त्विक चिंतनपर अशी विविध प्रकारची त्यांची काव्यरचना आहे. कल्पनाविलासाच्या बाबतींत गोविंदाग्रज व प्रासादिक भाषेच्या बाबतींत बालकवि यांची छाया त्यांच्या काव्यावर पडलेली दिसते. 'गीतगंगा'पेक्षां केशवकुमारांचीं "झेंडूचीं फुलें" लोकांना एकदम पसंत पडलीं. विडंबनगीतांचा नवा संप्रदायच झेंडूच्या फुलांनीं मराठी साहित्यांत सुरू केला असें म्हणावयास हरकत नाहीं. रविकिरणमंडळांतील कवींनीं फारसी भाषेचा जो भरमसाट उपयोग सुरू केला होता, सुनीतांचा जो सुळसुळाट केला होता, तुटके वर्ण आणि अनूचा जो ध्यास घेतला होता त्यावर तसेंच बोजड समासयुक्त शब्द वापरणाऱ्या कवींची थट्टा करण्याच्या हेतूनें त्यांनीं विडंबन-गीतें लिहिलीं. तिवारींची अतिरंजित ओजस्वी भाषा, लेले मिडे प्रो. चापेकरांची प्रौढ समासयुक्त भाषा, माधवज्यूलियन् यांची फारसी मिश्रित प्रेमकाव्यें या सर्वांचा खरपूस समाचार झेंडूच्या फुलांत घेतलेला पहावयास सापडतो. झेंडूच्या फुलांतील कविता विनोदमधुर, उपहासपर व चुरचुरीत आहेत. 'पचगव्य' हा

[1] जन्म इ. स. १८९८, काव्यसंपदा, —गीतगंगा-१९३५, झेंडूचीं फुलें १९२५.

काव्यसंग्रह याच प्रकारचा आहे. गोविंदाग्रजानीं " कवींचा कारखाना " लिहून गद्यात जी कामगिरी केली, तशाच प्रकारची कामगिरी त्यांचे शिष्य केशवकुमार यांनीं पद्यात केली. विडंबनगीताची प्रथा काहीं काळ फार फोफावून चांगल्या कवींच्या सत्काव्याचेंहि अकारण विडंबन करण्यात येऊं लागलें. समुद्र यांनीं संपादिलेले 'गाजराच्या पुग्या' (१९३५) आणि देवांनीं संपादिलेले 'उपहासिनी' (१९३६) हीं दोन पुस्तकें विडंबनकाव्याचे संग्रह म्हणून सांगता येतील. च ग दीक्षित यांचें 'गाडगूळ' (१९३५) गो ल आपट्यांचीं 'आपट्यांचीं पानें' (१९३७), नानू यांचें 'शब्दध्वनि (१९३२), 'अकुच्या गोळ्या' (१९३२), आणि 'दयामे खसखस' (१९३६) इत्यादि संग्रह विडंबनकाव्याची आवड किती वाढली होती तें दर्शवितात. बाबूलनाथ यांचीं आकाशगंगा जलधारा-मुग्यांचें वारूळ हीं विडंबन काव्याचीं पुस्तकें त्यांपैकीं आहेत छापील समार, स्वप्नींचे धन, पहाटेची चाहूल या विनोदी नाटकांचे कर्ते श. गो. साठे यांचें चिंचा आणि बोरे (१९४५) याच धर्तीचें आहे. ही सर्व विडंबनात्मक कविता खऱ्या कवित्व शक्तीच्या व संयमाच्या अभावीं सामान्य प्रतीची वाटते, आणि या क्षेत्रात " झेंडूचीं फुलें " यांचें स्थान सर्वश्रेष्ठ ठरविलें

अज्ञातवासी[1]

दि. ग केळकर उर्फ अज्ञातवासी यांचें काव्य कवि विनायक यांच्या वळणाचें ऐतिहासिक, राष्ट्रीय, भावोत्कट व ओजस्वी आहे. जीवनाविषयींचा त्यांचा दृष्टिकोण नैराश्यप्रधान असून जुनाच काळ चांगला होता असे त्यांना वाटत असलेलें दिसतें त्यांची भाषाशैली गोविंदाग्रजासारखी प्रौढ व ऐतिहासिक काव्याला साजेशी आहे. जोरदार भाषेत मांडलेले अज्ञातवासींचें काव्यमय विचार वाचकांना आकर्षक वाटतील असे खास आहेत.

अनिल[2]–विदर्भ प्रांतातील अनिल यांची काव्यसेवा भरीव व वैशिष्ट्यपूर्ण

१. जन्म, इ. स १८०९, काव्य संपदा अज्ञानमाद व अज्ञातवासींची कविता

२ आत्माराम रावजी देशपांडे जन्म इ स १९०१

अशी आहे. फुलवात (१९३२) या त्याच्या स्फुट काव्यसंग्रहातील बऱ्याच कविता प्रेमविषयक असून, त्यांचें स्वरूप भावोत्कट व उदात्त आहे. प्रेमाचा आविष्कार सरळपणें न करिता रूपकाच्या भाषेने पण उत्कटपणें ते करितात. त्यांच्या काव्यात जिव्हाळा, एक प्रकारची रम्य गूढता-सूक्ष्मता असल्यानें तें वाचीत असताना, आपण वेगळ्या विश्वात वावरत आहोंत असें वाचकाला वाटतें. 'फुलवात' या संग्रहापेक्षां 'भग्नमूर्ति' (१९४०) या दीर्घ काव्यानें अनिलांचें वैशिष्ट्य लोकांना अधिक पटवून दिलें. या काव्यात कवींनी मुक्त छंदाचा उपयोग करून आपली जुनी मूर्तिकला सांस्कृतिक दृष्ट्या कशी रक्षणीय आहे हें सावेश प्रतिपादन केलें आहे. काव्याची भाषा धीरगंभीर व भावपूर्ण आहे. भग्नमूर्ति पाहून कवीला होणारें दुःख वाचकालाहि हलवून सोडील अशा तऱ्हेनें वर्णन करण्यात आलें आहे. प्रौढ लेखनशैलीनें युक्त असें मुक्त छंदातील हेंच सर्वात मोठें पहिलें काव्य होय. 'निर्वासित चिनी मुलास' (१९४३) हें दीर्घ काव्य सहेतुक असून तेंहि मुक्त-छंदातच रचण्यात आलें आहे. युद्ध काळांत बालकाची कशी असहाय स्थिति होई-याचें वर्णन यात असून युद्धें आणि त्यांचे प्रवर्तक यांच्याविषयींचा कवीला वाटणारा तिटकारा यात आहे. चिनी मुलाला उद्देशून केलेलें प्रवचन कांहींसें कल्पकल्पक वाटतें. प्रेम आणि जीवन (१९३५) हेंहि मुक्तछंदात्मक दीर्घ प्रेमकाव्य असून त्यांत परस्परावर प्रेम करणाऱ्या पण विवाहाच्या अशक्यतेमुळें एकत्र आत्मघात करणाऱ्या प्रेमिकांची करुण कहाणी वर्णन करण्यात आली आहे यातहि उपदेश आल्यानें काव्यदृष्ट्या थोडी न्यूनता निर्माण झाली आहे. मुक्त छंदाचे यशस्वी प्रवर्तक व विचारप्रधान भावोत्कट कविता लिहिणारे कवि या नात्यानें वाचकवर्ग नेहमींच अनिलांना ओळखील.

वा. ना. देशपांडे-'आराधना' संग्रहात प्रसिद्ध झालेली वामन नारायण देशपांडे यांची कविता थोडी पण रचनेच्या दृष्टीनें वैशिष्ट्यपूर्ण अशी आहे. प्रसाद हा गुण तिच्यात फारसा आढळला नाहीं, तरी ती कल्पनेनें नटलेली व विचारानीं गंभीर दिसणारी आहे. 'कपटवेष' या नाट्यकाव्यात गौतमबुद्धाची

परीक्षा घेण्याच्या उद्देशानें उदयन राजानें राणीचा वेष घेतला व दोघांनीं क्षमा-याचना केली असें वर्णन आहे. देशपांडे यांच्या काहीं कविता 'दिव्य जीवना'ची आवश्यकता पटविणाऱ्या व गूढगुंजनात्मक अशा आहेत. 'रूपयेष', 'पऱ्यांची नगरी', 'दिव्य भवितव्य' इत्यादि कवितांतून मुक्तछंदाचेहि प्रयोग त्यांनीं करून पाहिले आहेत.

गु. ह. देशपांडे—बडोदें येथें इ. स. १९२१ मध्यें भरलेल्या साहित्य संमेलनप्रसंगीं काव्यगायन करून यशवंत हे जसे प्रसिद्धीस आले, तसेच 'कोणता मानू चंद्रमा' हें सुंदर भावगीत म्हणून गुणवंत हनुमंतहि लोकांच्या आदरास पात्र झाले. नादमधुर, भावमधुर, कोमल अशी त्यांची कविता वाचकाला तात्काळ मोहिनी घालते यांत शंका नाहीं. भक्त हा प्रेयसी आणि ईश्वर हा प्रियकर असें समजून वरील गूढगुंजनात्मक पण भावपूर्ण कविता त्यांनीं लिहिली आहे. पराप्रीति, प्रयाण, वाऱ्याचे भारे, तान्हें बाळ, कांहीं कळेना, नको मारूं मला हाक, संदेश इत्यादि कविता गूढगुंजनात्मक असल्या तरी दुर्बोध नाहींत. बहुतेक कविता जीव व परमेश्वर यांच्या संबंधीच्या आहेत. याशिवाय राधाकृष्ण प्रेमाच्यादि काहीं कविता त्यांनीं लिहिल्या असून त्या भावमधुर आहेत. देशपांडे यांची ही सर्व कविता 'निवेदन' (१९३५) नावाच्या स्फुटकाव्यसंग्रहांत आली आहे.

या. मु. पाठक—एका सत्यकथेवर आधारलेलें या. मु. पाठक यांचें 'शशिमोहन' (१९२९) हें खंडकाव्य कथानकरचना, स्वभावपरिपोष, भावपरिपोष या दृष्टींनीं निःसंशय वाचनीय झालें आहे. काव्यांत सहजता व सफाईदारपणा चांगला आहे. पाठकांचीं स्फुटकाव्यें सामान्य प्रतीचीं असून तीं 'फुलें नी मुलें' नांवानें प्रसिद्ध करण्यांत आलीं आहेत.

अनंत काणेकर—यांच्या 'चांदरात व इतर कविता' (१९३३) या संग्रहामध्यें माधवराव पटवर्धन यांनीं म्हटल्या प्रमाणें "आशेचे उद्गार आहेत, निराशेचे निश्वास आहेत, विनोदाचा विलास आहे, विडंबनाचा विहार आहे, चांदरातीचा चमत्कार आहे, दिनमा दवडा मिरविणाऱ्या कायदेशीर अन्यायाचा अधिक्षेप

आहे' म्हणूनच विविध रुचींच्या रसिकांना रंजविण्याचें त्यांत भरपूर सामर्थ्य आहे. प्रेमगीतांची संख्या यांत अधिक असून कोळ्याचें गाणें, चल ग सजणे गंगा मध्यें चापयाचं फूल तुझ्या कानामधें, तू माझी अन् तुझा मीच यासारखीं गीतें विशेष लोकप्रिय आहेत. त्यांची विडंबन गीतेंहि प्रसिद्ध आहेत. विशेषतः बेगमेच्या विरहगीताला शिवाजीचें उत्तर, हें मढ्या ओळींचें छोटेसें विडंबन गीत मार्मिक आहे. प्रेमगीताला निसर्गाची पार्श्वभूमि मिळवून देऊन, तें निसर्गाचें वातावरण मानवी भावनांना पोषक असें रंगविण्यांत काणेकरांचा हातखंडा आहे. एक नवा मनुच त्यांनीं आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण काव्यानें सुरु केला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आला खुशीत समिंदर हें निसर्गगीत, प्रेमगीत या दृष्टीनें वाखाणण्या जोगें आहे.

ग. ह. पाटील–सुरेश–ठोकळ–नारखेडे–गिरीश–यशवंतांप्रमाणें जानपद-गीतें रचणाऱ्यांत ग. ह. पाटील यांचा क्रमांक वराच वर लागेल. जानपदांचें जीवन पाटीलांना प्रत्यक्षपणें माहीत असल्यानें 'रानजाई' (१९३४) या संग्रहांतील त्यांचीं जानपदगीतें वास्तवपूर्ण व सरस वाटतात. भाषासौष्ठव, रचनेची सफाई व जिव्हाळा या दृष्टींनीं मंदिल, शेवंती, हा कोण, भिकाऱ्याचा पोर इत्यादि त्यांच्या कविता अत्यंत वाचनीय बनल्या आहेत. 'धुंडक्ल्या' या संग्रहाचे कर्ते कवि सुरेश ऊर्फ भा. भि. पाटील यांच्या कवितांत शेतकऱ्याविषयीं सहानुभूति भरपूर आढळते. कवि सुरेश यानींहि शेतकऱ्याचें जीवन स्वतः अनुभविलें असल्यानें, त्यांच्या कविता वास्तवपूर्ण वाटतात. "टरटर निघाले कणिस पोगऱ्या तून। वर झुकले फुल्हार पिरळ दळवहुन। जणु विसुन फेकल सोन देवाजिन। (सुगी)' इत्यादि पक्तींवरून त्यांच्या प्रतिभेचा कयास जमा वांधता येतो, तसाच जानपदजीवनाचा त्यांचा परिचयहि उघड होतो शेतकऱ्यांच्या जीवनाशीं निगडित झालेले तिसरे कवि म्हणजे ग. ल. ठोकळ हे होत. 'सुगी' नांवाचा जानपदगीतसंग्रह त्यांनीं संपादित केला असून तो सरस आहे ठोकळांच्या कविता 'मीठभाकर' या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. थोडक्यांत पुष्कळ अर्थ व्यक्त करण्याची त्यांची शैली वाखाणण्याजोगी आहे. अभिनव उपमा, नादमधुर

शब्द योजना, घोटीव रचना आणि एक प्रकारचा अनुपम गोडवा या गुणांमुळे ठोकळांचें काव्य बहारीचें वाटतें. 'गरिबीचा पाहुणचार', आत्यावरलं गाणं इत्यादि त्यांच्या कविता रमणीय आहेत. ठोकळ्यांचीं शिशुगीतें, प्रेमगीतें, राष्ट्रगीतेंहि जानपदगीतांच्या इतकीच सरस व वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. के. नारखेडे यांनी जानपदगीतें सहेतुकपणें नागर भाषेंत लिहून एक नवीनच पायंडा पाडला. 'चंद्रकला' नावाच्या पुस्तकात त्यांचीं असलीं गीतें प्रसिद्ध करण्यात आलीं आहेत. याशिवाय वि. भि. कोलते, कवि आनंद, ना. घ. देशपांडे, म. श्री. पढिन इत्यादिकांचाहि जानपद गीतलेखक म्हणून उल्लेख करण्याजोगा आहे.

वा. भा. पाठक[1]

वा. भा. पाठक यांचे काव्य आत्मलक्ष्यनपर असलें तरी विचारप्रधान आहे. जीव जगत् आणि ईश्वर यांच्या संबंधीं गंभीरपणें विचार करणारें त्यांचें काव्य वैशिष्ट्यपूर्ण आहे यांत शंका नाहीं. त्यांच्या 'आशागीत' नावाच्या दीर्घकाव्यात आशेचें नीटसें दर्शन होत नसलें तरी त्यात समाविष्ट झालेल्या १०८ अभंगाच्या 'ओंढणी'चें स्वरूप स्पष्ट आहे. परमेश्वराला उद्देशून लिहिलेल्या या अभंगांत जिव्हाळा व आर्तता भरपूर आहेत. जीवनाविषयींच्या व्यापक विचारांतूनच 'प्रवासी' व 'मानवता' या काव्यांचा जन्म झाला आहे.

इतर कवी

हिंगणेकरांचें 'पावनखिंड' नावाचें ऐतिहासिक काव्य चांगले परिणामकारक झालें आहे. मुख्य कथानकाच्या जोडीनें यांत आलेलीं सह्याद्रि, विशाळगड, पन्हाळगड इत्यादि स्थलवर्णनेंहि सरस आहेत. काव्याचा शेवट बाजीप्रभूंच्या मरणानें झाला असून, त्या प्रसंगीचें वर्णन स्फूर्तिदायक आहे. ज्यांनीं थोडेंच का होईना पण वाचनीय, उल्लेखनीय काव्य रचलें आहे, अशा कवींत 'पद्यगुच्छ'कर्ते न. चिं. केळकर, 'गीतापायन'कर्ते श्री. कृ. कोल्हटकर, 'काव्यशातार'कर्ते य. ग.

१. जन्म इ. स. १९०५ काव्यसंपदा–आशागीत १९३३, प्रवासी १९३४, मानवता इ.

आपटे, 'मोत्यांची माळ'कर्ते ना. के. बेहेर,' आनंदगीत'कर्ते आनंदराव टेकाडे, 'पोपटपंची'कर्ते जयकृष्ण केशव उपाध्ये, दुर्वांकुर व कणिकाकर्ते गोपिनाथ तळवलकर, 'निर्माल्यमाला'कर्ते पु. य. व विमलाबाई देशपांडे, 'आपल्याची पानें'कर्ते गो. ल. आपटे, विरहतरंगाचें भ्रष्ट अनुकरण करणारे 'कॉलेजियन' व इंदूच्या फुलांचे हीन अनुकरण करणारे 'अफुच्या गोळ्या', व 'शब्दध्वनि' काव्यकर्ते मनमोहन, सुधारक काव्याच्या धर्तीवर कॉलेजचे विश्व व आडपुळें कर्ते च. ग. दीक्षित, गीतगुंफाकर्ते य न. केळकर, अर्थचमत्कृतिपूर्ण 'चंद्रप्रभा'कर्ते अ. ज. करंदीकर, 'लव्हाळी' कर्ते वि. मि. कोलते आणि 'पिचलेला पावा'कर्ते भ. श्री. पंडित नंदादीपकर्ते कारे, 'माझीं फुलें'कर्ते हैद्राबादचे गाडगीळ, 'मालती'कर्ते शशांक, काव्यविहार, स्फूर्तिलहरी, स्फूर्तिनिनाद, स्फूर्तिविलास इत्यादि भावपूर्ण स्फूर्तिप्रद, काव्यविहारी (धोंडो वासुदेव गद्रे जन्म १५ नोव्हेंबर १८९४) यांची गणना सहज होऊ शकते.

राष्ट्रीय कविता

आत्मपर प्रणयप्रधान काव्यनिर्मितीच्या या काळांत कांहीं राष्ट्रीय कविताहि तयार झाली. या कवितेंत पोवाडे, मेळ्याची पदें यांचाहि समावेश होतो. पोवाड्याच्या वर्ण्यविषयांत शिवाजी, तानाजी, उमाजी नाईक, बाजी प्रभु देशपांडे, बापू गोखले, झांशीची राणी, लो. टिळक, लाला लजपतराय, हुतात्मा ग. श. विद्यार्थी, बाबू गेनू इत्यादि देशहितार्थ झटणाऱ्या व्यक्ती आल्या आहेत. बरेचसे पोवाडे जुन्या शाहिरांच्या पोवाड्याप्रमाणें अशुद्ध व शिथिल रचनेचे आढळतात. आधुनिक शाहिरांत खाडिलकर यांची गणना प्रामुख्यानें करावी लागेल. ते पदवीधर असून त्यांचे पोवाडे रचना, भाषा, रसपरिपोष या दृष्टींनीं सरस झाले आहेत. इतर शाहिरांत आमखेडकर, नानिवडेकर, आळेकर, मुचाटे व मुळे यांचा उल्लेख करता येईल. स्वातंत्र्यवीर सावरकर, अ. ब. कोल्हटकर, साधुदास, दासगणु यांनींहि थोडेच पण परिणामकारक पोवाडे रचिले आहेत.

राष्ट्रीय कविता प्रगत्पुत्रसमासारख्या प्रसंगानींहि बरीच लिहिली जाई.

इ. स. १८९६ मध्ये लो. टिळकांनी गणपति उत्सव व शिवाजी उत्सव सुरू करतांच, त्यानिमित्तानें मेळे होऊ लागले. या मेळ्यावर त्यावेळच्या सरकारची वक्रदृष्टि असे. असें असलें तरी राष्ट्रीय बाण्याचे कवि मेळ्याकरिता स्फूर्तिदायक, लोकजागृति करणारी कविता तयार करीत. राष्ट्रांतील त्या त्या काळीं चालू असलेल्या राजकारणाचे पडसाद या मेळ्यातील पद्यात नेहमींच पडलेले आढळत. वंगभंग, जहालमवाळ, असहकारिता, फेरनाफेरपक्ष, स्वदेशी, बहिष्कार इत्यादि विषय मेळ्याच्या पद्यांतून आढळतात. मेळ्यातील सर्वच पदें साहित्याच्या कसोटीला उतरणें शक्य नाहीं. तरी पण श्री. रा. वासुदेव दाते व कवि गोविंद यांचीं मेळ्यातील पद्यें तडफदार व सरस म्हणावीं लागतील.

गोविंद[1]—राष्ट्रीय काव्यरचनेंत कवि गोविंद यांना बरेंच यश मिळालें. सुरुवातीला त्यांनीं मेळ्याकरिता व तमाशाकरिता काव्यरचना केली. शब्दचमत्कृति व नादमाधुर्य यानीं ही कविता युक्त होती. इ. स. १९०० नंतर नाशिक येथील स्वातन्त्र्यवीर सावरकरांच्या मित्रमेळ्यात सामील झाल्यावर, त्याच्या काव्यात क्रांति होऊन तें राष्ट्रीय व वीररसात्मक बनलें. इ. स. १९०९ च्या नाशिकच्या कटाच्या उघडल्यापर्यंत त्यांनीं मेळ्याकरितांच काव्यरचना केली. 'रणावीण स्वातंत्र्य कोणा मिळालें' या स्फूर्तिदायक कवितेमुळें यांच्या काळात त्यांचें नाव महाराष्ट्रभर दुमदुमलें. त्यांनीं टिळकांची भूपाळी, श्रीकृष्णजन्मोत्सव, भारतप्रशस्ति, पद्मिदूत, मुरली व सुंदर मी होणार सारख्या कविता लिहिल्या. भावनेची उत्कटता, नादमाधुर्य व प्रसाद या गुणामुळे त्यांच्या कविता तात्काळ लोकप्रिय झाल्या. शरीरानें पंगू असलेल्या गोविंद कवींचं 'सुंदर मी होणार' हें मृत्यूविषयक काव्य स्फूर्तिदायी व वैशिष्ट्यपूर्ण आहे यात शंका नाहीं.

स्वातंत्र्यवीर सावरकर[2]

सावरकरांची राष्ट्रीय कविता उत्कट भावना, उच्च प्रकारचा कल्पनाविलास,

---

१ गोविंद त्र्यंबक दरेकर जन्म इ. स १८७४ मृत्यु इ स १९२६
काव्यसंपदा :—कवि गोविंद यांची कविता (१९१०)

२. विनायक दामोदर सावरकर, जन्म २८ मे १८८३

भिन्न प्रकारचें ध्येयवादित्व आणि एकप्रकारची भव्य उदात्तता या गुणांनीं मंडित आहे. इ. स. १८९९ मध्यें नाशिक येथें मित्रमेळ्याची स्थापना केल्यावर कांहीं वर्षे त्यांनीं त्याकरिता कवि गोविंद यांच्याबरोबर पोवाडे व पदें लिहिलीं. पुढें त्यांनीं देशाभिमानानें ओतप्रोत भरलेल्या आरत्या पदें, स्तोत्रें वगैरे रचिलीं. स्वतंत्रतादेवीच्या स्तोत्रांत ते म्हणतात, " हे अधमरक्तरंजिते । सुजनपूजिते । श्री स्वतंत्रते ॥ तुजसाठीं मरण तें जनन । तुजवीण जनन तें मरण । तुज सकल चराचर शरण । भरत भूमिला दृढालिंगना कधि देशिल वरदे । स्वतंत्रते भगवति त्वामहं यशोयुतां वंदे ॥ " जन्मठेप काळेपाण्याची शिक्षा झाल्यावर अंदमानाच्या तुरुंगात त्यांनीं जें ओजस्वी तेजस्वी राष्ट्रीय काव्य सृजिलें त्याला क्वचित्‌च तोड असेल

' गनफुलें ' या संग्रहात अंदमानात तयार झालेली बहुतेक कविता आली आहे. ' पानपत ' नावाचें महाकाव्य लिहिण्याचा सावरकरांचा हेतु होता, त्यापैकीं कांहीं खंड त्यांनीं ' कमला ', ' विरहोच्छ्वास ' नावानीं प्रसिद्ध केले. कमला काव्यात नायिका कमला हिच्या विवाहसाफल्याच्या दिनाचें वर्णन आहे. याच दिवशीं तिचा पति मुकुंद यास लढाईवर जाण्याची आज्ञा झाल्याचें सांगून काव्य संपविण्यात आलें आहे. अनुष्टुभ छंदाच्या साडेआठशे ओळींच्या या काव्यात आलेलें शृंगाराचें वर्णन प्रौढ व संयमपूर्ण आहे जुन्या संस्कृतींतील प्रेमाचें तें एक रम्य चित्र आहे. ' विरहोच्छ्वासात ' मुकुंदाचा मित्र मुकुल शत्रूच्या हातीं सापडला असता, शत्रूला शरण न जाता बाणेदारपणानें वागतो व स्वतःच्या प्रेयसीची आठवण काढून विरहाचे सुस्कारे मनात काढतो असें वर्णन आहे त्यात विप्रलंभ शृंगाराचें वर्णन आहे. ' मूर्ति दुजी ती ' या काव्यात लंडनमध्यें पोलीस चौकींत असताना व राजद्रोहाचें पर्यवसान फाशींत होण्याचा संभव दिसत असताना भीषण, रुद्र अशा क्रांतिदेवीचें त्यांनीं जें आवाहन केलें तें आहे. ' सप्तर्षि ' काव्यात जन्मठेपेच्या शिक्षेच्या पहिल्या दिवशीं मनात आलेले तात्त्विक विचार आले आहेत. मृत्युशय्येवर, जगन्नाथाचा रथोत्सव आणि अनंताची आरती याच संग्रहांत प्रसिद्ध करण्यात आल्या आहेत. ' गोमान्तक काव्यात पोर्तुगीझांनीं

हिंदूंचा केलेला छळ वर्णिला आहे. हेंहि काव्य अनुष्टुभ छंदात व १८५० ओळींत केले आहे. या काव्यांतील तत्त्वप्रतिपादन ओजस्वी व स्फूर्तिदायक आहे. सावरकरांनीं मृत्यु दुनी ती, मरणोन्मुख शय्येवर, गोमान्तक उत्तरार्ध हीं काव्य निर्यमक व धारत्या अशा वैनायक वृत्तात केलीं आहेत. सावरकरांची कविता ओजस्वी तेजस्वी असली तरी ती प्रौढ संस्कृत शब्दयोजनेमुळें काहीशी क्लिष्ट बनली आहे. अर्थात् तिच्या क्लिष्टतेतहि एक प्रकारचा आकर्षकपणा आहे. "बुद्ध्याचि वाण धरिलें करिं हे सतींचें" असे ज्या राष्ट्रप्रेमाविषयीं ते म्हणतात त्याचा विलास ज्या त्यांच्या काव्यात मूर्तिमंत पाहावयास सापडतो तें अभ्यसनीय नसल्यासच नवल

तिवारी[1]–कविमाधव[2]–सानेगुरुजी[3]

दुर्गाप्रसाद तिवारी हे उत्तर हिंदुस्थानी गृहस्थ असूनहि मराठ्यांशीं समरस झाले आणि मराठ्यांच्या दिव्य इतिहासाचें आकर्षण वाटून त्यांनीं तो पद्यरूपानें जनतेसमोर ठेविला. मराठ्यांचीं संग्रामगीतें (१९२०), झांशीची समरदेवता (१९२५), मान्याची यमुना (१९२६), शिवप्रताप (१९२८), शिवराजभूषण (१९३१) इत्यादि काव्यें त्यांचें मराठी इतिहासाचें प्रेम व्यक्त करितात त्यांची कविता ओजोगुणानें भरपूर भरलेली आहे परंतु तिच्यात कल्पनाविलास, रस-परिपोष हे गुण वेतानेंच आढळतात साने गुरुजी[3] यांचें काव्यहि बरेचसें नाशिक, धुळे, त्रिचिनापल्ली इत्यादि तुरुंगातच तयार झालें असून तें 'पत्री' (१९३५) या नावानें प्रसिद्ध आहे. देशप्रीति व देवभक्ति हे त्यांच्या काव्याचे मुख्य विषय असून ते अत्यंत सुबोध पण भावपूर्णतेनें वर्णन करण्यात आले

---

१ दुर्गाप्रसाद आत्माराम तिवारी जन्म इ स १८८७ मृत्यु इ स १९३९.

२ माधव केशव काटदरे, जन्म १८९२ मलकापुर येथें व मृत्यु ? सप्टेंबर १९५८ काव्यसंपदा —धुवावरील फुलें १९२५, फेकलेली फुलें १९२१; कविमाधव यांची कविता १९३५

३ पांडुरंग महादेव साने—जन्म २४ डिसेंबर १८९९ पालगड येथें, मृत्यु ११ जून १९५० मुंबई येथें

आहेत साने गुरुजींचें जीवन परोपकारार्थ, देशहितार्थ होतें एका उच्च, पवित्र, हितकर दृष्टीनें ते जगाकडे बघत असत. याच कारणानें त्यांच्या काव्यात सेवा, प्रेमभाव, पावित्र्य यांचें वातावरण सर्वत्र पसरलेलें दिसतें. विचाराच्या आणि भावनांच्या सौंदर्यानें नटलेली ही "पत्री" सहृदयांना आदरणीयच वाटेल कविमाधव यांची मराठ्यांच्या इतिहासावरील कविता सफाईदार रचनेमुळें अधिक परिणामकारक झाली आहे. शनिवारवाड्यापुढें, तारापुरचा संग्राम, सवाई माधवरावाचा मृत्यु, गोकुळचा लढवैय्या इत्यादि त्यांच्या कविता ओजस्वी व स्फूर्तिदायक आहेत.

कुसुमाग्रज[1] —अगदीं अलीकडच्या म्हणजे इ स. १९४० नंतरच्या कवींत कुसुमाग्रज अग्रगी आहेत विषय, शैली आणि वृत्ति या सर्वच दृष्टींनीं त्यांचें काव्य वेगळें दिसतें. सुरुवातीच्या त्यांच्या 'जीवनलहरी' (१९३३) काव्य संग्रहातील कविता स्फुरित व प्रणयप्रधान असल्या तरी लवकरच ते या वृत्तींतून बाहेर पडले. त्यांचा 'विशाखा' (१९४२) काव्यसंग्रह सर्वस्वी वेगळ्या वळणाचा बनला आहे व्यापक व वैषम्यानें भरलेल्या जगाविषयी, कवीला काय वाटते तें यात आलें आहे. गरीबांविषयी, पददलितांविषयी कुसुमाग्रजांना अलोट सहानभूति वाटते. नित्याच्या जगात गरीब कसे चुरडले भरडले जात आहेत याचें चित्र त्यांच्या हिमलाट कवितेंत आलं आहे 'आगगाडी व जमिन', 'चळी', 'लिलाव' इत्यादि कवितांतून पददलितांचीं चित्रें परिणामकारक भाषेंत आलीं आहे. "मानवतेचे कवि" म्हणून खांडेकरांनीं त्यांना जे संबोधिल आहे तें या काव्याकडे पाहिलें कीं, योग्यच वाटतें दुर्दम्य आशावाद आणि क्रांतीवरील विश्वास हीं प्रमुख वैशिष्ट्य कुसुमाग्रजांच्या काव्यात आढळतात "कोलंबसाचें गर्वगीत" या ओजस्वी काव्यातील नायक आपलीं ध्येयें व आशा या अनंत आहेत असें सागराला बजावून सागतो. 'मातींचा जयजयकार या काव्यात तर तरुण आणि ध्येयासक्त मन कसें निर्भय असतें त्याचें चित्र आलें आहे. आपला

[1] वि वा. शिरवाडकर जन्म १ म १९१२

उद्धार आपणच प्रयत्नानें केला पाहिजे, देवाच्या आणि दैवाच्या मागें लागण्यात अर्थ नाहीं, असें "मूर्तिभंजन" आणि "देवाच्या दारीं" या कवितेंत कवीनें सांगितलें आहे. प्रणयाच्या भावनेंतहि कवीचा दृष्टिकोण सकस असून त्याला प्रेमापेक्षा कर्तव्य श्रेष्ठ वाटतें. आणि म्हणूनच त्याच्या एका कवितेंतील नायक पहाट होतांच आपल्या प्रियेला तिचे 'चांदण्याचे हात' त्याच्या गळ्यावरून काढून घ्यावयास सांगतो. "पृथ्वीचें प्रेमगीत" हें काव्य आदर्श प्रेमगीत म्हणून सांगतां येईल.

वर्ण्य विषयाच्या नावीन्याबरोबरच कुसुमाग्रजाच्या काव्यात अस्सल काव्यगुणहि भरपूर आहेत. कल्पनाविलास, भावपरिपोष, रचनेचा सफाईदारपणा, सुबकता आणि संयम हे गुण त्याच्या काव्यात जागोजागीं सापडतात. किनारा (१९५२) व मराठी माती (१९५९) हीं पुस्तकें त्यांच्या कीर्तीत भर टाकणारीं आहेत.

बोरकर[1]–रसता, सुचिता व माधुर्य हे बोरकरांच्या काव्याचे प्रमुख विशेष होत. राजकवि तांबे यांच्या काव्याचा परिणाम बोरकरांवर पुष्कळच झालेला दिसतो. तांब्यांप्रमाणें त्यांनीहि रागदारीच्या व प्रेमविषयक कविता पुष्कळच लिहिल्या आहेत. प्रेमविषयक कवितांत राधाकृष्ण प्रेमावर, कांहीं भग्न प्रेमावर तर कांहीं सफल प्रेमावर आहेत. प्रेमभावनेचीं विविध व भावोत्कट चित्रें बोरकरांच्या काव्यात आढळतात. त्यांच्या सूर्याचें प्रेमगीत व शांतीचा जयजयकार या कविता कुसुमाग्रजाच्या अनुक्रमें पृथ्वीचें प्रेमगीत व क्रान्तीचा जयजयकार या कवितांची आठवण करून देतात.

अमृतघट, तेजोदेवता, तेथें कर माझे जुळती इत्यादि कवितांतून गंभीर व हितप्रद विचारांहि परिणामकारक रीतीनें वर्णन करण्यात आले आहेत. 'प्रतिभा' (१९३०) 'जीवनसंगीत' (१९३७) दूधसागर १९४७ इत्यादि काव्यसंग्रहातील बोरकरांची कविता जीवनात संगीत नि सुख शोधणारी, सृष्टिसौंदर्यानें मोहीत होणारी, मोहक शब्द चित्रें रेखाटणारी, प्रसादपूर्ण भावनमधुर–नादमधुर अशीच

[1] जन्म इ. स. १९१०

आहे त्यांच्या काव्याचा आगळी विशेष म्हणणे त्यातील प्रादेशिक वातावरण, नारळी, पोफळी, काजू, केळी, वरुस, रेन्दर, सुइते, आगवोट, दर्या, पुरसे, वझरा, मासळी इत्यादि शब्दांच्या योजनेनें आपण दक्षिण कोंकण प्रातात वावरत आहोत असे त्याची कविता वाचत असताना वाचकाला वाटतें

रा अ काळेले[१]– काळेले याचें काव्य नावीन्यानें फारसे नटलेलें नरी ते प्रौढ, विपुल, सफाईदार आहे. ओळखीचे सुर वाग्वसत व भावपूर्ण इत्यादि त्याच्या काव्यसग्रहातील कवितात गझलें, सुनीत, भावगीतें मुक्तछंदात्मक गीत आणी असून ताजे पद्धतीची रागदारीचीहि गीतें त्यात आहेत. प्रेम, दलितांचा उद्धार, नवविचाराचा स्वीकार, क्रातीचें पूजन इत्यादि अलीकडच्या काव्यातील गोष्टीहि त्याच्या कवितातून आढळतात. तेज मरलें मरलें, पगळ्यापूर्वी कुकर, पर्जन्यगीत, मानवना इत्यादि त्याच्या कविता तेजस्वी विचार आणि सुश्लिष्ट भाषाशैली यामुळें स्मरणीय झाल्या आहेत

पु शि. रेगे– साधना आणि इतर कविता, फुलोरा (१९३७), हिमसेक (१९४३) दोला (१९५०), गंधरेखा (१९५३), या काव्यसग्रहाचे कर्ते पु शि रेगे हे मुक्तछदाचे पुरस्कर्ते असुन त्याची बरीचशी कविता प्रेम किंवा शृगाराचे मोकळेपणानें वर्णन करणारी आहे. त्याची भाषा सस्कृतप्रचुर, ध्वन्यर्थानें भरलेली कोंकणी, फारशी जुनी मराठी, इग्रजी वळणाची अशी चतुरगी असुन दुर्बोधता हे त्याच्या काव्याचें प्रमुख लक्षण आहे हिमसेक हा त्याचा काव्यसग्रह विचार गभीर वाटला तरी त्या विचाराचा नीट पत्ता वाचकाला लागणें कठीण आहे सुबोधता हा गुण जर रेगेच्या काव्यात येईल तर विविध सूक्ष्म भाव रंगविणाऱ्या त्याच्या कवितेचा आस्वाद घेणें रसिकानाहि हितप्रद वाटेल

सजीवनी — राजकवि तांब्याच्या पद्धतीची रागदारीची गीतें तयार करणाऱ्या गायिका व कवयित्री सजीवनी मराठे याचे काव्य नादमधुर, भाव मधुर, प्रसादपूर्ण व सफाईदार असे आहे गिरीश-यशवंतप्रमाणें सौ. मराठे

१ ज इ. स. १९०७

यांनीहि अनेक ठिकाणीं आपलें काव्य गाऊन दाखविलें असल्यानें लोकांना त्यांच्या काव्याचा चांगला परिचय आहे. भावनेची फारशी उत्कटता नाहीं, विचारांची फारशी खोली नाहीं, कल्पनेला धार येतायेतांचीच, असें असूनहि एक प्रकारच्या मरळ आ मनिष्ठेमुळें, प्रांजळपणामुळें, जिव्हाळ्यामुळें मजीवनीबाईंचें काव्य वाचनीय (गेय) झालें आहे. 'मजीवनी' (१९३२), 'गाणी' (१९३८), 'मलार' (१९४३) व छाया (१९४९), या चार संग्रहांत प्रसिद्ध झालेली त्यांची कविता अधिकाधिक रुचिर होत गेली आहे 'मलार' संग्रहांतील कविता जीवितमाफल्याचें वर्णन करणाऱ्या व सरस आहेत. यांतील प्रणयगीतें आ मनिष्ठ असून जिव्हाळ्यानें भरलेली आहेत. 'छाया' संग्रहांतील काव्यांतहि सुंदर आत्मनिष्ठा आहेच, पण त्याचबरोबर एक प्रकारची शांतताहि आहे 'परिमल' हा काव्यसंग्रह त्यांचा अलीकडेच प्रसिद्ध झाला आहे.

मा ग जोशी—(जन्म. ४ ऑक्टोबर १९११) यांनी टीकाकार व मार्मिक काव्य परीक्षक म्हणून तर लौकिक मिळविलाच आहे पण विशाल दृष्टीचें विचारवंत कवि म्हणूनहि त्यांचें कर्तृत्व वाखाणण्याजोगें आहे. त्यांचें 'जीवन योग' नांवाचें देशभक्तिपर खंडकाव्य इ. स. १९४२ मध्यें प्रसिद्ध झालें. चिंतनात्मक काव्याचा हा एक चांगला नमुना आहे. 'कविता' (१९४७) या भावगीतात्मक कवितांच्या संग्रहांतील शेवटची अभंगात्मक गीतें वातावरण निर्माण करणारीं झालीं आहेत. विश्वमानव (१९५०) यांत त्यांच्या तत्त्वचिंतनशील प्रतिभेनें मोठी झेप घेतली आहे. यांत भावात्मकता व चिंतनात्मकता यांचा दुवा बेमालूम साधला आहे. मुक्तछंद व मुक्तशैली (आंदोलनात्मक गद्यशैली) यांचे प्रयोग लक्ष वेधणारे आहेत. अनिलांच्या 'भग्नमूर्ति' नंतर त्या तऱ्हेचें महत्त्वाचें काव्य यांत आढळतें. याखेरीज त्यांनीं अनेक स्फुटगीतें निरनिराळ्या मासिकांतून प्रसिद्ध केलीं आहेत व होत आहेत. 'प्राचीन गीत भांडार' (१९५९) या त्यांनीं संपादित केलेल्या ग्रंथांत मध्ययुगीन मराठी गीतांचा संग्रह असून त्याला जोडलेली त्यांची प्रस्तावना चांगली आहे.

श्रीकृष्ण पोवळे—यांच्या "अग्निपराग" (१९४६) काव्यसंग्रहातील कविता स्वतंत्र अनुभवाच्या, वैशिष्टयपूर्ण, जिव्हाळ्यानें भरलेल्या ओजस्वी व सुबोध आहेत. सभोंवतालच्या परिस्थितिकडे पाहून कवीला सुखाचे वा दुःखाचे जे अनुभव येतात, तसेच आत्मचिंतनानें ज्या विचारोर्मि त्यांच्या हृदयात उत्पन्न होतात, त्यांचें चित्रण "अग्निपरागात" आहे. सौंदर्य, भोग, प्रेम, वात्सल्य, त्याग, आशा, गरीबांविषयीं दया, विषमतेचा तिटकारा, स्वातंत्र्याची आवड इत्यादि भावनांची चेतोहर चित्रें या संग्रहात आलीं आहेत वास्तवतेची किंवा नास्तिकतेची यात जी आवड दिसते ती सकस आहे, दुबळी नाहीं. त्यांचें 'भैरवी' हें गीत ओजस्वी व स्फूर्तिदायक आहे. 'बदाना कर मुक्त येऊ दे जगामध्यें नीती। चलोद्दताना धुळित मिळूं दे, चिरायु कर क्रांति। अग्नि चेतवित, ध्वंस करित ये थयथय नाचत ये। थयथय नाचत येईं भैरवी थयथय नाचत ये।" असें हें ओजस्वी आवाहन आहे.

शांता शेळके—यांच्या "वर्षा" (१९४७) या संग्रहातील कविता अत्यंत सफाईदार, जिव्हाळ्यानें ओतप्रोत भरलेल्या, मनमोकळ्या, प्रासादिक व सरस आहेत. एक प्रकारचा काव्यपूर्ण स्वप्नाळूपणा त्यांच्या कवितात आढळतो व तो आल्हादक वाटतो. त्यांच्या जीवनात कसरस भरलेली असली तरी त्यांची ईश्वरावर श्रद्धा असून पाऊस, हिरवळ, झाडें इत्यादि निसर्गावर त्यांचें प्रेम आहे सरस आत्मनिष्ठा हें शेळकें यांच्या काव्याचें प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. स्वतःला आलेले सर्वच अनुभव त्या काव्यात गोंवितात; परंतु तसें करीत असताना त्यात रटवेपणा मुळींच येऊ देत नाहींत. जीवन असेल तसें स्वीकारून त्यातील सुखाचा, दुःखाचा, हर्षाचा, विषादाचा अनुभव घेण्यात वृत्तीचा जो सकसपणा निष्कपटपणा लागतो तो त्यांच्याजवळ असल्यानें त्यांचें काव्य वाचकाला सुखद मोहिनी घातल्यावाचून रहात नाहीं.

वा रा. कान्त[१]—कवींच्या 'रुद्रवीणा' (१९४७) या काव्यसंग्रहातील

---

१. जन्म १ ग १९१३.

कविता नवतेजानें नटलेल्या आहेत. भावनाची उत्कटता आणि विचाराची तेजस्विता त्यात ओतप्रोत भरलेली आहे. केशवसुताच्या गोफण-स्फूर्ति इत्यादि काव्यात जी तेजस्विता आहे, तीच कान्ताच्या बऱ्याचशा कवितात आहे. १९२० साली कविवर्य ताम्ब्यानीं 'रुद्रास आवाहन' करणारें गीत रचून नव्या ओजस्वी काव्याचा श्रीगणेशा सुरू केला त्याच परंपरेंत कुसुमाग्रजानीं 'क्रांतीचा जयजयकार' केला, पोवळ्यानीं भैरवीला "रिपुरुडाचीं घाल भयानक गळ्यामधीं वल्यें" म्हटले आणि कान्तानीं "नेत्रानलिं करुनी त्रैलोक्याची होळी। अन्याय असमता रगडित पायाखालीं। कर तांडव रुद्रा." असें आवाहन केलें. हिंदुस्थानात इ. स. १९३० नंतर जी प्रचंड राजकीय चळवळ स्वातन्त्र्यप्रीत्यर्थ झाली, तिचेच पडसाद कुसुमाग्रज पोवळ्याप्रमाणें कान्ताच्याहि काव्यात उमटले आहेत. जुन्या श्रद्धेला कान्ताच्या काव्यात स्थान नाहीं. म्हणूनच त्याचा मूर्तिभंजक "खड्ग उंच करिन आज सर्व दिव्य मूर्ति" असे म्हणतो. मानवाला पंगू बनविणाऱ्या या मूर्ति कवीला नको आहेत. तर त्याला क्रांति हवी आहे "क्रांतिदेवी ये विद्युच्चरणीं। तव नयनींची ठिणगी उडवुनि। असतोष पेटवीं जनमनीं।" असें ते म्हणतात. क्रान्तीचा सत्कार करणाऱ्या 'नवें वर्ष', 'आशिया' सारख्या ओजस्वी कविता त्यानीं लिहिल्या क्रांतिगीताप्रमाणेंच कान्तानीं मधुर मदिर प्रणयगीतेंहि लिहिलीं आहेत. त्याच्या प्रेमगीतात विरक्तता, व्याकुळता, हुरहूर अशी अनेक ठिकाणीं आढळते, तशीच प्रसन्नताहि आढळते. वेधक, अर्थवाही, अनुप्रासात्मक, नादमधुर शब्दानीं नटलेलीं त्याचीं 'तें तुझेंच गाणें ग, दोजारिणि तूं हसत रहा, नयन मुलायम हलले ग,' रमणी, उदरिंशि निज कचभार सारखीं प्रणयगीतें भावोत्कट व बहारीचीं आहेत

इंदिराबाई[१]—संत[२]—यानीं आपले पति ना. मा संत याच्या कवितासह आपल्या कविता 'सहवास' (१९४०) या संग्रहात प्रकाशित केल्या आहेत.

---

१. जन्म इ. स. १९१४, २ जन्म इ. स १९०९ मृत्यु १९४६ इंदिराबाईंच मेंदी (१९५५), मृगजळ (१९५८) व चैतू हे काव्यसंग्रह भावोत्कट व आत्मपर आहेत

सहवासात संत पतिपत्नींच्या प्रेमविषयक स्मृति चित्रित झाल्या आहेत इंदिराबाईंनी 'ओवी' या वृत्तात आपल्या अंतरींच्या भावना सरळ पण परिणामकारक शब्दांत ग्रथित केल्या आहेत पतिप्रेम-अपत्यप्रेम मातृकर्तव्य इत्यादि विषयक त्यांच्या कवितांतून एक नैराश्याचें वारें वाहात असलेलें आढळतें ना मा संत यांची कविता नरीचशी गंभीर स्वरूपाची असून ती सुनीतात्मक आहे असें असल तरी पतिपत्नीमधील विशुद्ध प्रेमाचा रम्य स्मृतिमय म्हणून 'सहवास' हा काव्यसंग्रह वाचनीयच आहे श्रीमती इंदिराबाई यांचा नुकताच प्रसिद्ध झालेला 'शेला' नामक काव्य संग्रहहि निव्हाळ्यानें भरलेला आहे

वि म कुलकर्णी[1]—यांच्या 'विसर्जन' (१९४३) नामक प्रेमकाव्याचें दोन भाग असून त्यापैकीं पहिल्यात प्रेमसंवादाचें मनोरम चित्र आहे तर दुसऱ्यात नायिका निमुरा झाल्यानंतरच्या विप्रलंभ शृंगाराचें वर्णन आहे काव्यात रचनेची सफाई व कल्पनांचें सौंदर्य दिसतें त्यामानानें भावपरिपोष तितकासा साधलेला नाहीं पद्मगंधा या संग्रहांतील स्फुट कविता त्यापेक्षा सरस व नावीन्यपूर्ण वाटतात कमळवेल, पद्मगंधा, अश्विनी (१९५८) हे काव्य संग्रह सरस आहेत छानदार गाणीं, फुलवेल, ललकार हे बालगीत संग्रहहि चांगले आहेत

इ न जोशी उर्फ कवि सुधांशु-(जन्म १९१७) यांनीं कौमुदी (१९४०) नेताजींचा स्वातंत्र्य संग्राम, विजयिनी, जल्वली, गीतसुगंध, उगवते तारे इत्यादि काव्यसंग्रह प्रसिद्ध केले असून ते रसिकप्रिय झाले आहेत यांची कविता कोमल आणि सुंदर आहे नवे आशय आणि नव्या जाणिवा देऊनहि दुर्बोधता टाळून काव्यात सुबोधतेनें आकर्षक पद्धतीनें आणणें हें यांचें वैशिष्ट्य आहे 'दत्त दिगंबर दैवत माझें' हें महाराष्ट्रात लोकप्रिय झालेले गीत यांचच आहे हे कवि औदुंबर येथे रहातात यांनी काहीं बालकथा (चतुरादेवी, सुभाष कथा), व प्रौढकथा (खेडयातील तारे) लिहिल्या आहेत

कॅ रा चिं श्रीधडे -(जन्म ८ जानेवारी १८९९) अनुवादक कवि या

---

१ जन्म १ स १९१७.

या नात्यानें याचा लौकिक फार आहे. वाङ्मय श्रीखंड, मुश्लोक गोविंद, मुश्लोक कुमार, मुश्लोक मेघ, मुश्लोक मानस, कुंदमाला, वाङ्मय त्रिवेणी, मुश्लोक दोहा-वलि हे त्यांचे मुख्यतः अनुवादसंग्रह प्रसिद्ध असून ते सरस अनुवादाचे नमुने आहेत कालिदास, तुलसीदास इत्यादि कवींचा त्यांनीं करून दिलेला महाराष्ट्र वाचकांना परिचय वाखाणण्या जोगा आहे.

ग. दि. माडगूळकर –काव्याच्या क्षेत्रात श्री. ग. दि. माडगूळकर यांनीं आपल्या प्रसादपूर्ण, रेखीव व रसाळ काव्यानें वाचकांचें लक्ष वेधून घेतलें आहे. नवकाव्याच्या जमान्यात त्यांचें काव्य म्हणजे रणात हिरवळी सारखें प्रसन्न वाटतें इ. स. १९४९ मध्यें सुगंधी वीणा नावाचा गीतसंग्रह यांनीं प्रसिद्ध केला. जोगिया (१९५६) या भावपूर्ण काव्यसंग्रहानें त्यांच्या कीर्तींत भर टाकली. परंतु त्यांचें काव्य अमर स्वरूपाचें बनविण्याचें कार्य त्यांच्या गीत रामायणानें (१९५७) केलें आहे. रामायण या महाकाव्याचा गीतात्मक सारांशरूप आविष्कार पाहून वाल्मिकींच्या आत्म्यालाहि धन्यता वाटेल. मग सामान्य वाचकाला समाधान वाटेल यात नवल काय ! काव्य आणि नाट्य यांनीं परिपूर्ण अशा त्यांच्या ' चार संगीतिका ' (१९५६) उल्लेखनीय आहेत.

कु. व निकुम्ब[1]–नाशिकचे निकुंब यांचें काव्य रचनाकौशल्य, नादमाधुर्य व भावपरिपोषाच्या दृष्टीनें सरस आहे. "उज्ज्वला" (१९४५) या संग्रहांतील कविता सृष्टीच्या गूढ शांत रम्य उदात्त अशा विविध स्वरूपाचें त्यांनुभवाचें व महारीचें वर्णन करणारी आहे. कणिका, गजल, सुनीतें, ओवी, रागदारीचीं पदें व मुक्तछंद अशा सर्वच वृत्तप्रकाराचा सफाईदार उपयोग निकुंब करू शकतात हें त्यास भूषणावह आहे. मात्र एकच हुरहुरीचा सूर त्यांच्या काव्यातून जो वाहात असतो तो कंटाळवाणा होतो. एकाच गावात राहून कुसुमाग्रजाचें काव्य आशावादी तर निकुंबाचें हुरहुरीनें भरलेलें हें पाहून आश्चर्य वाटणें साहजिक आहे.

---

१ जन्म इ. स. १९२०

आणखी कांहीं कवी

वर उल्लेखिलेल्या कवींशिवाय 'मधुपर्क'कर्ते पु म. लाड, 'तो आणि ती'–'शिलगण'–'चिंचा आणि बोरें' इत्यादि विनोदप्रधान काव्यकर्ते श गो. साठे, नवी मळवाटकर्ते शरश्चंद्र मुक्तिबोध (यानीं अलीकडे 'यात्रिक' नावाचे आशावादी वाचनीय, मननीय असें काव्य प्रसिद्ध केलें आहे.) बहुजनसमाजाच्या जीवनावर 'लोकगीतें' रचणारे सजीव, प्रचलित विषयावर आकर्षक वृत्तकाव्य रचणारे 'अणुरेणु'कर्ते द. कृ. पेठे, विदर्भातील राजा बढे, ना. घ. देशपांडे, नाशिकचे सोपानदेव चौधरी, मधुमालतीकर्ते दा. ब. चव्हाण ऊर्फ किशोर, 'प्रतिपदा'कर्ते गो म. वाटवे, शारदिनीकर्ते वा. पु दामले, पराग कर्ते ना. ना. हूड, उपरोधपूर्ण विनोदी 'अर्धचंद्र' कर्ते पंडित सप्रे, काव्य कणिकाकर्ते देवासचे राजकवि झोकरकर, हृदयबोलकर्त्या सौ निवेदिता विनीत, भावभेटकर्ते मनोहर, सफाईदार व वैशिष्ट्यपूर्ण काव्य करणारे स्वातीचा मेघ 'फुलांचे अश्रू'कर्ते सी. म. थापट, (जन्म इ. स. २३ ११ १९०८) रक्त नि शाईकर्ते रघुवीर सामंत, दुर्वांकुरकर्ते गोपीनाथ तळवळकर, नावीन्यपूर्ण कल्पनांचे जिव्हाळ्यानें भरलेलें 'क्षितिजावर' काव्यकर्ते दत्तप्रसन्न कारखानीस, पर्णकुटी, निवारा, गुळखोबरें खिरापतकर्त्या सौ. अपर्णाबाई देशपांडे (ज ११–९–१९११) शंकर रामाणी, वैशिष्ट्यपूर्ण जीवनाविषयी ओढ व्यक्त करणारा जिप्सी (१९५३) या काव्यसंग्रहाचे कर्ते मंगेश पाडगावकर, दि. के. बेडेकर, आ. ना. पेडणेकर, अमरगीत काव्यकर्ते अमर शेख, शांता कुळकर्णी, पुरुषोत्तम पाटील, 'जोगवा' कर्ते (जोगवा काव्य दस्तात्र कोड्याप्रमाणें आहे) आरती प्रभु, म. म. देशपांडे, रमेश तेंडूलकर, प्रभा जुमडे, सरिता पदकी, मंगेश पदकी, अरुण कोल्टकर, सरला कुलकर्णी, मीना ताकाराव, बाबा मोहोड, मनोहर वऱ्हाडपांडे, शकुंतला सरदेसाई, दिलीप चित्रे, तु. शं. कुलकर्णी, रवींद्र दूर्वे, प्रद्युम्न टेकमाळी, मोहोळ कर्त्यां सौ. विजया दोनडे, 'एकदाणी' कर्त्या शांताबाई दंडिग, 'बधरेषा' कर्त्या शांताबाई जोशी, 'कलकता' कर्ते पु. ना. वीरकर, 'मीना' काव्यकर्त्या मीना दिक्षित, 'स्वानंदसुधा' कर्ते गोपाळराव कोल्हते, 'वसुधा' कर्ते अ. श्री मराळकर,

'दिंडी गेली पुढे' कर्ते मधुकर केचे, 'कल्लोलिनी' कर्ते कुळकर्णी, 'संपूर्ण काव्य रामायण' कर्त्या सरलाबाई रापट, 'श्रीपराग' सारखा प्रासादिक कवितासंग्रहकर्ते पंडित आरळीकर, 'सारंगपुराणे' कर्ते वसंत ब. कारखानिस, 'शैलजा' कर्ते वि. के. महाबळेश्वरकर, भावपूर्ण, काव्यपूर्ण, प्रासादिक अशा 'तळमळ' ह्या काव्यसंग्रह कर्ते गोविंद नरोरे (जन्म १७-१२-१९१९), 'वाटचाल' (१९५८) या काव्यसंग्रहाचे कर्ते नथु रायोजी धुळधर (जन्म १-७-१९०१) मुख्यतः प्रासंगिक विषयावर काव्य रचणारे 'अभ्यर्चना' (१९५७), 'निरांजन' (१९५९) या काव्य संग्रहाचे लेखक डॉ. विनायक गोविंदराव दुर्गे उर्फ दुर्गेश (जन्म २२-९-१९२२), भाषा, भावना, कल्पना यांचा सुंदर मिलाफ साधणाऱ्या व नव्या वळणाच्या 'गनमन भवरी' (१९५९) या काव्यसंग्रहाचे कर्ते नवकवि श्याम सोनारे (जन्म १-८-३९) 'स्वप्नलहरी' कर्ते द. वे. कुलकर्णी (जन्म १८-७-१९२९) 'मध' 'नवी मत भेट,' 'नवोढा' (१९५८) इत्यादि काव्याच्या कर्त्या ललितकुमारी भट उर्फ ललिता गौरी देशपांडे, 'स्वप्नलहरी' (एका मुसाफिराचे प्रेमगीत) कर्ते कवि निशीकांत, 'जयजयवनी' (१९५१) काव्यसंग्रह कर्ते व चालकयाकार मा. गो पाटकर (जन्म २५-१२-१९१४) ' काव्यमय टिळक ' या टिळक विषयक काव्यसंग्रहाचे कर्ते का. र. वैशंपायन, 'काव्यकळस' कर्ते प्र. यु उसरे; 'मुग्ध वारा' (१९५४), ' वसुधरा ' गीत वेणु कर्ते गोपाळ लक्ष्मण जमटाडे उर्फ कवि प्रताप (जन्म १५-५-१९२३) , ' स्फूर्ति गीते ' या काव्यसंग्रहाचे कर्ते विश्वनाथ हरिभाऊ वेल्मरे उर्फ हरिकुमार (जन्म ६-१०-१९०८); शारदममा, मराल्कि हैमैतिका, या संग्रहाचे कर्ते वि अ. कुलकर्णी, भावगीते (१९२३), लीलेचा संसार या काव्याचे कर्ते डॉ. त्र्यंबक गगाधर धारपुरे (जन्म १९०२), पानोळ्या कर्ते प्रो भाऊ माडवकर, अमृतानुभव धनपदी (१९५८) कर्ते कृष्णाजी गजाराम सोवनी (जन्म मार्गशीर्ष वद्य चतुर्थी शक १८०४) ' कविता ' कर्ते नवकवि सुधीर कोल्टकर, ' वदया म्हणे ' (१९४९) या ग्राम्य काव्याचे कर्ते वसंत हजरनिस, ' विराट मानव ' कर्ते (१९४३) डॉ. श. ना. पुरवार, ' वसंत वैभव (१९३९) कर्ते वसंत चिंचडे, ' नजराणा ' कर्ते (१९५०) वा. ग्यो देशपांडे

'सौंदर्य लहरी' कर्ते रा. मा. भाकुरकर, 'जीवनप्रभा' (१९३९) कर्ते द. दा. पेंडसे; 'आलाप आणि विलाप' कर्ते भगवान रघुनाथ कुलकर्णी, 'कूजन' (१९४०) कर्ते नी. र. वऱ्हाडपांडे; 'भावना' कर्ते द. चिं. सोमण, 'पुष्करिणी' कर्ते वसंत हेबळे, 'कॉलेजियन' 'उद्धार' 'वैर' 'युगायुगाचे सहप्रवासी' ही चार खंडकाव्ये व 'सुनीत गंगा' हा सुनीतांचा संग्रह आणि 'अश्रूंच्या गोळ्या' (१९३२), 'शतध्वनि' अथवा चौगाचौग 'दरयातील खसखस व इतर कविता' हे तीन विनोदसंग्रहकर्ते गोपाळ नरहर नातू उर्फ मनमोहन (कोठे काव्यगुणाचा उत्कर्ष तर कोठे अपकर्ष असे यांच्या काव्याचे स्वरूप आहे) जीवनसरिताकार द. ग. पाळंदे; सप्तपदी, लाटा आणि लहरी (५०० रुबायांचा संग्रह) व सुभाषिणीकर्ते प्रफुल्ल दत्त, स्वातीतुषार कर्ते अकिंचन; एकले बीज (१९३०) आणि बीजांकुर कर्ते शांताराम भाटवले; सप्ततरंगकर्ते गोविंदस्वामी आफळे; माझी भावगीतें (१९४९) कर्ते बापुराव गोखले, रा. मा. कुळकर्णी, कृष्णमूर्ती, अ. सी. केळुस्कर, रा. नि. खासनीस, जनाचे श्लोक कर्ते चापधर, मो. सी. चौधरी, जादूची नगरी (१९५९) नावाची बालगीते रचणाऱ्या आशा गवाणकर (यांनी संगीतिका अनेक लिहिल्या आहेत); छायाकर्ते म. डि. टेकाडे; सौरभकर्ते दसनूरकर, काव्यप्रभाकर्ते प्रभाकर दिवाण; बकुलपुष्पे कर्ते भ. कृ. देशपांडे; वि. ग. धारप; सी. स गोरसे; रामभाऊ भोगे; 'कुऽहूऽऽ' कर्ते भोसले; 'विझणारी आग'कर्ते रमेश मंत्री, 'भावप्रभा'कर्ते भा ल. रानडे; प्रसादकर्ते गो गो. 'रामभजनी', 'जीवनाकडे'कर्ते वसंत वैद्य, 'गीत द्विदल'कर्ते कमलाबाई देशपांडे व य. न. केळकर; मनोरमाबाई नारळेकर, शांतादेवी परदेशी, लक्ष्मीबाई वैद्देरे, लक्ष्मीबाई टिळक ('भरली घागर' कर्त्या) वहिणाबाई चौधरी; भक्तिमार्गी कविता रचणारे विष्णुदास, दासगणु व तुकडोजी; जागकर्ते रस-गंगाधर उर्फ प्रा ग वि. कुलकर्णी, पल्लविनीकर्त्या विमल काळे, अस्मिता कर्ते कृष्णचंद्र भोईटे, 'दिंडी गली पुढे' या भावपूर्ण कवितासंग्रहाचे कर्ते मधुकर केचे इत्यादि कवि कवयित्रींनी केलेली कवितादेवीची सेवाहि उल्लेखनीय आहे.

काव्यरत्नावलि

काव्याचें विहंगमावलोकन करीत असताना नारायण नरसिंह फडणीस यांच्या संपादकत्वाखालीं सतत बेचाळीस वर्षें (१८९३ ते १९३५) चाललेल्या "काव्यरत्नावली" मासिकाचा निर्देश करणें अपरिहार्य आहे. जळगांव येथें नावजी प्रिंटिंग प्रेसमध्यें छापल्या जाणाऱ्या या मासिकात सर्व सुप्रसिद्ध प्रसिद्ध अप्रसिद्ध कवींची थोडीफार तरी कविता प्रसिद्ध झाल्यावाचून राहिली नाहीं. काव्यरत्नावली हें कवींचें मासिक होतें व तें काव्याला उत्तम उत्तेजन देत असे

अलिकडे 'छंद' नावाचें द्वैमासिक श्री पु. शि रेगे यांच्या मार्गदर्शनाखाली निघत होते. तें विशेषत काव्यावर भर देत असे. इ. स १९५८ ते १९६० पर्यंत त्यानें स्पृहणीय कामगिरी केली. अगदी अलिकडे तें बंद करण्यात आले त्यानंतर रमेश समर्थ यांच्या संपादकत्वाखालीं 'शब्द' नावाचे कवितेला वाहिलेलें त्रैमासिक ऑगस्ट १९६० मध्यें सुरु करण्यात आलें आहे. 'रूपगंधा' या काव्याला वाहिलेल्या नियतकालिकाचें दोन अंक इ. स. १९५९ सालीं निघाले होते या प्रयत्नावरून काव्यरत्नावलिकाराचें साहस नि संशय वाखाणण्या जोगें म्हटले पाहिजे काव्यसंकलनाला वाहिलेल्या ग्रंथात ज द्या देशपांडे (जन्म २८-१-१९५४) संपादित 'नवे नवनीत (१९६०) व डॉ ना ग जोशी संपादित 'प्राचीन गीत भांडार' या ग्रंथाचा उल्लेख करता येईल

नवकाव्य

वर उल्लेखिलेल्या काव्याखेरीज गेल्या दहा वीस वर्षांपासून मराठींत काहीं निराळ्याच प्रकाराचें वास्तवतावादी काव्य निर्माण होत आहे इंग्रज कवि ईलियट व ऑडेन यांच्या धर्तीवर हें काव्य असून ईलियटच्या काव्यांतील विफलता तुच्छता व ऑडेनचा समाजवादी दृष्टिकोण त्यात बराचसा आहे ' वाङ्मयीन महात्मता या पुस्तकाचे कर्ते बा. सी मर्ढेकर (मृत्यु २० मार्च १९५६ दिल्ली येथे) या काव्याचे प्रवर्तक असून त्यांनीं काहीं कविता (१९४७) व आणखी

काही कविता (१९५२) या नावाचे आपल्या काव्याचे संग्रह प्रसिद्ध केले आहेत. दुसरे कवि य. द. भावे हे असून त्यांचा काव्यसंग्रह "आर्द्रा", हळवे भिंग, मिलन इत्यादि काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. शरच्चंद्र मुक्तिबोध, वि. म. कुलकर्णी, मा. रा. कर्णिक, स्वेदगंगा, मृद्‌गंध, धृपद् कर्ते विंदा करंदीकर, विजली (१९५६) सेतु सारखे समाजाभिमुख काव्यसंग्रहाचे कर्ते वसंत बापट इत्यादि होत. नवकाव्याच्या पुरस्कर्त्यांच्या दृष्टीने नवकाव्यात आशय आहे तो सामान्यपणे असा:—" देशातील विराट विपन्नतेमुळे एकप्रकारची सर्वभक्षी निराशा विफलता भारतास ग्रासू पहात आहे. विशेषतः मध्यम वर्गच ह्या विफलतेच्या भावनेने खचून गेलेला आहे आणि मराठी नवकाव्य मध्यमवर्गीयच लिहीत आहेत. उदात्त ध्येयांचा चुराडा, जीवनातील उणीवा, स्वप्नभंग ह्या गोष्टी कवीस जाणवू लागल्या आहेत. बाह्य सामाजिक जीवनातील भयानक विसंगति, विद्रूपता, मानवी मूल्यांची हत्या, एका विराट यन्त्रव्यवस्थेत उपकरणमात्र झालेला मानव, ह्या खऱ्या सामाजिक वास्तवाचा कविमनाशी संघर्ष होऊन जे आर्तस्वर निघत आहेत तेच हे नवकाव्य."[1]

ही कैफीयत ठीक असली तरी ती एकतर्फी वाटते. कारण समाजाचें हेंच जर निदान सार्वत्रिक असतें, तर तें साहित्याच्या कादंबरी कथा नाटक यातहि दिसावयास पाहिजे होतें. आणि दुसरें म्हणजे सर्वच लेखकांत कमी अधिक प्रमाणात तें व्यक्त व्हायला हवें होतें. काव्यातच—आणि तेंहि काही कवींच्या काव्यातच—तें व्यक्त झालें नसतें. ज्या काळात मर्ढेकर—भावे वावरत आहेत, त्याच काळात कुसुमाग्रज बापट सुधांशु हेहि वावरत आहेत. हेहि कवि मध्यमवर्गीयच आहेत असे असून भकास जीवनाची ओंगळ चित्रं त्यांनी काही रेखाटलेली नाहीत. देशातील 'विराट विपन्नतेचा' नीट बोध तरी या नवकाव्या वरून होतो म्हणावें तर तेंहि नाही. नवकाव्यात ही विपन्नता नाहीशी करण्याचा काही मार्ग सुचविला आहे म्हणावें तर तेंहि नाही. मुख्य गोम अशी आहे की नवकवींना स्वतःलाच आपणाला काय सांगावयाचें आहे त्याचा बोध झालेला नाही. ३३ व्या मराठी साहित्यसंमेलनप्रसंगी नवकाव्याचे पुरस्कर्ते बा. सी. मर्ढेकर

[1]. 'नवी मळवाट' प्रस्तावना—मुक्तिबोध

यांनीं नवकाव्याविषयीं कांहीं सांगायला हवें होतें. काव्यशास्त्राध्यक्षपदावरून त्यांनीं जें भाषण केलें तें अत्यंत दुर्बोध आणि मुख्य मुद्यांना बगल देणारें झालें. "नवकाव्य म्हणजे नवीन भावनानिष्ठ समतानता" असें ते म्हणतात. काव्य कालदृष्ट्या आधुनिक असलें तरी तें नवीनच असेल असें नाहीं "नावीन्य हें अनपेक्षित असतें आणि तें कवीच्या प्रतिभेवर आणि कवितेच्या प्रकृतीवर अवलंबून असतें" असें त्यांचें जें म्हणणें आहे त्याचा नक्की अर्थ काय तो तेच जाणोत. वस्तुवस्तूंतील आल्हाददायक सारखेपणा शोधून काढणें हाच अर्थ भावनानिष्ठ समतानतेचा असेल आणि तोच असावा-तर त्यांत मर्ढेकरांनीं नवीन कांहींच सांगितलें नाहीं. कारण 'साम्य' किंवा 'साधर्म्य' या जुन्या व सोप्या शब्दांनीं हेंच सूचित होतें. कवि दोन वस्तूंतील साम्य किंवा साधर्म्य दाखवीत असतो. नवकाव्यांत असलें नवीन प्रकारचें साधर्म्य किंवा 'भावनानिष्ठ समतानता' दाखविण्याचा प्रयत्न झाला आहे. परंतु दुर्बोध क्लिष्ट ओंगळ अशा प्रतिमा या करितां बहुंशीं वापरण्यांत आल्यानें, हें साधर्म्य वाचकाच्या नीट लक्षांत येत नाहीं. नव्या उपमा वापरायला कांहींच हरकत नाहीं. किंबहुना त्या स्वागतार्हच मानल्या पाहिजेत. विंदा करंदीकरांच्या 'सायल्या' या कवितेंत मुग्धावीला 'कोंवळी किरणें । करतात स्पर्श । आम्याच्या माड्यांना । फणसाच्या स्तनांना ! वडाच्या दाढीला' असें म्हटलें आहे. यांत अपरिचित रूपकें असलीं तरी तीं फारशीं दुर्बोध किंवा वाईट नाहींत. उलट तीं नावीन्यपूर्ण व योग्य वाटतात. परंतु अशी तऱ्हा सर्वत्र नसतें. सामान्यपणें नवकाव्य राजकवि यशवंतांनीं म्हटल्या-प्रमाणें "दुर्बोध, अनिर्बंध, जीवनाविषयीं आणि जगाविषयीं विटलेल्या मनोवृत्तीचें, अमंगळ किंवा शिवराळ शब्दयोजना असलेलें आणि गद्यप्राय प्रवचनात्मक" असतें. मनमोहन कवींच्या कवितांपैकीं बऱ्याचशा कविता दुर्बोध उखाण्यासारख्या असतात. त्यांच्या एका कवितेंतील पतंग दीपशिखेला उद्देशून म्हणतो, "गडे । या अठंग अमावास्या । बाई ! ग तुझ्या प्रेमाची समस्या । अय्या ! तुझ्या गोऱ्या शरीला । मय्या ! शेषशाईच्या तपस्या । . जाम बक्षार तुझ्या सत्याहत्तर । ठाम कबूतरें लग्नौच्या कडशीं । काळ्या डोळ्यांत तुझ्या पंचाहत्तर ।"

प्रमाद किंवा तावडतोच अर्थ कळणें हा काव्याचा एक प्रमुख गुण समजतात. त्या दृष्टीनें पाहता 'नवकाव्य' हें उत्तम काव्याच्या कसोटीला काहीं उतरत नाहीं. मर्ढेकराच्या "काहीं कविता" पैकीं काहीं थोड्या सोप्या भावमधुर आणि सुविचारगर्भ आहेत. त्याचा 'शिशिरागम' (१९३९) हा छोटा काव्यसंग्रह निःसंशय सरस आहे. 'काहीं कविता'तील 'फलाटदादा' ही कविता भावपूर्ण विचारपूर्ण व सुंदर आहे. पण त्याच्या पुढील ओंगळ ओळी पाहून वाचकाला शिसारी आल्यावाचून राहणार नाहीं. "शिवलिंग माझें लिंग, हेंच अशातीचें चिंग ॥ माझ्या दिल्याशा बोगाचे । तळ तुझ्या स्तनावर ॥ बडवीत टिन्या । अर्धं पोट किंवा । ओंगळ देखावा । दावसवील ॥ पिपात मेले ओल्या उंदिर । माना पडल्या मुरगळल्याविण ॥ हाडांचे सापळे हासती । झडगान्या मासास पाहुनी । किती लपविलें तरी शेवटीं । दातांचें दिवणारच पाणी । पहा विचारूनि त्यांना कमली । मैथुनात रे असते झिंग । दाखविनील ते भोंक रिकामें । जिथें असावें मांसल लिंग ।" या ओळीं पाहिल्या कीं, याला काव्य म्हणण्याचें धाडस कोणी करील असे वाटत नाहीं. ध्वनि किंवा सूचकता हा काव्याचा आत्मा आहे. जुन्या लावणीकारांनी अस्सल शृंगारिक लावण्या लिहिल्या असल्या, तरी त्यात शरीराच्या गुह्य भागाचा असला उल्लेख नाहीं. त्यांचीं शृंगारिक वर्णनें या मानानें सूचक आहेत. याचा उलट "नवकाव्यात" काव्याचे सर्व चांगले सनेत गाजूला ठेवून, अनेक ठिकाणीं अकारण व ओंगळ वर्णनें आढळतात. नवकाव्यातील मानवहिताची दृष्टि स्पृहणीयच म्हटली पाहिजे मत्रतंत्र, पोथ्यापुराणें, श्रुतिस्मृति, रामकृष्ण या सर्वांपेक्षा साधा श्रम करणारा मानव आणि त्याच्या न्याय्य भावभावना याच महत्त्वाच्या होत हें नवकवींचें म्हणणें असेल तर तें एकदम मान्य करायला हरकत नाहीं. विंदा करंदीकराचें पुढील म्हणणें "पवित्र मजला अळजळीत ती । भूक श्रमानंतर मिळणारी । पवित्र मजला दगडावर ही । गाढपणें निद्रा येणारी । पवित्र उपभोगाची इच्छा । पवित्र मज शरीराचें जीवन । पवित्र तुसड्या वैराग्याहून ।

आत्यंतिक प्रेमातील मीलन । पवित्र मज यंत्राची धडधड । समाज हृदयातिल हे ठोके । पवित्र मजला सत्यासाठी । धडपडणारें स्वतंत्र डोकें । पवित्र सुरदु रशी गार्गी । वेदांतिल साऱ्या मंत्राहुन । पवित्र साधा मानव प्राणी । श्रीरामाहुन श्रीकृष्णाहुन । पवित्र मन पोलादी ठोंग । अन्यायाच्या छातींवरचा । पवित्र मजला आणिक मंदिर । माणुसकीचा माणुसकीचा ॥ कोणाहि रसिक हृदयाला मान्य होईल. माणुसकीचा प्रचार हा हितप्रदच म्हटला पाहिजे. सर्व क्षेत्रांत माणुसकी दिसली पाहिजे ओंगळ घाणेरड्या वर्णनांत आणि वाचणाऱ्याला न समजेल अशा दुर्बोध रचनेंत माणुसकीचा प्रत्यय येत नसल्यानें आणि असाच भाग नवकाव्यांत अधिक असल्यानें त्याचा आदर करताना वाचक साशंक झाल्यास काहींच नवल नाहीं. गाण्यात गोडीला जें महत्त्व, फुलात सुगंधाला जें महत्त्व, तेंच काव्यात सौंदर्याला हाय हें सौंदर्य परिचित नसलें तरी चालेल. पण तें पाहताक्षणींच सौंदर्य आहे असें वाटलें पाहिजे. विचाराचें भावनांचें कल्पनांचें शब्दांचें सौंदर्य काव्यात नसेल तर तें दुसरें काहीहि असू शकेल, पण त्याला काव्य म्हणता येणार नाहीं. आजच्या कवितेविषयीं निराशेचे उद्गार श्री दिलीप चित्रे या नवकवीनें काढले आहेत ते चिंत्य आहेत. "आजच्या कवीमध्यें धाच नाहीं. अनुभवाकडून प्रत्ययाकडे होणारा प्रवास त्याच्या दैवी नाहीं अहं विश्व सवादाचें जाणिवेला व्यापून टाकणारे स्वरूप आजच्या काव्यात दिसत नाहीं . . विशाल व्यक्तित्वानें युद्ध लाचार होऊन ज्याची आळवणी करावी, अशा प्रत्ययानें लिहील असा मराठी कवि नजरेच्या टप्प्यात दिसत नाहीं ' (साहित्य-मुंबई मराठी साहित्य संघ १९५६) 'नवकाव्य' कर्ते ही गोष्ट लक्षात ठेवून जर काव्य करतील तर मराठी साहित्यात अभिनव दालन उघडल्याचें श्रेय त्यांना घेता येईल नवकाव्यातील समाजवादी मानवतावादी विचारसरणी, नव्या वास्तवदर्शी प्रतिमा, बोधमनाप्रमाणेंच (Conscious mind) अबोधमनाचा (Unconscious mind)) आविष्कार करण्याचा प्रयत्न इत्यादि गोष्टी कोणालाहि स्वागतार्ह वाटतील अशा आहेत.

७

कादंबरी वाङ्मय

(१९२१ ते १९६०)

ना सी फडके[1]—आधुनिक मराठी कादंबरी वाङ्मयात प्रो फडके यानीं आपल्या प्रणयप्रधान कलापूर्ण चटकदार कादंबऱ्यानीं मानाचें व महत्त्वाचें स्थान मिळविलें आहे. इ स. १९१७ सालीं सरस वाङ्मय ग्रंथमालेंतून प्रसिद्ध झालेल्या त्याच्या रूपांतरित ऐतिहासिक "अल्ला हो अकबर" या कादंबरीचा विचार सोडल्यास इ. स. १९२५ पासून ते १९६० पर्यंतच्या सुमारे पसतीस वर्षांच्या काळात त्यानीं पन्नास कादंबऱ्या लिहिल्या असें म्हणता येईल. कुलाब्याची दांडी (१९२५) ही त्याची पहिली स्वतंत्र कादंबरी जेव्हा लोकानीं वाचली तेव्हां एक नवा प्रभावशाली कादंबरीकार उदयाला आला असल्याची खात्री त्याना पटली. त्यातील ललितरम्य भाषा तरुणतरुणींचीं मोहक चित्रे, प्रीतीचे लपंडाव, कथानकाचा बांधेसूदपणा, मनोहर सृष्टिवर्णनें, स्फूर्तिदायक दिलखुलासपणा हीं जेव्हा त्यानीं पाहिलीं तेव्हा तीं त्याना अभिनव, आकर्षक वाटली हरिभाऊ आपटे, वामनराव जोशी, नाथमाधव याच्या कादंबऱ्यात दुसऱ्या अनेक गोष्टी असल्या तरी तरुणाना आवडणारा विशिष्ट प्रकारचा चटकदारपणा त्यात नव्हता. सुरम्य, ललित, सुंदर, विलासी, प्रणयपिपासू जीवनाचीं आकर्षक चित्रें विशेषत. तरुण अशा

---

१. जन्म-ता. ४ ऑगस्ट १८९४, अहमदनगर जिल्ह्यातील कर्जत गांवीं कादंबऱ्या-अल्ला हो अकबर, कुलाब्याची दांडी, जादूगार, दौलत, अटकेपार, निरंजन, कलंकशोभा, आशा, उद्धार, काश्मिरी गुलाब, प्रवासी, समरभूमि, उन्माद, गुप्त प्रायश्चित्त, प्रतिज्ञा, वादळ, शाकुंतल, अखेरचे बंड, बग नंबर बारा, जीवन संगीत, माझा धर्म, झंझावात, अंजलि, ऐलम, पद्मा, हसू आणि आसू, उजाडलं !

वाचकांनीं पाहताच, ते त्याच्यावर निहायत खूष झाले. १९१९–२० च्या असहकारितेच्या देशव्यापी चळवळीनंतर, राष्ट्रीय चळवळ थोडीशी मंदावल्यासारखी झाली होती. शाळा-कॉलेजांना रामराम ठोकणाऱ्यांनीं परत शाळा-कॉलेजांत जायला सुरवात केली होती. तात्पुरत्या विश्रांतीची, विस्मृतीची, विरंगुळ्याची त्यांना आवश्यकता होती. हें कार्य प्रो. फडक्यांच्या सुरवातीच्या कादंबऱ्यांनीं उत्तम प्रकारें बजाविलें. कुलाब्याची दांडी, जादूगार, दौलत, अटकेपार या चार कादंबऱ्यांनीं वाचकांना अगदीं वेड लाविलें या कादंबऱ्यांतील माणिक, इंदुमति, निर्मला, मीना, जगदीश, आनंदराव, अविनाश, मल्हारसाहेब, सुधीर, केदारकाका

(पान ४२१ वरून पुढें चालू)

पण सूर्य कुठे आहे ! भरतीची लाट, स्वैरिणी, सिनारा मशिल, मरिना मागर, हाक, सुषमा, चाहूल, शिकार, इशारा, उद्याची बात, समाजवादाच्या बळावावर आधारलेल्या शोनान, अस्मान, तुफान, भरारी, जखम, देईं वारें ! जहर, ऋतुसंहार, भोवरा ! धोवा ! निर्माल्य ? कुहू ! कुहू ! प्रबंध–मानसोपचार, मानसोन्नति, सुखाचें संसार, संतति नियमन, आजचे तरुण स्त्री पुरुष, प्रतिमासाधन, वाङ्मयविहार, आधुनिक गौना, मानस मंदिर, साहित्य व संसार, मनोहरची आकाशवाणी, वेचलेले मोती, टाकांचे घाव, टाकाच्या फेकी, माझ्या साहित्यसेवेतील स्मृती भाग १ ला, स्मृति भाग २ रा, सौंदर्य. झोला पागोटे, शाकार, तर्कशास्त्र आणि शास्त्रपद्धति, संपूर्ण तर्कशास्त्र. नाट्य–युगांतर, संजीवन, तोतया नाटककार, काळे गोरे. जानकी, जडावाची देवी. आगलावी (नाटिका), क्षमेसाठी अपराध (नाटिका). गोष्टी–प्रा फडके यांच्या गोष्टी भाग १ ला, प्रा फडके यांच्या गोष्टी भाग २ रा, लोला आणि इतर गोष्टी, नमुनेदार गोष्टी, उल्हास कथा, वत्सला आणि इतर गोष्टी, चंद्रा आणि इतर गोष्टी, लाडवी लक्ष्मी आणि इतर गोष्टी, माझा देश आणि इतर गोष्टी, जिवाचें मैतर, प्रीतिपुष्प, अभ्यंगस्नान, किशोर कथा, सोबत, ऊन्ह आणि सावल्या, वसनी मिठाई, मिठी, अत्तर गुलाब, बहार, कुणाचेहि शेजारी. ललित गद्य–गुजगोष्टी, नव्या गुजगोष्टी, धूम्रवलये, अबोलीच्या गोष्टी, मेफल, कमलपत्रें, पदछाया, स्मृति आणि संचार, असे वक्ते ! अशी व्याख्यानें ! चरित्रें–दादाभाई नौरोजी, टेरेन्स मॅकस्विनी, डी व्हॅलेरा, तीन थोर देशभक्त, लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी. व्याख्यानें–गाजलेलीं भाषणें, मित्र हो ! मथन, साहित्यिकाच्या नाट्यकृति, किर्लोस्कर, देवल आणि गडकरी

यांचीं स्वभावचित्रें अत्यंत रेखीव व मनोवेधक असून, कथानकाची रचना सरस आहे निरंजन (१९३२) कादंबरीपासून सभोंवतालच्या देशपरिस्थितीचीं थोडीफार चित्रं फडक्यांच्या कादंबऱ्यांतून येऊं लागली असलीं, तरी त्यांच्यांतील प्रणयप्राधान्य आशा (१९३७ या कादंबरीपर्यंत चालूच राहिलें मात्र पात्रांच्या ठिकाणीं थोडा कणखरपणा येऊं लागल्याचें चित्र आशा या नायिकेवरून दिसतें उद्धार (१९३५) ची नायिका विजा हिला पुरुषाचें दास्यत्व कसं सुटेल हाच मोठा प्रश्न वाटत असतो मनस्विनी, विजा, आशा, निरंजन, विलास यांच्या अन्तःकरणांत चाललेल्या चळवळींचीं चित्रें या कादंबऱ्यांतून आल्यानें, त्यांच्या मौलिकतेंत भर पडली आहे 'कुलाब्याची दांडी' ते 'आशा' पर्यंतच्या कादंबऱ्यांतून प्रो फडके यांनीं मानवी जीवनांतील आशानिराशांचा खेळ रंगविला असला तरी त्यांच्या मार्गें प्रणयाची भावना ही मुख्य आहे या मध्यवर्ती भावनेचें प्रगटीकरण वेगवेगळ्या तऱ्हांनीं वेगवेगळ्या कादंबऱ्यांत झालें असलें तरी या भावनेंतच सकसपणा नसल्यानें एक प्रकारचा तानतोचपणा यांत आला आहे या कादंबऱ्यांतील चमत्कारपणा, सृष्टिवर्णनें, स्वभावचित्र, विलासी वातावरण इत्यादि मसाला पूर्वीचाच असूनहि त्यांत पृथगात्मकता नाहीं एवढें खरें वि स खांडेकर म्हणतात त्याप्रमाणें 'फडक्यांच्या कादंबऱ्यांत तंत्र आहे, रहस्य आहे, पण जीवनाचा जिव्हाळा नाहीं'

प्रवासी (१९३७) कादंबरीपासून एक वेगळीच विलोभनीय दिशा फडक्यांच्या कादंबरी चोखाळूं लागली यांत शंका नाहीं राष्ट्रांत चाललेल्या स्वातंत्र्याच्या जोरदार चळवळीमुळें म्हणा किंवा, जीवनवादी इतर लेखकांचा परिणाम म्हणून म्हणा किंवा, स्वतः लेखकालाच केवळ कलावादी लखनाचा कंटाळा आला म्हणून म्हणा, त्यांनं राजकारणाचा व मुख्य कथानकाचा मिलाफ घडविण्याला सुरुवात केली इ स १९०८ ते १९३० पर्यंतच्या राजकीय घडामोडींचा साग्रत पण चित्तवेधक इतिहास या कादंबरीत आला असून त्याच्याच जोडीला राजाभाऊ या राष्ट्रीयवृत्तीच्या तरुणाच्या सुखदुःखाच्या गोष्टीहि आल्या आहेत या कादंबरींतील राजाभाऊ, पद्माकर, उमा, हीं पात्रेंहि सकस, जोमदार, धडाडीचीं, तेजस्वी

अशीं आहेत. वैयक्तिक जीवनाखेरीज इतरहि राष्ट्रीय व सामाजिक कर्तव्यें कांहीं माणसाला असतात असें यांना वाटतें. समरभूमि (१९३८) या कादंबरींत हाच प्रकार आढळतो. त्यांतील नायक सुरेन्द्र आपल्या दहशतवादी मेहुण्याला वाचविण्याच्या इरादानें खुनाचा आरोप स्वतःवर घेऊन फरारी होतो व १९३७ मध्यें कॉंग्रेस मंत्रिमंडळ अस्तित्वांत येतांच परततो. कॉंग्रेसमधील डावागट, उजवागट यांचेंहि संघर्ष यांत वर्णिले आहेत. मुख्य म्हणजे पूर्वीच्या कादंबऱ्यांत प्रणयाला जें प्राधान्य असे तें यांत नाहीं. सुरेन्द्र-राजीव रानाभाऊ पद्माकर हीं पात्रें तकलादू नाजूक नाहींत. हाच प्रकार शाकुंतल (१९४३) व झंझावात (१९४७) मध्यें पाहावयास सांपडतो. १९४२ सालांत 'छोडोभारत'ची जी चळवळ झाली तिच्या पार्श्वभूमीवर पहिलीची रचना असून, त्या चळवळीचीं स्थित्यंतरें व तिची फलश्रुति हा दुसरीचा विषय आहे. सुभाषबाबूंच्या दूर पूर्वेकडील आझादसेनेच्या उठावावर आधारलेल्या शोनान, अस्मान व तुफान (१९५५) या तीन कादंबऱ्या आहेत. 'झंझावात'चा नायक एका शेतकऱ्याचा विद्याविभूषित मुलगा असून, तो सातारा भागांत म्होरक्या म्हणून काम करीत असतो. हेमंतराव शेंडा, श्याम-मीरा यांच्या प्रणयाच्या लीला या कादंबरींतहि आल्या असल्या, तरी त्यांत विवेक व सात्त्विकपणा आहे. फडके मध्यम वर्गांतील सुखवस्तु मंडळींचीं जीवनचरित्रेंच वर्णन करितात, असें म्हणणाऱ्यांनाहि या कादंबरींत खालच्या शेतकरी वर्गांतील तरुणाला नायक करून त्यांनीं चोख उत्तर दिलें आहे. हाच अभिनंदनीय उपक्रम ते यापुढील कादंबऱ्यांत चालू ठेवतील, तर त्यांच्या कादंबऱ्यांना विलोभनीय विविधता प्राप्त होईल.

कादंबऱ्यांच्या कलात्मक भागाकडे, तंत्राकडे, प्रो. फडक्यांनीं जें लक्ष पुरविलें आहे तें केवळ अभूतपूर्व आहे. 'मी माझ्या कादंबऱ्या कशा लिहितों' या लेखांत, तसेंच 'झंझावात' कादंबरीला 'मीं कादंबरी कशी लिहिली' नांवाचा जो प्रस्ताव जोडला आहे त्यांत त्यांनीं जे मार्मिक विचार प्रगट केले आहेत, त्यावरून किती डोळसपणानें व साक्षेपानें ते आपल्या कादंबऱ्या तयार करितात हें दिसतें. मध्यवर्ती कल्पना, कथानकरचना, पात्रें संवाद, निसर्गवर्णनें, दृश्यें,

योगायोग, शैली यांच्याकडे किती बारकाईनें ते पाहात असतात, हें पाहिलें कीं सादर कौतुक वाटतें. कादंबरी प्रत्यक्ष लिहिण्यापूर्वी अनेक प्रकारचीं टिपणें ते तयार करीत असल्यानें, त्यांच्या कादंबऱ्या 'चटकदार वाचनीय एकजिनसी गोष्टी' बनून कलेच्या कसोटीला उतरतात. मानवी भावनांचे खेळ रंगवून, वाचकाला पुनःप्रत्ययाचा आनंद मिळवून देणें हें साहित्याचें श्रेष्ठ कार्य होय, असें ते मानतात. या कल्पनेप्रमाणें त्यांनीं आपल्या कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत, यांत शंका नाहीं. त्यांच्या सर्व कादंबऱ्या वाचल्यावर ते कलावादी आहेत कीं जीवनवादी आहेत, असा प्रश्नहि उपस्थित करणें असमंजसपणाचें ठरेल. त्यांच्या कादंबऱ्यांतून जीवनाचीं चित्रें आलीं आहेत, नाहींतर काय आलें आहे? तीं चित्रें अत्यंत कलापूर्ण रीतीनें काढल्यानें ज्यांना तसली कला साधत नाहीं, त्यांनीं त्यांच्या कादंबऱ्या केवळ कलावादी आहेत असें म्हटलें असावें. झंझावात कादंबरीच्या प्रस्तावनेवरून, विशेषतः त्यांतील शेवटल्या काहीं वाक्यांवरून, प्रो. फडके यांना बोधवादहि नापसंत नसावा असें वाटतें. कादंबरीवाचनानें आनंद आणि बोध या दोन्ही गोष्टींची प्राप्ति होते व झाली पाहिजे, असें मानणाऱ्या लेखकाला तो केवळ कलावादी आहे असें म्हणून कसें चालेल? प्रो. फडक्यांच्या कादंबऱ्यांत दोष दाखवावयाचे झाले तर ते विविधतेचा अभाव, स्त्रियांचीं कामुक वर्णनें, तेजस्वी त्यागी पात्रांचा अत्यल्पपणा, व भावोत्कटतेचा अभाव हे सांगता येतील. हें सांगूनहि त्यांच्या इतक्या चटकदार, वाचनीय, कलापूर्ण, रमणीय व प्रणयप्रधान कादंबऱ्या अजून कोणीहि लिहिल्या नाहींत हें कबूल केलेंच पाहिजे.

वि. स. खांडेकर–प्रो. फडक्यांच्या कादंबऱ्यांतून जीवनाचीं चित्रें रंगविलीं गेलीं तरी ते कलावादी कादंबरीकार म्हणून प्रसिद्धीस आले व श्री. वि. स. खांडेकरांच्या[1] कादंबऱ्यांतून कलोपासना पुष्कळ दिसूनहि ते जीवनवादी कादंबरी

१ जन्म इ. स. ११ जानेवारी १८९८ साहित्य कथासंग्रह–नवमल्लिका, जीवनकला, दवबिंदु, अबोली, नवा प्रातःकाल, पहिल्यावहिल्या, विद्युतप्रकाश, आजचीं स्वप्नें, अश्रु आणि हास्य, घरट्याबाहेर, स्त्री आणि पुरुष, हस्ताचा पाऊस, दत्तक आणि इतर गोष्टी, ऊनपाऊस, नवचंद्रिका, पूजन, समाधीवरलीं फुलें, पाकळ्या, कालचीं स्वप्नें,

कार म्हणून लोकमान्यता पावले ! दौलत, अटकेपार, निरंजन व कलंकशोभा यांच्या शेजारी हृदयाची हाक, कांचनमृग, दोन ध्रुव व उल्का या कादंबऱ्या ठेविल्या म्हणजे त्यांच्यांत असलेल्या दोन ध्रुवांचें अंतर कोणालाहि जाणवतें. एकांत पांढरपेशा सुखलोलुप कलासक्त वर्गांतील तरुण तरुणींच्या वैयक्तिक प्रेमचेष्टितांची आणि सौंदर्याची वर्णनें प्रामुख्यानें आहेत, तर दुसऱ्यांत श्रीमंतांबरोबर गरीबांची, भोगाबरोबर त्यागाची, सौंदर्याबरोबर कुरूपतेची, प्रेमाबरोबर कर्तव्याची, जीवनाला रूप आणणाऱ्या अनेकविध प्रश्नांची वर्णनें आलीं आहेत अटकेपार आणि कांचनमृग या कादंबऱ्या एकाच म्हणजे इ. स. १९३१ मध्यें प्रसिद्ध झाल्या. कांचनमृगांतील ध्येयवादी स्वार्थत्यागी सुधाकराशेजारी अटकेपारमधील नायिकेच्या गोल्पांत डोकें खुपसून मनसोक्त रडणारा सुधीर ठेविला म्हणजे दोन नायकांतील फरक कोणाच्याहि लक्षात येईल. जीवन म्हणजे प्रेम असें फडक्यांच्या नायक नायिकांना वाटतें. तर जीवन म्हणजे संग्राम असें खांडेकरांच्या नायक नायिकांना वाटतें. याच कारणानें फडक्यांच्या सुरवातीच्या कादंबऱ्यांतून आलेलीं पात्रें दुबळीं वाटतात, तर त्यांच्या तुलनेला खांडेकरांचीं पात्रें कणखर वाटतात सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक विषमतेविरुद्ध लढून वैयक्तिक सुखाला तीं दूर लोटत असलेलीं दिसतात. फडक्यांच्या प्रेमलक्ष्यी पात्रांना प्रेमाखेरीज कांहीं सुचत नाहीं.

(पान ४२५ वरून पुढें चालू)

फुलें आणि दगड, पहिली लाट, सात्त्वात, प्रीतीचा शोध, प्रसाद, मुरली. लघुनिबंधसंग्रह—वायुलहरी, चांदण्यात, अविनाश, मंझिऱ्या, मंजधार, सायंकाल, कल्पकना, कल्पकना, मंदाकिनी, निमरा प्रहर, हिरवळ रूपककथा संग्रह—कालिका, सोनेरी सावल्या, सुवर्णकण, मृगजळातल्या कळ्या, वनदेवता, वेचलेली फुलें (*सुवर्णकण व 'वेचलेली फुलें' हे जिब्रानचे अनुवाद आहेत.) टीका संग्रह—वनभोजन, धुंधुमास, फुलें आणि काटे. शोकरींचीं फुलें, गोफ आणि गोफण. टीकात्मक वाङ्मय—गडकरी व्यक्ति आणि वाङ्मय, मराठीचा नाट्यसंसार, सहा भाषणें, तीन संमेलनें. कादंबऱ्या—हृदयाची हाक, कांचनमृग, पहिलें प्रेम, सुखाचा शोध, दोन ध्रुव, दोन मनें, जळलेला मोहर, क्रौंचवध, अश्रु, हिरवा चाफा, उल्का, पांढरे ढग, रिकामा देव्हारा, ययाति. इतर पुस्तकें—आगरकर चरित्र, रंकाचें राज्य (नाटक), तुरुंगातील पत्रें भाग १, २, ३ (अनर्स्ट टॉलरच्या पत्रांचे अनुवाद).

खांडेकरांच्या कादंबऱ्या हेतुपुरस्सर-म्हणजे जीवनाचा उत्कर्ष साधणाऱ्या हेतुपुरस्सर लिहिल्या गेल्या आहेत. त्याना काहीं तरी जीवनाविषयीं, समाजाविषयीं, समाजांतील उणीवांविषयीं, लोकांविषयीं, लोकांच्या कल्याणाविषयीं सांगावयाचें आहे व असतें. विचार-उन्नतिकारक विचार-हा त्यांच्या साहित्याचा प्राण दिसतो. हे विचार ज्या शैलीच्या द्वारें प्रगट होतात ती सुंदर व कलापूर्ण असते. विचार किंवा तत्त्व आणि शैली यांत एकवाक्यता असली पाहिजे व असू शकते असें त्याना योग्यच रीतीनें वाटतें. या बाबतींत ते म्हणतात, "कथालेखनांत तत्त्व व कला यांचा संगम क्रियेकांना अर्धनारीनटेश्वरासारखा विचित्र वाटतो. माझें मत तसें नाहीं. लेखकाची कलाशक्ति व तत्त्वप्रतिपादन शक्ति यांचा सुंदर मेळ पडणें अशक्य नाहीं. तत्त्व हा प्राण व कला हें शरीर मानण्यापर्यंत माझी मजल जाईल पण शरीर विरहित स्थितींत या प्राणाचें अस्तित्व कथावाङ्मयांत शक्य नाहीं असें मला वाटतें."[१] हा मजकूर वाचीत असतांना वाचकांना हरिभाऊ आपट्यांची आठवण होत असल्यास नवल नाहीं. लोकशिक्षणाचा हेतु मुख्य धरून करता येईल तेवढें मनोरंजन आपल्या कादंबऱ्यांच्या द्वारें करण्याचें त्यानीं जाहीर केलें होतें. खांडेकरांच्या कादंबऱ्यांतून लोकशिक्षण व लोकरंजन अशा दोन्ही गोष्टी आढळतात. हृदयाची हाक या कादंबरींत प्रत्येकानें आपल्या हृदयाच्या प्रेरणेनुसार वागलें पाहिजे, श्रीमंतीच्या, अधिकाराच्या, विद्वत्तेच्या हाकेला ओ न देता हृदयाच्या हाकेला ओ देऊन तरुणतरुणींनीं आपले जोडीदार निवडावेत असें सांगण्यांत आलें आहे. 'कांचनमृगा'त खेडीं सुधारतील तेव्हांच देश सुधारेल या तत्त्वाचें प्रतिपादन आलें असून, देशहितानें प्रेरित झालेल्या सुधाकरानें प्रोफेसरची जागा सोडून कोंकणांत जाऊन मास्तरकी कशी पत्करली व खेड्यांतील लोकांना परोपरीनें कसें साहाय्य केलें तें दाखविलें आहे. 'दोन ध्रुव' या कादंबरींत गरीबांच्या भावभावनांकडे दुर्लक्ष करून पैशाच्यामागें लागलेल्या श्रीमंतांचीं, कर्तव्याकडे काना डोळा करून सौंदर्यामागें व कलेमागें धावणाऱ्या कलावंतांचीं, व्यवहाराला डावलून ध्येयवादाचा पुरस्कार करणाऱ्यांचीं हृदय व

---

१. माझें कादंबरीलेखन, स वा मु. पाठक, १९४१.

हृदयद्रावक चित्रें रंगविण्यात आली आहेत. 'उल्का' कादंबरींत मोंगलेटर तरुणाशायीं तरुणींचें जीवन किती असहाय बनत चाललें आहे तें दाखविलें आहे. जळलेला मोहर, हिरवा चाफा, दोन मनें, कांचनमृग यांहि कादंबऱ्यांतून अशाच प्रकारें कोणतें ना कोणतें तरी तत्त्व गोवण्यात आलं आहे.

तत्त्व प्रतिपादनाबरोबरच कादंबऱ्यातील कल्पनाकडे खांडेकरांचें मुळींच दुर्लक्ष झालेलें नाहीं हें त्यांचें आणखी एक वैशिष्ट्य सांगता येईल. साहित्यात भावनांच्या परिपोषाला अग्रस्थान साहजिकच असतें. आपल्या पात्रांशीं एकरूप बनून खांडेकर त्यांच्या ठिकाणच्या विविध भावना रंगवितात. सुधाकर, सुधा, वत्सला, सुरंगा, सुलोचना, रमाकांत, विद्याधर, बाप्पा, सावळ्या, उल्का, चंद्रकांत इत्यादि अनेकविध पात्रांच्या आशा आकांक्षा, ध्येयें, सुखदुःखें यांची मांडणी इतकी खास झाली आहे कीं तीं थेट हृदयाला जाऊन भिडतात. उल्का, उल्केचे वडील, चंद्रकांत, वत्सला, बाप्पा, विद्याधर, सुधाकर, सुधा या सर्व पात्रांच्या अन्तःकरणात चाललेल्या खळबळींचें चित्रण फारच बहारीचें झालें आहे. खांडेकरांच्या स्वभावरेखनांत सूक्ष्मता रेखीवपणा, भरीवपणा, कणखरपणा, स्वाभाविकता या गुणांबरोबरच पात्रांचें मनोविश्लेषण आल्यानें, तीं आपल्यासमोर सजीव वावरत असल्यासारखीं दिसतात. परिस्थितीनें आपल्यात कसा पालट होतो त्याचप्रमाणें यांहि पात्रात झालेला दाखविला आहे. पात्रांच्या स्वभावरेखनाप्रमाणेंच कादंबरीच्या कथानकाकडे खांडेकर चांगलें लक्ष पुरवितात. कादंबऱ्यातील तत्त्वप्रतिपादन हें जीवनाच्या द्वारें करावयाचें असतें. हें तत्त्व त्यांनीं बरोबर ओळखिलें असल्यानें व्यक्तींच्या जीवनातील महत्त्वाच्या, आणीबाणीच्या, भावपूर्ण, नाट्यपूर्ण घटना घेऊन त्यांचा सुंदर पट विणल्याखेरीज ते कधींच राहात नाहींत याच कारणानें त्यांचीं कथानकें चित्तवेधक रमणीय बनलीं आहेत. यांच्या जोडीला रम्य कल्पनाविलास आणि लालित्यपूर्ण भाषा आल्यानें त्यांच्या कादंबऱ्या तत्त्वप्रतिपादनानें सकस व कल्पनाविलासानें सुंदर बनल्या आहेत. साहित्यकार हा जीवनाचा भाष्यकार असतो. या दृष्टीनें खांडेकरांच्या कादंबऱ्यांतून आलेलीं सुभाषितें उल्लेखनीय आहेत. भावना ही गांधारीसारखी आहे, डोळस असूनहि ती आंधळ्यासारखी वागते, मनोराज्यें

म्हणजे दैवाचे यंत्र; मायबापाचें मन म्हणजे विलक्षण सुपीक जमीन; फळाचा रंग पाहतात, फुलाचा नाहीं; इत्यादि सुंदर सुभाषितांनीं नटलेल्या खांडेकरांच्या कादंबऱ्यांकडे पाहिलें.कीं, किती सरस, व्यापक, उदार व प्रागतिक दृष्टिकोनानें ते जगाकडे व साहित्याकडे पहतात त्याचा प्रत्यय येतो. नुकतेच त्यांच्या 'ययाती'स केंद्रसरकारकडून पाच हजाराचें बक्षीस मिळालें आहे.

ग. त्र्यं माडखोलकर[1] आधुनिक काळात फडके-खांडेकरांच्या बरोबरीनें लोकप्रिय बनलेले तिसरे कादंबरीकार माडखोलकर हे होत. 'आधुनिक कविपंचक,' 'विष्णु कृष्ण चिपळूणकर' इत्यादि टीकापर ग्रथांनीं तसेंच 'महाराष्ट्र' पत्रातील साहित्यविषयक विवेचनांनीं लेखक या नात्यानें त्यांनीं चांगलीच कीर्ति मिळविली होती. त्यात 'मुक्तात्मा' (१९३३) ही कादंबरी प्रसिद्ध होताच मोठीच भर पडली. ज्या प्रामुख्यानें या कादंबरींत देशातील पक्षोपक्षाविषयीं व त्यांच्या राजकीय मताविषयीं चर्चा व वर्णनें आलीं, त्याप्रमाणात हरिभाऊ आपटे वामनराव जोशी, श्री. कृ. कोल्हटकर यांच्या कादंबऱ्यांतून न आल्यानें, राजकीय कादंबरीचें एक नवे व स्पृहणीय दालनच त्यांनीं उघडिलें असें सर्वांना वाटलें समाजसत्तावाद हिंदुस्थानात इ. स. १९३० नतर कोणत्या परिस्थितींत निर्माण झाला, तरुण क्रांतिकारक का बनलें, याची मीमांसा या कादंबरींत चांगली आली आहे. राजकीय कादंबरीची ही प्रथा त्यांनीं काता, मुखवटे, प्रमद्वरा इत्यादि कादंबऱ्यात चालू ठेविली असून अगल सत्याग्रह, राजकीय पक्षोपक्ष, १९४२ च्या छोडो भारत चळवळीचे पडसाद इत्यादिंचें चित्रण त्यात आलें आहे. केवळ राजकीय घटनांवर माडखोलकर टीका करतात असे नसून सामाजिक घटनांवर देखील करतात हें त्यांच्या भगलेलें देऊळ, शाप, दुहेरी जीवन नागकन्या, चदनवाडी सारख्या कादंबऱ्यांवरून समजतें. हिंदुविवाहसंस्था ही भगलेल्या देऊळाप्रमाणें कशी झाली आहे. प्रेमविवाहहि कसे निष्प्रेमविवाह होऊ लागले

---

[1] जन्म इ. स. १९०० कादंबऱ्या—मुक्तात्मा (१९३३) भगलेलें देऊळ, शाप, काता दुहेरी जीवन. मुखवटे, नवे संसार, डाक बंगला, नागकन्या, चदनवाडी, तीन दिवस, प्रमद्वरा, हें युद्ध, देवगिरी, गोंडवन, नमरा अनघा (१९४९) स्वप्नातरिला (१९५३) अरुंधति (१९५६) रुक्मिणी (१९५८).

आहेत, स्वभावरूपाने जीवन जगणाऱ्यांची कशी शोचनीय स्थिति होऊं लागते आहे, पुरुषांच्या भ्रमरवृत्तिमुळे स्त्रियांचें जीवन कसें असहाय झालें आहे व अशासारखे विचार या कादंबऱ्यांतून आले आहेत. समाजजीवनावर टीका करावयाचें एक साधन किंवा शस्त्र, अशाच दृष्टीनें साहित्याकडे माडखोलकर पहात असतात. आपण कादंबऱ्या कशा व कां लिहूं लागलों या विषयीं ते म्हणतात, "वाङ्मय म्हणजे घोळून घोळून मानवी जीवनाची अनुकृति, प्रतिकृति किंवा विकृति होय. तेव्हां त्या वाङ्मयाचे टीकाकार होण्यापेक्षा त्याला आधारभूत असलेल्या विशाल मानवी जीवनाचें टीकाकार होणें हें अधिक उद्बोधक, अधिक आल्हाददायक नाहीं काय ? मी कादंबरी लेखनाकडे वळलों तो मुख्यतः याच भावनेनें[1]" या उद्गारावरून हरिभाऊ आपटे किंवा खांडेकर यांच्याच लोकशिक्षणात्मक किंवा जीवनवादी साहित्यपंथात माडखोलकर तत्त्वतः तरी बसतात

खांडेकरांची कल्पकता किंवा फडक्यांची कलाकुसर आपल्या जवळ नसल्याचें त्यांनी एके ठिकाणीं म्हटलें असलें तरी त्यांत विनयाचाच भाग अधिक आहे. अगदीं खांडेकरांच्या इतकी कल्पकता त्यांच्याजवळ नसली, तरी बऱ्याच वरच्या दर्जाची कल्पकता त्यांच्याजवळ आहे असे त्यांच्या कादंबऱ्यांत जीं निसर्गाचीं वर्णनें येतात त्यावरून वाटतें निसर्गाचीं वास्तव पूर्ण वर्णनें करीत असताना, त्याच्यावर कल्पनाचा ते जो फुलोरा उभारतात तो रमणीय असतो कथानक रचनेच्या बाबतींत मुक्तात्मा कादंबरींत बराच विस्कळीतपणा असला तरी पुढच्या कादंबऱ्यांतून बांधेसूदपणा बराच आलेला आहे. भंगलेलें देऊळ ही आत्मवृत्तपर कादंबरी या दृष्टीनें नमुनेदार आहे. कथानकाची मांडणी व रेखीवपणा पाहतां चंदनवाडी ही कादंबरी विशेष उल्लेखनीय वाटते माडखोलकर पात्रांचें स्वभाव रेखन रेखीव, मनोविश्लेषणात्मक, विकासशील असें करतात. याच्याच जोडीला सुरम्य, लालित्यपूर्ण, सुबोध भाषाशैली योजिल्यानें त्यांच्या कादंबऱ्या फडक्यांच्या कादंबऱ्यांइतक्याच अलीकडे लोकप्रिय बनू लागल्या आहेत. फडक्यांच्या कादंबऱ्या-

१ माझें कादंबरीलेखन संपादक—या. मु. पाठक पृ ३८

प्रमाणेंच एक दोन दोषहि त्यांच्या कादंबरी सृष्टींत आढळतात विलासी स्त्रीपुरुषांचीं वर्णनें कामुक शृंगारिक वर्णनें, विकृत विषयासक्तींचीं वर्णनें त्यांच्या शाप, डाकबंगला, नागकन्या, दुहेरी जीवन इत्यादि कादंबऱ्यात आलीं असून, त्यांचें समर्थन कोणत्याहि सबबीवर करणें कठिण आहे

डॉ. श्री व्यं. केतकर—(इ. स. १८८४–१९३७) विचारप्रधान समस्याप्रधान अशा आपल्या कादंबऱ्यानीं डॉ केतकर यानीं मराठी कादंबरी सृष्टींत स्वतंत्र दालनच उघडलें असें म्हणावयास हरकत नाहीं. कांहीं टीकाकार[1] त्यांच्या कादंबऱ्यांना कादंबऱ्या म्हणण्यासच तयार नाहींत. या टीकाकारांच्या मतानें त्यांच्या कादंबऱ्या म्हणजे समाजशास्त्रीय संशोधनाचें कच्चें साहित्य होय. केतकरांच्या कादंबऱ्यात कथानक, संवाद, स्वभावरेखन या गोष्टी असताना, त्याना कादंबऱ्या न म्हणून कसें चालेल ? त्यांच्या पात्रांच्या विशिष्ट जीवनातूनच समाजविषयक अनेक प्रश्न निर्माण होतात व त्यांची चर्चा करणें त्याना अपरिहार्य होते. अशा स्थितींत समाजविषयक चर्चा आल्याच्या सबबीवर या कादंबऱ्याना निबंध म्हणून भागणार नाहीं. मनुष्य हा जसा भावनानीं युक्त आहे, तसाच तो विचारानीं देखील संपन्न आहे. साहित्यसेवकानें जसें त्याच्या भावनाचें चित्रण करावयाचें असतें, तसेंच त्याच्या विचाराचेंहि. डॉ केतकरानीं पाश्चिमात्य देशात राहणाऱ्या भारतीयाचे, तसेंच पाश्चिमात्य देशात जाऊन विद्याविभूषित होऊन भारतात परत आलेल्याचे विचार, भावना, प्रश्न याची मांडणी कथानकाच्या पद्धतीनें आपल्या कादंबऱ्यात केली आहे. हरिभाऊ आपटे, प्रो. फडके, खांडेकर, माडखोलकर यानीं रंगविलेल्या मध्यम स्थितींत या लोकाच्या जीवनाहून डॉ. केतकरानीं रंगविलेलें जीवन विस्तृत व व्यापक स्वरूपाचें आहे हरिभाऊ आपटे याच्या कादंबऱ्याना डॉ. केतकरानीं सदाशिवपेठी कादंबऱ्या म्हणून त्यांच्या संकुचित क्षेत्राचें दिग्दर्शन केलें आहे ते म्हणतात, " समाज अत्यंत विविध अंगी आहे. चालू समाजाचें चित्र सर्व बाजूनीं रंगवावयाचें झाल्यास मला आणखी १०।१२

१ मराठी कादंबरी (१९३८) पृ २२०–२१

कादंबऱ्या लिहाव्या लागतील इतकें तें विविध आहे. असें असतां गिरगावी अगर सदाशिवपेठी लेखक लोकांपुढें महाराष्ट्रीय समाजाचें अत्यंत अल्प स्वरूप ठेवतात तर आपण जितकें व्यापक स्वरूप दाखविता येईल तितकें दाखवावें...ज्या लोकांना मी करीत आहे ती क्रिया यत्किंचित् नव्हती...त्याम माझ्या कादंबरींचा प्रकार गैर आहे, कल्पनेचा अपकर्षक आहे, असा बोभाटा करावा लागणार व तो त्याप्रमाणें करीत आहेत तो स्वाभाविकच आहे[१]" गोंडवनातील प्रियंवदा, परागंदा, आशावादी, ब्राह्मणकन्या, गावसासू व विचक्षणा अशा पाच सहा कादंबऱ्या डॉ. केतकरांनी लिहिल्या असून त्यात समाजातील विविध थरांचें दर्शन त्यांनीं घडविलें आहे. गोंडवनातील प्रियंवदा या कादंबरींत नागपूरच्या महाराष्ट्रीय समाजाची कांहीं काळापूर्वीची स्थिति वर्णिली आहे तर 'परागंदा' कादंबरींत अमेरिकेंत राहणाऱ्या भारतीयांच्या मनातील भावना वर्णिल्या आहेत. 'आशावादींत' अनेक राष्ट्रें फिरून आलेल्या देवीदासपंतांना हिंदुस्थानाच्या भवितव्याविषयीं कोणता आशावाद वाटतो त्याचें दिग्दर्शन करण्यात आलें आहे, तर 'गावसासू' मध्यें इंग्लंडमध्यें राहणाऱ्या इ. स. १९१० च्या सुमारच्या भारतीयांच्या आशाआकांक्षा आल्या आहेत. ब्राह्मणकन्येंत बेने इझायल या समाजाची माहिती असून, वेश्या व्यवसायाची चिकित्सा करण्यात आली आहे. अशा रीतीनें महाराष्ट्रीयच केवळ नव्हे तर भारतीय समाजाचें चित्र त्यांनीं आपल्या कादंबऱ्यांतून रंगवून, समाजाला विविध प्रश्नांविषयीं विचार करायला लाविलें आहे.

डॉ. केतकरांच्या कादंबऱ्यात आलेले विचार रूढसमजुतींना धक्के देणारे असले तरी ते प्रामाणिक असून प्रगतिसूचक आहेत. वामन मल्हार जोशी यांना याच कारणानें त्यांच्या कादंबऱ्या अभिनंदनीय वाटतात. ते म्हणतात[२], "केतकरांनीं सुशिक्षित समाजाला आपल्या नीति अनीतिविषयक कल्पनांचा आणि भावनांचा फेरविचार करायास लाविलें ही त्यांची एक मोठीच कामगिरी आहे. रूढ कल्पना

१. मी व माझे टीकाकार, ज्योत्स्ना–ऑगस्ट १९३६
२ विचारसौंदर्य पृ ५७

व भावना म्हणजेच सत्कल्पना व सद्भाव असे नव्हे हें त्यांच्या लोकविलक्षण परंतु प्रेमार्ह व आदरार्ह नायकनायिकांशीं परिचय झाल्यानंतर कोणत्याहि रसिकाला पटल्याशिवाय रहाणार नाहीं!" समस्याप्रधान किंवा विचारप्रधान कादंबऱ्या लिहून समाजाला एक नवी अभिरुचि दाखविल्याबद्दल डॉ. केतकरांना द्यावेत तेवढे धन्यवाद थोडेच होतील. विचारांची महनीयता, मौलिकता, विविधता यांचें स्वभावरेखनाच्या द्वारें, कथानकरचनेच्या द्वारें जें दर्शन त्यांच्या कादंबऱ्यांतून घडतें तें विलोभनीय असेंच असतें. कलापूर्ण रचनेच्या दृष्टीनें मात्र त्यांच्या कादंबऱ्या अगदींच सामान्य आहेत.

विठ्ठल वामन हडप[1]—मराठी साहित्यांत श्री हडप यांच्या इतकें कथा-वाङ्मय कोणीं निर्माण केलें नाहीं. सामाजिक कादंबऱ्या, ऐतिहासिक कादंबऱ्या, लघुकादंबऱ्या मिळून त्यांनीं शंभराच्या आसपास कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. त्यांच्या सामाजिक कादंबऱ्यांत समाजांतील सर्व थरांचीं चित्रें येतात. वकील, डॉक्टर, नर्स, मास्तरीण, व्यापारी, पुढारी, मजूर, राजे, राण्या अशा सर्वांच्या जीवनाचा चित्रपट त्यांच्या कादंबऱ्यांत पहावयास सांपडतो. जगाची वाईट बाजू दाखवून, लोकांचे दुराचार वर्णन करून, तरुणतरुणींचें अधःपात निवेदून, कोणते गड्डे माणसानें टाळले पाहिजेत तें सांगण्याचा त्यांचा हेतु स्पष्टच दिसतो. दुर्गुणदुराचारांचीं चित्रें ते धोक्याचा लाल कंदील म्हणून समाजासमोर ठेवितात लोकांनीं त्यांचें अनुकरण करावें म्हणून नाहीं ते काम-लोभ-मोह यांचीं थोडीं भडक पण वस्तुस्थितिनिदर्शक चित्रें रंगवीत नाहींत या चित्रांपासून समाजानें बोध घ्यावा अशी त्यांची इच्छा आहे. 'बहकलेली तरुणी' या त्यांच्या पुष्कळच

---

[1] जन्म ३ मे. १९०० मृत्यु-मार्च १९६०. सामाजिक कादंबऱ्या.—सावली मूठ (१९१७), निरभ्र चंद्र. दिव्य लावण्य, बहकलेली तरुणी (१९२४), माझा सम्राट, बांकडे पाऊल, शिवळलेली तरुणी, सौंदर्याचा फुलबाग, बाईल वेडा. इष्काचा प्याला, राणी कीं रखेली इ. ऐतिहासिक कादंबऱ्या.—पेशवाईचें पुण्याहवाचन (१९२६) पेशवाईची प्राणप्रतिष्ठा. पेशवाईचें भुवनदर्शन. पेशवाईचा ध्रुव ढळला, पेशवाईचा पुनर्जन्म पेशवाईचें पुनर्वैभव. पेशवाईचा दरारा, कादंबरीमय आंग्लशाही इ

गाजलेल्या व तीन आवृत्त्यांचा मान मिळविलेल्या कादंबरीची नायिका अबू म्हणते, "माझी कर्मकथा आज मोठ्यानें ओरडून जगाला सांगणार आहे मी, पहा ! या रस्त्यानें गेल्यावर फुलापरी फूल सुकते, अश्रूपरी अश्रू जाते, नातलगापरी नातलग तुटतात व सराफुरा नरकवास या जन्मींच डेग्गत डोळा भोगावा लागतो !" "मौज" साप्ताहिकात एकेकाळीं हप्ताहप्त्यानें प्रसिद्ध होणाऱ्या हडपांच्या कादंबऱ्यांवर वाचकांच्या हजारांनी अक्षरशः उड्या पडत होत्या खुद्द त्यांच्या कादंबऱ्यांकडे पाहिलें असतांना कामुक, शृंगारिक, अश्लील वर्णनाशीं एकजीव होऊन त्यांनीं तीं केलेलीं मुळींच दिसत नाहींत फडके-माडखोलकर कामुक-शृंगारिक वर्णनाचा जो तपशील देतात, तसला प्रकार हडपांच्या कादंबऱ्यांत आढळत नाहीं. 'रंभाचा प्याला' पिणाऱ्या 'चहकलेल्या तरुणी' व 'बाईलवेडे' पुरुष यांच्यावर त्यांच्या कादंबऱ्यांत भर देण्यात आल्यानें, सामान्य वाचकांनीं त्यांना शृंगारिक कादंबऱ्या लिहिणारे लेखक म्हणून मानलें. 'पेशवाईचें पुण्याह वाचन' या इ. स. १९२६ मध्यें प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या पहिल्या ऐतिहासिक कादंबरीनें वाचकांना त्यांनीं स्वतःविषयीं फेरविचार करावयास लाविलें पेशवाई, शिवशाही व आंग्लशाही अशा भारताच्या गत्या तीनशें वर्षांचा इतिहास त्यांनीं आपल्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांत बऱ्याच यशस्वीपणानें गोवून, मराठी कादंबरी क्षेत्रांत मोलाची भर घातली आहे. कलाहष्ट्या हडपांच्या कादंबऱ्यांत काहीं उल्लेखनीय गुण व काहीं गुणांचे अभाव आढळतात त्यांच्या कादंबऱ्यांतील कथानकें चटकदार, एकजिनसी, गुंतागुंत फारशी नसलेलीं अशीं असल्यानें, वाचक पुस्तक हातीं घेतांच त्यांत रमून जातो. त्यांच्या सामाजिक कादंबऱ्यांत विशेषतः पात्रें थोडीं असल्यानें वाचकाला त्यांच्या जीवनविकासाकडे चांगलें लक्ष ठेवितां येतें त्यांची भाषा सोपी व ओघवती असल्यानें वाचकाला विनासायास कथानकाशीं परिचय करून घेतां येतो. याच्या उलट त्यांच्या कादंबऱ्यांतील पात्रें उथळ, विकाराच्या अधीन होणारीं व एकसारखीं वाटतात देशाच्या राजकारणांत भाग घेऊन राजद्रोहाच्या गुन्ह्याबद्दल तुरुंगवास भोगलेल्या हडपांच्या सुरुवातीच्या कादंबऱ्यांत देशाच्या राजकीय-सामाजिक-धार्मिक आर्थिक प्रश्नांविषयीं 'वादळ'

या कादंबरीखेरीज जवळ जवळ मुग्धताच स्वीकारण्यात आली आहे. मात्र अलीकडच्या त्याच्या भारतमाते ऊठ, भारतमातेची हाक (१९४८) दाडीयात्रा (१९५७) इत्यादि कादंबऱ्यांत देशस्थितीचीं वास्तविक चित्रें येत असून, त्यांची भाषाहि रमणीय बनत चालली आहे. हा बदल अभिनंदनीय नाहीं असें कोण म्हणेल !

भा. वि. वरेरकर —नाटककार म्हणून प्रसिद्धी मिळविलेल्या वरेरकरांनीं 'विधवाकुमारी' ही गाजलेली कादंबरी लिहिली आहे असें जेव्हा लोकांना कळलें, तेव्हा त्यांच्या प्रतिभेचा हा नवा प्रभावशाली पैलू पाहून ते खूष झाले. 'विधवाकुमारी' ही कादंबरी १९२८ सालीं वरेरकरांनीं 'एक गतभर्तृका' या टोपण नावानें प्रसिद्ध करतांच, त्यांतील विधवेच्या करुण आत्मचरित्रानें आणि अत्यंत घरगुती भावपूर्ण भाषाशैलीनें लोकांच्या हृदयाचा ठाव घेतला. असली हृदयाचा ठाव घेणारी भाषा पूर्वी हरिभाऊ आपट्यांनी 'पण लक्षांत कोण घेतो ?' या कादंबरींत योजिली होती. 'विधवाकुमारी'नें या कादंबरीची आठवण लोकांना करून दिली. स्त्रियांची असहायता, स्त्रियांचा उद्धार हे वरेरकरांच्या लेखणीचे आवडते व आवेशाचे विषय आहेत. कौमार्यांत वैधव्य प्राप्त झालेल्या विधवेनें पुनर्विवाहाचे विचार सोडून देऊन शिक्षणाकडे व देशकार्याकडे आपलें मन कसें वळविलें हें विधवाकुमारींत सांगितलें आहे. 'परतभेट' कादंबरींत 'विधवाकुमारी'तील नायिकेनें पुढें काय केलें त्याचें वर्णन आहे. धावता धोटा या कादंबरींत मजुरांच्या प्रश्नाचा मांडणी करण्यात आली आहे. 'सात लाखांतील एक' या कादंबरींत खेड्यांचा उद्धार कसा करतां येईल तो दाखविला आहे. 'कुलदैवत' कादंबरींत गोव्याकडील वेश्या जीवनाची माहिती आली आहे. वरेरकरांचे सर्वच लिहिणें सहेतुक लोकशिक्षणात्मक प्रचारात्मक असतें. त्यांच्या कादंबऱ्याहि या

१ जन्म इ. स. १८८५ कादंबऱ्या —चिमणी, विधवाकुमारी, गोदू गोखले, धावता धोटा, परतभेट, उधड्झाप, कुलदैवत, विकारी वात्सल्य, उमलती कळी, बेणू वेलणकर, फाटकी वाकळ, मी–रामजोशी, प्रभातकुमार, मुखोपाध्याय, यांच्या बंगाली कादंबऱ्यांचे (मत्स्यबाला, रत्नदीप, सौभाग्य) अनुवाद इत्यादि.

नियमाला अपवाद नाहींत. घरगुती ओघपूर्ण भाषा व ठाकठिकीचें कथानक यांनीं त्याच्या कादंबऱ्या वाचनीय बनल्या आहेत. मात्र त्यांत भावोत्कटता व परिणामकारक स्वभावरेखन यांचा प्रायः अभावच आढळेल.

पु. य. देशपांडे—'बंधनाच्या पलीकडे.' (१९२७) ही कादंबरी लिहून पु. य. देशपांडे यांनीं वाचकाचें लक्ष आपल्याकडे वेधून घेतलें. रूढींच्या विरुद्ध बंड करण्याचें शिक्षण आगरकर-केशवसुतांच्या काळापासून मराठी साहित्यांत अधूनमधून दिलें जात असलें, तरी वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा जोरदार पुरस्कार यापूर्वी करण्यांत आला नव्हता. या कादंबरीच्या रूपानें तो करण्यांत आला. यांतील नायक प्रभाकर स्वतःच्या वडिलांच्या इच्छेविरुद्ध जिचा कौमार्यभंग बलात्कारामुळे झाला आहे अशा एका रखेलीच्या मुलीशीं लग्न लावून, देहाच्या पावित्र्याहून मनाचें पावित्र्य श्रेष्ठ आहे, असें दाखवितो. रूढ नीतिविरुद्ध बंड करणाऱ्याचें समर्थन करण्याचें धोरण या पुढील कादंबऱ्यांत लेखकानें न ठेवितां, व्यक्तीच्या अन्तःकरणांतील भावनांचें मनोविश्लेषणाच्या पद्धतीनें चित्रण करण्याचें ठेविलें. याला आत्मवृत्ताचा प्रकार अधिक सोयीचा असल्यानें मुकलेलें फूल, (१९३१) व 'सदाफुली (१९३३) या कादंबऱ्यांत आत्मनिवेदन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. पहिल्या कादंबरीतील विधवा नायिका कृष्णा बाह्यतः परिपूर्ण अशा आपल्या जीवनांतील उदासिनतेचा इतिहास सांगते तर दुसरींत शांतनु तिलोत्तमेच्या प्रेमाचे चढउतार वर्णन करितो. कृष्णा-केशव, डॉ. दिवाकर-शांतनु, तिलोत्तमा अशोक-सुरेश अशीं विविध पात्रें मनोविश्लेषणाच्या पद्धतीनें रंगविल्यानें, त्यांचें भावनात्मक जीवन आपण प्रत्यक्ष पाहतों आहोंत असें वाचकाला वाटतें. या कादंबऱ्यांत कथानक असें फारसें नाहींच, प्रेमपूर्ति-प्रेमवैफल्य हाच दोन्हीं कादंबऱ्यांचा विषय असून व्यक्तिस्वातंत्र्य किंवा आचारस्वातंत्र्यावर भर देण्यांत आला आहे. दोन्हीं कादंबऱ्यांतील वातावरण काव्यमय असून एकांत मुकलेल्या गुलाबाच्या फुलाची तर दुसऱ्यांत सदाफुलीची प्रतिक म्हणून योजना करण्यांत आली आहे. 'सदाफुली'त 'क्रॉस'ची योजना प्रतीकासारखीच असून, त्यानें

शांतनूच्या दुःखाची कल्पना सूचित केली आहे. रचनेची सफाई, वर्णनातील काटकसर, कथानकाची सुसूत्रता या गोष्टी देशपांडे यांच्या कादंबऱ्यांत वेतानेंच आढळतात. त्यांच्या अलिकडच्या आहुति (१९५९) या कादंबरींत वेदांताची चर्चा आली आहे.

वि. वि. बोकील (जन्म इ. स. १९००)–श्री. वि. वि. बोकील लघुकथा लेखक म्हणून प्रथम प्रसिद्धीस आले. 'यशवंत' मासिकांत त्यांच्या प्रथमच्या काहीं खुमासदार संवादाच्या, विनोदात्मक घटनांच्या आणि खेळकर प्रेमळ पात्रांच्या लघुकथा प्रसिद्ध झाल्या. 'फोल आशा' ही त्यांची पहिली कादंबरी इ. स. १९३१ मध्यें यशवंत मासिक चालविणाऱ्या गणेश महादेव वीरकरांनींच प्रसिद्ध केली. या कादंबरीपासून गेल्या तीस वर्षांत त्यांनीं वीसाहून अधिक कादंबऱ्या लिहून चांगलीच लोकप्रियता मिळविली आहे. बोकीलांच्या लघुकथांत जसे खुमासदार चटकदार संवाद असतात, तसेच त्यांच्या कादंबऱ्यांतहि असतात. दुसरी सावली या कादंबरींतील विनू व सुमती, सुगंधा व सुमती यांचे संवाद किंवा तुझं माझं जमेना या कादंबरींतील सदानंद व मदा, मामा व मामी यांचे संवाद किंवा 'झंझावात' मधील तात्यासाहेब व जानकीबाई, दाता व श्रीधर, विमल व श्रीधर यांचे संवाद अत्यंत चमकदार व बहारीचे आहेत. संवादाच्या नंतर त्यांच्या कथानकाकडे पाहिलें असतांना तीं साधीं, फारशी गुंतागुंत नसलेलीं, कटु व्यवहार गोड शब्दांत मांडणारीं, वास्तवतापूर्ण अशीं असतात. फाजील भावनात्मकता किंवा फाजील ध्येयवाद या दोन्ही गोष्टी बोकीलांच्या कथानकाचा विषय क्वचित्च होतात. विशिष्ट प्रश्न घेऊन त्यावर कादंबरीची रचना न करितां, मध्यम वर्गीयांच्या प्रपंचांत उत्पन्न होणाऱ्या सुखदुःखाच्या घटनाभोंवतीं कादंबरीचें कथानक रचायला त्यांना विशेष आवडतें असें दिसतें. फोल आशा व झंझावात या कादंबऱ्यांत अशाच सुख दुःखाच्या घटना आल्या आहेत. तुझं माझं जमेना या कादंबरींत बोलपटकथा लिहिणाऱ्या एका कलावंताची त्याच्या सनातनी पत्नीमुळें कशी कुचंबणा झाली व त्यामुळें तो विचित्रपणें कसा वागूं लागला हें दाखविलें आहे. या कादंबरींत कलावंताचा प्रश्न त्यांनीं स्वतःच प्रस्तावनेंत

म्हटल्याप्रमाणे मोडला आहे, असें मानून त्याला मोठेपणाचें होईल ऐन प्रसंगीं त्याना आपला सुबुद्ध नवराच बरा आठवून त्यानीं आपला नायक सदानंद याच त्याच्यावर प्रेम करणाऱ्या मदेच्या गुपचूप त्याग करून जायला लाविलें आहे. नाही म्हणायला 'दुसरा सावली' या कादंबरीतील नायक विश्वनाथ स्वतःच्या राजकीय विचाराशीं समरस न होणाऱ्या सुमतीच्या त्याग करून सुगंधेबरोबर संसार थाटताना दाखविला आहे यानेंहि सुमतीच्या पत्रानें शेवटीं तडजोड तो करील असें सुचविलें आहेच. प्रश्न मांडणें किंवा सोडविणें या गोष्टी वरेरकरांना रुचत नसाव्यात असें मला वाटतें

वरेरकरांची पात्रेंहि व्यवहाराला धरून वागत असलेलीं आढळतात हुंडा आणि उखाणे या गोष्टी त्याच्या कादंबऱ्यांत कचित् आढळतील. सदाशिवाचें सुलोचनेशीं लग्न झाल्यावर "फोल आशा" तील वहिनीच्या कोणताहि अति प्रसंग न करिता आपलें दुःख गिळून टाकते व सुलोचनेशीं मोठ्या औदार्यानें वागते 'तुझं माझं जमेना' यातील नायक सदानंद आपल्यावर प्रेम करणाऱ्या मंदाशीं विवाहबद्ध न होता आपले पत्नीशीं असलेलें कर्तव्य ओळखून मंदाला सोडून जातो

सात्त्विक शृंगार, वत्सल व हास्य या रसांचा परिपोष वरेरकर फार उत्तम प्रकारें करू शकतात फडके किंवा माडखोलकर उत्तान व सविस्तर अशीं शृंगारिक वर्णनें पुष्कळ ठिकाणीं करतात वरेरकरांची वर्णनें सात्त्विक सूचक असतात. मात्र त्यांचीं कांहीं गुणास्पद वैशिष्ट्येंच सारखेपणामुळें, वारंवार वापरण्यात आल्यामुळें कांहींशीं दोषास्पद बनलीं आहेत त्यांच्या खुमासदार संवादाचा लाभ बहुतेक सर्वच पात्रांना मिळत असल्यानें, तितक्या अंशानीं त्यांच्या विविधतेला व पृथगात्मतेला बाधा आली आहे फोल आशेंत विनोदी वृत्तीचे मामा जसे आहेत, तसेच तुझं माझं जमेना यांतहि आहेत वरेरकरांच्या कादंबऱ्यांचा देखील एक साचा तयार झाला असावा अशी शंका येण्याइतका साधनांचा सारखेपणा त्यांच्या कादंबऱ्यांत आढळतो

र. वा. दिघे—(जन्म इ. स. १८९६) अद्‌भुतरम्यता व काव्यात्मकता यांचें एक नवेंच लेणें आधुनिक कादंबरीला दिघ्यांनीं लेववलें आहे. पाणकळा (१९३९), सराई (१९४३), रानजाई (१९४६) व गानलुब्धा मृगनयना (१९४७) आई आहे शेतात (१९५९), पड़रे पाण्या या त्यांच्या कादंबऱ्यांनीं विसाव्या शतकातील कादंबरी वाङ्मयात अद्‌भुतरम्यतेचें वेगळं वातावरण निर्माण केलें आहे. काव्यमय भाषा, मराच व रोमांचकारी घटना आणि शृंगारिक वर्णनें यांनीं त्यांच्या कादंबऱ्या वैशिष्ट्यपूर्ण व वाचनीय बनल्या आहेत. पाणकळा कादंबरींतील ग्रामीण जीवनाचीं काव्यपूर्ण व कृतिपूर्ण वर्णनें प्रथम वाचतांच, वाचकांना एक नवा कादंबरीकार उदयाला आला असें वाटलें. सराई कादंबरींतील भिल्ल वारकरी यांच्या चित्रणानें आणि काव्यमय वातावरणानें कादंबरीकाराविषयीं वाचकांच्या अपेक्षा अधिकच वाढल्या. गानलुब्धा मृगनयना या कादंबरीनें मात्र त्यांना थोडेंफार चकविलें यात शंका नाहीं. सभोंवतालच्या परिचित जीवनाचीं चित्रें न रंगवितां दिघ्यांनीं मध्ययुगांतील कोणी एका शिकारप्रेमी व संगीतप्रेमी अशा ग्वाल्हेरच्या मानसिंग राजाची प्रणयकथा यात नेहमींच्याच काव्यमय भाषेत सांगीतली आहे. राज्य कारभाराकडे दुर्लक्ष करून संगीताच्या आणि स्त्रियांच्या मागें लागलेला हा राजा मध्ययुगीन आहे हेंच खरें. याहि कादंबरींत घटना पुष्कळ आहेत, परंतु कादंबरीचें वातावरण एकंदरीत स्वप्नमय वाटतें. ' रानजाई 'तील वातावरण मध्ययुगापेक्षाहि मागच्या युगांतील वाटतें. वरुणाचल व अरुणाचल या दोन राज्यांतील पारंपरिक वैर रानजाईच्या प्रेमामुळें कसें नाहींसें झालें तें यात दाखविलें आहे. रानजाई व सुजाता यांच्या जन्मरहस्यानें याहि कादंबरींत अद्‌भुतरम्यता पुष्कळच निर्माण झाली आहे. स्वभावरेखनाच्या दृष्टीनें पाहतां पाणकळा व सराई यांतील पात्रें सकस व रेखीव वाटतात. बाप्पा, मनोहर, लाडी, अंकुशा, भुजंगा, राया, सोनी, रभाजी हीं पात्रें वाचकाच्या स्मरणात राहतील अशीं आहेत. कथानकरचनाहि या दोन कादंबऱ्यात वाचकाचें लक्ष वेधून घेणारी झाली आहे. पाल्हाळीकपणा व अवास्तवता हे दोन प्रमुख दोष दिघ्यांच्या कादंबऱ्यात आढळतात.

राजरत्न जोशी[1]–विशिष्ट सामाजिक प्रश्न आपल्या वाचकांसमोर ठेवून त्यांची मांडणी करण्यात किंवा ते सोडवून दाखविण्यात दिवाण बहादुर राजरत्न वासुदेवराव जोशी यांनी आपल्या कादंबऱ्यांचा मुख्यतः उपयोग केला आहे. स्त्रियांच्या विविध अवस्थेतील अनेक प्रकारच्या अडचणींना त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांच्या द्वारें वाचा फोडली असून, समाजाचें लक्ष त्याकडे वेधिलें आहे. स्त्रिया सर्वस्वी 'पराधीन' कशा असतात, एकप्रकारचा 'जन्माचा वनवास' त्यांच्या मागे कसा लागलेला असतो, मिश्र विवाहांनाहि 'कठीण कसोटी' कशी लागते, अनौरस संततीचे कोणते प्रश्न असतात, पतिपत्नींत वयात व विचारात 'अंतर' असल्यावर तीं संसारसुखाला कशीं अंतरतात इत्यादि अनेक प्रश्नांची मांडणी त्यांच्या कादंबऱ्यांत झाली आहे. काहींना गुंतागुंतीच्या कथानकामुळें व प्रौढ भाषेमुळें त्यांच्या कादंबऱ्यांत एकजिनसी रंगाला फारसा प्रत्यय येत नसला, तरी समाजाला शिक्षण देणाऱ्या वाङ्मयाच्या विषयांसंबंधानें सांगोपांग चर्चा केल्याबद्दल लेखकाचें अभिनंदन केलें पाहिजे. समाजशिक्षणाचा हेतु मनात धरून सामाजिक कादंबऱ्या लिहिणाऱ्यांत राजरत्न जोशी यांचा प्रामुख्यानें समावेश करावा लागेल.

पांडुरंग सदाशिव साने ऊर्फ साने गुरुजी—आपल्या भावोत्कट व ध्येयवादी कादंबऱ्यांनीं साने गुरुजींनीं[2] मराठी साहित्यात स्वतंत्र व मानाचें स्थान प्राप्त करून घेतलें आहे. सद्भावनांचा आणि सद्विचारांचा परिपोष करण्याकरिताच जणू काय त्यांनीं आपल्या सर्व कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. त्यांचें बरेचसें साहित्य देशाकरिता त्यांनीं जो अनेक वेळा तुरुंगवास भोगला त्यात तयार झालें असल्यानें देशप्रेमानें तें ओतप्रोत भरलें आहे. श्यामची आई (१९३८) ही त्यांची पहिली कादंबरी प्रसिद्ध होताच तिच्यातील थोर व प्रेमळ मातेच्या स्वभावरेखनानें सारा महाराष्ट्र संतुष्ट व सद्गदित झाला. सुसंस्कृत बालबोध घराण्यातील साध्या सरळ व

---

१ कादंबऱ्या '—कठीण कसोटी, जन्माचा वनवास, पराधीन, आपळलेले मोती, सुटलेले कोडें, अंतर, धड, दुराचारी इ.

२ जन्म इ. स. १८९९ मृत्यु इ. स. १९५० मुंबई येथें

रम्य संस्कृतीचें चित्र यात काढण्यात आलें आहे. आपल्या जन्मदात्रीविषयीं प्रेम, भक्ति व कृतज्ञता श्यामला किती वाटे तीहि यात भावपूर्ण शब्दात वर्णिली आहे. आपल्या आईच्या एकेक गुणाला आठवून श्याम गोष्टी सांगत असल्यानें, त्या फारच हृद्य व हृदयद्रावक झाल्या आहेत. श्याम (१९३७) ही त्रिखंडात्मक कादंबरी आत्मचरित्रपर असून तिच्यात श्यामचा शारीरिक व मानसिक विकास कसकसा व कोणकोणाकडून झाला तो दाखविला आहे. श्याम, श्यामचे सवंगडी राम अहंमद, श्यामची मैत्रीण गंगू, श्यामचे वडील, भाऊ, श्यामची आई या सर्वांची स्वभावचित्रें सुस्पष्ट व सुरेख आहेत. "धडपडणारी मुलें" (१९३७) हीहि कादंबरी त्रिखंडात्मकच असून तींत देश, देव व कुटुंब यासंबधींचीं जीं ध्येयें त्याची चर्चा, तसेंच तीं ध्येयें पुरविण्यासाठीं भारतीय तरुण कसे धडपडत आहेत वगैरेचें फारच हृदयंगम व स्फूर्तिप्रद वर्णन आलें आहे. भारतातील सर्व धर्मांचें व जातींचें ऐक्य साधण्याचा प्रयत्न यात असल्यानें सर्व धर्मांचीं व जातींचीं पात्रें यात आलीं आहेत. क्रांति (१९४०) कादंबरींत रान्या माणुसकीचा, समानतेचा उदय झाला कीं क्रांति निर्माण होईल व तिच्यानें देशात शांति व सुबत्ता नांदेल असें मीना, मुकुंदराव, रामदास, माया याच्या जीवनावरून दाखविलें आहे. साने गुरुजींची भाषाशैली साधी सरळ व हृदयाला जाऊन भिडणारी आहे देशभक्ति व देशोन्नति हा त्यांच्या कादंबऱ्याचा ध्येयबिंदु असल्यानें आणि तो गाठणारीं पात्रें भावोत्कट व उदारचरित असल्यानें, शाळा-कॉलेजात जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांना त्या विशेष आवडत असलेल्या दिसतात कथानकरचनेच्या दृष्टीनें पाहता या कादंबऱ्या एकजिनसी व सुसूत्र वाटत नाहींत. तसेंच रसपरिपोषाच्या बाबतींत विविधता न आल्यानें साने गुरुजींच्या कादंबऱ्या एक साच्याच्या वाटतात

गीता साने–अनेक समस्यांनीं, प्रश्नांनीं, भरलेलें स्त्रीजीवन रंगविणें हा गीता साने याच्या कादंबऱ्यांचा मुख्य विषय होय. प्रथम प्रथमच्या त्यांच्या कादंबऱ्यांतून स्त्रियांचीं अनेक प्रकारचीं गाऱ्हाणीं, त्यांची असहायता, त्यांचीं दु खें, यानाच प्रामुख्यानें वाचा फोडण्यात आली आहे. शारीरिक वाढ पूर्ण न

झालेल्या कृष्णेची तिच्या प्रेमळ पण कामुक नवऱ्यामुळें किती दुर्दशा झाली त्याचें हृदयद्रावक चित्र निखळलेली हिरकणी (१९३६) या कादंबरींत आलें आहे मातापितरांच्या इच्छेविरुद्ध ज्याच्यावर आपलें प्रेम आहे अशा तिऱ्हाईशीं लग्न लावणाऱ्या विमीच्या जीवनांतील अनेक समस्या हा वठलेला वृक्ष (१९३६) या कादंबरीचा विषय आहे. निजवराशीं लग्न करून संसार सुखाचा करून दाखविण्याची इच्छा बाळगणाऱ्या उमेला, बाह्यतः दिसणाऱ्या हिरवळीखालीं अनेक काटे कसे आढळले त्याचें वर्णन हिरवळीखालीं (१९२६) या कादंबरींत आहे. स्त्रिया ह्या पुरुषाच्या विलासाचीं सर्वोत्तम साधनें होत, ही कल्पना जोंवर बदलत नाहीं तोंवर स्त्रियांचा खरा उद्धार होणें शक्य नाहीं असें या कादंबरींत दाखविलें आहे. प्रियकर आणि पति यांच्या कात्रींत सांपडलेल्या राधेची करुणावस्था लतिका (१९३७) कादंबरींत वर्णिली आहे; तर माळरानात (१९४१) देशभक्त पण बेकार पतीच्या पत्नीची ओढाताण, एकत्र कुटुंबात होणारे तिचे हाल याचें वर्णन आलें आहे. धुकें आणि दहिंवर (१९४२) यांत स्त्रीच्या आर्थिक स्वातंत्र्यावांचूनचा अस्पृश्योद्धार हा कसा निरर्थक आहे तो दाखविला आहे.

इ. स. १९३३ नंतरच्या आर्थिक मंदीचीं, देशांत चाललेल्या गांधीजींच्या राष्ट्रीय चळवळीचीं, तरुण तरुणींच्या अन्तःकरणांत चाललेल्या वैचारिक खळबळींची चित्रें गीता साने यांच्या कादंबऱ्यांतून आलीं असून त्यांनीं जें जीवन वर्णिलें आहे, तें वास्तवपूर्ण व शहरी आणि मध्यमवर्गीयांचें आहे. आत्मवृत्तपर कादंबऱ्या लिहिणें हें त्यांना विशेष आवडत असावें. कारण त्यांच्या वठलेला वृक्ष हिरवळीखालीं, माळरानात, धुकें आणि दहिंवर या प्रमुख कादंबऱ्या तशा आहेत. कथानकरचना, स्वभावरेखन वगैरे यांच्या दृष्टीनें पाहतां गीताबाईंच्या कादंबऱ्या सामान्यच ठरतील अनेक प्रश्नांच्या रूक्ष मांडणीमुळें व चर्चेमुळें त्यांच्या कादंबऱ्यांची वाचकांच्या मनावर पकड बसू शकत नाहीं.

विभावरी शिरूरकर (सौ. मालतीबाई बेडेकर)—हरिभाऊ आपट्यांच्या काळांत स्त्रीशिक्षण, प्रौढविवाह, पुनर्विवाह, केशवपननिषेध ह स्त्रियांच्या उन्नतीचे

विषय समजले जात. गेल्या तीस वर्षांत या सर्व गोष्टी सिद्ध झाल्या असून स्त्रीशिक्षणानें प्राप्त झालेल्या आर्थिक स्वातंत्र्यामुळें नवीनच प्रश्न निर्माण झाले आहेत. शिक्षण देऊन स्त्रीला पुरुषाच्या बरोबरीनें संसारात आपला वाटा उचलिता येण्याइतकी समर्थ बनविणें हें हरिभाऊंच्या काळातील ध्येय होतें. आता सुशिक्षित, प्रौढ, कमवत्या पण अविवाहित किंवा विवाहित अशा स्त्रियांचें विचार-विकार, आशा-आकांक्षा यांचीं चित्रें वास्तवपूर्ण व सहृदयतेनें काढणाऱ्या लेखक लेखिकांची आवश्यकता वाटू लागली आहे. विभावरी शिरूरकर यांचें "कळ्यांचे निश्वास" (१९३३) हें पुस्तक ज्यावेळीं प्रसिद्ध झालें, त्यावेळीं आधुनिक स्त्रियांचे प्रश्न सहृदयतेनें मार्मिकपणानें व वास्तवतापूर्ण रीतीनें मांडणारी एक नवीन लेखिका उदयास आली असे लोकांना वाटलें. मुलगी कमवू लागली कीं तिच्याकडे पाहण्याचा मातापितरांचा दृष्टिकोन कसा स्वार्थी बनू लागतो, आर्थिक स्वातंत्र्य व आचारविषयक स्वातंत्र्य असूनहि स्त्रीला पुरुषाच्या मैत्रीवाचून कशी अपूर्णता वाटते, प्रेम म्हणजे केवळ बौद्धिक मैत्री नसून त्यात शरीरसुखाची अपेक्षाहि असते, विवाहपूर्व काळात झालेले मित्र विवाहोत्तर काळातहि टिकावेसे स्त्रीला कसे वाटतात इत्यादि अनेक मानसिक गुंतागुंतीचे प्रश्न कळ्यांचे निश्वास या कथासंग्रहात, तसेंच 'हिंदोळ्यावर' व 'विरलेलें स्वप्न' या कादंबऱ्यात मोठ्या भावपूर्णतेनें मांडण्यात आले आहेत. ज्यानें जीवनाचा संपूर्ण विकास होईल असें कांहीतरी वेगळें, निराळें, चाकोरी-बाहेरचें, समानता स्वातंत्र्य यांनीं परिपूर्ण असें करून दाखवावेसें विभावरी शिरूरकर यांचा स्त्रीपुरुषांना विशेषतः स्त्रियांना वाटतें. यांच्या आड अर्थात्‌च सामाजिक, राजकीय, आर्थिक परिस्थिति येत असते. 'विरलेलें स्वप्न' या कादंबरींत याच असहाय परिस्थितीचें चित्रण आलें आहे. 'हिंदोळ्यावर' कादंबरींत परित्यक्तेच्या प्रश्नाची चिकित्सा मोठ्या हळुवार रीतीनें करण्यात आली आहे. विभावरी शिरूरकरांच्या कादंबऱ्यात बाह्य घटनांपेक्षा अंतर्घटनांना, हृदयात व मनांत चाललेल्या वळवळींना विशेष महत्त्व देण्यात येऊन, त्यांचें चित्रण भाव-पूर्ण, काव्यपूर्ण भाषेत करण्यात आलें आहे. या कादंबरींतील अचलेचें स्वभावरेखन

बहारीचें व अविस्मरणीय झालें आहे. तिच्या मानानें "विरलेलें स्वप्न" यांतील वैशाख व रोहिणी यांचें स्वभावरेखन स्थूल स्वरूपाचें वाटतें. बळी (१९५०) या कादंबरींत गुन्हेगार जातींतील लोकांचा उद्धार केवळ शिक्षणानें कसा होणार नाहीं तें त्यांच्यापैकीं आबाचा तो अगतिक बनून बळी घेतात त्यावरून दाखविलें आहे. झाडे (१९५२) या अलीकडच्या त्यांच्या कथेंतून सोनारजातींतल्या एका दुर्दैवी स्त्रीची करुण कहाणी आली आहे. दोघांचें विश्व (१९५८) हा कथासंग्रहहि उल्लेखनीय आहे.

शांताबाई नाशिककर—शांताबाई नाशिककर यांच्या 'लग्नाचा बाजार' या कादंबरीनें बरीच खळबळ एका काळीं उडवून दिली होती. हुंड्याची घातुक चाल, विधवांचा समाजाकडून होणारा छळ व विवाहित हिंदु स्त्रीची दुःस्थिति यांचें चित्रण यांत आलें आहे. "हाच का धर्म" या कादंबरींत हिंदुधर्म व रूढि यांचें विवेचन आलें आहे. "माझी कोरीव लेणीं" (१९३९) यांत महाराष्ट्रीय मध्यम वर्गाचा गेल्या पन्नास वर्षांचा सामाजिक इतिहास आला असून तदनुषंगानें आचारविचार, राहणी, सामाजिक रूढि, विधवांची दुःस्थिति इत्यादि गोष्टींचा यथातथ्य चित्रपट वाचकांसमोर उभा करण्यांत आला आहे. प्रस्तुत कादंबरी सुमतीचें आत्मचरित्र म्हणून लिहिण्यांत आल्यानें एक प्रकारचा घरगुतीपणा तिला आला आहे. सुमतीला भेटलेल्या व्यक्तींची स्वभावचित्रं मोठी रेखीव व आकर्षक आहेत. लेखिकेची भाषा लालित्यपूर्ण व सुबोध आहे. चिखलांतलें कमळ (१९३९) या कादंबरींत कुसुमाकर व मधुमति यांचा विवाह ठरला असताना, त्यांत तिच्या जन्माविषयीं काहीं दुष्ट लोकांकडून शंका निर्माण करण्यांत आल्यानें व्यत्यय कसा आला व शेवटीं मधुमतीच्या आईनें—अन्नपूर्णाबाईनें सर्व खऱ्या गोष्टी सांगितल्यानें त्यांचा विवाह कसा झाला तें सांगितलें आहे.

कुमुदिनी शंकर प्रभावळकर—सामाजिक प्रश्न मांडीत असतानाहि, मानवी भावना व मानवी स्वभाव यांच्या चित्रणांत कोणत्याहि प्रकारचा उणेपणा न ठेवण्यांत प्रभावळकर यांनीं चांगलें कौशल्य आपल्या कादंबरीलेखनांत प्रगट केलें

आहे. 'कर्तव्याची जाणीव' कादंबरींत मिश्रविवाहाची, 'एकेरी गाठ' कादंबरींत घटस्फोटाची, 'निर्माल्यातील कळी'त वेश्याव्यवसायबंदीची तरफदारी करीत असताना सुख-दुःख, प्रीति त्याग, राग द्वेष इत्यादि भावनांचा परिपोषहि त्या चांगल्या प्रकारें करू शकतात हेतु आणि कला यांचा समन्वय त्यांच्या कादंबऱ्यांत दिसतो 'अनियमित जग' या कादंबरींतील स्त्रीपुरुष सुरुवातीला एका विचाराचीं असतात व मागाहून त्यांच्यात परिस्थितीनें बदल कसा होतो हें मानसशास्त्रीय सत्य दाखविलें आहे. 'कल्पना' कादंबरींतील स्त्रीद्वेष्टा मिलिंद व विवाहविरुद्ध असलेली कल्पना, यांचा शेवटीं विवाह ठरल्याचें सांगितलें आहे. "रस्सीखेंच" मध्यें-विकार आणि विचार, हृदय आणि बुद्धि यांच्या रस्सीखेचींत शेवटीं कादंबरींतील नायक प्रकाश विचार व बुद्धिच्या मार्गानेंच जातो प्रभावळकर यांची भाषाशैली लालित्यपूर्ण असून वर्णनें सूक्ष्म व हुबेहुब असतात. बहुतेक सर्वच कादंबऱ्यांत त्यांच्या तरुणतरुणींना लग्नाचें वेडच जणू लागलेलें असतें. प्रेम, प्रेमाच्या आड येणारीं संकटें आणि शेवटीं इच्छित व्यक्तिलाभ हा जणू काय त्यांच्या कादंबऱ्यांचा ठसाच दिसतो अलीकडे प्रसिद्ध झालेल्या 'प्रीतीचा गोरखुमट' (१९५७) या कादंबरींत त्यांनी आत्मिक सादर्य, आत्मिक प्रेमाचें दर्शन घडविलें आहे.

लीला देशमुख—लालित्यपूर्ण भाषा, निसर्गाचीं व इतर हुबेहूब व चमकदार वर्णनें, कलाप्रेमी विलासी व्यक्तींच्या प्रेमचेष्टा, विद्याविभूषित विलासिनींच्या मनातील विचार विलास, मधूनमधून आलेलीं इंग्रजी समापर्णे किंवा उद्गार आणि या सर्व साहित्याच्या जोडीला एखादा रॅय डार्सी एरियलसारखा कुत्रा इत्यादि सामुग्रीनें सामान्यपणें नटलेल्या लीला देशमुख यांच्या कादंबऱ्या वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत असेंच म्हटलं पाहिजे १९४२ च्या राजकीय लढ्यावर आधारलेली "पूर्वेचा वारा" (१९४८) ही कादंबरी वगळल्यास त्यांच्या वीणा, दोन घडीचा डाव, दूर कुठंतरी इत्यादि कादंबऱ्यांत सुखवाद कलावाद यांचीच तरफदारी केलेली आढळेल. प्रथमदर्शनीं प्रेम, त्या प्रेमाचीं स्वप्नें, त्या स्वप्नांत वावरत असल्यासारखीं बोलणीं-वागणीं हीं सर्व पाहिलीं कीं त्यांच्या कादंबऱ्या वास्तवतेपासून

बऱ्याच दूर आहेत असे वाटते. दोन घडीचा डाव, दूर कुठेतरी, पूर्वेचा वारा इत्यादि कादंबऱ्यात गेल्या वीस वर्षांतील हिंदी राजकीय चळवळीचे पडसाद उमटलेले दिसतात. पण त्यातहि सुखवादी विन्यासाचीं वर्णनें कल्पकर्षक वाटतात. 'पूर्वेचा वारा'सारखी वरीचशी वेगळी कादंबरी लिहिणाऱ्या देशमुख, प्रेम विवाह आणि मुलें यांच्या ठरावीक वर्णनातून लवकरच बाहेर पडतील अशी आशा करायला काहीं हरकत नाहीं.

शांता शेळके—आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण भाषाशैलीनें शांता शेळके यांनीं अल्पावधींत मराठी साहित्यात नाव मिळविलें आहे. 'कोजागिरी' व 'विझली ज्योत' या त्यांच्या सुरवातीच्या दोन कादंबऱ्यांनीं त्यांच्याविषयीं वाचकांच्या मनात चांगल्याच अपेक्षा निर्माण केल्या आहेत. प्रौढ पण प्रासादिक, भारदस्त पण भावपूर्ण, सूक्ष्म वर्णनांनीं भरलेल्या पण संयमपूर्ण अशा भाषाशैलीनें मंडित असलेल्या त्यांच्या कादंबऱ्या वाचक आनंदानें शेवटपर्यंत वाचीत जातो. सूक्ष्म पद्धतीचें स्वभावरेखन त्यांना चांगलें साधतें. याच कारणानें कोजागिरींतील अहिल्या–प्रमिला–भय्यासाहेब यांचीं किंवा 'विझली ज्योत' यांतील राजू चमेली–मुरारी–मोहन यांचीं स्वभावचित्रें अतिशय परिणामकारक झालीं आहेत. या पात्रांच्या अन्तःकरणात चाललेल्या भावनांच्या कल्लोळाचीं चित्रें मोठ्या कल्पपूर्ण काव्यपूर्ण पण वास्तवतेला धरून अशा रीतीनें काढलेलीं आहेत. कोजागिरींत नेहमींचाच प्रेमाचा त्रिकोण असला तरी त्याची मांडणी व समीकरण वेगळ्या प्रकारचें आहे. भय्यासाहेब आपली प्रथम पत्नी अहिल्या हिला सोडून कांहीं त्यांच्या प्रेयसीबरोबर लग्न करायला तयार होत नाहीं. विझल्या ज्योतींत कोष्टी जातींतील राजूवर तिच्या पतीच्या मृगतृष्णीमुळें आलेल्या संकटाचें वर्णन असून, घटस्फोटाचें साधन उपलब्ध असूनहि तिनें त्याचा उपयोग न करता विझलेल्या प्रीतिज्योतीनें पण मातृत्वाच्या कर्तव्यबुद्धीनें वागायचें कसें ठरविलें तें दाखविलें आहे. अलीकडे 'निरुपमा' (१९५७) नावाची कादंबरी त्यांनीं लिहिली असून ती मध्यमप्रतीची आहे. स्त्रीपुरुषांच्या शारीरिक व मानसिक संबंधाचीं सकस

पण संयमशील चित्रें काढण्यात प्रस्तुत लेखिकेची बरोबरी फारच थोडे लेखक करू शकतील.

दत्त रघुनाथ कवठेकर — साध्या कौटुंबिक गोष्टी सहृदयतेनें मांडिलेल्या असतां त्या किती परिणामकारक होऊं शकतात याचें उत्तम उदाहरण म्हणजे कवठेकरांच्या कादंबऱ्या होत. सामाजिक प्रश्नांची मांडणी प्रश्न म्हणून ते न करितां, फक्त भावोत्कट प्रसंग म्हणून करितात. "मदा ऊर्फ अध अधारीं ग्रैमले" यांत जुन्या पाल्होध वळणाच्या कुटुंबांत बालविधवेची किती करुणाजनक स्थिति असते, त्याचें विविध प्रसंगानीं त्यांनीं वर्णन केलें आहे. मनातल्या भावना मनांत मारून टाकणाऱ्या मदाचें स्वभावचित्र करुणरम्य आहे. तिचे वडील, तिचे आजोबा, तिची आत्या, तिची प्रेमळ वहिनी या सर्वांच्या स्वभावचित्रणांतून कवठेकरानीं आपला विधवा-विवाहाचा प्रश्न सूचित केला आहे. शालन कादंबरींत मोहापर्यंत घडलेल्या चुकीचे स्मरण विवाहोत्तर काळांत सतत झाल्यानें शालनची मानसिक कुचंबणा किती झाली, पतीशीं एकनिष्ठ राहूनहि कौमार्यावस्थेंतील वाकड्या पाऊलाचें प्रायश्चित्त तिला कसें भोगावें लागलें आणि शेवटीं तिच्या पतिनिष्ठेनें तिच्या पतीला पश्चात्ताप होऊन त्यानें तिला क्षमा कशी केली याचें वर्णन आलें आहे प्रभाकर, मुकुंद शालन् यांच्या हृदयांतील खळबळ फार चांगल्या रीतीनें यांत वर्णिली आहे. "अपुरा डाव" या कादंबरींत कुरूपतेमुळें नवऱ्याच्या घरांत राहूनहि नवऱ्याचें सुख न मिळूं शकणाऱ्या करुणमूर्ति मीनाचें जीवनचित्र रेखाटण्यांत आलें आहे. मीनाचा नवरा बाहेर जाऊन स्त्रीसुख उजळ माथ्यानें मिळवीत होता. परंतु मीनाला मात्र तसें कांहीं करण्याची सोय नव्हती. तिची सासू तिला आपल्याजवळ घेऊन निजे! बाहेरच्या जगाचाहि मीनाला भरंवसा वाटेना त्यामुळें सासुनें व पतीनें वाटेल तें करण्याची मोकळीक देऊनहि तिनें तसें कांहीं केलें नाहीं. संसाराचा तिचा डाव अपुराच राहिला. उमाळलेल्या भावना, रेशमाच्या गांठी, विखुरलेलें प्रेम, छपेरीकडा (१९५८ ही कादंबरी स्वभावरेखन व जीवनदर्शन या दृष्टीनें उत्कृष्ट आहे.) इत्यादि इतरहि कादंबऱ्यांत कवठेकर सामाजिक प्रश्नांपेक्षा मानवी भावना व मानवी स्वभाव यानाच अधिक महत्त्व देत असलेले आढळतात

मालतीबाई दांडेकर-सोज्ज्वळ भाषा आणि वास्तवपूर्ण घरगुती प्रसंग यांनी नटलेल्या, मालतीबाई दांडेकर यांच्या कादंबऱ्यांनी मराठी कादंबरीक्षेत्रात चांगलीच भर घातली आहे. स्वतःच्या मोठ्यालच्या जीवनातून त्यांनी अनेक प्रसंग आपल्या कादंबऱ्यांकरिता घेतलेले उघडच दिसतात. लोकशिक्षण आणि मनोरंजन यांचा चांगलाच समन्वय त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांत घातला आहे. यशस्वी लघुकथालेखिका म्हणून १९३५ साली प्रसिद्धीस आलेल्या मालतीबाई, आतां चांगल्याच कादंबरीकार म्हणून ओळखिल्या जाऊं लागल्या आहेत. तेजस्विनी (१९४३), बकुलेश (१९४५), कृष्णार्जुनी (१९४७), काटेरीमार्ग (१९४८), समागम पर्यंत (१९४९) व अमर प्रीति (१९५०) इत्यादि त्यांच्या कादंबऱ्या हेतुपूर्ण असूनहि वाचनीय आहेत.

गो. नी. दांडेकर-ओघवती प्रसादपूर्ण भाषा, प्रत्ययकारी प्रादेशिक वातावरण, रेखीव स्वभाव चित्रे यांची लेणी ल्यायलेल्या गो. नी. दांडेकरांच्या साहित्याकडे वाचकांचें लक्ष वेधलें गेलें नसतें तरच नवल. कथा, कादंबरी, प्रवासवर्णन, चरित्र, नाटक इत्यादि वाङ्मयप्रकारांत सहजतेनें वावरणारी त्यांची लेखणी समर्थ आहे यात शंका नाहीं. त्यांची मुख्य ओळख त्यांच्या कादंबऱ्यांवरूनच पडते त्यांनीं पुढील कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. शितू, पडघवली, कोणें एकाची भ्रमणगाथा, पूर्णामायची लेकरें, बिल्वदीर कलिम, पवनाकाठचा धोंडी, आम्ही भगीरथाचे पुत्र, पद्मा, जगन्नाथ पंडित, माचीवरला बुधा इत्यादि. शितू ही अमर प्रेमकथा आहे शितूच्या विसुबरील प्रेमाची ही रम्य कहाणी आहे. नौखालीच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेली ' तुझविलेल घरकुल ' व भाक्रा-नानगलच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेली ' आम्ही भगीरथाचे पुत्र ' या कादंबऱ्या सरस आहेत ' आम्ही भगीरथाचे पुत्र ' यातील नायक जीवन हा अनेक अडचणींना तोंड देऊन व अनेक मित्रांच्या साहाय्यानें आपलें ध्येय कसें गाठतो तें दाखविलें आहे. जीवन त्याची पत्नी विनयवती, जोगेन्द्र, अर्जुन यांची स्वभावचित्रें चांगली आहेत. असें असलें तरी प्रस्तुत कादंबरीतील काहीं भाग कंटाळवाणा झाला आहे.

कोणे एकाची भ्रमणगाथा यातील नर्मदा तटकाचीं वर्णनें रमणीय व प्रत्ययकारी आहे. ही कादंबरी वरीलपैकी आत्मवृत्तपर आहे असे म्हणतात. स्वतः कादंबरीकारानें नर्मदेची प्रदक्षिणा केली आहे. कलंदर वृत्तीचा त्याच्यातील 'मी' हा निर्लेप वृत्तीचा आहे. यातील प्रमुख स्त्रीपात्राच्या (यशोदेच्या) मनातील भावना फार सूक्ष्मतेनें वर्णिल्या आहेत. निश्चलपुरी या साधुचे वर्णनहि आकर्षक आहे. कथा दृष्ट्या मात्र ही कादंबरी विस्कळीत आणि अघळपघळ वाटते. 'माची वरला बुधा' हे जणूं काय एक कल्पनारम्य निसर्गकाव्य आहे. बुधाचें निसर्गावरील प्रेम अद्वितीय आहे. जयदेव आणि जगन्नाथ पंडित यांच्या जीवनावर आधारलेल्या अनुक्रमे 'पद्मा' व जगन्नाथ पंडित या कादंबऱ्या सामान्य आहेत. पूर्णामायची लेकरें यात वऱ्हाडांतील पार्श्वभूमीवर एका शेतकरी कुटुंबाचे जीवनचित्र आले आहे. दांडेकरांच्या इतर साहित्यात 'श्रीकृष्णायन' 'रामायण' 'महाराष्ट्र दर्शन' 'आकाशाला भाल फुल' 'जगन्नाथाचा रथ' इत्यादि पुस्तकांची गणना होते.

वसंत कानेटकर—यांनी लिहिलेल्या 'घर' व 'पंख' या कादंबऱ्या विशेष उल्लेखनीय आहेत. सामान्य कोटींतील रघुनाथाची मुंबईच्या धावपळीत निर्वासितासारखी स्थिति कशी झाली याचें बोधक चित्र 'घर' मध्यें कादंबरीत आलें आहे 'पंख' मध्यें पाडुमास्तर नावाच्या एका नाटक्वेड्या व्यक्तिची दुर्दैवी कहाणी आहे. 'पोरका' या कादंबरींत सुमित्रा नावाच्या एका कलेचे वेड लागलेल्या स्त्रीच्या जीवनाचे करुण चित्र आलें आहे

श्री ना. पेंडसे—प्रादेशिक कादंबऱ्यांचे निर्माते म्हणून पेंडसे प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या 'एल्गार', 'हद्दपार', 'गारंबीचा बापू' व 'हत्या' या कादंबऱ्या या दृष्टीनें सरस आहेत. वास्तवतापूर्ण स्वभावरेखन, नाट्यमय प्रसंग आणि सूचक निसर्गचित्रण हीं त्यांची वैशिष्ट्यें वाखाणण्याजोगी आहेत. पाकिस्तानी चळवळीचा परिणाम कोंकणातील रघुनाथ केन्द्रे व कादर यांच्यावर होऊनहि, त्यांच्यातील माणूसकीनें त्यांना बचाव कसा झाला हें 'एल्गार'मध्यें दाखविलें

आहे. गजेमास्तरासारख्या सामान्य शाळामास्तराचें ध्येयप्रेम व सात्त्विक जीवन 'हृदपार' या कादंबरींत वर्णन केलें आहे. 'गारबीच्या बापू'तील बापूचें स्वभाव-चित्रण मकस, सात्त्विक व अविस्मरणीय असें आहे. 'यशोदा' या कादंबरींतहि ग्रामीण वातावरण आलें आहे तिच्यातील यशोदेची व्यक्तिरेखा रेखीव आहे. 'कल्दर' (१९५९) या कादंबरींत 'हृद्या' कादंबरीचा पुढचा भाग देण्यात आला आहे. 'हृद्या'चें विलक्षण अनुभव, त्याचे बदलणारे मनोविकार व त्याच्या जीवनातील खळबळ ही मोठ्या तपशीलवार पद्धतीनें लेखकानें रंगविली आहे.

कांहीं उल्लेखनीय कादंबरीकार-प्रस्तुत साहित्याच्या रूपरेषेंत सर्वच कादंबऱ्यांचा किंवा कादंबरीकारांचा विचार करता येणें अशक्य असल्यानें आता पर्यंत फक्त प्रमुख अशा कादंबरीकारांचाच विचार केला आहे ज्यांनी अगदीं थोड्या पण चांगल्या कादंबऱ्या लिहिल्या, तसेंच ज्यांच्या कादंबऱ्या आज विशेष लोकप्रिय नसल्या तरी एके काळीं गाजलेल्या गेल्या, अशा लेखकांचा निर्देश करणें आवश्यक आहे. अशा लेखकात गोविंदाची गोष्ट व निंध्याचलकर्ते शिवरामपंत परांजपे, श्यामसुंदर, दुटप्पी कीं दुहेरीकर्ते श्री कृ. कोल्हटकर, नवलपूरचा संस्थानिक कर्ते न. चिं. केळकर, माझें रामायणकर्ते दत्तो अप्पाजी तुळजापूरकर, सुमा व सुनीताकर्ते निवळकर, प्रतारणा कुचराणा तिरोंचा तरुण इत्यादि कादंबऱ्यांचे कर्ते वि. पा. दांडेकर, सहाराकर्ते श्रीधर देशपांडे, पाणी व तांबडी माती कर्ते मर्ढेकर, रणांगणकर्ते (१९३९) विश्राम बेडेकर, जीवनरहस्यकर्ते ना. के. बेहरे, काम आणि कामिनी, अभियानकर्त्या कु प्रेमा कंटक, गोदावरी केवळ ध्येयासाठीं बाळूताई धडाचे कर्त्या इंदिराबाई सहस्रबुद्धे, गृहलक्ष्मी प्रेमळसवत ताजमहाल इत्यादि कर्त्या जानकीबाई देसाई, चितोडचा चंद्र व कुळकथाकर्त्या आनंदीबाई जयवंत, मेहेरुन्निसादि ऐतिहासिक व सामाजिक कादंबऱ्या लिहिणारे भाऊ श्रीधर कुळकर्णी, कोरलईचा किल्लेदार कर्ते वि वा. भिडे, लाख्या बारगीरकर्ते सरदार चिं ना मुजुमदार, सगारदाककर्ते य. कृ खाडिलकर, सीमोल्लंघन कर्ते मो ग रांगणेकर, नवी क्षितिजेंकर्ते श वा. शास्त्री, काळेपाणीकर्ते वि. दा सावरकर दुर्दैवी रंगूकर्ते चिं वि वैद्य, लाल्न नैरागीकर्ते

दि. गो. वझे, शापित महाराष्ट्रकर्ते सहकारी कृष्ण, सुशील यमुनाकर्ते व. म. पंडित, जगावेगळे व्यक्तिमत्त्व धारण करणाऱ्या कलाकाराचें चित्रण करणारी 'काशभट' ही कादंबरी लिहिणारे मगेश पदकी, जातीभेदाच्या प्रश्नावर 'विस्कटलेलें घरटें' ही कादंबरी लिहिणारे श्रीपाद जोशी, शालेय जीवनावर आधारलेली 'वेलींवरचीं फुलें' ही कादंबरी लिहिणाऱ्या रमा वसले; वाईट संस्कारानें बिघडलेल्या गुन्हेगाराची हेटाळणी न करता त्यांना माणूसकीनें वागवावें हा संदेश देणाऱ्या 'अग्निदिव्य' (१९५७। या कादंबरीचे लेखक चंद्रकांत काकोडकर, माणिक अभ्यंकर या दुर्दैवी मुलीच्या आयुष्याची आत्मवृत्तपर कहाणी सांगणाऱ्या 'वचना' (१९५७) या कादंबरीच्या लेखिका लता सप्रे; कॅन्सर-हॉस्पीटलच्या पार्श्वभूमीवर ओघवती भाषेंत लिहिलेल्या 'बंधन' या कादंबरीच्या लेखिका सौ. कमला फडके (यांनीं 'निष्कलंक', 'भूल', अशा आणखी दोन कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत) आदीवासी लोकांच्या जीवनावर आधारलेल्या 'तांबडा दगड' (१९५७) या कादंबरीचे लेखक ना. रा. शेंडे; 'पुर्नमिलन' या कादंबरीचे कर्ते प्रभाकर तामणे; 'सुपारी' या कादंबरीचे कर्ते य. गो. जोशी; 'आवडाबाई' या कादंबरीचे कर्ते अ. श. अग्निहोत्री; 'नागिण' या कादंबरीचे कर्ते वि. ट. आवेकर; 'अमृतलिना' 'पर्याय' व 'अंतराळ' कर्ते पु. भा. भावे; अनाथ मुलांच्या जीवनावर आधारलेली 'माझी चाळिस भावंड' कादंबरी लिहिणारे प्रा. भाऊ माडवकर; 'डेकन कॉलेजांत' (१९४३) या कादंबरीचे कर्ते पु रा. लेले (जन्म ता. ३१-१२-१८९०, रत्नागिरी येथें) विचार विलासानें युक्त असलेल्या 'मायणीची मंजुला' या कादंबरीचे कर्ते प्रा. द. श्री. रोंगोलीकर; 'खेड्यांतील राम' या कादंबरीचे कर्ते गो. ना. आपटे, 'तिसरा प्रवाह', 'निर्माल्यांतला देव' 'मीलन', 'सुरेल संगम', 'ताजमहालच्या खाली', 'प्रेमवेडी', 'ऐसे असावें संसारी', 'रमा', 'गेला नव्हे हा', 'तें जग वेगळेंच आहे', अशा वैशिष्ट्यपूर्ण कादंबऱ्या लिहिणारे पि गो. लोहोकरे (जन्म शके १८१७ माघ वद्य ३) 'पतित अनला या सामाजिक कादंबरीचे कर्ते ना. बा. केळकर (ज. १२ सप्टेंम्बर १८९३), 'दोन देवता' या लघुकादंबरीचे कर्ते वि. मु. पाटील, 'आर्य स्त्री', मीलन

' स्वयंसेविका ', इत्यादि कादंबऱ्यांचे कर्ते सां. प. कंटक (जन्म १५ मार्च १९०५); ' सत्य देशभक्त ' या कादंबरीचे कर्ते वा. कृ भावे; ' चागुणा ' या हृदयस्पर्शी व रसाळ कादंबरीचे कर्ते प्र. के. अत्रे; ' वारी ' (१९५९) या कादंबरीचे लेखक रणजित देसाई (धनगर जमातीची कथा यात असून ती आकर्षक आहे); 'सुल्ताना' या कादंबरीचे लेखक रहमान (इंडोनेशियात गेलेल्या हिन्दी सैन्यांतील एक तरुण अधिकारी व इंडोनेशियन क्रांतिकारकांचे नेतृत्व करणारी एक तरुणी सुल्ताना यांची प्रेमकथा यात रंगविली आहे); ' वैशाख ' (१९५९) या कादंबरीचे कर्ते माधव कानिटकर; ' मुक्तता ', ' प्रवाह ' ' आधार ' इत्यादि कादंबऱ्यांचे कर्ते मा. का. देशपांडे, ' रानभूल कर्ते ए. वि. जोशी; गुन्हेगार समजल्या जाणाऱ्या मांग जमातीच्या जीवनावर आधारलेली वास्तवतापूर्ण व हृदयस्पर्शी कादंबरी ' फकिरा ' (हिलाच मुंबई सरकारकडून दोन हजार रुपयांचे बक्षिस मिळाले) कर्ते अण्णाभाऊ साठे (ग्रामीण जीवनावर आधारलेल्या ' वैजयंता ' ' चित्रा ' व ' वारणेच्या काठी ' या कादंबऱ्या यांच्याच), ' आम्ही असे लढलो ' व ' आम्ही लढाई जिंकली ' या विदर्भ मराठवाड्यातील स्वातंत्र्यलढ्याच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेल्या राजकीय कादंबऱ्यांचे लेखक कृ. म. उजळंबकर; ' दोन बहिणी ' सारखी वैशिष्ट्यपूर्ण कादंबरी लिहिणारे ज्ञानेश्वर नाडकर्णी; ' आकाशाची फळें कर्ते ग दि. माडगूळकर; ' आकाशपुष्प ' ' शून्य जगत ' ' माझी मैत्रिण ' ' तरुवाला ', ' मी कोण ' ' कुणीकडे ' ' आत्मदान ' इत्यादि स्वतंत्र व रूपांतरित कादंबऱ्यांचे सिद्धहस्त लेखक के. रा. पुरोहित (जुन्या ' चार आणे माला ' तून त्यांनी अनेक दीर्घ कथा, ज्यांना आज लघुकादंबऱ्या म्हणतात, अशा लिहिल्या आहेत. त्यांची 'आकाश पुष्प ही कादंबरी टॉलस्टॉयच्या ' ॲना कॅरेनिना ' या जग प्रसिद्ध कादंबरीचे रसाळ व इकडच्या वातावरणाला शोभेल असे रूपांतर आहे; ' शून्य जगत ' हे टॉलस्टायच्या ' रेसरेक्शन ' चे रूपांतर होय) दीप राग (अंध गवयाच्या जीवनाची कथा यात आहे) रंगभ्रमरी (कुमारी मातेची कथा यात आहे.) कर्ते माधव कानीटकर इत्यादिंचा समावेश सहज करता येईल.

काहीं उल्लेखनीय माला—ज्यांनीं बऱ्याच कादंबऱ्या प्रसिद्ध करून कादंबरीला चांगलेंच वळण आणिलें अशात काहीं मालांचा निर्देश करता येईल. तात्या नेमीनाथ पांगळ यांच्या सरस वाङ्मय रत्नमालेंत बऱ्याच लेखकांच्या भाषांतरित व स्वतंत्र कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या. स्वतः तात्या नेमीनाथ यांच्याहि नावानें वीर दुर्गादास, ब्रह्महत्या इत्यादि कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या आहेत. सुरस ग्रंथमाला प्रथम वालचंद रामचंद कोठारी पुण्याहून चालवीत असत. यात त्यांच्या स्वतःच्या छत्रसाल, सम्राट अशोकासारख्या कादंबऱ्या व इतरहि अनेक लेखकांच्या रूपांतरित व स्वतंत्र कादंबऱ्या आल्या आहेत. हीच माला पुढें हिरालाल गुलाबचंद ब्होरा पदरपूर येथून चालवूं लागले असे दिसतें. या मालेंतून अजूनहि कादंबऱ्या प्रसिद्ध होत असतात. वाईहून निघणाऱ्या मकरंद पुष्पमालेतहि बऱ्याच कादंबऱ्या गुंफिल्या गेल्या. गुणगोविंदमालेंतून सुमारे पचवीस कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या. या सर्व मालांपेक्षाहि मंगेशराव कुलकर्णी यांच्या भारत गौरव ग्रंथमालेनें कादंबरी वाङ्मयाचा गौरव वाढविला यात शंका नाहीं. 'प्रभाकर' यांच्या अनेक व सरस कादंबऱ्या याच मालेंतून प्रसिद्ध झाल्या. नारायण विनायक कुलकर्णींच्या उपेक्षित व गरीब वर्गांच्या जीवनावर आधारलेल्या कादंबऱ्या प्रसिद्ध करणाऱ्या महाराष्ट्र कुटुंबमालेचा मोगलाहि विसर पडणें शक्य नाहीं. नागपूर येथील वीणा प्रकाशन व पुणें येथील रा. ज. देशमुख, मनोहर ग्रंथमाला यांच्या कडूनहि कादंबरी वाङ्मयाला चांगला हातभार लाविला गेला आहे.

जानपद कथा-कादंबऱ्या

राष्ट्राचे खरे घटक खेडीं हीं आहेत. खेड्यांची सुधारणा म्हणजेच राष्ट्राची सुधारणा होय. हिंदुस्थानात सुमारे सात लाख खेडीं असून, त्यांपैकीं सुमारे एक लाख खेडीं महाराष्ट्रात आहेत. हिंदुस्थानातील राजकीय चळवळ गांधीजींच्या हातीं येताच, त्यांनीं ती देशव्यापी बनविण्याचें ठरविलें. यामुळें इ. स. १९२० नंतरच्या काळात खेड्याकडे शहरवासी जनतेचें लक्ष अधिक वेधलें गेलें. जानपदांच्या ऊर्फ ग्रामीण लोकांच्या आशाआकांक्षा, आचारविचार, सुखदुःखें

जाणून घेतल्यावाचून आपल्या देशाला तरणोपाय नाहीं असे विचार लोकांच्या मनात येऊन त्या दिशेनें अनेक प्रयत्न सुरू झाले. अशा प्रयत्नात जानपद साहित्य किंवा ग्रामीण साहित्य याच्या निर्मितीला बरेच महत्त्वाचें स्थान देता येईल

'जानपद साहित्य' हे शब्द जेव्हा आपण उच्चारतों, तेव्हा त्याच्या उलट अशा नागरसाहित्याच्या अस्तित्वाविषयीं आपण नकळतच कबुलीजबाब देत असतों. ग्रामीण साहित्य निर्माण करण्याचे प्रयत्न हल्लीं जसे बुद्धिपुरस्सर होत आहेत, तसे नागर साहित्याच्या बाबतीत कोणी केले नसले, तरी आमच्या लेखकानीं जें साहित्य निर्माण केलें तें मात्र बहुशीं नगरात किंवा शहरात राहणाऱ्या लोकाविषयींच

इ. स. १९२० मध्यें नारायण विनायक कुळकर्णी यानीं महाराष्ट्र कुटुंबमाला सुरू करून एक नवीन व आवश्यक असें दालन मराठी कादंबरीच्या क्षेत्रात निर्माण केलें. १९२० सालीं प्रसिद्ध झालेल्या त्याच्या "मजूर" या कादंबरीनें सर्वांचें लक्ष एका दुर्लक्षित विषयाकडे वेधलें गेलें. गरीबाचीं चित्रें तत्पूर्वीच्या वाङ्मयात आलीं असली तरी तीं तुरळक व लहान सहान असत कादंबरींतील प्रमुख भूमिका ग्रामीण लोकाना मिळत नसत "मजूर" या कादंबरीनें ही परंपरा मोडून एक नवीनच दिशा लेखकाना व वाचकाना दाखवून दिली. मजुराची दु:स्थिति, गिरणीकामगाराची वेपर्वाई इत्यादि गोष्टींचें वर्णन या कादंबरींत आहे मजूर सतुराम आदर्श गिरणीमालक बनतो असे मजूर कादंबरींत दाखविलें आहे. "कसे दिवस जातील," "माणिक" इत्यादि कादंबऱ्यांतून ना. वि कुळकर्ण्यांनीं गावींतील कामगाराचे संप, खेड्यातील इनामदाराची केविलवाणी परिस्थिति इत्यादि विषय घेतले आहेत

ग्रामीण जनतेकडे आणि तिच्या विशिष्ट प्रकारच्या भल्याबुऱ्या जीवनाकडे जर कोणी मोठ्या प्रमाणावर लोकाचें लक्ष वेधलें असेल तर तें रामतनय[1] या लेखकानें. खेड्यातील परिस्थितीचें अवलोकन निराश्रम त्यानीं अनेक वर्षें केलें

---

१ खरें नाव ग रा वाळिंबे (जन्म ९-१०-८६)

होतं ब्राह्मण ब्राह्मणेतरवादानें महाराष्ट्राचें वातावरण गढूळ व कटुपणें भरलेलें असताना, खेड्यातील ब्राह्मण व मराठा या समाजाचीं चित्रें निःपक्षपातीपणानें रंगवून व दोन्ही समाजात चांगल्या वाईट व्यक्ति असल्यानें, त्यांतील सद्गुणी ब्राह्मण व मराठ्यांनीं एकत्र येऊन ग्रामीण उन्नति साधली पाहिजे असे प्रस्तुत कादंबरीमार्गानें दाखविलें हे विशेष होय. इ. स. १९३१ मध्यें प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या "मोहित्यांची मंजुळा" या जानपद कादंबरीनें महाराष्ट्रात बरीच खळबळ उडवून दिली. जुन्या वारकरी पंथाप्रमाणें कादंबरीतील नायिका मंजुळा हिनें अभिनव पताका पथ स्थापून तद्वारा अस्पृश्योद्धार व ग्रामोद्धार सुरू केला. खेड्यातील विषय, खेडवळ लोक, त्यांची साधीभोळी भाषा इत्यादींचीं जिव्हाळ्यानें भरलेलीं चित्रें रामतनयांनीं रेखाटतांच मराठी कादंबरीच्या क्षितिजावर एका नवीन ताऱ्याचा उदय झाला, याचा प्रत्यय लोकांना आला. १९३६ सालीं रामतनयांनीं 'भरा उद्धार' नावाची दुसरी ग्रामीण जीवनावरील कादंबरी लिहून खेड्यातील जनता साक्षर झाल्यावाचून तिचा उद्धार होणार नाहीं हें दाखविलें. शिक्षणाच्या अभावीं अगदीं करण्याच्या चालीनें किती नुकसान होतें तें यात आलें आहे. या कादंबरीतील पात्रें अब्राह्मण असून, शिक्षणाच्या संस्काराप्रमाणें तीं खेडवळ किंवा नागर भाषा बोलतात. सत्याग्रहाच्या चळवळींतून सुटून आलेला अरविंद ग्रामोद्धार करण्याच्या हेतूनें एका खेड्यात वास्तव्य करता, असें यात दाखविलें आहे. "सारवगोटी" या तिसऱ्या कादंबरींत खेड्यातील हेवेदावे मत्सर इत्यादींचें वर्णन आलें आहे, तर "प्रेमिलावन" या कादंबरींत युद्धकालातील खेड्यांतील स्थिति परप्रांतियांच्या हातात गेलेला खेड्यातील व्यापार, खेड्याची एकजूट, सहकारी तत्वावर सामुदायिक शेती इत्यादि विषय आले आहेत. रामतनय हे स्वतः ब्राह्मण असले तरी त्यांनीं खेड्यातील अब्राह्मणांचीं सुखदुःखें, त्यांच्या आशाआकांक्षा, त्यांच्या भावना, अत्यंत सहानुभूतीनें, समरसपणानें व निःपक्षपातीपणानें वर्णिल्या आहेत. जानपद साहित्यात त्यांनीं आपल्या कादंबऱ्यांनीं फार मोलाची भर घातली आहे यात शंका नाहीं. त्यांची अलीकडे प्रसिद्ध झालेली कादंबरी तिघी जणी (१९५८) ही होय.

वि. ल. वर्वे यांनीं तळ कोंकणांतील जनस्थितीचें वर्णन करण्याच्या उद्देशानें "मुचकुंद दरी" नावाची कादंबरी १९४० सालीं लिहिली. कुळवी व सावकार यांचे संबंध चांगलेहि कसे असू शकतात तें या कादंबरींत दिसतात. गौरींचा नाच, वाघबारशी, बैलाची झुंज इत्यादि खेड्यांतील करमणुकीच्या प्रकारचें वर्णन त्यांच्या कादंबरींत आलें असून, भाषा रत्नागिरीकडील कुळवी लोक वापरतात ती आहे. साहित्यसम्राट केळकर यांनींहि "कोंकणचा पोर" नावाची कादंबरी १९४२ सालीं लिहून नायिकेच्या जीवनाचा परिचय आपल्या वाचकांना करून दिला आहे. शंकर रामचंद्र भिसे यांनीं वारली-कातकरी कोळी यांच्या जीवनावर आधारलेली "जंगलांतील छाया" नावाची कादंबरी १९४७ सालीं लिहून, जंगलाच्या व्यापाऱ्यांकडून हा वर्ग किती अमानुषपणें नाडला जातो याचें वर्णन केलें आहे. मात्र कलादृष्ट्या ही कादंबरी अत्यंत कमी दर्जाची वाटते. अनेक ठिकाणीं तिला केवळ निबंधाचें किंवा प्रतिवृत्ताचें स्वरूप आलें आहे. मामा वरेरकर यांनीं "सात लाखांतील एक" व 'फाटकी वाकळ" अशा दोन कादंबऱ्या लिहून ग्रामीण लोकांच्या जीवनक्रमाचीं वर्णनें केलीं आहेत. खेड्यांतून शहरांत राहण्या आलेले व शहरांत राहणाला कंटाळलेले एक लोहार कुटुंब परत खेड्यांत गेलें हें पहिल्या कादंबरींत दाखविलें आहे. दत्त रघुनाथ कवठेकर यांनीं "रेशमाच्या गांठी" या कादंबरींत खेड्यांतील दोन ब्राह्मण कुटुंबांतील हेव्यादाव्यांचीं, रागलोभाचीं वर्णनें केलीं आहेत. रा. शा. मानेपाटील यांच्या "सीता' कादंबरींत ग्रामोद्धार कसा करतां येईल या विषयीं चांगले विचार आले आहेत. खेड्यांतील शेतकऱ्यांची शेतकीविषयक शास्त्रीय ज्ञानाच्या अभावामुळें व दारिद्र्यामुळें कशी कुचंबणा झाली आहे याचें चित्र प्रस्तुत लेखकाच्या "कुचंबणा" नांवाच्या कादंबरींत आलें आहे. प्रत्यक्ष ग्रामीण कादंबऱ्या न लिहितां, ग्रामीण लोकांविषयीं सहानुभूति निर्माण करण्याची कामगिरी खांडेकरांच्या कादंबऱ्यांनीं उत्तमप्रकारें केली आहे. दोन ध्रुव, उल्का, कांचनमृग या त्यांच्या कादंबऱ्यांतून ग्रामीण लोकांना अनुकूल असें पुष्कळच वातावरण आहे. र. वा. दिघे यांच्या पाणकळा व सराई या कादंबऱ्यांचा मागेंच उल्लेख आला असला तरी त्याहि एका दृष्टीनें ग्रामीण म्हणून येथें उल्लेखनीय आहेत.

ग्रामीण जनतेतून निर्माण झालेले, ग्रामीण जनतेत वाढलेले आणि ग्रामीण जीवनाशीं समरस झालेले असे आधुनिक लेखक म्हटले म्हणजे भिलवडीचे श्री मल्हारी भाऊराव मोकले हे होत. गेल्या काहीं वर्षांत त्यांनीं समरांगण (१९४१) व उघड्या जगात (१९४७) अशा दोन सुंदर कादंबऱ्या लिहून नवे सामाजिक व राजकीय विचार खेड्यापाड्यातून कसे पोचले आहेत, त्यापायीं तेथे क्रांति कशी निर्माण झाली आहे, हें दाखविलें आहे. सावकार आणि शेतकरी यांच्या पुरातन झगड्यावरच त्यांच्या कादंबऱ्यांची उभारणी झाली असली, तरी कोणत्याहि एका जातीचा द्वेष त्यात आढळत नाहीं. बुद्धिच्या विचारसरणीमुळें दोन पक्ष भांडणाला कसे प्रवृत्त होतात तें त्यात दाखविले आहे. दोन्ही कादंबऱ्या वाचीत असताना आपण खेड्यात वावरत आहोत, खेडवळाशीं गप्पागोष्टी मारतों आहोत, असे वाचकाला वाटल्याशिवाय राहात नाहीं. "उघड्या जगात" या कादंबरीवर आधारलेला "जीवनाचा सरता" नावाचा बोलपटहि तयार झाला आहे.

जानपद कथालेखकात वि. स. सुखटणकर, वि. ल. बर्वे, श्री म. माटे, र. वा. दिघे, ग. ल. ठोकळ, रघुवीर सामंत, लक्ष्मणराव सरदेसाई, मो. गो. सोमण, 'नादत घर' या वैदर्भीय ग्रामीण कथांचे लेखक उद्धव शेळके, वऱ्हाड नागपूरच्या पार्श्वभूमीवर आधारलेला 'मेंगी' नावाचा कथासंग्रह प्रसिद्ध करणारे प्रो. भाऊ मांडवकर, चंद्रपुरी लोककथा, पंचमहाल लोककथा लिहिणारे वि. वा. जोशी; यांचीं नावें सहज सुचण्यासारखीं आहेत. "सह्याद्रीच्या पायथ्याशीं" नावाचा लघुकथासंग्रह ज्यावेळीं सुखटणकरांनीं प्रसिद्ध केला, त्यावेळीं त्यांतील नावीन्यानें सर्व आकर्षिले गेले. गोव्या कडील जनस्थितीचीं चित्रें त्यात आल्यानें आणि त्यावेळीं तीं नवीन असल्यानें त्यांचा संग्रह लवकरच लोकप्रिय झाला. लक्ष्मणराव सरदेसाई हे दुसरे गोमंतकीय जीवन वर्णन करणारे लघुकथा लेखक होत. कल्पवृक्षाच्या छायेंत, सागराच्या लाटा, वादळांतील नौका, व दासळलेले बुरुज या त्यांच्या संग्रहांतून गोमंतकांतील विविध प्रश्नांना आणि प्रसंगांना चांगली वाचा फोडण्यात आली आहे. प्राध्यापक बापूसाहेब माटे यांनीं "उपेक्षितांचें अंतरंग" व "माणुसकीचा गहिंवर" असे दोन कथासंग्रह प्रसिद्ध करून मुरब्बत.

अस्पृष्ठाच्या जीवनाचा सहानुभूतिमय परिचय करून दिला आहे. मास्त्याची लेखणी कसलेली व रसाळ आणि अनुभव आपुलकीचे अशी जोड जमल्याने त्याच्या कथा फारच बहारीच्या व मौलिक बनल्या आहेत. रघुवीर सामंत यांनी 'हृदय' व 'वाळूंतील पाउलें' असे दोन कथासंग्रह प्रसिद्ध करून ग्रामीण जीवनाच्या विविध छटा रंगविल्या आहेत. 'उपकारी माणसं' या चार खंडाच्या प्रदीर्घ कथेत एका मोठ्या अविभक्त कुटुंबाच्या व्यक्तिच्या जीवनाचे चित्रण आलें आहे. ग. ल. ठोळक यांनी "कडसाखर" नावाचा वैशिष्ट्यपूर्ण कथासंग्रह प्रसिद्ध करून त्यांना सुपरिचित असलेल्या ग्रामीण जीवनाला उत्तम प्रकारच्या कथारूपी चौकटी मिळवून दिल्या आहेत. मो. गो. सोमण यांचे "खेड्यातील स्वभावचित्रें" हें विनोदी पुस्तकहि ग्रामीण जीवनावर आधारलेलें असल्याने उल्लेखनीय आहे. मोमले यांच्या गावसावटी, नाडाय जाते, अहेर लेणं, पाहुणे, पाशर या कथासंग्रहातील सर्वच गोष्टी ग्रामीण जीवनावर आधारलेल्या असून सुंदर आहेत. विशेषतः लढाई यावरी, गल्लात मध्ये हल्ला, मंगल वैधव्य, तिळगुळ इत्यादि कथा वाचनीय आहेत.

आतापर्यंत मराठी कादंबरीकारांचा व कादंबऱ्यांचा जो आपण आढावा घेतला त्यावरून समृद्धता, विविधता, कलात्मकता व समाजाभिमुखता हे गुण विशेष मराठी कादंबरींत निःसंशय आहेत असें कळेल. बाबापदमनजी यांच्या 'यमुना पर्यटन' या कादंबरीपासून ते शिरूरकराच्या 'शुभा' या कादंबरीपर्यंत आपण पाहिलें तर समाजाभिमुखता हा गुण उत्कटत्वानें आपल्या कादंबऱ्यात वसत असलेला आढळतो. समाजात ज्या ज्या वेळीं जे जे प्रश्नोत्मक प्रश्न निर्माण झाले त्याचे त्याचे त्या त्या वेळीं आपल्या कादंबऱ्यात पडसाद उमटलेले स्पष्ट दिसतात. पण लक्षात कोण घेतो, जन्माचा वदिवास, विधवाकुमारी, दोन ध्रुव, हाडाजात, शाकुन्तल, हिंदोळ्यावर, एल्गार, बळी इत्यादि कादंबऱ्याकडे पाहिले असताना हें सहज समजेल. स्त्रियांचे विविध प्रश्न मांडणाऱ्या वा. वि. जोशी, गीता साने, विभावरी शिरूरकर, यांच्या कादंबऱ्या; राजकीय समस्या मांडणाऱ्या न. चिं. केळकर, ग. त्र्यं माडखोलकर, फडके,

विचलकर याच्या कादंबऱ्या, परदेशात राहणाऱ्या हिंदी लोकांचें जीवन रंगविणाऱ्या डॉ. केतकरांच्या कादंबऱ्या, वैमानिकजीवन समुद्र पर्यटन–सैनिकीजीवन रेखाटणाऱ्या न. चिं. केळकर व श्रीधर देशपांडे यांच्या कादंबऱ्या, ग्रामीण व कामगार जीवन रंगविणाऱ्या रामतनय, कवठेकर, मर्ढेकर, पेंडसे, चित्रलकर, र. वा. दिघे, म. मा. मोसले, ना. वि. कुलकर्णी यांच्या कादंबऱ्या इत्यादींकडे पाहिलें असताना विषयाची विविधता मराठी कादंबरीक्षेत्रात अभिनंदनीय अशी आहे, असें म्हणता येईल. हरिभाऊ आपट्यांपासून सुरू झालेली सरस व सुरस लेखनपद्धति फडके–खांडेकर–माडखोलकर–पु. य. देशपांडे यांच्या कादंबऱ्यात विकसितच झालेली आढळते. याच्या जोडीला मनुष्याच्या अंतर्मनाचीं आश्चर्यकारक, अज्ञात पण मनोहर चित्रें आधुनिक कादंबरीकारांच्या कादंबऱ्यात येऊ लागल्यानें, कलात्मकतेंत भरच पडली आहे. विभावरी शिरूरकर, गीता साने, मर्ढेकर, फडके, खांडेकर, पेंडसे, वसंत कानेटकर, गो. नी. दांडेकर यांच्या अलीकडच्या कांहीं कादंबऱ्या पाहिल्या असताना सत्प्रवाहाचीं चित्रें त्यात मनोरम रीतीनें रंगविलेलीं आढळतील. पात्रांचा स्वभावपरिपोष व कथानकरचना या दृष्टीनेंहि वर उल्लेखिलेल्या कादंबरीकारांच्या कांहीं कांहीं कादंबऱ्या निःसंशय सरस आहेत. भारताला नुकतेंच स्वातंत्र्य मिळून त्यात लोकसत्तात्मक सार्वभौम राज्याची प्रतिष्ठापना झाली आहे. यापुढे अनेक वैयक्तिक, सामाजिक, राजकीय प्रश्न निर्माण होणार आहेत. भारतीय जीवन प्रगत व समृद्ध होत जाईल असा भरवसा वाटतो. त्या जीवनाला मार्गदर्शक व प्रातिनिधिक ठरतील अशा कादंबऱ्या या पुढील काळात लिहिल्या जातील असा निर्वाळा गेल्या सुमारे शभर वर्षांच्या अनुभवावरून यायला कांहींच हरकत नाहीं.

८

लघुकथा

सुनीत, एकांकी नाटके, लघुनिबंध इत्यादि वाङ्मयप्रकाराप्रमाणेंच लघुकथा हीहि मुख्यतः इंग्रजी वाङ्मयावरून मराठी वाङ्मयात आली आहे. अमेरिकेच्या स्वातंत्र्यभूमीत मूळ लघुकथेचा जन्म झाला. तिच्या जनकाचें नाव एडगार एलन पो. नवेनवे शोध लावण्याच्या मार्गी लागलेल्या जनतेला थोडक्यात करमणूक करणारा वाङ्मयप्रकार हवा होता. एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत पो यानें हवा होता तो कथेचा प्रकार अमेरिकन लोकाना देताच ते खूष झाले लवकरच लघुकथा अमेरिकेंत लोकप्रिय झाली. तेथून ती फ्रान्स, इंग्लंड, जर्मनी, रशिया इत्यादि राष्ट्रांत गेली. स्टीव्हनसन, मोपासा, टॉलस्टॉय, मॅक्झिम गॉर्की, चेकॉव्ह, ब्रेट्हार्ट इत्यादि प्रतिभासंपन्न कल्पक लेखकांच्या हातात लघुकथा ही साहित्याचें एक उत्कृष्ट लेणें बनली.

पहिल्या महायुद्धानंतरच्या म्हणजे इ. स. १९२० नंतरच्या काळात मराठी वाङ्मयात लघुकथेनें प्रवेश केला. गेल्या चाळीस वर्षांत अनेक नामवंत लेखकांनी उत्कृष्ट लघुकथा लिहून मराठी साहित्याच्या ऐश्वर्यांत भर घातली आहे. लघुकथा कादंबरीपेक्षां लहान असतात म्हणून त्याना लघुकथा म्हणावयाचें, असे असेल तर काहीं कादंबऱ्या लघुकथांपेक्षाहि लहान असतात. लहान असणें हेंच काहीं लघुकथेचें मुख्य गमक नव्हे. हरिभाऊ आपटे यांच्या 'करमणुकी'तील स्फुट गोष्टींना किंवा 'मनोरंजना'तील गुर्जरांच्या गोष्टींना याचमुळें लघुकथा म्हणता येत नाहीं. लघुकथेचें मुख्य गमक हें कीं, ती आयुष्यातील एका प्रसंगाचें, एका अनुभवाचें, एका मनःस्थितीचें चित्र रेखाटते. लघुकथेंत संयमाला, शब्दांच्या काटकसरीला, सुसूत्रतेला, एकात्मतेला विशेष महत्त्व असतें. काहीं कथात प्रसंगाला

महत्त्व देऊन त्याच चित्रण केलेले असते तर काहींत स्वभावरेखनाला भर देऊन उत्कृष्ट प्रकारचें स्वभावरेखन साधण्यात आलेलें असते. आणखी काहींत वातावरणाचेंच चित्रण असतें. थोड्या कथातून हा प्रकार आढळतो. मराठींत प्रसंग आणि स्वभावरेखन यावर आधारलेल्याच लघुकथा विशेषेकरून लिहिलेल्या आढळतात. कादंबरीप्रमाणेंच लघुकथांतहि समोंवतालच्या सामाजिक राजकीय परिस्थितीचें प्रतिबिंब पडणें स्वाभाविक आहे. प्रो. फडके, खांडेकर, वामन चोरघडे, लक्ष्मणराव सरदेसाई यांच्या लघुकथा वाचल्या असताना गेल्या तीस वर्षांत सामाजिक व राजकीय अशीं जेवढीं आंदोलनें निर्माण झालीं तेवढीं सर्व लघुकथात उमटलेलीं आढळतील खांडेकरांच्या 'नवा माणूस' लघुकथेंत हिंदुस्थानच्या फाळणीमुळें झालेल्या हत्याकांडानें होरपळलेल्या डॉ. मेघश्यामाच्या मनातील आंदोलनें वर्णन केलीं आहेत. प्रो. फडके यांच्या 'अमलेट' नावाच्या कथेंत निर्वासिताकडे सहानुभूतीनें का पाहिला हवें तें दाखविलें आहे सुखटणकर व सरदेसाई यांच्या लघुकथात गोमंतकीय समाजस्थितीचीं चित्रें आलीं आहेत. चोरघडे यांच्या कथात असहकारिता चळवळीचीं आंदोलनें उमटलीं आहेत.

लघुकथेच्या वाढीला मदत करून ज्यानी तिच्या ऐश्वर्यांत आतापर्यंत भर घातली व अजूनहि घालीत आहेत अशा लघुकथालेखकांच्या कार्याचें थोडक्यात समालोचन आता करू या.

वि स खांडेकर[१]—(जन्म ११ जानेवारी १८९८) यांच्या कामगिरीचा प्रथम उल्लेख करण्याइतकी मोलाची ती आहे. गेल्या सुमारे पसतीस वर्षांपासून ते लघुकथा लिहीत असून, या क्षेत्रात ते अत्यंत लोकप्रिय ठरले आहेत भावोत्कटता हा खांडेकरांच्या लघुकथांचा प्राण आहे. भावाचा भाव ह्या त्यांच्या नवमल्लिकासंग्रहातील कथेपासून ते 'हृदयाचा पाऊस' या संग्रहातील 'नवा माणूस' या कथेपर्यंतच्या बहुतेक सर्व कथात भावनांचा परिपोष चांगल्या प्रकारें झालेला आढळतो. पात्र आणि प्रसंग यांचीहि योजना करण्यात त्यांनीं चांगलें कौशल्य

---

१ लघुकथा संग्रहाकरिता कादंबरीचे प्रकरण पाहावें

दाखविले आहे. सुरुवातीच्या कथांतून अनावश्यक असे काहीं प्रसंग येत असत. परंतु अलीकडच्या कथांतून एकदोन प्रसंगावरच भर देण्यात आलेला असतो. थोडीच पात्रें व त्यांचें रेखीव स्वभावरेखन या कारणानें त्यांच्या बऱ्याच कथा वाचकांच्या लक्षात राहतात. सहेतुकता व समाजाभिमुखता हीं आणखीं उल्लेखनीय वैशिष्ट्यें खाडिलकरांच्या कथांचीं सांगता येतील. गेल्या पंचवीस वर्षांत असहकारितेच्या चळवळीपासून ते देशाच्या विभागणीपर्यंत ज्या ज्या घटना घडल्या, त्यांचे पडसादहि या कथांतून स्पष्टपणें उमटले आहेत. याशिवाय लालित्यपूर्ण, अलंकारिक, कोटीबाज भाषाशैलीचें बहुमोल लेणें त्यांच्या सर्वच लघुकथांना लाभल्यानें त्या विशेष वाचनीय बनल्या आहेत. 'सोनेरी सावल्या' सारख्या रूपककथासंग्रहांतील कथांत संयम आणि मनोवेधकता हे गुण विशेषेंकरून आढळतात. प्रत्येक कथेंत एखादें जीवनोपयोगी तत्त्व रूपकाच्या साहाय्यानें सांगण्यात येतें. भाषेचा पाल्हाळीकपणा व काहीं अंशानीं अवास्तवता किंवा भावनातिरेकता हे खाडिलकरांच्या कथानाद्वयातील ठळक दोष म्हणून दाखविता येतील. प्रीतीचा शोध व दोन सख्खी सारख्या कथांतून असले दोष आले आहेत

प्रो. ना. सी. फडके[१] व्यक्तीच्या आयुष्यातील आणीबाणीच्या, महत्त्वाच्या प्रसंगावर प्रो. फडके यांच्या कथा बहुतेक आधारलेल्या असून, त्या सुटसुटीत असतात. त्यांच्या कथांतील संवाद खुमासदार व पात्रानुरूप असतात, तसेंच एखाद्या प्रसंगाचें वर्णन त्यांत अगदी हुबेहूब असें असतें. स्वभावरेखन ते बऱ्यापैकीं करतात, परंतु अगदी लक्षात राहतील अशीं पात्रें त्यांनीं फारशीं रेखाटलेलीं नाहींत. वाचकाचें घटकाभर मनोरंजन झालें कीं आपलें कार्यभाग झाला इतकेंच ते समजत असावेत. सभोंवतालच्या जीवनाचा व परिस्थितीचा त्यांच्या कथांवरहि परिणाम झालेला असून, त्यांपैकीं चंद्रा, दारुबंदी, अग्रलेख सारख्या कथा त्या त्या काळांतील परिस्थितीवर आधारलेल्या आहेत. ' चंद्रा '

१ कथासंग्रह :-प्रो फडके यांच्या गोष्टी भाग १ व २ भोला आणि इतर गोष्टी नमुनेदार गोष्टी, उल्हासकथा वत्सला आणि इतर गोष्टी, चंद्रा आणि इतर गोष्टी बहार (१९५९) इत्यादि

ही गोष्ट ' गुन्हेगार ' समजल्या जाणाऱ्या जमातीच्या विशिष्ट प्रश्नावर आहे तर 'दारुबंदी' ही दारुबंदी अयशस्वी कां होते तें सांगणारी आहे. 'अग्रलेख' या गोष्टींत निर्वासिताची परिस्थिति वर्णन केली आहे तर 'कश्मिर-कहाणी'त काश्मिरात हिंदुमुस्लिम ऐक्य कोणत्या कारणानें निर्माण झालें तें सांगितलें आहे मोहक भाषा, चित्तवेधक मनोरंजक एकजिनसी कथानक, खुमासदार संवाद व मर्मोद्घाटनाच्या परिस्थितिचा पार्श्वभूमि सारखा करून घेतलेला उपयोग यानीं फडक्यांच्या लघुकथा वैशिष्ट्यपूर्ण बनल्या आहेत.

यशवंत गोपाळ जोशी—यानीं आपल्या लघुकथानीं मराठी साहित्य चांगलेंच समृद्ध केलें आहे. यशवंत मासिकानें मागें लघुकथांची चढाओढ लाविली असता, त्यात "शेवग्याच्या शेंगा" या जोश्यांच्या गोष्टीला पहिलें बक्षीस मिळालें. तेंव्हापासून गेली पचवीस वर्षें झालीं, त्यांची लोकप्रियता वाढतेंच आहे. सामान्य स्थितींतील लोकांच्या सुखदुःखाच्या खऱ्याखुऱ्या कथा जोशीबुवा इतक्या जिव्हाळ्यानें लिहितात कीं त्या वाचताना वाचक संतुष्ट होतो "शेवग्याच्या शेंगा"तील प्रसंग नेहमीं घडणारा आहे. भाऊ भाऊ वेगळे होतात व एकमेकांचीं तोंडें पाहीनासे होतात. बहिणींचें तसें नसतें. कथेंतील नायिका तारका हिला सर्वच भाऊ हवे असतात. शेवग्याच्या शेंगाचें पिठलें बनवून आपल्या तिन्ही भावाना ती ज्या प्रेमानें एकत्र आणते, तें अतुलनीय आहे. भावोत्कटता हा जोश्यांच्या लघुकथांचा प्राण आहे. शेवग्याच्या शेंगा, कर्ज फिटलें पण सावकार गमावला, सुपारी इत्यादि कथात भावनाचा परिपोष उत्तम झाला आहे. उपरोध व सूक्ष्म विनोद हाहि त्यांच्या कथात भरपूर असतो. 'ग्यानबा तुकाराम आणि टेकनिक', इतिहासाचें पेपर्स, कवि आणि कुस्ती यात भरपूर उपरोध आहे. भावनांच्या प्रमाणेंच विचारानाहि जोश्यांच्या कथात मानाचें स्थान आहे किंबहुना विचारप्राधन्यामुळे य. गो. जोशी, ग्यानबातुकाराम, टोळक्याचें चित्र यासारख्या कथा लघुनिबंधा सारख्या वाटतात टेकनिक किंवा तंत्राची टर उडविणाऱ्या जोशीबुवांच्या कथात संयम आणि शब्दांची काटकसर इत्यादि लघुकथाना आवश्यक गोष्टी सापडत नाहींत हें निराळे सांगावयास नको. सात्विक विनोद, हृद्य संवाद आणि घरगुती

प्रसंग यांनीं नटलेल्या त्यांच्या लघुकथांची गोडी कांहीं और आहे यांत मात्र शंका नाहीं. त्यांचे पुनर्भेट नांवाचे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. अगदीं अलीकडे 'रक्तांत राहिलेलीं माणसें' हा त्यांचा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला आहे.

विष्णु विनायक बोकील[1] आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण लघुकथांनीं आज सुमारें पंचवीस वर्षें झालीं लोकांचें मनोरंजन करीत आहेत. 'वेनी' ही त्यांची लघुकथा यशवंत मासिकांत प्रसिद्ध झाली आणि तिनें एकदमच बोकिलांना प्रसिद्धी मिळवून दिली. खुमासदार, चटकदार संवादांच्या साहाय्यानें समाजांतील सुखःदुःखाचीं रागलोभाचीं, भांडणतंट्याचीं वर्णनें ते करूं लागले कीं, त्यांतूनच एखादी कथा किंवा व्यक्तिचित्र तयार होतें. संसाराकडे आणि व्यवहाराकडे ते औदार्यानें व सहानुभूतीनें बघतात आणि त्यामुळें त्यांच्या शैलींत खट्याळपणा पेक्षा खेळकर खोडकरपणा अधिक आहे. जगांतील दुःखाकडेहि एकप्रकारच्या विजयी दृष्टीनें त्यांचीं स्त्रीपुरुषपात्रें पहात असलेलीं दिसतात. सुरवातीच्या त्यांच्या कथा खूप पाल्हाळीक असत त्यांत एकसूत्रीपणा क्वचितच असे. अलीकडच्या त्यांच्या कथा आटोपशीर व एकजिनसी होऊं लागल्या आहेत. 'घोर तुझे उपकार' हा त्यांच्या विनोदी कथांचा संग्रह प्रसिद्ध आहे.

'एक विद्यार्थी'-रा. नाईक यांच्या ''कथाकलापा'तील (१९२७) कथा लघुकथेच्या तंत्राला नेमक्या धरून आहेत, वेचक पात्रें, वेचक प्रसंग व भाषेचा संयम यांनीं त्यांच्या कथांत एकसूत्रीपणा निर्माण झाला आहे. भावनांचा परिपोष व स्वभावरेखन या दोन्ही गोष्टी ते चांगल्या प्रकारें करूं शकतात. भावनातिरेकता हा त्यांच्या कथांतील दोष म्हणून सांगतां येईल. कथाकलापांतील बहुतेक कथा शोकान्त असून, त्यांपैकीं कांहीं निःसंशय सुखान्त करतां आल्या असत्या.

प्र. श्री. कोल्हटकर-यांच्या 'मानसपूजा' (१९२८) संग्रहांतील कथा कांहींशा जुन्या वळणाच्या असून, त्यांत पुष्कळ पात्रें व पुष्कळ प्रसंग येतात. त्यांच्या गोष्टी सहेतुक असून समाजांतील दोषाविष्कार करणाऱ्या आहेत. गोष्टींनी

१ कथासंग्रह-वळवाचे पाऊस, गारांचा वर्षाव, मोह सोडवत इत्यादि

भाषा सुबोध व ओघवती आहे. विष्णु बापूजी आंबेकर यांच्या भावचित्रें (१९३१) या संग्रहातील कथा आटोपशीर असून त्यांत पात्रांच्या अन्तःकरणांत चाललेल्या भावनांचें चित्रण चांगलें झालें आहे. अतिरंजनाच्या दोषामुळें पुष्कळ कथांत अवास्तवता निर्माण झाली आहे

स. मा. दांडेकर[१]—यांनी लघुकथा थोड्याच लिहिल्या असल्या तरी त्या वैशिष्ट्यपूर्ण व डोळ्यांत भरण्याजोग्या आहेत. बाहेरून भपकेबाज व सुखी दिसणाऱ्या जगांत, त्यांना बऱ्याच उणीवा दिसतात. आपल्या गोष्टींत उपरोधिक शैलीचा उपयोग करून जगाचें हें वेगळें स्वरूप ते उत्तम प्रकारें दाखवितात. कथानकाचा शेवट चमत्कृतिपूर्ण करण्याची त्यांची हातोटी वाखाणण्याजोगी असून, तिचा प्रत्यय मोत्याची कुडी, संततिसुख संतोष इत्यादि कथांत पहावयास मिळतो दांडेकरांच्या कथा तंत्रशुद्ध आटोपशीर व सूचक असतात

रघुनाथ ज सामंत—ऊर्फ कुमार रघुवीर यांनी पुष्कळ लघुकथा लिहिल्या आहेत[२] उत्तर कोंकणाच्या पार्श्वभूमीवर आधारलेल्या त्यांच्या मार्मिक व सुटसुटीत गोष्टी वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. थोडक्या शब्दांत स्वभावरेखन ते चांगलें करू शकतात एक दोष आढळतो तो भावनातिरेकतेचा. या दोषापायीं त्यांच्या अनेक कथांतून अकारणच मृत्यु दाखविले आहेत. माधवराव[३] बागल यांच्या लघुकथा जिव्हाळ्यानें ओतप्रोत भरलेल्या व सामाजिक व धार्मिक दुःखें वेशीवर टांगणाऱ्या आहेत. ते स्वतः चित्रकार असल्यानें एखाद्या प्रसंगाचें किंवा व्यक्तिचें शब्दचित्र ते फार चांगलें काढू शकतात. स. हृदय यांच्या कथा[४] आटोपशीर व हृदयस्पर्शी असतात. मानवी हृदयातील सूक्ष्म भावना रेखाटण्यांत त्यांनी चांगलें यश मिळविलें आहे. विषयाची मांडणी, कथानकरचना, भाषा व संवाद या सर्व दृष्टींनीं त्यांच्या कथा सरस आहेत. साने गुरुजी यांच्या कथांचे आतापर्यंत अनेक संग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांतील कांहीं कथा अनुवादित आहेत व

---

१ कथासंग्रह—मोत्याची कुडी
२ हृदय, वाळूंतील पाउलें इ०
३ जिव्हाळा, जुलूम, संसार इ०
४ मराठा, निशा इ०

बऱ्याचशा स्वतंत्र आहेत. भावोत्कटता, ध्येयप्रवणता हे गुणविशेष म्हणून त्यांच्या गोष्टींचे सांगता येतील. मातृप्रेम, राष्ट्रप्रेम, सत्यप्रेम इत्यादि विषयांवर व सामाजिक अन्यायांवर आधारलेल्या त्यांच्या कथा परिणामकारक आहेत

अनंत काणेकर[1]—यांच्या कथा आटोपशीर असून भाषा अगदीं साधी असते. जीवनांत येणाऱ्या विविध बऱ्यावाईट अनुभवांवर त्यांच्या कथा आधारलेल्या असतात. वेचक प्रसंग व रेखीव स्वभावरेखन त्यांच्या बहुतेक कथांतून असतें. नित्याच्या व्यवहारांत घडणाऱ्या प्रसंगांचीं व आढळणाऱ्या व्यक्तींचीं चित्रें त्यांच्या कथांतून दिसतात. सूक्ष्म उपरोध व सूक्ष्म विनोद यांनीं त्यांच्या कथा वाचनीय बनल्या आहेत

ना. ह. आपटे[2] आपल्या गोष्टींना लघुकथा म्हणत असले, तरी त्या आधुनिक लघुकथेच्या तंत्राला सर्वस्वी उतरतील अशा नाहींत. 'वाचकहो' म्हणून मधून मधून वाचकाशीं गप्पा मारणाऱ्या, कथानकांतील सारांश सांगून त्यांतून बोधपाठ स्पष्टपणें देणाऱ्या, अनेक प्रसंगांनीं भरलेल्या अशा त्यांच्या गोष्टी असतात. असें असलें तरी त्या सोज्ज्वळ असतात व वाचकांचें क्षणभर मनोरंजन नि:संशय करू शकतात.

विठ्ठल सीताराम गुर्जर[3]—यांनीं गेल्या चाळीस वर्षांत शेकडो स्फुट गोष्टी लिहिल्या आहेत त्यांपैकीं काहीं रूपांतरित असल्या व काहीं आधुनिक लघुकथेच्या तंत्राला सर्वस्वी उतरणाऱ्या नसल्या तरी त्या सर्व वाचकांची सात्त्विक व भरपूर करमणूक करू शकतात यांत संशय नाहीं पांढरपेशा मध्यमवर्गीयांचीं चित्रें गुर्जरांच्या गोष्टींत असतात घरगुतीपणा, घरंदाजपणा, जिव्हाळा हा त्यांच्या गोष्टींचा प्राण आहे. एखादें मजेशीर रहस्य, गमतीदार प्रसंग, खुसखुशीत संवाद

---

१ कथासंग्रह—जागत्या छाया, काळी मेहुणी, दिव्यावरती अंधेर, रक्ताचीखूण, मोरपिसें

२ बनारसी बोरें, आरामविराम, सुमनगंध, हसा किंवा रुसा, कोंडाकणी

३ कथासंग्रह—द्राक्षाचे घोंस (१९३६)

आणि त्या सर्वांवर गुलाबपाण्याप्रमाणें शिंपडलेला बहारीचा विनोद, यामुळें गुर्जराच्या लघुकथा म्हणा किंवा गोष्टी म्हणा वाचकांना खूपच आवडतात. धूपट-घमार, लाजाळूचें झाड, वनविहार, दोवटचें प्रकरण इत्यादि त्याच्या कथा या दृष्टीनें उल्लेखनीय आहेत.

वामन मल्हार जोशी–यांचा 'नव पुष्पकरंडक' (१९१६) नावाचा गोष्टींचा संग्रह प्रसिद्ध आहे. यात विनोद, उपरोध, बोध हे गुण बऱ्यापैकीं आहेत. परंतु कथानकाची सुसंबद्ध मांडणी, संयम वगैरे गुण नाहींत. बऱ्याच गोष्टी निबंधा सारख्या किंवा विनोदी लेखासारख्या वाटतात. विस्कळीतपणा व पाल्हाळ या दोषामुळें "नवपुष्पकरंडक" आकर्षक वाटत नाहीं.

शंकर कृष्ण भाठ्यले–यांच्या लघुकथा अत्यंत आटोपशीर, शब्दांचा कोणतांहि पाल्हाळ न करणाऱ्या, समाजातील व्यंगांचा उपरोधिक भाषेत समाचार घेणाऱ्या अशा असतात. बोध लागला, मानलेला भाऊ, संभावित इत्यादि कथा या दृष्टीनें वाचनीय आहेत 'विजयेचा विजय' ही कथा कोणत्याहि वाचकाच्या भावना पिळवटून टाकल्यावाचून राहणार नाहीं 'ताडगोळे' या संग्रहाच्या मानानें 'बॉम्बगोळे' हा संग्रह कमी प्रतीचा वाटतो. विशेषतः त्यातील 'जळून मेली,' 'वेश्येचें हृदय,' 'कै. सौ. सुशिला' इत्यादि कथा अगदीं सामान्य आहेत.

श. न. कीर्तने[१] यांच्या लघुकथांची भाषाशैली लालित्यपूर्ण असून, त्यात एखादा प्रसंग, एखादी व्यक्ति, एखादी भावना यांचें चित्रण करण्यांत आलेलें असतें. लघुकथेंत जो संयम अवश्य असतो, तो त्यांच्या बहुतेक कथांत आढळतो. 'आठ घटकांचें राज्य' सारख्या लघुकथेंत श्रीमंत व गरीब यांची जी तुलना करण्यात आली आहे ती कलापूर्ण आहे.

ना. वि. कुळकर्णी यांनीं लघुकथांचे तीन संग्रह प्रसिद्ध केले असून त्यांना "माझ्या गोष्टी भा. १, २ व ३" असें नाव देण्यात आलें आहे कुळकर्ण्यांच्या लघुकथा आटोपशीर असतात व त्यात कृति व स्वभावरेखन यांचें

१ लघुकथा संग्रह :—सावल्या (१९३७), सोन्याचीं पिसें (१९४२)

चांगलें मिश्रण झालेलें असतें. माणुसकी आणि कायदा या लघुकथेंतील नानासाहेब किंवा मल्हारी सौख्य या कथेंतील भाऊसाहेब सुमन यांचीं स्वभावचित्रें अविस्मरणीय आहेत.

अनंत अंतरकर–यांच्या 'चोरटे हल्ले' (१९४०) या संग्रहांतील लघुकथा अक्षरशः लघुकथा असून, त्यांत त्यांनी उपरोधपूर्ण भावपूर्ण शैलीनें जसे समाजांतील दोष दाखविले आहेत, तसेंच "पूजेची चूक" सारख्या गोष्टींत नाजूकपणें स्वभावरेखनहि साधलें आहे.

कु. फिरोज आनंदकर–यांच्या लघुकथांचा संग्रह रचना (१९३४) या नांवानें प्रसिद्ध आहे. समाजांत हरघडी घडणाऱ्या लहानमोठ्या घटनांवर आधारलेल्या या कथा, लघुकथेच्या तंत्राला बऱ्याचशा धरून आहेत. वास्तवतापूर्ण म्हणण्यापेक्षा त्यांना कल्पना रम्यच म्हटलेलें अधिक शोभेल.

कु. शशिकला आळंदकर–यांच्या 'मनोरे' (१९४१) नांवाच्या कथासंग्रहांतील लघुकथांत एखादा लहान प्रसंग व त्यांतून सुचलेलें तात्त्विक विचार एकत्रित करण्यात आले आहेत. आळंदकरांच्या लघुकथा लघुनिबंधाकडे झुकणाऱ्या अधिक आहेत.

दिवाकर कृष्ण[1]–यांच्या लघुकथा कल्पनारम्य व भावोत्कट असतात. विशिष्ट सामाजिक प्रश्न रंगविण्याऐवजी मानवी विविध भावना रंगविणेंच त्यांना अधिक पसंत दिसतें. काव्यपूर्ण भाषा व भावपूर्ण प्रसंग यांनीं त्यांच्या लघुकथा आकर्षक बनल्या आहेत. व्यक्तींच्या हृदयांत चाललेल्या खळबळींचीं चित्रें म्हणजेच त्यांच्या लघुकथा होत. 'समाधि', 'अनुराधेचें स्वप्न' इत्यादि कथांत हा प्रकार पाहावयास सापडतो.

गो. ना. आपटे[2]–यांच्या लघुकथा खेळकर व चटकदार असतात. सूक्ष्म स्वभावरेखन, अटीतटीचे प्रसंग वगैरे गोष्टी त्यांच्या लघुकथांत नसतात. परंतु

१ कथासंग्रह :—समाधि व इतर सहा गोष्टी; रूपगर्विता आणि सहा गोष्टी
२ कथासंग्रह :—सोन्याची खाण व इतर गोष्टी, द्रौपदीची थाळी, ग्रामीण चित्रें

नेहमीचेच मात्र प्रसंग ते मनोरंजक व विनोदपूर्ण रीतीनें रंगवूं शकतात हें त्यांचे वैशिष्ट्य होय.

रमाकांत शेंडे—यांच्या 'शांतसप्पा' (१९४६) संग्रहांतील कथा लघुकथेच्या कसोटीला सर्वच्या सर्व उतरणाऱ्या नसल्या तरी त्या अत्यंत आटोपशीर व मनोरंजक आहेत. थोड्या शब्दांत एखादा प्रसंग किंवा व्यक्ति यांचें वर्णन ते चांगल्या प्रकारें करू शकतात. सां. ध. कंटक[१] यांच्या कथांत संसारांतील सुखदुःखाच्या प्रसंगांचीं वर्णनें येतात. यांना संसार-कथा म्हणावयास हरकत नाहीं. कुटुंबांत येणाऱ्या विविध अडचणींचीं चित्रें सुबोध भाषेत या कथांतून पाहावयास सापडतात. गोमंतकांतील महाराष्ट्रीय समाजाची ओळखहि या कथांवरून होऊं शकते.

वामन चोरघडे—यांच्या छोट्या छोट्या कथांतून जीवनाचे लहान लहान पण मोलाचे अनुभव वर्णन केलेले असतात. त्यागी, दुःखी, कष्टी, सेवाभावी, असहाय जीवनाचीं काव्यमय चित्रें त्यांच्या विविध लघुकथांत आलीं आहेत. सामुदायिक जीवन विशुद्ध व्हावें, परस्पर सहाय्यक व्हावें, म्हणून धडपडणाऱ्या स्त्रीपुरुषांचीं चित्रें सुषमा, हवन, यौवन, प्रस्थान, पाथेय इत्यादि त्यांच्या कथासंग्रहांतून पाहावयास मिळतात. यांपैकीं कित्येक कथांचा चेहेरा लघुनिबंधा-सारखा विचारप्रधान वाटतो तर कांहींचा चेहेरा भावगीतासारखा एखादी भावना ठळकपणें व्यक्त करणारा वाटतो

'आसवांची माळ' या दीर्घकथेंत तसेंच "क्षणचित्रें" या संग्रहांत आलेल्या म. दि. गागळ यांच्या कथांत भावोत्कटता विशेष आढळते. रंगो कृष्ण चिंचलीकर[२] यांच्या लघुकथा आटोपशीर व आकर्षक असतात. एखादाच प्रसंग, एखादीच व्यक्ति घेऊन त्यांच्यावर लघुकथा रचण्यांत चिंचलीकर चांगलेच तरबेज आहेत. भावना आणि व्यवहार यांचें नातें त्यांच्या लघुकथांना माहीत असल्यासारख्या

१ कथासंग्रह :—कणसाचे दाणे, शहाळीं.

२ लघुकथासंग्रह :—हिरवळ व रस्ता (१९४०).

वास्तवतापूर्ण त्या असतात. अगदीं थोडक्या शब्दात आणि संवादाच्या साहाय्यानें स्वभावरेखन ते चांगलें करू शकतात.

"कृष्णाबाई" या टोपण नावानें लिहिणाऱ्या सौ. मुक्ताबाई दीक्षित यांच्या लघुकथात[१] मुख्यत्वें स्त्रियांच्याच भावभावनांचें, आशाआकांक्षांचें चित्रण असतें. स्त्रीस्वातंत्र्य, स्त्रीपुरुषांची समानता, स्त्रीपुरुषांचें परस्पराकर्षण, सुशिक्षित स्त्रियांच्या महत्त्वाकांक्षा इत्यादि प्रश्नांवर आधारलेले प्रसंग त्यांच्या कथांतून मोठ्या कौशल्यानें वर्णन केलेले असतात. मनोविश्लेषण हा कृष्णाबाईंच्या लघुकथांचा प्राण आहे. या मनोविश्लेषणाच्याच साहाय्यानें त्या उत्तम प्रकारचें स्वभावरेखन करतात. पावित्र्य विडंबन, शिफारस, संरक्षक, आमचे दास इत्यादि कथा या दृष्टीनें सरस आहेत. कृष्णाबाईंच्या कथांत भावनांच्या कल्लोळापेक्षा विचारांच्या ऊर्मीच अधिक उठत असलेल्या दिसतात. 'शास्त्रांचा शोध' सारख्या काहीं कथा यामुळें लघुनिबंधासारख्या वाटतात. पाल्हाळीकपणा व कथानकांचा दीर्घकाल हे प्रमुख दोष म्हणून सांगता येतील.

सौ. आनंदीबाई शिर्के[२] यांनींहि बऱ्याच लघुकथा लिहिल्या आहेत. त्यांच्या कथा काहींशा जुन्या वळणाच्या म्हणजे लांब, पुष्कळ पात्रें व प्रसंग असलेल्या अशा असतात. याशिवाय प्रासंगिक असा उपदेशाहि त्यांच्या कथांतून असतो. असें असलें तरी त्यांत कथानक चांगलें असतें व तें वाचकांचें घटकाभर मनोरंजन करूं शकतें यांत शंका नाहीं.

क्षमाबाई राव[३] यांच्या 'रत्नाकर' मासिकात प्रसिद्ध झालेल्या गोष्टी लघुकथेच्या तंत्राला उतरणाऱ्या अशा आहेत. लघुकथेला पोषक अशा वातावरणाची निर्मिती त्या चांगल्या प्रकारें करू शकतात सौ. कुमुदिनी रांगणेकर[४] (प्रभावळकर) यांच्या कथा प्रसंगांवर आधारलेल्या व हेतुप्रधान अशा असतात. स्त्रियांच्या

१ कथासंग्रह :—मानसलहरी, अनिरुद्ध प्रवाह इत्यादि

२ ,, कथाकुंज, कुंजविकास, जुईच्या कळ्या, भावनांचे खेळ इ०

३ कथासंग्रह —देणगी. ४ कथासंग्रह :—पुष्पपराग

मनातील भावना त्यांच्या कथांत चांगल्या प्रकारें रंगविलेल्या असतात. 'पहिलें प्रेम पण दुसरा संसार' ही कथा या दृष्टीनें वाचनीय आहे.

सौ. कमलाबाई टिळक यांच्या लघुकथांत[१] स्त्रियांच्या भावना मोठ्या हळुवारपणें रंगविलेल्या असतात. हृदयशारदा, कोंकणी वहाणा, बाहुल्या इत्यादि कथांतून स्त्रीहृदयाचें जें चित्रण आलें आहे तें फार मार्मिक व मनोहर आहे. याशिवाय त्यांच्या कथा अत्यंत आटोपशीर व बांधेसूद असतात. कथेची सुरुवात आणि शेवट कलापूर्ण करण्याकडे त्यांचें चांगलेंच लक्ष असतें. कोंकणी वहाणा आणि बाहुल्या या गोष्टी या दृष्टीनें उल्लेखनीय आहेत.

सौ. कुसुमावती देशपांडे[२] यांच्या कथा सुटसुटीत व जीवनांतील आणीबाणीच्या प्रसंगाचें चित्रण करणाऱ्या असतात. पश्चात् बुद्धि, सीता, मृगाचा पाऊस इत्यादि कथांत कथेंतील व्यक्तींच्या आयुष्यांतील निकराच्या प्रसंगाचीं चित्रें आलीं आहेत. या प्रसंगाच्या चित्रणांतून कथेंतील व्यक्तींचें स्वभावरेखन केलें जातें. सौ. देशपांडे यांना लहान मुलें, स्त्रिया, दलितवर्ग यांच्या बद्दल सहानुभूति वाटते व तिचा प्रत्यय त्यांच्या बहुतेक कथांतून येतो. कथांचे आद्यंत कलापूर्ण करण्याकडे सौ. टिळकांप्रमाणेंच सौ. देशपांडे यांचेंहि लक्ष असतें.

सौ. मालतीबाई दांडेकर[३] यांनीं आपल्या अनेक कथांतून स्त्रियांचीं दुःखें तन्मयतेनें ओळखून सहृदयतेनें चित्रित केलीं आहेत. नित्याच्या संसारांत स्त्रियांना ज्या अनेक संकटांतून, अपमानांतून, दुःखांतून वाटचाल करावी लागते तिचें साध्या सुबोध सरळ मार्गानें त्यांनीं वर्णन केलें आहे. नव्या जमान्यांत स्त्रीशिक्षणामुळें व स्त्रियांच्या आर्थिक स्वातंत्र्यामुळें जे प्रश्न समाजांत उत्पन्न झाले आहेत, त्यांचीहि कलापूर्ण मांडणी त्यांच्या कथांतून असते. सौ. दांडेकर यांच्या गोष्टी कलेच्या कसोटीला जरी शंभर टक्के उतरल्या नाहींत, तरी त्या आटोपशीर

१ हृदयशारदा. आकाशगंगा. २ दीपकळी, मोळी

३ कथासंग्रह —कथामालती, प्रतिमा, विद्युल्लेखा, विसाव्याचे क्षण; चंद्रप्रीति.

स्वप्नांच्या व जिव्हाळ्याने भरलेल्या असल्याने वाचनीय व मननीय बनल्या आहेत.

सौ. कमलाबाई बंबेवाले यांच्या "कमळाच्या पाकळ्या" या संग्रहांतील गोष्टी प्रणय व स्वभाव रेखन या दोन्हींवर आधारलेल्या असून बऱ्यापैकी आहेत. "नीलेचा दिलदर्या" या संग्रहांतील सौ. शांताबाई नाशिककर यांच्या कथांत सुटसुटीतपणा, आयुष्यांतील महत्त्वाच्या क्षणांचें चित्रण व भावनांचा परिपोष या गोष्टी आढळतात.

प्रो. भा. म. गोरे[1] यांनी लघुतमकथांचा नवा प्रकार मराठी साहित्यात प्रथमच रूढ केला असे म्हणावयास हरकत नाही. गेल्या पंधरा वर्षांत त्यांनी बऱ्याच लघुतमकथा लिहिल्या असून, त्यांचे काही संग्रहहि प्रसिद्ध झाले आहेत. लघुतमकथा या लघुकथेपेक्षा बऱ्याच लहान असतात, त्यात लघुकथेप्रमाणेंच पात्रें व प्रसंग अगदी एकदोनच असतात. सर्वांपेक्षा लघुतमकथेच्या शेवटी जी कलाटणी असते, तें तिचें खरें वैशिष्ट्य होय. या कलाटणीमुळ लघुतमकथा विजेच्या लखलखाटाप्रमाणें आकर्षक बनते सुनीतात शेवटल्या दोन ओळींत पुष्कळ वेळा जशी विचाराची कलाटणी असते, तशीच काहींशी कलाटणी लघुतमकथेंत असते, बऱ्याचदा विनोदी नाट्यछटांतूनहि अशी कलाटणी असते. पण त्यात व लघुतमकथेंत फरक असतो. नाट्यछटेंत एक व्यक्ति दुसऱ्या अदृश्य व्यक्तीशीं बोलत असलेली दाखवितात. तसा प्रकार काही या कथांचा नाही. 'नवी पालवी' (१९३६) या संग्रहांतील प्रो. गोरे यांच्या लघुतमकथा नावीन्यपूर्ण व बऱ्याच आकर्षक आहेत. लघुतमकथेच्या प्रांगणात हल्लीं द. बि. गुळे, सदानंद रेगे यांच्यामागूनी काही नवी मंडळीहि दिसू लागली आहेत.

प्रभाकर पाध्ये[2] यांनी थोड्याच पण डोळ्यात भरतील अशा लघुकथा

---

१ जन्म २२ जुलै १९०८ दहीदें इतर ग्रंथ कादंबऱ्या विधी विनोद, दिवाळीच्या दिवशी; लघुकथा-संग्रह विश्रांति, नवी वसाहत, टीका-आधुनिक मराठी वाङ्मय, प्रातिनिधिक लघुतमकथा संग्रह नवें निशाण, चमकत्या चांदण्या इत्यादि.

२ कथासंग्रह — कृष्णकमळीची वेल,

लिहिल्या आहेत. निसर्ग आणि मानव यांची सांगड त्यांच्या कथांतून जी दिसते ती मोठी कलात्मक वाटते. परागंदा झालेल्या पतीच्या परतण्याच्या आशेनें कौटुंबिक पिंपळाकडे राधाबाई श्रद्धेनें बघतात आणि आपलें जीवित त्याच्या जीवनावर अवलंबून ठेवतात, असे ' पिंपळ या कथेंत दाखविलें आहे, तर जगू-मामाच्या जीवनात सोनचाफा आणि कृष्णकमळीची वेळ हीं कशीं अभिन्न प्रतीकें बनलीं होतीं तें ' कृष्णकमळीची वेल या गोष्टींत सांगितलें आहे. पाध्ये यांच्या गोष्टींत स्वभावरेखन व भावपरिपोष चांगला साधलेला असतो, यामुळें राधा-काकी, जगूमामा हीं पात्रें अविस्मरणीय बनली आहेत. नाट्यात्मकता व उपरोध हेहि उल्लेखनीय विशेष त्यांच्या सुटसुटीत कथांतून आढळतात.

गोपीनाथ तळवलकर यांच्या ' अनुराधा नावाच्या कथासंग्रहांत एकाच व्यक्तीच्या जीवनात अनुराधा–शोभा–शमीम इत्यादि स्त्रियांनीं क्रमाक्रमानें कोणते भाव निर्माण केले त्याचें भावपूर्ण चित्रण करण्यात आलें आहे. गोष्टी आटोपशीर आहेत. पण असफल प्रणयाच्या एकाच भावनेनें या रंगविल्या असल्यानें काहींशा कंटाळवाण्या झाल्या आहेत

गंगाधर गाडगीळ अलीकडच्या लोकप्रिय लघुकथा लेखकांत गंगाधर गाडगीळ[१] यांची गणना होते. प्रथमच्या त्यांच्या गोष्टी लहान मुलांसंबंधीं असत. परंतु आता जीवनाच्या विविध अवस्थांच्या कथा ते मोठ्या हलुवार हातानें लिहीत असतात. व्यक्तींच्या बाह्य वर्तनापेक्षा त्यांच्या मनात चाललेल्या खळबळींचीं, लपंडावाचीं चित्रें रंगविणें हें गाडगीळांच्या कथांतील विलोभनीय वैशिष्ट्य सांगता येईल. गुलगुल भावना रंगवीत असताना अलीकडे त्यांच्या काहीं कथांतून जीं मदक नि कामुक वर्णनें येतात तीं श्रेष्ठ कलेच्या दृष्टीनें कमी प्रतीचीं वाटतात. विविधता, विपुलता, सूक्ष्म विनोद, मनोविश्लेषण आणि मर्मग्राही जीवनाचें सफाईदार व सूक्ष्म चित्रण, कापीसारख्या कथेंत आढळणारें

---

१ कथासंग्रह :—मानस चित्रें (१९४६) कडू आणि गोड, नव्या वाटा, भिर भिरें, संसार, उध्वस्त विश्व, कबुतरें, गाडगीळांच्या कथा (१९५८) स्वप्नभूमी, सात समुद्रापलीकडे, वर्षा, वेगळें अंग, ओले उ-द, तलावातलें चांदणें.

नदर्शन, यानीं त्याच्या कथा खुलून दिसतात. निरंचेहेऱ्याची संध्याकाळ, तरें, फिडलेलीं माणसें या कथा विशेषेकरून उल्लेखनीय आहेत.

अरविंद गोखले[1] हेहि गंगाधर गाडगीळ यांच्या प्रमाणेंच आधुनिक लघु-कार असून चांगले लोकप्रिय आहेत. त्यांच्या लघुकथा अत्यंत आटोपशीर, युष्यातील मध्यवर्ती किंवा महत्त्वाच्या प्रसंगाचें वर्णन करणाऱ्या, वायकाच्या ण्याप्रमाणें ल्हान ल्हान भावपूर्ण काव्यपूर्ण वाक्यांनीं नटलेल्या अशा असतात. दाम आणि ईव्ह, थवडोर मारल्या कथांच्या मुखानींत आणि शेवटांत जी एक थ ते दाखवितात तो कल्पपूर्ण असून वाचकाला अननुँत बनायला लावतो चप्रमाणें 'जखमी नजर' सारख्या सुंदर गोष्टींत त्यांनीं "आदोचें" जें विश्लेषण केलें आहे तेंहि बहारीचें आहे. परित्यक्ता, मनूची करुण कहाणी, प्रवाहाच्या तत्रानें मोठा गेचक, विरक्त करून 'कथाई' या समहात सांगीतली हे. शब्दांची काटकसर व संयम या गुणामुळें गोखले यांच्या गोष्टी सरस झाल्या हेत. मनोरम मनोविश्लेषण व आकर्षक निवेदनशैली हीं गोखल्यांची प्रमुख शिष्ट्यें होत. वाजवीपेक्षा अधिक आसक्तता, काहीं वेळां कृत्रिम भाषाशैली प्रमाणाबाहेर पिंजलेलीं स्वभावचित्रें, हे दोष त्यांच्या कथांतून सामान्यपणें ढळतात.

पु भा भावे यांच्या कथांतील सूक्ष्म मनोवेधक वर्णनें उल्लेखनीय आहेत. वर्णनांतून ते एखादी व्यक्ति हळूच निर्माण करतात. असिनींतून अकुरानें तोंड काढावें, त्याचप्रमाणें एखाद्या प्रसंगाच्या वर्णनांतून त्यांच्या व्यक्तिरेखा र होतात. 'पहिला पाऊस' या कथेंतील बराजंबेर नानाकाका यांचें व्यक्तिचित्र र उन्हाळ्याच्या आणि निष्पाप बालकाच्या वर्णनांतून तयार झालें आहे. रख ठणीया-आठवड्याचा बाजार यांच्या वर्णनांतून मोटरसायकलिस्ट महादेवचें तयार झालें आहे ट्रॅमच्या वर्णनांतुन दारिद्र्यामुळें विवाह करू न शकणाऱ्या

---

१. लघुकथासंग्रह –नजराणा (१९४४), मन्मथुना, उन्मेष, हनुना, मंदिर, न, जागरण, कमळा, कथाई, अनामिका (१९५९) इत्यादि.

'हड ॲंड ब्लॉक हेड' कंपनीतील एका कारकुनाचें व्यक्तिचित्र निर्माण करण्यात आलें आहे असलीं हीं व्यक्तिचित्रें अविस्मरणीय आहेत. हीं व्यक्तिचित्रें पाहिलीं कीं समाजात कुठे काय बिघडले आहे याची कल्पना येते आणि वाचक अंतर्मुख बनतो. भाऊंच्या कथा वाचकाना थक्क व अस्वस्थ करणाऱ्या, अत्यंत सुटसुटीत, मनोवेधक व वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. एखादीच भावना वाचकाच्या मनावर रेंगाळत ठेवण्याची त्याची धाटणी सरस आहे.[१]

महादेवशास्त्री जोशी-सोज्ज्वळ, सरस, प्रायः गोमन्तकीय पार्श्वभूमीवर आधारलेल्या, भारतीय संस्कृतीचें दर्शन घडविणाऱ्या, कथानकप्रधान, प्रसादपूर्ण कथा लिहाव्यात तर त्या महादेवशास्त्री जोशी यानींच. भावबळवारख्या वैशिष्ट्य पूर्ण कथासंग्रह लिहून त्यानीं आपले स्थान मराठी लघुकथेंत कायम केलें आहे. आतापर्यंत त्यांचे विराणी, कथाकान्ता सारखे आठदहा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. साहित्यविषयक, सांस्कृतिक स्वरूपाचे वर्णनात्मक असे त्यांचे बरेच ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. (गावतीं दैवतें, महाराष्ट्राची धारातीर्थे, तीर्थरूप महाराष्ट्र, तामीळ प्रदेशाचा परिचय करून देणारा ग्रंथ इत्यादि ग्रंथ सरस आहेत).

व्यंकटेश माडगूळकर[२] यानीं आपल्या 'माणदेशी माणसें' या वैशिष्ट्यपूर्ण लघुकथासंग्रहात माणगंगेच्या परिसरातील गरीब, भोळ्या, फकडवृत्तीच्या ग्रामीण स्त्रीपुरुषाचीं वास्तवतापूर्ण चित्रें रंगविलीं आहेत. त्यांच्या गोष्टी वाचीत असताना तीं तीं पात्रें आपल्या नजरेसमोर उभीं राहिल्यासारखें आपल्याला वाटतें. 'गावाकडील गोष्टी' या त्याच्या संग्रहात माणदेशांतील लोकांच्या समजुती व आचार-विचार मोठ्या कौशल्यानें व सहानुभूतीनें वर्णन करण्यात आले आहेत. व्यंकटेश माडगूळकराचे बंधू ग. दि. माडगूळकर याच्याहि ग्रामीण जीवनावरील व इतर

१ लघुकथा संग्रह–पहिला पाऊस, स्वप्न, सतरावें वर्ष, श्याम, पुलवा, मुक्ति, रूप, बंगला, सावल्या, देवदासा, नौका, कुर्माट, तपस्वी, सातमजले.

२. माणदेशी माणसे, पुढचं पाऊल, गावाकडच्या गोष्टी, सीताराम एकनाथ, काळी आई, हस्ताचा पाऊस, बनगर वाडी, जांभळाचे दिवस, घरदार इत्यादि.

कथा म्हणाव्या हृद्य व भावपूर्ण असतात. आकाशाची फळें हा संग्रह याचाच आहे. घरगुती वातावरण व कौटुंबिक भावना यांच्या चित्रणानें य. गो. जोशी यांनीं ज्याप्रमाणें वाचकांचें लक्ष वेधून घेतलें; त्याचप्रमाणें माडगूळकर बंधूंनीं घेतलें आहे असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

आणखी कांहीं कथाकार

वर उल्लेखिलेल्या लेखकांशिवाय 'जग गरीबांकरितां नाहीं; कला आणि संसार यांचें सख्य शक्य नाहीं,' असें सांगणाऱ्या शोकान्त प्रणयकथा लिहिणारे भा. द. खेर[1]; आजारी मुलाचा प्राण वांचविण्याकरितां अगतिक बनून देहविक्रय करणाऱ्या अंबिकेची करुण कहाणी सांगणाऱ्या 'अभिसार' गोष्टीनें प्रसिद्धीस आलेले व अत्यंत खेळकर वातावरणाच्या सुटसुटीत, खुसखुशीत गोष्टी लिहिणारे मा. श्री. परांजपे[2]; जनता अमर आहे, 'नीरा आणि इतर गोष्टी' लिहिणारे ब्रह्मानंद मुकुंद नाडकर्णी; छोट्याछोट्या पण चटकदार गोष्टी लिहिणारे बा. ग. तळवळकर[3]; रहस्यप्रधान व कल्पनारम्य गोष्टी लिहिणारे केशव[4] मुकुंद नाडकर्णी; दारिद्र्य व धर्मभोळेपणा यांचा दुष्परिणाम वर्णन करणाऱ्या कथा लिहिणारे वि. द. चिंदरकर[5]; समाजातील अनेक प्रकारच्या दंभावर उणीवा-वर 'प्रकाशकिरणें' टाकणारे भी. रा. देवभानकर[6]; अद्भुतरसात्मक व रहस्य प्रधान कथा लिहिणारे द. पा. खानेटे[7]; भावपूर्ण कल्पनारम्य कथा लिहिणारे र. वा. दिघे[8]; जीवनकलहाचीं "प्रतिबिंबें" आपल्या भावोत्कट वाणीनें रंगविणारे वि. कृ. नेरूरकर[9]; सुखी मध्यमवर्गीय जीवनाच्या सफाईदार निवेदनाच्या तंत्रशुद्ध कथा लिहिणारे लं. रा. पटवर्धन[10]; कागदी बदामासारख्या रोचक कथा लिहिणारे सदाशिव अनंत शुक्ल[11]; कोंकणाच्या पार्श्वभूमीवर

१ नादलहरी (१९३७).
२. वसंताच्या खुणा (१९४०). ३ प्राची (१९४०)
४. हृदयनिनाद (१९३५) ५ जलतरंग (१९३५) ६ प्रकाशकिरण (१९३९).
७. भीतीच्या छाया (१९४८) ८. पूर्तता ९. प्रतिबिंबें
१०. भावकला (१९४८). ११. कागदी बदाम (१९४२).

विनोदमिश्रित सुरसुरीत गोष्टी लिहिणारे वि ल बर्वे[1] आर्थिक विषमतेची हृदयाला पिळवटून टाकणारी वास्तवपूर्ण कलात्मक दृश्यें आपल्या ' रानसळा ' या कथासंग्रहांतून वर्णन करणारे रा द वहो, कुमारकथाच एक वेगळें दालन उघडून त्यांत गोम्या, चिंगी, सावरीतलें गेप, टेकडीवरील अंकुर व नळीराम (१९६०) सारख्या सुरस व आदर्श कथा लिहिणारे ना घा ताम्हनकर घटनांवर आधारलेल्या मनोरंजक गोष्टींचे गगनाला गवसणी कण्हेरीची फुलें-मोत्यांचें कणीस इत्यादि संग्रह प्रसिद्ध करणारे विष्णु गणेश भिडे, सामाजिक विषमता आणि धर्मभोळेपणा यांचा परामर्श घेणाऱ्या प्रचारात्मक व सुरसुरीत गोष्टींचे ' देवपूजा आणि इतर गोष्टी ', ' ठिगम्या आणि निकल्या इत्यादि संग्रह प्रसिद्ध करणारे मा कृ शिंदे, धर्मभोळेपणा, धर्माविषयींच्या खोट्या कल्पना, आर्थिक विषमता, कायद्यातील उणीवा, धर्मसिद्धांत इत्यादि गोष्टींमुळें गुन्हे कसे होतात यांचें चित्रण करणाऱ्या प्रचारात्मक कथा लिहिणारे ह रा महाजनी[2], प्रमेयात्मक-प्रचारात्मक पण भावपूर्ण नि घरगुती भाषाशैलीच्या गोष्टी लिहिणारे भा वि वरेरकर[3], आयुष्यातील आणी बाणीच्या, निकराच्या, क्षोभाच्या प्रसंगांचेच कलापूर्ण वर्णन करणारे र गो सरदेसाई[4], व्यक्तीवर होणाऱ्या सामाजिक अन्यायाची-रुपलल्या ताडकाची-जाणीव करून देणारे पु ग सहस्रबुद्धे[5], बोधपर गोष्टी लिहिणारे ग श चाळ[6], 'जुना बाजार ' कर्ते ग त्र्यं पवार, ध्येयवाद-देशप्रीतीचा पुरस्कार करणाऱ्या भावपूर्ण गोष्टी लिहिणारे दा न शिखरे[7], कल्पनारम्य व भावपूर्ण कथा लिहिणारे श्य श वकील[8], सुगादु ग कर्ते उमाकांत ठोमरे यांनीहि लघुकथांच्या वाढीला मदत केली आहे असे म्हणतां येईल नाटकाच्या गोष्टी (सौभद्र, शारदा, मूकनायक, मृच्छकटिक, भाऊबंदकी) लिहिणारे सुप्रसिद्ध पु रा लेले (नाटक मंडळीच्या निर्वाही हा लेख धीतुन रस्ले याचाच आहे) सुरसुरीत व वैशिष्ट्यपूर्ण

१ कमली भाव, काबळी बोफळें

२ गुन्हेगारांची बेकिरात (१९४२) ३ ज्वालामुखी ४ सानि रिसा इत्यादि
५ लपलेले टाइक ६ जीवन दिंड ७ मानसिरण ८ मधुकुंज

सीतेचे पोहे (प. आ. १९५३, दु. आ. १९५७) या लघुकथासंग्रहाचे लेखक ना. ग. गोरे; तिमाजा, गप्पागोष्टी, पाणपोई, छायापडछाया इत्यादि कथासंग्रहांचे लेखक पा. गो. लोहोकरे; सुमनगुच्छ, कणसाचे दाणे या कथासंग्रहाचे कर्ते सां. घ. कटक; रामची कहाणी (१९५८) या मार्मपूर्ण व रसाळ बालकथेचे लेखक गंगाराम पांडुरंग शिर्के (जन्म १५-७-१९३२); चैत्रपालवी (१९५२), हे ही दिवस जातील, सुवर्णस्वप्न, हापूसचे आंबे, मयूरपंख इत्यादि कथासंग्रह व कथा लिहिणाऱ्या सौ. शिरीष पै; अल्मिनार (प. आ. १९५१, दु. आ. १९५८) व ग्यानबाची मेख या वैशिष्ट्यपूर्ण कथासंग्रहांचे कर्ते प्रा. पद्माकर डावरे; वनातली वाट, जमिनीवरची माणसं इत्यादि कथासंग्रहांचे कर्ते शांताराम आठवले; दोन शिलेदार कर्ते सुधाकर प्रभु; कमीत कमी शब्दांच्या साहाय्यानें काव्यात्मकभाव सरल कथा लिहिणाऱ्या तारा वनारसे, विजया राजाध्यक्ष, उर्मिला शिरूर व कमल देसाई; बापाची पेंड, गनमाणूस, ताजजा सारख्या पहिल्याप्रतीच्या कथा लिहिणारे द. मा. मिरासदार, सौ. इन्द्रायणी सावकार व 'प्राची' कर्त्या योगिनी जोगळेकर; निळा सावळा (१९५९) या संग्रहाचे कर्ते जी. ए. कुलकर्णी (यांच्या कथांतून प्राय: जीवनाचें विशाल दर्शन घडतें); झोका व चाटण्याचा सुगंध कर्ते अच्युत बर्वे; सुलभा कर्ते श्री. ज. जोशी; अजला, माणसाच्या गोष्टी, 'वृद्ध आणि इतर कथा' संग्रहाचे लेखक अं. दा. अग्निहोत्री; बरबाद्या कंजारी व खुळवाडी या वैशिष्ट्यपूर्ण कथासंग्रहांचे कर्ते सुप्रसिद्ध अण्णाभाऊ साठे; मांसाचे अश्रु कर्ते बाळ गाडगीळ, माझा गाव, कणव कर्ते रणजीत देसाई; शिदा, वायफुल कर्ते शांताराम; 'अनेक शिकारी' कथांचे लेखक 'कारवारचा काळुराम' कर्ते भानू शिरधनकर, 'स्वैरसचार' या कथासंग्रहाचे कर्ते भा. वि. वरेरकर; शांती कर्ते दाशीकांत पुर्ववसु (मृ. २४ जुलै १९५९) राम डोंगे; आमोद सुनासी आले, आघाडी कर्ते दि. बा. मोकाशी; सदानंद रेगे; वसुधरा पटवर्धन; सरला पतकी; दि. वा. फडणीस; परिचिता कर्त्या सुशीला चिकटे, चंदनाची वीणा कर्ते माधव कानिटकर; त्याची आई कर्ते मा. वि. नाडकर्णी; जनता अमर आहे कर्ते स. अ. शुक्ल; अनेक सरस कथा लिहिणारे चंद्रकांत जावडेकर; सूर्याचं चांदणं कर्ते दिनकर

पाटील; वळीव व भेटीगांठी कर्ते शंकर पाटील; कानफाट्या कर्ते उमाकांत ठोंबरे; बारा बलुतेदार कर्ते शंकरराव खरात; तपोवनातील दुर्वा कर्ते प्रफुल्ल दत्त; स्वर्ग तुच्छ वाटतो कर्त्या स्नेहलता दसनूरकर; दयाळ कर्ते यदुनाथ थत्ते; लपलेला ओघ, वेग आणि इतर कथा, बोलका शंख या प्रायः ग्रामीण वातावरणावर आधारलेल्या वैशिष्ट्यपूर्ण कथासंग्रहाचे कर्ते ग. दि माडगूळकर; माधुरी कर्ते के रा. पुरोहित (यांनी शेंकडो लघुकथा लिहिल्या आहेत); प्रभाकर तामणे; अवखळ ओढा, संकेत कर्ते श्रीपाद काळे; प्रा. ना ल. वैद्य; जर्मनीच्या वातावरणावर आधारलेल्या गोष्टी लिहिणारे व्यं. न. कुलकर्णी; गुल्मोहोर, एक होता राजा, तेरी चूप मेरी चूप, दुसरा प्रहार, तीन उणे दोन बरोबर शून्य या वैशिष्ट्यपूर्ण कथासंग्रहकर्त्या सौ. कमलाबाई फडके; गढेच्या कर्ते विष्णु वामन मराठे, बालकथा लिहिणारे प्रभाकर देवता, वीस वर्षानंतर, प्राणी गावच्या मौजा या बालोपयोगी गोष्टकथा लिहिणाऱ्या सौ. उषा आपटे; अहिल्या आणि इतर कथा कर्ते स. आ. जोगळेकर; ग्रीष्मरेखा कर्ते द. श. कुलकर्णी; आषाढ मेघ कर्ते माधव कानिटकर; लोंबकळणारी माणसें कर्ते वसंत पुरुषोत्तम काळे, 'पचरंगी स्वप्न' या शैलीदार कथा कर्ते बि. श. पारगावकर; झुंज कर्ते मधुकर गोपाळ पाठक; मुख सामोरी कर्ते ग. वा. बेहेरे; मराठवाड्याचें दर्शन घडविणाऱ्या 'विस्कटलेल्या गारा' या कथासंग्रहाचे कर्ते न. शे. उर्फ दादासाहेब पोहनेरकर हे आहेत. जानपद कथा-काव्यान्या या सदराखाली वि स. सुखटणकर, लक्ष्मणराव सरदेसाई, श्री म. माटे, ग. ल ठोकळ, रघुवीर सामंत इत्यादिकांचा मागेंच उल्लेख आल्यानें येथें केला नाहीं. गाडगीळ-गोखले-भावे इत्यादि नवलघुकथालेखकांच्या गोष्टींत मनोविश्लेषण, वास्तवता व प्राजळपणा जो आढळतो तो चांगला आहे. कथा म्हणजे एका उत्कट भावनेचें विश्लेषणात्मक चित्र, अशा आशयाची नवी व्याख्या होऊं लागली असली तरी मनोविश्लेषण व वास्तवता यांचाहि अतिरेक झाल्यास, तितकथा अशानें लघुकथा कमी प्रतीची बनते. लघुकथेंत मनोविश्लेषणाबरोबरच कांहींतरी कथानक, कांहींतरी आणीबाणीचा प्रसंग व रसवत्ता हीं असलींच पाहिजेत. गोखले व भावे यांच्या कथांतून मनोविश्लेषण, कथानक व स्वभावरेखन यांचा चांगला मेळ साधलेला असतो. हीच प्रथा चालू राहिल्यास लघुकथेची लोकप्रियता टिकून राहील असें वाटतें

९

विनोद

मराठी साहित्यातील विनोदविभागाची गंगोत्री म्हणून श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांच्याकडे बोट दाखविण्यास हरकत नाहीं. मराठी नाटकांना ज्याप्रमाणें अण्णासाहेब किर्लोस्करांनीं प्रतिष्ठा मिळवून दिली, त्याप्रमाणें मराठींतील विनोदाला श्रीपाद कृष्णांनीं प्रतिष्ठा मिळवून दिली. लघुकथा, लघुनिबंध, सुनीत, एकांकी नाटकें या वाङ्मयप्रकाराप्रमाणेंच मराठींतील विनोद हाहि इंग्रजी व अमेरिकन वाङ्मयाच्या परिशीलनानें व अनुकरणानें तयार झाला असें म्हटलें पाहिजे. मार्कट्वेन, डीकन्स, मोलियर, जेरोमकेजेरोम, पी. जी. वुडहाऊस, अॅडीसन इत्यादि लेखकांच्या परिणामरूपानें आपला विनोद तयार झाली असे म्हणायला फारशी हरकत नसावी. जुन्या मराठी साहित्यात विनोद आहे तो फार थोडा आहे. अध्यात्मविद्या व हरिभक्ति यांना ज्या काळात विलक्षण भाव होता, त्या काळात विनोदासारख्या विषयाकडे कोणाचें लक्ष जाणार ? जुन्या संतांच्या साहित्यात तुरळक विनोदस्थळ आहेत. एकनाथाच्या भारुडात अनेक भारुडें विनोदी आहेत. तुकारामबोवांचे कांहीं अभंग विनोदी आहेत. श्रीधराच्या हरिविलासात कांहीं ठिकाणीं विनोद आहे. परंतु हीं स्थळें थोडींच.

कोल्हटकरांनीं आपलें सुप्रसिद्ध "सुदाम्याचे[१] पोहे" विविधज्ञानविस्तारांतून रसिकांना मूटमूट द्यायला सुरुवात करण्यापूर्वीची विनोदाची स्थिति येथेंच थोडक्यात पाहणें ठीक होईल. हास्यरसाची किंवा विनोदाची तहान लोक त्यावेळीं इसापनीति, पंचतंत्र, हितोपदेश, वेताळ पंचविशी, सिंहासन बत्तिशी, भोजराजा व कालिदास यांच्या गोष्टी, अकबर बादशहा व बिरबल प्रधान यांच्या गोष्टी,

१ सुदाम्याचे पोहे ऊर्फ अठरा धान्यांचें कडबोळें ऊर्फ साहित्यबत्तिशी.

चित्रसेन व ठकसेन राजपुत्रांच्या गोष्टी इत्यादि पुस्तकांच्या वाचनानें भागवीत. त्याकाळीं प्रसिद्ध झालेल्या व नाट्यरूपानें पाहावयास सापडणाऱ्या मोर एलएल. बी. सारख्या प्रहसनानें किंवा अनरयाचा फार्स, ढेरपोट्याचा फार्स इत्यादि फार्सांनीं लोकांची थोडीफार करमणूक होई. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं 'निबंधमाला' (इ. स. १८७४) सुरू करताच त्यांत 'विनोद व महदाख्यायिका' नावाचें सदर सुरू केलें. यांत चुटकें, सुभाषितें, मोठ्यांच्या गंमतीदार गोष्टी येत. हें सदर त्या काळीं फारच लोकप्रिय झालें व पुढें स्वतंत्र पुस्तक रूपानें त्याच्या दोन तीन आवृत्त्यादि निघाल्या. हरिभाऊ आपट्यांच्या 'करमणूक' (इ. स. १८९०) पत्रांतहि पुढें करमणुकीचें एक सदर सुरू होऊन पुढें "करमणूकींतील करमणूक" या नावानें ग्रंथरूपानें तें प्रसिद्ध झालें ज्ञानमित्र व लोकमित्र या पत्रांनींहि आपल्या विनोदाचा साठा 'विनोद लहरी' व 'हास्यमंजूषा' या नावांनीं प्रसिद्ध केला. या सर्व प्रयत्नांत 'विनोद व महदाख्यायिका' व 'करमणुकींतील करमणूक' या पुस्तकांनाच काहींतरी मोल आजहि देता येईल. बाकीचीं पुस्तकें अगदीं सामान्य दर्जाचीं होतीं 'मनोरंजक गोष्टी', 'चमत्कारिक गोष्टी' 'मनोवेधक गोष्टी' या नावाच्या पुस्तकांचे अनेक भाग पुण्याच्या नारो अप्पाजी गोडबोले यांनीं इ. स. १८८० च्या सुमारास प्रकाशित केले होते. यांतहि मोड काळीदासाच्या गोष्टी, जगमाच्या नकला, मानभावाविषयीं नकल इत्यादि शब्दनिष्ठ, पोरकट व उथळ विनोद असलेल्या गोष्टी खेरीज विशेष कांहीं नसे. याच सुमारास रणछोडभाई महिपतराम यांच्या गुजराती 'भद्रंभद्र' या पुस्तकाचें मराठींत भाषांतर झालें. संस्कृत शब्दांचें वेड असलेल्या मंडळींनीं साध्या व सोप्या इंग्रजी शब्दांबद्दल बोजड संस्कृत प्रतिशब्द योजिल्यानें कशी हास्यास्पदता निर्माण होते तें या पुस्तकांत दाखविलें आहे सरव्हँटीस या स्पॅनीश ग्रंथकाराच्या डॉन क्विक्झोट या पुस्तकाचें "शामभट आणि त्याचा शिष्य बटो" नावाचें रूपांतर इ. स. १८९३ मध्यें प्रसिद्ध झालें व तें कांहींकाळ चांगलेंच लोकप्रिय ठरलें. 'हिंदु पंच' या पत्रानें "तासभर मौज" या नावाचें विनोदी चुटकें व गोष्टी असलेलें पुस्तक इ. स. १८८५ मध्यें प्रसिद्ध केलें. तेंहि

लोकांना आवडलें. परंतु लोकांचें लक्ष जोरानें जर कोणी आपल्याकडे वेधून घेतलें असेल तर तें श्रीपाद कृष्णांच्या विनोदी लेखांनींच होय यांत संशय नाहीं.

विसाव्या शतकाच्या[1] सुरवातीपासून सुरू झालेल्या कोल्हटकरांच्या विनोदी लेखांनीं एक नवें व मोहक दालनच मराठी साहित्याच्या दरबारांत सुरू केलें. कोल्हटकरांनीं जो रस्ता पाडून दिला तोच थोड्या फार फरकानें त्यांच्या शिष्य प्रशिष्यांनीं गेलीं पन्नास वर्षें झाली गिरविला आहे. त्या वेळच्या इतर साहित्य प्रकाराप्रमाणेंच कोल्हटकरांचा विनोदहि सहेतुक बनून सामाजिक व धार्मिक सुधारणा हें त्याचें लक्ष्य बनलें. आगरकर, हरिभाऊ आपटे व केशवसुत यांनीं अनुक्रमें निबंध, कादंबरी व काव्य या शाखांत लोकशिक्षणाची जी दृष्टि आपल्या समोर ठेविली, तीच दृष्टि कोल्हटकरांनीं देखील ठेविली. अनिष्ट रूढींचें विध्वंसन, लोकभ्रमाचा निरास, धर्मभोळेपणाचें उच्चाटन करण्याचें जें ध्येय त्यांनीं अंगीकारिलें, तेंच यांनीं देखील अंगीकारिलें. यामुळें शिमगा, गणेशचतुर्थी, श्रावणी, भविष्यकथनाचीं साधनें, साधुसंत, पाडुतात्यांची निर्जळी एकादशी सारखे विनोदी लेख लिहून सामाजिक व धार्मिक बाबतींत मोठे मोठे सुधारणा अवश्य आहे हें त्यांनीं दाखविलें. हे लेख लिहीत असतांना सुदामा, बंडुनाना व पाडुतात्या असे तीन मानसपुत्र तयार करून त्यांच्या मदतीनें विनोदी हास्यस्थानें त्यांनीं अनेक प्रकारच्या व्यापार केलें आहे. बंडुनाना व पाडुतात्यांचा मूर्खपणा म्हणजे कांहीं आपला मूर्खपणा नाहीं, अशा समजुतीनें वाचक कोल्हटकरांच्या बोचक विनोद सहन करीत ! मानसपुत्र तयार करण्याची ही पद्धत पुढें गडकऱ्यांनीं तिंबूनाना बाळक्याच्या रूपानें व चिंतामणराव जोशांनीं चिमणराव व गुंड्याभाऊच्या रूपानें चालू ठेवलेली दिसते. अतिशयोक्ति, कोटिबाजपणा, विसंगतिदर्शन, बहुश्रुतता, कल्पनाविलास हे कोल्हटकरांच्या विनोदाचे रमणीय विशेष म्हणून सांगता येतील. विनोदाचे बहुतेक सर्व प्रकार त्यांच्या लेखांत असून, सामान्यपणें

१ सुदाम्याच्या पोह्याचा प्रारंभकाल इ. स. १९०२ होता. २८ मुष्टींचा संग्रह पुढें मनोरंजन मासिकानें पुस्तक रूपानें प्रसिद्ध केला. याचें नाव अठराधान्याचें कडबोळें. शेवटची मुष्टि धर्मांतर १९२२ मध्यें प्रसिद्ध झाली.

त्या स्वरूपचें भारदस्त असें आहे. सुशिक्षित वाचकावाचून कोल्हटकराचा विदग्ध स्वरूपाचा विनोद कोणाला फारसा कळेल असे वाटत नाहीं. कै. राजाराम रामकृष्ण भागवतासारख्या त्या काळांतील कर्त्या सुधारकाला व पंडिताला त्यांनीं "सुदाम्याचे पोहे" अर्पण केलें, या गोष्टीवरूनहि त्यांच्या विनोदीलेखनाचा हेतु व दर्जा समजतो. केवळ विनोदाकरितांहि कुरूप, चोरांचें संमेलन, हजामतीचीं नीतिमीमांसासारखे लेख त्यांनीं लिहिले हें खरें. तरीपण या लेखांतहि कांहींतरी व्याजोक्तीच्या साहाय्यानें सांगण्याचाच त्यांचा इरादा दिसतो. वाचकांना पोट धरधरून हंसायला प्रथम कोल्हटकरांनीं शिकविलें हें तर खरेंच, परंतु त्याचबरोबर त्यांना विचार करायलाहि त्यांनीं लाविलें. त्यांच्या विनोदांत दोषच काढावयाचा तर तो कोटिबाजपणा व अतिशयोक्ति यांचा जो अनेक ठिकाणीं अतिरेक करण्यांत आला आहे त्याचा होय. दुसरा दोष काहीं ठिकाणीं त्यांनीं देवता व धार्मिक विधि यांचें जें विडंबन केलें आहे त्याचा सांगता येईल. मूर्तिपूजक व श्रद्धाळु वाचकांचें गणेशचतुर्थी व श्रावणीसारखे लेख वाचून मनोरंजन होण्याऐवजीं झाला तर थोडाफार मनःक्षोभच होणें अधिक स्वाभाविक होय.

राम गणेश गडकरी उर्फ बाळकराम यांच्या विनोदांत त्यांचे गुरु श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांच्या विनोदाचे बरेच विशेष आलेले दिसतात. सामाजिक व साहित्यविषयक सुधारणा विनोदाच्या साहाय्यानें कोल्हटकरांप्रमाणेंच गडकऱ्यांनीं देखील घडवून आणण्याचें ध्येय आपल्या समोर ठेविलेलें स्पष्ट दिसतें. ठकीच्या लग्नविषयक लेखांत आपल्या लग्न जमविण्याच्या पद्धतिविरुद्ध उपरोधमूलक सडकून टीका करण्यांत आलेली आहे. "कवींचा कारखाना" या लेखांत मारून मुटकून कवि बनलेल्या कवड्यांना उद्देशून खरमरीत टीका आहे. "स्वयंपाक घरांतील गोष्टी" सारखा एखाद दुसरा लेख केवळ विनोदाकरितां लिहिलेला आढळला तरी सामान्यपणें सहेतुकता हा गडकऱ्यांच्या विनोदाचा एक विशेष मानलाच पाहिजे. बहुश्रुतता हा विशेष जसा कोल्हटकरांचा होता, तसाच तो गडकऱ्यांचा देखील असल्यानें त्यांच्या विनोदांत अनेक पौराणिक, ऐतिहासिक किंवा साहित्यविषयक संदर्भ येतात. रसिकता कोटीबाजपणा आणि अतिशयोक्ति हेहि गुण

त्यांच्या विनोदहि कोल्हटकरांच्या विनोदाप्रमाणें आहेत. या कल्पकतेमुळेंच 'एखाद्या स्नेह्यांशीं पूर्वसदृश व्हायला ठकीच्या एका डोळ्यांत फुल्हि आहे' असें ते म्हणतात. तिमूनानांनी बाळकरामाला ठकी पत्करण्याचें सुचवितांच त्याचें हृदय बंद होण्याची पाळी आली. तेव्हां नानांनी चार साधे डॉक्टर, तीन देशी वैद्य, एक गुरांचा डॉक्टर, दोन वैदू, एक खाटीक व एक चांभार एवढ्यांची एक कमिटी बसविली इत्यादि वर्णनात अतिशयोक्ति भरपूर आहे कोल्हटकरांच्या बंडुनाना-पाडुतात्याप्रमाणेंच बाळकरामांनी तिमुनाना-बाळवया-स्की अशी काल्पनिक पात्रें तयार करून, त्यांच्याकरवीं विविध प्रकारचा बहारीचा विनोद साधला आहे. गडकऱ्यांच्या पाची नाटकांत भरपूर व विविध प्रकारचा विनोद आहे. इंदु, बिंदु, ठकी यांच्या कुरूपतेवर गडकऱ्यांनीं ज्या कोट्या केल्या आहेत, त्या कांहीं टीकाकारांना निष्ठुरपणाच्या वाटतात. व्यंगावर आघात करून सुधारणा घडवून आणणें, हाच जेथें विनोदाचा हेतु असतो व आहे, तेथें असल्या टीकेला फारसें महत्त्व देण्याची जरूरी नाहीं.

काशीनाथ नारायण पटवर्धन ऊर्फ 'नाटकी' यांचें "नाटक्यांचे[1] तारे" हें पुस्तक किती लोकप्रिय होतें, याची कल्पना त्याच्या आतापर्यंत ज्या चार आवृत्त्या प्रसिद्ध झाल्या आहेत त्यावरून येते. या पुस्तकांत जुन्या प्रकारच्या-अव्वलइंग्रजी प्रकारच्या-नाटकावर, रंगभूमीवर, सीन सीनरीवर, अभिनयावर, व्याजोक्ति, उपरोध, अतिशयोक्ति इत्यादींच्या साहाय्यानें मोठी रमणीय व रुचकर टीका करण्यांत आली आहे. रंगभूमींत आतां पुष्कळच सुधारणा झाली असल्यानें, या पुस्तकांतील टीकेचें मर्म सध्याच्या वाचकाला कळणें कठीण आहे. तरी पण किर्लोस्करांच्या पूर्वींची रंगभूमि कशी होती, याची कल्पना या पुस्तकावरून चांगली येते

नारायण केशव बेहेरे[2] (जन्म १८९० सालीं टेंभुर्णी येथें मृ. १९-१ १९५८ नागपूर)–यांनीं इ. स. १९०९ ते १९१६ पर्यंत सामाजिक व्यंगावर जे विनोदी

---

१. नाटक्यांचे तारे प्रथम आ १९१४

२ ग्रंथ —मेवाडचा सिंह, शककर्ता शालिवाहन, इ स. १८५७ मोलाची माळ (काव्य).

लेख मनोरंजन करमणूक आदि मासिकांत व पत्रांत लिहिले ते 'त्रोथरनाण' या नावानें त्यांनीं प्रकाशित केले. भिक्षुकी शाळा, घरगुती भाषाशिक्षक, बातमीदार, फॅशन इत्यादि विषयावर आलेले लेख शब्दनिष्ठ व सामान्य प्रतीच्या विनोदानें युक्त आहेत 'त्रोथरनाण' या पुस्तकांतील विनोद कृत्रिम व ओढून ताणून केल्यासारखा आहे.

"नाट्यकलारस्कुठार" नावाचें पुस्तक इ. स. १९०८ मध्यें स. ना. ठोसर व ग. स. मराठे यांनीं मिळून लिहून प्रसिद्ध केलें. यांत श्री. कृ. कोल्हटकर यांच्या गुप्तमंजूष नाटकावर समापणात्मक विनोदी टीका असून ती मार्मिक व मनोरंजक आहे. ग. स. मराठे यांनीं आपलें 'थालिपीठ' (१९२८) प्रसिद्ध करून त्यांत मुख्यतः विलायतचा प्रवास वर्णन केला आहे. याला प्रस्तावना 'लॉर्ड ब्रोकनहेड' यांनीं लिहिली आहे! "थालिपीठा"तील विनोद बव्हंशीं शब्दनिष्ठ असून तो बोजड आहे.

कॅ. गोपाळ गंगाधर लिमये[१]–यांनीं मराठींतील विनोदाला एक नवें, मोहक व अनुकरणीय असें रूप दिलें. कोल्हटकर-गडकरी यांच्या विनोदांत आलेल्या अति कोटिबाजपणा व कल्पकता यांनीं त्या विनोदाची स्वाभाविकता कमी झाली आहे. बेहेरे-ठोसर-मराठे यांचा विनोद विद्वत्ताप्रचुर कृत्रिम व उथळ स्वरूपाचा आहे. कॅ. लिमये यांनीं नित्याचे साधे व परिचयाचे प्रसंग घेऊन त्यावर विनोद आधारताच तो स्वाभाविक बनला. मुंबईंतील पाण्याचें दुर्भिक्ष, बाळगंधर्वांचें स्त्रियांना लागलेलें वेड, मुंबईंतील प्रचंड गर्दीमुळें उत्पन्न होणाऱ्या अडचणी, आळशी व बेपर्वा गाडीवान यासारखे साधे विषय घेऊन त्यांतून बहारीचा विनोद त्यांनीं निर्माण केला आहे. विनोदाला स्वाभाविकतेचें लेणें जसें त्यांनीं लेवविलें, त्याचप्रमाणें त्यांतून स्वाभाविक अशा कथाहि ते तयार करू लागले. कोल्हटकर-गडकरी यांच्या विनोदी लेखांतूनहि मधून मधून कथानकाचा धागा आढळतो.

१. कॅ. लिमयांचें साहित्य :—विनोदी लेखसंग्रह, विनोद सागर (१९२५), जुना बाजार (१९३२), शकुचा मामा, हेल्कावे इत्यादि

ठकीच्या स्वभावाच्या रेखनात कथानक बरेंच तयार होतें. परंतु स्वतंत्र छोट्या छोट्या कथानकांच्या 'पाण्याच्या बादलीचा विलक्षण गफला' सारख्या विनोदी कथा कोल्हटकर-गडकऱ्यांनीं लिहिलेल्या नाहींत. त्यांच्या विनोदाला निबंधाचें-लेखाचें स्वरूप अधिक आहे. कॅ. लिमये यांनीं विनोदी कथांचें एक सुरस असें दालनच निर्माण केलें. 'विनोदसागर', 'जुना बाजार', या त्यांच्या पुस्तकांत अनेक सरस विनोदी कथा आल्या आहेत. लिमयांच्या विनोदांतहि कोटिबाजपणा व कल्पकता हे गुण आहेत. पण त्यांचा उपयोग इतक्या संयमानें त्यांनीं केला आहे कीं, त्यामुळें त्यांचा विनोद कृत्रिम न वाटतां साहजिक वाटतो. विनोदाच्या प्रकारांपैकीं स्वभावनिष्ठ व प्रसंगनिष्ठ विनोदच कॅ. लिमयांनीं अधिक प्रमाणांत निर्माण केला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कोल्हटकर-गडकरी यांच्या विनोदांत सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्याचा जो प्रयत्न आहे, तसला प्रयत्न लिमयांनीं फारसा न करतां शुद्ध स्वरूपाचा, विनोदाकरितां विनोद, असा केल्यानें त्यांच्या वाचनानें कोणाचेंहि मन दुखविलें जाण्याचा संभव नाहीं

चिंतामणराव जोशी[1]-यांनीं आपले मामा कॅ. लिमये यांनीं उघडलेलें विनोदी कथांचें दालन अधिक समृद्ध व सुशोभित केलें यांत शंका नाहीं. 'रत्नाकर' (१९२७) मासिकांत जेव्हां त्यांचे चिमणराव व गुंड्याभाऊ अवतीर्ण होऊन, स्वतःचे समाजाविषयीं अनुभव सांगूं लागले तेव्हां लोकांना श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांच्या पाहुतात्या व बंडूनाना यांची तसेंच गडकऱ्यांच्या बाळकराम व तिंबूनाना यांची आठवण झाली. असें असलें तरी चिंतामणरावांच्या विनोदाचें स्वरूप कोल्हटकर-गडकऱ्यांच्या विनोदाहून बरेंच भिन्न आहे. कल्पकता-कोटि

१ कथासंग्रह:—चिमणरावाचें चऱ्हाट, आणखी चिमणराव, वरदाचें गुऱ्हाळ, वायफळाचा मळा, स्टेशनमास्तर, लंकावैभव, गुंड्याभाऊ, नवें भारूड, हापूस पायरी, बाबाचा बगिचा, थोडें कडू थोडें गोड, सोळा आणे, पाल्हाळ, आरसा, मतमारी पिचकारी, तिसऱ्यांदा चिमणराव. इतर साहित्य:—संशयाचें जाळें, रहाट गाडगं, चार दिवस सुनेचे, नट भ्रष्ट, वडाची साल पिंपळाला, इडकल्या गोष्टी, मिडकल्या गोष्टी, ओसाडवाडीचे देव, प्रवास, संचार, इंग्रजी शिष्टाचार इत्यादि—

साजपणा हे कोल्हटकर–गडकऱ्यांचे विशेष होत. वास्तवता हा चिंतामणरावांच्या विनोदाचा प्राण आहे. समाजात आढळणाऱ्या अनेक विरोधी, उपरोधिक, दोषपूर्ण घटनांचे यथातथ्य चित्रण त्यांच्या विनोदी कथांतून आढळते. डॉक्टर, वकील, शिक्षणशास्त्रज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ, इतिहाससंशोधक, सरदारनिक, विमाएजंट, लग्न जुळविणारे, रेल्वेचे नोकर, घरगुती नोकर इत्यादि समाजातील सर्व व्यक्तींची चित्रे त्यांच्या कथांत आल्याने त्या कथांतून सपन्न व विविध बनल्या आहेत. समाजातील अनेक सोंगाढोंगांचा समाचार त्यांनी आपल्या विनोदी कथांच्याद्वारे घेतला आहे. असे करताना त्यांनी मार्मिकपणा दाखविला असला, तरी कोठेहि मर्मभेदकपणा दाखविलेला नाही. चिमणराव स्टेट गेस्ट, स्टेशनस्टाफची मेजवानी, एम्प्रसाई, प्रु. शिंदे, आय सी. एस; माझे ठवक वकील, वर संशोधन, अखेरीस जमले, गुलाब, घोळघाण; शुंड्याभाऊंचे दुखणे, घरगुती नोकरांचा प्रश्न, स्पष्ट वक्तेपणाचे प्रयोग इत्यादि त्यांच्या कथा वाचल्या असताना शुद्ध व सात्विक अशा प्रसंगनिष्ठ व स्वभावनिष्ठ विनोदाची उदाहरणे जागोजागी आढळतील. मनुष्य स्वभाव व मानवी जीवन यांच्या वास्तवतापूर्ण चित्रणावर आधारलेल्या त्यांच्या विनोदी कथा म्हणजे मराठी वाङ्मयाचे एक बहुमोल भूषण होय.

ना धों. ताम्हनकर (मृ. १९६१) यांनी 'दाजी'च्या विनोदी कथा लिहून मराठी साहित्यात मोठीच भर टाकली आहे. प्रामाणिक, सत्यप्रिय, लोकसेवक, रूढिविध्वंसक दाजीच्या कथा म्हणजे ते एक मराठी वाङ्मयाचे भूषण आहे. दाजीचें वागणें, बोलणें, रुसणें चाकोरीबाहेरचे असल्याने स्वभावनिष्ठ विनोदाबरोबरच प्रसंगनिष्ठ विनोदहि जागोजागी तयार होतो. दाजीची एक एक गोष्टहि स्वतंत्रपणे वाचनीय आहे. परंतु सर्व कथांतून त्यांचे जे चरित्र तयार होते ते विशेष मनोहर असे आहे. ताम्हनकर यांच्या 'निवाडे' या पुस्तकात एकदर बारा गोष्टी असून त्या सर्व यमधर्मासमोर केलेल्या निवेदनाच्या रूपाने आहेत. समाजात व्यक्तींच्या हातून कळत किंवा न कळत जे सामाजिक अपराध होतात, त्यांचा जबाब त्यांना यमधर्मासमोर द्यावा लागतो असे या निवाड्यांत दाखविले आहे. या कथांत सूक्ष्म विनोद व उपरोध जागोजागी भरला आहे. 'दाजी' प्रमाणेंच

'ताल्या' हें पात्र निर्माण करून ताम्हनकरांनीं त्याच्याहि अनेक कथा लिहिल्या आहेत. मात्र 'ताल्या' हें पात्र दाजीपेक्षा सर्वस्वी भिन्न आहे. ताल्या हा नरराक्षस असून आपल्या आप्तस्वकीयांना छळणें हा त्याचा स्वभावधर्म आहे. 'दाजी' हा अकारण स्नेहाचा नमुना मानला तर 'ताल्या' हा अकारणद्वेषाचा नमुना मानता येईल. त्यांच्या 'मामा' या पुस्तकात गणमामा बनलेल्या एका शाळामास्तरचे मजेशीर अनुभव दिले आहेत.

प्रल्हाद केशव अत्रे यांच्या 'ब्रँडीची बाटली', 'गुत्त्यांत नारद', 'ज्ञानेश्वर दंतमंजन', आम्ही सात जण आणि ती 'मास्तर आणि पोलीस', 'हास्यकथा' इत्यादि कथांत विनोद आणि भावना यांचें मनोहर मिश्रण पाहावयास सापडतें. हास्य आणि करुणरस हातांत हात घालून "ब्रँडीची बाटली" या कथेंत वाचकांना आढळतात. भोळेपणा-मामेपणा अज्ञान निष्पापवृत्ति यामुळें निंबकराव फारकुनावर आलेल्या अनेक प्रसंगांत विनोद जसा भरपूर आहे, तसाच आणि त्या विनोदामागे करुणरसहि आहे. 'पाठीवरचे वळ' या कथेंत भावोत्कटता व उपरोध हीं दोन्ही आहेत. शब्दनिष्ठ, कल्पनानिष्ठ विनोदानूनहि निंबकराव, बगाराम, पुणेरी टांगेवाल्यासारखीं चांगलीं स्वभावचित्रेंहि अत्र्यांनीं निर्माण केलीं आहेत 'मराठपुडा' या संग्रहाच्या दुसऱ्या भागात 'लहानाच्या मोठ्यासाठीं गोष्टी' ज्या आल्या आहेत त्यांत उपरोध-व्याजोक्ति इत्यादि साधनांनीं शिक्षणशास्त्र व मानसशास्त्र यांच्यांतील कांहीं मूलभूत सिद्धांत व्यक्त केले आहेत. 'समुद्राची देणगी' या कथेंतील रुस्तुमसाहेबाचें स्वभावचित्र जितकें कारुण्यमय तितकेंच अविस्मरणीय आहे हास्यकथा या भावकथाहि कशा होऊ शकतात याचीं उदाहरणें पाहावयाचीं असल्यास अत्र्यांच्या काहीं कथांकडे निःसंशय बोट दाखविता येईल कोल्हटकर गडकऱ्यांप्रमाणें आत्रेय विनोदहि कोटिक्रमपणा व कल्पकता यावर बराचसा आधारलेला आहे अत्र्यांच्या विनोदांपैकीं बराचसा भाग त्यांच्या नाटकांत व झेंडूचीं फुलें नामक विडंबनगीतसंग्रहात असून तो अत्यंत खुमासदार आहे. नाटकांवरील प्रकरणांत त्याचें स्वतंत्र विवेचन आलें आहे मुलांचा बाजार, बाम-कुक्षी, हास्यकथा, कशी आहे गंमत, हे त्यांचे अलीकडचे संग्रह उल्लेखनीय आहेत

शामराव ओक[1] यांच्या विनोदीकथांतून व लेखांतून कधीं प्रसंगांवर तर कधीं व्यक्तींवर भर देण्यात आलेला असतो. 'मुफलीस आपक' मध्यें आपल्या कुरूपतेची जाणीव नीट नसलेल्या प्रमवेड्याची कथा आहे तर 'माफक मुशा-फरी'त रामराव जोगांच्या बावळटपणाचें प्रदर्शन आहे. समाजांतील अनेक दोष विनोदी पद्धतीनें उघड करून समाजाच्या डोळ्यात चांगलेंच अंजन लेखकानें घातलें आहे. प्रसंगनिष्ठ, स्वभावनिष्ठ, व शब्दनिष्ठ अशा विनोदाचीं रमणीय उदाहरणें शामराव ओक यांच्या कथांतून आढळतात. ग. स. मराठ्यांच्या विनोदाप्रमाणें ओकांचा विनोद बौद्धिक किंवा विद्वत्ताप्रचुर व काहींसा कृत्रिम वाटतो.

बाळकृष्ण वामन फाटक[2] यांनीं आपल्या विनोदी कथांकरितां मुंबई हे क्षेत्र पसंत केलेलें दिसतें. मुंबईतल्या चाळी, त्या चाळींतल्या मौजा, मुंबईतील विविध नागरिक, मुंबईतील 'रामा' गडी, सलूनवाले, व्हिक्टोरियावाले इत्यादि संबंधीं त्यांच्या कथा असतात. लघुकथांत आढळणारें एकजिनसी कथानक, येचक पात्रें या गोष्टी अर्थातच त्यांच्या विनोदी कथांत अपेक्षिणें चुकीचें होईल. सुटेसुटे प्रसंग व काहीं व्यक्ति यांच्यावर आधारलेला त्यांचा विनोद खुसखुशीत, वास्तवतापूर्ण व सात्विक असतो. 'अण्णा' नावाच्या कथासंग्रहांत त्यांनीं 'अण्णा' नावाच्या विशिष्ट कारकुनाबरोबरच सामान्य कारकून वर्गांच्या विनोदी व वास्तवतापूर्ण कथा सांगितल्या आहेत.

चि. मा. दी. पटवर्धन यांनीं कॅ. लिमये, चिंतामणराव जोशी यांच्याच प्रमाणें निर्भेळ व निर्हेतुक हास्यकथा लिहिल्या आहेत. साहित्य गुदाम (१९२९-३१) या पुस्तकांत त्यांनीं प्रथम आपले सुपारीबाज-पत्तेबाज सीनेमाक्टिक जलसेबाज इत्यादि विनोदी लेख प्रसिद्ध केले. हे विनोदी निबंधासारखे आहेत. मात्र यांत वाचकांत सुधारणा घडवून आणण्याचा लेखकाचा हेतु नसून, त्यांचें

१. कथासंग्रह :—कोपरखळ्या, चोरबाजारांतील विजा; भोनऱ्याचे कळे; बामळ-वनांत, गलोल इत्यादि. २. चाळींतील चाळे, मुंबईचे मानकरी; अण्णा इ०

मनोरंजन करणाचा आहे. पटवर्धनांना विनोदी लेखक या नात्यानें खरा लौकिक "जीते रहो जीवा" (१९३९) या विनोदीकथांच्या संग्रहानें मिळवून दिला. यातील नायक "टाटू" हा अजागळ, व्यवहारशून्य असून, त्याचा नोकर जीवा हा हुशार व मार्मिक आहे. जीवाच्या कल्पकतेनें टाटू वरील अनेक संकटें दूर होतात. पी. जी. वुडहाऊस या सुप्रसिद्ध इंग्रज विनोदीलेखकाच्या "जीव्ज" या पात्राचा तोंडवळा आणि "जीवाचा" तोंडवळा सारखा असला, तरी ते भिन्न व स्वतंत्र आहेत. "जीवाची मर्दुमकी" (१९४०) यातहि जीवा टाटू याच्या हास्यकथा आल्या आहेत. "हास्यकळ्या" व "जिनी हमाल" यातील हास्यकथा मुलांना उद्देशून लिहिलेल्या आहेत. पटवर्धनांचा विनोद प्रसंग व व्यक्ति यांवर मुख्यतः आधारलेला असून, वाचकांचें सात्विक मनोरंजन करणें हें त्यांचें ध्येय दिसतें. त्यांच्या विनोदीकथांतील कथानक आकर्षक असतें व संवाद खुसखुशीत असतात. कल्पकतेचें मुबर लेणें लेखकाजवळ असल्याशिवाय इतक्या वरच्या दर्जाच्या व विविध हास्यकथा निर्माण होणें अशक्य आहे. वुडहाऊसप्रमाणें पटवर्धनांच्या हास्यकथांतहि शंभर टक्के कथा व शंभर टक्के हास्यविनोद सापडतो, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. टीडहाणे (१९४६) यांतील निरनिराळे टीडहाणे वाचकांचें खात्रीनें मनोरंजन करू शकतील असे आहेत.

डॉ. अ. वा. वर्टी[१]—यांचें नांव आतां वाचकांच्या चांगल्याच परिचयाचें व आवडीचें झालें आहे. विनोद हा त्यांच्या प्रतिभेचा अंगभूत गुण असून, त्यांच्या कथांत स्वभावनिष्ठ व प्रसंगनिष्ठ विनोदाची स्थळें सर्वत्र आढळतात. 'सहा मास्तर आणि एक मास्तरीण', 'अरसिक नायको', 'मुमताज', 'वधू पाहिजे' इत्यादि त्यांच्या विनोदी कथा दर्जेदार आहेत. पुरुषप्रधान समाजांत स्त्री आणि पुरुष यांच्यांत शुद्ध आणि अविकारी मैत्री असणें कां अशक्य झालेलें आहे, याचें अत्यंत प्रभावी चित्रण 'सहा मास्तर आणि एक मास्तरीण' या कथेंत लेखकानें केलें आहे. डॉ. वर्टी यांची भाषाशैली व वर्णनपद्धति अतिशय मार्मिक असून त्यांचें अवलोकनहि फार सूक्ष्म आहे.

१. कथासंग्रह —मुमताज आणि इतर गोष्टी, दंतकथा इ.

भा. रा. भागवत–शहरातल्या अडचणी–अडथळे–संकटें विनोदी पद्धतीनें सांगणारे फाटकांसारखे दुसरे विनोदी लेखक म्हणजे भागवत हे होत. "वैतागवनातील वाफारे" (१९३९) या पुस्तकात त्यांनीं मुंबईतल्या रहिवाश्याला अनुभवाव्या लागणाऱ्या गंमती सांगितल्या आहेत. अतिशयोक्ति, उपरोध, व्याजोक्ति, विनोदी प्रसंग यांच्या साहाय्यानें हास्यरस ते तयार करितात. माझा विक्रम (१९४६) या हास्यकथांच्या संग्रहात त्यांनीं चक्रमपुरातील विसू रोडे–दाजी लड्डे–किसन व धारूअण्णा यांच्या अनेकविध गंमती सांगितल्या आहेत. यांहि पुस्तकांत आलेला विनोद प्रसंग व व्यक्ति यावर आधारलेला आहे.

वृत्तपत्रीय विनोदाच्या क्षेत्रात दत्तु बांदेकर यांचें नाव प्रामुख्यानें झळकत असताना आढळतें. चित्रा–नवयुग इत्यादि साप्ताहिकात त्यांनीं राजकीय–सामाजिक–धार्मिक दंभाचा जो स्फोट केला आहे तो केवळ अपूर्व आहे. कल्पकता, खेळकरपणा, बोचकपणा या गुणामुळें बांदेकराचे लेख वैशिष्ट्यपूर्ण बनले आहेत. सभोंवतालच्या परिस्थितीवर ते मार्मिक व मर्मभेदक टीका करितात. पण त्या टीकेच्या मागें आपणाला सहानुभूतीनें ओतप्रोत भरलेली व्यक्ति स्पष्ट दिसते. "अतिप्रसंग" संग्रहांतील वेश्येची कैफियत मार्मिक व विदारक झाली आहे. समाजाच्या भपकपणावर त्यांनीं केलेली टीका समर्थनीय नाहीं असें कोण म्हणेल ? त्यांच्या "सख्या हरी" या चित्रा व नवयुगात चालू असलेल्या लेखमालेंतील विनोद त्याच्या ताजेपणामुळें केवळ बहारीचा वाटत असे. "सख्याहरी"नें खेळाडू गुड बनण्याचा जो धडा समाजाला दिला आहे तो चिरंतन आहे.[1] अच्युतराव कोल्हटकरांच्या "संदेश" मधील "वत्सलावहिनींचीं पत्रें" या सदराइतकच "सख्याहरि" हेंहि सदर अत्यंत लोकप्रिय बनलें होतें, असें म्हणावयास हरकत नाहीं. खुमासदार मार्मिक उपरोधपूर्ण वृत्तपत्रीय विनोद निर्माण करणारे दुसरे लेखक प्र. श्री. कोल्हटकर हे होत. 'आकाशवाणी' व 'मोड आणि सुर्दा' हीं त्यांचीं पुस्तकें अत्यंत वाचनीय आहेत.

---

१. आवळ्या भोपळ्याची मोट (१९५९)

सुप्रसिद्ध ल्घुकथालेखक यशवत गोपाळ जोशी याच्या "साहित्यिकाची मफर" (१९४१) या पुस्तकाने मराठी विनोदी वाङ्मयात चागली भर घातली आहे. *खरोखरीची प्रतिमा जवळ नसताना मवग लोकप्रियता मिळविण्याच्या* नादीं जे साहित्यिक लागतात, त्यांच्या हातून कोणत्या हास्यास्पद लीला घडतात त्याचें उपरोधपूर्ण चित्र यात आलें आहे.

मो गो सोमण याच्या 'कालेजविहार' (१९३२) मध्यें कॉलिजात जाणाऱ्या तरुण-तरुणींविषयीं तसेच प्राध्यापकांविषयीं विनोदी लेख आले आहेत. 'खेड्यांतील स्वभावचित्रें' (१९३५) यात खेडेगावातील लोकांचीं मजेशीर वर्णनें आहेत. 'मातलेल्याहिक चेहेरे' (१९३९) या संग्रहातील लेख विनोदीच पण सकीर्ण स्वरूपाचे आहेत. सोमणाचा विनोद कोटिबाजपणा-कल्पकता-प्रतिभा इत्यादि गुणविशेषानीं नटलेला नसला, तरी तो साधा-स्वाभाविक व सर्वांना कळेल असा आहे. गो. ल. आपटे याच्या विचित्र वाटमारी या पुस्तकात आलेल्या विनोदीकथा प्रसंगनिष्ठ, सुरसुरीत व स्वाभाविक आहेत. वा वि जोशी यानीं रेशमी चिमटे, नरम गरम व म्हातारपणच्या उलाढाली अशीं तीन हास्य रसात्मक पुस्तकें लिहिलीं आहेत. जोशाचा विनोद सहेतुक व काहींसा बोचक असला तरी समाजाचें त्यानीं रगविलेलें चित्र वास्तवतापूर्ण आहे यात शका नाहीं. आपल्या विनोदी लेखात व कथात त्यानीं अनेक सस्थाची व व्यक्तींची टिंगल केलेली आढळली तरी त्याना त्या त्या सस्थाविषयीं वा व्यक्तींविषयीं तिरस्कार नाहीं. समाजाचें हसत खेळत दोषदिग्दर्शन करून त्याची सुधारणा करण्याचा त्याचा यत्न अभिनंदनीय नाहीं असें कोण म्हणेल!

वि. आ. बुवा—(जन्म १९२६ पढरपूर येथें) अक्लेचे तारे (१९५१) रकलेचे दिवे, एकना घड, अडाण्याचा गाडा, आणखी एकाची भर, लटाटोप, उगीच काहीतरी, फापटपसारा, घ्या टाळी, असून अडचण नसून खोळबा, आधुनिक पचतत्र (१९६०) इत्यादि विनोदी लेखाचे सग्रह प्रसिद्ध केले असून त्यातील विनोद कल्पनानिष्ठ, स्वभावनिष्ठ, शब्दनिष्ठ, प्रसगनिष्ठ,

रूपनिष्ठ असा विविध प्रकारचा आहे. श्रीयुत बुवांच्या विनोदाचा वेध निबंधात्मक, कथात्मक, स्फुटलेखात्मक व चुटकेवजा असा असून बुद्धिला मुळींच ताण न पडता वाचकाला हसविणारा असा आहे. कथात्मक विनोदात प्रेमाचा सिनेमा, सोळा मेची गोष्ट, महिला मंडळाची सभा इत्यादि कथा उल्लेख करण्याजोग्या आहे. कल्पनानिष्ठ विनोदात परमेश्वरास अर्ज, बायकांची राज्यें, ह्या दोन लेखांची गणना होईल. शब्दनिष्ठ विनोदात ("कवि प्रफुल्लदत्त ह्यानाच कोणी चुकून हाऊसफुल्ल दत्त म्हणतात"), मोठ्याच्या खोट्या गोष्टी, ह्याचा अंतर्भाव होऊ शकेल. विनोदी चुटक्यात मंत्री दगड न्याय, मंत्री अश्वासन न्याय, नवकाव्य अर्थ न्याय याचा निर्देश करता येईल. भानू शिरधनकर यांच्या नावानें लिहिलेल्या चुटक्यात ते एका लॉजमध्यें रहात असतांना त्यांनी सकाळी उठल्यावर व्यवस्थापकांकडे पुढीलप्रमाणें "हे काय लॉज आहे की लोंग ! काल रात्रभर झोप आली नाहीं सारखे दोन उंदीर भांडत होते.' तक्रार केली असतांना त्यांना उत्तर मिळालें, "मग इथं उंदीरच भांडणार ! रोजी दीड रुपया दराच्या लॉजिंग बोर्डिंगमध्यें तुम्हाला बैलाची साठमारी नाहीतर वाघ सिंहाची झुंज पाहयला पाहिजे काय ? अं." सोळा मेच्या गोष्टींत नायक नायिकेची फजगत खिसेकापूच्या चातुर्यानें कशी झाली तें बहारीनें सांगितले आहे. परमेश्वराला केलेल्या अर्जात बुवा पुढील गोष्टींची मागणी करतात, व त्याची विनोदी कारणे देतात — आणखी अर्धा डझन डोळे, चालू डोळ्यांचे दिव्यचक्षूंत रुपांतर, ५० मैलाच्या टापूतील ऐकू येणारी दिव्य श्रवणशक्ति व एक वर्षापर्यंतचे बिनचूक भविष्य करणारा द्रष्टेपणा. मुख्यतः कल्पनानिष्ठ व शब्दनिष्ठ विनोद असणारे श्री. बुवांचे विनोदी साहित्य अगदीं पहिल्या दर्जाचें म्हणता नाहीं आले तरी ते स्वतः विनयानें म्हणतात त्याप्रमाणें तिसऱ्या दर्जाचें खास नाहीं. कांहीं ठिकाणीं बुवांचा विनोद चाळकरी पद्धतिचा (जानव्याचें फासासारखा) असला तरी सामान्यपणें तो आल्हादकारक आहे. इ. स. १९४६ ते १९५३ पर्यंत प्रत्येक दिवाळीला 'हुदुख्या' या नावाचें हस्तलिखित श्री. बुवा काढीत असत. हा अंक हस्तलिखित असूनहि त्यांत प्रथम श्रेणीचे साहित्यिक, चित्रकार, कवि

आपापले साहित्य देत असत. या अशाच सर्वांचे 'अत्युत्कृष्ट' असेच अभिप्राय येत असत. 'लिंगक युराचा' जन्म यातीलच एका अशातून झाला.

पु. ल देशपांडे यांनी नसती उठाठेव, गोगीर मराठी, 'गोळावेरीज' मराम्याची चाळ विनोदसग्रह प्रसिद्ध केले असून त्यात विविध प्रकारचा विनोद आला आहे. मैं स्मियें हास्यापासून सुरू झालेला कथात्मक विनोद जसा त्यांनी हाताळला तसाच वर्णनात्मक, निबंधात्मक, नाट्यात्मक विनोदही त्यांनी सजविला विनोदाच्या सर्व तऱ्हा शब्दनिष्ठ, स्वभावनिष्ठ, प्रसंगनिष्ठ, कल्पनानिष्ठ इत्यादि—त्यांनी अत्यंत यशस्वीपणे आपल्या हास्यसृष्टीत योजिला आहे इग्रजीची आवड असलेले दसुदुरा पानाची चंची उघडीत, कथेतील नायकाला म्हणतात, "ध्या पेज जमरा मॉर्ग, टोबॅको" त्याना म्हणावयाचे असते या पान जमरा चुना तंबाखू मिसळून (संगीत चिवडामणी) "माझी पाठ धरते" या नाट्यस्त्यात "यो." आणि "मीच्या' सवाात हो म्हणते," इतकी वर्षे शेजारी आहेत आमच्या ते, कधी डोळा वर करून पाहिलें नाही त्यांनी माझ्याकडे' त्यावर "मी" म्हणतो, "तुझ्याकडे कशाला पाहील? तुझ्याकडे पाहायला डोळा वर केला की आपोआप मान खाली जाते लोकाची" ते स्वन घरहि विनोद करतात. उदाहरणार्थ "मार्सेल मा सॉच्या मूकाभिनयाने तर आपल्याला अभिनयातल काही येतें या अहकाराची सपूर्ण विरेट उडाली" असे ते लिहितात. (अपूर्वाई १९६०) कल्पनानिष्ठ विनोद जागोजाग त्याच्या हास्यसृष्टीत आढळतो. खानावळीतला मालक बुवाच्या पानावर तुपाची नुसती इनिशियल" न करता "फुल सिग्नेचर" करतो (नसती उठाठेव). स्वभावनिष्ठ विनोदात सगीत चिवडामणी बुवाची गणना करता येईल सगीत चिवडामणी ही कथा करुण व हास्य ह्या रसानी बहाराची बनली आहे या कथेतील शेवटली वाक्यें अशी आहेत, "बाबूराव आम्ही एक मम ओळखले लोकाचें त्याना गाण्याची गरज नाही, खाण्याची आहे! सगीतचूडामणी पेक्षा सगीतचिवडामणीची लोकाना अधिक जरूरी आहे.' "त्याचे व्यवच्छेदक लक्षण" यात शब्दनिष्ठ कल्पनानिष्ठ विनोदाच्या जोडीला भरपूर उपरोध आहे नवकाव्यावर इतकी बोचक खोचक खोडकर टीका

क्वचितच पहायला सापडेल नव्य कविचा सामान्य मित्र त्याला म्हणतो, " तुझे काव्य कळायला दुर्बोध आहेरे हरि ! "त्यावर कवि म्हणतो," दुर्बोध !! बरोबर बोललास, हेंच माझ्या वाङ्मयाचें व्यवच्छेदक लक्षण आहे ! ' स्वभावनिष्ठ व प्रसंगनिष्ठ विनोदाची भरपूर उदहरणें वगान्याची चाळ या संग्रहात पहायला सापडतात. अशा रीतिने विनोदाचे सर्व प्रकार श्री पु ल देशपांडे यांच्या हास्य सृष्टींत येतात त्यांचा विनोद कुठेही ओढून ताणून आणलेला न दिसता, सर्वत्र स्वभाविक व सहज असा दिसतो देशपांडे यांनी काहीही लिहिले तरी त्यांत सहजता व सौंदर्य, एक प्रकारची चमक असते. ते नाटक लिहोत, निबंध लिहोत, प्रवासवर्णन लिहोत त्यात एक प्रकारचा "अपूर्वाई" असते मिदास राजाप्रमाणे असें वाटतात कीं तो ज्याला स्पर्श करी त्याचें सोनें होई थी देशपांडे हे कोणताही वाङ्मय प्रकार हाताळोत त्याला " देशपांडेच " लागलाच म्हणून समजावें

मोरेश्वर वासुदेव जोशी–यांच्या पुढारी की पेंढारी या पुस्तकात विनोदी कथा व विनोदी लेख यांच्या रूपाने अनेक सामाजिक दंभावर उपरोधपूर्ण पण आल्हादकारक टीका करण्यात आली आहे. 'इयापलट सारखे यातील काही लेख केवळ विनोदी आहेत बगूनानांचे आत्मचरित्र (१९२६) यात बगूनानाना आलेले विचित्र व मजशीर अनुभव देण्यात आले आहेत वि. मा जोशी यांच्या ' विनोदी कळ्या ' सुरसुटीत व मनोरंजक आहेत हरि विनायक, अनंता एक्सप्रेस व चलेजाव या विनोदी पुस्तकाचे लेखक हरि विनायक वाडेकर (जन्म ८-१०-१९१२) यांचा विनोद कल्पकतापूर्ण, खोडकर पण बहारीचा आहे द. गि गुप्ते यांनीं पुराण पुरुषाच्या अडचणी या पुस्तकांत श्रीराम, श्रीकृष्ण, नारद, भीम, धर्मराज, गरुड इत्यादि पौराणिक व पूज्य व्यक्ति पुन भूतलावर आल्यावर त्यांना कोणकोणत्या अडचणी नडल्या त्याचे मनोहर चित्र रंगविलें आहे. श्य ग घारपुरे यांच्या ' नाटक कपनीत ' नाटक कपनी काढून पाडोबाची कशी फजीती झाली तें दाखविलें आहे "गाळीव रत्नें" यांतील अनंत अतरकर यांचा विनोद खोडकर पण खेळकर स्वरूपाचा आहे शंकर शांताराम मोरे यांनीं

'बजरंग'च्या काल्पनिक चरित्राच्या रूपानें खेडेगावांतील परिस्थितीचें व लोकांचें मोठें मनोरंजक चित्र काढलें आहे. 'बजरंग' पुस्तकांतील विनोद वास्तवतापूर्ण व स्वाभाविक असा आहे. सी. ल. देवधर यांच्या गाल्गुचे या संग्रहातील नाट्यछटा हास्यपूर्ण, उपरोधपूर्ण व रसाळ आहेत. होनप व कानडे या मित्रद्वयांनी लिहिलेला "ब्रेन टॉनिक" हा विनोदी कथांचा संग्रह वाचकांची सात्त्विक करमणूक निःसंशय करील असा आहे. गडे एकांताचा वाग (१९५८), रानसाची मेख, तिसरा बाजीराव, पिछाडीचे मगदार, पृथ्वी गोल आहे इत्यादि विनोदी कथांचे कर्ते प्रा. पद्माकर डावरे (जन्म ४-१०-१९२८); विनोदी कळ्या कर्ते वि. वा. जोशी (ज. ६-४-१९०६), मातमझले कर्ते पु. भा. भावे; कादंबरीकार वि. वि. बोकील; वसंत सबनीस, अरेरे ! अरेरे जग सुधारलेंच नाहीं कर्ते मो. ग. रांगणेकर; मी दुकान काढतो कर्ते वसंत पटवर्धन, येथें कारकून मिळतात कर्ते दा. ना. नवरे; मी सिनेमाला जातो व साखरेची चित्रे कर्ते रमेश मंत्री (यांचा विनोद प्राय अतिशयोक्त वर्णनाने साधलेला असतो.) चंदू सिगारेट सोडतो कर्त्या कुमुदिनी रांगणेकर; आत्मारामाचे वडील कर्ते प्र. गो. पाठक, रेळीच्या तालीवरून कर्ते अ. द. अग्निहोत्री; आधुनिक महागयुगीन दर्शन कर्ते म. पा. भावे, साहस्रे श्री प्रतिवसति कर्ते प्रबोधनकार ठाकरे, 'एका उपवधू तरुणाची काही सुखदुःखें' कर्ते शरश्चंद्र गुण्ये, गमा बालिस्टर कर्ते ग. दि. माडगूळकर, वसंत सबनीस (हे अगदी अलीकडचे विनोदी लेखक उल्लेखनीय आहेत.) नसता उपद्व्याप कर्ते बाळ सामंत (याचा विनोद बोचत नाही, झोंबत नाही, संसारातल्या लहान सहान गोष्टींवर तो आधारला आहे.) चोरलेल्या चवल्या (मायातरिल विनोदी लेख) कर्त्या सौ. कमलाबाई फडके, हुबेहूब कर्ते द. मा. मिरासदार (खेड्यापाड्यातल्या जीवनावर आधारलेल्या यांच्या विनोदी कथा खुसखुशीत आहेत). इत्यादि लेखकांनी अलीकडच्या विनोदाचे दालन भूषविलें आहे.

१०

निबंधकार-प्रबंधकार

चिपळूणकर, आगरकर, लो. टिळकादि काहीं निबंधकारांचा विचार मागेंच आरंभीं केला आहे. उरलेल्या निबंधकार-प्रबंधकारांपैकीं काहीं प्रमुखांचा येथें उल्लेख करावयाचा आहे. निबंध आणि प्रबंध गेल्या पन्नास वर्षांत, अनेक विषयांवर व अनेक लेखकांकडून लिहिले गेले. त्या सर्वांचा येथें विचार करणें अशक्य आहे. ललित साहित्याच्या कसोटीला उतरणाऱ्या निबंधकारांचाच येथें निर्देश करणें उचित होईल. विज्ञान, स्थापत्य, शिल्प, इतिहास, व्याकरणादि विषयांवर तयार झालेल्या ग्रंथांचा विचार करणें प्रस्तुत ग्रंथाच्या कक्षेबाहेरचें होईल तथापि विचार किंवा भाषा यांचें सौंदर्य ज्या ललितेतर निबंधकारांत आढळतें अशांचाहि येथें नामोल्लेख केला आहे.

मराठी साहित्याच्या समीक्षकांत विनायक लक्ष्मण भावे यांचा प्रामुख्यानें उल्लेख केला पाहिजे. जुनीं हस्तलिखितें वाचून प्राचीन गद्य व पद्य लेखकांच्या कार्यांचें समालोचन त्यांनी आपल्या 'महाराष्ट्र सारस्वत'[1] (इ. स. १९१९) या ग्रंथात जें केलें आहे तें मोलाचें आहे. या ग्रंथात अनेक ठिकाणीं ग्रंथविषयाशीं समरस होऊन भाव्यांनी सुंदर शैलीनें युक्त असा मजकूर लिहिला आहे. ग्रंथाचा उपसंहार तर केवळ बहारीचा आहे. दत्तो वामन पोतदार यांचा 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' (१९२२) हा ग्रंथ मौलिक आहे. इ. स. १८१० ते १८७४ पर्यंतच्या काळांत तयार झालेल्या साहित्याचा यांत साधार आढावा घेण्यांत आला आहे. या काळांतील वाङ्मय बालोपयोगी-शालोपयोगी-तेजोहीन कां,

१. प्रस्तुत ग्रंथाची पुरवणीसह नवीन तृतीय आवृत्ति डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांनी १९५१ मध्यें प्रसिद्ध केली.

याचें विवेचन ग्रंथात चांगलें व डौलदार शैलीनें करण्यात आलें आहे. ग. मि. जोशी यांनीं आपल्या मराठी भाषेची घटना (१९२३) या ग्रंथात मराठी भाषेच्या इतिहासाबरोबरच मराठी साहित्याचाहि त्रोटक इतिहास दिला आहे. भिडे यांच्या 'मराठी भाषेचा व वाङ्मयाचा इतिहास' (१९३३) या पुस्तकांत महानुभाव अखेर पर्यंतच्या काळांतील भाषा व साहित्याचा विचार आला आहे. 'तुकाराम बोवा' हा त्याचा निबंधहि सरस आहे. महानुभावीय साहित्याचा परामर्श यथावत खुशाल देशपांडे यांच्या 'महानुभावीय मराठी वाङ्मय' (१९२५) या ग्रंथात चांगल्या प्रकारें घेण्यात आला आहे. डॉ. वि. भि कोलते यांच्या "महानुभाव तत्त्वज्ञान" (१९४५) या ग्रंथात महानुभावांच्या तत्त्वज्ञानाचा साधार व सोपपत्तिक विचार आला आहे. नरेंद्रकृत रुक्मिणीस्वयंवर, उद्धवगीता, भास्करभट्ट बोरीकर, श्री गोविंद प्रभुचरित्र इत्यादि ग्रंथ उत्तमप्रकारें संपादन करून कोलत्यांनी महानुभावीय साहित्याशीं लोकांना चांगलाच परिचय करून दिला आहे. ल. रा. पांगारकर यांच्या विस्तृतात्मक मराठी वाङ्मयाचा मागोवा (उत्तरार्धात) उल्लेख आला असला तथापि येथें त्याचें स्मरण करणें प्रस्तुत ठरेल. इंदूरच्या वि सी. सरवटे यांनीं "मराठी साहित्यसमालोचन" (१९३७) नावाचा ग्रंथ लिहून त्यात इ. स. १८१८ ते १९३४ पर्यंतच्या अर्वाचीन मराठी साहित्याचे चांगलें विवेचन केलें आहे नाटक काव्य-कादंबरी-कथा इत्यादि वाङ्मय निर्माण करणाऱ्या लेखकांचा यात चिकित्सकपणें विचार करण्यात आला आहे "अर्वाचीन मराठी साहित्य' (१९३५) या वि. पा. नेने यांनीं संपादन केलेल्या ग्रंथात अनेक लेखकांचे मराठी वाङ्मयाच्या विविध शाखांवरील निबंध आले आहेत. आपापल्या परीनें हे निबंध ठीक असले, तरी त्यात एकसूत्रीपणा दिसत नाहीं. ग. बा. सरदार यांचा "अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका" (१९३७) हा ग्रंथ साधन ग्रंथ म्हणून अभ्यसनीय आहे. याच ग्रंथकाराचीं उपेक्षित मानकरी व संतवाङ्मयाची फलश्रुति हीं दोन पुस्तकेंहि साहित्याच्या इतिहासाच्या दृष्टीनें उपयोगी आहेत. अगदीं अलीकडे त्यांनी 'महाराष्ट्र जीवन' (१९६०) या नांवाचा ग्रंथ श्री. चिं. ग. कर्वे, दा न शिखरे व मु ग पानसे यांच्या मदतीनें संपादन

केला असून, त्यात महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक जीवनाच्या विविध अंगाचें समीक्षण करण्यांत आलें आहे ग्रंथाचें संपादन निर्दोष नसलें तरी तो माहितीनें भरलेला व कांहीं दृष्टींनीं अपूर्व असा आहे. दंडवते यांच "महाराष्ट्र नाट्यकला व नाट्यवाङ्मय" (१९३१) हें पुस्तक त्रोटक असलें तरी त्यात रसिकता चांगली व्यक्त झाली आहे धुळें येथें भरलेल्या २८ व्या साहित्य संमेलनानिमित्त इ. स. १९१४ ते १९४४ पर्यंतच्या मराठी साहित्याचें समालोचन निरनिराळ्या लेखकांकडून संमेलनानें नेमलेल्या संपादक मंडळानें जें करविलें तें "मराठी साहित्य" (१९४५) या नावानें प्रसिद्ध करण्यात आलें आहे ग. दे. खानोलकर यांची अर्वाचीन मराठी साहित्यसेवक भाग १-२ व माधवज्यूलियन हीं पुस्तकें उपयुक्त आहेत. चिं. नी जोशी यांनीं मराठवाड्यातील "अर्वाचीन मराठी वाङ्मया" चा आढावा घेतला असून, त्यात इ. स. १८३८ ते १९३८ पर्यंतच्या काळात तयार झालेल्या साहित्याचा विचार केला आहे. "श्रीधर चरित्र व काव्य विवेचन" हाहि त्यांचा ग्रंथ माहितीनें भरपूर आहे. अलीकडे द. ल. माजरेकर व गं. भा. निरंतर यांनीं इ. स. १८७४ पर्यंतच्या मराठी साहित्याचें धावतें समालोचन करणारीं पुस्तकें जीं प्रसिद्ध केलीं आहेत, तींहि उल्लेखनीय आहेत. ना ग. नांदापूरकर यांनीं कहाणीच्या भाषेंत मराठी साहित्याची "मराठीची कहाणी" नावानें जी रूपरेषा दिली आहे ती काव्यपूर्ण व आकर्षक आहे. आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (भाग १ व २) या ग्रंथात प्रो. अ. ना. देशपांडे यांनीं इ. स. १८७४ ते १९५० पर्यंतच्या आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा साधार व सोपपत्तिक असा इतिहास लिहिला असून, त्यांतील विवेचन समतोल व सरस झालें आहे. मराठीचा परिमल (१९५३) या श्री. दा. न शिखरे यांच्या ग्रंथात समग्र मराठी वाङ्मयाचें सोदाहरण विवेचन करण्यात आलें आहे. मुख्यतः प्रमुख नाटककार, कथाकार, कादंबरीकार इत्यादींकाच्या साहित्याचा परिचय यात करून देण्यात आला आहे. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचें स्वरूप (१९५६) या ग्रंथात ह श्री शेणोलीकर यांनीं इ म. १०५० ते १८४० पर्यंतच्या मराठी वाङ्मयाचा आढावा घेतला आहे.

साहित्याचा साहित्य म्हणून किंवा तत्त्व म्हणून विचार करणारे काहीं ग्रंथकार आहेत फळकरांनीं बडोदें येथ इ स १९२१ मध्यें भरलेल्या दहाव्या मराठी साहित्य संमेलन प्रसंगीं साहित्यरचनानें निर्माण होणाऱ्या सविकल्प समाधीची जी अभिनव कल्पना प्रगट केली तिचा उल्लेख येथें करता येईल फळकरांनीं पुढें "सुभाषित आणि विनोद" (१९०८) हा ग्रंथ लिहून आणि त्याचाच अधिक विस्तार केलेला "हास्यविनोदमीमांसा" (१९३७) हा ग्रंथ प्रसिद्ध करून, विनोद या वाङ्मयप्रकाराचें साधार, सुंदर व मार्मिक विवेचन केलें हरिभाऊ आपटे याचा "विनय वाङ्मय" (१९११) हा निबंध आकारानें फारसा मोठा नसला तरी गुणानें मोठा आहे या गो आपटे यानीं हडसन यांच्या "ॲन इन्ट्रोडक्शन टु दि स्टडी ऑफ लिटरेचर" च्या धर्तीवर मराठींत "लेखनकला व लेखन व्यवसाय" (१९२६) नावाचें पुस्तक तयार करून, त्यात वाङ्मयाच्या विविध शाखाचें विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीनें चांगलें विवेचन केलें आहे

वाङ्मयविषयक निबंधकारात ग त्र्य माडखोलकर यांची प्रामुख्यानें गणना होईल केशवसुत, गोविंदाग्रजादि आधुनिक कवींच्या काव्याचा परामर्ष घेणारें त्याचें 'आधुनिक कविपंचक (१९२१) हें पुस्तक प्रसिद्ध होताच स्वतंत्र वृत्तीचा एक चांगला टीकाकार उदयास आला असें वाचकांनीं ठरविलें त्यानंतर त्यांनीं विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांवर बराच मोठा निबंध लिहून शास्त्रीबोवांच्या कार्याचें मूल्यमापन केलें. माडखोलकरांच्या निबंधात रसिकता राष्ट्रीयवृत्ति व वास्तवतावाद याचें सुंदर मिश्रण झालेलें आढळतें त्याची भाषाहि प्रौढ पण सुबोध व रमणीय असल्यानें त्याचे ग्रंथ वाचनीय बनले आहेत विलासिका, वाङ्मयविलास, स्वैर विचार, माझे आवडते लेखक, परामर्ष, जीवनसाहित्य, समालोचना, माझे आवडते कवि, इत्यादि त्यांच्या अनेक ग्रंथात त्यांनीं साहित्याच्या अंगोपांगाची जशी चर्चा केली आहे, त्याचप्रमाणें अनेक साहित्यिकांच्या ललितकृतींचाहि परामर्ष घेतला आहे जीवन म्हणजेच कला, या विचाराचे ते असल्यानें कलेकरिता कला हें मत त्यांना कधींच ग्राह्य झालेलें नाहीं काव्याकडे ते विद्वज्जनाच्या विनोदनाचें साधन म्हणून न पाहता उद्बोधनाचें साधन म्हणून पाहतात

प्रसिद्ध कादंबरीकार ना. सी. फडके यानींहि साहित्यविषयक व इतर अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. लालित्यपूर्ण भाषाशैली व विचाराचा समतोलपणा यामुळें त्यांचे ग्रंथ आकर्षक बनले आहेत. नाटक, कादंबरी, लघुकथा इत्यादि वाङ्मय प्रकाराची लालित्यपूर्ण चर्चा करणारा 'प्रतिभासाधन' हा ग्रंथ अतिशय लोकप्रिय असून, आतापर्यंत त्याच्या चार पाच आवृत्त्या निघाल्या आहेत. वाङ्मयविहार मानसमंदिर, माझ्या साहित्यातील कांहीं स्मृति, गडकऱ्यांच्या नाट्यकृति, साहित्य आणि संसार, लघुकथालेखन मंत्र आणि तंत्र इत्यादि ग्रंथांत साहित्य विषयक व इतर अनेक विषयांवर चर्चा आली आहे. अक्षर वाङमयापासून वाचकाला पुनःप्रत्ययाचा आनंद मिळतो, व कला ही मुख्यतः कलात्मक आनंदा करिता आहे अशा आशयाची त्यांचीं मतें असून तीं त्यांनीं परिणामकारक रीतीनें प्रतिपादिलीं आहेत.

वि. स. खांडेकर हे प्रथम श्रेणीचे जसे लघुकथाकार, कादंबरीकार आहेत. तसेच ते अव्वल दर्जाचे निबंधकार टीकाकारहि आहे. "गडकरी व्यक्ति आणि वाङ्मय" या त्यांच्या ग्रंथात त्यांनीं गडकऱ्यांच्या जीवनाचें तसेंच वाङ्मयाचें उत्कृष्ट समालोचन केलें आहे. सूक्ष्मता, सहृदयता व मार्मिकपणा हे त्यांच्या ग्रंथाचे विशेष सांगता येतील. त्यांची भाषाशैली विनोदगर्भ व अलंकारिक असल्यानें, त्यांचे ग्रंथ सुरसदारहि बनले आहेत. आगरकरांचें चरित्र 'तीन संमेलनें', 'मराठीचा नाट्यसंसार' इत्यादि त्यांचे ग्रंथ या म्हणण्याची साक्ष देतील.

रा. श्री. जोग (जन्म १५ मे १९०३) यानीं आपल्या 'अभिनव काव्यप्रकाश (१९३०)" या ग्रंथात संस्कृत साहित्यमीमांसकांच्या तसेच पाश्चिमात्य साहित्य मीमांसकांच्या ग्रंथांच्या आधारें काव्याच्या विविध अंगांचा तौलनिक व सुबोध विचार केला आहे. 'सौंदर्यशोध व आनंदबोध" (१९४३) या ग्रंथात काव्यातील सौंदर्य व काव्यापासून होणारा आनंद या विषयींचे त्यांचें विवेचन मूल्यग्राही व सरस झालें आहे केशवसुत, अर्वाचीन मराठी काव्य, काव्यविभ्रम (१९५१)

डॉ. ग. दा. वाळिंबे यांनीं टीकात्मक अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. साहित्याचा ध्रुवतारा (दुसरी आवृत्ति) या ग्रंथात जीवन हाच साहित्याचा ध्रुवतारा, असें प्रतिपादन केलें आहे मानवतेचें मर्म ज्यात प्रतीत झालें असेल तें थोर साहित्य, साहित्याची उत्पत्ति जीवनात आणि जीवनावरील भाष्यातच त्याची परिणती इत्यादि विचार यात माडण्यात आले आहेत वाङ्मयीन टीका–शास्त्र आणि पद्धति, सुधाकर कीं एकच प्याला; मुक्तात्म्यापासून प्रमद्वरे पर्यंत; बालकवि, साहित्यातील संप्रदाय; गडकऱ्याचें अंतरंग; ज्ञानेश्वरींतील विदग्ध मवृत्ति, भावबंधन प्रस्तावना, साहित्य मीमांसा, प्राचीन भारतीय कला व नाटककार गडकरी इत्यादि त्याचे ग्रन्थ स्वतंत्र व समतोल विचारानीं लिहिलेले आहेत.

श्री. म. माटे यानीं आपल्या 'रसवंतीची जन्मकथा' या ग्रंथात काव्य कसें तयार होतें, याची मूलग्राही व चिंत्य अशी चर्चा केली आहे. प्रौढ सुश्लिष्ट भाषा आणि समतोल विचार यामुळें माट्यांचे सर्वच ग्रंथ अभ्यसनीय झाले आहेत. अस्पृश्यांचा प्रश्न, विज्ञानबोधाची प्रस्तावना, साहित्यधारा, पचमानव हिंदुसमाज, आजकालचे विद्यार्थी, विचारशलाका इत्यादि त्याचे ग्रंथ मर्मज्ञ वाचकाला मेजवानीसारखे वाटतील. दा. ना. आपटे[१] हे मागच्या पिढींतील चागले निबंधकार आहेत. पार्लमेंट, 'तत्त्वज्ञानातील कूट प्रश्न' इत्यादि त्याचे कांहीं ग्रंथ रूपांतरात्मक असले, तरी 'साहित्यप्रकाश,' 'इंद्रधनुष्य' यासारखे कांहीं स्वतंत्रहि आहेत आपल्या स्वतंत्र ग्रंथात त्यानीं साहित्यविषयक व इतर अनेक विषयावर स्फुट लेख प्रौढ व डौलदार शैलींत प्रसिद्ध केले आहेत. माधव दामोदर आळतेकर[२] हे स्वतन्त्रवृत्तीचे निबंधकार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. 'गोपाळ गणेश आगरकर' या ग्रंथात त्यानीं आगरकराच्या जीवनाचें तसेंच साहित्याचें कांहीसें एकतर्फी वाटणारें पण स्वतंत्र विवेचन केलें आहे. 'श्रीज्ञानदेव' या ग्रंथात ज्ञानेश्वराच्या कार्याचें समालोचन आलें आहे 'नवें मानसशास्त्र व नवी

१. मृत्यु १९५७ बडोदें येथें.
२. मृ. २० ऑगस्ट १९५९ मुंबई येथें वयाच्या ७० व्या वर्षी

नीति', 'पानें व फूलें', कालिदासाची सृष्टि हीं त्याचीं पुस्तकें त्याच्या स्वतंत्र विचाराची साक्ष देतील.

श्री समर्थरामदास यांच्या वाङ्मयाचे थोर अभ्यासी धुळ्याचे शंकर श्रीकृष्ण देव यांचे रामदासावरील ग्रंथ अभ्यसनीय व अत्यंत रसाळ आहेत. 'श्री समर्थ हृदय' हा त्यांचा ग्रंथ तर केवळ अपूर्व आहे. संतवाङ्मयाचे चिकित्सक अभ्यासी प्रा. नरहर रघुनाथ फाटक यांचे ज्ञानेश्वर, एकनाथ, रामदास यांच्यावरील प्रबंध मौलिक व विचारप्रवर्तक आहेत. प्राचार्य शं. वा. दांडेकर यांचा ज्ञानेश्वरावरील प्रबंध ज्ञानेश्वराचें तत्त्वज्ञान उत्तमप्रकारें विशद करून दाखवितो. 'ईश्वरवाद' हा त्यांचा प्रबंधहि आदरणीय असाच आहे. डॉ. दि. दा. पेंडसे यांच्या 'ज्ञानेश्वराचें तत्त्वज्ञान' या ग्रंथात शंकराचार्यांचें तत्त्वज्ञान व ज्ञानेश्वराचें तत्त्वज्ञान यांत ऐक्य कसें आहे तें दाखविलें आहे. य. र. आगाशे (जन्म १७-८-१८९२) यांचा काव्यविवेचनात्मक 'ज्ञानेश्वरीचें काव्यांग' हा ग्रंथ उल्लेखनीय आहे. याच संदर्भात प्रो. श्री. गो. याळिंगेकृत (व ५ फेब्रु. १९२०) ज्ञानेश्वरचरित्र आणि ज्ञानेश्वरीचचा हा ग्रंथहि वाचनीय आहे. यात ज्ञानेश्वराचें चरित्र आहे, व वाङ्मयविवेचनहि आहे. श्री ज्ञानेश्वरी अध्याय सातवा, हा यांचा ग्रंथ, विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीनें उपयोगी आहे.

वाङ्मयप्रकाराची चर्चा करणाऱ्या इतर ग्रंथात प्र. वा. बापट आणि ना. वा. गोडबोलेकृत 'मराठी कादंबरी', या. कृ. गलगलीकृत 'लघुकथा', रा. ह. देशपांडेकृत 'लघुकथा', अ. म. जोशी व प्रभाकर माचवेकृत 'चरित्र, आत्मचरित्र आणि टीका', वे. नारखेडेकृत 'काव्यकलेचें अंतरंग', महादेवशास्त्री जोशीकृत 'सुलभ काव्यशास्त्र', सरोजनी बाबर व कुळकर्णीकृत 'साहित्यदर्शन', शिवराम गोविंद भावेकृत 'गडकऱ्यांचा विनोद', मो. प्र. फडकेकृत 'लेख कसे लिहावेत!' प्रो. म. वि. फाटककृत मराठी निबंध तत्र आणि विकास, प्रो. स. ग. मालशेकृत आवडनिवड (१९५९); डॉ. प्र. न. जोशीकृत मराठी साहित्यातील मधुराभक्ति (यात मराठीतील शृंगारभक्तीचें मानसशास्त्रीय परीक्षण

मराठी वाङ्मयाभिरुचीचें विहंगमावलोकन (१९५९). नवंगा (१९६०) इत्यादि यांचे ग्रंथहि अभ्यसनीय आहेत. द. के. केळकर यांच्या "काव्यालोचन" (१९३१) यातहि काव्यविषयक चर्चा आली असून काव्यानंदाची मीमांसा विस्तारानें केलेली पाहावयास सापडते. केळकरांची भाषाशैली प्रौढ व अलंकारिक असल्यानें यांचा ग्रंथ चित्ताकर्षक बनला आहे. संस्कृतिसंगम, दर्याची संस्कृति, वादळी वारें व साहित्यविहार हेहि त्यांचे ग्रंथ गाजले आहेत. य. न. आगाशे यांच्या 'सारस्वत समीक्षा" (१९३४) ग्रंथात वाङ्मयाच्या अंतर्बाह्य स्वरूपाचें शास्त्रीय विवेचन" आलें आहे. वासुदेव बळवंत पटवर्धन यांचें 'काव्य आणि काव्योदय' (१९२१) हें पुस्तक वाचकांच्या मनात काव्याविषयी प्रेमादर निर्माण करतें. प्रा. के. ना. वाटवे यांचा 'रसविमर्श' हा ग्रंथ रसाचा सांगोपांग व मूल्यग्राही विचार करणारा असून तो प्रौढ व रसाळ शैलीनें नटलेला आहे. संस्कृत काव्याचे पंचप्राण हा त्यांचा ग्रंथहि महत्त्वपूर्ण आहे. सौ. मालती बेडेकर (पूर्वाश्रमींच्या बाळुताई खरे) यांचा "अलंकारमंजूषा" (१९३१) हा ग्रंथ अलंकाराची बाधक बाधक चर्चा करणारा असूनहि सुबोध झाला आहे. राजकवि काळेले यांच्या 'वे अलंकार' (१९५२) या पुस्तकातील विवेचन मूल्यग्राही व चिंत्य आहे. दावरी केतकर यांचें "भारतीय नाट्यशास्त्र' (१९२८), शिरीष यांचें मराठी नाट्यछटा" (१९३७), वि. का. राजवाडे यांचें "कादंबरी" (१९२८) मोठीं छोटीं पुस्तकेंहि उपयुक्त आहेत. विशेषतः "कादंबरी"त कादंबरीविषयक रिक विवेचन चांगलें केलेलें आढळतें.

सौ. कुसुमावती देशपांडे यांचे मराठी कादंबरीचें पहिलें शतक (१८५४) ग्रंथात प्रमुख मराठी कादंबरीकारांचा परिचय करून देण्यात आला आहे. श्री. मा. कुलकर्णी यांच्या कादंबरीची रचना (१९५६) या ग्रंथात कादंबरीचा या दृष्टीनें विचार करण्यात आला आहे. मराठी कादंबरी या श्री. प्रभाकर वासुदेव बापट व नारायण वासुदेव गोडबोले यांच्या ग्रंथात मराठी कादंबरीचा आणि विकास अशा दुहेरी दृष्टीनें परामर्श घेण्यात आला आहे.

सुप्रसिद्ध कवि माधवराव पटवर्धन यांनीं "छंदोरचना" नावाचा ग्रंथ तयार करून, त्यात गल्या दीडशे वर्षांत मात्रावृत्तात जी मराठी कविता तयार झाली, तिची पाहणी करून, वर्गवारी करून, तिला स्थायिस्थिरपणा मिळवून दिला. आजचे बरेच मराठी कवि आता छंदोरचनेंतील जातिवृत्तानुरूप काव्य करीत असलेले आढळतात.

डॉ. ना. ग. जोशी यानीं मराठी छंदोरचना (१९७४) हा ग्रंथ लिहिला असून, त्यात त्यानीं कै. माधवराव पटवर्धनांच्या छंदोरचना या ग्रंथाच्या मागोवा घेत, मराठी छंदोरचनेचा स्वतंत्रपणे पुनर्विचार केला आहे. श्रीयुत जोशी याना डॉक्टोरेटची पदवी या ग्रंथावरच मिळाली मराठी छंदोरचनेचा विकास (१९५७) या ग्रंथात डॉ. जोशी यानीं मराठी पद्यरचनेचा ऐतिहासिक विकास दाखवित, त्यातील वैशिष्ट्यपूर्ण नमुने दिले आहे. प्राचीन गीतभांडार (१९६९) यात त्यानीं मध्ययुगीन मराठी गीतांचा संग्रह करून त्याला विवेचक प्रस्तावना जोडली आहे.

श्रीधर विनायक वर्तक यांच्या 'तुतारीचे पडसाद' (१९२६) या ग्रंथानें एकेकाळीं खूपच खळबळ उडवून दिली होती. केशवसुताच्या काव्याचें या ग्रंथात करण्यात आलेलें विवेचन मोठें मार्मिक व विचारप्रवर्तक आहे. रविकिरण मंडळानें प्रसिद्ध केलेलें 'काव्यविचार' (१९२४), ना. म. भिडे व द. अ. आपटे यानीं संपादून प्रसिद्ध केलेलें 'वाङ्मयचर्चा' (१९२५) आणि महाराष्ट्र शारदा मंदिर पुणें या संस्थेनें प्रसिद्ध केलेलें 'शारदाविहार' (१९४०) या ग्रंथात अनेक लेखकाकडून लिहून घेतलेले साहित्यविषयक लेख प्रसिद्ध करण्यात आले आहेत. गो. चिं. भाटे यांच्या 'ललितकलामीमांसा' (१९२५) या ग्रंथात नृत्यकला, चित्रकला व साहित्यकला यांचें विवेचन आलें आहे. कविवर्य भास्करराव तांबे यांचा 'कला आणि नीति' (१९३२) हा निबंध लहान असला तरी उल्लेखनीय आहे. नीतिचा आणि कलेचा काहीं संबंध नाहीं, असें मत या निबंधात मांडण्यात आलें आहे.

वस्तुनिष्ठ दृष्टीनें केलें आहे), प्रो. वा. ल. कुलकर्णीकृत वामन मल्हार जोशी, वाङ्मयांतील वादस्थळें, वाङ्मयीन टीका आणि टीपणी (१९५२, यात रस म्हणजे काय, वाङ्मय, आत्मचरित्र इत्यादि विषय आले आहेत), वाङ्मयीन मतें आणि मतभेद (१९४९; यात टीकाशास्त्राची मूलभूत तत्त्वें मांडिलीं आहेत). श्रीयुत वा. ल. कुलकर्णी यांचा श्रीधर कृष्ण-चरित्र आणि दर्शन अलिकडील प्रसिद्ध झालेला ग्रंथहि उल्लेखनीय आहे. प्रो. कुलकर्णी हे सहृदय टीकाकार असुन त्यांचीं मतें स्वतंत्र वृत्तीचीं द्योतक आहेत. थोडें पण मौलिक निबंध लिहिणारें वक्तृत्वाचें प्रो. माधव अचवल यांचा येथें उल्लेख करायला हवा. त्यांच्या लेखनात नवा दृष्टीकोण असतो. त्यांचा किमया नांवाचा निबंधसंग्रह चांगला आहे. लेखक, कवि व मर्मीरसिक या नात्यानें गेलीं तीस वर्षे विविध नियतकालिकांतून लिहिणारें न्याय्याचें तु. ना. वाडकर हेहि उल्लेखनीय आहेत.

वासुदेव कृष्ण भावे (ज. २६ जानेवारी १८८५) यांनीं अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. या पैकीं पुढील महत्त्वाचे होत ब्राह्मणेतर वादाचे स्वरूप (१९२६) तुर्काचें साम्राज्य; पेशवेकालिन महाराष्ट्र, ग्रीस साहित्यादर्श, मुसल्मान पूर्व महाराष्ट्र, ब्राह्मण धर्म दर्शिका, शिवराज्य व शिवकाल (१९५७. भावे यांचे ग्रंथ परिश्रमपूर्वक लिहिलेले व माहितीनें भरलेले असें असतात.

ना. म पटवर्धन–यांनीं बरेच ग्रंथ लिहिलेले आहेत. सहेतुक, उपदेशात्मक पण रसाळ असे ग्रंथ यांचें असल्यानें त्यांचा एकत्र प्रस्तुत प्रधान उल्लेख केल्या वाचुन मला राहवत नाहीं ग्रंथ पुढीलप्रमाणें आहेत. आमची दिवाळी, जगांतील मौजा, जगातील मुलें, साम्राज्यातील आपले संबंधी, आमच्या इंदूचें शिक्षण, हितपत्रें व विरगुळा (१९६०). यांनीं लिहिलेल्या चरित्राचा उल्लेख चरित्राच्या प्रकरणात केला आहे.

श्री. अप्रबुद्ध–यांनीं बरेच मौलिक स्वरूपाचें ग्रंथ लिहिले आहेत. प्रस्तुत सारख्या मर्यादित स्वरूपाच्या ग्रंथात त्यांचा ओझरता उल्लेखच करता येईल.

वैदिक संस्कृतीची पुनर्घटना, ऋग्वेदाचा संदेश, वेदाचें अपौरुषेयत्व, ऐक्याचे खरे शत्रु, भारतीय विवाहशास्त्र, दोन साम्यवाद, लाल गुडगिरी, ब्राह्मण-एक राष्ट्रीय प्रश्न; पातंजल योगसूत्रें इत्यादि ग्रंथ प्रमुख आहेत.

वि गो. आपटे (जन्म ता २४ ऑक्टो. १९०३)-यांनीं गीता ज्ञानप्रदीप, सार्थ शिवमहिम्न, सार्थ हरिपाठ, सार्थ ईशावास्योपनिषद्, संक्षिप्त रामायण इत्यादि पुस्तकें सोप्या व रसाळ भाषेंत लिहिली आहेत.

टीकाविषयक, साहित्यविषयक स्वतंत्र दृष्टिकोन वाचकासमोर मांडणारे काहीं लेखक आहेत. बा. सी. मर्ढेकर यानीं आपल्या 'वाङ्मयीन महात्मता' या ग्रंथात वाङ्मयविषयक नवा दृष्टिकोन दाखविला आहे. सत्यकथा मासिकातील त्यांचे साहित्यविषयक लेख विचारप्रवर्तक आहेत. सौंदर्य आणि साहित्य (१९५५) या ग्रंथात त्यांनीं सौंदर्यभावना म्हणजे काय, कलेची फलश्रुति इत्यादि विषय चर्चीले आहे. वा. ना. देशपांडे हे चांगल्यापैकीं टीकाकार आहेत. 'विचार समीक्षा' हें त्यांचें लहानसें पुस्तक गुणानें मोठें ठरणारें आहे. लालजी पेंडसे यांच्या साहित्य आणि समाजजीवन (१९३५) पुस्तकानें एकेकाळीं खूपच खळबळ उडविली होती. सुप्रसिद्ध पत्रपंडित व लघुकथाकार प्रभाकर पाध्ये यांचें ' कलेचीं क्षितिजें ' हें पुस्तक विचार प्रवर्तक आहे. वामन मल्हार जोशी यांचीं विचारलहरी, विचारविलास आणि विचारसौंदर्य ही तिन्हीं पुस्तकें सोज्वळ आहेत. अनेक ग्रंथावर यात अभिप्राय आले असून अनेक साहित्यविषयक प्रश्नांची समतोल व तार्किक पण रमणीय चर्चा करण्यांत आली आहे. त्र्यंबक शंकर शेजवलकर यानींहि साहित्यासंबधीं काहीं मौलिक विचार प्रकट केले असून ते त्यांच्या 'शेजवलकरांचे लेख' या पुस्तकात वाचावयास मिळतात. प्रसिद्ध नाटककार व विनोदी लेखक आचार्य अत्रे यानीं निरनिराळ्या संमेलनातून जाहीर केलेल्या साहित्यविषयक विचारांना 'ललित वाङ्मय'[१] या

१. सिंहगर्जना (१९५७), मराठी लोक-मराठी मनें, मुद्दे आणि गुद्दे, पंचामृत, साहित्य यात्रा, भ्रमंती, अत्रे उवाच, हशा आणि टाळ्या, चित्रकथा, पत्रकार अत्रे, महात्मा फुले, समाधिवरील अश्रु.

प्रथात स्थान देण्यात आले आहे. त्याचा साहित्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन वास्तववादी, जीवनवादी व रसिकतापूर्ण असा आहे रा. गो हर्षेंकृत 'टीका आणि अभ्यास' व 'गोविंदाग्रज' हे दोन्ही ग्रंथ चांगले साधले आहेत. इंदूरचे ग. वा. कवीश्वर यानीं कला व नीति यांच्यासंबंधीं मौलिक व साधार असे विवेचन केलें असून तें त्यांच्या नीति आणि कलोपासना (१९३४) व वाङ्मय विडंबनाचा वाद (१९४८) या ग्रंथात पाहावयास सापडतें. सुप्रसिद्ध ज्ञानकोशकार डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांच्या 'महाराष्ट्रीयांचें काव्यपरीक्षण' या बहुमोल ग्रंथाचा कोणालाहि विसर पडणें शक्य नाहीं. प्राचीन मराठी कवींची काव्यपरी क्षणाची पद्धति कशा प्रकारची होती त्याचें विवेचन, या ग्रंथात विस्ताराने आले आहे. श्री. ना. बनहट्टी हेहि चांगल्यापैकीं निबंधकार असून त्यांनीं मयूरकाव्य विवेचन, ज्ञानोपासना व भारतीयांचें कर्तव्य, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, एकावली, नाट्य व रंगभूमि, वाङ्मयविमर्श, मराठी रंगभूमीचा इतिहास इत्यादि पुस्तकें अभ्यसनीय आहेत प्राध्यापक मा. का. देशपांडे यानीं 'प्रो. फडकेव्यक्ति आणि वाङ्मय,' 'अत्रे व्यक्ति आणि वाङ्मय' इत्यादि पुस्तकें माहितीपूर्ण व खरी आहेत. वा. भा. पाठक यानीं 'टीका व टीकाकार' नावाचा मोठा ग्रंथ लिहून मराठींतील टीकावाङ्मयावरून काहीं सिद्धांत निघतात कीं काय तें पाहाण्याचा प्रयत्न केला आहे. डॉ श. गो. तुळपुळे यांचे 'यादवकालीन मराठी' व 'पांच संतकवी' हे दोन्ही ग्रंथ अनुक्रमें भाषाभ्यासी व संतप्रेमी वाचकांना मोलाचे वाटतील डॉ. माधव गोपाळ देशमुख यांचा 'मराठीचें साहित्यशास्त्र' हा ग्रंथ विचारप्रवर्तक आहे. याशिवाय प्र. श्री कोल्हटकरकृत 'आकाशवाणी,' ना. गो. चापेकरकृत निबंधक लेख भाग १ व २, महादेव मल्हार जोशीकृत स्वामी सच्चिदानंदांचे विचार, प्रा. प्रामोपाध्येकृत वाङ्मयीन मूल्यें व जीवनमूल्यें, दु. का. संतकृत साहित्य आणि संस्कृति व कल्पनाविलास; प्रा. द. सी पंगूकृत प्राचीन मराठी कविपंचक, आस्वाद, तुषार; श्री मा. दाभाडे ऊर्फ शशांककृत कलांतरंग, भारतीय चित्रकला, चित्रामंदिरात इत्यादि ग्रंथ अवश्य वाचण्याजोगे आहेत

नाट्यसृष्टिसंबंधानें चर्चा करणारें बरेंच साहित्य मराठींत आहे. काशिनाथ बाळकृष्ण मराठे यांचा नावल व नाटक या विषयींचा निबंध इ. स. १८७२ मध्यें प्रसिद्ध झाला. आजच्या दृष्टीनें पाहतां निबंध सामान्य दर्जाचाच म्हटला पाहिजे. म. ना. ठोसर व ग. स. मराठे यांच्या नाट्यकलाकुठार (१९०८) या ग्रंथानील कोल्हटकरांच्या गुप्तमंजूष नाटकावरील विनोदी व मार्मिक टीकेनें एकेकाळीं खूपच खळबळ उडवून दिली होती. म. ना. ठोसर यांनीं हाच क्रम पुढें चालवून आपल्या नाट्यकलाकुठाराचे दोन घाव गडकऱ्यांच्या द्रौपदी व मेनका या नाटकांना लाविले. का. ना. पटवर्धन यांनीं 'नाटकांचे तारे' (१९१४) हा ग्रंथ लिहून त्यांत मराठी रंगभूमी, नट, नाटककार इत्यादींवर विनोदपूर्ण टीका केली. न. चिं. केळकर यांचें 'तोतयाचें बंड' हें नाटक प्रसिद्ध होतांच श्री. कृ. कोल्हटकर यांनीं मासिक मनोरंजनांत अनेक लेखमाला (१९१४) लिहून त्यांचें नाट्यशास्त्राधारें विस्तृत विवेचन केलें. अनंत वामन बर्वे यांनीं नाट्यबोध व नाट्यकथामृत इत्यादि पुस्तकें लिहून रंगभूमीची चांगली सेवा केली. आप्पाजी विष्णु कुळकर्णी व शंकर बापूजी मुजूमदार हे रंगभूमि नांवाचें मासिक कांहीं वर्षें चालवीत होते. सदरहू मासिकांतून रंगभूमिविषयक अनेक प्रकारची चर्चा आली आहे. या शिवाय शंकर बापूजी मुजूमदार यांनीं अण्णासाहेब किर्लोस्कर, भाऊराव कोल्हटकर, गॅरीक इत्यादींचीं चरित्रें, तसेंच 'महाराष्ट्रीय नाटककार' कुलीन स्त्रिया व रंगभूमि इत्यादि पुस्तकें लिहून एकोणिसाव्या शतकांतील मराठी रंगभूमीची बरीचशी यथार्थ कल्पना आणून दिली आहे. चिं. ग. भानू यांनीं भरतमुनीच्या 'नाट्यशास्त्र' ग्रंथाला मराठी वेषभूषा चढविली. डॉ. वि. पा. दांडेकर यांनीं 'केळकरांचीं सहा नाटकें' (१९३२) हा प्रबंध प्रसिद्ध करून त्यांत केळकरांच्या तोतयाचें बंडादि सहा नाटकांचा परामर्श घेतला आहे. मराठी नाट्यसृष्टि पौराणिक नाटकें (१९४१) व मराठी नाट्यसृष्टि–सामाजिक नाटकें (१९४५–१९२८)[1] या दोन ग्रंथांत दांडेकरांनीं मराठी नाट्यसृष्टीचा

---

१ (याची द्वितीयावृत्ति इ. स. १९५८ मध्यें प्रसिद्ध होऊन तेथपर्यंतच्या सामाजिक नाटकांचा विचार त्यांत आला आहे)

मुखवार्तापासून ते इ. स. १९५८ पर्यंतच्या काळाचा विस्तारानें व साधार विचार केला आहे 'मराठीचा नाट्यसंसार' या ग्रंथांत वि. स. खांडेकर यांनीं मराठी नाट्यसृष्टीचा थोडक्यात पण चांगला परामर्ष घेतला आहे. व. शा देसाई यांनीं 'मखमलीचा पडदा' हा ग्रंथ लिहून त्यात मुख्यतः गंधर्व नाटक मंडळीच्या रंगभूमीचा व तदनुषंगानें काहीं नाटकांचा विचार केला आहे.[1] भा. वि. वरेरकर गणपतराव बोडस व गो. ग. टेंबे यांनीं आत्मचरित्रपर पुस्तकें लिहून त्यात मराठी रंगभूमिसंबंधानें स्वतःचे बरेच अनुभव लिहिले आहेत. धोंडो वासुदेव गद्रे कृत 'नाट्य सुगंध' (१९६०) मध्यें नाट्यविषयक व देवलांसंबंधीं लेख आले आहेत. पु. गो. काणेकर ऊर्फ शारदाश्रमवासी यांचें 'माझ्या काहीं नाट्यस्मृति' हें पुस्तक चांगलें आहे. डॉ. य. ग. लेले यांचें 'यक्षगान-भागवत नाटक' हें पुस्तक विशिष्ट नाट्यप्रकाराची माहिती देणारें आहे. या शिवाय वामन हरि धारपुरेकृत ग्याडिलकरांची नाट्यसृष्टि; जोशी–साठेकृत गडकरी व किर्लोस्कर; वि. म कुलकर्णीकृत 'नाटककार खाडिलकर', (मृत्यु मार्च १९५४) वि. द. साठेकृत 'मराठी नाट्यकथा'[2] वा. वि. जोशीकृत नाट्यनिबंध, शिल्पकार र. कृ. फडकेकृत नाट्यपरामर्ष (१९४७), शं. वा. सहस्रबुद्धेकृत नाट्याचार्य खाडिलकर, के. शिंदेकृत नाटक शास्त्र आणि तंत्र, डॉ मनोहर माधव आळतेकरकृत शोककारण आणि मराठी शोकांतिका इत्यादि ग्रंथहि अभ्यसनीय आहेत

समाजशास्त्र या सदराखालीं सामान्यपणें पडू शकतील असे काहीं चांगले ग्रंथ मराठींत तयार झाले आहेत. अशा ग्रंथात ना. गो. चापेकरकृत बदलापूर व चित्पावन; वा. कृ. भावेकृत पेशवेकालीन महाराष्ट्र व मुसलमान पूर्व महाराष्ट्र; श्री. त्र्यं. केतकरकृत भारतीय समाजशास्त्र व प्राचीन महाराष्ट्र, दा. ना. आपटेकृत हिंदी मुमेरी संस्कृति, साने गुरुजीकृत भारतीय संस्कृति, महादेवशास्त्री दिवेकर-कृत हिंदुसंस्कृतिप्रदीप व आर्य संस्कृतीचा उत्कर्षापकर्ष; गो. म. जोशीकृत हिंदूंचें

१ नट, नाटक, नाटककार (१९५७) या ग्रंथात नाट्यशास्त्रावर चर्चा आहे.

२. मराठी नाट्यरचना (तंत्र आणि विकास १९५५).

समाजरचना शास्त्र, गो. चिं. भाटेकृत समाजशास्त्रावरील व्याख्यानें, डॉ. शं. दा. पेंडसेकृत महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास, डॉ. इरावती कर्वेकृत मराठी लोकांची संस्कृति, श्री. म [1]भाटेकृत अस्पृश्यांचा प्रश्न व पंचमानवसमाज; विठ्ठल रामजी शिंदेकृत भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न, डॉ. आंबेडकरकृत अस्पृश्य मूळचे कोण इत्यादि ग्रंथांचा समावेश होऊ शकेल.

हिंदुधर्मचर्चा या सदराखालीं ज्यांचा समावेश होऊ शकेल अशा ग्रंथांत चिं वि. वैद्यकृत हिंदु धर्माचीं तत्त्वें, वि. दा. सावरकरकृत हिंदुत्व, रघुनाथशास्त्री कोकजेकृत नवा आचारधर्म, भारतीय हिंदूंच्या अवनतीची मीमांसा, धर्मस्वरूप निर्णय; महादेवशास्त्री दिवेकरकृत नवा हिंदुधर्म, धर्मशास्त्रमंथन; केशव लक्ष्मण दप्तरीकृत धर्मरहस्य इत्यादि ग्रंथांचा निर्देश करता येईल. जुन्या पौराणिक कथा नव्या पद्धतीनें कीर्तनांत सांगणारीं दोन छोटीं पुस्तकें पुण्याचे श्री. विष्णु सखाराम घाटे यांनीं प्रसिद्ध केलीं आहेत. त्यांपैकीं एक आहे सावित्रीचें कथानक (१९३०) व दुसरें आहे मत्सासुर (१९३१). दोन्ही पुस्तकांत तत्कालीन भारतीय परिस्थितीचें प्रतिबिंब पडलें असून, लेखक त्यांवर कीर्तनें करीत असत व तीं लोकप्रिय होत. याच संदर्भात बडोद्याचे कीर्तनकेसरी नानाबुवा सुपेकर यांचीं कीर्तनविषयक पुस्तकें उल्लेखनीय आहेत.

प्रवासवृत्तें

मराठींत प्रवासवृत्तें बरींच आहेत. त्या सर्वांचा परामर्श येथें घेणें अशक्य आहे. काहीं ठळक वैशिष्ट्यपूर्ण ग्रंथांचाच येथें अंतर्भाव करण्यांत आला आहे. हिमालयांतील यात्रांचें वर्णन ल. वा. भावे, सयाजीराव गायकवाड, मो. गो. काळे, मो. ह. फडके, द. बा. उर्फ काका कालेलकर व कुंदर दिवाण यांनीं केलें आहे. मो. ह. फडके यांनीं 'माझी तीर्थयात्रा' (चार भाग) चाललें आवश्यक आहे. काका कालेलकरांचें माऊ धर्माधिकारी यांनीं अनुवादलेलें 'हिमालयांतील प्रवास' हें पुस्तक अत्यंत वाचनीय आहे हिमालयाची हाक

१. मृत्यु–२५ डिसेंबर १९५७ पुणें येथें कॅन्सरच्या विकारानें.

(१९४८) हे सुंदर दिवाळीचे पुस्तक चांगले आकर्षक आहे. पं. महादेवशास्त्री जोशी यांचा तीर्थरूप महाराष्ट्र लालित्य पूर्ण भाषेने व माहितीने भरलेला आहे. श्री ग. टिकेकरांची प्रवासवर्णने चांगली असतात. 'मुसलमानी मुलुखातली मुशाफरी' हे पुस्तक देशाभिमानी दृष्टी ठेवून लिहिलेले आहे. "भारतभ्रमण" हे ग. गो. भिडे यांचे पुस्तक उल्लेखनीय आहे. एन. एम. शिरवळकरकृत टीरोच्या सुवर्णस्वारीयात' (१९४७); गो. नि. दांडेकरकृत नर्मदेच्या तटाकी; ही प्रवासवर्णने भावपूर्ण आहेत. अनंत काणेकर यांची धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे, आमची माती-आमचे आकाश व निळे डोंगर तांबडी माती ही तिन्ही पुस्तके रसिकता व व्यक्तिमत्त्वदर्शक झाली आहेत. प्रवासवृत्तान्त त्यांना एक स्वतंत्र स्थान आहे. पं. वा. काणे यांचा युरोपचा प्रवास सरस आहे. गंगाधर गाडगीळकृत साता समुद्रापलिकडे; अरविंद गोखलेकृत अमेरिकेस पहावे जाऊन' सौ. कमला फडकेकृत जितेन्द्रमची सफर; भा. गो. घाणेकर कृत काशी वाराणसी दर्शन; ज. पा. देशमुख कृत मला दिसलेला रशिया; ज्ञानेश्वर नाडकर्णी कृत विलायतची वारी, गौतम बुद्ध पाठक कृत श्री सोमनाथ तीर्थ, प्रभाकर पाध्ये कृत वैशिष्ट्य पूर्ण नवी क्षितिजे व उडता गालिचा; त्रि. गो. साठे कृत आसेतु हिमाचल; गो. त्रिं माटे कृत अनाकर्षक तक्षशिलाने भरलेली अनेक प्रवास वर्णने ही आपापल्या परीने उल्लेखनीय अशी आहेत या सर्व प्रवास वृत्तात मनात तारुण्यातील भरणारा व दणदार शैलीने नटलेला श्री पु ल. देशपांडे यांचा 'अपूर्वाई' (१९६०) या नावाचा वृत्तांत अत्यंत सरस आहे. एका दृष्टीने तो अपूर्वच आहे

इतिहासविषयक ग्रंथात चिं वि. वैद्यकृत महाभारताचा उपसंहार, महाराष्ट्रीय कृत रामायणाचा उपसंहार, के. ल. दप्तरीकृत महाभारतीय युद्धकालनिर्णय, वि. दा. सावरकरकृत १८५७ चे स्वातंत्र्ययुद्ध व हिंदुपदपादशाही; य. न. केळकरकृत ऐतिहासिक पोवाडे, वसईची मोहीम व इतिहासातील सहली; त्र्यं. वि. आपटेकृत मुधोळ संस्थानच्या घोरपडे घराण्याचा इतिहास, पोतदारकृत इतिहास व इतिहाससंशोधन, प्रभाकर पाध्ये व श्री. रा. टीकेकरकृत आजकालचा

महाराष्ट्र, भास्करराव जाधवकृत रामायणावर नवा प्रकाश, रियासतकार सरदेसाई यांच्या विविध रियासतींचा याचा प्रामुख्यानें अंतर्भाव करतां येईल. म. म. वा. वि. मिराशीकृत संशोधन मुक्तावलि. सर १,२,३; मेघदूतातील रामगिरी अर्थात् रामटेक; दे. गो. लाडवेकृत नागपूरचा सांस्कृतिक इतिहास व संशोधनांजलि; यादव माधव काळे यांनी संपादलेली नागपूरकर भोसल्यांची बखर, न. शे. ऊर्फ दादासाहेब पोहनेरकरकृत 'दासोपंतांची पासोडी' (हा ग्रंथ संशोधन पर असून अेक दर्जाचा आहे.)

तत्त्वज्ञान या सदराखालीं सामान्यतः पडणारे बरेच महत्त्वाचे ग्रन्थ तयार झाले आहेत. अशा ग्रन्थांत रा. द. रानडेकृत[1] उपनिषद्रहस्य, श्री. म. वैद्यकृत प्रणवोपासना, लक्ष्मणशास्त्री जोशीकृत आनंदमीमांसा, ना. सी. फडकेकृत आधुनिक गीता, स. कृ. फडकेकृत मनोबोध आणि नवामनु, ग. स. भागवतकृत आत्मविद्या म्हणजे काय,[2] वि. रा. राजवाडेकृत नासदीयसूक्तभाष्य, मो. गो. मिडेकृत मननामोद, म. ह. मोडककृत खडे तात्त्विक बोल, सी. म. फडकेकृत वेदांतनिदर्शन, वि. वा. आपटेकृत श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यार्थ, वि. रा. राजवाडेकृत गीताभाष्य, सदाशिवशास्त्री भिडेकृत श्रीमद्भगवद्गीतार्थ-रहस्यदीपिका, ज. स. करंदीकरकृत गीतार्थमंजरी, महादेव सीताराम सुडलेकृत गीताप्रणीत व्यवहारशास्त्र (१९५९); डॉ. के. ल. दप्तरीकृत औपनिषदिक जीवनसौख्य, श्री गणेश विष्णु तुळपुळेकृत श्री अंबुराव महाराजांच्या आठवणी, परमार्थपथ, तुकाराम भक्तीचा डांगोरा, साक्षात्कार पथावर तुकाराम; संतप्रणीत स्वरूप साक्षात्कार; गुरुदेव रानडे यांची परमार्थपर व्याख्यानें, नामदेव; फकिराजी गणगणेकृत भागवतधर्म आणि ईश्वर साक्षात्कार; वि. म. कर्वे (जन्म ४ फेब्रुवारी १८९३ बडोदें. मृत्यु १६ डिसेंबर १९६० पुणें येथें) यांचा उल्लेख येथेंच केलेला बरा. कोशकार कर्वे म्हणून ओळखले जात. डॉ. केतकरांच्या ज्ञानकोशात त्यांनीं पुष्कळ

१. मृत्यु ६-६-५७ गुरुवार, निंबाळ येथें.

२ ईश्वर आहे की नाहीं, सिद्धपुरुष व त्यांचे संप्रदाय, राजयोगाची मूलतत्त्वें.

लिहिले आहे. महाराष्ट्र शब्दकोश, महाराष्ट्र वाक्संप्रदायकोश, शास्त्रीय परिभाषा कोश इत्यादि त्यांची पुस्तकें उपयुक्त आहेत. त्यांनीं अनेक विषयांवर लिहिलेले लेख माहितीनें भरलेले आहेत. ग. वा कवीश्वरकृत गीतातत्त्वदर्शन इत्यादि ग्रंथांचा तसेंच व्यक्तींचा समावेश करता येईल.

शिक्षणविषयक मानसशास्त्रीय ग्रंथांत द. ना. नेनेकृत शिक्षणकला व मानसशास्त्र, ना. म पटवर्धनकृत आमच्या इंदूचें शिक्षण व भा. धों कर्वेकृत अध्यापन व मानसशास्त्र यांची गणना होऊं शकेल. ज्योतिःशास्त्रासंबंधीं झालेल्या ग्रंथांत के. ल. दप्तरीकृत भारतीय ज्योतिःशास्त्रनिरीक्षण, श. बा. दीक्षितकृत भारतीय ज्योतिःशास्त्र व ज्योतिर्विलास हे ग्रंथ प्रमुख होत. आइनस्टाईनच्या अपेक्षावादावर प्रो द. गो मटंगेकृत अपेक्षावाद व भारद्वाजकृत सापेक्षवाददर्शन अशीं दोन उल्लेखनीय पुस्तकें आहेत

व्याकरण, भाषाशास्त्र, व्युत्पत्तिविषयक ग्रंथांत प्रा. कृ. पां. कुलकर्णीकृत भाषाशास्त्र आणि मराठी भाषा, मराठी भाषा-उद्गम व विकास, व्युत्पत्तिकोश; य. रा. दातेकृत भाषाशास्त्र व जगांतील भाषा, मराठी भाषेची उत्पत्ति, मराठी भाषेची वाट, महाराष्ट्रदेश जनता व भाषा; ना. म. पावगीकृत भाषाशास्त्र, राजारामशास्त्री भागवतकृत प्राकृतभाषेची चिकित्सा; वि. का. राजवाडेकृत ज्ञानेश्वरीचें व्याकरण. गो. कृ मोडककृत मराठीचें अंतरंगदर्शन, मोरो केशव दामलेकृत शास्त्रीय मराठी व्याकरण[1] इत्यादींची प्रामुख्यानें गणना होते.

अर्थशास्त्रावरील प्रमुख ग्रंथांत वा. गो. काळेकृत अर्थशास्त्र व भारतीय अर्थशास्त्र, धनंजयराव गाडगीळकृत हिंदुस्थानचा आर्थिक इतिहास; न. वि. गाडगीळकृत ग्यानबाचें अर्थशास्त्र व हिंदी अदाअपत्रकें, आचार्य जावडेकरकृत अर्थशास्त्र कीं अनर्थशास्त्र यांचा समावेश होतो राजकारणविषयक ग्रंथांत न. चिं. केळकरकृत राज्यशास्त्र, आचार्य जावडेकरकृत आधुनिक भारत, पा. वा. गाडगीळ कृत कॅपिटल, न. वि. गाडगीळकृत राज्यशास्त्रविचार, ज. स. करंदीकरकृत

१ डॉ ना गों कालेलकरकृत ध्वनिविचार (१९५६)

निवडक लेख, ग. वि. केतकरकृत मर्मभेद, भा. व. भोपटकरकृत भाल्याच्या फेरी भाग १-२ दत्त नारायण आपटेकृत 'निसर्गसंपत्ति व मानव', पॅलेस्टाईन, (यांनी ह्यूमाच्या मॅन इन दि आयर्न मास्कचे भाषांतर, टॉलस्टॉयच्या वॉर अँड पीसचें युद्ध आणि शांतता-भाषांतर केलें आहे. राजकीय व अर्थशास्त्रीय लेखन यांचें विपुल आहे) इत्यादींची गणना होईल.

संकीर्ण निबंधांत वि. दा. सावरकरकृत सावरकर साहित्य भाग १ ते २ व क्षकिरणें; विनोबा भावेकृत गीता प्रवचनें, मधुकर व विचारपोथी, के. सी. ठाकरेकृत स्वाध्याय संदेश, आचार्य कालेलकरकृत हिंडलग्याचा प्रसाद, ग्रंथालयीन वर्गीकरण इत्यादि पुस्तकांचे कर्ते श्री. पु. कोल्हटकर (ज. २१-६-१९११). जगांत वागावें कसें ? जपानच्या प्रगतीची शिटोरी, सुलभ वेदांत, इच्छापूर्ति करणारा धर्म इत्यादि ग्रंथांचे कर्ते वि. रा वेलणकर (ज. ६ जानेवारी १८८७); संत वाङ्मयाचा परामर्श (१९५६) व युरोपियनांचा मराठीचा अभ्यास व सेवा (१९६०) या ग्रंथांचे कर्ते डॉ. श्री. म. पिंगे (ज. २४ एप्रिल १९१६), संकेत कोश (१९५९) या ग्रंथाचे संपादक श्री. शा. हणमते, विज्ञानप्रणीत समाजरचना, भारतीय लोकसत्ता (१९५४) स्वभावलेखन, माझें चिंतन, राजविद्या (१९५९) इत्यादि मौलिक ग्रंथांचे चिंतनशील वृत्तीचे व विधायक प्रकारची टीका करणारे ग्रंथकार डॉ. पु ग. सहस्रबुद्धे (ज. १०-६-१९०४), मराठी काव्यसमीक्षा, निर्झरिणी व साहित्य सौरभ या पुस्तकांचे लेखक वि. अ. कुलकर्णी, निबंधलेखन (१९६०) या पुस्तकाचें कर्ते मा. गो दामाडे (ज. ४-१-१९११); मराठी ग्रंथ सूचिकार शंकर गणेश दाते; इंग्रजी काव्यस्फूर्तींची पाणपोई खंड १ व २ आणि गंगालहरी या भाषांतरित ग्रंथांचे कर्ते लक्ष्मण गोविंद विंझे (ज २ मार्च १९०२), इत्यादींची गणना होईल.

पत्र पंडितांत काहींकाचे आपापल्या पत्रांतील लेख साहित्याच्या कसोटीला उतरणारे असे असतात. मागच्या पिढींत लो. टिळक, आगरकर, शिवरामपंत परांजपे, न. चिं. केळकर, कृष्णाजीपंत खाडिलकर, अच्युतराव कोल्हटकर,

भालाकार भोपटकर, ज. स. करंदीकर हे अशापैकी अग्रणी लेखक होते. चालू पिढींत तरुण भारतातील ग. त्र्य. माडखोलकर यांचे लेख भाषेचा डौल, भरघोसपणा, आवेश, उपरोध यांनी मंडित असतात. अहमदनगरच्या संघशक्तीचे संपादक भारदे यांचे लेख विवेचकता, समतोलपणा व भाषेचा प्रवाह यांनी उठून दिसतात. वैनतेयकर्ते मे. द. शिरोडकर यांचे लेख केळकरांच्या धाटणीचे सजवून लिहिलेले व समतोलविचाराचे असतात. नवशक्तीचे एका काळचे प्रभाकर पाध्ये, लोकसत्तेचे ह. रा. महाजनी, नवयुगचे आचार्य अत्रे, केसरीचे ग. वि. केतकर, त्रिकाळचे शिवरामपंत करंदीकर, जनवाणीचे ना. ग. गोरे, काळचे शंकरराव दाते व विविधवृत्ताचे वावडेकर हे शैलीकार संपादक म्हणून सांगता येतील

११

लघुनिबंध

लघुकथा मुक्तीत भावगीत इत्यादि वाङ्मयप्रकाराप्रमाणेंच, लघुनिबंध हा वाङ्मयप्रकार मराठीनें इंग्रजी साहित्यातून प्रेरणा मिळवूनच निर्माण केला आहे. ईलिया (ऊर्फ चार्ल्स लॅम), आल्फा ऑफ दि प्लाऊ (ऊर्फ गार्डिनर), रॉबर्ट लिंड, ल्यूकस इत्यादि सुप्रसिद्ध इंग्रज लघुनिबंधकाराच्या अनुकरणानेंच मराठींत प्रो. फडके, खांडेकर, काणेकरादि लेखकांनीं लालित्यपूर्ण लघुनिबंध तयार केले असें म्हणावयास हरकत नाहीं. लघुनिबंध गेल्या पंचवीस वर्षांतच मराठी साहित्यात रूढ झाला. त्यापूर्वी चिपळूणकर, आगरकर, परांजपे, अच्युतराव कोल्हटकर, केळकर यांच्यासारख्या प्रतिभासंपन्न लेखकांचे निबंध लोक वाचीत असत. या निबंधात व लघुनिबंधात मूलतः फरक आहे. निबंधात एखाद्या गोष्टीचें संपूर्ण व वस्तुनिष्ठ असें विवेचन असतें, तर लघुनिबंधात अंशतः व आत्मनिष्ठ असें विवेचन असतें. निबंधकार स्वतःविषयी सहसा काहीं सांगत नाहीं. याच्या उलट लघुनिबंधकार स्वतःच्या आवडीनिवडी, आचारविचार, यांविषयी मोकळ्या मनानें वाचकांना सर्व काहीं सांगतो. निबंधाची भाषाशैली प्रौढ, गंभीर, मुद्देसूद, काटेकोर असते, तर लघुनिबंधकार रमतगमत खेळकर पणानें वाचकाशीं हितगुज करताना आढळतो निबंधाचे विषय गंभीर, जीवनोपयोगी असे असतात, तर लघुनिबंधाला पायातल्या वेरसुणीपासून ते घरधनिणी पर्यंत वाटेल तो विषय चालतो. मिडास राजाच्या हस्तस्पर्शानें मातीचेंहि सोनें होई. त्याप्रमाणें लघुनिबंधकाराच्या लेखणीनें कोणत्याहि क्षुद्र विषयांतील सत्य आणि सौंदर्य बाहेर पडू लागतें. लोकशाहीच्या आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या सध्याच्या काळात जुन्या निबंधाच्या पद्धतीनें उपदेशामृताचे घोट पाजणें लोकांना

रुचत नाहीं. त्याऐवजीं आपले अनुभव, आपला दृष्टिकोन, आपल्या विशिष्ट आवडीनिवडी, आपले विचार धर्मोपदेशकाप्रमाणें नाहीं तर एखाद्या सुहृदा-प्रमाणें सांगितलेले लोकांना आवडतात. मराठी लेखकांनीं ही गोष्ट हेरली आहे आणि म्हणूनच गल्या पस्तीस वर्षांत लघुनिबंध अधिकाधिक लोकप्रिय होत आहेत.

मराठींतील लघुनिबंधाच्या जनकत्वाचा मान प्रा. ना. सी. फडके यांच्याकडे सहजच जातो. रत्नाकर मासिकांत इ. स. १९२६ मध्यें प्रथम त्यांनीं 'गुजगोष्टी' या सदराखालीं लघुनिबंध वाचल्या सुरवात केली. गुजगोष्टी, नव्या गुजगोष्टी धूम्रवलयें व पहाडाया असे चार लघुनिबंधसंग्रह प्रो. फडके यांनीं प्रसिद्ध केले असून, त्यांतील बहुतेक सर्व निबंध लालित्यपूर्ण भाषा, बेतशीर विनोद, माफक तत्त्वज्ञान आणि बहारीचें व्यक्तिमत्व यांनीं नटलेले आहेत. सामान्यपणें रूढ असलेल्या विचाराच्या उलट प्रकारचे विचार आपल्या गुजगोष्टींत खेळकरपणानें व चमत्कृतिपूर्णतेनें मांडून वाचकांचें लक्ष वेधण्याची प्रो. फडके यांची हातोटी वाखाणण्या जोगी आहे. सहल, पोरखेळ, मित्र इत्यादि निबंधांत ही तन्हा पाहावयास सापडते. रसिकता, सहृदयता, आशावाद, जीवनाकडे पाहण्याचा सकस दृष्टिकोन, काव्यात्मकता इत्यादि गुणविशेषांमुळें त्यांचें लघुनिबंध श्रेष्ठ दर्जाचे वाटतात.

नि स खांडेकर यांचे आतापर्यंत वायुलहरी, चांदण्यांत, सायंकाळ, अविनाश, तिसरा प्रहर, कल्पकता, मंझधार इत्यादि दहा निबंधसंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत कलाविलास आणि तत्त्वप्रतिपादन यांचा सुंदर समन्वय त्यांच्या अनेक उत्तम निबंधांत पाहावयास सापडतो. समाजांतील अनेक उणीवांबद्दल त्यांना कमालीचें दु ख होतें याच कारणानें त्यांच्या निबंधांत माणुसकीचें समर्थन व जिव्हाळा हीं पदोपदीं आढळतात खांडेकरांच्या इतर ग्रंथांप्रमाणेंच त्यांच्या लघुनिबंधांतहि कोट्या आणि सुभाषितें यांची रेलचेल असते. त्यांचे निबंध वाचीत असतांना रसिक, बहुश्रुत, ध्येयवादी, दयाशील अशा सुहृदाशीं आपण गप्पा मारीत आहोंत असें वाटतें.

प्रा अनंत काणेकर[१] यांचे आतापर्यंत पिकलीं पानें, विजेची वेळा, शिंपले आणि मोतीं, तुटलेले तारे आणि उघड्या खिडक्या असे पाच लघुनिबंधसंग्रह प्रसिद्ध झाले असून त्यातील निबंध आटोपशीर, मनोरंजक व विचारप्रवर्तक आहेत. आजची विकृत समाजरचना व त्यात आढळणारीं ढोंगसोंगें यांचा खरपूस समाचार उपरोधिक शैलीनें त्यांनीं आपल्या निबंधांतून घेतला आहे. भाषेच्या लालित्यापेक्षा विचाराच्या मौलिकतेकडे ते अधिक लक्ष देत असलेले दिसतात. थोर मनाच्या पण वितंडवाद घालणाऱ्या गणूकाकांचें एक अविस्मरणीय पात्र काणेकरांनीं आपल्या निबंधांतून निर्माण केलें आहे. वि. ल भावे यांचे झरोके व पिसारा नांवाचे दोन लघुनिबंधसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. काव्यात्मकता व प्रसन्नता हे दोन विशेष गुण त्यांच्या निबंधांत आढळतात. फसवे चेहरे, बैलगाडी व मोटार, उडाणटप्पू, पावसाळी छत्र्या, शेजारचे संगीत इत्यादि निबंधांत हे गुण पाहावयास सापडतात.

वि पा दांडेकर[२] यांचे आतापर्यंत फेरफटका, टेकडीवरून, एक पाऊल पुढें, काळ खेळतो आहे व पंचवीस वर्षांनंतर असे पाच लघुनिबंधसंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत त्यांच्याविषयीं सुप्रसिद्ध साहित्यिक वि स. खांडेकर म्हणतात, "लघुनिबंध लिहिण्याची त्यांची पद्धति साधत. थोडीशी फडक्यांच्या सारखी भासली तरी खास त्यांचीं अशीं अनेक वैशिष्ट्यें त्यांच्या लेखनात आहेत. त्यांच्या लघुनिबंधांत विषयाचें वैचित्र्य भरपूर असतें स्वत विषयीं बोलताना अथवा स्वत वर टीका करताना ते जो मनाचा मोकळेपणा व वृत्तीचा खेळाडूपणा प्रगट करू शकतात, तो वाचकाला मोठा आकर्षक वाटतो जीवनातल्या सर्व गोष्टींवर त्यांचें प्रेम आहे त्यामुळें त्यांच्या लघुनिबंधांत अनेकदा एका जातिवंत रसिक मनाचें दर्शन होतें."

---

१ पांढरी शिदें (१९५७) सर्व निबंधांचा एकत्रित संग्रह.

२. रानराणी (१९५८) निवडक निबंधांचा संग्रह वि स खांडेकरांच्या प्रस्तावनेसह

र. गो. सरदेसाई यांचे 'चलनी नाणीं' व 'कागदी विमानें' असे दोन लघुनिबंधसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. त्यांचा व्यवसाय पत्रकाराचा असल्यानें, चमत्कृतिपूर्ण बातम्या प्रत्यहीं त्यांच्या कानावर येत असतात. चार हजार प्रकारचीं घटनें गोळा करणारी बाई, गरताल 'डी' सेरीज वाहनांचीं सर्व असलेली व्हिटॅमिन्स, *पंडित नेहरू व सायकल, वृत्तपत्र नसलेला देश अशा सारख्या चित्तवेधक वृत्तांतून* त्यांचे निबंध तयार होतात. बहुश्रुतपणा आणि विनोदी दृष्टि यांच्यामुळें त्यांचे लघुनिबंध खुसखुशीत बनले आहेत. समाजातील अनेक दोषांवर त्यांनीं आपल्या निबंधांतून उपरोधपूर्ण टीका केली आहे. ना. मा. संत यांनीं काहीं थोडी पण सरस कविता जशी लिहिली, तसेच थोडे पण वैशिष्ट्यपूर्ण लघुनिबंधहि लिहिले. 'उघडे लिफाफे' नावाचा त्यांचा लघुनिबंधांचा संग्रह प्रसिद्ध आहे. प्रसन्न भाषा, विनोदीवृत्ति आणि आत्मनिवेदनांतला मोकळेपणा यामुळें त्यांचे निबंध रसिकमान्य झाले आहेत. सुप्रसिद्ध कवि बा. भ. बोरकर यांचा 'कागदी होड्या' लघुनिबंधसंग्रह प्रसिद्ध आहे. काव्यात्मकता आणि तत्त्वचिंतन यांचा सुरेख मिलाफ त्यांच्या निबंधांत आढळतो. डॉ. श्री. स. भावे यांचे *पहिली उडी* व *मला नाहीं पटत* असे दोन लघुनिबंधसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. रूढ विचारांच्या उलट बाजूनें विचार करून आपले निबंध सजविण्याची त्यांची तऱ्हा वाखाणण्याजोगी आहे. मला नाहीं पटत या संग्रहांतील प्रायः सर्व निबंध अशा प्रकारचे आहेत. प्रा. वि. द. साळगावकर यांचा लघुनिबंधसंग्रह किनाऱ्यावर या नावानें प्रसिद्ध आहे. लेखक मूळचे मालवणचे म्हणजे समुद्र किनाऱ्यावर राहणारे असल्यानें तंतोतंत असें जसें हें नाव म्हणता येईल, तसेंच आयुष्यांत तटस्थ किंवा किनाऱ्यावर उभे राहून जीवनाचें जें दृश्य दिसतें तद्दर्शकहि ते म्हणता येईल. अभिजात रसिकता, सहृदयता व बहुश्रुतता हे प्रमुख विशेष म्हणून त्यांच्या निबंधांचे सांगता येतील. कुसुमावती देशपांडे यांच्या निबंधांचा अद्यापि स्वतंत्र संग्रह प्रसिद्ध झालेला नाहीं. लघुकथांच्या जोडीनेंच त्या आपले वेचक लघुनिबंध प्रसिद्ध करीत असलेल्या दिसतात. काव्यात्मकता हा त्यांच्या निबंधांचा मुख्य विशेष मानता येईल. गो. ग. टोइके यांचे निबंधहि वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. सुप्रसिद्ध कवि

यशवंत यांचा 'कातणीचें घर' नांवाचा लघुनिबंधसंग्रह प्रसिद्ध आहे. काव्यात्मकता व बहुश्रुतता हे त्याच्या निबंधाचे गुणविशेष सांगता येतील. ध्येयवादी दृष्टी आणि वृत्तीचा निर्लेपपणा यामुळें यशवंताचे निबंध वाचनीय झाले आहेत. याशिवाय 'सावल्यांचा खेळ' कर्ते निरंतर, 'नकोत त्या गोष्टी' कर्ते वा. भा. पाठक, 'काजवे' कर्ते शंकर साठे, 'धूम्रवलय' कर्ते मा. का. देशपांडे, 'कांहीं माणसें' पांडुरंगचार, हातचा एक कर्ते स. वि. देशपांडे (ब. १८-९-१९०२ बडोदें) 'रायआवळे' कर्ते आवळसकर, सगमकर्ते द. दा. पेंडसे व द. पा. पडसे, पाला पाचोळा कर्ते न. चिं. केळकर; सुगसंवाद कर्ते वा. पु. दामले; यमुनाजळीं कर्ते बाल्शंकर देशपांडे, विसाग कर्ते डॉ. वर्टी, सावळाच रंग तुझा कर्ते शांताराम, अमृतवाणी कर्ते दत्तु बांदेकर, मनाचे सकलकर्ते म. ना. अदवंत, परिपूर्ति कर्त्या इरावती कर्वे, हृदयभाव कर्ते पां. तु. काळगांवकर, कस्तुरी व लोभ असावा कर्ते हरि विनायक दाडेकर, दारांच्या दुनियेंत कर्त्या शांता दोळके, मी भटकते आहे कर्त्या वसुंधरा पटवर्धन, शैशवदूतकर्ते देवीदास बागुल, लिंबोणीच्या झाडामागे कर्ते मंगेश पाडगांवकर, आलोक कर्ते भगवत देशमुख, उथळ पाणी कर्ते श्रीपाद जोशी, आहे आणि नाहीं कर्ते वि. वा. शिरवाडकर, स्वर्गाची पालखी कर्ते ज्ञानेश्वर नाडकर्णी, 'रज कण', पगल्या, दिलजमाई कर्ते रघुवीर सामंत, कुसुमाग्रज, नामदार न. वि. गाडगीळ यांचेहि सालगुदस्त यांतील लघुनिबंध उल्लेखनीय आहेत. धड लघुनिबंध नाहींत, पण त्यांतील खेळकरपणा व विचार ध्यानात आहेत अशा पुस्तकांचाहि ओघानेंच उल्लेख येथें केलेला बरा. अशा पुस्तकांत रामचंद्र टेरेकृत अमृत कन्या, डॉ गो. के. भटकृत वेडगांवचे शहाणे, चिं. द. घाटेकृत पाढरे पेन, हिरवी मनें, ग. श्री. रेरकृत सदाचार चिंतनी, श. द. चव्हाणकृत मनाचा पारवा, दत्तु बांदेकरकृत चिरीमिरी व प्रेमाचा गुलकंद; ग. द. भोसलेकृत समुद्रमंथन, वसंत सबनीसकृत पानदान, दुर्गा भागवतकृत ऋतुचक्र पु. म. लाडकृत आकाशगंगा, सौ. कमलाबाई फडकेकृत मकरंद (यात कांहीं कथा आहेत व कांहीं लघुनिबंध आहेत), इत्यादींची सहज गणना होईल.

मराठींतील लघुनिबंधसाहित्याकडे पाहिले असताना झाली कामगिरी कौतुकास्पद झाली असें म्हणावयास हरकत नाहीं. जीवनाकडे रसिकतेनें, औदार्यानें, खेळाडूवृत्तीनें, उत्साहानें, विवेकानें बघायला मराठी लघुनिबंधकारांनीं वाचकांना शिकवलें. ही कामगिरी अभिनंदनीय नाहीं असें कोण म्हणेल ! महाराष्ट्रीय मन हें विचारप्रधान आहे. त्याच्या जोडीला लोकशाहीला साजेशी विनोदबुद्धि आली कीं नव्या प्रकारचे लघुनिबंध तयार व्हायला वेळ लागणार नाहीं.

१२

चरित्रें व आत्मचरित्रें

प्राचीन मराठी साहित्यात चरित्रें व आत्मचरित्रें या सदराखालीं पडणारीं कांहीं पुस्तकें आहेत दासोदिगंबरकृत 'संत विजय', महिपतिकृत भक्तविजय, संतलीलामृत, संतविजय, भक्तलीलामृत, भीमस्वामीकृत भक्तलीलामृत, निरंजन-माधवकृत 'ज्ञानेश्वरविजय' इत्यादि ग्रंथात महाराष्ट्रीय व इतरहि संतांचीं चरित्रें आलीं आहेत. शहाण्णवकलमी बखर, शिवदिग्विजय, भाऊसाहेबाची बखर सारख्या ग्रंथात शिवाजीमहाराज, भाऊसाहेब पेशवे यांच्या सारख्या ऐतिहासिक वीर पुरुषांचीं चरित्रें पाहावयास सापडतात. "यानी शुद्र वैश्य केला वेवसाव" इत्यादि अभंगात तुकाराम महाराजांनीं आपलें आत्मचरित्रच सांगितलें आहे. नाना फडणवीस यांचें आत्मचरित्र प्रसिद्ध आहे. अशा रीतीनें प्राचीन मराठी साहित्यात चरित्रें व आत्मचरित्रें कांहीं आढळलीं, तरी अर्वाचीन साहित्यातील चरित्र आत्मचरित्राशीं त्याची तुलना केली असताना तीं बरीच भिन्न वाटतात जुन्या संत चरित्रातून अतिशयोक्तीचा, अतिरंजनाचा भाग विशेष आढळतो. चरित्रनायकाविषयीं वाटणाऱ्या केवळ आदरबुद्धीनें पूर्वींचीं चरित्रें लिहिलीं गल्यानें, त्यात सत्यापेक्षा भाविकपणाच अधिक आढळतो. ऐतिहासिक वीर पुरुषांच्या बखरीत हाच प्रकार थोड्या कमी प्रमाणावर आढळतो. चरित्र हा देखील उच्च वाङ्मयप्रकार बनू शकतो हे इकडील लेखकांना इंग्रजी वाङ्मयाच्या परिशीलनानेंच समजलें असे म्हणता येईल. बॉसवेलनें लिहिलेल्या डॉ जॉनसन च्या चरित्राचा परिणाम इकडील लेखकावर बराच झाला विष्णुशास्त्री चिपळूण करानीं आपल्या सुप्रसिद्ध निबंधमालेंत डॉ. जॉनसनविषयीं लिहिताना या चरित्राचा उपयोग केलेला स्पष्ट दिसतो. चरित्रनायकाविषयीं साधार, इत्यभूत

बातमी मिळवून व शक्य तर त्याच्या सहवासाचा फायदा घेऊन चरित्र लिहिले असताना तें चांगलें तयार होतें, अशी खात्री बॉसवेलच्या चरित्रानें आमच्या लेखकांची झाली. चरित्रात जिव्हाळा उत्पन्न करावयाचा असेल तर चरित्रना यकाशीं समरस झालें पाहिजे हें तत्त्व बॉसवेल्यापासून आमची मंडळी शिकली.

आधुनिक मराठी साहित्यांतील सर्व चरित्रांचा किंवा आत्मचरित्रांचा प्रस्तुतसारख्या ग्रंथात विचार करणें शक्य नाहीं. कलादृष्ट्या जीं चरित्र आम चरित्रें उल्लेखनीय वाटतात त्यांचाच येथें विचार केला आहे संतचरित्र, ऐतिहासिक पुरुषांचीं चरित्रें, पाश्चिमात्य थोर पुरुषांचीं चरित्रें यांचा सामान्यपणें येथें विचार केलेला नाहीं काहीं ठळक अशा चरित्रांचा व आत्मचरित्रांचाच येथें निर्देश आढळेल विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या निधनानंतर त्यांच्यावर बरींच गद्यपद्यात्मक चरित्रें लिहिलीं गेलीं. त्यात खंडेराव भिकाजी बेलसरे यानीं लिहिलेलें (१८९१) व लक्ष्मण कृष्ण चिपळूणकर यानीं लिहिलेलें (१८९४) अशीं दोन चरित्र उल्लेखनीय आहेत त्यांतहि दुसरें विशेष चांगलें आहे त्यात जीवतपणा आहे. लोकहितवादी ऊर्फ गोपाळ हरि देशमुख यांच्यावरील कृष्णाजी नारायण आठल्ये व गणेश हरि केळकर यानीं लिहिलेलीं चरित्रें लोकहितवादींची यथार्थ कल्पना आणून देणारीं आहेत आगरकरांवर बरींच चरित्र लिहिलीं गेलीं त्या सर्वांत प्रा मा दा आळतेकर व वि स खांडेकर यांचीं चरित्रें सरस आहेत न्यायमूर्ति रानडे यांच्या जीवनावरहि आठ दहा चरित्रें आतापर्यंत तयार झालीं आहेत त्या सर्वांत प्रा न र फाटक यांचें (१९२४) व ट गो काळे यांचें (१९४२) हीं विशेष उल्लेखनीय आहेत नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या जीवनावरहि बरींच चरित्रें लिहिलीं गेलीं गणेश रघुनाथ अभ्यंकर यानीं इ स १९१५ मध्यें लहानसें पण चांगलें चरित्र प्रसिद्ध केलें. साने गुरुजी यानीं इ. स. १९२९ सालीं थोडें मोठें व गुणदृष्ट्या अधिक सरस चरित्र प्रसिद्ध केलें साने गुरुजींनीं ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्यावर लिहिलेलें चरित्र (१९२७) तसेंच इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्यावर लिहिलेलें चरित्र (१९३३) हीं दोन्हीं जिव्हाळ्यानें भरलेलीं आहेत. लोकमान्य टिळकांच्या जीवनावर सुमारे तीस चरित्रें लिहिलीं

गत्तो. त्या सर्वांत न. चिं. केळकर यांनी तीन खंडात (१९२३, १९२८) प्रसिद्ध केलेले चरित्र श्रेष्ठ दर्जाचे मानता येईल. सर्वांगीण माहिती, जिव्हाळा आणि सुरस भाषाशैली यामुळें चरित्रग्रंथात या चरित्राला सहजच वरचें स्थान देण्यात येतें. महात्मा गांधी यांच्यावरील अनेक चरित्रात अवंतिकाबाई गोखले व दा. न. शिखरे यांनी लिहिलेली चरित्रें स्फूर्तिदायक आहेत. प्रो ना. सी. फडके यांनी दादाभाई नौरोजींवर लिहिलेलें चरित्र लहान पण नमुनेदार आहे. वासुदेवशास्त्री खरे यांनी लिहिलेले नाना फडणिसांचें चरित्र विस्तृत, साधार व सरस आहे. स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्या जीवनावरहि पुष्कळ चरित्रग्रंथ तयार झाले आहेत त्या सर्वांत शि ल. करंदीकरकृत (१९४७) उत्कृष्ट आहे. भाषेची मनोहारिता व ओज, माहितीचा विपुलपणा, चरित्रनायकाविषयीं वाटणारा जिव्हाळा व आदर या गुणांनीं हें चरित्र नमुनेदार बनलें आहे. डॉ. आनंदीबाई जोशी यांचें काशीबाई कानिटकर यांनीं लिहिलेलें चरित्र (१९१२) सुबोध व स्फूर्तिदायक आहे. डॉ. सर भालचंद्र भाटवडेकर यांचें कु. गार्गी भाटवडेकर यांनी लिहिलेलें चरित्र सुंदर आहे. याशिवाय ना. भा. खरे चरित्र (ग. जोशी), कै. वा म जोशी-चरित्र (ना. म. पटवर्धन), शि म. परांजपे चरित्र, (वा. कृ. परांजपे) व बाळशास्त्री जांभेकर चरित्र भाग १ ते ३ (ग ग जांभेकर), एस. एन. देशपांडेकृत गुरुदेव रा. द रानडे यांचें जीवन चरित्र (१९५८); जनार्दन गंगाधर करंदीकर (ज १४ एप्रिल १९०६) कृत विठ्ठलभाई पटेल, सरोजिनी नायडू (१९४३ यांचीं चरित्रें, वा. कृ. भावेकृत युगप्रवर्तक शिवाजी महाराज यांचें चरित्र (१९५५), कर्मयोगी परशुराम व शाक्यमुनि गौतम या चरित्रांचे लेखक चिंतामणराव जोशी, स्वामी रामतीर्थ आणि नृसिंह सरस्वति या चरित्रांचे लेखक गो. प्र भावे (ज. ७-१-१८९४), वामन मल्हार जोशी यांचें चरित्र (१९४४), महर्षि कर्वे यांच्या आत्मवृत्ताची पुरवणी इत्यादि चरित्रांचे लेखक ना. म पटवर्धन; अण्णासाहेब पटवर्धन यांचें चरित्र, द्वितीय दत्तावतार श्री नृसिंह सरस्वति यांचें चरित्र-यांचे लेखक श्री. अप्रबुद्ध, स. वि लिमयेकृत पंडित नेहरु यांच्या कार्याची अस्मिता (१९५७), देवदत्त नारायण टिळककृत 'महाराष्ट्राची तेजस्विनी पंडिता रमाबाई', काळे बाबूराव कृत यशवंतराव चव्हाण, पु बा कुलकर्णीकृत नाना शंकरशेठ यांचें

चरित्र, चिं. ग. कोल्हटकरकृत राम गणेश गडकरी (१९५९), बा. ग. कोठारी कृत शिवचरित्र (१९५९), ट. न. गोमलेकृत डॉ. केतकर; चिं. वि. जोशी व न. का. धारपुरेकृत चित्रकार पिंपळखरे, रा. चिं. ढेरेकृत श्री गुरु गोरखनाथ, गोविंद तळवळकर कृत लोकमान्य टिळक दर्शन, यदुनाथ थत्तेकृत आधुनिक भारत महर्षि; गो. नी दांडेकरकृत कृष्णायन, म श्री दीक्षितकृत तात्याटोपे; इ. वा. देशपांडेकृत १८५७ च्या वीर महिला, म. रा नाईककृत श्री स्वामी शिवानंद, व मो. पुरंदरेकृत राजा छत्रपति, अ. वा. मराठेकृत संतश्रेष्ठ तुकाराम; रा. चिं. श्रीखंडेकृत वाङ्मयत्रिवेणी, मा जे सहस्रबुद्धेकृत रामभाऊ मंडलीक यांचे जीवनचरित्र, श्री. के. क्षीरसागरकृत सागरमंथन, सदाशिव कृष्ण जोशीकृत (जन्म इ. स. १९२७, डोंबीवली येथे राहतात. यांनीं वसंत, दीपलक्ष्मी, प्रसाद, मनोहर, नवयुग इत्यादि मासिकात व साप्ताहिकात अनेक गोष्टी लिहिल्या आहेत). ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा (१९५८ दुसरी आ. १९५९) व तुका झालासे कळस (१९६० पहिल्यात ज्ञानदेव, नामदेव, मोरोपंत व चोखामेळा यांच्या जीवनाचा व कार्याचा जिव्हाळ्याने परिचय करून दिला असून, दुसऱ्यात एकट्या तुकाराम बोवांच्याच व्यक्तित्वाचा व कार्याचा परिचय करून दिला आहे दोन्ही ग्रंथात गणितीं सत्यापेक्षा, भावनिक सत्यावर भर देण्यात आला आहे) सौ. कमलाबाई फडकेकृत थोरांच्या सहचारिणी, प्रो. शं. गों. वाळिंबेकृत 'ज्ञानेश्वर चरित्र आणि ज्ञानेश्वरी चर्चा' (यात ज्ञानेश्वराना कराव्या लागलेल्या चमत्काराचे विशेष विवेचन केलें आहे), हींहि चरित्रें उल्लेखनीय आहेत.

कलावंताच्या चरित्रात नटसम्राट बालगंधर्व यांच्यावरील पा. ग. क्षीरसागर यांचें चरित्र लहान पण आकर्षक आहे. वसंत शांताराम देसाई कृत 'मखमलीचा पडदा'' हा ग्रंथहि एकप्रकारें गंधर्वचरित्रच म्हणता येईल. हें चरित्र अतिशय रसाळ आहे. याच्याहि पेक्षा याच ग्रंथकाराने लिहिलेलें बालगंधर्व व्यक्ति आणि कला (१९५९) हें बालगंधर्वांचें चरित्र अत्यंत सरस आहे. गोपाळ नरहर नातू यांनीं ब्रॅडमन व क्रिकेटपटु देवधर यांच्यावर लिहिलेलीं चरित्रें उल्लेखनीय आहेत. लक्ष्मण नारायण जोशी यांनीं लिहिलेलें नटवर्य गणपतराव जोशी यांचें चरित्र सरस आहे.

वाङ्मयसेवकाच्या चरित्रांत गं. दे. खानोलकर संपादित अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक या अनेक खंडात्मक ग्रंथाचा प्रथम निर्देश केला पाहिजे. अर्वाचीन दिवंगत साहित्यिकांच्या जीवनाचा व साहित्याचा या ग्रंथांत अनेक विद्वान मंडळींकडून परामर्श घेण्यात आला आहे. 'माधव जूलियन' व रवींद्रनाथ टागोर यांच्यावरील खानोलकरांचीं चरित्रेंहि उल्लेखनीय आहेत. हरि नारायण आपटे यांच्यावरील अनेक चरित्रांत बापूजी मार्तंड आंबेकर (१९२९), वेणूबाई पानसे (हर्षे) डॉ. ल. म. भिंगारे कृत हरिभाऊ (१९५७) यांचीं चरित्रें चांगलीं आहेत वि. स. खांडेकर यांनीं लिहिलेलें 'गडकरी—व्यक्ति व वाङ्मय (१९३२) हें चरित्र गडकऱ्यांची व त्यांच्या साहित्याची वाचकांना उत्तम प्रकारें ओळख करून देतें. साहित्याच्या दृष्टीनें पाहतां देखील हें चरित्र वरच्या दर्ज्याचें वाटतें. वामन मल्हार जोशी यांच्या जीवनावरील खाडेकरांनीं लिहिलेलें चरित्रहि सरस उतरलें आहे. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर यांनीं महाराष्ट्रीय संतांचीं व कवींचीं अनेक चरित्रें लिहिलीं आहेत. त्यापैकीं मोरोपंत चरित्र आणि काव्य विवेचन' (१९०८) हा ग्रंथ अत्यंत सरस व बहारीचा आहे. शंकर बापूजी मुजुमदार यांनीं अनेक नट व नाटककारांचीं लहानमोठीं चरित्रें लिहिलीं आहेत. त्या सर्वांत अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांच्या जीवनावरील चरित्र माहितीनें भरलेलें व बहारीचें झालें आहे.

चरित्रापेक्षा आत्मचरित्रें मराठींत थोडीं असलीं तरी त्यांची गोडी मोठी आहे. आत्मचरित्रांत जिव्हाळा, सत्यदर्शन, व्यक्तिमत्व हीं अधिक प्रमाणांत आढळत असल्यानें वाचकाला तीं आकर्षक वाटणें साहजिकच आहे गांधीजींच्या अनेक चरित्रांत जी माधुरी आढळणार नाहीं, ती त्यांच्या 'सत्याच्या प्रयोगात'त पाहावयास सापडते आत्मचरित्रें सामान्यपणें मोठ्या माणसांकडूनच लिहिलीं जात असल्यानें, त्यांना मोठेपणा कशानें लाभला याची खरीखुरी मीमांसा वाचकाला वाचावयास सापडते. काहीं आत्मचरित्रें फाजील आत्मगौरवानें वरबटलेलीं असतात हें खरें. तरीपण विचक्षण वाचक त्यांतील व्यधिकपणा बाजूला सारून, योग्य त्या भागाचें रसग्रहण करू शकतो.

अर्वाचीन युगातील आत्मचरित्रांत दादोबा पांडुरंग तर्खडकर व बाबा पद्मनजी यांच्या आत्मचरित्राचा प्रथम उल्लेख केला पाहिजे. दादोबा पांडुरंग व्याकरणकार आणि काव्यमर्मीक्षक म्हणून प्रसिद्ध होते. त्यांच्या आत्मचरित्रांत सरलता सुबोधता आणि सहृदयता हे गुण आढळतात. बाबा पद्मनजी यांच्या 'अरुणोदय' नामक आत्मचरित्रांत त्यांनी खिस्तीधर्म का स्वीकारला याचें विवेचन चांगलें आलें आहे. "आमच्या आयुष्यांतील काहीं आठवणी" (१९१०) हा रमाबाई रानडे यांचा आत्मचरित्रपर ग्रंथ अत्यंत रमणीय आहे. घरगुती भाषा आणि जिव्हाळा यामुळें हा ग्रंथ अत्यंत लोकप्रिय झाला. त्याच्या आतापर्यंत सहा आवृत्त्या निघाल्या आहेत. सुप्रसिद्ध बौद्ध पंडित धर्मानंद कोसंबी यांच्या 'निवेदन' (१९२४) नामक आत्मचरित्रांत कोणत्या खडतर परिस्थितींत त्यांनी ज्ञानाची उपासना केली याचें बहारीचें निवेदन आहे. भारतीय महिला विद्यापीठाचे संस्थापक डॉ. धोंडो केशव कर्वे यांच्या "आत्मवृत्तांत", त्यांच्या स्वतःच्या आत्मवृत्ताबरोबरच स्त्रीशिक्षणाचाहि इतिहास आला आहे. त्यांची भाषाशैली बाळबोध व कळकळीची आहे. ना. म. पावगी यांचें आत्मवृत्त बऱ्यापैकीं आहे. सीताराम गणेश देवधर यांचा 'माझा जीवनवृत्तांत' उद्बोधक आहे. पार्वतीबाई आठवले आणि आनंदीबाई कर्वे या बहिणींचीं आत्मचरित्रें अनुक्रमें माझी कहाणी आणि माझं पुराण हीं दोन्हीं आपापल्या परीनें सरस व वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. पार्वतीबाईंच्या कहाणींत समाजसुधारणा करावयास निघालेल्या स्त्रीची तळमळ दिसते तर आनंदीबाईंच्या पुराणांत धोंडोपंत कर्व्यांविषयीं तसेंच कोंकणाविषयीं मोलाची माहिती मिळते. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांचें आत्मवृत्त लहान असलें तरी उद्बोधक आहे. स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर यांच्या अंदमानांतील कारावासाचें करुण नि ओजस्वी चित्र त्यांच्या माझी जन्मठेप या आत्मचरित्रांत पहावयास सांपडतें. देशप्रीति, तळमळ, कळकळ, जिव्हाळा, अंतर्मुखता, त्याग इत्यादि विविध भावनांच्या मनोरम छटा यांत दिसतात. मराठींतील आत्मचरित्रपर ग्रंथांत माझी जन्मठेप सहज पहिला नंबर पटकावील. इ. स. १९०२ पर्यंतच्या काळांतील घटना वर्णन करणारें सावरकरांचें आत्मचरित्र'हि बहारीचें आहे.

आत्मप्रौढी व फाजील विनय या दोन्ही गोष्टी या नमुनेदार आत्मचरित्रात नाहींत. कविवर्य रेव्हरंड टिळक यांच्या पत्नी लक्ष्मीबाई यांनीं स्मृतिचित्रें (१९३४) लिहून, आत्मचरित्राचें दालन सुशोभित केलें आहे. न्यायमूर्ति रानडे यांचा उत्तम परिचय जसा आपणांला श्रीमती रमाबाई रानडे यांच्या आयुष्यातील आठवणी या ग्रथानें होतो, तसाच रे. टिळक यांचा व त्यांच्या कुटुंबीयांचा परिचय स्मृतिचित्रे या आत्मचरित्रावरून होतो. स्मृतिचित्रांची भाषा घरगुती, सुबोध, रमणीय, जिव्हाळ्यानें भरलेली व अभिजात विनोदानें नटलेली आहे. साहित्यसम्राट केळकर यांचें आत्मचरित्र "गतगोष्टी" (१९३९) या नावानें प्रसिद्ध आहे यातील चिंतनपर, आत्मचरित्रपर, तत्त्वज्ञानपर भाग जो आहे तो अत्यंत सरस व बहारीचा आहे. आपल्या राजकीय प्रतिस्पर्ध्यांना उद्देशून यात जो मजकूर आला आहे तो मात्र ग्रथाच्या उदात्ततेत उणेपणा आणणारा वाटतो तात्यासाहेब केळकरांच्या सुकन्या श्रीमती कमलाबाई देशपांडे यांचें स्मरणसाखळी हें आत्मचरित्र कलापूर्ण व मोहक आहे हरिभक्तपरायण ल. रा. पांगारकर यांच्या 'चरित्रचंद्र'' नामक आत्मचरित्रावरून त्यांच्या ठिकाणीं वसत असलेल्या धर्म-भावना व कळकळ यांचा प्रत्यय येतो. दोनतपें (१९४५) यात गजाननराव माडखोलकर यांनीं आपल्या आयुष्यातील काहीं भागाची माहिती लालित्यपूर्ण शैलीनें दिली आहे भा वि. वरेरकर यांच्या माझा नाटकी संसार वरून त्यांच्या नाट्यविषयक कामगिरीचा जसा अदाज येतो, तसाच मराठी रंगभूमीचा इतिहासहि समजला कळतो. प्रो ना सी. फडके यांनीं माझ्या साहित्यसेवेंतील स्मृति (१९४३) लिहून स्वत.च्या साहित्यसेवेची वाचकांना उत्तम कल्पना आणून दिली आहे. माधव ज्यूलियन यांच्या पत्नी लीलाबाई पटवर्धन यांनीं आमचीं अकरा वर्षे हा ग्रथ लिहून, माधवरावांच्या तसेच स्वत.च्या जीवनाचें यथार्थ चित्रण केलें आहे जाऊ मी सिनेमात या छोट्या आत्मचरित्रात सुप्रसिद्ध अभिनेत्री शांता आपटे यांनीं सिनेमा सृष्टीविषयींचे स्वत चे अनुभव दिले आहेत. माझे क्रीडाजीवन यांत क्रिकेटपटु पी विठ्ठल यांनीं स्वत.चे तसेच आपल्या विठ्ठल-बाळू-गणपत शिवरामादि बंधूंचें क्रिकेटविषयक जीवन वर्णिलें आहे जनरल नानासाहेब शिंदे

यांचें "एका शिपायाचें आत्मवृत्त" निःसंशय वाचनीय आहे. समाजसेवक *विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या माझ्या आठवणी व अनुभव या आत्मचरित्राचें* वाचनहि फायदेशीर होणारें आहे. ना. ग. गोरे यांचें कारागृहाच्या भिंती नामक दैनंदिनीच्या स्वरूपाचें आत्मचरित्र एका विशिष्ट कालखंडापुरतें असलें तरी मनोविश्लेषणात्मक व प्रसादपूर्ण आहे. शंख आणि शिंपले (१९५७) या पुस्तकात गोरे यांनीं आपल्या गंगू नावाच्या बहिणीच्या व त्याच्या स्वतःच्या *लहानपणीच्या हृद्य स्मृति दिल्या आहेत. (त्यांचीं मुरारीचे साळगाव, करवंदे, डालीं हींहि* पुस्तकेंहि उल्लेखनीय आहेत) औंधचे श्रीमंत बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि, बदलापूरचे नानासाहेब चाफेकर, नी. धों. लिमये, श्री. म. माटेकृत चित्रपट (१९५७) मी व मला दिसलेलें जग, काव्यविहारीकृत (ज. १५-११-१८९४) माझें वाङ्मयीन जीवन (१९५४), वि. रा. वेलणकरकृत 'कारखानदार कसा झालों (१९५६) हें उत्साहवर्धक *आत्मचरित्र, चिंतामणराव कोल्हटकरांचें गाजलेलें* आत्मचरित्र बहुरूपी (१९५८ चरित्र सरस आहे पण त्यात सुसूत्रता नाहीं. नाटककाराच्या माहितीची अधिक पानें त्यांनीं घातलीं आहेत); मी हा असा आहे (१९५६) या उपहासगर्भ आत्मचरित्राचे लेखक हरि विनायक दाडेकर, 'मी कसा झालों' या सुंदर आत्मचरित्रपर ग्रंथाचे कर्ते आचार्य प्र. के. अत्रे; प्रो. ना. सी. फडकेकृत 'असे वक्ते अशीं व्याख्यानें'; गोविंद बाबाजी जोशीकृत आपली रोजनिशी, रा. श्री. फडणीसकृत आत्मचरित्र, दाजी नागेश आपटेकृत आत्मवृत्त; डॉ. वा. वि. आठल्येकृत आत्मवृत्त, गो. वि. देशमुखकृत काल समुद्रातील रत्नें; ग. वा. मावळणकरकृत कांहीं पाऊलें; गो. नी. दांडेकरकृत कुणा एकाची भ्रमण गाथा (यातील बराचसा भाग ; गोविंदराव देसाईकृत गोविंदाची गुजगोष्ट; व्यंकटेश माडगूळकरकृत घरटाण; श. ग. चाफेकरकृत चाळिशीच्या चष्म्यातून; मेजर तात्यासाहेब मोहितेकृत जीवनकथा; माधवराव रहेराव बागलकृत जीवनप्रवाद; गिरिजाबाई केळकरकृत द्रौपदीची थाळी, पुंडलिकजी कातगडेकृत पुंडलिक; भाऊशास्त्री वझेकृत माझा चित्रपट व काशीचा संपूर्ण इतिहास. सी. ग. देवधरकृत माझा जीवन वृत्तान्त, गो. म. टेंबेकृत

माझा जीवनविहार, माझा संगीत व्यासंग; म. म. चिटणीसकृत माझ्या आठवणी, डॉ. ना. भा. खरेकृत माझी गेलीं बारा वर्षे; रोहिणी भाटेकृत माझी नृत्य साधना, ग. गो. शेंडेकृत माझी भूमिका; द. ग. पिंगेकृत माझी वाटचाल; गो. स. सरदेसाईकृत माझी मसाफयात्रा; ल. वा. चिवळेकृत मी दारुड्या कसा झालो; ग. ना. गोखलेकृत माझे आयुष्याचा चित्रपट, ना. सी. फडकेकृत नादलुब्धाच्या आठवणी, इंदिराबाई भागवतकृत या सदाशिव, वा. शि. आपटेकृत दफ्तर; रमाबाई केदारकृत वेचलेले मणी; काका कालेलकरकृत स्मरणयात्रा, वा. व. गोगटेकृत ईश्वरनगर रोचलेल्या पिसुलातून; न. चिं. केळकरकृत माझा जन्मभरचा एक उद्योग, न. वि. गाडगीळकृत माझे समकालीन (यातील आत्मपर मजकुर), प्र. बा. जोगकृत मी हा असा आहे, कृ. पा. कुलकर्णीकृत कृष्णा काठची माती, ना. म. पटवर्धनकृत निरगुळा हीहि आत्मचरित्रें उल्लेखनीय आहेत.

चरित्र व आत्मचरित्र यापेक्षा लहान पण क्वचित् अधिक चटकदार असा 'स्वभावचित्र' नावाचा वाङ्मयप्रकार असून, तो इंग्लंडात डॉ. जॉनसनच्या काळापासून फार लोकप्रिय झाला आहे. अलीकडे गार्डिनर या इंग्रज लेखकाने स्वभावचित्रांना चांगलीच मान्यता मिळवून दिली. मराठीत अशा प्रकारचीं स्वभावचित्रे प्रथम दिनकर वासुदेव दिवेकर यांनीं लिहिलीं. लालित्यपूर्ण भाषा, बेतशीर विनोद, चरित्रनायकाविषयीं वाटणारा आदर, चित्तवेधक घटना इत्यादींमुळें बॅ. जयकर, तात्यासाहेब केळकर वगैरेंचीं लिहिलेलीं 'स्वभावचित्रें' (१९३४) लोकादरास पात्र झालीं. श्री. के. क्षीरसागरकृत 'सुवर्णतुला' (१९४४), श्री. म. माटेकृत, "पाश्चात्य पुरुषश्रेष्ठ", प्र. श्री. कोल्हटकरकृत "ऋणानुबंधी" (१९४२), वि. ह. कुलकर्णीकृत "व्यक्तिचित्रें", सत्यामहीकृत 'ग्रह आणि तारे' (१९४३), वि. द. घाटेकृत 'कांहीं म्हातारे व एक म्हातारी', 'पांढरे केस हिरवी मनें' (हीं पुस्तकें अविस्मरणीय व रसाळ आहेत); कमलाबाई देशपांडेकृत 'हंसरा निर्माल्य' ताराबाई मोडककृत 'विचारी बालकें', गोपीनाथ तळवलकरकृत गृहरत्नें, ग. त्र्यं. माडखोलकरकृत 'माझे आवडते लेखक' इत्यादि पुस्तकें स्वभावचित्रांचे कांहीं नमुने म्हणून सांगता येतील.

१३

उपसंहार

आतापर्यंत आपण मराठी साहित्याचें स्थूलमानानें इ. स. १९६० पर्यंतचें समालोचन केलें. प्रस्तुत उपसंहाराच्या प्रकरणात मागें केलेल्या समालोचनावरून कोणत्या प्रमुख गोष्टी आपल्या लक्षात येतात त्या पाहावयाच्या आहेत. पहिली गोष्ट लक्षात येते ती ही कीं, मराठी साहित्याच्या सुरुवातीच्या काळात जसें महाराष्ट्रात स्वराज्य होतें, तसेंच तें आताहि इ. स. १९४७ सालापासून आहे. देवगिरीच्या पराक्रमी यादवांच्या कारकीर्दीतच मुकुंदराज, नरेंद्र-भास्करादि महानुभावीय कवी आणि ज्ञानेश्वरासारखे लोकोत्तर ग्रंथकार झाले. पुढें सुमारे तीनशें वर्षें पर्यंत महाराष्ट्रात मुसलमानांचीं बहामनी राज्यें झाल्यावर, पुनश्च सवाशें-दीडशें वर्षें पर्यंत महाराष्ट्रानें शिवशाही व पेशवाईंतील स्वराज्याचा उपभोग घेतला. या काळात तुकाराम, रामदास, रघुनाथपंडित, वामनपंडित, मोरोपंतासारख्या कवींच्या व रामजोशी प्रभाकरादि शाहिरांच्या साहित्याचा आस्वाद महाराष्ट्रीयांनीं घेतला. त्यानंतर इ. स. १८१८ ते १९४७ पर्यंतच्या सव्वाशें वर्षांच्या काळात महाराष्ट्रात व उरलेल्या हिंदुस्थानात इंग्रजांचें राज्य चालू होतें. आता पुनः आपल्या देशात स्वराज्याची स्थापना झाली आहे. येथें ओघाओघानें एक प्रश्न निर्माण होतो तो हा कीं, स्वराज्याचा आणि साहित्याच्या भरभराटीचा कांहीं निकटत्वाचा संबंध आहे कीं काय ? आतापर्यंत केलेल्या समालोचनावरून असा कांहीं संबंध आहे असें वाटत नाहीं कारण स्वराज्यात ज्याप्रमाणें ग्रंथरचना झालेली आढळते, तशीच ती परराज्यातहि आढळते. एकनाथाच्या एकनाथी भागवत, भावार्थ रामायण, रुक्मिणीस्वयंवरासारख्या लोकमान्य ग्रंथांची तसेंच मुक्तेश्वराच्या सुप्रसिद्ध भारत व रामायणादि ग्रंथांची रचना पारतंत्र्याच्या काळात

झाली. इंग्रजांच येथे राज्य चालू असतानाच मराठी साहित्याची भरभराट झालेली आपण पाहिली आहे. चिपळूणकर, टिळक, आगरकर, शिवरामपंत परांजपे, नरसिंह चिंतामण केळकर, खाडिलकर, सावरकरप्रभृतींचे उपरोधपूर्ण, धारदार, तेजस्वी वाङ्मय पारतंत्र्यातच तयार झालें! साहित्याचे विविध प्रकार मराठींत आले, तेहि या परधर्मीयांच्या राजवटींतच! चिपळूणकर-परांजपे-खाडिलकर-सावरकरादिकांचें साहित्य काहीं काळ सरकारच्या वहींत राहिलें हें खरें आहे. पण तेंहि बैल गेला आणि झापा केला अशा रीतीनें म्हणजे लोकांच्या मनावर यथास्थित व यथोचित परिणाम केल्यानंतर! आता स्वराज्य झालें असल्यानें लेखकांनी दुप्पट जोमानें साहित्यनिर्मितीला सुरुवात केली म्हणावी तर तेंहि नाहीं. स्वराज्यातहि लेखनावर काहीं बंधने आहेत व असणार. तात्पर्य, वर सांगितल्याप्रमाणे स्वराज्याचा आणि साहित्याच्या भरभराटीचा काहीं नित्यसंबंध आहे असे दिसत नाहीं.

स्वराज्याचा आणि साहित्याचा विशेष संबंध नसला तरी लोकस्थितीचा, सामाजिक स्थितीचा आणि साहित्याचा घनिष्ट संबंध असल्याचें अर्वाचीन मराठी वाङ्मयावरून दिसतें. प्राचीन वाङ्मयात समाज स्थितीचीं चित्रें क्वचित् आलीं आहेत पण तीं ओझरती व अप्रत्यक्ष रीतीनें आलीं आहेत. नामदेव तुकारामांच्या अभंगांवरून, एकनाथी भारुडांवरून, गुरुचरित्रासारख्या ग्रंथांवरून, रामदासांच्या काव्यांवरून आणि शाहीरांच्या लावण्यांवरून त्या त्या काळांतील समाजस्थितीचा अंदाज घेता येत असला, तरी समाजस्थितीचा फार परिणाम प्राचीन वाङ्मयावर झालेला दिसत नाहीं. उलट अर्वाचीन वाङ्मयाची बरीचशी स्फूर्ति सामाजिक परिस्थितींतूनच उत्पन्न झालेली दिसते विशेषत: विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या काळापासून जें वाङ्मय निर्माण झालें त्यात समाजस्थितीचें चित्र सुस्पष्ट पडलेलें आढळतें महाराष्ट्रांत ज्या अनेकविध सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, शिक्षण विषयक सुधारणा झाल्या, त्या सर्वांचे पडसाद केशवसुत, गडकरी, तांबे, माधव ज्यूलियन, यशवंत, अनिल, निकुंज इत्यादि कवींच्या काव्यांत, हरिभाऊ आपटे, वामन मल्हार जोशी, फडके, खांडेकर, ना वि कुलकर्णी, श्री ना पेंडसे,

गो. नी. दांडेकर इत्यादिकांच्या कादंबऱ्यांत, तसेंच कोल्हटकर-देवल-खाडिलकर-गडकरी-माधवराव जोशी-मामा वरेरकर अत्रे इत्यादिकांच्या नाटकांत उमटलेले स्पष्ट दिसतात. साहित्यांत सभोंवतालच्या संसाराचें चित्र उमटलेलें दिसावें हें स्वाभाविकच आहे.

प्राचीन मराठी साहित्य हें पद्यप्रधान होतें. लीळाचरित्र, सिद्धांतसूत्रपाठा-सारख्या महानुभावीय गद्याचा तसेंच बखरींचा विचार करूनहि हें साहित्य मुख्यत पद्यांतच लिहिलें गेलें असे म्हणावयास हरकत नाहीं ग्रंथ पाठ करण्याची पूर्वीची रीत होती व पद्य हें पाठ करायला सुलभ असे-यामुळे पद्याचा वेषभूषा त्या काळच्या साहित्याला दिली गेली असेल याच्या उलट अर्वाचीन साहित्याचें आहे. काव्याखेरीज बाकीच्या साहित्याच्या सर्व शाखा गद्यातच सजविलेल्या आढळतात

गेल्या शंभर वर्षांतील मराठी साहित्याचा विचार करीत असतांना नजरेंत भरणारी आणखी गोष्ट म्हणजे साहित्य प्रयोजनांत किंवा साहित्याच्या ध्येयांत होत गेलेला बदल ही होय. साहित्याचें किंवा काव्याचें प्रयोजन देवस्तुति, मोक्षप्राप्ति, अशुभाचें निवारण इत्यादि प्राचीन कवी मानीत. महानुभाव कवि भास्करानें आपल्या शिशुपाल वधांत "देखोनि महाकवींचा पंथू। मज होतसे मनोरथू। वाखाणावेया यादवनाथू। श्रीकृष्ण-राऊ॥" असें म्हटलें आहे. ज्ञानेश्वरीच्या चौथ्या अध्यायांत ज्ञानेश्वर म्हणतात, "तैसें कथेचें इयें आइकणें। एक श्रवणासि होये पारणें। आणि संसारदुःखा मोकलणें। निरूतीचि॥" रामदासांनीं कवित्वाची व्याख्याच मुळी "जेणें देहबुद्धि तुटे। जेणें भवसिंधु आटे। जेणें भगवंत प्रगटे। या नाव कवित्व" अशी केली आहे. ज्या काव्यांत श्रीकृष्णाचें वर्णन नाहीं तें काव्य नसून काकतीर्थच होय असें वामन पंडितानें आपल्या द्राक्षा विजय काव्यांत म्हटलें आहे मोरोपंतांनीं आर्याभारताची रचना करतांना सुरुवातीलाच "कांहीं आपण तरावया गावें" असें म्हणून मोक्षप्राप्ति हें आर्याभारताचें प्रयोजन सुचविलें आहे. कृष्णदयार्णवांनीं महारोगापासून मुक्त होण्याकरितां

भागवताच्या दशमस्कंधावर 'हरिवरदा' नामक टीका लिहिल्याचें प्रसिद्धच आहे मोरोपंतांकडून आपण शाहीराकडे नजर फिरविताच काव्य प्रयोजनांत बद झालेला स्पष्टच दिसतो. शाहिराच्या लावण्यांचा आणि पोवाड्यांचा हे लोकरंजन हा स्पष्ट दिसतो परशुरामाच्या काहीं भेदिक लावण्यांत अध्यात्मा विवेचन असलं तरी सर्व सामान्यपणे रसराज शृंगाराचीच आळवणी बहुते लावण्यांत केलेली आढळते पोवाड्याचा हेतु तर उघड उघड पराक्रमाची पू गाण्याचा. मराठी साहित्याला पारलौकिक पौराणिक आध्यात्मिक क्षेत्रातू ऐहिक क्षेत्रांत प्रथम जर कोणीं आणिलं असेल तर तें शाहीरांनींच हाय या शका नाहीं कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, लोकहितवादी, न्यायमूर्ति पाडुरंग, ज्योतिः फुले यांच्यासारखे अव्वल इंग्रजीतील लेखक ज्ञानप्रसार व विचारजागृति साहित्याचें प्रयोजन समजत असत यांच्याच जोडीला स्वत्वजागृति व देशहि हीं प्रयोजनें विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, टिळक, आगरकरादि पुढील प्रथकारांच्या ग्रंथांत आढळतात हरिभाऊ आपटे यांनीं आपल्या सामाजिक व ऐतिहासि कादंबऱ्या लिहीत असतांना स्वत समोर लोकशिक्षणाचें ध्येय मुख्यत्वें ठेविल दिसतें. जुन्या मनोरंजन मासिकांत 'मधली स्थिति' ही त्यांची कादंबरी जेव्हा प्रथम सुरू झाली तेव्हा त्यांनीं 'लोकशिक्षणाचा हेतु मुख्य धरून' करता येईल तितकें मनोरंजन करण्याचा आपला हेतु स्पष्ट केला आहे यावरून टिळक-गडकरी यांच्यासारखे कवि घेतले काय किंवा, देवल खाडिलकर खाडिलकर गडकरी यांच्यासारखे नाटककार घेतले काय किंवा, कोल्हटकर गडकरी यांच्या सारखे विनोदी लेखक घेतले काय, या सर्वांसमोर सामाजिक सुधारणांचें ध्ये स्पष्टपणें असल्याचें त्यांच्या साहित्यावरून दिसते समाजजागृतीचें मुख्य ध्ये आपल्यासमोर ठेवून या मंडळींनीं कलेची उपासना केली कलेकरिता कल अशा प्रकारचा विचार त्यांच्या मनात आलेला दिसत नाहीं ही अशी परिस्थिति सामान्यतः इ स १९२० पर्यंत राहिली असे म्हणावयास हरकत नाहीं पुढे प्रा ना सी फडके यांनीं मराठी साहित्याच्या विविध शाखा सजवायला सुरुवा करताच साहित्याच्या प्रयोजनांत कलाविलासावर भर द्यायला सुरुवात झाली

यानंतर पुढें कला ही कलेकरिता आहे कीं जीवनाकरिता आहे हा वाद निघून प्रा. फडके व श्री. वि. म. माडेकर यांचे या बाबतींत बरेच लेख प्रसिद्ध झाले. या वादांत सोज्वळ साहित्य निर्माण करणारे न. चिं. केळकर व कविवर्य तांबे यांच्यासारखे लेखकहि जेव्हा कला ही कलेकरिता आहे असें म्हणू लागले तेव्हा सामान्य लोक चुकचुकल्यात पडले. सुदैवानें पुढें तात्यासाहेब केळकरांनीं आपल्या एकान्तिक विचारांना मुरड घातल्यानें (शारदोपासक मंडळाचें संमेलन ५ जून १९३५) आणि उलट बाजूनें ग. त्र्यं. माडखोलकर, पु. ग. देशपांडे, आचार्य अत्रे यांच्यासारख्या लेखकांनीं साहित्याचें प्रयोजन लोकशिक्षण, जीवनाचा पुरस्कार असल्याचें सांगितल्यानें आता या बाबतींत कलावाद आणि जीवनवाद यांचा समन्वय झाला आहे.

साहित्याच्या प्रयोजनाप्रमाणेंच साहित्याच्या विषयांतहि गेल्या सातशें वर्षांत स्पृहणीय बदल पडलेला दिसतो. साहित्यातहि एक प्रकारच्या देवशाही–राजशाही पासून तें लोकशाहीपर्यंत प्रवक्त्यांनीं वर्ण्यविषयाकरिता फेरफटका मारलेला आढळतो. मुकुंदराजांच्या मराठी साहित्यांत आध्यात्म विवेचनाबरोबरच देवादिकांच्या पराक्रमाच्या कथा आल्या आहेत. महानुभावीय कवींनीं श्रीकृष्णकथा मोठ्या प्रेमानें गाऊन मराठी साहित्याचा श्रीगणेशा काढला असें म्हणावयास हरकत नाहीं. पुढें एकनाथ मुक्तेश्वर यांनीं हाच क्रम पुढे चालवून त्याला रामकथेची जोड दिली. उत्तर पेशवाईच्या काळापर्यंत सामान्यपणें कवींनीं देव व पौराणिक वीरकथाच गाइलेल्या आढळतात. सवाई माधवराव पेशवे यांच्या काळापासून मात्र शाहिरी वाङ्मयाची भरभराट व्हायला लागून, त्याचबरोबर सरदारांच्या पराक्रमाचीं आणि शृंगाराचीं वर्णनें अनुक्रमें पोवाड्यांत आणि लावण्यांत रंगू लागलीं. सरदार शिलेदारांचीं आणि सावकार श्रीमंतांचीं जीवनचित्रें पुढें पुढें मुकुंदराजांच्या अद्भुतरम्यात्मक व ऐतिहासिक कादंबऱ्यांतून व नाटकांतून येऊं लागलीं. मुक्तामाला मंजुघोषासारख्या अद्भुतरम्यात्मक कादंबऱ्या, उष:काल–गड आला पण सिंह गेला सारख्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या, वीरतनय मूकनायकसारखीं नाटकें याच गोष्टीची साक्ष देतात. कादंबरीकारांत हरिभाऊ आपटे आणि

नाट्यकारात गडकरी यानीं प्रथम आणि मोठ्या प्रमाणावर मध्यम स्थितींतल्या लोकांचीं चित्रें काढायला सुरवात केली. इ. स. १९२० नंतर गांधीजींनी राजकीय चळवळ खेड्यापाड्यातून पसरताच आणि शिक्षणाचा प्रसार होऊन ब्राह्मण प्रभू यांच्या खेरीज इतर जाती सुबुद्ध होऊ लागताच, आपल्या साहित्याचें क्षेत्र संकुचित असल्याचा प्रत्यय लेखकांना आणि वाचकांना येऊं लागला. ज्याला कै. डॉ. केतकर 'सदाशीव पेठी' साहित्य म्हणत त्याला आणि कॉलेजच्या तरुण तरुणींभोंवतीं घुटमळत राहणाऱ्या कादंबऱ्यांना वाचक कंटाळताच ग्रामीण जनता, शेतकरी-कामकरी, पतित स्त्रिया व उपेक्षित यांच्या जीवनावर आधारलेल्या कथा-कादंबऱ्या नाटकें लिहिलीं जाऊं लागलीं. ना. वि. कुलकर्णी, रामतनय, श्री. म. माटे, डॉ. केतकर, विभावरी शिरूरकर, अण्णाभाऊ साठे इत्यादिकांच्या कथांतून आणि कादंबऱ्यांतून यापूर्वी उपेक्षिलेल्या समाजघटकांचीं चित्रें येऊं लागलीं. वरेरकरांच्या नाटकांतून शेतकरी कामकऱ्यांना नायकांच्या भूमिका मिळूं लागल्या तर गोमंतकीय लेखकांनीं व डॉ केतकरासारख्यांनीं पतित स्त्रियांच्या विषयीं समाजाचा दृष्टिकोन बदलला अशा रीतीनें एक प्रकारें देवानुरंजन राजानुरंजना-पासून तें धीमंतानुरंजन लोकानुरंजनापर्यंत मराठी साहित्याचें क्षेत्र विकसित होत गेलेलें दिसतें.

गत्या शतकें वर्षांत महाराष्ट्रावर मुख्यत्वें दोन परकीय आक्रमणें झालीं. एक मुसलमान राज्यकर्त्यांचें व दुसरें इंग्रजांचें. पहिलें तीनशें वर्षें टिकलें तर दुसरें सुमारें सव्वाशें वर्षे. पहिलें आक्रमण तीन शतकें टिकून त्यानें मराठी भाषेंत हेंरडो फारसी शब्द, करणें मारणें देणें इत्यादि क्रियापदांच्या पूर्वी क्रियावाचक अगर, इतर नामें घालून संयुक्त क्रियापदें बनवण्याचा प्रकार (कुचाळी करणें, त्रास देणें), आन खाना खोर खाने प्रत्यय (बागवान, दिवाणखाना, हरामखोर) इत्यादि गोष्टी आणिल्या. लोकांच्या पोशाखांत आणि भोजनप्रकारांत कांहीं बदल या आक्रमणानें घडला. असें असलें तरी खुद्द साहित्याचा विचार केला असतांना, या आक्रमणाचा फारसा परिणाम झाला नाहीं. गझल हा काव्य-प्रकार व बखर हा गद्य वाङ्मयप्रकार वगळल्यास, मुसलमानांच्या आक्रमणाच्या

काळात फारसी साहित्यानें मराठी साहित्यावर विशेष परिणाम केलेला दिसत नाहीं. नाहीं म्हणावयास सुफी पंथीयाच्या प्रेममूलक भक्तिसाहित्याचा नामदेव तुकारामादि संताच्या प्रेमळ अभंगावर काहीं परिणाम झालेला आढळतो.

याच्या उलट प्रकार दुसऱ्या आक्रमणाचा झाला. इंग्रजाचे राज्य महाराष्ट्रावर सुमारे सव्वाशें वर्षें टिकून आता नष्ट झालें असलें, तरी इंग्रजी साहित्याचा आणि संस्कृतीचा मराठी साहित्यावर नि संस्कृतीवर जो परिणाम झाला आहे तो इतका मोठा आणि प्रभावी आहे कीं तो कधीहि नष्ट होणें शक्य नाहीं मराठी साहित्यवृक्षावर इंग्रजी साहित्याचें कलम इतकें यशस्वी रीतीनें केलें गेलें कीं, त्यामुळें मूळचा वृक्ष विद्रूप न होता उलट तो शतशाखांनीं फुल्ला-बहरला यांत मराठी साहित्य व इंग्रजी साहित्य या दोघांचीहि प्रशंसा अभिप्रेत आहे वाटेल त्या झाडावर आणि वाटेल त्या झाडाचें कलम यशस्वी होत नाहीं उलट मूळ झाडाला किंवा कलमाला त्यामुळें अवकळा येते तसें या कलमाच्या बाबतींत झालें नाहीं. आजच्या मराठी साहित्याकडे पाहिलें असताना, त्यांतील जवळ जवळ प्रत्येक शाखा, इंग्रजी वाङ्मयाच्या अनुकरणानें आपल्याकडे आलेली आढळेल. सुनीतें, निसर्गगीतें, आत्मनिष्ठगीत, विद्वन्‍ काव्यें, नवीन प्रकारची अतिवास्तव वादी काव्यें, नवीन प्रकारच्या मनोविश्लेषणात्मक कथा, लघुकथा, लघुनिबंध, शोकात नाटकें, नवीन प्रकारचीं एसाठीं नाटकें, विनोदी कथा, दैनिकें साप्ताहिकें मासिकें त्रैमासिकें, चरित्रें नि आत्मचरित्रें, इतिहास नि संशोधनात्मक प्रबंध —या सर्वांकडे पाहिलं असताना, तो तो साहित्यप्रकार सुरू नि रूढ करणाऱ्या लेखकांनीं इंग्रजी साहित्याचें ऋण कबूल केलेलं आढळेल. वर उल्लेखिलेले साहित्यप्रकार आता मराठी लेखकाच्या आवडीचे बनले असून, त्याच्या द्वारें मराठी साहित्याचा संख्येन नि गुणानें अभिवृद्धि होत आहे. या साहित्य प्रकाराच्याच जोडीला एकोणिसाव्या शतकात आंग्ल साहित्याच्या द्वारें पाश्चिमात्य संस्कृतीचा ठसा मराठी साहित्यावर जो उमटला तोहि अभिनंदनीय असाच होय व्यक्तिस्वातंत्र्य, ममता, बंधुता, लोकशाही, बुद्धिप्रामाण्यवाद, नेमस्तपणा इत्यादि विचार भारतीय मनाला अपरिचित नसले, तरी त्याचा प्रभावी उपयोग

गल्या दीड-दोन शतकापासूनच आपण करूं लागलों आहोंत. हे थोर विचार इंग्रजी साहित्याच्या मार्फतच मराठी साहित्यांत आले असें म्हणावयास हरकत नाहीं. या विचाराचा सर्वोत्तम परिपाक ज्यांच्या साहित्यांत नि चारित्र्यांत स्पष्टपणें दिसतो अशा तीन ग्रंथकारांचीं कोणीं मला नांवें सुचवायला सांगितलीं तर तीं मी गोपाळ गणेश आगरकर, नरसिंह चिंतामण केळकर आणि वामन मल्हार जोशी यांचीं सुचवीन

आत्मनिष्ठा किंवा व्यक्तिवाद हा आधुनिक साहित्याचा उल्लेखनीय विशेष मानता येईल. प्राचीन संस्कृत व मराठी कवींनीं आपल्या साहित्यांत स्वतःविषयीं जवळजवळ अभावात्मकच माहिती दिली आहे. व्यासवाल्मिकी कालिदासादिकांनीं त्याचप्रमाणें ज्ञानेश्वर एकनाथादिकांनीं आपल्या वैयक्तिक खाजगी गोष्टींविषयीं आपल्या साहित्यांत प्रायः अवाक्षरहि काढलेलें नाहीं नामदेव किंवा तुकाराम यांच्या अभंगांतून आत्मचरित्रपर काहीं माहिती आली आहे परंतु तिचें स्वरूप मर्यादित आहे आत्मोन्नति करीत असतांना देवाशीं केलेल्या हितगुजासारखी ती माहिती आहे स्वतःची माहिती देत असतांना एक प्रकारचा संकोच त्यांनीं व्यक्त केला आहे उदाहरणार्थ तुकाराममहाराजांनीं असें म्हटलें आहे याती शूद्र वैश्य केला वेवसाय । आदि तो हा देव कुळ पूज्य ॥ नये बोलों परि पाळिलें वचन । केलियाचा प्रश्न तुम्हीं संतीं ॥ आधुनिक लेखकाच्या आवडीनिवडी, आचारविचार, स्वभावप्रभाव यांच्याविषयीं जशी माहिती आपणाला त्याच्या साहित्यांतून होते, तशी माहिती काहीं प्राचीन ग्रंथकारांविषयीं आपणाला मिळू शकत नाहीं आत्मनिष्ठायुक्त लेखनाचा प्रकार आपल्या इकडे इंग्रजी वाङ्मयाच्या अनुकरणानेंच मुख्यतः आला असें म्हटलें पाहिजे प्रथमतः मासिकें आणि मुनीत यांच्या द्वारें मराठी साहित्यांत आत्मनिष्ठा शिरली केशवसुताच्या काव्यांत प्रथम आपणाला हा व्यक्तिवाद किंवा ही आत्मनिष्ठा आढळते पुढें रे. टिळक, गोविंदाग्रज, माधवज्यूलियन, यशवंत इत्यादिकांच्या काव्यांत ती वाढत्या क्रमानें आढळू लागली सुरुवातीची आत्मनिष्ठा काहींशी कल्पनामिश्रित दिसते उदाहरणार्थ केशवसुताची प्रेमविषयक कविता बरीचशी अशी आहे. तिला

संपूर्णपणें आत्मपर म्हणता येणार नाहीं 'लघुनिबंध' या वाङ्मयप्रकारानें मात्र आत्मनिष्ठा उघडपणें मराठी साहित्यात आणून बसविली. इतकेंच नाहीं तर तिला सुप्रतिष्ठित केली. लघुनिबंधात लेखकाच्या व्यक्तिमत्वाला, आवडीनिवडींना प्रमुख स्थान असल्यानें लेखकांनीं मोकळेपणानें आपल्याविषयीं सर्व माहिती द्यायला सुरुवात केली

मराठी साहित्याचा या दृष्टीनें विचार केला असता त अर्वाचीन काळात अधिकाधिक कल्पपूर्ण व अंतर्मुख झालेलें आढळेल संतकवींच्या साहित्यात आध्यात्मिक अंतर्मुखता आहे. आत्मा व परमात्मा यांच्या विषयींचें सूक्ष्म विवेचन त्यांनीं केलें आहे. वृत्ति अंतर्मुख बनवून आत्मसाक्षात्काराचा सुखसोहोळा त्यांनीं अनुभविल्याचीं वर्णनें त्यांच्या साहित्यात जागोजागीं आहेत ही पारमार्थिक अंतर्मुखता वगळल्यास, ऐहिक मानसिक भावनात्मक अंतर्मुखता प्राचीन मराठी साहित्यात ठळकपणानें नाहीं असें म्हणण्यास हरकत नाहीं महानुभावीय श्रेष्ठ कवि नरेंद्र याचें रुक्मिणीस्वयंवर काव्य सरस, कल्पपूर्ण व सुंदर आहे रुक्मिणीच्या विरहावस्थेचीं व निसर्गाचीं भावपूर्ण चित्रें त्यात आहेत परंतु हीं चित्रें सर्व बाह्य अवस्थाचीं वर्णनें करतात मनाच्या सूक्ष्म व्यापाराचीं चित्रें त्यात नाहींत. प्राचीन कवींपैकीं कोणाच्याच काव्यात मनोविश्लेषणात्मक वर्णनें नाहींत. ज्या काळात बाह्य कृतींचें वर्णन करण्यातच कवी धन्यता मानीत, त्यात असें होणें स्वाभाविकच आहे. जुन्या साहित्यात बाह्यद्वंद्वाचीं वर्णनेंच अधिक अंतर्द्वंद्वाचीं वर्णनें करणें, मनात चाललेल्या खळबळीला वाचा फोडणें, बाहेरून हसत असताना अंतर्यामीं विरहानें रडणाऱ्या स्त्रीपुरुषाचीं चित्रें रंगविणें, ही कला अर्वाचीन काळातील म्हणजे मानसशास्त्राचा सूक्ष्म अभ्यास होऊं लागल्यानंतरच्या काळातील होय असें मला वाटतें जुनीं कृतिप्रधान नाटकें आणि आधुनिक भावप्रधान नाटकें, जुन्या कृतिप्रधान कथा-कादंबऱ्या आणि नव्या मनोविश्लेषणात्मक कथा कादंबऱ्या यांच्याकडे पाहिलें असताना हा फरक लक्षात येईल जुन्या राग भीमदेवी नाटकात शाब्दिक गर्जना आणि तरवारींचा खणखणाट हींच प्रामुख्यानें असत यांच्या उलट स्थिति गडकऱ्यांच्या भावप्रधानाप्रमाणें नाटकाची आहे.

हरिभाऊंच्या 'मी' कादंबरींत, विभावरी शिरूरकर यांच्या कळ्यांचे निश्वास व हिंदोळ्यावर या कथांत, 'कृष्णाबाई'च्या 'मानसलहरींत', पु. य. देशपांडे यांच्या सदाफुलींत, खांडेकरांच्या 'दोन ध्रुव' या कादंबरींत, गंगाधर गाडगीळ यांच्या बन्याचशा कथांत मनाचे जे सूक्ष्म पापुद्रे उलगडून दाखविण्यांत आले आहेत ते चेतोहर असून, आधुनिक साहित्याचें तें एक अभिनंदनीय वैशिष्ट्य आहे. यांच्याच जोडीला हें सारें साहित्य बव्हंशीं कलापूर्ण असल्याचें दिसते. अव्वल इंग्रजींतील शालोपयोगी नि शालोपयोगी साहित्य वगळल्यास, 'निबंधमाले' पासूनचें साहित्य सामान्यपणें शैलीदार ढंगदार व सुंदर आहे. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, गोपाळ गणेश आगरकर, शिवरामपंत परांजपे, न. चिं. केळकर, अच्युतराव कोल्हटकर, श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, खाडिलकर, गडकरी यांच्यापासून तें ना. सी. फडके, खांडेकर, आचार्य अत्रे, माडखोलकर, यांच्यापर्यंतच्या प्रथम श्रेणीच्या ग्रंथकारांनीं इतक्या लालित्यपूर्ण रीतीनें आपलें साहित्य सजविलें आहे कीं, त्यांचा कित्ता समोर ठेवून लिहिणाऱ्या त्यांच्या समकालीन व इतर लेखकांच्या हातून सहजच कलापूर्ण साहित्य तयार व्हावें. विशेषतः सध्याच्या चालू काळांत तरी फडके-खांडेकर-अत्रे व पु. य. देशपांडे यांच्या पद्धतीचें लालित्यपूर्ण अलंकारपूर्ण व विनोदमिश्र लेखन करण्याकडे बहुतेक लेखकांची प्रवृत्ति दिसते.

गेल्या शतकी वर्षांत तयार झालेलें मराठी साहित्य येथून तेथून सर्व उत्तमच आहे असें म्हणण्याचा माझा हेतु नाहीं. या साहित्यांत उत्तम मध्यम व अधम नसलें तरी कनिष्ट प्रतीचें साहित्य अर्थातच आहे. साहित्याचा कांहीं थोडा भाग हीन रुचीचा, गदळ, उथळ असाहि आहे. कथा-काव्य-नाटकें इत्यादि वाङ्मयाच्या सरदारी थाटाच्या दालनांत कोठें कोठें कचरा व घाण हीं आहेत यांत शंका नाहीं. परंतु एकंदर विचार केला असतांना आपलें साहित्य भारतीय साहित्यांतच नव्हे तर जागतिक साहित्यांतहि मानाचें स्थान मिळविण्याइतकें संख्येनें व गुणानें चांगलें आहे, असा माझा विश्वास आहे.

इतकेंच नाहीं तर मराठी साहित्याचा कणा पूर्वी होता तितकाच आजहि निकोप व सुदृढ आहे असें मला वाटतें. मनाची उन्नति करणारें, सद्भावनांचा

परिपोष करणारें, समाजाची सांस्कृतिक प्रगति साधणारें, वाचकाला ग्रंथ वाचून झाल्यावर आपण होतो त्याच्यापेक्षा वरच्या पातळीवर आलों असें वाटायला लावणारें, आपलें साहित्य पूर्वी होतें व आजहि आहे याविषयीं माझी खात्री आहे. सुप्रसिद्ध संतकवींचें साहित्य श्रेष्ठ आहे, याविषयीं कोणालाच शंका नाहीं. परंतु आजहि जे प्रतिष्ठित ग्रंथकार मानले गेले आहेत त्यांच्या ग्रंथांकडे पाहिलें असतांना निराशेला जागा नाहीं असें आढळेल. साहित्यकारांपैकीं दहा वीस प्रमुख नांवांचा येथें निर्देश केला तरी ही गोष्ट पटेल. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकमान्य टिळक, आगरकर, शिवराम महादेव परांजपे, नरसिंह चिंतामण केळकर, महादेव शिवराम गोळे, लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर, वामन मल्हार जोशी, आचार्य विनोबा भावे, साने गुरुजी, श्री. म. माटे, महादेवशास्त्री दिवेकर, खाडिलकर, कोल्हटकर, चिं. वि. वैद्य, वीर वामनराव जोशी, गडकरी, केशवसुत, रे. टिळक, बी कवि, खाडकर, राजकवि तांबे, माधव ज्यूलियन, राजकवि महाराष्ट्र कवि, यशवंत, महादेवशास्त्री जोशी, विनोबा भावे, पु. य. देशपांडे इत्यादि सर्वहीं ओठावर आलेल्या नांवांकडे पाहिलें तरी आधुनिक मराठी साहित्याची महनीयता आणि शुचिता मनोमन पटल्यावाचून राहणार नाहीं. गेल्या सुमारें पाऊणशें वर्षांतच या ग्रंथकारांनीं हजारोंच्या संख्येनें उत्तम ग्रंथांची जी निर्मिती केली, तिच्याकडे प्राचीन साहित्याच्या तुलनेनें पाहिलें असतांना समाधान वाटण्या जोगें आहे.

ज्ञानेश्वरांनीं " वाचे बरवें कवित्व । कवित्वीं बरवें रसिकत्व । रसिकत्वीं परतत्त्व- । स्पर्शु जैसा " (ज्ञानेश्वरी अध्याय १८ ओवी ४७) असें म्हणून श्रेष्ठ रसिकता ही परतत्त्व-आत्मतत्त्व चिंतनानेंच धन्यता मिळविते असें सुचविलें आहे. जुन्या संतकवींनीं आणि पंडितकवींनीं आपल्या साहित्यांत या कसोटीला उतरेल अशी रसिकता व्यक्त केली आहे यांत नवल नाहीं. परंतु अगदीं अलीकडच्या कवींच्या काव्यांतूनहि हा 'परतत्त्वस्पर्श' पाहिला म्हणजे मराठी साहित्याचा कणा कसा शाबूत आहे त्याचा प्रत्यय येतो. अनिल कवींना ज्ञानेश्वरांच्या समाधीपाशीं गेल्यावर काहीं अपूर्व अनुभव येऊन ते म्हणतात :—

[1]इथें रोमरोमीं जीव मूर्तिमंत
धरूनी विसावे चैतन्य अनंत
तुमच्या स्मरणें उचंबळे मन
तुमच्या वाणीचें करीत चिंतन
तुमच्या चरणीं मस्तक ठेविलें
उचलावयाचें भान न राहिलें ॥

इ न निकुंन म्हणतात —

[2]आळंदी ! ओजस्विनी देवी, तू तेजाची ऋचा
स्वत्वाचा येथेंच घेतला गे, आम्ही पर्वचा !

विंदा करंदीकर म्हणतात :—[3]

आणि दाटतो
माझ्या आत्म्यात
न मावणारा
विशाल सुगंध !

समाप्त

---

१ पर्नेठ्हा (१९४७)

२ उज्ज्वला (१९४५) पृ ७२ ३. पांथस्थ पक्षी (मलकथा एप्रिल १९५१)

सूची

डॉ. वि. पां. दांडेकर यांचीं पुस्तकें

पुस्तकाचें नांव		किंमत रु. न.पै.
१ आडव्या [illegible]	(अनुवाद १९३०)	१=००
२ कल्पनेची [illegible]	(अनुवाद १९२८)	१=००
३ नारिंगमुखा	([illegible] १९२५)	२=००
४ प्रतारणा	(,, १९३८)	१=७५
५ [illegible]	(,, १९४३)	२=००
६ निर्णयाचा दिवस	(,, १९५०)	४=५०
७ [illegible]	(लघुनिबंध १९३६)	१=५०
८ टेकडीवरून	(,, १९३७)	१=५०
९ एक पाऊल पुढें	(,, १९४१)	१=५०
१० [illegible] आहे	(,, १९४८)	२=००
११ पंचवीस वर्षांनंतर	(,, १९४९)	१=८५
१२ रातराणी	(,, १९५८)	३=००
१३ केळकरांचीं सहा नाटकें	(प्रबंध १९३२)	१=२५
१४ मराठी नाट्यसृष्टि–पौराणिक नाटकें	(प्रबंध १९४२)	४=००
१५ मराठी नाट्यसृष्टि–सामाजिक नाटकें	(प्र. आ. १९४५, दु. आ. १९५८)	१०=००
१६ महाराष्ट्र	(प्रबंध १९४७)	२=५०
१७ मराठी साहित्याची रूपरेषा	(प्र. आ. १९५२ दु. आ. १९६१)	१०=००
१८ अर्जुन	(चरित्र १९३४)	०=३७
१९ भारतीय समाजस्थिति	(भाषांतरित १९३६)	१=२५
२० निवृत्तिविनोद	(भाषांतरित १९३४)	१=५०

पुस्तकें लेखकाकडे 'हाथीपोळ कमळ, बडोदें' या पत्त्यावर किंवा [illegible] पुस्तकविक्रेत्याकडे मिळतील.

BHAVAN'S LIBRARY

N.B.—This book is issued only for one week till 2|1|66

This book should be returned within a fortnight from th date last marked below:

Date of Issue	*Date of Issue*	*Date of Issue*	*Date of Issue*
29 AUG 1967			
4 JAN 1973			
[illegible]			
30 APR 1988			

UNDER REVIE[W]
Bharatiya Vid[ya]
Call No. M8[...]
Title मराठी
Author वि
This book is issu[ed]
To be issued af[ter]
Date of Issue
29 AUG 19[..]
4 JAN
22

हे पुस्तक लिहिताना आपण आजपर्यंत[च्या] संशोधनाचा उपयोग करून घेतलेला आहे हे विशे[ष] होय. आठशे वर्षांतील मराठी साहित्याची रूपरे[षा] तयार करताना आपणाला किती श्रम पडले असती[ल] याची मला चांगली कल्पना आहे. त्यामुळेच [या] प्रयत्नाचे विशेष महत्त्व वाटते. मराठी साहित्याच[ी] इतकी सुसूत्र, सुसंगत व सुबोध रूपरेषा देणार[ा] आपला हा पहिलाच ग्रंथ असल्यामुळें तो पुढील लेखकांना मार्गदर्शक होईल. विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांना आणि प्राध्यापकांनाहि तो उपयुक्त वाटेल यात शंका नाहीं.

—डॉ. वि. भि. कोलते.

कै. भावे व कै. पांगारकर यांची अनुक्रमें संशोधक व भाविक स्वरूपाची निवेदनें वाचून झाल्यावर मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासकाच्या पदरात प्रत्यक्ष असें काहीतरी फळ पडावें या हेतूनें डॉ. दाडेकरांनी मराठी साहित्याची रूपरेषा काढिली आहे. मराठी वाङमयाचा धावता परिचय करून घेऊं इच्छिणाऱ्या सर्वसामान्य वाचकासहि प्रस्तुत ग्रंथ उपयुक्त वाटेल तपशिलात न शिरता चर्चेचा पाल्हाळ न लावता थोडक्यात सर्व काहीं आणण्याची डॉ. दाडेकर यांची हातोटी प्रशंसनीय आहे

डॉ. शं. गो तुळपुळे,
मराठी विभाग प्रमुख, [...]ीठ.